

ΤΟ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΖΥΓΟΝ ΜΟΥ
ΤΗΝ ΣΥΝΤΡΟΦΟΝ ΚΑΙ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΤΙΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς παρούσης μελέτης μου μὲ ὤθησε κυρίως ἡ ἐπιθυμία τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν ὁλόκληρον γενομένης ἐρεῦνης καὶ συγκεντρώσεως νέων στοιχείων, παρατηρήσεων καὶ πολυτίμου ὑλικοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκτελέσεως ὑπὸ τὴν ἀμεσον ἐποπτείαν μου, ὡς ἐπιθεωρητοῦ ἀρχιτέκτονος (1938 - 1958) καὶ ὡς Διευθυντοῦ μετέπειτα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων, σημαντικωτάτων ἐργασιῶν στερεώσεως, συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν κτηρίων τῆς σπουδαιοτάτης βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος.

Πολλοί, ὡς γνωστόν, ἐπιστήμονες καὶ ἐρασιτέχναι ἔχουσιν ἀσχοληθῇ μὲ τὴν γειρασὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μονὴν πλὴν ὅμως οἱ: περισσότεροι ἐξ αὐτῶν μόνον δι' ὀλίγων. Ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως τυγχάνουν μόνον οἱ 1) Γ. Π. Κρέμος, ὅστις, εἰς τὸ τρίτομον ἔργον του (1874 - 1880) τὸ ἐπιγραφόμενον «Φωκικὰ - Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ», ἐδημοσίευσε τὴν Ἀσματικὴν ἀκολουθίαν, τὸν βίον τοῦ Ὁσίου καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς. 2) Ὁ Ch. Diehl, ὅστις τὸ 1889 πρῶτος ἐξήτασε καὶ τὴν τέχνην τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς εἰς τὸ ἔργον του «*L'église et les mosaïques du couvent de Saint - Luc en Phocide*». 3) Οἱ R. W. Schultz καὶ S. H. Barnsley, οἱ ὅποιοι τὸ 1901 ἐξέδωσαν τὴν ἀξιόλογον καὶ μακρὰν μελέτην των «*The monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou in Boeotia*», εἰς τὴν ὁποίαν δημοσιεύουν ἐπίσης καὶ τὸ ἱστορικὸν τῆς μονῆς στηριζόμενοι εἰς τὸν Κρέμον, ἐν συνεχείᾳ δὲ περιγράφουν τὸ καθολικόν, τὸν ναὸν τῆς Παναγίας καὶ τὰ ἄλλα κτήρια παρέχοντες ἐξαίρετα σχέδια καὶ φωτογραφίας τῶν κτηρίων καὶ τῶν ψηφιδωτῶν χωρὶς νὰ ὑπεισέλθουν εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν κατασκευῆς αὐτῶν. 4) Ὁ O. Wulff, ὅστις τὸ 1903 καὶ αὐτὸς εἰς τὴν μελέτην του «*Das Katholikon von Hosios Lukas*» δημοσιεύει τὸ ἱστορικὸν καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν κτηρίων τῆς μονῆς. 5) Οἱ E. Diez καὶ O. Demus εἰς τὸ κατὰ τὸ 1931 δημοσιευθὲν ἔργον των «*Byzantine Mosaics in Greece*» ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἐξέτασιν καὶ ἀνάλυσιν τῶν ψηφιδωτῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως τότε, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ὑπ' αὐτῶν παρεχομένων εἰκόνων, εὐρίσκοντο εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν καὶ τέλος 6) Ὁ Γ. Σωτηρίου τὸ 1920 ἐδημοσίευσε εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον μελέτην του «*Περὶ τῆς τεχνικῆς τῶν μωσαϊκῶν τῆς βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἐπιγραφαὶ καὶ Χαράγματα*», τὸ δὲ 1932 ἐδημοσίευσε τὰς τοιχογραφίας τῆς Κρύπτης εἰς τὴν μελέτην του «*Peintures murales byzantines du XIe siècle dans la crypte de Saint - Luc en Phocide*».

Ἐπειδὴ αἱ ἐσχάτως γινόμεναι ἐργασίαι στερεώσεως καὶ συντηρήσεως διελεύκαναν πολλὰ προβλήματα καὶ ἔφερον εἰς φῶς νέα στοιχεῖα, ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον καὶ ἐπιβεβλημένον ὅπως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν συλλεγέντων στοιχείων καὶ παρατηρήσεων καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὴν κατ' εὐτυχῇ συγκυρίαν ἀνεύρεσιν τῆς ὀπισθεν τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ σημαντικωτάτης τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, δημοσιεύσωμεν καὶ συμπληρώσωμεν: 1) τὸ ἱστορικὸν μέρος ἐν συνόψει, ὥστε νὰ προκύπτῃ σαφῶς ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου τὰ ἀκριβὲς ἔτος γεννήσεως (896) καὶ θανάτου αὐτοῦ (953) ὡς καὶ τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος ἡσκήτευσεν, 2) τὴν καθ' ἡμᾶς πιθανωτέραν χρονολογίαν, ἥτοι κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἰδρύσεως τοῦ μεγάλου καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, 3) ἀπάσας τὰς ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς μονῆς ἐκτελεσθείσας μέχρι σήμερον οἰκοδομικὰς κυρίως ἀλλὰ καὶ ἄλλας ἐργασίας, δι' ὃ καὶ ἐτιτλοφορήσαμεν τὴν παροῦσαν μελέτην «Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος» καὶ 4) εἰδικώτερον τὰς δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ ἔτη 1938 - 1964 ἐκτελεσθείσας τῇ ἐπιβλέψει ἡμῶν α) ἐργασίας στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κτηρίου καὶ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ, τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο εἰς θλιβερὰν κατάστασιν, συνεχῶς καταρρέοντα καὶ βαίνοντα πρὸς ὀλοσχερῇ ἀφανισμόν, β) τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐν ἀφανείᾳ παλαιῶν τοιχογραφιῶν τῶν παρεκκλησιῶν καὶ τῆς Κρύπτης τοῦ τέλους τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, γ) τὴν ἀναστήλωσιν τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς, ἣτις ἔκειτο κεχωσμένη καὶ διαλελυμένη κάτωθεν τῶν νεωτέρων προσθηκῶν καὶ μεταρρυθμίσεων καὶ τέλος δ) πλείστας ὅσας ἄλλας ἐργασίας στερεώσεως, συντηρήσεως καὶ εὐπρεπισμοῦ τῆς σημαντικωτάτης ταύτης μονῆς τῆς Χώρας.

Σπουδαῖον ἐπίτευγμα προκῦψαν τόσον ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἀποκαλυφθείσης σπουδαιοτάτης τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ὅσον καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων τεχνικῶν παρατηρήσεών μας ὑπῆρξεν ἡ διαπίστωσις ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ πρῶτος ναὸς τῆς μονῆς ἥτοι ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, ὅστις κτισθεὶς τὸ 946, ζῶντος τοῦ Ὁσίου, χορηγία τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος Κρηνίτου ἐτελειοποιήθη κατὰ τὸ 955 ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ συμμοναστῶν τοῦ Ὁσίου καὶ κατὰ συνέπειαν ὅτι τὸ νῦν μέγα καθολικὸν προκύπτει μεταγενέστερον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Ἁγίας Βαρβάρας) ἐνῶ μέχρι σήμερον ἐπιστεύετο τὸ ἀντίθετον.

Περαίνων τὸν σύντομον τοῦτον πρόλογον θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου ὅπως ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου καὶ τὴν βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸ Σὸν Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖον ἐνέκρινε νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὰ δημοσιεύματα τοῦ ιδρύματος ἡ παροῦσα μελέτη μου. Ἐκφράζω ἐπίσης τὴν εὐγνωμοσύνην μου εἰς τὸν διδάσκαλόν μου καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν κ. Ἀ. Ὁρλάνδον διὰ τὰς πολυτίμους συμβουλὰς, τὰς ὁποίας πάντοτε μοὶ παρέσχε κατὰ τὰς ἐπιστημονικὰς ἀναζητήσεις καὶ ἐρεῦνας μου καὶ ὡς πρὸς τὰς ἐκτελεσθείσας ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῆς μονῆς. Ἐπιθυμῶ ὡσαύτως νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς τοὺς εἰς τὸ τμήμα τῶν δημοσιεύσεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀσχολουμένους ἐκλεκτοὺς ὑπαλλήλους: τὴν

προϊσταμένην Δ^α Ἀρτεμισίαν Γιαννουλάτου, τὸν κ. Ἀνδρέαν Μπάγιαν καὶ τὴν Δ^α Πολυτίμην Ἀλεξοπούλου, ὥς καὶ τὴν λαμπρὰν ταξινόμον τῆς βιβλιοθήκης Κ^{αν} Μαρίαν Γαβρίλη, οἱ ὅποιοι μὲ μεγάλην προθυμίαν καὶ ἄκραν εὐσυνειδησίαν μὲ ἐβοήθησαν ποικιλοτρόπως εἰς τὴν δημοσίευσιν τῆς ἐργασίας μου ταύτης. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμῶς τὸν καλλιτέχνην φωτογράφον κ. Σπύρον Μελετζῆν, ὁ ὅποιος μὲ τόσῃν προθυμίαν καὶ ἐνδιαφέρον ἐξετέλεσε τὰς φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου.

Ε. Γ. Σ.

ΤΟ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ

Τὸ σπουδαιότερον βυζαντινὸν μνημεῖον τῆς Ἑλλάδος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου, εἶναι ἰδρυμένον ἐπὶ γραφικῆς κλιτύος μεταξὺ τῶν ὁρέων Παρνασοῦ, Κίρφεως καὶ Ἐλικῶνος παρὰ τὴν ἀρχαίαν Στεῖριν.

Συμφώνως πρὸς τὴν μετὰ τήσεως ἀκριβείας καὶ λεπτομερείας περιγραφὴν τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ὑπὸ τοῦ Ἀνωνύμου συγγραφέως¹, οἱ πρόγονοί του κατήγοντο ἐξ Αἰγίνης, ἐκ τῆς ὁποίας ἠναγκάσθησαν, λόγῳ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀγαρηνῶν τῷ 826²,

¹ Ὁ βιογράφος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἦτο πιθανότατα λόγιός τις μοναχὸς Κοσμᾶς ἐκ Παφλαγονίας, ὡς σαφῶς προκύπτει ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ βίου τοῦ ἁγίου (δρα Migne E. P. τ. 111, στ. 476. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, Φωκικά, Προσκυνητάριον τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Πύκλιν Στειριώτου, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 25-62. Ἰδὲ καὶ σ. νβ, νγ, καὶ 164, 165, 166 καὶ 167). Πράγματι ἐξ ἀπλῆς ἀναγνώσεως τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ γίνεται προφανές, ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ εἶναι πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἔζησεν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ἤξευρε τὰ πάντα περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Ὁσίου, ἔλαβε δὲ πληροφορίας παρὰ τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ὁσίου Καλῆς καὶ τῶν συμμοναστῶν καὶ μαθητῶν αὐτοῦ Γρηγορίου, Παγκρατίου καὶ Θεοδοσίου.

Κατὰ ταῦτα φαίνεται, ὅτι ὁ βιογράφος εἶναι μᾶλλον ὁ λόγιος Παφλαγὼν μοναχὸς Κοσμᾶς, ὅστις ἐξ μῆνης ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ὁσίου (953), πορευόμενος εἰς Ἱταλίαν, διενυκτέρευεν εἰς τὸ χωρίον Χρισσὸ (ἀρχαία Κρίσσα) καὶ εἶδεν ὄνειρον, ὅπερ διηγήθεις εἰς τοὺς κατοίκους παρεκινήθη ὑπ' αὐτῶν νὰ μεταβῇ ἐκεῖ, ὅπου ἐκοιμήθη ὁ Ὁσιος. Οὗτος πρᾶγματι μετέβη εἰς τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ εὗρον τὸν τάφον αὐτοῦ τὸν ἐστόλισε μὲ πλάκας ἐγχωρίους καὶ κιγκλίδας (βλ. Migne E. P. τ. 111, στ. 476. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, Φωκικά Α΄, σ. 53. Πρβ. καὶ Ἀρχιμανδρίτου ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΖΩΝΑ, Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λουκᾶ τοῦ νέου . . ., ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 51 καὶ 65).

² Migne E. P. τ. 111, στ. 441. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Α΄, Ὁ ὁσιος Λουκᾶς «ὁ νέος» (893-953). [Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ΙΓ' τόμου τῆς Θεολογίας ἐν Ἀθήναις 1935], σ. 195. Κατὰ συνέπειαν οὐχὶ ὀρθῶς ἀναφέρει ὁ Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ (Ἡ Ἄλωσις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, Ἀθήναι 1934, σ. 181), ὅτι τὸ ἔτος 896 θεωρεῖται ὡς ἔτος φυγῆς τῆς οἰκογενείας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐξ Αἰγίνης· διότι ῥητῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ Ὁσίου (Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ.ἀ. τ. Α΄, σ. 26) ὅτι οἱ πρόγονοι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἠναγκάσθησαν ἔνεκα τῶν ἐκεῖ ἐφόδων τῶν Ἀγαρηνῶν νὰ μεταβῶσιν εἰς τὸ ἐν Φωκίδι παράλιον ὄρος Ἰωάννου: «Οἱ μέντοι τοῦ θείου Λουκᾶ Πρόγονοι κατὰ τὴν τῆς Φωκίδος, εἴτ' οὖν τοῦ Χρυσοῦ μεταβάντες ἐπαρχίαν πρὸς τι παράλιον ὄρος, (Ἰωάννου καλούμενον ἦν) τὰς τῆς παροικίας σκηνὰς ἐπήξαντο», τὸ δὲ ἔτος 896 εἶναι τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐν Καστορίῳ (Καστρί) καὶ οὐχὶ τὸ ἔτος φυγῆς ἐξ Αἰγίνης. Ὡς ἔτος φυγῆς δέχεται τὸ 896 περιέργως καὶ ὁ Κ. Μ. SETTON (On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their alleged Occupation of Athens) ἐν AJA 58, 1954, σ. 314, ἐνθα, στηριζόμενος εἰς τὸν Καμπούρογλου, ἀνακριβῶς γράφει, ὅτι «οἱ κάτοικοι τῆς Αἰγίνης ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν νήσον των περὶ τὸ 896» καὶ ὅτι «μεταξὺ τῶν προσφύγων αὐτῶν ἦσαν καὶ ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ». Ἐνῶ εἶναι γνωστὸν, ὡς καὶ ἀνω-

νά μετοικήσωσιν εἰς τὸ ἐν Φωκίδι παράλιον ὄρος τοῦ Ἰωάννου ἢ Ἰωαννίτζη τῆς ἐπαρχίας Χρισσοῦ (ἀρχαίας Κρίσσης), ἐκεῖθεν δὲ πάλιν ἔνεκα τῶν ἐφόδων τῶν πειρατῶν μετέβησαν εἰς τὸν λιμένα Βαθύν, παρὰ τὴν Ἰτέαν, ὅπου ἐγεννήθη ὁ πατὴρ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Στέφανος. Ἐπειτα κατόκησαν εἰς Καστόριον τῆς Φωκίδος (νεώτερον Καστρί = ἀρχαῖοι Δελφοί), ἔνθα ἐγεννήθη ὁ Ὁσιος Λουκᾶς. Ὁ πατὴρ του ἐκαλεῖτο Στέφανος καὶ ἡ μήτηρ του Εὐφροσύνη καὶ εἶχον ἑπτὰ τέκνα 1) τὸν Θεόδωρον 2) τὴν Μαρίαν 3) τὸν Ὁσιον Λουκᾶν 4) τὴν Καλὴν 5) τὸν Ἐπιφάνιον καὶ δύο ἄλλα ἀποθανόντα ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ.

Κατὰ τὸν ἀνώνυμον βιογράφων του, ὁ Ὁσιος ἐγεννήθη ἐν Καστορίῳ τὴν 29 Ἰουνίου τοῦ 896. Εἰς ἡλικίαν 14 ἐτῶν ὁ Ὁσιος συνοδευόμενος ὑπὸ δύο ἄλλων μοναχῶν, πορευομένων εἰς Ἱεροσόλυμα, ἦλθε κρυφίως εἰς Ἀθήνας, ἔνθα προσηυχήθη μετ' αὐτῶν εἰς τὸν ἐν τῷ Παρθενῶνι ναὸν τῆς Θεοτόκου. Κατόπιν εἰσῆχθη εἰς μοναστήριον (πιθανότατα εἰς τὴν Μονὴν Παντανάσσης τῶν Ἀθηναίων, Μοναστηράκι), ἔνθα ἐκάρῃ μοναχὸς¹ ἄγων τὸ 14^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας του ἦτοι κατὰ τὸ ἔτος 910. Ἀλλ' ἡ μήτηρ του διὰ θερμῶν παρακλήσεων καὶ προσευχῶν ἐζήτει τὸ τέκνον τῆς ὁ δὲ ἡγούμενος τῆς Μονῆς ἠναγκάσθη νὰ ἀπολύσῃ τὸν Ὁσιον, ὅστις ἐπέστρεψεν εἰς τὴν οἰκίαν του καὶ παρέμεινε 4 μῆνας πλησίον τῆς μητρός του², κατόπιν ὁμως ἔπεισε τὴν μητέρα του νὰ τὸν ἀφήσῃ ἐλεύθερον ἵνα ζήσῃ εἰς τὴν ἔρημον. Πράγματι οὗτος ἀπῆλθεν εἰς τὸ ὄρος Ἰωαννίτζη παρὰ τὴν παραλίαν τῆς Φωκίδος, ἔνθα ὑπῆρχε ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων. Ἐκεῖ, ἦτοι κατὰ τὰ μεσημβρινὰ παράλια τῆς Δεσφίνης ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου³, ὁ Ὁσιος Λουκᾶς διέμεινε, κατὰ τὸν βιογράφων, ἀπὸ τοῦ 910 - 917, ἦτοι ἐπὶ 7 ἔτη.

Κατὰ τὸ ἔτος 917, λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Βουλγάρων εἰς Φωκίδα καὶ Βοιωτίαν,

τέρω ἐλέχθη, ὅτι οἱ πρόγονοι καὶ οὐχὶ οἱ γονεῖς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐγκατέλειψαν τὴν νῆσον Αἰγίναν κατὰ τὸ ἔτος 826. ΣΥΜΕΡΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ ἐν ΣΥΝΕΧ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, Βόννης 623, 20-23. ΙΩΣ. ΓΕΝΕΣΙΟΣ, Βόννης 49 17-19. ΚΕΛΡΗΝΟΣ 2, Βόννης 95 - 97. Βλ. καὶ Κ. ΗΟΡΡ, Geschichte Griechenlands im Mittelalter und in der Neuzeit, Leipzig 1870, I, σ. 112. Πρβ. G. F. HERTZBERG, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον, ἐν Ἀθήναις 1906, Μετάφρασις ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Παύλου Καρολίδου, τ. Α', σ. 300, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι «οἱ ἐξ Ἰσπανίας Σαρακηνοὶ τὸ 824 κατέλαβον τὴν Κρήτην τότε δὲ ὁ ναύαρχος Νικήτας Ὡροῦφας ἠδυνήθη νὰ ὑπερασπίσῃ ἐπιτυχῶς τὰς λοιπὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ἐν τούτοις τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 829 ἠδυνήθησαν οἱ Σαρακηνοὶ νὰ λεηλατήσωσι τὰς Κυκλάδας καὶ νὰ προσβάλωσι περὶ τὴν Θάσον τὸν Βυζαντινὸν στόλον. Ἰδὲ καὶ Α. ΒΟΝ, Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, σ. 78, σημ. 1. Ὁμοίως καὶ ΔΗΜ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΝ (ἔ. ἀ. σ. 121 καὶ 122), ὅστις ἀναφέρει ὅτι «οἱ ἐξ Ἰσπανίας Σαρακηνοὶ ἐκυριάρχουν τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους ἰδίως 824, μέχρι τοῦ ἔτους 960, ὅτε ὑπέστησαν πανωλεθρίαν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά». Πρβ. καὶ Α. Α. VASILIEV, Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Ἀραβες, τόμοι I - II, St. Petersburg 1900 - 1902 (ρωσιστί). Γαλλικὴ ἔκδ. τ. I, Brussels 1935 - 1950 (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, I, II, 2), σ. 57 ἕως 58, ὅστις λέγει ὅτι «κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ Ἀραβες ὅταν ἐγκατεστάθησαν εἰς Κρήτην ἐπετέθησαν κατὰ τῆς Αἰγίνης». Αἱ πρῶται λοιπὸν ἐπιθέσεις κατὰ τῆς νήσου ταύτης χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 828 - 829, βλ. ὁμοίως καὶ G. DA COSTA LOUILLET, Byzantion 31, 1961, σ. 333, σημ. 1 καὶ σ. 341, σημ. 2. Πρβ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, Ἅγιος Βάρβαρος, Εἰς μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου, Ἀθήναι 1960, σ. 438 - 453.

1 Analecta Bollandiana 13, 1894, σ. 87 (Ε. Μ. MARTINI). Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 29₂.

2 Anal. Bol. αὐτόθι σ. 89. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 29₂, 30 καὶ 31.

3 MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 445. Anal. Bol. ἔ. ἀ. σ. 90. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 31₂.

διεπεραιώθη ὁ Ὅσιος εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου ἀκτὴν, ἔνθα διέτριψεν ἐπὶ 10 ἔτη, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 917 - 927, παρὰ τῷ ἐν Ζεμενῷ στυλίτῃ¹.

Τὸ 927, ὅτε συνήφθη εἰρήνη μετὰ τῶν Βουλγάρων, ἐπανελθὼν ἐκ Πελοποννήσου (Ζεμενοῦ) κατέφυγε καὶ διέμεινε καὶ πάλιν εἰς τὸ παρὰ τὸν ὄρος Ἰωαννίτζη ἐπὶ 12 ἔτη, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 927 ἕως τὸ 939².

Τὸ 939, πρὸς μεῖζονα ἡσυχίαν του, ἐγκατέλειψε ὁ Ὅσιος τὸ Ἰωαννίτζη καὶ μετέβη εἰς Καλάμιον, ὅπερ κεῖται πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Ἀντικύρας μετὰ τῶν ἀρχαίων πόλεων Βούλιδος καὶ Μεδεῶνος, εἰς λιμενίσκον ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου³, ἐκεῖ δὲ διέμεινε ἐπὶ 3 ἔτη, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 939 ἕως τὸ 942.

Κατὰ τὰ ἔτη 942 ἕως 945 διέμεινε ἐν Ἀμπελῶνι, ὅπερ εἶναι μικρὸν νησίον κείμενον ἔναντι καὶ πλησίον τοῦ Καλαμίου⁴.

Τέλος κατὰ τὰ ἔτη 945 ἕως 7 Φεβρουαρίου τοῦ 953, ἥτοι ἐπὶ 7 ἔτη, 3 μῆνας καὶ 8 ἡμέρας διέμεινε ἐν Στειρίῳ, ἔνθα καὶ ἀπέθανε⁵. Κατὰ συνέπειαν, συμ-

¹ MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 449, 452. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 38₂. Τὸ χωρίον Ζεμενὸν κεῖται νοτίως τοῦ Ξυλοκάστρου καὶ εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας πρὸς τὰ ὄρεϊνά. Κατὰ παλαιότεραν μετάβασίν μου εἰς τὸ χωρίον διεπίστωσα τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν ἐρειπίων βυζαντινοῦ ναυδρίου καθὼς καὶ κατάκοσμα μαρμάρινα τεμάχια τέμπλου τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, προερχόμενα ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς παρακειμένης ἐκκλησίας. Τὰ τεμάχια ταῦτα περισυλλέξας μετέφερα εἰς τὸ παρακείμενον κοινοτικὸν κατάστημα τοῦ χωρίου, ἔνθα νῦν φυλάσσονται. Περὶ τῆς Ζεμενᾶς (νῦν Ζεμενὸ) τῆς Κορινθίας, ἰδὲ Ν. Α. BEHN, Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, Oriens Christianus τ. IV, Leipzig 1915, σ. 252 ἐξ. Ὁ G. F. HERTZBERG (Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἔ. ἀ. σ. 364) καὶ ἐξ αὐτοῦ ὁ Μητροπολίτης Ἡλείας ΑΝΤΩΝΙΟΣ (Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά 1964, τ. Η', σ. 29 καὶ 30) θεωροῦσιν ἀτόπως ὅτι ὁ Ὅσιος Λουκάς μετέβη καὶ διέτριψε παρὰ τῷ ἐν Πάτραις στυλίτῃ, ἐνῷ ὁ βιογράφος σαφῶς λέγει ὅτι, ὅταν ὁ Ὅσιος διεπεραιώθη εἰς Κόρινθον, ἐσκέπτετο νὰ μεταβῇ εἰς τὸν ἐν Πάτραις στυλίτην ἀλλ' ἐν τέλει δὲν μετέβη εἰς Πάτρας ἀλλ' εἰς τὸν ἐν Ζεμενᾷ στυλίτην, ὅστις προσεκάλεσεν αὐτόν (βλ. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 39₁). Τὸ αὐτὸ σφάλμα περιέργως δέχονται καὶ οἱ SCHULTZ καὶ BARNSELY (The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, London 1901, σ. 3) ἐκ παρανοήσεως ἀσφαλῶς τοῦ δυσκόλου κειμένου τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Λουκά. Περὶ τοῦ στυλίτου Ζεμενοῦ καὶ τοῦ στυλίτου Πατρῶν βλ. H. DELEHAYE, Les saints Stylites, Bruxelles 1923, σ. 130.

² MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 453. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 40_{1, 2}.

³ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 461. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 45₂. Ὁ ἐρημικός λιμενίσκος Καλάμιον κεῖται ἀνατολικῶς τῆς Ἀντικύρας ἐντὸς τοῦ ὄρμου, ὅστις ἐκτείνεται ἀνατολικῶς μέχρι τοῦ λιμένος Μυχοῦ (νῦν Ζάλιστα), ὅπου καὶ ὑπάρχει ἐκκλησίδιον Θεοτόκου τῆς Καλαμιωτίσσης. Ὑπὲρ τὸν Μυχὸν ὑπῆρχε τὸ πτωχὸν ἀρχαῖον πόλισμα Βούλις παρὰ τὸ μετόχι τῆς Μονῆς Δομποῦς. Παρὰ τὴν παραλίαν ἐπὶ τῆς χερσονήσου ἐκείνῃ ἐπίσης αἱ ἀρχαῖαι πόλεις Μεδεῶν καὶ Ἐχεδάμεια. Κάτωθεν τῆς χερσονήσου ἐπὶ γραφικῷ λιμενίσκῳ ὑπῆρχε μέγα μετόχιον τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά μετὰ τῶν ἐλαιῶνα καὶ πολλὰς ἐγκαταστάσεις. Κατὰ τὴν πρόσφατον (1964) κατασκευὴν ἐκεῖ τοῦ μεγάλου ἐργοστασίου Ἀλουμινίου ὑπὸ Γαλλικοῦ οἴκου ἀνευρέθησαν ἐρείπια μικροῦ ναυδρίου ὀκταγωνικοῦ τύπου τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Κατὰ τὴν γνώμην μας τὸ ναῦδριον τοῦτο θὰ ἐκτίσθη ἐκεῖ εἰς ἀνάμνησιν τῆς παρὰ τὸν λιμενίσκον αὐτὸν διαμονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά.

Περὶ τῶν ἀρχαίων πόλεων Βούλιδος καὶ Μεδεῶνος τῆς Φωκίδος ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου ἰδὲ ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ X 36. 6 : *κεῖται μὲν δὴ ἡ πόλις Ἀντικύρα κατὰ Μεδεῶνος τὰ ἐρείπια*. Πρβ. H. G. LOLLING, Hellenische Landeskunde und Topographie, Band III, Nördlingen 1889, σ. 131 καὶ RE³ III ἐν λ. *Bulis* καὶ XV ἐν λ. *Medeon*.

⁴ MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 461. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 46₁.

⁵ MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 473. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 47_{1, 2}.

φώνως πρὸς τὸν βιογράφον, ὁ Ὅσιος Λουκᾶς ἔζησε 56 ἔτη 7 μῆνας καὶ 8 ἡμέρας¹.

Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου, τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα μέρη εἰς τὰ ὁποῖα διέμεινεν ὁ Ὅσιος Λουκᾶς κεῖνται ἐν Φωκίδι εἰς τὴν περιφέρειαν Χρισσοῦ (ἀρχαίας Κρίσης) καὶ Ἀντικύρας, παρὰ τὰ παράλια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ τὸ χωρίον Ζεμενὸ εἰς τὴν ἑναντι βόρειον ἀκτὴν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Συνεπῶς ἐσφαλμένως ἀναφέρουν ἄλλοι μὲν ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κατέφυγεν εἰς Καστοριὰν Μακεδονίας², ἄλλοι δὲ ὅτι τὸ Καλάμιον καὶ τὸ νησίον Ἀμπελών, ἐνθα διέμεινεν ὁ Ὅσιος, εἶναι τὸ μὲν Καλάμιον, ὁ Κάλαμος τῆς Ἀττικῆς ἐπὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου, ἡ δὲ Ἀμπελος ἢ Ἀμπελὼν τὸ Ἀμπελάκι τῆς Σαλαμίνας³.

Ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, ὁ Ὅσιος Λουκᾶς, ἐνῶ διήνυε, κατὰ τὸν βιογράφον, τὸ ἑβδομον ἔτος τῆς διαμονῆς του ἐν τῇ ἐρήμῳ τοῦ Ἰωαννίτζη, ἡναγκάσθη, λόγῳ τῆς τότε ἐπιδρομῆς τῶν Βουλγάρων, νὰ διαπεραιωθῇ μετ' ἄλλων γνωστῶν καὶ συγγενῶν του εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Κορίνθου. Τὸ ἀναφερόμενον τοῦτο γεγονός ἐχει μεγάλην σημασίαν, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐξάγεται κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ἡ χρονικὴ περίοδος (896 - 953), κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ Ὅσιος Λουκᾶς. Ὁ βιογράφος ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: «Ἐβδομον γὰρ ἔτος ἐν τῇ κατὰ τὸν Ἰαννίτζην ἐρήμῳ πληρώσας, ἄκων καὶ αὐτὸς μετανάστης γίνεται μετὰ πάντων· Συμεὼν γὰρ ὁ τοῦ σκυθικοῦ ἔθνους ἄρχων (Βουλγάρους αὐτοὺς οἶδαμεν συνήθως καλεῖν) τὰς πρὸς Ρωμαίους σπονδὰς ἀθετήσας, ἐχώρει κατὰ πάσης ἡπείρου, τὰς ἡμῶν ἀμαρτίας ἀξιόμαχον ὥσπερ χεῖρα περιζωσάμενος, ἐξανδραποδιζόμενός τε καὶ ληιζόμενος καὶ τοὺς μὲν ζωῆς, τοὺς δὲ ἐλευθερίας ἀποστερῶν καὶ ὑποφύρους ποιούμενος»⁴.

Πράγματι ἡ ὑπὸ τοῦ βιογράφου ἀναφερομένη ἐπιδρομὴ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τσάρον Συμεὼν ἔλαβε χώραν ἐν ἔτει 917⁵. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ Ὅσιος ἦτο 21 ἐτῶν·

¹ MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 441 - 480. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 25 - 62 (ἐνθα ὁλόκληρος ὁ βίος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ) βλ. καὶ τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 23 - 26.

Περὶ τῶν χρόνων, εἰς οὓς ἀνάγεται ὑπ' ἄλλων ἐρευνητῶν ὁ θάνατος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἰδὲ ΝΙΚΟΝ Α. ΒΕΗΝ (Bees), Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τσάρον Συμεὼν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, Ἑλληνικά τ. 1, 1928, σ. 340 κέ.

² CHARLES DIEHL, Études d'archéologie byzantine. L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 55), Paris 1889, σ. 2 = Choses et gens de Byzance, Paris 1926, σ. 12 κέ. ἰδὲ καὶ G. F. HERTZBERG, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 363. Φ. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΥ, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, μετάφρασις Σπ. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1904, Α, 211. W. MILLER, Ἡ Ἑλλάς ἐπὶ Βυζαντινῶν, Νέος Ἑλληνομνήμων 18, 1924, σ. 194. Τοῦ ἰδίου, Ὁ Ὅσιος Λουκᾶς, Νέος Ἑλληνομνήμων 20, 1926, σ. 381. Ὁμοίως παρὰ SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 3.

³ ΔΗΜ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ, ἔ. ἀ. σ. 81 καὶ 132 καὶ κατ' αὐτὸν σφάλλει καὶ ὁ K. SETTON, AJA ἔ. ἀ. σ. 314· βλ. ἀκριβῆ τοπωνύμια παρὰ Γ. Ι. ΦΟΥΣΑΡΑ, Εὐβοϊκὴ βιβλιοθήκη, τεύχος Β', ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 300 (Εὐβοία - Βοιωτία, ἐπιμελεῖα Ἰ. Σ. Σαρρῆ, Ἀθήναι 1931).

⁴ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 449. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α' σ. 38₂.

⁵ Περὶ τῶν ληστρικῶν ἐπιδρομῶν τῶν Βουλγάρων ἰδὲ ΝΙΚΟΝ Α. ΒΕΗΝ (Bees), ἔ. ἀ. σ. 338 - 339. Πρβ. καὶ ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΝ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. 4 (ἐκδοσις 5^η εἰκονογραφημένη, Ἑλευθερουδάκη) ὑπὸ Παύλου Καρολίδου, Ἀθήναι 1925, σ. 71. Ὁμοίως CH. DIEHL, Choses et gens de Byzance, Paris 1926, σ. 3 - 4 ἰδὲ καὶ S. RUNCIMAN, The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign, Cambridge 1929, σ. 84 καὶ σημ. 2. Α. Α. VASILIEV, The «Life» of St. Peter of Argos and its Historical Significance ἐν Traditio, τ. V (1947), σ. 186, σημ. 83, ἰδὲ καὶ Α. Α. VASILIEV,

διότι ο βιογράφος αναφέρει ότι εις ηλικίαν 14 ἐτῶν ἐγένετο μοναχὸς καὶ ἐν συνεχείᾳ, ἐνῶ ἔμεινε 4 μῆνας πλησίον τῆς μητρός του, ἀπῆλθε τῇ συγκαταθέσει αὐτῆς εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Ἰωαννίτζη, ἔνθα παρέμεινε ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη. Ἴδου τί λέγει σχετικῶς ὁ βιογράφος: «Ἀλλὰ τοῦτο μῆνες μόνοι τέσσαρες εἶχον... Εὐχὴν οὖν τῆς μητρός ἀγαθὴν ὁδηγὸν τῆς ὁδοῦ ποιησάμενος, καταλαμβάνει τὸ προρρηθὲν ὄρος ἐκεῖνο, ὃ παρὰ τῶν ἐγγχωρίων ἀγροικικῶς οὕτως Ἰωάννιτζα καλούμενον ἦν· οὗ τὸ πρὸς τὴν θάλασσαν μέρος περιελθὼν, ἔνθα καὶ σηκὸς τῶν θαυμαστῶν αὐταδέλφων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (Ἀναργύρους αὐτοὺς σύνηθες ὀνομάζειν), ἐν τούτῳ τὴν ἀσκητικὴν αὐτὸς σκητὴν καταπήγνυσιν»¹. Καὶ ἀναφέρει περαιτέρω ὁ βιογράφος: «Ἔστι μὲν οὖν ὁ τῆς κατὰ σάρκα ζωῆς τοῦ θείου Λουκᾶ χρόνος οὕτω: τέσσαρα πρὸς τοῖς δέκα γεγονὼς ἔτη τὸ τῶν μοναχῶν ὅσιον ὑπέρχεται σχῆμα καὶ τῆς κατὰ κόσμον ἀγωγῆς ἐξέρχεται, οἰκεῖ δὲ καὶ εἰς τὸ τοῦ Ἰωαννίτζη παράλιον ὄρος πρὸ μὲν τῆς μετοικεσίας Πελοποννήσου χρόνους ἑπτὰ, μετὰ δὲ τὴν μετοικεσίαν δώδεκα, διακονεῖ καὶ τῷ Στυλίτῃ Ζεμενᾶς δέκα, ἐν τῷ Καλαμίῳ τρεῖς, ἐν τῷ νησίῳ τοὺς ἴσους, ἑπτὰ δὲ διανύσας ἐν τῷ μοναστηρίῳ τῆς μὲν ἐπικαίρου ζωῆς πέρας εὐρίσκει ἐβδόμην τοῦ φεβρουαρίου μηνὸς ἄγοντος, πρὸς δὲ τὴν μακαρίαν καὶ πέρας οὐδαμῶς ἔχουσιν μεταβαίνει»². Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐπειδὴ οἱ Βούλγαροι ἐπέδραμον κατὰ τὸ ἔτος 917 καὶ δὴ κατὰ τὸ ἑβδομον τῆς ἐν Ἰωαννίτζῃ διαμονῆς του, προκύπτει ὅτι ὁ Ὅσιος τὸ ἔτος 917 ἦτο (14 + 7) 21 ἐτῶν. Εἰς τὰ ἀνωτέρω προσθέτομεν καὶ τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικόν· ὁ βιογράφος ἀναφέρει ὅτι, ὅταν ὁ Ὅσιος ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἔρημον τοῦ Ἰωαννίτζη, λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Βουλγάρων, τότε μόλις ἐπληροῦντο αἱ σιαγόνες αὐτοῦ διὰ γενεῶν καὶ ἦτο εἰς τὸ ἄνθος τῆς νεότητος, πρᾶγμα ὅπερ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ 21 ἔτος τῆς ηλικίας. Ἴδου τί λέγει ὁ βιογράφος: «Εἶθ' οὕτως ἐπανελθόντων, πλοίου ἐπιτυχὼν ἐκεῖνος, σὺν ὅλῳ γένει καὶ τοῖς γνωστοῖς περαιουῖται εἰς Κόρινθον, ἄρτι τὰς σιαγόνας γενείου πληρῶν καὶ ἄνθει νεότητος ἀρετῆς ὥραν ἐπιτρέπουσαν ἔχων»³.

Ἀναφέρομεν ἐπίσης καὶ ἕτερον γεγονός, ὅπερ συμφωνεῖ μὲ τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις. Κατὰ Μάιον τοῦ ἔτους 927 ἀπέθανεν ὁ τσάρος Συμεών, ὁ δὲ υἱὸς καὶ διάδοχος αὐτοῦ Πέτρος (927-969), σύζυγος τῆς Μαρίας, ἐγγονῆς τοῦ Βασιλέως Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ, συνῆψε τὴν 8^{ην} Ὀκτωβρίου τοῦ 927 εἰρήνην μετὰ τῶν Ἑλλήνων⁴.

Μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁ Ὅσιος ἐπανῆλθεν ἐκ τοῦ Ζεμενοῦ, ἔνθα παρέμεινε 10 ἔτη, εἰς τὸ ἀγαπητὸν αὐτοῦ ἐρημητήριον τοῦ Ἰωαννίτζη. Ὁ βιογράφος ἀναφέρει σχε-

¹ Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1453). Μετάφρασις ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ Δημ. Σαβράμη, Ἀθῆναι 1954, σ. 394. G. DA COSTA LOUILLET, Byzantion ἔ.ά. σ. 337. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ά. σ. 208.

² Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 445. Anal. Bol. ἔ.ά. σ. 90. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, Φωκικά, Προσκυνητάριον ἔ.ά. τ. Α', σ. 31₂.

³ Βλ. βίον εἰς Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ.ά. τ. Α', σ. 61₂, 62₁.

⁴ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 449, 452. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ.ά. τ. Α', σ. 39₂.

⁵ ΝΙΚΟΣ Α. ΒΕΗΣ (Bees), ἔ.ά. σ. 338 καὶ Πρβ. καὶ ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἔ.ά. σ. 73. Ὁμοίως, ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ά. σ. 209, ἰδὲ καὶ Α. Α. VASILIEV, ἔ.ά. σ. 396.

τικῶς: «Οὐ γὰρ πολὺ τὸ ἐν μέσῳ, καὶ ὁ μὲν ἀλιτήριος Συμεὼν καὶ πολλῶν αἱμάτων χριστιανῶν ἐκχύσεως αἷτιος, ἐξ ἀνθρώπων γίνεται, ἐκδέχεται δὲ τὴν τούτου ἀρχὴν Πέτρος ὁ αὐτοῦ μὲν υἱὸς... εἰρήνην τὴν μεθ' ἡμῶν ἡσπάσατο, ... καὶ πάντων ἐπὶ τὰς οἰκείας πόλεις τε καὶ κώμας καὶ τὰς ἐστίας αὐτὰς ἀνασωζομένων, καὶ ὁ θεῖος Λουκᾶς εἰς τὴν κατὰ τὸν Ἰωαννίτζην περιπόθητον ἡσυχίαν ποθεινῶς ἐπανήει, ...»¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφῶν χρονικῶν ἐνδείξεων προκύπτει, ὅτι ὁ Ὅσιος Λουκᾶς ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 896 (917—21 ἢ 927—31) καὶ ἀπέθανε μετὰ 57 ἔτη ἤτοι (896 + 57) κατὰ τὸ ἔτος 953².

Κατὰ τὸν βιογράφον 20 ἔτη πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἀραβας, ἤτοι κατὰ τὸ 941, ὅτε ὁ Ὅσιος Λουκᾶς διέμενεν ἐν Καλαμίῳ, ἐπροφήτευσεν ὅτι «Ρωμανὸς Κρήτην χειροῦται» δηλ. ὅτι θὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Κρήτην ἀπὸ τοὺς Ἀραβας καί, ἐπειδὴ τότε ἐβασίλευεν ὁ Ρωμανὸς Α', ἠρώτησέ τις ἐκ τῶν παρόντων τὸν Ὅσιον, ἂν εἶναι ὁ νῦν βασιλεύων καὶ ὁ Ὅσιος ἀπήντησεν: «Οὐχ οὗτος ἀλλ' ἕτερος» δηλ. ὁ Ρωμανὸς Β'. Ὁ βιογράφος περαιτέρω ἀναφέρει: «Ἀξία μὲν καὶ ταῦτα θαυμάζειν· ἡ δέ γε περὶ τῆς Κρήτης αὐτοῦ προαγόρευσις οὐδὲ μακρὰν ἔστι ἀπιστίας, καίτοι πολλὴν ἔχουσα τὴν μαρτυροῦσαν ἀλήθειαν· σχεδὸν γὰρ εἴκοσι πρότερον χρόνοις προλέγει περὶ αὐτῆς, ὅτι τε ἀλώσεται καὶ ἐπὶ τίνος ἢ ἄλωσις ἔσται, οὕτω καθαρῶς εἰπὼν, «Ρωμανὸς Κρήτην χειροῦται»· ἐπεὶ δὲ Ρωμανὸς ἦν ὁ Πρεσβύτερος τότε τὴν βασιλείαν διέπων, ὅτε τινὸς τῶν παρόντων, εἰ οὗτός ἐστιν ὁ νῦν βασιλεύων, «Οὐχ οὗτος, εἶπεν, ἀλλ' ἕτερος»³.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος μὲ ἔδραν τὰς τότε ἀκμαζούσας Θήβας ἦτο ὁ Πόθος, υἱὸς τοῦ Λέοντος Ἀργυροῦ⁴, ὅστις εἶχε συνδεθῇ μετὰ τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ καὶ ἐζήτησε τὴν συμβουλὴν του ἐὰν θὰ ἔπρεπε νὰ μεταβῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἄνευ διαταγῆς τοῦ Βασιλέως, ἐπειδὴ τοῦ ἔγραφεν ἡ σύζυγός του ὅτι ἔπρεπε νὰ μεταβῇ ἀμέσως ἐκεῖ, διότι ἀπέθανεν ὁ υἱός του, πράγματι δὲ μετέβη καὶ τὰ πάντα συνέβησαν ὡς τὸν συνεβούλευσεν ὁ Ὅσιος⁵.

Ἐν συνεχείᾳ ἕτερος στρατηγὸς ἐπεσκέφθη τὸ 946 καὶ ἐπροσκύνησε τὸν Ὅσιον καὶ ἠγάπησεν αὐτόν, ὁ πρωτοσπαθάριος Κρηνίτης ὁ Ἀροτράς, ὅστις κατ' ἀρχὰς μὲν ἦτο στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς Πελοποννήσου ἀργότερον δὲ τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἤδρευεν ἐν Θήβαις⁶. Ὁ στρατηγὸς οὗτος ἐδαπάνησε διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἐν

¹ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 453. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 40₁, 2.

² Ὁμοίως εἰς Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 61₁ καὶ 62₁. Παρομοίας σκέψεις καὶ ὑπολογισμοὺς περὶ τῶν χρονολογιῶν τοῦ βίου τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ, ὅχι ὁμως τόσον σαφεῖς, ἰδὲ καὶ εἰς ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ, ἔ. ἀ. σ. 201—213 καὶ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΝ ΖΩΝΑΝ, ἔ. ἀ. σ. 61—65. Κατὰ συνέπειαν σφάλουν ὅσοι ἀναφέρουν ὅτι ὁ Ὅσιος Λουκᾶς ἀπεβίωσεν τὸ 946.

³ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 469. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 50₂.

⁴ Γ. ΚΕΑΡΗΝΟΣ 2, Βόννης 298—299.

⁵ MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 464, 465. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 48₂ καὶ 49₁.

⁶ Ὁ Κρηνίτης ὡς στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς Πελοποννήσου κατέστειλε τὸ 922 στάσις τῶν Μηλιγῶν καὶ Ἐζεριτῶν καὶ τῷ 941 ἑτέραν στάσις τῶν Σλαύων. Πρβ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ 3, Περὶ διοικήσεως, Βόννης 222—223. Κ. HOPF, Geschichte Griechenlands im Mittelalter und in der Neuzeit, Leipzig 1870, I, σ. 135. Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗ, Μηλιγγοὶ καὶ Ἐζερίται Σλαῦοι ἐν Πελοποννήσῳ, Ἐρμούπολις 1922, σ. 18. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. 4 (ἐκδοσις 5η) ὑπὸ Παύλου Καρολίδου, Ἀθῆναι 1925, σ. 79. Ὑπῆρξεν ὁμως καὶ ἕτερος στρατηγὸς Κρηνίτης, ὅστις ἐπὶ κεφαλῆς ἑλληνικῶν στρατευμάτων ἐπετέθη τὸ πρῶτον κατὰ τοῦ τσάρου Συμεὼν καὶ ἐφρονεύθη· Γ. ΚΕΑΡΗΝΟΣ 2,

τῇ ἀρχικῇ μονῇ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, γράφει δὲ ὁ βιογράφος: «Τί οὖν ἐντεῦθεν γίνεται; συνάπτεται τῷ ἁγίῳ πρὸς ἀγάπην οὕτω θερμήν... Ἀμέλει καὶ πρὸς πᾶσαν ἐκείνου χρείαν δῆλα δὴ καὶ ὑπηρεσίαν προθυμότατα διακονῶν ὑπῆρχε καὶ δαπανῶν, ὥσπερ οὖν καὶ ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει τοῦ ναοῦ τῆς καλλινίκου μάρτυρος Βαρβάρας τὰ κυριώτατα συνεβάλετο καὶ πολλὴν αὐτῷ συνεισήνεγκε μετὰ τῆς χειρὸς καὶ δαπάνην»¹.

Οὕτω συνεκροτήθη ζῶντος τοῦ Ὁσίου ἡ πρώτη μοναστικὴ κοινότης καὶ ἡ βάσις τῆς περιφήμου Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου μὲ κέντρον τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Βαρβάρας καὶ τὰ κελλία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ τῶν γνωστῶν συμμοναστῶν του Γρηγορίου, Παγκρατίου, Θεοδοσίου, Γερμανοῦ καὶ ἐτέρων ἀσφαλῶς μοναχῶν².

Δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὁσίου, ἤτοι τὸ 955, οἱ μαθηταὶ καὶ συμμονασταὶ αὐτοῦ ἀνοικοδομοῦσι νέα κελλία καὶ ναόν, ἔνεκα τῶν ἐκεῖ τελουμένων θαυμάτων. Καὶ πρῶτον μὲν τελειοποιοῦσι καὶ κοσμοῦσιν, ὅσον ἠδύναντο, τὸν τέως ἀτελῆ ναὸν τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, ἔπειτα μεταβάλλουν τὴν ὄψιν τοῦ κελλίου, ἐνθα ἦτο ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου, καὶ εἰς ἱερὸν εὐκτήριον (ἐκκλησίαν) παγκάλως μετατρέπουσιν αὐτὸ εἰς σχῆμα σταυρικὸν καὶ τέλος οἰκοδομοῦσιν οἰκίσκους ἱκανοὺς πρὸς χρῆσιν αὐτῶν καὶ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ξένων. Ὁ βιογράφος ἀναφέρει σχετικῶς: «Δυσὶ δὲ ὕστερον χρόνοις ἐνιοὶ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν τὰς ἐκεῖ βλυζούσας ἰάσεις ἴσα καὶ πηγαίοις νάμασι καθορῶντες, ἀγαθοῦ πατρὸς οὐκ ἀγαθὰ τέκνα κρίναντες ἑαυτούς, εἰ μὴ καθάπερ τροφεῖα καὶ μετὰ τέλος ὀφθεῖν ἀποδιδόντες αὐτῷ τὰ μετὰ τέλος προσήκοντα, παραχρῆμα πρὸς οἰκοδομὴν κελλίων καὶ ναοῦ διανίστανται καὶ πρῶτα μὲν τὸν τῆς θείας μάρτυρος Βαρβάρας ναὸν ἀτελῶς ἔχοντα σπουδῇ τελειοῦσι, κόσμον αὐτῷ περιθέντες τὸν κατὰ δύναμιν, εἶτα καὶ οἰκίσκους ἱκανοὺς τε καὶ τὸ σχῆμα διαφόρους οἰκοδομοῦσι πρὸς τε κοινὴν χρείαν καὶ τῶν ἐπιξενουμένων ὑποδοχὴν. Ἐπειτα καὶ αὐτὸ δὴ τὸ κελλίον, ἐν ᾧ περ ὁ τοῦ μεγάλου τάφος, τῆς προτέρας μεταβάλλουσι ὅπως καὶ εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιοῦσι, ὥστε πέρας λαβεῖν τὸ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου λεχθὲν καὶ περὶ τοῦ τόπου δῆλα δὴ τούτου καὶ περὶ τῶν ὡς αὐτὸν εἰς πλῆθος συνερχομένων»³.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν βέβαιον, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 955 ὑπῆρχεν ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ α) τελειοποιημένος ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας β) ἕτερος ναὸς περικαλλὴς ἐν σχήματι σταυροῦ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου καὶ γ) ὑφίσταντο τὰ πρῶτα κελλία καὶ ξενῶνες τῆς Μονῆς, ἵνα χρησιμεύσωσιν ὡς κατοικία διὰ τοὺς μοναχοὺς καὶ ὡς ξενῶνες διὰ τοὺς ἐπισκέπτας.

Βόννης 254. Βλ. Α. BON, Le Péloponnèse byzantin, σ. 189, σημ. 17. Περὶ τῶν γνωστῶν μελῶν τῆς ἀρμενικῆς αὐτῆς οἰκογενείας τῶν Κρηνιτῶν, βλ. Ν. ADONTZ, Byzantion 10, 1935, σ. 536 κέ. Περὶ δὲ τῶν στρατηγῶν Πόθου καὶ Κρηνίτου βλ. R. J. H. JENKINS, The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanus I ἐν Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Princeton 1955, σ. 210. Πρβ. καὶ G. DA COSTA LOUILLET, ἔ. ἀ. σ. 340.

¹ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 468. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 50₁.

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΥ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 28. Πρβ. καὶ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ. ἔ. ἀ. σ. 217 καὶ 218.

³ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 476, 477. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 54₁. Πρβ. καὶ SCHULTZ καὶ BARNESLEY, ἔ. ἀ. σ. 1-9. Ἰδὲ καὶ O. WULFF, Das Katholikon von Hosios Lucas und verwandte byzantinische Kirchenbauten (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Die Baukunst herausg. von R. Borrmann und R. Graul» σειρὰ Β', τεύχος 11), Berlin-Stuttgart 1903, σ. 3. Ὁμοίως καὶ παρὰ CHARLES DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 1-12.

Κατὰ συνέπειαν ἡ ἰδρυσις τοῦ Μοναστηρίου ἐγένετο πρὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Β' (959 - 963), διότι ὁ βιογράφος περιγράφων τὰ θαύματα κατὰ τὰς ἐπισκέψεις τῶν ἀσθενῶν εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἀγίου ἀναφέρει ἤδη τὰ ἀνωτέρω κτίσματα καὶ τὸ Μοναστήριον καὶ ἰδία τὸν ναὸν τοῦ Ὁσίου. Ὁ βιογράφος ἀναφέρει σχετικῶς, ὅτι, ὅτε ἀσθενὴς γυνὴ καὶ Νικόλαός τις προσῆλθον εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἀγίου «αὕτη τοιγαροῦν τῷ τοῦ ἁγίου προσελθοῦσα σεμνείῳ καὶ τὸ θεῖον τέμενος εἰσελθοῦσα τῇ ἀγίᾳ προσπίπτει σορῶ κλπ.»¹. Καὶ περαιτέρω· «Τοσοῦτ' πάθει Νικόλαος κάτοχος ὢν καὶ ὑπὸ πάντων, ὥσπερ εἰκός, βδελυττόμενος τῷ ἱερῷ τεμένει τοῦ θείου προστρέχει Λουκᾶ»². Ὁμοίως, ὅτε τυφλὸς κατέφυγεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ὁσίου, ὁ βιογράφος γράφει· «Οὗτος ἀπάσης τῆς ἐξ ἀνθρώπων ἀπογνοῦς βοηθείας, ὡς κρεῖττον ὢν τὸ πάθος ἢ κατὰ ἀνθρωπίνην καὶ τέχνην καὶ θεραπείαν, ἐπὶ τὸν ἅγιον καταφεύγει καὶ τὸν αὐτοῦ ναὸν εἰσελθὼν χεῖράς τε ἅμα καὶ τὰ τῆς διανοίας ὑψώσας ὄμματα, «Λῦσον μου τὸ σκότος ὁ τοῦ ἀληθινοῦ φωτός, ἔλεγε, παραστάτης καὶ κληρονόμος· ἀπάλλαξόν με τῆς κατεχούσης νυκτός· ἴδω σου τὴν εἰκόνα· προσβλέψω τὴν θήκην· τὸ σεμνεῖον θεάσωμαι· τοῦ τεμένους κατατρυνήσω· κηρύξω πᾶσι καὶ διηγῶμαι τὰ θαυμάσιά σου, πλησθέντος μοι χαρᾶς τοῦ στόματος καὶ τῆς γλώττης ἀγαλλιάσεως»³. Καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ βιογράφος ἀναφέρει· «Ἰωάννης ὁ ἐκ νήσου τῆς Τερβενίας τοὺς πόδας ἀλγῶν... ἐδίψα μὲν τὸ αὐτοῦ καταλαβεῖν μοναστήριον καὶ τῇ θαυματουργῇ σορῶ προσπεσεῖν, ... Μετ' οὐ πολὺ γοῦν καταλαμβάνει τὸ μοναστήριον εὖ ποδῶν ἔχων, εὖ πίστεως καὶ τὸν θεῖον ναὸν εἰσελθὼν τῷ σημειωφόρῳ προσπίπτει τάφῳ»⁴.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω ὁ βιογράφος ἀναφέρει ἐπανειλημμένως κτίσματα τῆς Μονῆς ἥτοι τὸ μοναστήριον καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ τάφου ναόν.

Ἐκ τῶν λεχθέντων προκύπτει ἡ ὑπαρξις καὶ ἡ λειτουργία πλήρους Μονῆς καὶ ναοῦ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου, ὡς καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, καὶ δὴ μετὰ τὸ ἔτος 962, ἐπειδὴ ὁ βίος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ὅστις ἀναφέρει ταῦτα, συνετάγη μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἀφοῦ ἐν αὐτῷ α) γίνεται μνεία τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (913 - 959)⁵ ὡς μὴ ὑπάρχοντος πλέον⁶ καὶ β) ἡ προφητεία τοῦ Ὁσίου περὶ ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (961) ἀναφέρεται ὡς γεγονὸς τετελεσμένον⁷.

¹ Ὁμοίως βίον εἰς Νέον Ἐκλόγιον, Κωνσταντινούπολις 1863, σ. 192, 193. Anal. Bol. ἔ. ἀ. σ. 110. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Α', σ. 56₁ καὶ 56₂.

² Νέον Ἐκλόγιον, σ. 192. Anal. Bol. ἔ. ἀ. σ. 110. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 56₂.

³ Νέον Ἐκλόγιον, σ. 193. Anal. Bol. ἔ. ἀ. σ. 112. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 58₁.

⁴ Νέον Ἐκλόγιον, σ. 193. Anal. Bol. ἔ. ἀ. σ. 112. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 58₂.

⁵ A. A. VASILIEV, Histoire de l'empire byzantin (traduit du russe par P. Brodin et A. Bourguina) τ. II, Paris 1932, σ. 443.

⁶ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 465. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 48₂: «Ζάλης γὰρ οὐ μικρὰς τὸ Βυζάντιον ἔχούσης, ἅτε δὴ τυραννικῆς ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ τότε βασιλεύοντος· Κωνσταντίνος οὗτος ἦν ὁ χρηστός».

⁷ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 469. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 50₂: «σχεδὸν γὰρ εἴκοσι πρότερον χρόνους προλέγει περὶ αὐτῆς».

ΤΟ ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ
ΚΑΙ Ο ΚΤΙΣΜΟΣ ΑΥΤΟΥ

Θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὴν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰ γεγονότα, τὰς σχετικὰς πηγὰς καὶ τὰς κειμένας παλαιὰς εἰδήσεις περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ Ὁσιος Λουκάς ἐπροφήτευσεν 20 ἔτη πρότερον¹, ἥτοι κατὰ τὸ ἔτος 941, ὅτι ὁ βασιλεὺς Ρωμανὸς ὁ Β' (956-963) θὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Κρήτην ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς. Κατὰ τὴν παράδοσιν λοιπὸν ταύτην ἡ κτίσις τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά συνεδυσάσθη πρὸς τὴν ὡς ἄνω προφητείαν, διότι ἐπόμενον ἦτο ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐνδιεφέρθῃ νὰ ἀνεγείρῃ ἀξιοθαύμαστον καὶ μεγαλοπρεπῆ ναὸν χάριν εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Ὁσίον διὰ τὴν προφητείαν αὐτοῦ².

Ὡς γνωστόν, ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς ἔλαβε χώραν τὴν 7 Μαρτίου τοῦ ἔτους 961 ὑπὸ τοῦ στρατηλάτου Νικηφόρου Φωκά³.

Εἶναι πιθανὸν λοιπὸν ὅτι ὁ Ρωμανὸς ὁ Β' συνέλαβε καὶ προητοίμασε τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Καθολικοῦ, δὲν ἦτο ὁμως δυνατόν νὰ ἀνηγέρθῃ ὁ τεράστιος οὗτος ναὸς ἐπὶ Ρωμανοῦ τοῦ Β', διότι οὗτος μετὰ δύο ἔτη ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης, δηλ. τὸ ἔτος 963, ἀπεβίωσεν. Ἐξ ἄλλου ὁ βιογράφος θὰ ἀνέφερεν ἀσφαλῶς τὸ γεγονὸς τοῦτο, τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Καθολικοῦ, δεδομένου ὅτι, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ βίος τοῦ Ὁσίου ἐγράφη μετὰ τὸ ἔτος 962.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ἂν ἡ ἀνέγερσις τοῦ καθολικοῦ ἐγένετο ἐπὶ τινος τῶν διαδόχων αὐτοκρατόρων.

Μετὰ τὸν Ρωμανὸν τὸν Β' ἐγένετο αὐτοκράτωρ ὁ Νικηφόρος Φωκάς (963-969), οὐδεμίαν ὁμως μαρτυρίαν ἔχομεν περὶ ἀνεγέρσεως τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου, ἐνῶ τούναντίον περὶ τῆς ιδρύσεως τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν Ἀθῶν γινώσκουμεν, ὅτι ὁ Νικηφόρος Φωκάς ἀπέστειλεν εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτῆς⁴, ἔχομεν δὲ καὶ πλείστας ἄλλας σχετικὰς πληροφορίας⁵.

Ἀργότερον ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Τσιμισκῆς (969-976), παρ' ὅλον ὅτι κατ' ἀρχὰς

¹ Βλ. βίον εἰς MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 469. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 50, καὶ 164.

² Ο. WULFF, ἔ. ἀ. σ. 3.

³ ΚΕΔΡΗΝΟΣ 2, Βόννης 340-341. GUSTAVE SCHLUMBERGER, Un empereur byzantin au xe siècle. Nicéphore Phocas, Paris 1890, πρβ. καὶ G. SCHLUMBERGER, Ὁ Αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς (Μετάφρ. Ἰ. Λαμπρίδου ἐν βιβλιοθήκῃ Μαρασλή, Ἀθῆναι 1905, τ. Α' σ. 172). Πρβ. G. HERTZBERG, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἔ. ἀ. σ. 376 καὶ 377. Βλ. Ὁμοίως ΣΠΥΡ. ΛΑΜΠΡΟΝ, Νέος Ἑλληνομνήμων 9, σ. 116-161 καὶ 209-244.

⁴ PAUL LEMERLE, Le millénaire du Mont Athos, 963-1963. Études et Mélanges I. Édition de Chevetogne Wetteren (Belgique), 1963. La vie ancienne de saint Athanase l'Athonite composée au début du XI siècle par Athanase de Lavra, σ. 75 καὶ 76. (Ὁ Βίος Α' δὲν ἀριθμεῖ τὸ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου ἀποσταλὲν ποσὸν εἰς τὸν Ἀθανάσιον, ἀλλ' ἐκ τοῦ Βίου Β' προκύπτει ὅτι ἦσαν 6 χρυσαὶ λίραι.) Πρβ. PH. MEYER, «Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, σ. 104.

⁵ «Vie de Saint Athanase l'Athonite» Ἔκδ. L. PETIT, Analecta Bollandiana 25, 1906, σ. 21. Πρβ. A. A. VASILIEV, Histoire de l'empire byzantin (traduit du russe par P. Brodin et Bourguina) τ. 1, Paris 1932, σ. 442 καὶ 445. Ἰδὲ καὶ A. A. VASILIEV, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (Μετάφρασις Δ. Σαβράμη), ἔ. ἀ. σ. 415 καὶ 416.

ἦτο ἐναντίον τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, μετέπειτα ἥλλαξε γνώμην καὶ ἐχορήγησε διὰ χρυσοβούλλου εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν σολέμνιον¹ ὅμοιον μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶχε χορηγήσει προηγουμένως ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ὅταν ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν.

Μετὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Τσιμισκῆ τὸ κράτος περιεπλάκη εἰς πολλοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς πολέμους, διότι πλείσται Βουλγαρικαὶ ἐπιδρομαὶ ἐγένοντο κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ, ὅστις δύο φορές, κατὰ τὰ ἔτη 986 καὶ 996, ἔφθασε μέχρι τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου². Συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἀνηγέρθη τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, σημαντικώτατον μνημεῖον τῆς χριστιανοσύνης. Ἐξ ἄλλου καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἡ ψηφιδωτὴ ἀπεικόνισις τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε», ὅστις ἀπέθανε μετὰ τὸ ἔτος 997³, ποριζόμεθα ἓνα «terminum post quem», ὥστε ἀποκλείεται νὰ ἀνηγέρθη τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ πρὸ τοῦ ἔτους 997.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν δευτέραν περίοδον τῆς βασιλείας Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου (976 - 1025). Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ οἱ δύο υἱοὶ Ρωμανοῦ τοῦ Β', Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος (976 - 1025) καὶ Κωνσταντῖνος Η' (976 - 1028), ἔγιναν συνάρχοντες τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ διοικητικὴ ὁμῶς δύναμις συνεκεντρώθη κυρίως εἰς τὰς χεῖρας Βασιλείου τοῦ Β', ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ὁποίου ἡ αὐτοκρατορία ἐγνώρισε τὴν μεγαλυτέραν τῆς δύναμιν καὶ δόξαν⁴.

Ὡς γνωστόν, αἱ βουλγαρικαὶ στρατιαὶ ὑπὸ τὸν τσάρου Σαμουήλ κατετροπώθησαν τὸ 996 ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ παρὰ τὸν Σπερχεῖον ποταμόν⁵, τελικῶς δὲ κατεστράφησαν καὶ διελύθησαν τὸ ἔτος 1014 παρὰ τὰ στενὰ τῆς Κρέσνας εἰς τὸν Στρυμόνα (Δεμῖρ Ἰσάρ)⁶ ὑπὸ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου. Τότε ἡ Βυζαντινὴ

¹ PAUL LEMERLE, ἔ. ἀ. σ. 78 καὶ 79. (Τὸ σολέμνιον ἀντιστοιχεῖ πρὸς 244 νομίσματα, ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὸν Βίον Β' τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου.)

² Γ. ΚΕΔΡΗΝΟΣ 2. Βόννης 449 - 450. GUSTAVE SCHLUMBERGER, Ἐροπέε, I, L'Éropee Byzantine à la fin du xe siècle. Jean Tzimiscès, Les jeunes années de Basile II le tueur des Bulgares (969 - 989), Paris 1896, σ. 620. Πρβ. καὶ G. SCHLUMBERGER, Ἐροπέε II, L'Éropee Byzantine à la fin du xe siècle. Basile II le tueur des Bulgares, Paris 1900, σ. 135 κέ. Ἰδὲ καὶ G. SCHLUMBERGER, Ἡ Βυζαντινὴ ἐποποιία κατὰ τὰ τέλη τῆς I ἑκατονταετηρίδος, Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος [κατὰ μετάφρασιν Ἰ. Λαμπρίδου τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1905 (Βιβλιοθήκη Μαρσλῆ), σ. 182 καὶ 194].

³ G. DA COSTA LOUILLET, Byzantion 33, σ. 346· περὶ τοῦ θανάτου ἰδίᾳ τοῦ Ὁσίου Νίκωνος ἰδὲ σ. 360 καὶ 361, ἐνθα ἀναφέρει, ὅτι ὁ Ὁσίος Νίκων ἀπέθανεν εἰς τὰς 26 Νοεμβρίου 997. Πρβ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΝ, Νέος Ἑλληνομνήμων 3, 1906, σ. 131 - 228 καὶ 5, 1908, σ. 301 - 304. Ἀρχιμανδρίτου ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε», ἐν Ἀθήναις 1933. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 193. Οἱ ἀνωτέρω δέχονται ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τὸ 998.

⁴ A. A. VASILIEV, ἔ. ἀ. σ. 375.

⁵ ΚΩΝΣΤ. ΑΜΑΝΤΟΣ, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. 2, Ἀθήναι 1947, σ. 174. Πρβ. G. SCHLUMBERGER, Ἡ Βυζαντινὴ ἐποποιία Β' (Μετάφρασις Ἰ. Λαμπρίδου), σ. 184 - 190. Ἰδὲ καὶ G. DA COSTA LOUILLET, ἔ. ἀ. σ. 360.

⁶ ΜΙΧΑΗΛ ΓΑΥΚΑΣ, Βόννης 578. ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, MIGNE F. Π. τ. 135, στ. 165. Γ. ΚΕΔΡΗΝΟΣ 2, Βόννης 458 - 459. G. SCHLUMBERGER, Ἡ Βυζαντινὴ ἐποποιία (Μετάφρασις Ἰ. Λαμπρίδου), ἔ. ἀ. τ. Γ',

αυτοκρατορία άνεστυλώθη καί πάλιν καί έπεξέτεινε τά όριά της άπό τής 'Αδριατικής μέχρι τής Μαύρης Θαλάσσης καί άπό του Δουνάβεως μέχρι τής νοτίας άκρας τής Πελοποννήσου, τό δέ βουλγαρικόν βασίλειον μετεβλήθη εις έπαρχίαν του Βυζαντίου, τήν όποίαν διήύθυνεν εις αυτοκρατορικόν διοικητή¹. 'Η πτώσις του βουλγαρικού βασιλείου κατά τό έτος 1018 άνήκει εις τά πλέον σπουδαία καί άποφασιστικά γεγονότα του ένδεκάτου αιώνος καί του μεσαιώνος έν γένει². 'Εκτοτε ήσύχασεν ή 'Ελλάς άπό τās επιδρομάς των Βουλγάρων.

'Υπό των χρονογράφων αναφέρεται³, ότι ό Βασίλειος έξετέλεσε τήν τελευταίαν του θριαμβευτικήν κατά των Βουλγάρων έστρατείαν (Μάρτιος 1018 - άρχαι 1019), μεταβάς άπό Κωνσταντινουπόλεως εις 'Αχρίδα καί έξ 'Αχρίδος εις 'Αθήνας.

Κατά τήν θριαμβευτικήν αύτήν πορείαν αναφέρεται λεπτομερώς ύπό των χρονογράφων 1) 'Αφιξις του Αυτοκράτορος εις 'Αχρίδα καί δεξίωσις τής τσαρίνας Μαρίας ύπό του Βασιλέως. 2) Διαμονή έν Πρέσπα καί Δεαβόλει, ένθα προσήχθησαν τώ Αυτοκράτορι οί υίοι του 'Ιωάννου Βλαδισλάβου καί ό περίφημος πολεμιστής 'Ιβάτζης αίχμαλωτισθείς ύπό του Εύσταθίου Δαφνομήλη ύπό δραματικάς περιστάσεις. 3) 'Υποταγή του Νικολιτζά. 4) Διαμονή έν Καστορία. 5) Πορεία του Βασιλέως καί του στρατού πρός μεσημβρίαν. 6) Στάθμευσις έν Σταγοίς. 'Υποταγή του άρχοντος των Βελογράδων 'Ελεμάγου. 7) Μάχη έν Ζητουνίω. 8) 'Η περιώνυμος έν 'Αθήναις διαμονή καί 9) Θριαμβευτική εις Κωνσταντινούπολιν επάνοδος.

Ειδικώτερον ότε ό νικητής Αυτοκράτωρ έφθασεν εις Ζητούνιον (Λαμίαν)⁴ αναφέρεται ότι: «του στρατού δέ προσεγγίζοντος εις Ζητούνιον, τουτ' έστι τήν κατά τήν Θεσσαλικήν Φωκίδα άρχαίαν Λαμίαν, έν η πάλαι έν έτει 323 π. Χ. οί 'Αθηναίοι είχαν νικήσει τόν Μακεδόνα 'Αντίπατρον, συγκινητικόν συνέβη επεισόδιον. 'Οτε τά στρατεύματα διήλθον τό πεδίον τής μάχης, ένθα έν έτει 996, πρδ είκοσι δήλον ότι καί τριών έτών, ό μάγιστρος Νικηφόρος Ούρανός είχε κατά κράτος νικήσει τόν στρατόν του τσάρου Σαμουήλ, τά λευκανθέντα όστά των έν τή θέσει ταύτη πεσόντων πολυαρίθμων Βουλγάρων εκάλυπτον, φαίνεται, εισέτι εις μεγάλην άπόστασιν τά πεδία του ποταμού Σπερχειού. Τους πενθίμους τούτους σωρούς θεασάμενος ό Βασιλεύς καί καταπληγείς εκ τής θέας τοιαύτης συμφοράς ύμνησε τήν άνδρείαν των Ρωμαίων στρατιωτών». «'Αλλά, εξακολουθεϊ ό χρονογράφος, πολύ πλείότερον έτι εξήγειρε τόν θαυμασμόν αυτού

σ. 407, ένθα αναφέρεται ότι «'Η μεγάλη έν τοις στενοίς του Κιμβαλόγλου νίκη συνέβη τη 29 'Ιουλίου του έτους 1014». Πρβ. καί Φ. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΥ, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, σ. 112 (μετάφρ. Σπ. Λάμπρου, έν 'Αθήναις 1904, Α', σ. 229, όστις καθορίζει τήν θέσιν αύτήν διά του όνόματος «Νίκη της Νεουμίτζης [Κλειδίου]). Βλ. καί G. F. HERTZBERG, *Ιστορία τής 'Ελλάδος*, έ. ά. τ. Α' σ. 395.

1 A. A. VASILIEV, *Ιστορ. Βυζ. Αυτοκρ.* (μετάφρ. Σαβράμη), σ. 397, 398.

2 K. R. VON HÖFLER, *Abhandlungen aus dem Gebiete der Slavischen Geschichte*, Vienna 1879, I, 229.

3 Γ. ΚΕΔΡΗΝΟΣ 2, Βόννης 466-476. ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑΣ, Βόννης 578-579. ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, Migne E. Π. τ. 135, στ. 164-168. Πρβ. G. SCHLUMBERGER, *Épopée II*, έ. ά. σ. 375 καί G. SCHLUMBERGER, *Η Βυζαντινή έποποιία, κατά μετάφρασιν 'Ι. Λαμπρίδου*, έ. ά. τ. Β', σ. 449-494. 'Ως καί K. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους*, έ. ά. σ. 199-204.

4 G. SCHLUMBERGER, *Η Βυζαντινή έποποιία* (μετάφρ. 'Ι. Λαμπρίδου, έ. ά.) τ. Α', σ. 475.

τὸ θέαμα τοῦ ὑπερμεγέθους τείχους, ὅπερ ὁ Ἀρμένιος Ρουπένης¹, εἰς ὧν βεβαίως τῶν στρατηγῶν αὐτοῦ, ἔκτισεν ἀνὰ μέσον τοῦ περιωνύμου στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν, ἵνα φράξη εἰς τοὺς Βουλγάρους τὴν ὁδὸν καὶ ἐμποδίσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπαναλαμβάνωσιν ἀκωλύτως τὰς κατὰ τῶν θεμάτων τῆς κυρίως Ἑλλάδος καταστρεπτικὰς αὐτῶν εἰσβολάς».

«Συνεχίζων δὲ τὴν πορείαν αὐτοῦ ἀνὰ μέσον τῶν περιωνύμων τούτων καὶ κλασικῶν χωρῶν τῆς Φωκίδος, τῆς Λοκρίδος, τῆς Βοιωτίας, μετ' ἐπισταθμεύσεων ἐν Λεβαδεῖα μὲν τὸ πρῶτον, ἐν Θήβαις δ' ὕστερον», πόλει ἐν ἣ ἠδρευεν ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἥτις ἠκμαζε τότε βιομηχανικῶς πολυάριθμα κεκτημένη μεταξουργεῖα καὶ ὑφαντήρια, διέβη ὁ ἀήττητος Αὐτοκράτωρ τὸ στενὸν τῶν Ἐλευθερῶν (Πανάκτου) καὶ τελευταῖον ἐπεφάνη μετὰ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ ἁσπεως τῆς Παλλάδος. Ἦθελε νὰ πανηγυρίσῃ ἐπὶ τῆς γηραιᾶς Ἀκροπόλεως τὸν θρίαμβον αὐτοῦ καὶ εὐσεβὲς νὰ τελέσῃ προσκύνημα εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ πρὶν ἢ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸ Βυζάντιον, τὴν πρωτεύουσάν τοῦ νεωτέρου ἐλληνισμοῦ. Ἡ μακρὰ αὕτη ἀνὰ μέσον τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας πορεία μετὰ τοσούτων σταθμῶν ἐν πλείσταις πόλεσιν, ἃς κατηρίθμησα, πολὺν κατηνάλωσε χρόνον. «Ἐβaine δὲ τότε ἀκριβῶς εἰς τὴν λῆξιν τὸ ἔτος 1018». «Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ ἡρωϊκοῦ Αὐτοκράτορος, λέγει ὁ Γρηγορόβιος², μεγάλην περιεποιεῖ τιμὴν εἰς τὰς Ἀθήνας, πόλιν βεβυθισμένην τότε εἰς τελείαν σχεδὸν λήθην». Ἡ περιώνυμος πόλις δὲν ἦτο πλέον οὐδ' ἔδρα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος, ὅστις καθήδρευεν ἐν Θήβαις. Οἱ χρονογράφοι ἀφηγοῦνται περαιτέρω ὅτι ὁ νικητὴς αὐτοκράτωρ ἀνῆλθε μετὰ τοῦ στρατοῦ, λαμπρῶς ἐσκευασμένου καὶ παρατεταγμένου, εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, εἰσῆλθεν εἰς τὸν Παρθενῶνα, ὅστις ἔξωθεν τότε ἐσώζετο ἀκέραιος ὅπως ἦτο τὸ πάλαι, ἔσωθεν δὲ ἦτο διεσκευασμένος εἰς περικαλλῆ ναὸν τῆς Παναγίας Θεοτόκου³ (ἥτις ἐκαλεῖτο Δέσποινα Παρθένος, Ἀθηναία Γοργοεπήκοος, Παναγία Ἀθηνιώτισσα) καὶ ἐτέλεσε ταύτη εὐχαριστήρια, ἐπὶ τῇ τελείᾳ δὲ κατὰ τῶν Βουλγάρων νίκη ἀνέθηκεν ἐν τῷ ἱερῷ αὐτῆς πολλὰ καὶ πολυτελῆ ἀναθήματα. Ἐπειτα — συνεχίζουσιν οἱ χρονογράφοι — ὁ βασιλεὺς ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν⁴. Οὐδὲ λέξιν ὅμως προσθέτουσιν οὔτε περὶ τῆς διαρκείας

¹ Εἰς τὸν V. VASILIEVSKY, Συμβολαὶ καὶ ἀφηγήσεις κλπ., σ. 116, ὀφείλεται ἡ διόρθωσις, διότι μέχρι τοῦδε αἱ λέξεις αὗται τοῦ Κεδρηνοῦ (Β', Βόννης 475) «Παρὰ τοῦ Ρεπούνη» ἐξελαμβάνοντο ὡς γεωγραφικὴ ἔκφρασις (παρὰ τὸ ὄρος Ρεπούνη!) ἰδὲ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἔ. ἀ. σ. 202. F. A. GREGOROVIVS, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter von der Zeit Justinian's bis zur türkischen Eroberung, Stuttgart 1889 [Μετάφρασις Σπυρ. Λάμπρου ἐν Ἀθήναις 1904 (Βιβλιοθ. Μαρασλῆ), Α', σ. 229, σημ. 1].

² F. A. GREGOROVIVS, ἔ. ἀ. σ. 230.

³ J. STRZYGOWSKI, Die Acropolis, in altbyzantinischer Zeit ἐν AM 14, 1889, σ. 271 κέ. Πρβ. A. MICHAELIS, Der Parthenon, Leipzig 1871, σ. 45 κέ. ὁμοίως καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1927, τ. Α', σ. 34-42.

⁴ Γ. ΚΕΛΡΗΝΟΣ 2, Βόννης 475. Μ. ΓΑΥΚΑΣ, Βόννης 578-579 καὶ I. ΖΩΝΑΡΑΣ, MIGNE E. Π. τ. 135, στ. 168.

τῆς παραμονῆς ἐν τῇ πόλει, οὔτε περὶ τῶν περιστάσεων, ὑφ' ἧς ἐγένετο ἢ ἐν αὐτῇ διατριβῇ τοῦ βασιλέως¹.

Δεχόμενοι ὅτι τὸ Καθολικὸν ἐγένετο ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β' θὰ ἔπρεπε κατὰ τὰ ἀνωτέρω νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τοῦτο συνετελέσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 997 (θανάτου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε») καὶ τοῦ 1025, ὅτε πλέον ἀπὸ τοῦ 1018 ὁ Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος εἶχε διαλύσει τὸ βουλγαρικὸν Βασίλειον.

Εἶναι ἐντούτοις ἄξιον ἀπορίας διατί, κατὰ τὴν τελευταίαν, ὡς ἄνω, ἐκστρατείαν τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐν ἔτει 1018 καὶ 1019 καὶ κατὰ τὴν θριαμβευτικὴν αὐτοῦ πορείαν ἀπὸ τῆς Ἀχρίδος μέχρις Ἀθηνῶν, ἣτις λεπτομερῶς περιγράφεται ὑπὸ τῶν χρονογράφων, οὐδὲ κἂν λόγος γίνεται, ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ, διερχόμενος ἐκ Λεβαδείας, ἐπεσκέφθη τὴν περίφημον παρακειμένην Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνθα προϋπετίθετο ὅτι ἀνήγειρεν ἢ ἀνηγείρετο τότε δαπάναις του τὸ σπουδαῖον Καθολικὸν τῆς Μονῆς; Εἶδομεν ἀνωτέρω μετὰ πόσων λεπτομερειῶν περιγράφεται ἡ πορεία τοῦ Βασιλέως ἀπὸ Ἀχρίδος μέχρις Ἀθηνῶν. Εἶδομεν ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν χρονογράφων ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ μετὰ τὰς Θερμοπύλας «διὰ μέσου τῶν χωρῶν τῆς Φωκίδος, τῆς Λοκρίδος, τῆς Βοιωτίας, μετ' ἐπισταθμεύσεων ἐν Λεβαδεῖα μὲν τὸ πρῶτον, ἐν Θήβαις δ' ὕστερον» ἔφθασεν εἰς Ἀθήνας, ἐν τούτοις οὐδὲ κἂν γίνεται μνεία ὅτι ἐπεσκέφθη τὴν παρακειμένην Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά. Μήπως ἡ ἀναφερομένη στάθμευσις αὐτοῦ ἐν Λεβαδεῖα σημαίνει ὅτι αὕτη ἐγένετο, διότι ὁ Αὐτοκράτωρ ἐπεσκέφθη τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά; Διατί ὅμως τότε δὲν ἀναφέρεται τοῦτο ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, ἐνῶ ἐπρόκειτο περὶ ἐνὸς τόσο σημαντικοῦ γεγονότος, ὅσον ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου αὐτοῦ χριστιανικοῦ μνημείου, ἀριστουργήματος τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ζωγραφικῆς τέχνης;

Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ μίαν σημαντικωτάτην πληροφορίαν τὴν ὁποίαν μᾶς δίδει ὁ περιηγητὴς Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης. Κατὰ ταύτην ἡ οἰκοδομὴ τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά δὲν συνετελέσθη ἐπὶ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου (976-1025) ἀλλὰ ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1042-1055).

Κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστά, ὁ πρῶτος ὅστις ἐπεσκέφθη χάριν ἐρευνῶν τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶναι ὁ Ἀγκωνίτης περιηγητὴς καὶ ἔμπορος² Κυριακὸς de Pizzicoli (γενν. 1391, † περὶ τὸ 1455 ἐν Κρεμῶνι)³. Τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά ἐπεσκέφθη ὁ Κυριακὸς κατὰ τὴν μεγαλυτέραν αὐτοῦ περιοδείαν εἰς Ἑλλάδα, ἣτις διήρκεσεν ἕξ μῆνας, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1435 ἕως τὸν Μάρτιον τοῦ 1436⁴. Ἀπόσπασμα ἐκ

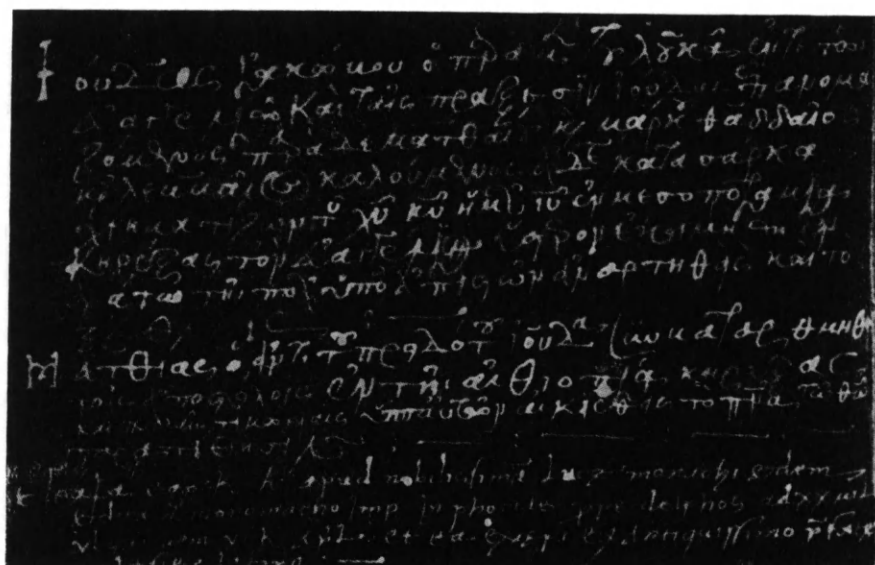
¹ G. SCHLUMBERGER, 'Η Βυζαντινὴ ἐποποιία, Μετάφρασις 'Ι. Λαμπρίδου, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 477-479. Πρβ. Κ. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. 4, ἔ. ἀ. σ. 199-204. G. F. HERTZBERG, 'Ιστορία τῆς Ἑλλάδος, ἔ. ἀ. σ. 397.

² EMIL JACOBS ἐν BZ 1, 1930, σ. 202.

³ F. GREGOROVIVS, ἔ. ἀ. τ. Β', ἔκδ. Β', σ. 337.

⁴ Cyriaci Anconitani Itinerarium. Ed. LAUR. MEHUS, ἐν Φλωρεντίᾳ 1742, σ. 58 κέ. (πρβ. καὶ E. ZIEBARTH, Κυριάκος ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά 1, 1926, σ. 110 κέ.). ΝΙΚΟΣ Α. ΒΕΗΣ (Bees), 'Η Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, BNJ 11, 1934/5, σ. 192-1928. (Berichte der christlich-archäologischen Gesellschaft zu Athen.)

τῶν ὁδοιπορικῶν τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀποδημίαν αὐτοῦ εἰς Ἑλλάδα κατὰ τὰ ἔτη 1435/6 περιέχει σχετικά πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο, ἐκ περγαμηνῶν φύλλων 31, γεγραμμένον κατὰ μέγα μέρος ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κυριακοῦ, ἀνῆκεν ἄλλοτε εἰς τὸν Φλωρεντινὸν οἶκον Strozzi καὶ τῷ 1912 περιῆλθεν εἰς τὸν ἐν Μονάχῳ παλαιοπωλικὸν ἐκδοτικὸν οἶκον Jacques Rosenthal. ὅστις ἐπώλησεν αὐτὸ εἰς τὴν Πρωσικὴν Κρατικὴν Βιβλιοθήκην¹. Εἰς τὸ ἀπόσπασμα λοιπὸν τοῦτο (εἰκ. 1) ὁ Κυριακὸς ἔγραψεν *ιδία χειρὶ* μικρὸν κείμενον, τοῦ ὁποῦ οὗ ὁ τίτλος εἶναι· «Ἡ σύναξις τῶν τιμίων ἀποστόλων καὶ δήλωσις ὅπως καὶ ὅπου

Εἰκ. 1. Ἰδιόχειρον ἀπόσπασμα ἐκ τῶν ὁδοιπορικῶν τοῦ περιηγητοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος, ἐνθα ἀναφέρεται ὅτι τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά ἐκτίσθη ἐπὶ Κωνσταντίνου Μονομάχου.

ἕκαστος αὐτῶν ἐκήρϊξε». Εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου τούτου ἔγραψεν ὁ Ἀγκωνίτης *ιδία χειρὶ* τὰ ἐξῆς σημαντικώτατα διὰ τὸ ζήτημα, ὅπερ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἥτοι σχετικῶς μὲ τὴν χρονολογίαν ἀνοικοδομήσεως τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά : «ἔγραψα ego· K[υριακὸς] A[γκωνίτης] apud nobilissimam Lucae monachi aedem | aeditam a Monomacho Imp. in Phocide prope Delphos ad XX mil. | ad quam veni V. K. Apriles· et ea excaepi ex antiquissimo praefatae | ecclesiae Libro :» Ἦτοι : «ἔγραψα ἐγὼ K[υριακὸς] A[γκωνίτης] ἐν τῷ ἐξαιρέτῳ Λουκά τοῦ μοναχοῦ Ναῶ κτισθέντι ὑπὸ Μονομάχου Αὐτοκρα[άτορος] ἐν Φωκίδι παρὰ τοὺς Δελφοὺς εἰς 20 μιλίων (ἀπόστασιν) εἰς τὸ ὁποῖον ἦλθον τῇ 5^ῃ Καλανδῶν Ἀπριλίων καὶ ταῦτα ἠρύσθην ἐκ παλαιοτάτου τῆς προρρηθείσης ἐκκλησίας βιβλίου :»

¹ EDWARD W. BODNAR, Cyriacus of Ancona and Athens, Bruxelles 1960, σ. 34 (Σύλλογὴ Latomus βιβλ. XLIII). Πρβ. Ein Notizbuch des Cyriacus von Ancona aus dem Jahre 1436 von Dr PAUL MAAS, S. A. aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal, München. Folge I. Heft 1. München, σ. 5 - 15.

Τὸ αὐτόγραφον τοῦτο σημείωμα τοῦ περιηγητοῦ καὶ ἀρχαιοφίλου Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου πρέπει νὰ συσχετισθῇ μὲ ἕτερον σημείωμά του, κείμενον εἰς τὴν συναγωγὴν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τὴν ὁποίαν κατήρτισεν ὁ ἴδιος καὶ ἥτις ἐτυπώθη τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1660 ὑπὸ τοῦ Καρόλου Μορονι¹ καὶ ἔπειτα τὸ ἔτος 1747 ἐν Ρώμῃ². Τὸ δεύτερον τοῦτο σημείωμα εὐρίσκεται ἐν σ. XXXI, ὑπ' ἀριθ. 211, τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφικῆς συναγωγῆς Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου καὶ λέγει «Ad VI. K. April. relictis Delphis ad nobilissimam Lucae Monachi aedem adveni in Phocide iuxta Dauliden ad VIII. mil. Editam sub Oppido Stiri à Monomacho Imp. Optimo. Ibi inveni antiquissimos Libros sacrarum litterarum. Ex quibus aliqua excerpsti de Apostolorum omnium conditionibus». Ἦτοι: «Τῇ 6^ῃ Καλανδῶν Ἀπριλίων καταλιπὼν τοὺς Δελφοὺς ἦλθον εἰς τὸν ἐξαιρέτον ναὸν τοῦ Μοναχοῦ Λουκᾶ ἐν Φωκίδι παρὰ τὴν Δαυλίδα εἰς ἀπόστασιν 8 μιλίων ὑπὸ τὴν πόλιν Στεῖριν, ἰδρυμένον ὑπὸ τοῦ μεγάλου Αὐτοκράτορος Μονομάχου. Ἐκεῖ εὗρον παλαιότατα βιβλία ἱερῶν γραμμάτων. Ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπῆρα μερικὰ περὶ τῆς συνάξεως τῶν ἁγίων Ἀποστόλων»³.

Ὁ Ν. Α. ΒΕΗΣ⁴ λέγει: «Πολὺ ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Κυριακοῦ Ἀγκωνίτου παρεχομένη εἰδησις, ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Στειριώτου εἶναι κτίσμα τοῦ αὐτοκράτορος [Κωνσταντίνου] Μονομάχου (1042-1054). Εἰς τὴν εἰδησιν αὐτὴν ἐπιτρέπεται νὰ προσγράψωμεν αὐθεντικὸν χαρακτῆρα· καὶ ἐν συνεχείᾳ συμπεραίνει· «δὲν ἀποκλείεται ἐκ γραπτῶν πηγῶν νὰ ἦντλησεν αὐτὴν (τὴν εἰδησιν) ὁ ζητητικὸς Ἰταλός». Περαιτέρω ὁ Βέης διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀνωτέρω εἰδησιν λέγει, ὅτι «εἶναι γνωστὸν πόσον ὁ Κωνσταντῖνος Μονομάχος ἠγάπα νὰ κτίζῃ κτίσματα, διὰ τὰ ὁποῖα ἐδαπάνᾳ μεγάλα ποσά, παραβλέπων καὶ ἄλλα καὶ μάλιστα στρατιωτικὰ πράγματα καὶ ἐκτὸς τῆς Πρωτευούσης ἔκτισεν εὐαγῇ κτίσματα, π.χ. τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου. Ἄλλως τε καὶ ὑπὸ τῶν δοκιμωτέρων ἐρευνητῶν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀνάγονται εἰς τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος».

Εἶναι ἀπορίας ἀξίον πῶς ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς Βέης ἀναφέρει, ὅτι «δὲν ἀποκλείεται ἐκ γραπτῶν πηγῶν νὰ ἦντλησεν αὐτὴν (τὴν πληροφορίαν) ὁ ζητητικὸς Ἰταλός», δηλαδὴ τὴν εἰδησιν, ὅτι τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτίσθη ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἐνῶ σαφῶς ἀναγράφει *ἰδίᾳ χειρὶ* ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς εἰς τὸ ἀνωτέρω περιωθὲν ἀπόσπασμα ἐκ τῶν ὁδοιπορικῶν του ὅτι: «ἔγραψα ego Κ[υριακός] Α[γκωνίτης] ἐν τῷ ἐξαιρέτῳ Λουκᾶ τοῦ Μοναχοῦ ναῷ κτισθέντι ὑπὸ Μονομά-

¹ ΝΙΚΟΣ Α. ΒΕΗΣ (Bees), ἔ. ἀ. σ. 192β σημ. 1. «Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano» (ἄνευ τιτλοφύλλου).

² Ν. Α. ΒΕΗΣ (Bees) αὐτόθι σημ. 2 «Inscriptiones seu Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano» (τὸ τιτλόφυλλον εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὸ ἐν ἔτει 1960 τυπωθὲν σῶμα. Πρβ. καὶ Ρ. ΜΑΑΣ ἐν Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat, ἔ. ἀ. σ. 5-15, ὅστις λέγει ὅτι ὁ Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης ἐφθάσεν εἰς Ὁσίον Λουκᾶν τὴν 26^{ην} βράδυν καὶ ἀνεχώρησε τὴν 27^{ην} Μαρτίου 1463).

³ Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ Ἀγκωνίτης περιηγητὴς ἀνεχώρησεν ἐκ Δελφῶν τὴν 27 Μαρτίου 1466 καὶ τὴν 28 Μαρτίου ἦτο ἐν Δαυλίδι καὶ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Πρβ. Ρ. ΜΑΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 8 καὶ W. MILLER, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566), London 1908, σ. 418 (ἐλληνικὴ διασκευή ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1908-1910, σ. 125).

⁴ Ν. Α. ΒΕΗΣ (Bees), ἔ. ἀ. σ. 192γ.

χου αὐτοκράτορος] . . . καὶ ταῦτα ἠρύσθη ἐκ παλαιότητας τῆς προορηθείσης ἐκκλησίας βιβλίου: » . . . «= *et ea excaepi ex antiquissimo praefatae ecclesiae libro*» (εἰκ. 1) ¹.

Κατὰ συνέπειαν Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης τὸν Μάρτιον τοῦ 1436, ὅτε ἐπεσκέφθη τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἀνέγνωσεν, ὡς λέγει, εἰς παλαιότατον βιβλίον τῆς Μονῆς, ὅτι τὸ Καθολικὸν ταύτης ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042 - 1055).

Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἀνωτέρω ἀδιαφιλονικήτου πλέον πληροφορίας, ὅτι τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ἤτοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1042 καὶ 1055, θὰ ἀναφέρωμεν κατὰ σειρὰν Α) σχετικὰς παλαιὰς εἰδήσεις περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ Β) τὰς γνώμας τῶν δοκιμωτέρων βυζαντινολόγων μελετητῶν περὶ τοῦ Καθολικοῦ καὶ τῶν ψηφιδωτῶν αὐτοῦ.

Α. Κατὰ τὰς ἐν τῷ διεξοδικῷ συναξαρίῳ τῶν Φωκικῶν τοῦ Γ. Π. Κρέμου κειμένας εἰδήσεις, περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ, ἔχομεν ὡς χρονολογίαν ἰδρύσεως τῆς Μονῆς καὶ τῆς πρώτης ὀργανωμένης μοναστικῆς κοινότητος μετὰ τοὺς δύο ναοὺς ἤτοι τῆς Ἀγίας Βαρβάρας καὶ τοῦ ναυδρίου ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου, τὸ ἔτος 955. Μετὰ τὴν ἀνωτέρω χρονολογίαν ὡς πρώτην εἶδισιν, περὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη, ἔχομεν 1) μίαν χρονολογημένην ἐπιγραφὴν, ἣτις εἶναι χαρᾶ γμένη ἐπὶ ὑποκυάνου μαρμάρου διαστάσεων 0.72×0.12 μ. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι ἐντειχισμένη μετ' ἄλλων ἐπιγραφῶν εἰς τὸν μεταγενέστερον ναὸν τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ τοῦ ὁμωνύμου χωρίου «Ἅγιος Λουκάς» παρὰ τὸ Ἀλιβερίον τῆς Εὐβοίας. Ἴδου πῶς ἀναγινώσκεται τὸ μετὰ πολλῶν συντμήσεων κείμενόν της: . . . Ὁσ(ίου) Λουκᾶ κ(αὶ) πν(ευμα)τικ(οῦ) ἡμῶν π(ατ)ρ(ὸ)ς ὑπὸ τῶν αὐτοῦ . . . Βασιλείου κ(αὶ) Κωνσταντ(ίνου) ἔ(τους) **ϚΦΚΒ'** ἰνδ(ικτιῶνος) ιβ' ².

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη προέρχεται, ὡς ἀπέδειξεν ὁ δημοσιεύσας αὐτὴν καθηγητὴς Ἀ. Ὁρλάνδος ³, ἐκ παλαιοῦ μικροῦ ναυδρίου, τὸ ὁποῖον ὠρθοῦτο μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μεταξὺ ἄλλων σταυρεπιστέγων καὶ τετρακιονίων ναῶν εἰς τὴν μεταξὺ Βάθειας καὶ Ἀλιβερίου τῆς Εὐβοίας περιοχὴν καὶ ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου, ὡς δὲ προκύπτει ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου ἀποκατασταθέντος τέμπλου, τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους ἦτο 3.06 μ. ⁴. Ἐπρόκειτο ἄρα περὶ μικροῦ ναυδρίου διαστάσεων περίπου 6.50×8.50 μ.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ, ἣτις φέρει χρονολογίαν (**ϚΦΚΒ'** = 1014), ἀφορᾷ ἀσφαλῶς, ὡς δέχεται ὁ καθηγητὴς Ἀ. Ὁρλάνδος, εἰς τὴν κτίσιν τοῦ ἐν Εὐβοίᾳ ἀνωτέρω ναυδρίου ⁵, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο μετόχιον τῆς μεγάλης Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος ⁶,

¹ Ν. Α. ΒΕΗΣ (Bees) ἔ. ἀ. σ. 192γ.

² Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 141, εἰκ. 7.

³ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, αὐτόθι ἔ. ἀ. σ. 131 - 145.

⁴ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, αὐτόθι σ. 132 εἰκ. 1.

⁵ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, αὐτόθι σ. 143.

⁶ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 240. Πρβ. καὶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 131.

μᾶς παρέχει δὲ καὶ τὴν πρώτην εἴδησιν περὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου κατὰ τὸ ἔτος 1014, μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 955 ἰδρυσιν τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ συμφώνως πρὸς τὸν βίον αὐτοῦ.

Ὁ καθηγητὴς Ἀ. Ὁρλάνδος ἔχει τὴν γνώμην ὅτι ὁ διάκοσμος τοῦ τέμπλου ἦτοι τοῦ ἐπιστυλίου, τῶν θωρακίων καὶ τῶν κιονοκράνων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ Ἀλιβερίου μιμεῖται ἐν πολλοῖς τὸν τοῦ τέμπλου τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος¹ καὶ ἔνεκα τούτου ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατ' ὀλίγα μόνον ἔτη προγενέστερος τοῦ τῆς Εὐβοίας, ἦτοι ὅτι ἐκτίσθη τὸ ἔτος 1010, καὶ δύναται ἐπομένως νὰ θεωρηθῇ ὡς περατωθεὶς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου². Ἡ ἄποψις αὕτη τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου, ὡς διεξοδικῶς περι-

Εἰκ. 2. Κιονόκρανον τέμπλου εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐκσκαφάς.

γράφεται εἰς τὸ ἀνωτέρω περὶ τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀλιβερίου δημοσίευσμά του, εἶναι ἡ μόνη ἢ ὅποια ἐνισχύει τὴν ἐκδοχὴν ὅτι τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀνηγέρθη ἐπὶ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ κλονίζει κάπως τὴν ἀνωτέρω εἴδησιν ὅτι τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτίσθη ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου.

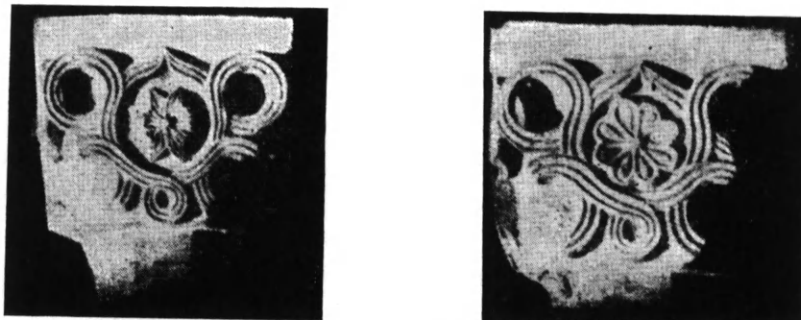
Πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν ταύτην τοῦ καθηγητοῦ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς: α) ὁ διάκοσμος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ παρὰ τὸ Ἀλιβερίου Εὐβοίας, τὸ ὁποῖον φέρει κουφικὴν διακόσμησιν, δὲν ὁμοιάζει τόσον μὲ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, τὰ κιονόκρανα ὅμως ἔχουν κάποιαν ὁμοιότητα μὲ τὰ κιονόκρανα τοῦ τέμπλου τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

Κατὰ τὰς γενομένας τὸ 1959 ἐκσκαφάς παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς, ὅτε ἐξετελοῦμεν τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως ταύτης, ἀνεύρομεν πολλὰ ἀνά-

¹ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 132-137 καὶ 143.

² Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 144.

γλυφα θωράκια με κουφικὴν διακόσμησιν ὡς καὶ ἐν μικρὸν κιονόκρανον προερχόμενον ἀσφαλῶς ἀπὸ παλαιὸν τέμπλον μικροῦ ναυδρίου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο (εἰκ. 2), διαστά-

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα τέμπλου ἐκ τοῦ παρὰ τὸ Ἄλιβερι Μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος.

σεων τῆς μὲν πλευρᾶς τοῦ ἄβακος 0.270 μ. τοῦ δὲ ὀλικοῦ ὕψους 0.32 μ., ὁμοιάζει σχεδὸν ἀπολύτως κατὰ τε τὰς διαστάσεις καὶ τὰς γλυφὰς μετὰ τὰ κιονόκρανα τοῦ τέμπλου τοῦ

Εἰκ. 4. Ὁσιος Λουκάς Ἀλιβερίου. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

ναυδρίου τοῦ Ἀλιβερίου (εἰκ. 3)¹. Ἡρευνήσαμεν νὰ ἀνεύρωμεν πόθεν προέρχεται τὸ μικρὸν τοῦτο κιονόκρανον καὶ διεπιστώσαμεν ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ

Εἰκ. 5. Ὁσιος Λουκάς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς εὐρεθείσης κατὰ τὰς ἐκκαφάς.

τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, διότι ὑφίστανται κατὰ χώραν ὅλα τὰ κιονόκρανα αὐτοῦ, ἐξ ἄλλου δὲ εἶναι καὶ μικροτέρων διαστάσεων. Πιστεύομεν ὅτι τὸ κιονόκρανον τοῦτο προέρχεται εἴτε ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Ἀγίας Βαρβάρας 953-955),

¹ Πρβ. εἰκ. 1 καὶ 2 τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τῶν κιονοκρανῶν τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀλιβερίου ἐν σ. 132 καὶ 133 τοῦ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ ἔ. ἀ. με εἰκόνα τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τῶν κιονοκρανῶν τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος ἐν SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. πίν. 22 καὶ 23 (λεπτομέρειαι), ὡς καὶ ἡμετέραν ὡς ἄνω εἰκ. 2 τοῦ ἀνευρεθέντος κιονοκρανοῦ.

ἐνθα σώζονται κατὰ χώραν δύο παρόμοια κιονόκρανα εἰς τὸ τμήμα τοῦ διακονικοῦ ἐνῶ δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸ τῆς προθέσεως, τὸ δὲ κεντρικὸν ἔχει ἄλλης μορφῆς κιονόκρανα, εἴτε ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ πρώτου μικροῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, ὅστις, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ τάφου του δύο ἔτη μετὰ

Εἰκ. 6. Ὁσιος Λουκά. Κουφικὰ ἐπιπεδόγλυφα ἐπὶ τῆς πλακὸς τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ρωμανοῦ.

τὸν θάνατόν του, ἥτοι ἐν ἔτει 955, ἀφοῦ μετέβαλον τὴν ὄψιν τοῦ κελλίου του, ἐνθα ἦτο ὁ τάφος του καὶ κατεσκεύασαν «ἱερὸν εὐκτήριον» δηλαδὴ ναόν, τὸν ὁποῖον «παγκά- λως» διεκόσμησαν.

β) Τὰ κουφικὰ ἀνάγλυφα κοσμήματα τοῦ τέμπλου τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀλιβερίου (εἰκ. 4)¹ ὁμοιάζουν ἀπολύτως: 1) μὲ τὰ κουφικὰ ἀνάγλυφα τῶν θωρακίων, τὰ ὁποῖα

Εἰκ. 7. Περίβλεπτος Πολιτικῶν Εὐβοίας. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου, ἐντειχισμένου εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ.

ἀνεύρομεν κατὰ τὰς ἀνωτέρω ἐκσκαφὰς ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκά (εἰκ. 5). 2) Ὁμοιά- ζουν ἐπίσης πολὺ μὲ τὰ κουφικὰ ἐπιπεδόγλυφα τῆς πλακὸς τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ρωμανοῦ ἐν τῇ κρύπτῃ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά (εἰκ. 6)². 3) Ὁμοιάζουν ἐπίσης ἀπολύτως μὲ τὰ κουφικὰ ἀνάγλυφα κοσμήματα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ ἐντειχισμένου εἰς τὸν βυζαντινὸν ναὸν τῆς Περιβλέπτου τοῦ χωρίου Πολιτικὰ τῆς Εὐβοίας (εἰκ. 7)³ ὡς καὶ

¹ Πρβ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ABME ἔ. ἀ. σ. 133 εἰκ. 2 καὶ σ. 135 εἰκ. 3.

² Βλ. SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 35 εἰκ. 25. Πρβ. καὶ STRZYGOWSKI, Amida. Mit einem Beiträge: «The Churches and Monasteries of The Tur - Abdin» von GERTRUDE L. BELL, Heidelberg - Paris 1910, σ. 372. Ἰδὲ καὶ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος ἐν BNJ 11, 1934 - 35, σ. 248 εἰκ. 19.

³ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Περίβλεπτος τῶν Πολιτικῶν τῆς Εὐβοίας, ABME τ. Γ', 1937, σ. 183 καὶ 184 εἰκ. 8 καὶ 9.

Εἰκ. 8. Ὁσίος Λουκάς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος
κατὰ τὰς ἐκσκαφάς.

Εἰκ. 9. Ὁσίος Λουκάς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος
κατὰ τὰς ἐκσκαφάς.

Εἰκ. 10. Ὁσῖος Λουκάς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος κατὰ τὰς ἐκσκαφάς. Τὰ κουφικὰ ταῦτα κοσμήματα τὰ ὅποια πλαισιώνουν τὸ θωράκιον εἶναι ὁμοιότατα μὲ τὰ κουφικὰ κοσμήματα τῆς ζώνης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 11. Ὁσῖος Λουκάς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ τόξου. Τὸ τρίτον δεξιὰ τεμάχιον ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἐκσκαφάς. Τὰ κουφικὰ κοσμήματα τοῦ τόξου τούτου εἶναι ἐπίσης ἀκριβῶς ὅμοια μὲ τὰ κουφικὰ κοσμήματα τῆς ζώνης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 12. Ὁσιος Λουκάς. Κουφικὸν γλυπτὸν κόσμημα θωρακίου εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐκσκαφάς.

Εἰκ. 13. Ὁσιος Λουκάς. Κουφικὸν γλυπτὸν κόσμημα μετὰ ζεύξεως, εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐκσκαφάς.

Εἰκ. 14. Μονὴ Ὁσίου Λουκά, Ναὸς Παναγίας. Κουφικὰ ἀνάγλυφα τῆς ζώνης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 15. Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν. Θωράκιον με κουφικὰ ἀνάγλυφα.

τινος ἐπιστυλίου εὐρισκομένου εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος¹. Τέλος 4) Τὰ ἀνωτέρω εὐρεθέντα κουφικὰ ἀνάγλυφα (εἰκ. 8, 9, 10, 11, 12, 13) ὁμοιάζουν ἀπολύτως μὲ τὰ κουφικὰ ἀνάγλυφα τῆς ζώνης τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας (Ἀγίας Βαρβάρας) (εἰκ. 14) καὶ μὲ τὰ κουφικὰ θωρακίου εὐρισκομένου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον (εἰκ. 15). Τὰ κουφικὰ ταῦτα ἀνάγλυφα κοσμήματα ἐμφανίζονται κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα², πιστεύομεν δὲ ὅτι καὶ τὰ ἀνωτέρω θωράκια τὰ ἀνευρεθέντα κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς προέρχονται ἀπὸ τὸν πρῶτον μικρὸν ναὸν τὸν κατασκευασθέντα ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ὁσίου τὸ ἔτος 955³.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι τὸ ναῦδριον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Ἀλιβερίου ἐκτίσθη μὲν τὸ 1014 ὡς μετόχιον τῆς ἤδη ὑφισταμένης μεγάλης μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ἀποτελεῖ ὅμως ἀπλῶς ἓν δεῖγμα τοῦ μεγάλου σεβασμοῦ, τοῦ ὁποίου ἀπέλauen ὁ Ὁσιος Λουκᾶς καὶ ἐν ὧσφ ἔζη καὶ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ σύμπαντος τοῦ λαοῦ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἰδίᾳ δὲ τῶν συμμοναστῶν καὶ διαδόχων του. Ἀνηγέρθη δὲ τὸ μετόχιον μᾶλλον ὑπὸ μοναχῶν ἀποίκων τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ὀνόματι Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου, οἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν ὡς πνευματικὰ τέκνα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, προτοῦ κατασκευασθῆ τὸ νῦν ὑφιστάμενον Καθολικὸν τῆς μεγάλης μονῆς. Ἐμμεῖτο δὲ τὸ μετόχιον τὸν πρῶτον μικρὸν ναὸν τῆς μονῆς, ὅστις ἐκτίσθη κατὰ τὸ ἔτος 955 ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ συμμοναστῶν τοῦ Ὁσίου ἐπὶ τοῦ τάφου του.

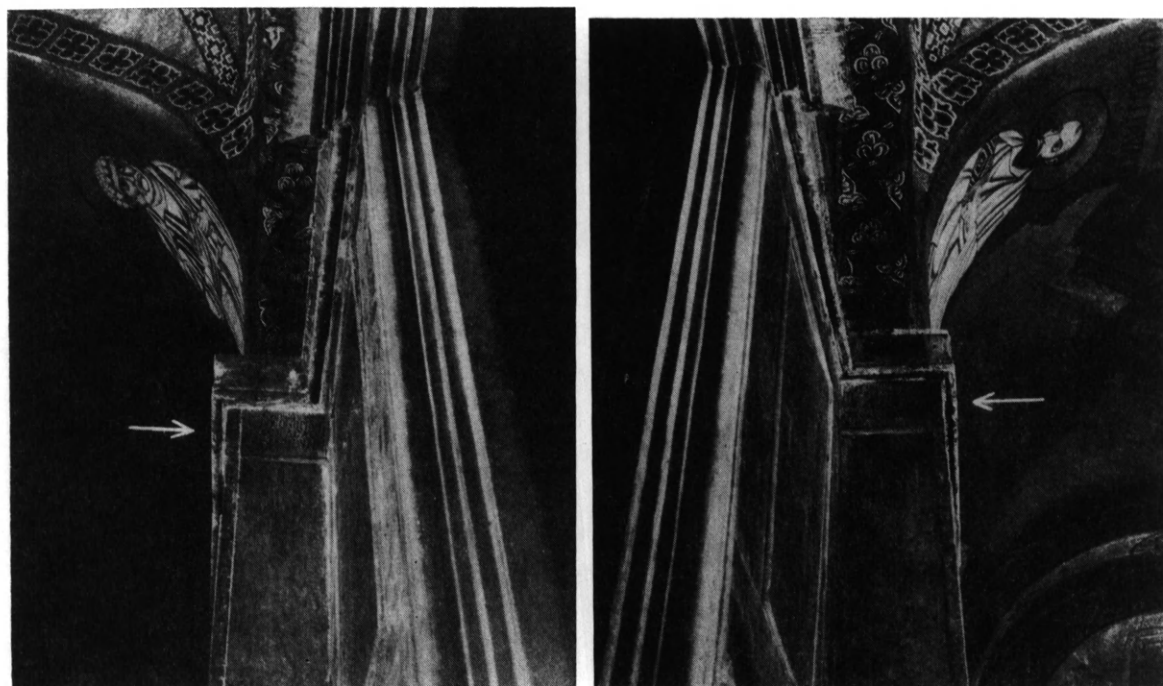
2) Ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ πληροφορούμεθα ὅτι, εὐθὺς ὡς ὁ Ὁσιος ἐγκατεστάθη ἐν Στειρίῳ κατὰ τὸ ἔτος 945, γίνεται τὸ πρῶτον μνεῖα, ὑπὸ τοῦ βιογράφου, τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου⁴, ὅστις ἦτο, κατὰ τὸν βιογράφον, ὁ ἀγαπητὸς καὶ πιστὸς σύντροφος τοῦ Ὁσίου, εὐρίσκετο παρὰ τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην του καὶ ἐδέχθη τὰς τελευταίας ἐπιθυμίας του, ἐμερίμνησε δὲ καὶ διὰ τὴν ταφήν του. Τέλος, ὅταν ἀπέθνησκειν ὁ Ὁσιος, ὁ βιογράφος ἀναφέρει ἐπανειλημμένως τὸν μοναχὸν Γρηγόριον ὡς «πρεσβύτερον». Λέγεται δὲ μάλιστα καὶ ὅτι ὑπῆρξεν εἰς ἑξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἔκτισαν τὴν πρώτην μικρὰν ἐκκλησίαν ἐπὶ τοῦ τάφου του καὶ ἰδρυσαν τὴν Μονήν. Ὁ βιογράφος ἀναφέρει σχετικῶς: «Τοῦ πρεσβυτέρου μέντοι Γρηγορίου προσμένοντος, πυνθάνεται παρ' αὐτοῦ τὸν καιρὸν ὁ μέγας, τοῦ δὲ πρὸς δυσμὰς εἰπόντος εἶναι τὸν ἥλιον ἀστέρα καταδυόμενον,

¹ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 250 εἰκ. 23 καὶ σ. 251 εἰκ. 25, ὁμοίως Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34, σ. 58 εἰκ. 2 καὶ σ. 74 εἰκ. 23.

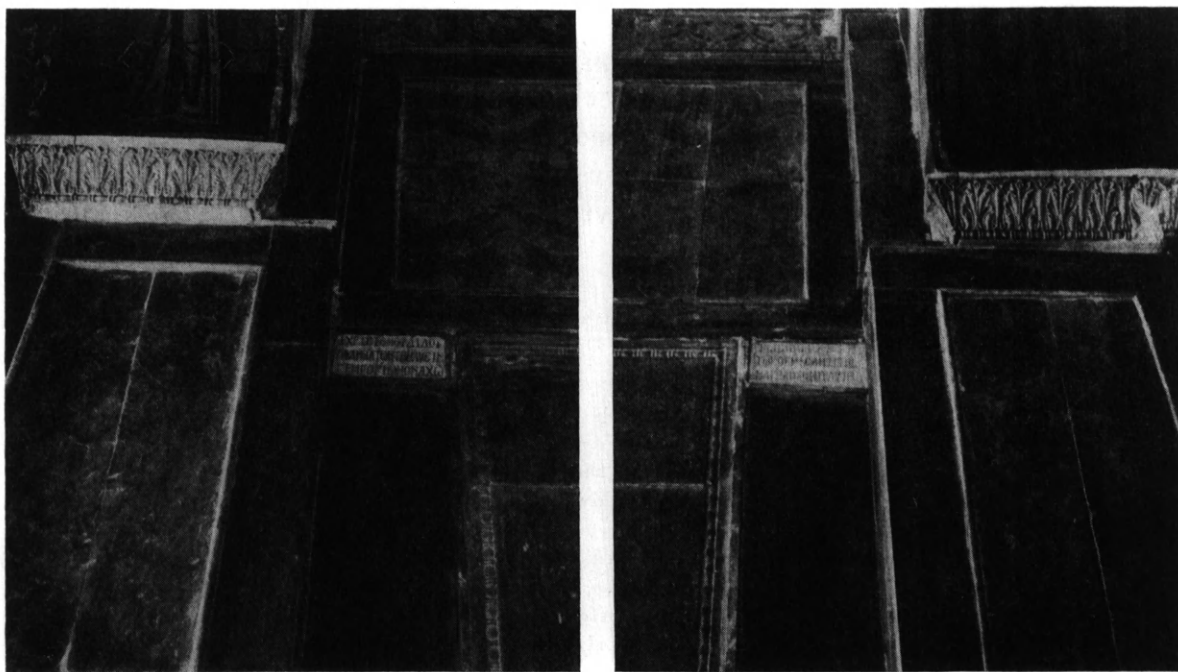
² Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις, ἔ. ἀ. σ. 250 καὶ σ. 251. Ὁμοίως καὶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Γ', 1937, σ. 184. Πρβ. καὶ STRZYGOWSKI, Das griechisch-kleinasiatiscbe Ornament um 967 n. Ch. ἐν Wiener Studien, Jahrg. 24, σ. 1 κέ.

³ Ὁ GEORGE C. MILES (Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, Dumbarton Oaks Papers 18, 1964, σ. 25), ἀναφέρει ὅτι: «Καὶ ἐδῶ ὁ Ὁσιος Λουκᾶς μᾶς παρέχει σημεῖον ἀφειτηρίας. Προσφάτως πολλὰ μαρμάρινα τεμάχια, ὡς τὸ ἐξεταζόμενον εἰς τὴν εἰκ. 44, εὐρέθησαν εἰς τὸν Ὁσίον Λουκᾶν προφανῶς ἀπορριφθέντα κατὰ μίαν τῶν πολυαρίθμων ἀναστηλώσεων τοῦ κτίσματος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος». Ἀλλ', ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὰ κουφικὰ αὐτὰ μαρμάρινα τεμάχια προέρχονται, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀπὸ τὸν πρῶτον μικρὸν ναόν, ὅστις ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ὁσίου. Εἰς τὸν κ. MILES παρεχωρήσαμεν τὴν ὡς ἄνω ἀναφερομένην ὑπ' αὐτοῦ εἰκόνα 44. Ἴδὲ παρὰ MILES, ἔ. ἀ., ἐνδιαφερούσας κουφικὰς παραστάσεις: 36 (Ὁσίου Λουκᾶ, Θεοτόκου), 39 (Ἀλιβερίου), 40 (Πολιτικῶν) καὶ 45 (Ὁσίου Λουκᾶ πλακὸς τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ρωμανοῦ), 47 καὶ 48 (Ἀθῆναι, Βυζ. Μουσεῖον).

⁴ MIGNE E. Π. τ. 111, σ. 473. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 48₁ καὶ 48₂.

Εἰκ. 16. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου ἐπὶ δύο μικρῶν μαρμαρίνων πλακῶν ὑψηλὰ (3.15 μ.) ἐπὶ τῶν πλαγίων παρείων τῶν παραστάδων, τῶν ἐκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν θύρας τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 17. Ἡ ἄλλη ἐπιγραφή ὑψηλὰ (3.48 μ.) ἐπὶ δύο πλακῶν, ἐσωτερικῶς καὶ ἐκατέρωθεν τῆς μεσαίας θύρας εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναόν.

« Ἀπελθὼν, λέγει, τὰς ἐσπερίους ὡς τάχος ἀπόδος εὐχάς ». . . Τοῦ πρεσβυτέρου δὲ πρὸς ταῦτα μηδὲν ὑποδεδοικότος, ἀλλὰ περὶ τῆς ταφῆς καὶ αὐτῆς μαθεῖν ἀξιούντος μάλα θερμῶς, ὡς καὶ δάκρυα τοῖς λόγοις συμπροϊέναι (ἤθελε γὰρ μηδὲ μετὰ θάνατον παρὰ τὴν ἐκείνου γνώμην ποιεῖν ἐκεῖνος μηδὲν), Ἐὐφρόνως, ἐν ᾧ κατὰκειμαι, φησὶν, ἀνορύξας, πλίνθους ὅπτας εὐρήσεις, ἃς διάρας καὶ τὸν χῶρον μετρίως φιλοκαλήσας, ἀποδοῦναι τὸν χοῦν τῷ χοῖ φρόντισον . . . Ὁὕτως εἰπὼν καὶ ἀσπασάμενος αὐτόν τε καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ καὶ τελευταῖον ὑποῦ τοὺς ὀφθαλμοὺς διάρας καί, ἑῖς χεῖρά σου, κύριε, τὸ πνεῦμά μου παρατίθημι ἐπιπὼν, τὴν μακαρίαν ἀφῆκε ψυχὴν, . . . Ἐωθεν δὲ τοὺς ἐκ γειτόνων χωρίτας μετακαλεσάμενος ὁ πρεσβύτερος τὸν τόπον τε διορύττει καὶ ὡς οἶόν τε κοσμεῖ τὸν τε συνήθη κανόνα ἐπιτελέσας τὸ ἱερὸν ἐν αὐτῷ κατατίθησι σῶμα . . . »¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι αἱ διασωθεῖσαι εἰς τὸ Καθολικὸν δύο ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τεσσάρων μικρῶν, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, πλακῶν ἐντειχισμένων εἰς τὸν νάρθηκα καὶ εἰς τὸν κυρίως ναόν, ὑψηλὰ παρὰ τὴν θύραν (εἰκ. 16 καὶ 17), καὶ λέγουσαι : ἡ μὲν ἐπὶ τῶν δύο πλακῶν τοῦ νάρθηκος : *Λουκᾶ τρισμάκαρ, τὸ φιλόθεον ἔργον γλυφὲν δέχοιο ἐκ χειρῶν Γρηγορίου, ὅπερ τέτευχε πρεσβείαις σου θαρρήσας διδοὺς εἰς πέρας καὶ λύσιν ὀφλημάτων*†, ἡ δὲ ἐπὶ τῶν δύο πλακῶν τοῦ κυρίως ναοῦ : *« Χριστέ μοι δίδου ὀφλημάτων τὴν λύσιν Γρηγορίῳ μοναχῷ τῷ σῷ οἰκέτῃ τῷ κοσμί-σαντι τὴν μαρμάρωσιν ταύτην »*, ἀναφέρονται εἰς τὸν πιστὸν καί, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἀφωσιωμένον εἰς τὸν Ὅσιον μοναχὸν Γρηγόριον καὶ πρέπει νὰ ἀνῆκον εἰς τὸν πρῶτον μικρὸν ναόν, ὅστις κατεσκευάσθη ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ὁσίου². Διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν αἱ μαρμάριναι αὗται πλάκες, ἐφ' ὧν αἱ ἐπιγραφαί, εἶναι τόσοι μικραί, αἱ μὲν δύο τοῦ νάρθηκος διαστάσεων 0.24 × 0.19 αἱ δὲ τοῦ κυρίως ναοῦ διαστάσεων 0.18 × 0.34, ὥστε νὰ εἶναι ἐκτὸς κλίμακος διὰ τὸν νῦν μεγάλον ναόν, ἡ πρώτη μάλιστα πλὰξ τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 17, ἀριστερά) φαίνεται σαφῶς ὅτι δὲν προσαρμόζεται καλῶς καὶ διακρίνεται ἀνέτως ἢ δευτέρα χρῆσις αὐτῆς, ἄρα θὰ ἀνῆκον εἰς τὸν πρῶτον μικρὸν ναόν, ὅστις ἀσφαλῶς θὰ ἔφερεν ὀρθομαρμάρωσιν, τὴν ὁποίαν, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ἔκαμεν ὁ μοναχὸς Γρηγόριος « διὰ τῶν χειρῶν του », ἀφοῦ ῥητῶς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ βιογράφου ὅτι οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ « τὸ κελλίον, ἐν ᾧ περὶ ὁ τοῦ μεγάλου τάφος τῆς προτέρας μεταβάλλουσι ὄψεως καὶ εἰς ἱερὸν εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιούσι », ἀφ' ἑτέρου δέ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔξῃ ὁ « πρεσβύτερος » μοναχὸς Γρηγόριος περὶ τὸ ἔτος 1014 καὶ πολλῷ μᾶλλον περὶ τὸ 1042, ὅτε εἶναι πιθανώτερον νὰ ἀνηγέρθη τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

¹ Migne E. P. τ. 111, στ. 473, 476. Γ. Π. Κρεμος, ἔ. ἀ. Φωκικά τ. Α', σ. 53, καὶ 53₂.

² Ὁ Diehl, ἔ. ἀ. σ. 10 καὶ 11, λέγει ὅτι εἰς τὰς ἐπιγραφὰς αὐτάς πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν τὸν πιστὸν σύντροφον τοῦ Ὁσίου μοναχὸν Γρηγόριον καὶ ὅτι αὗται ἀνῆκον εἰς τὸν πρῶτον ναὸν « εὐκτήριον », ἐπίσης δέχεται ὅτι ὁ νῦν ναὸς τῆς Θεοτόκου εἶναι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, ἀφ' ἑτέρου οἱ Schultze καὶ Barnsley, ἔ. ἀ. σ. 27, λέγουσιν ὅτι « εἶναι ἀβέβαιον ποῖος ἦτο ὁ μοναχὸς Γρηγόριος ὅστις, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιγραφὰς αὐτάς, ἐξετέλεσε τὴν μαρμαρίνην ἐπέδυσιν ». Ὁ Χρυσόστομος Παπαδοπούλος, ἔ. ἀ. σ. 222, δέχεται ὅτι αἱ ἀνωτέρω διασωθεῖσαι ἐπιγραφαὶ ἀναφέρονται εἰς τὸν πιστὸν μοναχὸν Γρηγόριον, ὅστις παρέστη καὶ κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ Ὁσίου στιγμὰς.

3) Ὡς ἄλλην παλαιὰν περὶ τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶδῃσιν δὲν κρίνομεν ἄσκοπον νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 153 κώδικος τῆς ἄλλοτε Συνοδικῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας παρεχομένην πληροφορίαν, καθ' ἣν τὸν εἰς τὸν Ὁσίον Λουκᾶν κανόνα συνέταξεν ὁ ὕμνογράφος Γαβριήλ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ὕμνογράφος οὗτος ἔζησε τὸν 10^{ον} - 11^{ον} αἰῶνα¹ ὁ δὲ Ὁσίος Λουκάς ἀπέθανε τὸ 953 ἔπεται ὅτι καὶ ὁ ἐν λόγῳ κανὼν θὰ ἐγράφη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα.

4) Τέλος ἄλλην ἐνδιαφέρουσαν παλαιὰν εἶδῃσιν περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου ποριζόμεθα ἐκ τοῦ καταστατικοῦ θρησκευτικῆς ἀδελφότητος² συσταθείσης τὸ 1048/49 καὶ καθιερωμένης εἰς τὴν λατρείαν τῆς εἰκόνης τῆς «Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ναυπακτιωτίσσης». Τὸ καταστατικὸν τοῦτο ἐγράφη πιθανῶς περὶ τὸ 1060 - 1068, εὑρίσκεται δὲ ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς Regia Cappella Palatina τοῦ Παλέρμου. Εἰς τοῦτο λοιπὸν ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ὁ «Θεόδωρος τοῦ Λεονάρδου», ὅστις ἔζησε πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος³. Ἴδου τί λέγει σχετικῶς τὸ καταστατικόν⁴: «... Ἐπιτελουμένης καὶ τῆς θείας μυσταγωγίας ἐν ταῖς ἐβδομαδικαῖς περιόδοις, κατὰ τετράδα τε καὶ παρασκευήν, μνεῖαν ποιουμένων ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν βασιλέων, τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου, τοῦ ἱεροτάτου μητροπολίτου Θηβῶν, τοῦ πανοσίου ἐκείνου μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τῶν Στειριῶν κῆρ Θεοδώρου τοῦ Λεονάρδου, τοῦ περιόντος τῆς αὐτῆς μονῆς...». Τὸ καταστατικὸν τοῦτο ἀφορᾷ, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Ν. Βέης⁵, εἰς θρησκευτικὴν ἀδελφότητα τῆς Βοιωτίας, ἀφοῦ τοῦτο ἀναφέρει ὅπως, πρὸς τοῖς ἄλλοις, μνημονεύονται κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς ἀδελφότητος τελούμενας λειτουργίας καὶ τελετὰς μητροπολίται Θηβῶν καὶ ἡγούμενοι τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Στειριώτου⁶. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς γνώμης ταύτης προσθέτομεν ὅτι ἐν τέλει τοῦ καταστατικοῦ τῆς ἀδελφότητος ὑπογράφονται διάφορα αὐτῆς μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται καὶ τὰ ἑξῆς:

1 Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ - ΚΕΡΑΜΕΑ ἐν BZ 12, 1903, σ. 171-172 καὶ Ν. Α. ΒΕΗΣ (ΒΕΗΣ) ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 11, 1934-35, σ. 180-181. Τὸ κείμενον τοῦ κανόνος βλ. καὶ παρὰ Γ. Π. ΚΡΕΜΩ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 17 κ. ἐ.

2 C. A. GARUFI (συνεργασία C. O. ZURETTI), I capitoli della confraternità di Santa Maria di Naupactos (1048, 1060-1068) conservati nella R. Cappella Palatina di Palermo ἐν Bullettino dell' Istituto Storico Italiano, n° 31, Roma 1910, σ. 73-97 (Πρβ. P. ΜΑΡΚΕ ἐν BZ 22, 1913, σ. 278-9). Ἴδὲ καὶ Ν. Α. ΒΕΗΣ (ΒΕΗΣ), ἔ. ἀ. σ. 181-188.

3 Ὁ C. A. GARUFI, ἔ. ἀ. σ. 83, σχολιάζων τὸ κείμενον γράφει: «Quell, «ἐκεῖνος», attribuito all' egumeno di Stirio, indica appunto una persona lontana dal luogo dove redigevasi il documento, e noi sappiamo che Stirio era nominato il tempio di S. Michele in Costantinopoli» ἤτοι: «Αὐτὸ τὸ «ἐκεῖνος» τὸ ἀποδοθὲν εἰς τὸν ἡγούμενον τοῦ Στειριῶν, ὑπονοεῖ ἀκριβῶς πρόσωπον μακρὰν τοῦ τόπου ἐνθα συνετάχθη τὸ ἔγγραφο, καὶ γνωρίζομεν ὅτι Στειριῶν ὠνομάζετο ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Μιχαὴλ ἐν Κωνσταντινουπόλει». Ἀλλὰ σφαλῆται, διότι τὸ «ἐκεῖνος» δὲν σημαίνει ὁ «κατοικῶν μακρὰν» ἀλλὰ ὁ «μακαρίτης». Ἄρα ὁ ἀναφερόμενος ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά «κῆρ Θεόδωρος τοῦ Λεονάρδου» ἀπεβίωσε πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὅποτε χρονολογεῖται τὸ κείμενον τοῦ καταστατικοῦ τῆς ὡς ἄνω θρησκευτικῆς ἀδελφότητος. (Τὴν πληροφορίαν ταύτην ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Μ. Μανούσακ, δι' ὃ καὶ τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς.)

4 C. A. GARUFI, ἔ. ἀ. σ. 89.

5 Ν. Α. ΒΕΗΣ (ΒΕΗΣ), ἔ. ἀ. σ. 183.

6 Πρβ. P. ΜΑΡΚΕ, ἔ. ἀ. σ. 278.

«† Ἰωάννης εὐτελὴς μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος Ἀγιοφωτ(ι)ν(ίτης). . . †» . . .

«† Σίγγον Γεωργίου τοῦ Σαγματοῦ»

Ὁ ἀναφερόμενος «Ἀγιοφωτ(ι)ν(ίτης)» ὑπενθυμίζει τὴν παλαιὰν ἐκκλησίαν τῆς ἀγίας Φωτεινῆς, τὴν ὁποίαν, κειμένην ἐν ἐρειπίοις ὀλίγον ἔξωθεν τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν πρὸς τὰ ΝΑ. πέραν τοῦ νεκροταφείου, ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Μοσχοπόδι ἀγούσης ἀτραποῦ, ἀνεστηλώσαμεν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν¹. Ὁ ἕτερος ὑπογραφόμενος «Γεώργιος τοῦ Σαγματοῦ» ἀνῆκε προφανῶς εἰς τὴν δύναμιν τῆς καὶ σήμερον διατηρουμένης Βοιωτικῆς μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ παρακειμένου τῶν Θηβῶν βουνοῦ Σαγματᾶ, τοῦ ἄλλως λεγομένου Σαγματίου ὄρους ἢ Ὑπάτου².

Τὰ φύλλα τῆς πολυτελοῦς περγαμνῆς, ἐφ' ὧν ἔχει διασωθῇ τὸ καταστατικὸν τῆς ἐν Βοιωτίᾳ θρησκευτικῆς ἀδελφότητος, περιῆλθον προφανῶς εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς *Carpella Palatina* τοῦ Παλέρμου κατὰ τὸ ἔτος 1147, ὅτε αἱ Θῆβαι κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν Ρογήρου τοῦ Β', οἱ ὅποιοι ἐδῆψαν τὴν τότε ἀνθοῦσαν βιομηχανικῶς, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, Βοιωτικὴν πρωτεύουσαν καὶ ἀπήγαγον ἐξ αὐτῆς πολλοὺς Ἑβραίους μεταξουργοὺς καὶ πορφυροβαφεῖς καὶ ἄλλους ἀνθρώπους ὡς καὶ διάφορα πολύτιμα ἀντικείμενα³.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἔχομεν ὡς δεδομένον, ὅτι ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ὑπῆρξεν ὁ «Θεόδωρος τοῦ Λεονάρδου»⁴ καὶ ὅτι οὗτος ἔζησε πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, δηλ. περίπου κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς ἣν καθ' ἡμᾶς ἀνάγεται ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς. Τὸν ἡγούμενον ὁμῶς τοῦτον, Θεόδωρον τοῦ Λεονάρδου, δὲν δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὸν ἀναφερόμενον «Θεόδωρον πρῶην Θεοδόσιον» τῆς ὑπὸ Κρέμου καὶ Σωτηρίου δημοσιευθείσης βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ μαρμαρίνης λευκῆς πλακὸς, ἣτις εὑρέθη ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ φυλάσσεται ἐν τῷ μουσεῖῳ αὐτῆς· διότι ὁ Θεόδωρος οὗτος ἀναφέρεται ἀπλῶς ὡς μοναχὸς καὶ οὐχὶ ὡς ἡγούμενος. Ἐξ ἄλλου, ἐὰν οὗτος ἦτο ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Θεόδωρον τοῦ Λεονάρδου, θὰ ἔπρεπεν εἰς τὸ καταστατικὸν τῆς ἐν Βοιωτίᾳ θρησκευτικῆς ἀδελφότητος νὰ ἀναγράφεται ὡς Θεοδόσιος, δηλαδὴ διὰ τοῦ μοναχικοῦ αὐτοῦ ὀνόματος.

¹ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME* τ. Ε', 1939 - 40, σ. 144 - 147.

² Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME* τ. Ζ', 1957, σ. 72 - 110.

³ Πρβ. «Σύνοψιν χρονικὴν» [τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου] παρὰ Κ. Ν. ΣΑΘΑΙ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', σ. 228. Ε. CASPAR, *Roger II (1101 - 1154) und die Gründung der normanisch - sizilischen Monarchie*, Innsbruck 1904, σ. 381. F. CHALANDON, *Histoire de la domination Normande en Italie et en Sicile*, τ. Β', ἐν Παρισίῳ 1907, σ. 135. Τοῦ αὐτοῦ, *Les Comnènes. Jean II Comnène (1143 - 1180)*, ἐν Παρισίῳ 1912, σ. 319. Βλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΤΖΕΒΑ, *Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας*, τ. Β', ἐν Ἀθῆναις 1929, σ. 48 κέ.

⁴ Ὁ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Νεώτεραι ἐπιγραφαὶ περὶ τῆς τεχνικῆς τῶν μωσαϊκῶν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐπισκευῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα, *ΑΔ* 6, 1920 - 21 (1923), σ. 181 - 182). ἔξετάζων τὴν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εὑρεθεῖσαν ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἔμμετρον ἐπιγραφὴν (εἰκ. 18), ἣτις ἀναφέρει Θεόδωρόν τινα διατελέσαντα μὲν κατὰ κόσμον ἀνθύπατον, πατρίκιον, κατεπάνω, βέστην καὶ μύστην, διὰ δὲ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντα Θεοδόσιον, γράφει ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι οὗτος ὁ συμμοναστής τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Θεοδόσιος, ὡς δέχεται ὁ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ ἐν τ. Β', σ. 174, οὔτε δὲ καὶ ὁ Θεόδωρος τοῦ Λεονάρδου, ἐπειδὴ θεωρεῖ τὴν ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴν ἀνήκουσαν λόγῳ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων εἰς τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ἥτοι εἰς τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ἴδου πῶς ἔχει τὸ κείμενον τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς :

Εἰκ. 18. Βυζαντινὴ ἑμμετρος ἐπιγραφὴ ἀναφέρονσα «Θεόδωρον τὸν πρὶν Θεοδόσιον».

† Τὰς κ]λήσεις πάσας φερωνοίμως πλουτήσας ∴ τὰς τε γενικὰς καὶ
τὰς τῶν] βασιλέων ∴ ἐν τῷ ἐρᾷ μετεύξασθαι σ(ωτη)ρίας ∴ αἱ κλήσεις
.. μετησίφθησαν οὕτως Θεόδωρος πρὶν Θεοδόσιος αἰθης ∴
Ἀνθύπατος λαμ(πρός) . . (αὐ)τὸς μονάζων ∴ Ὁ Π(ατ)ρίκιος π(ατ)ρικῶς ὑπη-
γμένος ∴ Ὁ κατεπάνω κάτω τ(ῶν) ὑφανχούντων ∴ ὁ δέ γε βέστης μύστης
τριχνηφόρος ∴ οὐδὲν ἐπ(αγ)ώμενος τῶν ὑπαρξάντων ∴ τῆς λάρ-
νακος πλήν, ἧς κέρδος οὐδὲν ἄλλω, τῶν ἐν τῷ βίῳ συγκά-
λυμμα θανοῦσι †

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς δὲν προκύπτει πότε ἔζησεν ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Θεοδόσιος. Ὁ Κρέμος¹ κρίνων ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς φρονεῖ ὅτι πιθανὸν νὰ ἔζησεν οὗτος περὶ τὸν 10^{ον} αἰῶνα. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὁ Θεοδόσιος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀσφαλῶς ὁ συμμοναστής τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Θεοδόσιος. Πρὸς τοῦτο ἄλλωστε συνηγοροῦν καὶ οἱ ἀναφερόμενοι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τίτλοι εὐγενείας τοῦ Θεοδοσίου· διότι οὗτος εἶχεν ἀδελφὸν σπαθᾶριον τὸ ἀξίωμα καὶ κατήγετο ἐκ λαμπρᾶς οἰκογενείας, ὡς γράφει ὁ βιογράφος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ : «Φίλιππος ἦν αὐτάδελφος τῷ μοναχῷ Θεοδοσίῳ, ὃς καὶ τῶν τῷ ἁγίῳ συνόντων μοναχῶν ἦν. Οὗτος τοιγαροῦν ὁ Φίλιππος κοσμικὸς ὢν καὶ κοσμικῷ τιμώμενος ἀξιώματι (σπαθαρίους συνήθως αὐτοὺς καλοῦμεν) εἰώθει τῷ μεγάλῳ πυκνότερον παραβάλλειν διὰ τὴν περὶ τὸν ἀδελφὸν γνησιότητα. Ποτὲ γοῦν αὐτοῦ κατὰ τὸ σύνηδες ἐρχομένου, προβλέψας αὐτὸν ὁ μέγας οἷς ἐκεῖνος ἔβλεπεν ὀφθαλμοῖς, «Ἐτοιμάσον, πρὸς τὸν Θεοδόσιόν φησι χαριέντως, ὅσα δεῖ πρὸς ὑποδοχὴν· ὁ γὰρ ἀδελφὸς ὁ σὸς μεθ' ἡμῶν ἔρχεται δειπνήσων»².

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, Φωκικά, τ. Β', σ. 173 - 174.

² Αὐτόθι τ. Α', σ. 51₂.

Ὁ Σωτηρίου ὁμως, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, νομίζει ὅτι τὰ συμφραζόμενα τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἐπιτρέπουσι νὰ καταβιβάσωμεν τὴν χρονολογίαν αὐτῆς εἰς τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὁπότε θὰ ἐχρημάτισεν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ὡς μοναχὸς Βυζαντινὸς τις ἐπίσημος, χρησιμοποιηθεὶς πρότερον ὑπὸ τοῦ Παλατίου εἰς διάφορα ἀξιώματα. Τοιαύτην ὁμως πληροφορίαν οὐδαμόθεν ἔχομεν. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος Θεοδόσιος εἶναι μᾶλλον ὁ συμμοναστής τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

Ὅπως δὲ ποτε εἰς τοὺς περὶ τὴν βυζαντινὴν ἐπιγραφικὴν εἰδήμονας ἀπόκειται νὰ κρίνουν ἂν ἡ ἐπιγραφὴ ἀνήκει εἰς τὸν 10^{ον} ἢ τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

ΓΝΩΜΑΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΩΝ ΜΕΛΕΤΗΤΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ

Κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς δημοσιεύσεις οἱ πλείστοι τῶν μελετητῶν τάσσουν τὸ καθολικὸν καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἥτοι ἐπὶ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου (976 - 1025). Οὕτω :

1) Ὁ Ο. Wulff ἀναφέρει, ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ιδρύθη κατὰ τὴν 10^{ον} αἰῶνα, ἐπὶ Ρωμανοῦ Β' (959 - 963) οὐδὲν ὁμως τὸ συγκεκριμένον λέγει περὶ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ καθολικοῦ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι μεταγενεστέρα παράδοσις ἀποδίδει τὴν κτίσιν αὐτοῦ εἰς τὴν προφητείαν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, καθ' ἣν ἡ κυριαρχία τῶν Σαρακηνῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης θὰ ἐλάμβανε τέλος τὸ 962, ἡ δὲ νῆσος θὰ ἐπανήρχετο εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος¹. Ἀπορρίψας ἀργότερον τὴν εἰς τὸ 1100 χρονολόγησιν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν ὁ Th. Schmit, χρονολογεῖ αὐτὰ «εἰς τὸ κατώφλιον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος»².

2) Οἱ Schultz καὶ Barnsley, οἱ ὁποῖοι ἐμελέτησαν διεξοδικώτατα τὸ καθολικόν, τὰ ψηφιδωτὰ αὐτοῦ καὶ τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου, δημοσιεύσαντες πλῆθος σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν, οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον περὶ τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῶν ἀναφέρουν εἰ μὴ μόνον ὅτι καμμία ἀπὸ τὰς δύο ἐκκλησίας ποὺ ὑφίστανται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μοναστηρίου δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχικὴν ἐκκλησίαν ἢ τὸ εὐκτήριον ἀλλ' ἡ ἑτέρα τούτων ἴσταιται πιθανῶς ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῶν. Δέχονται ὁμως τελικῶς ὅτι ἀμφότεραι αἱ νῦν σωζόμεναι ἐκκλησίαι εἶναι χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς 2^{ας} μεγάλης περιόδου τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας (11^{ου} αἰῶνος)³.

3) Οἱ Ch. Diehl καὶ H. Megaw τοποθετοῦν τὸ μὲν καθολικὸν εἰς τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος τὸν δὲ ναὸν τῆς Παναγίας εἰς τὸ δεύτερον τέταρτον αὐτοῦ⁴,

¹ Ο. WULFF, Das Katholicon von Hosios Lukas und verwandte byzantinische Kirchenbauten (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Die Baukunst hgg. von R. Borrmann und R. Graul» σειρὰ Β' τεύχος 11), Berlin - Stuttgart 1903, σ. 2 καὶ 3.

² Ο. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst II, Berlin - Neubabelsberg 1918, σ. 654.

³ SCHULTZ καὶ BARNSELY, The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, London 1901, σ. 3.

⁴ CH. DIEHL, Manuel d'art Byzantin², Paris 1926, τ. 1, σ. 463. H. MEGAW, The Chronology; BSA 32, 1931 - 32, σ. 91 - 99 καὶ 129.

ἤτοι θεωροῦν τὴν Παναγίαν μεταγενεστέραν τοῦ καθολικοῦ, ἐνῶ, ὡς κατωτέρω θέλομεν ἀποδείξει, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, ὅστις ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἔτος 942 χορηγία τοῦ στρατηγοῦ Κρηνίτου ζῶντος τοῦ Ἀγίου καὶ ἐτελειοποιήθη τὸ 955 ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ συμμοναστῶν αὐτοῦ.

4) Ὁ μακ. καθ. Γ. Α. Σωτηρίου δέχεται ὅτι ὁ ναὸς εἶναι μεταγενέστερος τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ, ἰδρυθεὶς ἢ περατωθεὶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου¹, διὰ δὲ τὰ ψηφιδωτὰ αὐτοῦ λέγει ὅτι εἶναι ἔργα τῶν ἀρχῶν ἢ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος².

5) Ὁ καθ. Ἀ. Ὁρλάνδος, ὡς καὶ ἀνωτέρω (σ. 17) ἀνεφέραμεν, τοποθετεῖ τὴν Ἱδρυσιν τοῦ καθολικοῦ περὶ τὸ 1010 καὶ φρονεῖ ὅτι ἐπερατώθη ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου³.

6) Ὁ καθ. Ἀ. Ξυγγόπουλος δέχεται ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ, ἐπομένως καὶ τὸ καθολικόν, εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁴.

7) Ὁ καθ. Α. Grabar δέχεται ὁμοίως ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι ὀλίγον μεταγενέστερα τοῦ 1000⁵. Ὁ αὐτὸς δέχεται ἐπίσης μετὰ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὅτι ἡ Ἱδρυσις τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι πιθανῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Βασιλείου Β' εἰς τὰς Ἀθήνας, μετὰ τὴν νίκην του ἐναντίον τῶν Βουλγάρων τοῦ 1018⁶.

8) Ὁ καθ. Charles Delvoye λέγει ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μᾶς προσφέρουν ἓνα τῶν πλέον γνησίων δειγμάτων τοῦ ἱερατικοῦ ὕφους (στύλ) τοῦ τέλους τοῦ 10^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἀλλ' ὅτι οἱ σύγχρονοι μελετηταὶ προτιμοῦν νὰ τοποθετήσουν τὴν Ἱδρυσιν τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ τέλος τῆς βασιλείας Βασιλείου τοῦ Β' (976 - 1025)⁷.

9) Ὁ κ. George Miles ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι τὸ καθολικόν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι κτίσμα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁸.

10) Οἱ Κ. Eller καὶ D. Wolf θέτουν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1000 - 1025⁹.

11) Ὁ καθ. V. Lazarev λέγει ὅτι ἡ χρονολόγησις τῶν μωσαϊκῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ

¹ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, ἐν Ἀθήναις 1942, τ. Α', σ. 427.

² Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Νεώτεροι ἐπιγραφαὶ περὶ τῆς τεχνικῆς τῶν μωσαϊκῶν . . . , ἔ. ἀ. σ. 178.

³ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 144. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, ἔκδ. Β', Ἀθήναι 1958, σ. 56.

⁴ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Θησαυρίσματα τοῦ Ἑλλ. Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν σπουδῶν, Βενετία 1962, τ. Ι, σ. 80.

⁵ Α. GRABAR, L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen - Âge, I, Paris 1908, ὁ αὐτὸς ἐν Byzance, L'art byzantin du Moyen - Âge (du VIIIe au XVe siècle), Paris 1963, σποράδην.

⁶ Μ. CHATZIDAKIS - Α. GRABAR, La peinture byzantine et du haut Moyen - Âge, Paris 1965, σ. 24 (Le XIe siècle).

⁷ CHARLES DELVOYE, L'art byzantin, Grenoble 1967, σ. 229.

⁸ GEORGE MILES, Byzantium and the Arabs. Relations in Crete and the Aegean Area, Dumbarton Oaks Papers, τ. 18, 1964, σ. 25.

⁹ Κ. ELLER - D. WOLF, Mosaiken, Fresken, Miniaturen, München 1967 (λεξάντες εἰκ. 19 καὶ ἰδίᾳ 20).

εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη ὁ Schmit, δὲν εἶναι πειστικὴ καὶ ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ ἐξετελέσθησαν πιθανώτατα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ τεχνολογικὴ ὁμοιότης των πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου¹, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι μίαν ὀλίγον μεταγενεστέραν φάσιν ἐξελίξεως.

12) Τέλος ὁ καθ. Δημ. Πάλλας εἰς πρόσφατον δημοσίευσμά του δέχεται, ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀνάγονται εἰς τὰς πρώτας δεκαετίαι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος².

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς μέχρι τοῦδε μνημονευθέντας οἱ ἐξῆς βυζαντινολόγοι μελετηταὶ δέχονται ὅτι τὸ καθολικὸν καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς μονῆς εἶναι μᾶλλον τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, οὕτω:

1) Ὁ Charles Diehl ἀναφέρει μὲν ὅτι τὸ καθολικὸν εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος³, ἀλλὰ τοποθετεῖ πάντοτε τὸν Ὁσίον Λουκᾶν πρῶτον καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸν ναὸν τοῦ Χριστιάνου, τὸν ὁποῖον χρονολογεῖ εἰς τὸ τέλος τοῦ 10^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἐνῷ οὗτος, ὡς ἐδείξαμεν⁴, ἔρχεται τρίτος ἐκ τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν (περὶ τὸ 1070). Μετὰ τὸν ναὸν τοῦ Χριστιάνου θέτει ὁ Diehl τὸν ναὸν τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου (πρὸ τοῦ 1044), τὴν Νέαν Μονὴν Χίου (μέσα τοῦ 11^{ου} αἰ.), δέχεται ὁμως — καὶ διὰ τοῦτο ἐτάξαμεν αὐτὸν εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν τῶν μελετητῶν —, ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ ὁμοιάζουν πολὺ μὲ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου, ὅστις ἀνηγέρθη περὶ τὸ 1040⁵ ὑπὸ τοῦ Ἱεροσλάβου (1015 - 1054). Κατὰ συνέπειαν, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μιμοῦνται τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου ἢ καὶ ἀντιστρόφως, ἐνισχύεται ἡ ἄποψις, ὅτι τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτίσθη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042 - 1055)⁶. Ὁ Diehl ἔχει ἐξ ἄλλου δεχθῇ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ ἡ εἰκονογραφία τῶν ψηφιδωτῶν αὐτοῦ ἀποδεικνύουν ὅτι εἰς αὐτὴν

1 V. LAZAREV, Storia della Pittura bizantina, Torino 1967, σ. 151.

2 Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ψηφιδωτά, Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία, τ. IB', Ἀθῆναι 1968, σ. 1187.

3 CHARLES DIEHL, Manuel, τ. 1, σ. 463 (Le groupe des églises à trompes d'angle) καὶ σποράδην τ. 1 καὶ 2.

4 E. STIKAS, L' église Byzantine de Christianou et les autres édifices de même type, Paris 1951, σ. 49 - 53.

5 CHARLES DIEHL, ἔ. ἀ. τ. 2, Paris 1926, σ. 508 - 519 καὶ ἰδίᾳ σ. 513 (εἰκ. 244, 245, 246). Πρβ. καὶ THEOD. J. SCHMIT, La basilique de Sainte-Sophie de Kief, Moscou 1914, ἐνθα λέγεται ὅτι τὰ μωσαϊκὰ εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Βλ. ὁμοίως, OLEXA POWSTENKO, The Cathedral of St. Sophia in Kiev, 1954, 111 - 112 καὶ V. LAZAREV, Old Russian Murals and Mosaics, London 1966, σ. 31 - 44 καὶ σ. 225 - 229.

6 Πρβ. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 1190, ὅστις δέχεται τὴν ὁμοιότητα τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μὲ τὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου, λέγει ὁμως ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου εἶναι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1042 καὶ 1046, δηλ. συμπίπτουν ἀκριβῶς πρὸς τὴν χρονολογίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν πιστεύομεν ὅτι ἐκτίσθη τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἤτοι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042 - 1055), ἀφοῦ ὅλοι παραδέχονται ὅτι τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτίσθη πρῶτον οἱ δὲ ἄλλοι ὀκταγωνικοὶ ναοὶ εἶναι ἀντίγραφά του. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν δεχόμεθα ὅτι μετὰ τὸν Ὁσίον Λουκᾶν ἐκτίσθη ἡ Σωτεῖρα Λυκοδήμου (ἥτις κατεσκευάσθη πρὸ τοῦ 1044, ἡ δὲ νέα Μονὴ τῆς Χίου εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ἢ εἰς τὰς 11 Ἰανουαρίου τοῦ 1945), προκύπτει ἀβίαστος τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτίσθη κατὰ τὰ ἔτη 1042 - 1043.

τὴν ἐποχὴν κυρίως, δηλ. εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, πρέπει νὰ ἀναχθοῦν τὰ μνημεῖα ταῦτα¹.

2) Οἱ E. Diez καὶ O. Demus λέγουν ὅτι διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν μωσαϊκῶν τὸ ἔτος 982 ἀποτελεῖ *terminum post quem*, ἐπειδὴ τὸ ἔτος τοῦτο πιθανῶς ὁ ἅγιος Νίκων ὁ «Μετανοεῖτε» τῆς Σπάρτης ἐπεσκέφθη τὰς Θήβας καὶ τὸν Ὅσιον Λουκᾶν², δι' ὃ καὶ ἡ ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ ἐτέθη εἰς τὸν ναόν. Ἄν ὁ θάνατος τοῦ ἁγίου ἀποτελεῖ οὐσιώδη ὄρον διὰ τοιαύτην ἀπεικόνισιν, τὸ ἔτος 998 τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου Νίκωνος θὰ προέκυπτεν ὡς *terminus a quo*. Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἀκολουθεῖ μακρὰ χρονικὴ περίοδος, ἥτις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλεγχθῇ στενότερον διὰ χρονολογημένων ἱστορικῶν γεγονότων, πάντως ἡ 4^η σταυροφορία καὶ ἡ τελικὴ κατάληψις τῆς Μονῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων, τῷ 1204, σημειώνει τὸν τερματισμὸν τῆς. Ὑπάρχει ἐν τούτοις μία ἄλλη δυνατὴ μέθοδος στενοτέρου προσδιορισμοῦ τῶν ὁρίων. Ὁ ὁσιος Μελέτιος († 1105), ὅστις ἦτο ἐξέχων μεταρρυθμιστὴς τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἀσκητισμοῦ κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, δὲν ἔχει ἀπεικόνισιν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τοῦθ' ὅπερ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς σημαῖνον ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ ἐγένοντο πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἢ πολὺ ὀλίγον μετ' αὐτά.

Ἡ μὴ ἀπεικόνισις ἐν τῷ Καθολικῷ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ ἄλλων δημοφιλῶν ἁγίων, ὡς π.χ. τοῦ Ἀγίου Πέτρου Ἀργούς, ὅστις ἀπεβίωσε τὸ 922 ἤτοι 120 ἔτη σχεδὸν πρὸ τῆς κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν, δὲν νομίζομεν ὅτι ἐπηρεάζει τὴν ἀνωτέρω σκέψιν τῶν Diez - Demus, οἵτινες δέχονται, ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ ἐγένοντο πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἢ πολὺ ὀλίγον μετ' αὐτά, τὰ δὲ καθαρῶς ἱστορικὰ συμπεράσματα συμβαίνει νὰ συμφωνοῦν ἀκριβῶς μὲ τὰ ἀναλυτικὰ ἐξαγόμενα τὰ προκύπτοντα ἐκ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὕφους (στύλ) τῶν ψηφιδωτῶν³. Οἱ αὐτοὶ ἐρευνῶνται δέχονται ὁμοίως ὅτι ἡ μεταγενεστέρα χρονολόγησις τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν ὁ Th. Schmit⁴, δὲν δικαιολογεῖται οὔτε ἐκ τῶν ἱστορικῶν δεδομένων, οὔτε ἐξ εἰκονογραφικῶν ἢ στυλιστικῶν κριτηρίων. Ἄλλωστε ἡ ἀνωτέρω χρονολόγησις τοῦ Schmit ἀπερρίφθη ἤδη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ O. Wulff⁵, ὅστις δὲν δέχεται τὴν καταβίβασιν τῆς ἐκτελέσεως τῶν ψηφιδωτῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ 11^{ου} ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος διὰ τοὺς ἀνωτέρω ἀκριβῶς λόγους.

Τέλος 3) ὁ Gabriel Millet δέχεται ὅτι, τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, ἡ «δόξα τῆς

¹ CHARLES DIEHL, L' église et les mosaïques du couvent de Saint Luc en Phocide, σ. 12. Πρβ. καὶ ὅσα οὗτος γράφει ἐν Monuments Piot 3, 1894, σ. 234, ἐνθα λέγει ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀνάγονται εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐγένοντο ἴσως ἐπὶ τῆς βασιλείας Βασιλείου τοῦ Β'.

² Ὁ G. DA COSTA - LOUILLET, Byzantion 31, σ. 353, ἀναφέρει ὅτι, κατὰ τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νίκωνος, οὗτος ἐπεσκέφθη ὄντως τὰς Θήβας, ἀποδεικνύει δὲ ὅτι ἀπέθανε τὴν 26 Νοεμβρίου τοῦ 997, ὃ δὲ Ἰωάννης Μαλακηνὸς ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν ἅγιον Νίκωνα ἐφιλοτέχνησε τὴν εἰκόνα του, ἡ ὁποία ἐτέθη εἰς τὴν ἐν Σπάρτῃ μονὴν του.

³ E. DIEZ καὶ O. DEMUS, Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lukas and Daphni, Cambridge, Massachusetts 1931, σ. 108.

⁴ THEOD. J. SCHMIT, Mosaiki monastyrja prepodobnago Luki, Charkov 1914.

⁵ O. WULFF, Altchristliche und Byzantinische Kunst II, Berlin - Neubabelsberg 1918, σ. 600.

Ἑλλάδος» ὡς λέγει, ἐτελειώθη ἴσως περὶ τὸ 1035¹, ὑποστηρίζει δὲ ὅτι ὁ ὀκταγωνικὸς αὐτὸς τύπος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι ἐν π ρ ό τ υ π ο ν ἀπὸ τὸ ὁποῖον παρήχθησαν τρία ἄλλα ἀντίγραφα ἤτοι: 1) ἡ Παναγία Σωτεῖρα Λυκοδήμου, ἡ ὁποία λέγει ὅτι εἶναι ἀντίγραφον καὶ σχεδὸν σύγχρονος πρὸς τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ ἦτις, ὡς εἶναι βέβαιον, ἐκτίσθη πρὸ τοῦ 1044², διατηρεῖ τὰ ὑπερῶα (γυναικωνίτην), ἀλλὰ ἐνθυμίζει τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος Χριστιάνου Τριφυλίας μὲ τὰς χαμηλωμένας ἀσπίδας, τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὴν μορφὴν τῶν ὤψεων αὐτῆς. 2) Τὸ Δαφνί, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ὑπερῶα οἱ δὲ γωνιαῖοι χῶροι ἀπομονοῦνται καὶ εἶναι διατεταγμένοι κατ' αὐστηρὰν συμμετρίαν. Ἔρχεται κατόπιν ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Μονεμβασίας, ἀντίγραφον τοῦ Δαφνίου. 3) Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά, ὅστις ἀναπαράγει τὸ σχέδιον καὶ τοὺς θόλους τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ χωρὶς ὅμως ὑπερῶα καὶ νάρθηκα³. Ὡσαύτως ὁ Millet προσθέτει ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι ἀκριβῶς τοῦ ἰδίου ὕφους (στύλ) μὲ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, ἡ ὁποία ἐκτίσθη πιθανώτατα εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042 - 1055)⁴.

¹ GABRIEL MILLET, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 6.

² Ὁ Ρῶσος Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνίνος Καπούτσιν, ὅστις ἀνεστήλωσε μετὰ τόσης ἐπιτυχίας τὸν ὡς ἄνω ἡμιηρειωμένον ἄλλοτε ναόν, ἀνεκάλυψεν, ὡς γνωστόν, πολλὰς ἐπιταφίους ἐπιγραφὰς εἰς τὴν δυτικὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ μεταξὺ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος. Ἡ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία μᾶς δίδει τὴν χρονολογίαν τοῦ θανάτου τοῦ «πρωτοκλήτορος», λέγει: «Ἐνταῦθα κεῖται Στέφανος πρωτοκλήτωρ: Ἀπεβίωσεν ἡμέραν τετάρτην Δεκεμβρίου. Ἰνδ. 12 ἔτους 6553» ἤτοι (6553 - 5509 = 1044). Κατὰ συνέπειαν ὁ ναὸς ἐκτίσθη πρὸ τοῦ ἔτους 1044. Πρβ. Ἀρχιμανδρίτου ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ, *O Drevnikh kristianskikh Nadpis'ach u. Afinakh* (St. Petersburg 1874), σ. 1 κέ., ὁμοίως παρὰ G. MILLET, ἔ. ἀ. σ. 6-7 καὶ σ. 7, σημ. 1. Ἰδὲ καὶ H. MEGAW, ἔ. ἀ. σ. 95-96, ὡς καὶ Ἀρχιμανδρίτου ΗΛΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΝ, Παναγία Λυκοδήμου, Ἀθῆναι 1959, σ. 13-14.

³ Ὁ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σ. 427, ἀναφέρει ὡς χρονολογίαν κτίσεως τῆς Σωτεῖρας Λυκοδήμου τὸ ἔτος 1031. Δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνεύρω πόθεν ἠρύσθη τὴν χρονολογίαν ταύτην.

⁴ G. MILLET, ἔ. ἀ. σ. 6-7 καὶ σ. 116.

⁵ G. MILLET, *École grecque*, σ. 6, σημ. 3 καὶ σ. 114. Πρβ. STRZYGOWSKI, *BZ* 5, 1896, σ. 140. O. WULFF, *Hosios Lucas*, σ. 20-21 καὶ BARSKIJ, *Stranstvovanija*, τ. 2, σ. 202 (ἐνθα οὗτος καθορίζει, ἄγνωστον ποῦ στηριζόμενος, τὴν ἰδρυσιν τῆς Νέας Μονῆς Χίου εἰς τὰς 11 Ἰανουαρίου τοῦ 1045). Πρβ. καὶ Προσκυνητᾶριον τοῦ ἱεροδιδασκάλου ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, ἐν Βενετίᾳ 1804, Ὡς καὶ «τὰ Νεαμονήσια» τοῦ καθηγουμένου ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΦΩΤΕΙΝΟΥ, ἐν Χίῳ 1864, σ. 21-47, ἐνθα ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἐν τῇ νήσῳ Χίῳ καὶ ἐν σπηλαίῳ τῷ Προβατείῳ διαβιοῦντες πατέρες καὶ ἀσκηταί, Νικήτας, Ἰωάννης καὶ Ἰωσήφ, ἐπεσκέφθησαν (οἱ ἐξ αὐτῶν Νικήτας καὶ Ἰωσήφ) τὸν εἰς τὴν νῆσον Λέσβον εὐρισκόμενον τῷ 1041 ἐξόριστον Κωνσταντῖνον Μονομάχον τῇ ἐπιταγῇ τοῦ Βασιλέως Μιχαὴλ Δ' τοῦ Παφλαγόνης (1034-1041) προεῖπον δὲ εἰς αὐτὸν ὅτι οὗτος θὰ ἦτο ὁ μέλλων αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου καὶ ὅτι ἐπιθυμία τῆς Θεομήτορος ἦτο νὰ κτίσῃ περικαλλῆ ναὸν καὶ μονὴν ἐν Χίῳ εἰς θέσιν ἀφλέκτου Μυρσίνης, ἐνθα ἀνευρέθη ἡ θεία εἰκὼν τῆς Παναγίας. Οὗτος ἐχάρη καὶ εἶπεν: «Πείθομαι εἰς τοὺς λόγους ὑμῶν, καὶ τῇ θαυματουργῇ τῆς Πανάγνου εἰκόνι Ναὸν ἐγκτίσω ἀνώτερον τῆς ὑμετέρας ἐλπίδος, καὶ Μονὴν περὶ τὸν Ναὸν δομήσω, ἀνατιθεὶς τὰ ἐπιτήδεια πρὸς ζωάρχειαν ἄφθονα». Πράγματι δέ, ὅτε μετ' ὀλίγον χρόνον («Οὐ μακροῦ δ' ὕστερον παραδραμόντος τοῦ χρόνου...») ἐγένετο αὐτοκράτωρ Ἐὐθύς οὖν πέμπει τὸν τῆς οἰκοδομικῆς κορυφαῖον καὶ ἀρχιτέκτονα, καὶ ἄλλοις τὰ δευτέρω μεταποιουμένους καλλιτεχνίας, συνεπαγόμενον, νεῶν τῇ Θεοτόκῳ οἰκοδομήσοντας...» «... Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἔτει τοῦ Ναοῦ οἰκοδομουμένου, ὁ πανεύφημος Βασιλεὺς, χορηγίας καὶ ἐπικουρίας, καὶ πόρους κερδῶν, καὶ διαφιλεῖς ἀφοσιώσατο, πρὸς τὰς ζωτοφίας τῶν Μοναχῶν συντελοῦντας...».

⁶ Ἰδὲ MIKLOSICH - MÜLLER, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et profana*, τ. 5, Vindobonae 1887, σ. 1-7, ἐνθα ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν σ. 1: «Πιττάκιον τοῦ μακαρίτου βασιλέως κυροῦ Κων-

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἐὰν συνοψίσωμεν τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα συνάγομεν τὰ κάτωθι συμπεράσματα :

1) Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς μακρᾶς βασιλείας Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον προκύπτει περὶ τῆς κατὰ ταύτην ιδρύσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἀφοῦ μάλιστα τὸ σημαντικώτατον γεγονὸς τοῦτο οὐδόλως μνημονεύεται εἰς τὰς λεπτομερεῖς ὑπὸ τῶν συγγραφέων περιγραφὰς τῆς θριαμβευτικῆς πορείας τοῦ Βασιλείου ἀπὸ Ἀχρίδος εἰς Ἀθήνας κατὰ τὰ ἔτη 1018 - 1019.

2) Μετὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' ἤρχισεν ἡ περίοδος τῆς παρακμῆς. Ὅταν ἡ δυναμικὴ προσωπικότης τοῦ Βασιλείου Β' ἐξέλιπεν, ἡ Αὐτοκρατορία ἀντιμετώπισε μίαν περίοδον ἐπαναστάσεων, ἀναρχίας, ἀνωμαλιῶν, συχνῶν ἀλλαγῶν τυχαίων Αὐτοκρατόρων καὶ τὴν ἑναρξιν μιᾶς γενικῆς παρακμῆς. Ὅπως ἀναφέρει Ἄννα ἡ Κομνηνὴ¹, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς βασιλείας Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου (δηλ. Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου) μέχρι τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου ἡ μόρφωσις εἶχε παραμεληθῆ². Κατὰ τὴν περίοδον λοιπὸν ταύτην οὐδὲ καὶ δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ιδρύσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

Ὅτε ὁμως ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος (1042 - 1055)³ τὰ πράγματα εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν ἥλλαξαν ἄρδην. Τὰ γράμματα, αἱ τέχναι καὶ ἡ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις ἀνεξωογονήθησαν. Ὅμας ἐπιστημόνων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ περιφήμου λογίου καὶ συγγραφέως Κωνσταντίνου Ψελλοῦ⁴ προεκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Αὐτοκράτορος, ὅστις τὸ 1045 ἵδρυσε τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ὠργάνωσε τὴν φιλοσοφικὴν καὶ νομικὴν σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵.

Ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου τὸ 1046 ἐπερατώθη ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ὑπὸ

σταντίνου τοῦ Μονομάχου» τῷ (6553 - 1045) Περί χορηγίας 72 νομισμάτων ἐτησίως εἰς τὴν συστάσαν εὐαγὴ ἐν τῇ Χίῳ Νέαν Μονὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ καὶ ἄλλας χορηγίας καὶ ἐπικουρίας διὰ χρυσοβούλλων κατὰ τὰ ἔτη 1045, 1046, 1048 καὶ 1051 ἐν σ. 2 - 7. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐὰν μετὰ δύο ἔτη, ὡς λέγει τὸ προσκυνητᾶριον, ἀφοῦ ἤρξατο ἡ οἰκοδομὴ τοῦ ναοῦ, ἤρχισεν τὰς χορηγίας Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος, ἥτοι ὡς ἀνωτέρω τὸ 1045, τότε προκύπτει, ὅτι ὁ Ναὸς τῆς Νέας Μονῆς Χίου ἀνηγέρθη ἀσφαλῶς τῷ 1043, ἥτοι πράγματι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, κατὰ δὲ τὴν 11ῃν Ἰανουαρίου 1045, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Barskij (ἀνωτέρω), μᾶλλον θὰ ἐπερατώθη οὗτος.

1 ANNA KOMNHNH Ἀλεξιάς V, 8 ἔκδ. A. Reifferscheid, I, 177 - 178. Βλ. G. G. BUCKLER, Anna Comnena. A Study, 262. Βλ. ἐπίσης καὶ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ, Χρονογραφίαν, ἔκδοσις K. ΣΑΘΑ, Bibliotheca Graeca Medii Aevi IV, 19. Ἐκδοσις E. Renauld, I, 19.

2 Μετὰ τὸν θάνατον Κωνσταντίνου τοῦ Η' (976 - 1028), ὅστις ἦτο συννατοκράτωρ μετὰ τὸν Βασίλειον Β', ὁ ἡλικιωμένος συγκλητικὸς Ρωμανὸς Γ' ὁ Ἀργυρὸς ὑπανδρεύθη τὴν κόρην τοῦ Κωνσταντίνου Ζωὴν καὶ ἐγένεν Αὐτοκράτωρ (1028 - 1034). Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου τῆς ἡ Ζωὴ ὑπανδρεύθη τὸν Μιχαὴλ Δ' τὸν Παφλαγόνα, ὅστις ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1034 - 1041. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ τῆς συντόμου βασιλείας τοῦ ἀνεψιοῦ του Μιχαὴλ Καλαφάτη (1041 - 1042), ὅστις ἦτο ἐν τυχαίον καὶ ἀσήμαντον πρόσωπον, ἐξέσπασε μεγάλη ταραχὴ καὶ δυσἀρέσκεια εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν, ἥτις ἐτελείωσε μετὰ τὴν ἐκθρόνισιν καὶ τύφλωσιν Μιχαὴλ τοῦ Ε'.

3 A. A. VASILIEV, ἔ. ἀ. σ. 373 - 462.

4 A. A. VASILIEV, ἔ. ἀ. σ. 454.

5 A. A. VASILIEV, ἔ. ἀ. σ. 454 καὶ 455.

τοῦ Χαλίφου Χακὴμ καταστραφέντος τὸ 1009 Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα¹.

Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον ὀφείλεται ἡ ὀνομασία τοῦ Ἱθω ὡς Ἀγίου Ὅρους, ἣτις ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν ἐπισήμως εἰς τὸ τυπικόν, τὸ ὁποῖον παρέσχεν ὁ Αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος².

Ἡ βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ἦτο ἡ τελευταία εὐτυχὴς περίοδος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Μονομάχος εἶχε τελείως ἀντιμιλιταριστικὸν πνεῦμα. Φειδωλὸς ὡς πρὸς τὴν ἀμοιβὴν τῶν στρατιωτικῶν, ἔδαπάνᾳ μεγάλα ποσὰ δι' εὐαγῆ κτίσματα καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Πρωτευούσης, ὡς π.χ. διὰ τὴν Νέαν Μονὴν Χίου³. Ὁ Κεδρηνὸς⁴ ἀναφέρει ὅτι ὁ Μονομάχος ἐπραξεν ἔργα ἀγαθὰ καὶ «ἱστορικῆς μνήμης ἐπάξια», ἐν οἷς συγκαταριθμεῖ καὶ τὰ ἑξῆς. 1) «Μοναστήριον κατὰ τὰ λεγόμενα Μάγγανα ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀγίου μεγάλου Γεωργίου» μὲ τὰ «ἐν αὐτῷ γηρωτροφείᾳ, ξενῶνας καὶ τὰ πτωχοκομεῖα» «ἀφειδῶς τὰ δημόσια καταναλίσκων χρήματα», 2) τὴν δι' ἀδρᾶς δαπάνης καθημερινὴν τέλεσιν τῆς θείας λειτουργίας ἐν τῷ Ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας καὶ τὴν ἐν αὐτῷ ἀφιέρωσιν βαρυτίμων ἱερῶν κειμηλίων. Καὶ περαιτέρω λέγει: «... ὁ δὲ βασιλεὺς κατεχόμενος ὑπὸ τῆς συνήθους νόσου τῆς ποδάγρας, ἔκειτο ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ νεουργηθείσῃ μονῇ τῶν Μαγγάνων». Ἀφ' ἑτέρου ὁ Ζωναρᾶς⁵ ἀναφέρει ὅτι «... ἐξέλιπε, (ὁ Μονομάχος) βασιλεύσας ἔτη δώδεκα καὶ μῆνας ὀκτώ, καὶ κατετέθη εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ δομηθεῖσαν μονὴν τῶν Μαγγάνων»⁶.

3) Οἱ μελετήσαντες εἰδικώτερον τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ δόκιμοι ἐρευνῶνται Diez καὶ Demus δέχονται ὅτι ταῦτα ἐξετελέσθησαν «πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἢ πολὺ ὀλίγον μετ' αὐτά», ὁ δὲ Lazarev καὶ ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ ὁμοιάζουν πολὺ πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1042-1046⁷. Ὁ παλαιὸς διδάσκαλός μου G. Millet δέχεται ὅτι τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀπετέλεσε τὸ π ρ ὅ τ υ π ο ν τῆς Σωτείας Λυκοδήμου, ἡ ὁποία ἐκτίσθη ἀναμφισβητήτως ὀλίγον πρὸ τοῦ 1044.

4) Τέλος ὁ Ν. Βέης θεωρεῖ «πολὺ ἀξίαν προσοχῆς» τὴν ὑπὸ τοῦ Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου παρεχομένην εἰδησιν, ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου εἶναι κτίσμα τοῦ Αὐτοκράτορος [Κωνσταντίνου τοῦ] Μονομάχου. Εἰς τὴν εἰδησιν αὐτὴν, προσθέτει, ἐπιτρέπεται νὰ προσγράψωμεν αὐθεντικὸν χαρακτῆρα.

Κατόπιν τῶν ὧσων ἀνωτέρω ἐλέχθησαν καὶ κυρίως μετὰ τὴν ὡς ἄνω ἀδιαφιλονίκητον

¹ Α. Α. VASILIEV, ἔ. ἀ. σ. 484.

² P. MEYER, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, σ. 153. Πρβ. Α. Α. VASILIEV, ἔ. ἀ. σ. 419.

³ H. GELZER παρὰ KRUMBACHER, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, σ. 1002-3.

⁴ ΚΕΔΡΗΝΟΣ Β, Βόννης σ. 608-610.

⁵ ΖΩΝΑΡΑΣ, Migne, E. Π. τ. 135, 228-232.

⁶ Βλ. σχετικῶς περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων τὸ ἔργον τῶν R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Le quartier des Manges, Paris 1939, σ. 19-37.

⁷ Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ψηφιδωτά, ἔ. ἀ. σ. 1190.

εἶδῃσιν Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου (1435/6), προκύπτει πιθανώτατον τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ οἰκοδομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου συνετελέσθη ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1042 - 1055) καὶ δὴ πιθανῶς κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του ἦτοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1042 - 1043, ἀφοῦ, ὡς ἀνωτέρω δεχόμεθα, τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά ἐκτίσθη πρὸ τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου.

Η ΜΟΝΗ ΕΠΙ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ (1204 - 1299)

Κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ὑπὸ Βονιφατίου τοῦ Μομφερατικοῦ τὸ 1204 ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά κατελήφθη ὑπὸ Λατίνων κληρικῶν τοῦ Παναγίου τάφου¹, οἱ ὅποιοι κατεπίεζον τοὺς Ἕλληνας ὀρθοδόξους μοναχοὺς καὶ τοὺς ἐξεδίδωκον ἐκ τῆς Μονῆς. Πράγματι ἐκ τῶν γραπτῶν καταλοίπων τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου († 1233)² μαρτυροῦμεν σχετικᾶς πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά εἰδήσεις. Ὁ Ἀπόκαυκος ἀπέστειλε μεταξὺ 1214 - 1224 ἐπιστολὴν «Τῷ κραταίῳ βασιλεῖ»³ ἦτοι τὸν Θεόδωρον Δούκαν Ἀγγελον Κομνηνόν (ὅστις τὸ μὲν 1214 διεδέχθη ὡς δεσπότης τῆς Ἡπείρου τὸν ἑτεροθαλὴ ἀδελφόν του Μιχαήλ, τὸ δὲ 1224 ἐστέφθη εἰς Θεσσαλονίκην ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματιανοῦ αὐτοκράτωρ⁴), διὰ τῆς ὁποίας ἐζήτηι ὅπως ὁ βασιλεὺς προστατεύσῃ ἀδελφόν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὸν ὅποιον εἶχον ἀποβάλλει ἐκ τῆς μονῆς οἱ Λατῖνοι, ἀσφαλῶς δὲ οὗτοι θὰ ἐδίωξαν καὶ ἄλλους μοναχοὺς ἐκ τῆς μονῆς. Γράφει δὲ ὁ Ἀπόκαυκος εἰς τὴν ἐπιστολὴν του ὅτι «γυμνὸν καὶ ἀπέριτον, εἶχεν ἀποβάλλει ἐκ τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγιωτάτου κελλίου ὁ τῆς λατινικῆς ἐπηρείας βίαιος πάσσαλος»⁵. Ἐξ ἄλλου λέγεται⁶ ὅτι οἱ διάδοχοι τοῦ Ὁθωνος Δελαρὸς δυνάστου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν (1205 - 1225) εἶχον τὸ μοναστήριον τοῦ Ὁσίου Λουκά ὡς κληρονόμημα τῆς οἰκογενείας των. Πιστεύεται μάλιστα ὅτι ἡ ὀρθόδοξος Ἑλληνὶς ἡγεμονὶς ὥραία Ἑλένη, θυγάτηρ τοῦ δουκὸς τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννου Α' Ἀγγέλου (1271 - 1296) καὶ σύζυγος τοῦ Γουλιέλμου Δελαρὸς κυρίου τῆς Λεβαδείας, ἀργότερον δὲ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν (1280 - 1287), ἐπέλεξε

¹ C. HOPF ἐν ERSCH - GRUBER, Encyclopädie, I. Section τ. 85, σ. 234. W. MILLER, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204 - 1566), Λονδῖνον 1908, σ. 70, 234 (Ἑλληνικὴ διασκευὴ ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1908 - 1910, σ. 104, 335).

² V. G. VASILJEVSKIJ ἐν Vizantijskij Vremennik, τ. Γ' (1896), σ. 296 - 299 (= V. G. Vasiljevskij, Epirotica saeculi XIII, Petersburg 1903, σ. 94 - 97). Πρβ. καὶ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΑ ἐν Vizantijskij Vremennik, τ. ΙΑ', 1904, σ. 849 κέ. MATTHIAS WELLNHOFER, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien, 1155 - 1233, Freising 1913, σ. 66 καὶ ΠΑΡΘΕΝΙΟΝ Κ. ΠΟΛΑΚΗΝ, ἐν «Νέα Σιών», τ. 18, 1923, σ. 321 καὶ 333 κέ.

³ Κώδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου, φ. 63α. Ἰδὲ καὶ V. G. VASILJEVSKIJ, ἐν τῷ Δ' παραρτήματι τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Δημοσίας Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πετροπόλεως τοῦ ἔτους 1883, ἐν Πετροπόλει 1885, σ. 17.

⁴ M. WELLNHOFER, Johannes Apokaukos, σ. 19, 30.

⁵ Κώδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου, φ. 70β - 71α. Πρβ. V. G. VASILJEVSKIJ, ἔ. ἀ. σ. 20 καὶ 23.

⁶ J. A. BUCHON, La Crèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 244. Πρβ. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΝ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 39 καὶ N. A. BEES (ΒΕΗΣ), Byz. Neugr. Jahrbücher XI, 1935, σ. 191. Ὁμοίως W. MILLER, The Latins in the Levant, ἔ. ἀ. σ. 89 (Ἑλληνικὴ διασκευὴ ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, τ. Α', σ. 130).

παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ υἱοῦ τῆς Γουτδωνος Β' τοῦ τελευταίου δουκὸς (1287 - 1308) ὡς τόπον διαμονῆς κατὰ τὴν χηρείαν τῆς τὸ μοναστήριον τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνθα πιθανῶς νὰ ἐτάφη. Ἐπίσης λέγεται ὅτι δῆθεν εἰς τοὺς ἐν τῇ κρύπτῃ λεγομένους τάφους τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ τῆς συζύγου του Θεοφανοῦς ἐτέθησαν τὰ σώματα τῶν λατίνων αὐτοκρατόρων Κωνσταντινουπόλεως Πέτρου Κουρτεναὶ καὶ τοῦ υἱοῦ του Ροβέρτου¹. Οἱ Φράγκοι ἐξεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν Καταλανῶν, οἱ ὅποιοι διέλυσαν τὸ Γαλλικὸν Δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν μετὰ τὴν μεγάλην νίκην των τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1311, παρὰ τὸν Κηφισὸν τῆς Κωπαΐδος, πλησίον τοῦ σημερινοῦ χωρίου Σκριποῦς καὶ ἐκυριαρχήσαν ἐπὶ 80 ἔτη². Οὗτοι, ὡς γνωστόν, ἦσαν ἄγριοι, κλέπται, ἄρπαγες καὶ ἐγκληματῆαι³, ἐδήλωσαν ὁλόκληρον τὴν χώραν, ἠρῆμωσαν τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ κατέκαυσαν τὴν Ρωσικὴν μονὴν τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος⁴, ἀσφαλῶς δέ, ὅταν κατέλαβον τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν Ἀττικὴν, θὰ ἐλεηλάτησαν καὶ τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἀφοῦ, ὅταν εἰσῆλθον εἰς τὰς Ἀθήνας, καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας εἰς τὸν Παρθενῶνα περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Καταλανῶν κληρικῶν⁵.

Τέλος ἐκ χαραγμάτων καὶ ἀκιδογραφημάτων, τὰ ὁποῖα σώζονται εἰς μεγάλον ἀριθμὸν εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ἐπὶ πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος εἰς τὰ ὑπερῶα (γυναικωνίτην), τὴν κρύπτῃν καὶ εἰς τὸ παρὰ τὴν ΝΔ. πύλιν κωδωνοστάσιον (πάλαι βυζαντινὸν ναῦδριον), μανθάνομεν ὅτι Πατριάρχαι καὶ Μητροπολῖται ὡς καὶ πλῆθος προσκυνητῶν καὶ ξένων περιηγητῶν ἐπεσκέφθησαν τὴν μονήν. Τὰ χαράγματα ταῦτα καὶ τὰ ἀκιδογραφήματα ἀναγράφουν τὰ ὀνόματα καὶ τὴν χρονολογίαν ἐπισκέψεως τῶν ἀνωτέρω, ἢ παλαιότερα τῶν ὁποίων εἶναι τοῦ ἔτους 1404, ἔπονται δὲ πολλὰ ἄλλα χρονολογούμενα ἀπὸ 1472 ἕως 1726⁶.

Ἐὰν συνοψίσωμεν τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, παρατηροῦμεν ὅτι σχετικὰς θετικὰς εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ἔχομεν μόνον τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀνωνύμου βιογράφου

¹ Οἱ Φράγκοι περιέργως οὐδὲν ἴχνος ἄφησαν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνῶ εἰς τὸ Λαφνὶ ἔχομεν τὰ σαφῆ φραγκικὰ τόξα τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἐξωνάρθηκος. Τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τῶν MILLER - ΛΑΜΠΡΟΥ ('Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, τ. 1, σ. 335), ὅτι «Φραγκικαὶ πανοπλῖαι εἶναι ὁραταὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, ὧν μία, ἐφ' ἧς εἰκονίζονται δύο ὄφεις ὑποβαστάζοντες δύο σταυρούς, παρουσιάζει τινὰ ὁμοιότητα πρὸς τὸ οἰκόσημον τοῦ τάφου τοῦ Λαφνίου» δὲν εὐσταθεῖ, διότι κάθε ἄλλο παρὰ περὶ φραγκικῶν πανοπλιῶν πρόκειται εἰμὴ περὶ ἀγνῶς βυζαντινῶν θωρακίων. Ἐπίσης εἰς τὴν εἰκόνα τῆς σελίδος 335, ἣτις εἰκονίζει θωράκια, ὑπάρχει ὡς λεζάντα «μεσαιωνικὰ οἰκόσημα ἐν τῷ ὁσίῳ Λουκά» κατὰ φωτογραφίαν τοῦ κ. HEINRICH BROCKHAUS, ἐνῶ δὲν πρόκειται περὶ οἰκοσήμων ἀλλὰ περὶ καθαρῶς βυζαντινῆς διακοσμήσεως θωρακίων.

² W. MILLER, *The Catalans at Athens*, Rome 1907, σ. 11· ὁμοίως τοῦ αὐτοῦ, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921, 129. Πρβ. καὶ K. M. SETTON, *Catalan Domination of Athens 1311 - 1388*, Cambridge, Mass., 1948, 17, 187, 257.

³ RUBIÓ y LLUCH, *La expedición y dominación de los Catalanes en Oriente*, Juzgadas pos los Griegos. *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IV, 1883, σ. 14 - 15. Ἰδὲ καὶ G. SCHLUMBERGER, *Expédition des «Almugavares» ou routiers catalans en Orient*, Paris 1902, σ. 391 - 392.

⁴ P. USPENSKY, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολή*. Ἅγιον Ὄρος, τ. 3, Kiev 1877, δευτέρα ἔκδοσις, St. Petersburg 1892 (Ρωσιστί), 118.

⁵ W. MILLER, ἔ. ἀ. σ. 11 καὶ K. M. SETTON, ἔ. ἀ. σ. 17, 187, 257.

⁶ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα ἐν ΑΑ* ἔ. ἀ. σ. 183 - 189.

ἀναφερομένας καὶ δὴ μεχρι τοῦ ἔτους 962 περίπου, ὅτε, ὡς ἀπεδείξαμεν, ἐγράφη ὁ βίος τοῦ Ὁσίου.

Περαιτέρω ἔχομεν μόνον σποραδικὰς τινὰς εἰδήσεις ὡς α) τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀλιβερίου τοῦ ἔτους 1014, β) τῆς ἐν Βοιωτίᾳ θρησκευτικῆς ἀδελφότητος, ἐκ τοῦ καταστατικοῦ τῆς ὁποίας μανθάνομεν περὶ τοῦ Ἡγουμένου τῆς μονῆς «Θεοδώρου τοῦ Λεονάρδου», ὅστις ἔζησε πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, γ) τῆς κατὰ τὴν περίοδον 1214-1224 ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου περὶ διώξεως τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ τέλος δ) τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1436 ἐπισκέψεως τοῦ περιηγητοῦ Κυριακοῦ Ἀγκωνίτου, ἐξ ἧς μανθάνομεν τὴν σπουδαίαν εἴδησιν περὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου.

ΜΕΡΟΣ Β΄ ΤΕΧΝΙΚΟΝ

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΚΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ

Ἐνῷ τόσον πτωχαὶ εἶναι αἱ σχετικαὶ περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά εἰδήσεις μέχρι τοῦ ἔτους 1460, ὅτε κατέλαβον τὴν Ἑλλάδα οἱ Τοῦρκοι¹, ἐν τούτοις κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, καὶ δὴ μετὰ τὸ ἔτος 1537, αἱ σχετικαὶ εἰδήσεις εἶναι πολὺ πλουσιώτεραι. Σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐν γένει καταστάσεως, τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ στερεώσεως τῶν κτηρίων τῆς μονῆς δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ τῶν ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα ἐξέδωκεν ἐν τῷ Γ' τόμῳ τοῦ περισπουδάστου ἔργου του ὁ Γ. Π. Κρέμος καὶ τὰ ὁποῖα διέφυγον τὴν προσοχὴν ἀπάντων τῶν ἕως τότε ἐπισκεφθέντων τὴν μονὴν ἐρευνητῶν, ἐνῷ τὰ σημαντικώτατα ταῦτα ἐπίσημα ἔγγραφα ἀπέκριντο ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ τῇδε κακεῖσε ἀπερριμμένα ὡς ἄχρηστα χαρτία.

Ἐκ τῶν ἐπισήμων τούτων ἐγγράφων, 54 εἶναι γεγραμμένα² ἑλληνιστί, 3 ῥουμανιστί καὶ 235 τουρκιστί. Ἐκ πάντων τούτων μανθάνομεν τὴν κατάστασιν τῆς μονῆς ἀπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου τοῦ α' καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1537 μέχρι τοῦ ἔτους 1877.

Ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὴν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν καὶ δι' ὀλίγων μόνον τὰ ἔγγραφα ἐκεῖνα καὶ δὴ τὰ δικαστικά, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν κατάστασιν τῆς μονῆς καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς ἐκτελεσθείσας ἐργασίας στερεώσεως καὶ ἐπισκευῆς τῶν κτηρίων ταύτης, θὰ παραλείψωμεν δὲ τὰ ἀναφερόμενα εἰς διαφοράς, λεηλασίας, καταπατήσεις κτημάτων, ἀγοραπωλησίας κλπ. Ἐν συνεχείᾳ θὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ κυρίως θέμα ἥτοι περὶ τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (1952 - 1962) ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

1) Ἐκ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ α' ἐκδοθέντος κατὰ τὸ ἔτος 1537³, ἥτοι μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1536 πιθανώτατα γενομένην δευτέραν ἐπί-

¹ G. FINLAY, *Medieval Greece and Trebizond*, Edinburgh 1851, σ. 315. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Σ', ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 1009. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Ε', ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 458. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Συμπλήρωμα, τόμ. Β' ἐν λ. Βυζάντιον, σ. 267. Α. Α. VASILIEV, ἔ. ἀ. σ. 817.

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 1-238. Ἐν ἀρχῇ τοῦ τόμου τούτου ὁ ΚΡΕΜΟΣ λέγει: « Μετέφρασαν δὲ τὰ μὲν τῶν ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας ἔγγραφα ἄγνωστος μοί τις, τὰ δὲ τουρκικὰ ὁ Δ. Ν. Κασβίκης, πλὴν ὀλιγίστων, ὧν τὰ μὲν μετέφρασε τῷ 1834 ὁ Τζαφέρ Ἀχμέτ Δελβίνα, τὰ δὲ τῷ 1837 ὁ Λουκάς Ἀργυρόπουλος ».

³ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 1-2.

σκεψιν αὐτοῦ εἰς Ὅσιον Λουκᾶν¹, μανθάνομεν ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κατὰ τὸ ἔτος 1530, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸ πρῶτον αὐτὴν ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας², ἦτο ἡρημωμένη. Ἰδοὺ τί ἀκριβῶς λέγει σχετικῶς τὸ ἐν λόγῳ Πατριαρχικὸν σιγίλλιον: «† ἡ μετριότης ἡμῶν καὶ πρότερον μὲν σωματικῶς ἐν αὐτοῖς τῆς Βοιωτίας καὶ Φωκίδος μέρεσιν ε... καὶ ἐν τῷ στηρίῳ παραγενομένη, ἐώρακέ τε τὸν ἐκεῖσε θεῖον καὶ περικαλλῆ, καὶ μέγιστον ὄντως καὶ α... σεβάσμιον ναόν, τὸν ἐπ' ὀνόματι μὲν τιμώμενον τοῦ ἐκεῖσε δίκην φωστῆρος ταῖς κατὰ θεὸν ἀρεταῖς ἐναστράψαντος τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ, ἐπικεκλημένου δὲ τοῦ σιριώτου· ἡρηπωμένον μὲν τῆς πρώην αὐτῷ ἐνυπαρχούσης εὐημερίας καὶ αὐξήσεως· τῇ τε τῇ τῶν μοναχῶν ἀπουσίᾳ καὶ τῶν ἐνυπαρχόντων αὐτῷ ἐκ βασιλέων παντοδαπῶν προσόδων παντελῶς ὑστερήσει· καταπεσεῖν δὲ κινδυνεύοντα καὶ εἰς παντελῆ ἀφανισμόν καταντήσαντα ἅτε τῶν ἀνακτιζόντων αὐτῷ καὶ βελτιούντων ἐπιλιπόντων καὶ τοῦ τέλους αὐτοῦ ἀσκεποῦς καθεστηκότος καὶ ἀκεραμώτου καὶ ὥς ἐκ ταύτησιν καταστάσεως λόγοις καὶ ἔργοις οἰκονομησαμένη καὶ ἐπιμέλειαν ὥς εἰκὸς καὶ πρόνοιαν οὐ μικρὰν ἐνστησαμένη μετὰ τῶν καθευρεθέντων ἐκεῖσε ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ τῆς λοιπῆς αὐτῆς συνοδίας ἀνάκτισιν οὐ μικρὰν καὶ ἀνακεράμωσιν κατὰ τὸ δυνατόν ἐν αὐτῷ ἐπεδείξατο... εἰς ἀσφάλειαν ἐν ἔτει — ζ' με^ο: † Ἱερεμίας ἐλέω θεοῦ, ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης †».

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω Πατριαρχικοῦ σιγίλλιου προκύπτει ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1530 οἱ μοναχοὶ εἶχον ἐγκαταλείψει τὴν μονὴν ἐπειδὴ «οἱ πάντες ἐλεηλάτουν αὐτήν», ἀκόμη δὲ καὶ οἱ πέριξ ἐπίσκοποι Βοιωτίας, Δαυλείας καὶ Φωκίδος ἤρπαζον καὶ ἰδιοποιοῦντο τὰς προσόδους αὐτῆς καὶ τὴν περιουσίαν τῶν ἀποθνησκόντων μοναχῶν ἢ τῶν ἐν τοῖς καθίσμασιν μοναζόντων, οἱ δὲ ναοὶ καὶ τὰ ἄλλα κτήρια τῆς μονῆς ἦσαν ἄνευ κεράμων καὶ ἐκινδύνευον νὰ καταρρεύσουν, ἀφοῦ ἀναφέρονται εἰς τὸ σιγίλλιον, ὡς «καταπεσεῖν κινδυνεύοντα καὶ εἰς παντελῆ ἀφανισμόν καταντήσαντα». Ἐμερίμνησε λοιπὸν τότε ὁ Ἱερεμίας μετὰ τῶν πέριξ ἀρχιερέων νὰ συγκεντρώσῃ τοὺς μοναχοὺς, νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὴν μονὴν καὶ νὰ ἀνακεραμώσῃ καὶ στερεώσῃ τὸ Καθολικὸν καὶ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας καθὼς καὶ τὰ ἄλλα κτήρια τῆς μονῆς³.

¹ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τ. 22, 1957, σ. 225: «Ὁ Ἱερεμίας ὁ α' (Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως) ἀπέλυσε τὸ 1537 γράμμα ἐλευθεροῦν τὴν ἐν Λεβαδείᾳ μονὴν τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου ἀπὸ πάσης ἐπεμβάσεως καὶ τυραννίας τῶν γειτόνων ἀρχιερέων. Ἦλθεν πρότερον, μετὰ ἐπίσκεψιν τῶν ἐπαρχιῶν Βοιωτίας καὶ Φωκίδος εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στειριώτου, ἧς ἐπεσκέυασέ τινα μέρη».

² Ὁ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα, ἔ. ἀ. σ. 184) δημοσιεύει χάραγμα ἐπὶ πλακὸς τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ, ἐνθα ἀναγράφεται ὁ χρόνος τῆς πρώτης ἀσφαλῶς ἐπισκέψεως τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α': [† Ἐν ἔτει ζ' λ' η' (7038=1530) ἦλθεν Ἱερεμίας ὁ Πατριάρχης ἐν τῇ ἀγίᾳ Μονῇ καὶ ἐλειτούργησε τοῦ Εὐαγγελισμοῦ], ἦτοι κατὰ Μάρτιον τοῦ 1530. Ὁ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β' σ. 41, ὁμῶς θέτει ὡς ἔτος τῆς πρώτης ἐπισκέψεως τοῦ Ἱερεμίου τοῦ Α' τὸ ἔτος 1523, ἄγνωστον πόθεν ἀρυσθεὶς τοῦτο. Τὸ αὐτὸ ἔτος 1523 δέχονται καὶ οἱ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 4, ὁ CH. DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 14, καὶ ὁ O. WULFE, ἔ. ἀ. σ. 2 καθὼς καὶ ἄλλοι παρασυρθέντες προφανῶς ἀπὸ τὸν Κρέμον.

³ Πρὸ τῆς κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐπισκέψεως τῆς Μονῆς κατὰ τὸ ἔτος 1530 ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου τοῦ Α', ὅποτε οὗτος εὗρε ταύτην ἡρημωμένην καὶ ἐγκαταλελειμμένην, ἔχομεν τὴν ἐπίσκεψιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Συμεὼν κατὰ τὸ ἔτος 1472. βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 183, ἐνθα δημοσιεύεται χάραγμα ἐπὶ πλακὸς τῆς

2) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1568 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ ληστρικοῦ δικαστικοῦ ἐγγράφου¹ τοῦ ἐλεγκτοῦ καὶ δικαστοῦ τοῦ νομοῦ Εὐβοίας Μεχμέδ, περὶ πλειστηριασμοῦ, δυνάμει σουλτανικοῦ διατάγματος, ἀπάντων τῶν κτημάτων τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῶν κειμένων ἐντὸς τῆς δικαιοδοσίας τῶν δικαστηρίων τοῦ νομοῦ Εὐβοίας, ἐν οἷς καὶ τὰ κτήματα τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, μανθάνομεν ὅλην τὴν τότε μεγάλην περιουσίαν καὶ τὰ κτήματα τῆς μονῆς καὶ ἰδίᾳ τὰ κείμενα ἐντὸς αὐτῆς, ἅτινα ἰδιαίτερος ἐν προκειμένῳ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἀναφέρει σχετικῶς: «Ἐπειδὴ ἐξεδόθη ὑψ. σουλτανικὸν διάταγμα διαλαμβάνον ὅτι ἅπασαι αἱ γαῖαι, τὰ δένδρα καὶ τὰ λοιπὰ κτήματα τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῶν κειμένων ἐντὸς τῆς δικαιοδοσίας τῶν δικαστηρίων τοῦ νομοῦ Εὐβοίας, πρέπει νὰ πωληθῶσι ἵνα κατὰ τὸν ἐκδοθέντα ἱερὸν φετβᾶν (νομικὴν ἀπόφασιν) ὧσι βεβαία καὶ νόμιμος αὐτῶν ἰδιοκτησία, καὶ ἐπειδὴ ὁ ἐκμισθωτὴς ὀνόματι Μεχμέδ Τσελεπῆς ἐπεχείρησε νὰ πωλήσῃ τὰ ἀφιερῶματα τοῦ εἰς τὴν Λεβαδεῖαν ὑπαγομένου χωρίου τοῦ καλουμένου μοναστηρίου τοῦ ὁσίου Λουκά, ἦτοι πεντήκοντα κελλία, ἐν μαγειρεῖον, μίαν ἐξαισιαν τραπεζαρίαν, δύο οἰκήματα ὑποδοχῆς ξένων, ἓνα κλίβανον ἄρτου, ἐν σωφρονιστήριον, ἓνα σταῦλον διὰ τοὺς ξένους καὶ ἓνα διὰ τοὺς τοῦ μοναστηρίου, ἓνα πύργον ἀρχαίου κτιρίου, δύο ῥύακας ῥέοντας, ἐν φρεάρ ὕδατος καὶ δύο περιβόλια (κήπους) . . .»².

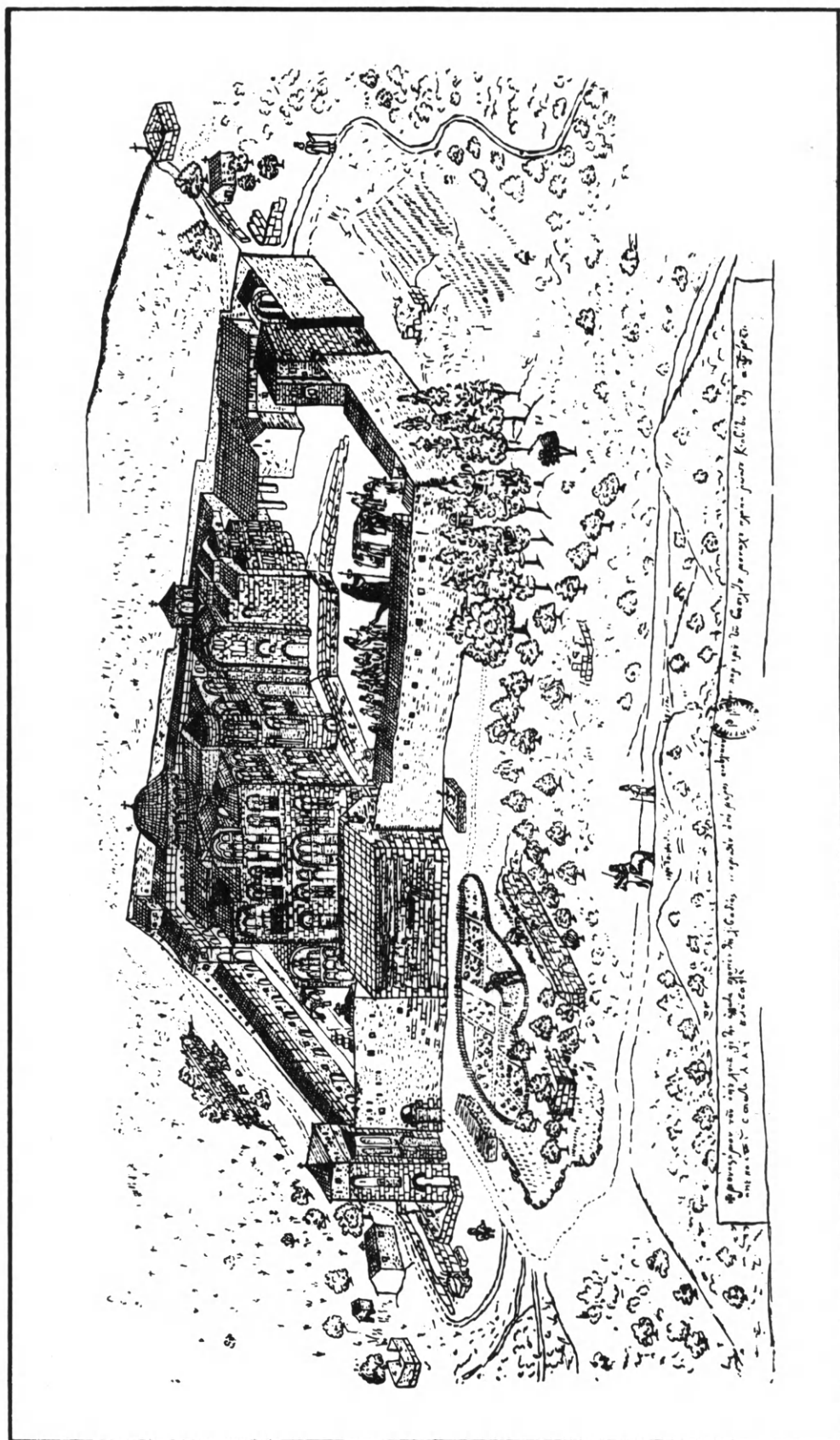
Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω λοιπὸν δικαστικοῦ ἐγγράφου, διὰ τοῦ ὁποίου ἠναγκάσθησαν οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς νὰ ἀγοράσωσιν εἰς πλειστηριασμὸν τὰ ἴδια αὐτῶν κτήματα, ἐν οἷς καὶ τὰ ἐντὸς τῆς μονῆς κτήρια, διαπιστώνομεν, ὅτι κατὰ τὸ 1568 ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς ὑπῆρχον α) πεντήκοντα κελλία, τὰ ὁποῖα, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ σχεδίου τῆς γενικῆς κατόψεως τῆς μονῆς ὅπερ παρέχομεν (παρένθ. πίν. Α, Ι) καὶ τὸ ὁποῖον συνετάξαμεν κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐν τῇ μονῇ ἐργασιῶν (1952 - 1962), βοηθηθέντες καὶ ἐκ παλαιότερων καταμετρήσεων τὰς ὁποίας εἶχε κάμει κατὰ τὸ ἔτος 1920 ὁ καθ. Ἄ. Ὁρλάνδος μετὰ τοῦ σχεδιαστοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μακ. Γ. Εὐγενίου, εἶχον κτισθῇ κυρίως ἐπὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς μονῆς (εἰκ. 19). Τὰ κελλία ταῦτα κατεσκευάσθησαν μὲ δύο κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν καὶ τρεῖς κατὰ τὴν Β. ὁρόφους εὐρίσκοντο δέ, λόγῳ ὕψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ ἔξω ἐδάφους ἀπὸ τὴν αὐλήν, τὰ μὲν τῆς βορείου πλευρᾶς εἰς ὕψος ἀπὸ τὴν αὐλήν 6.30 μ. τὰ δὲ τῆς δυτικῆς εἰς 2.50 μ. Ἦσαν μικρά (εἰκ. 20), διαστάσεων περίπου 4.05×2.55 , ἔφερον μίαν χαμηλὴν θύραν ὕψους 1.55 μ. καὶ ἀνοίγματος 0.75, ὡς καὶ ἐν

ὁρθομαρμαρώσεως τοῦ δεξιοῦ κλίτους τοῦ Καθολικοῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει οὕτω: (αὐοβ' (1472) - μονογράφημα: Ἅγιος Λουκάς. Συμμεῶν ἀρχιεπίσκοπος νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης). Κατὰ συνέπειαν ἡ μονὴ ἠρημώθη πιθανῶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1472 καὶ 1530 προφανῶς κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Τούρκων.

Περὶ τοῦ ἐκ Τραπεζοῦντος Πατριάρχου Συμμεῶν (1472/1475 καὶ 1482/1486) πρβ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Πατριαρχικοὶ πίνακες, Κωνσταντινούπολις 1890, σ. 483 καὶ 487.

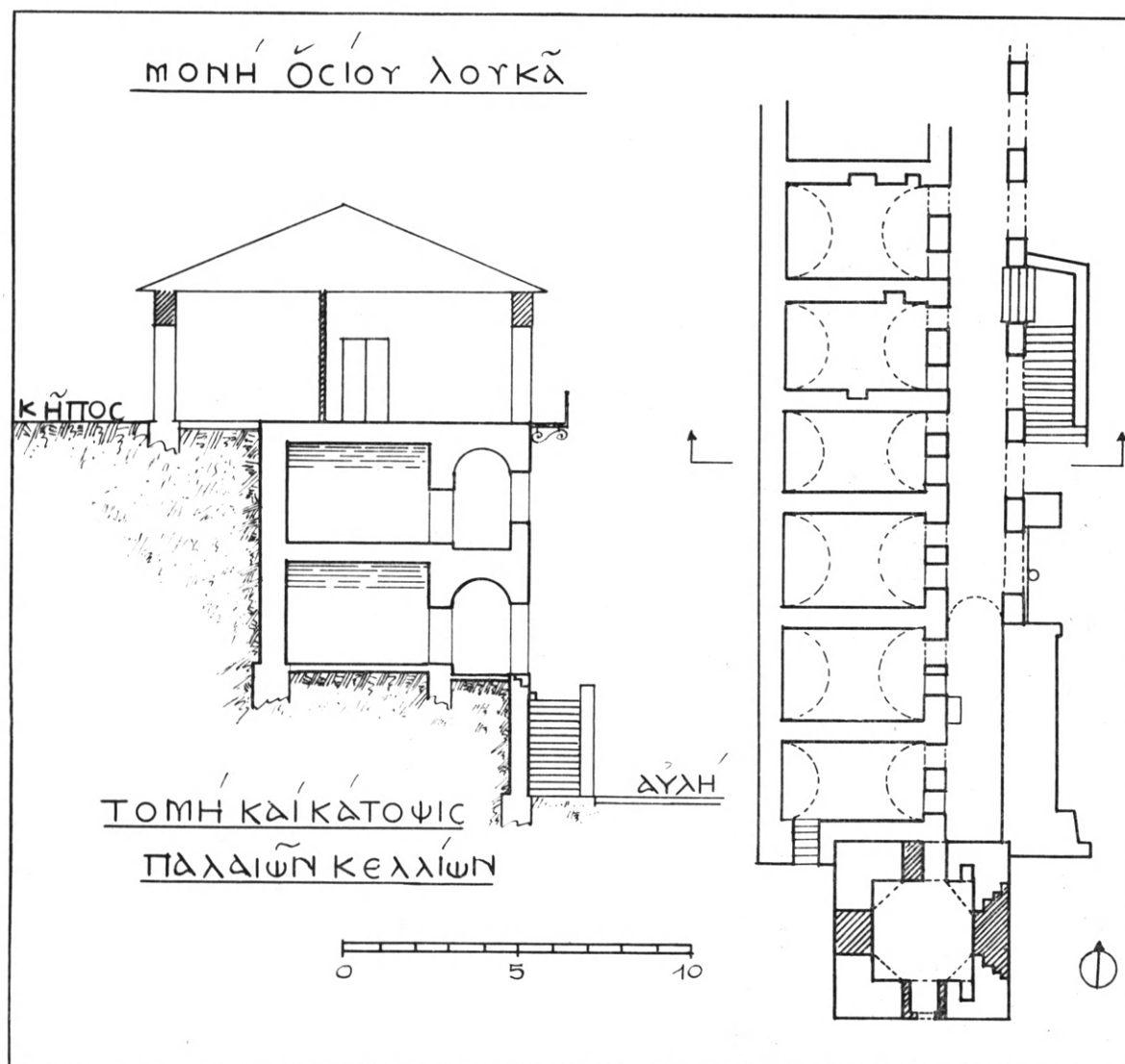
1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 95 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 89).

2 Ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου ἀναφέρεται πλὴν τῶν ναῶν τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ τῆς Παναγίας ὁλόκληρος ἡ μεγάλη περιουσία καὶ τὰ μετόχια τῆς μονῆς, τὰ ὁποῖα ἔκειντο μεταξὺ τῶν χωρίων Κυριακίου, Διστόμου, Στειρίου μέχρι τῆς θαλάσσης τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, Λεβαδείας, Ἁγίου Νικολάου τῶν Καμπιῶν κλπ. Διὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ἀρπακτικὸν σκοπὸν ἐξεδόθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1568 καὶ ἕτερον δικαστικὸν ἐγγραφον ἐν Λεβαδείᾳ ὑπὸ τοῦ δικαστικοῦ ἐπιτρόπου Ἰβραχίμ, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι τὰ ἀνωτέρω πλειστηριασθέντα κτήματα τῆς μονῆς ἠγοράσθησαν ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς (!) ἀντὶ ἐξήκοντα χιλιάδων πεντακοσίων τεσσαράκοντα ἁσπρῶν. Ἰδὲ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 193 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγρ. 241).

Εικ. 19. Σχεδιογράφημα τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, συνταχθέν ὑπὸ τοῦ Ρώσου μοναχοῦ καὶ περιηγητοῦ Barskij κατὰ τὸ ἔτος 1745 ὅτε οὗτος ἐπισκέφθη τὴν μονήν.

μικρὸν παράθυρον διαστ. 0.78×0.60 μ. Παρατεταγμένα τὸ ἐν παραπλεύρως τοῦ ἄλλου, ἐκαλύπτοντο δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ἔβαινε κατὰ τὴν μεγαλυτέραν διάστασιν. Ἐμπροσθέν των ὑπῆρχε κατ' ἀρχὰς μὲν ξυλίνη ἀνοικτὴ στοά, πολὺ δὲ ἀργότερον, 18^{ον} ἴσως αἰῶνα ὡς προκύπτει ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῶν τόξων τῆς (εἰκ. 21), ἐγένετο πεσσο-

Εἰκ. 20. Μονὴ Ὁσίου Λουκά. Τομὴ καὶ κάτοψις παλαιῶν κελλίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς.

στήρικτος τοξωτὴ¹, πλάτους 1.65 μ., καλυπτομένη ἐπίσης δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου διήκοντος ὅμως καθέτως πρὸς τοὺς θόλους τῶν κελλίων. Τὰ κελλία αὐτὰ μετὰ τῆς πρὸ αὐτῶν ξυλίνης στοᾶς, πιστεύομεν, ὅτι ἀνηγέρθησαν κατὰ τὴν ἀρχικὴν περίοδον τῆς μονῆς ἤτοι κατὰ τὸν 10^{ον} - 11^{ον} αἰῶνα, μεταγενεστέρως ὅμως κατεσκευάσθησαν ἐπ' αὐτῶν καὶ ἄλλα

¹ Βλ. τὰς ὁμοίας στοᾶς τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 27 - 40, εἰκ. 26, 27, 28, 29, 30.

Εἰκ. 21. Τὰ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διώροφα παλαιὰ κελλία μετὰ τῶν ἄνωθεν αὐτῶν νεωτέρων κατοικιῶν.

νεώτερα κτήρια. Τὰ κελλία ταῦτα, πολλὰ τῶν ὁποίων ὑφίστανται καὶ σήμερον ἀλλὰ ἐγκαταλειμμένα καὶ χρησιμοποιούμενα ὡς ἀποθήκαι, ἦσαν φαίνεται ἀκόμη ἐν λειτουργίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1745, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο γενομένης λεπτομερεστάτης ἀρχιτεκτονικῆς προοπτικῆς ἀπεικονίσεως (εἰκ. 19) ὁλοκλήρου τῆς μονῆς ὑπὸ τοῦ Ρώσου μοναχοῦ καὶ περιηγητοῦ V. Barskij¹, ὅστις, ὡς γνωστόν, μᾶς ἔχει προσφέρει πολλές, παρομοίας λεπτομερεῖς ἀπεικονίσεις παλαιῶν μονῶν, λίαν χρησίμους διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν². Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀπεικόνισιν τοῦ 1745 διακρίνεται ὅτι τὰ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς κελλία ἦσαν τριώροφα, δὲν εἶχον δὲ ἀκόμη κατασκευασθῇ ἄνωθεν καὶ ἐπ' αὐτῶν μεταγενέστεραι κατοικίαι τῶν μοναχῶν, αἵτινες φαίνονται εἰς τὰς εἰκόνας 20 καὶ 21. Παρέχομεν καὶ ἡμεῖς, πλὴν τῆς γενικῆς κατόψεως τῆς μονῆς, καὶ ἐτέραν εἰδικὴν κάτοψιν καὶ τομὴν (εἰκ. 20) τῶν εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑφισταμένων παλαιῶν κελλίων ὡς καὶ φωτογραφίαν τῆς σημερινῆς καταστάσεως αὐτῶν μετὰ τὴν φραγμένην τοξωτὴν στοὰν τοῦ ἄνω ὀρόφου (εἰκ. 21), καὶ τὰς ἄνωθεν νεωτέρας κατοικίας.

β) *Ἐν μαγειρεῖον καὶ μία ἐξαισία τραπεζαρία*. Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τῆς παλαιᾶς ὠραίας Τραπεζῆς (Ἀριστητηρίου) τῆς μονῆς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος συγχρόνου μετὰ τὸ καθολικὸν αὐτῆς, ἐπειδὴ δὲ ἀναφέρεται ἐν τῷ ἀνωτέρω ἐγγράφῳ «μία ἐξαισία τραπεζαρία» προκύπτει ὅτι τότε, ἤτοι κατὰ τὸ ἔτος 1568, ἡ Τράπεζα ἐσώζετο ὡς ἀρχικῶς κατασκευασθῇ καὶ δὲν εἶχεν ὑποστῇ ἐπισκευὰς καὶ ἀλλοιώσεις, οἷαι φαίνονται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Barskij (εἰκ. 19), πολλῶν δὲ μᾶλλον δὲν εἶχεν ὑποστῇ τὰς παραμορφώσεις, τὰς ἐπιχώσεις παρὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν καὶ τὰς ἄνωθεν αὐτῆς κατασκευὰς νεωτέρων κατοικιῶν (εἰκ. 22), αἷς εὗρομεν κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ ἀναστηλώσεως αὐτῆς.

Τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ὡς ἄνω ἐγγράφον μαγειρεῖον (ἐστία) ἔκειτο ἀσφαλῶς ἔμπροσθεν τῆς δυτικῆς εισόδου τῆς Τραπεζῆς, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς μονάς³. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19) διακρίνεται τμήμα τῆς στέγης καὶ ἡ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς χαρακτηριστικὴ ὑψηλὴ καπνοδόχος⁴. Εἰς αὐτὴν περίπου τὴν θέσιν ἀλλὰ προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς ἀνεύρομεν καὶ ἡμεῖς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, τὸ μεταγενέστερον μαγειρεῖον (ἐστίαν) (παρ. ἐνθ. πίν. Α, Ε).

γ) *Δύο οἰκήματα ὑποδοχῆς ξένων*. Τῶν οἰκημάτων τούτων τὸ ἐν ἔκειτο μᾶλλον εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς μονῆς, διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἰς ἕτερον δικαστικὸν ἐγγράφον τοῦ 1622, ἐξητήθη ἡ ἄδεια ἐπισκευῆς τοῦ «πρὸς τὸ βόρειον τῆς μονῆς κειμέ-

¹ V. G. BARSKIJ, Stranstvovanija Basilja Grigorovica Barskago, τ. 4, Saint Pétersbourg 1887, (σχέδιον ἐναντι τῆς σ. 147). Φωτογραφίαν τοῦ σχεδίου τούτου τοῦ BARSKIJ εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ, ἐκ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, κατ' Ἰούλιον τοῦ 1963 ὁ μακ. συνάδελφος Α. Khatchatrian. Κάτωθεν τοῦ σχεδιογραφήματος τούτου γράφει ὁ BARSKIJ: «† Μοναστήριον τοῦ Ὁσίου Λουκά εἰς τὴν Ἑλλάδα πλησίον τῆς Λιβαδίας ἱστορικῶς ἀπὸ μέρους ἀνατολικῶν καὶ νότιον παρ' ἐμοῦ τοῦ Βασιλείου μοναχοῦ Πλάκα Ρώσου Κιοβίτου, ἔτος ,αψμε'.» (= 1745).

² Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, ἔ. ἀ. (σ. 93, εἰκ. 110 = Μονὴ Πεντέλης) (σ. 120, εἰκ. 136 = Μονὴ Καισαριανῆς, τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1745 μετὰ τὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά) (σ. 127, εἰκ. 149 = Μονὴ Ταξιαρχῶν Βοστίτζης). Ἰδὲ τοῦ ἰδίου ἐν ΑΒΜΕ, τ. Β', 1936 (σ. 71, εἰκ. 2 = Μονὴ Κάτω Παναγίας Ἀρτης).

³ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, ἔ. ἀ. σ. 51 εἰκ. 63.

⁴ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, αὐτόθι σ. 61-68 (εἰκ. 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93).

νου ξενοδοχείου». Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19) διακρίνεται σαφῶς εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τριώροφον κτήριο, φρονοῦμεν δ' ὅτι τμῆμα τοῦ τρίτου αὐτοῦ ὀρόφου

Εἰκ. 22. Νοτία ὄψις τῆς μονῆς μετὰ τὰς νεωτέρας κατοικίας ἄνωθεν τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς, τὴν ὁποίαν εἶχον αὐταὶ τελείως ἐξαφανίσει.

ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ξενών. Τὸ ἕτερον οἶκημα ὑποδοχῆς ξένων νομίζομεν ὅτι ἔκειτο ἐπίσης ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς παρὰ τὴν ΒΑ. πύλην τῆς μονῆς.

Εἰκ. 23. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς μονῆς. Τοξωτὴ θύρα τοῦ βορδοναρείου μετὰ ἀρχαίους δόμους ὡς παραστάδας καὶ τόξον τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας.

δ) *Ἐνα κλίβανον ἄρτου, ἐν σωφρονιστήριον, ἕνα σταῦλον διὰ τοὺς ξένους καὶ ἕνα διὰ τοὺς τοῦ μοναστηρίου. Τὰ οἰκήματα ταῦτα καὶ ὁ κλίβανος φρονοῦμεν ὅτι ἔκειντο εἰς τὴν βόρειον καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς μονῆς παρὰ τὴν βόρειον πύλην, ἀφοῦ τὸ ὑφιστάμενον καὶ σήμερον «βορδοναρεῖον» (στάβλος), παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν εἶναι μᾶλλον τῆς ἀρχικῆς περιόδου τῆς μονῆς (παρένθ. πίν. Α, **ΙΕ**), δοθέντος ὅτι καὶ*

Εἰκ. 24. Τὸ παρὰ τὴν νοτίαν πύλην κωδωνοστάσιον (ἀρχαῖος πύργος) τοῦ ὁποίου τὸ κατώτερον τμήμα κατεσκευάσθη μὲ ἀρχαίους δόμους. Διακρίνεται καὶ ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκχωματώσεως.

σήμερον ἀκόμη σώζονται καὶ ἡ ἐκ πεσσῶν ἀξονικὴ τοξοστοιχία¹ καὶ ἀρχαῖοι δόμοι μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει κατασκευασθῇ ἡ θύρα εἰσόδου αὐτοῦ (εἰκ. 23), ὅπως συμβαίνει καὶ διὰ πολλὰ μέρη τοῦ καθολικοῦ, τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ τῆς Τραπεζῆς.

ε) *Ἐνα πύργον ἀρχαίου κτιρίου, δύο ῥύακας ῥέοντας, ἐν φρέαρ ὕδατος καὶ δύο περιβόλια (κήπους). Ὁ ἀναφερόμενος πύργος «ἀρχαίου κτιρίου» ἀσφαλῶς θὰ εἶναι τὸ παρὰ τὴν νοτίαν πύλην σημερινὸν κωδωνοστάσιον (πύργος)², τοῦ ὁποίου οἱ δύο κατώ-*

¹ Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, ἔ. ἀ. σ. 125 καὶ 126 εἰκ. 147.

² Ὁ Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ (Δύο μικροὶ ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου, ἀνέκδοτοι, Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, τ. Γ', 1962, σ. 128 - 156), ἀναφέρει ὅτι: «ὁ δεῦτερος ὄροφος τοῦ πύργου τούτου ἦτο ἀρχικῶς μικρὸν ἀνεξάρτητον βυζαντινὸν ναῦδριον ὀκταγωνικοῦ τύπου». Τοῦτο ὁμῶς δὲν ἀποκλείει καὶ ὅτι κατεσκευάσθη

τεροι ὄροφοι κατεσκευάσθησαν μὲ μεγάλους δόμους προερχομένους ἀπὸ ἀρχαῖα κτήρια (εἰκ. 24), ὡς τοῦτο ἐγένετο καὶ διὰ τὸ καθολικὸν καὶ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας, ἔνθα τὰ

Εἰκ. 25. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου, ἔνθα φαίνεται ἡ γέννησις τῆς σχεδὸν ἐπιπέδου χαμηλωμένης ἀσπίδος.

κατώτερα μέρη των, αἱ γωνίαι των καὶ αἱ βάσεις κάτωθεν καὶ γύρω τῶν παραθύρων ἔχουν κατασκευασθῇ ἐξ ὀλοκλήρου μὲ ἀρχαίους δόμους, καθὼς καὶ τὰ περισσότερα μέρη

ἀρχικῶς ὡς πύργος, ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, ἔχομεν πλεῖστα ὅσα παραδείγματα πύργων κωδωνοστασίων μὲ παρεκκλήσιον εἰς τὸν ὄροφον (πρβ. ΧΑΡ. ΜΠΑΡΛΑ, Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, 'Αθῆναι 1959, σ. 37, 38). Δὲν ἀποκλείομεν ἐπίσης τὴν ἄποψιν τῆς δ' Χ. ΜΠΑΡΛΑ (ἐ. ἀ. σ. 40-41), καθ' ἣν ἄνωθεν τοῦ παρεκκλησίου τούτου θὰ ὑπῆρχε τὸ βυζαντινὸν κωδωνοστάσιον, ἀλλὰ καθ' ἡμᾶς ὑπῆρχεν εἰς μόνον ἀκόμη ὄροφος, δεδομένου, ὅτι ὅλοι οἱ πύργοι τῆς μονῆς δὲν ἦσαν πολὺ ὑψηλοὶ (βλ. σχέδιον Barskij εἰκ. 19). Ἐξ ἄλλου ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνηγορεῖ καὶ τὸ ὑπὸ τῶν SCHULTZ καὶ BARNSELY (ἐ. ἀ. σ. 11, σημ. 2) ὑποστηριζόμενον ὅτι: «Τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου τούτου εἶχε τρούλλον κατεσκευασμένον μὲ τὸ αὐτὸ σύστημα τοῦ τρούλλου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἥτοι τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ τετραγώνου τῆς κατόψεως εἰς τὸν κύκλον τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου γινομένης κατὰ ἀκριβῶς ὁμοίον τρόπον δηλ. διὰ γωνιαίων «ψευδοσφαιρικῶν» τριγώνων (ἡμιγωνίων). Αὐτὸς ὁ τρούλλος, ὁ ὁποῖος εἶχε πιθανῶς τομὴν ἀπλήν, ἐπίπεδον, σχήματος σαλτισιέρας (φουρνικοῦ - χαμηλωμένης ἀσπίδος), ἐξηφανίσθη, καὶ παραμένει μόνον τὸ κυκλικὸν ἀνοιγμα...». Πράγματι, ἐξ ἀπλῆς σήμερον παρατηρήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ παρεκκλησίου (εἰκ. 25) δια-

τῆς Τραπεζίης καὶ οἱ διαχωριστικοὶ πεσσοὶ τῶν παραθύρων αὐτῆς¹. Οἱ εἰς τὸ ἀνωτέρω δικαστ. ἔγγραφον ἀναφερόμενοι δύο ρύακες θὰ εἶναι ἀσφαλῶς ὁ μὲν εἰς, ὁ εὐρισκό-

πιστοῦται ὅτι ὑφίσταται ἀκόμη τὸ κατώτατον τμήμα γεννήσεως τῆς, σχεδὸν ἐπιπέδου, χαμηλωμένης ἀσπίδος (φουρνικοῦ), συνεπῶς δὲν ὑπῆρχεν ἄνωθεν ὑψηλὸς τροῦλλος, ὡς οὗτος ἀναπαρίσταται (X. ΜΠΟΥΡΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 133, εἰκ. 5). Κατὰ ταῦτα ἐπόμενον ἦτο νὰ ὑπῆρχεν ἄνωθεν καὶ δεύτερος ὄροφος, ἀφοῦ δὲν εἶχεν ὑψηλὸν τροῦλλον. Ἐπίσης δὲν πιστεύομεν ὅτι τὸ ναῦδριον τοῦτο «στὴν ἀρχικὴ του μορφῇ ἦταν ἀσφαλῶς μακρυνὰ ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν περίβολο τῆς Μονῆς» (X. ΜΠΟΥΡΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 129, 130), διότι ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος ταύτης δὲν θὰ εἶχε διαφορετικωτέραν θέσιν ἀπὸ τὴν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ BARSKIJ (εἰκ. 19) ἀπεικονιζομένην, τὴν καὶ σήμερον ὑφισταμένην, καὶ τοῦτο διότι τὸ περιωρισμένον τοῦ χώρου τῆς μονῆς καὶ τὸ ἀπότομον τῆς κλιτύος τοῦ λόφου δὲν ἐπέτρεπον τὴν εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀνάπτυξιν τοῦ περιβόλου αὐτῆς. Τὸ ἐπικαλούμενον ὑπὸ τοῦ ἰδίου (ἔ. ἀ. σ. 130), ὅτι: «Αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς εὐκόλῃ νὰ τὸ συμπεράνῃ ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν θέσιν ἐνὸς κτιρίου, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρείπια βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια πρὸς νότον τῆς 'Τραπεζίης', δὲν ἀλλάσσει τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν» διότι τὸ ἀναφερόμενον κτήριο τὸ ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὰς τελευταίας ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῆς Τραπεζίης, κατεσκευάσθη, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, κατὰ τὸ ἔτος 1617 ἔξωθεν τῆς μονῆς, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς νοσοκομεῖον, ὡς τοῦτο ρητῶς ἀναφέρεται εἰς σχετικὸν δικαστ. ἔγγραφον. Τοῦ κτηρίου τούτου διακρίνονται σαφῶς τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοίχων εἰς τὸ σχέδιον τοῦ BARSKIJ (εἰκ. 19), διότι εἶναι ἐπιβεβαιωμένον, δοθέντος ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη τῆς ΝΔ. πλευρᾶς τῆς μονῆς ὑπέστη μεταγενεστέρως μεγάλην ἐπίχωση, ἣτις ἐκάλυψεν ὁλόκληρον τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς παλαιᾶς Τραπεζίης καὶ ἐφθασεν εἰς ὕψος 7.20 μ., ἐδημιούργησε δὲ τὴν σημερινὴν ΝΔ. πλατεῖαν.

1 Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἔκειτο τὸ ἱερόν τῆς Δήμητρος Στειριτίδος. [ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ X 35. 8: *Πόλιν Φωκίων Στείριν, ὁ αὐτὸς ἐν X 35. 10 λέγει: Δήμητρος δὲ ἐπὶ κλήσιν Στειριτίδος ἱερόν ἐστιν ἐν Στείρι· πλὴνθον μὲν τῆς ὠμῆς τὸ ἱερόν, λίθον δὲ τοῦ πεντέλῃσι τὸ ἄγαλμα.*] Πρβ. καὶ I. P. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικὰ* τ. 1-3, ὑπὸ Κ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ἐν Ἀθήναις 1853, τ. α, σ. 538: «... Τὰ ἐρείπια τῆς Στειριτίδος ὀνομαζόμενα τανῦν Παλαιοστῖρι κεῖνται παρὰ τὴν μονὴν τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ, ὃς ἐπονομάζεται ὁ Στειριώτης· ἡ μονὴ αὕτη κεῖται, ὡς φαίνεται ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος, τὰ δὲ ἐρείπια εὐρίσκονται ὀλίγον δυτικώτερον τῆς μονῆς». Πλὴν ὅμως τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος ὑπῆρχον παρὰ τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ ἄλλα ἀρχαῖα κτήρια τῶν ὁποίων βλέπομεν καὶ σήμερον πολλοὺς δόμους ἐκ σκληρῶν κυανολεύκων λίθων κειμένους περὶ τὰ 100 μ. ΒΑ. τῆς μονῆς. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῆς Τραπεζίης ἀνευρέθησαν ἐντοιχισμένοι ἀρχαῖοι δόμοι μετ' ἐπιγραφῶν καὶ ἀναθυρώσεων. Ἰδοὺ τί λέγουν μερικαὶ ἐξ αὐτῶν: α) Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφὴ ἐπὶ μεγάλῳ δόμῳ ἐκ πωρολίθου (εἰκ. 26) διαστ. 0.72×1.21 μ. μὲ ὕψος γραμμάτων 0.04 μ. καὶ διάστιχον 0.02-0.025 μ. ἣτις λέγει: ΕΠΙΠΕΙΘΑΝΟΡΙ = Ἐπὶ Πειθάνορι. β) Ἄλλη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ὁμοίως ἐπὶ πωρολίθῳ (εἰκ. 27) λέγει:

ΕΥΒΙΟΤΟΣ ΠΟ
ΛΩΝΟΣ ΤΟΝ ΥΟΝ
ΠΟΛΩΝΑ

γ) Ὁμοίως ἑτέρα ἀρχαία ἐπιγραφὴ ἐπὶ πλακὸς ἐκ σκληροῦ λίθου διαστάσ. 0.57×0.51 μ. καὶ πάχους 0.11 μ. τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ λέγει:

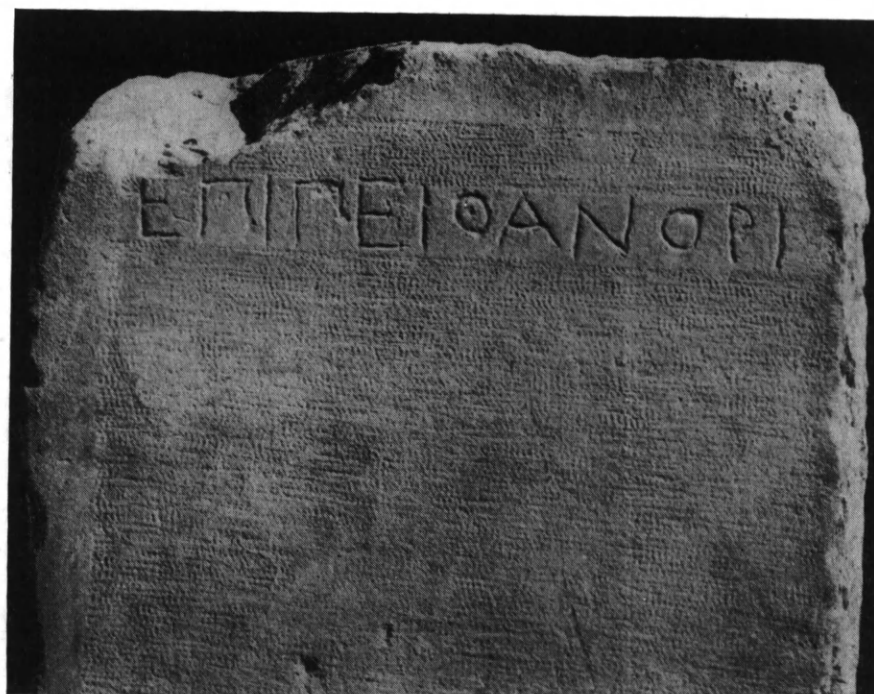
ΦΙΛΩΝ ΛΙΘΟΥΡΓΟΣ
ΑΣΚΛΑΠΙΩΙ

αὕτη ἐδημοσιεύθη ἤδη ἐν IG 9, 1, 41. 42. Ἐνταῦθα παρέχομεν μόνον φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν αὐτῆς (εἰκ. 28). δ) Ἄλλη πάλιν ἐπιτύμβιος στήλη ἐντοιχισμένη ἐξωτερικῶς εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας φέρει τὴν ἐπιγραφὴν ΦΙΛΟΚΡΑΤΕΙ μὲ ὕψος γραμμάτων 0.035 μ. καὶ διάστιχον 0.025 μ.

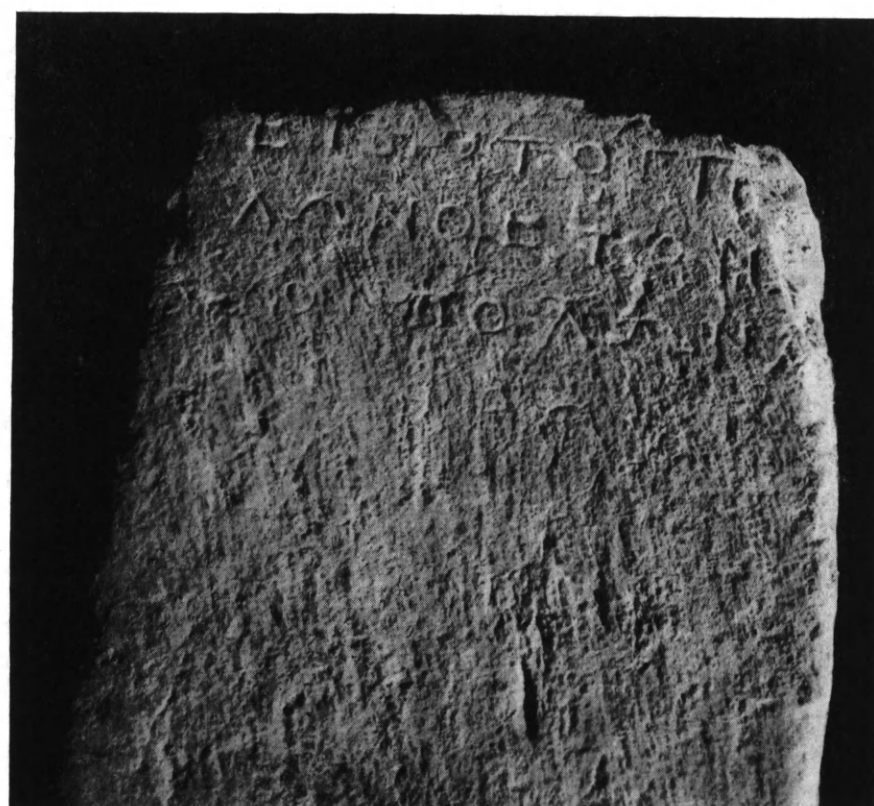
ε) Τέλος ἐπὶ τεμαχίου ἐπιτυμβίου στήλης πλάτους 0.48 μ. καὶ σωζομένου ὕψους, 0.61 μ., τὸ ὅποῖον ἀνευρέθη εἰς τὸ παρακείμενον κάστρον εἰς θέσιν «Φραγιά» τοῦ Κυριακίου ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφὴ: ΕΠΙΠΛΕΙΣΤΩΝΙ = Ἐπὶ Πλείστωνι, μὲ ὕψος γραμμάτων 0.03 μ.

Ἄνευρομεν ἐπίσης τρία τεμάχια μαρμαρίνης πλακὸς (εἰκ. 29) ὕψ. 0.30 μ., ἣτις ἔφερε χριστιανικὴν ἐπιγραφὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀναγινώσκομεν:

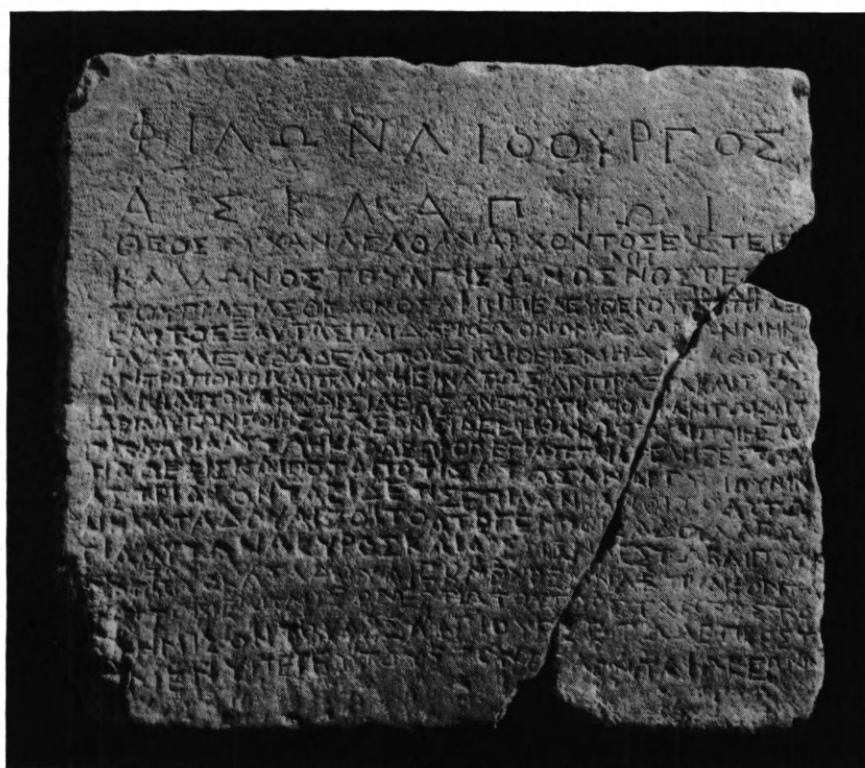
† ἀλλ(ος) γ' ἀνθρώπ(ω)ν ἄλλος
χεῦμα ῥόδου Δίρκης ἀ(λ)λῆς γε. ἄμμ(ιν)
δ' ὕγροσύνης ὕδωρ τοῦτ(ο) ιης ἀγης ἱρὸς
ἦν ὁ θεηπολάων μ' ἀγλαὸς πόρεν ἄ χν
μμιν. κλεινός. αδ' ἀψίδ (i)ερεῦσι
δ' ὠραίσθεισαν ασ ῥεέ ὀδίται
θρω.~ κα ωας η α

Είχ. 26. 'Επιτύμβιος ἐπιγραφή.

Είχ. 27. 'Αναθηματική ἐπιγραφή.

Εικ. 28. Ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή.

Εικ. 29. Συνανήκοντα τεμάχια χριστιανικῆς ἐπιγραφῆς.

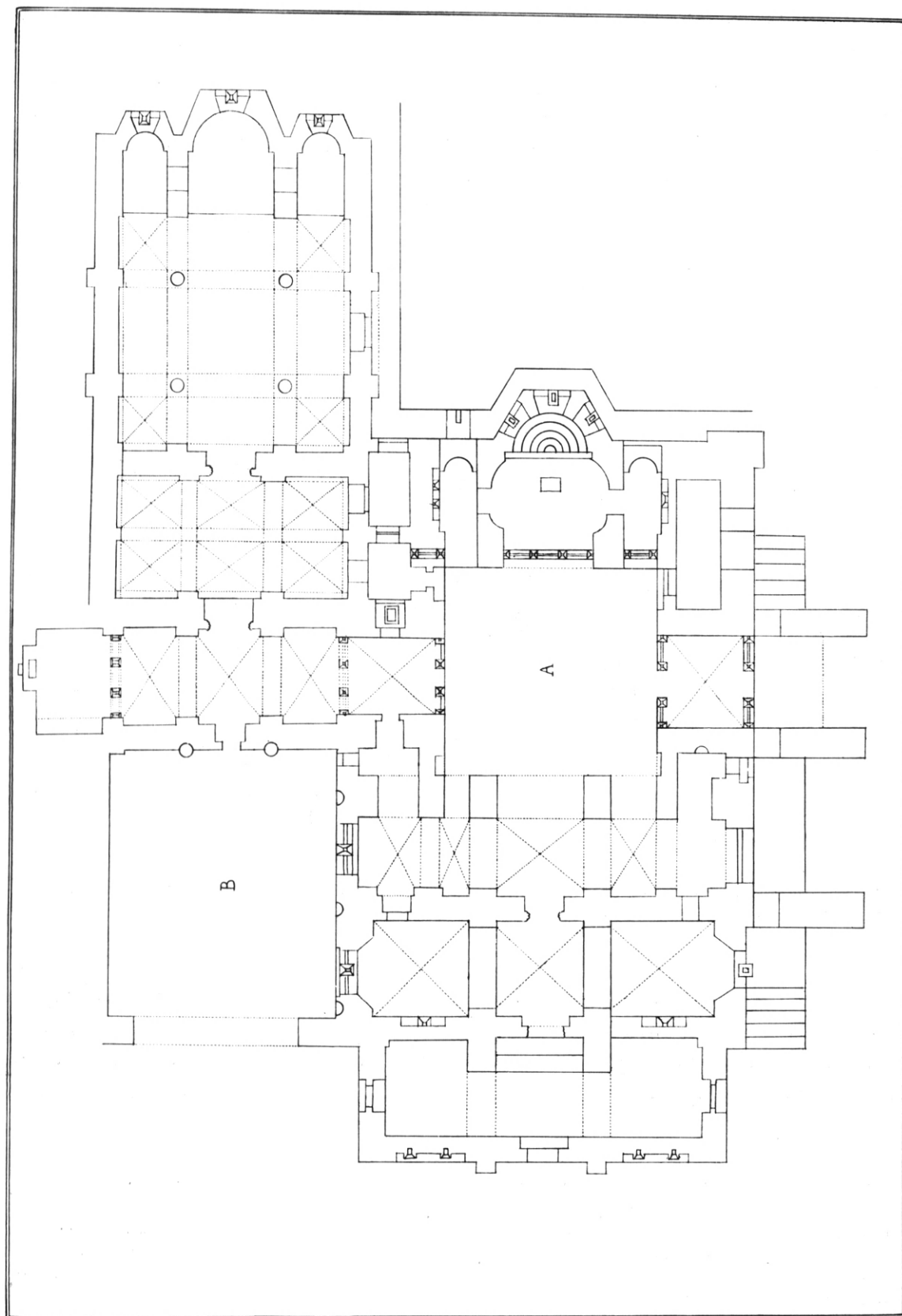
μενος ὀπισθεν τοῦ κωδωνοστασίου καὶ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν αὐτοῦ, ὅστις διακρίνεται ῥέων εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19) ἐκεῖ ὅπου ἔκειτο καὶ παλαιὰ μεγάλη θολωτὴ δεξαμενὴ, ἐκ τῆς ὁποίας ὑδρεύετο ὁλόκληρος ἡ μονή. Ὁ ἕτερος ῥύαξ θὰ ἔκειτο εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς παλαιᾶς Τραπεζίης, φαίνεται δὲ ὁμοίως εἰς τὸ ἀνωτέρω σχέδιον τοῦ Barskij. Οὗτος ἔρρεεν ὁσάκις ὑπερεξεχείλιζεν ἢ ὀπισθεν κειμένη ὑπόγειος παλαιὰ κινστήρνα τῆς μονῆς (παρένθ. πίν. Α, Δ). Ὅσον ἀφορᾷ τὸ μνημονευόμενον φρέαρ θὰ πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζίης κειμένου καὶ σήμερον ἔτι ὑφισταμένου στομίου τῆς παλαιᾶς ὡς ἄνω δεξαμενῆς (κινστήρνας), ἐξ ἧς ἦντλουν τὸ ὕδωρ¹.

3) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1582 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου² τοῦ δικαστοῦ Μεχμέδ νιού Ἰσχάκ τὸ ὁποῖον λέγει: «*Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τούτου τοῦ ἱεροῦ προφητικοῦ ὀθωμανικοῦ δικαστηρίου οἱ καλόγηροι τῆς εἰς τὸ χωρίον Ἀστέρι τῆς ἐπαρχίας Λεβαδείας κειμένης καὶ ὅσιος Λουκάς ἐπονομαζομένης μονῆς ἀνήνεγκον, ὅτι ἔχουσιν ἀνάγκη νὰ διορθώσωσι τινὰ ἐκ τῶν καταπεσόντων μερῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς εἰρημένης μονῆς, καθ' ὅσον προσανξάνουσι οἱ εἰς αὐτὴν προσερχόμενοι, καὶ ὅτι ἐξαιτοῦνται νὰ τοῖς δοθῇ περὶ τούτου ἄδεια ἀπὸ μέρους τοῦ δικαστηρίου. Ὅθεν ἐπειδὴ ἡ ἐκκλησία τῆς ῥηθείσης μονῆς κεῖται εἰς ἔρημον καὶ μεμακρυσμένον τῆς ἑδρας τοῦ δικαστηρίου τούτου καὶ τῶν μουσουλμάνων μέρος, ἐπιτρέπεται τοῖς ἀναφερομένοις ἢ διόρθωσις τῶν βλαφθέντων μερῶν ἄνευ τινὸς προσαύξεως τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς σχεδίου, καὶ εἰς ἐνδειξιν τοῖς ἐδόθη ἡ παροῦσα γεγραμμένη κατὰ τὰ μέσα Τσεμαγιούλ - ἐββέλ τοῦ ἐννεακοσιοστοῦ ἐννενηκοστοῦ ἔτους ὀθωμανικοῦ» (1582), μανθάνομεν ὅτι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς ἐζήτησαν καὶ ἔλαβον τὴν ἄδειαν νὰ ἐπισκευάσωσι τινὰ ἐκ τῶν καταπεσόντων μερῶν τῆς ἐκκλησίας ἄνευ τινὸς προσαυξήσεως τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς σχεδίου. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δὲν συνάγεται σαφῶς ἐὰν πρόκειται περὶ ἐπισκευῶν τοῦ καθολικοῦ ἢ ἄλλων κτηρίων τῆς μονῆς· διότι πολλάκις διὰ τῆς λέξεως «ἐκκλησία» νοεῖται ὁλόκληρον τὸ μοναστήριον. Ἐν πάσῃ περιπτώσει πιστεύομεν ὅτι ἐπρόκειτο μᾶλλον περὶ ἐπισκευῶν τινων τοῦ καθολικοῦ πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρθηκος αὐτοῦ (εἰκ. 30), οὐχὶ ὁμῶς περὶ τῆς κατασκευῆς τότε, ἥτοι κατὰ τὸ ἔτος 1582, τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρ-*

¹ Τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα καὶ ἐντὸς τῆς μονῆς κείμενα κτήρια, ὡς καὶ τὰ ἄλλα, τὰ ἐν τοῖς μετοχίοις εὐρισκόμενα, ἠναγκάσθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων οἱ μοναχοὶ νὰ τὰ ἀγοράσωσιν εἰς ἀναγκαστικὸν πλειστηριασμόν. Ἴδου τί λέγει ἐν τέλει τὸ σχετικὸν δικαστ. ἐγγράφον ἀφοῦ προηγεῖται ἡ ἀπαρίθμησις ὅλων τῶν κτημάτων καὶ κτηρίων τῆς μονῆς (Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Γ', σ. 193 - 194, ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 241): «... ἐξετέθησαν εἰς δημοπρασίαν καὶ πλειστηριασθέντα καὶ ὑπερθεματισθέντα, ἐπειδὴ ὁ Παππᾶ Θεόγνης, ὁ Παππᾶ Κοτζίκης, ὁ Παππᾶ Σάββας, ὁ Παππᾶ Ἰωσήφ, ὁ Παππᾶ Νεκτάριος, ὁ Παππᾶ Δανιήλ, ὁ Σισοπίτης, ὁ Νικάνωρ, ὁ Παππᾶ Γρηγόριος καὶ Ἀνανίας ἔδωκαν τὴν τελευταίαν τιμὴν, ἅσπρα ἐξήκοντα χιλιάδας καὶ πεντακόσια τεσσαράκοντα, καὶ μετὰ τὴν τιμὴν αὐτὴν ἔπαυσαν οἱ πλειστηριασταὶ καὶ οὐδεὶς ἦν ὁ ἀντιποιοῦμενος, ἐπωλήθησαν τὰ κτήματα αὐτὰ τοῖς εἰρημένοις καλογήροις ἐπὶ τῷ διαληφθέντι ἀντιτίμῳ, τῶν ἐξήκοντα χιλιάδων καὶ πεντακοσίων τεσσαράκοντα ἅσπρων, καὶ ληφθέντα τὰ χρήματα σῶα καὶ ἀνελλιπῇ ἐνεχειρίσθησαν τῷ κυρίῳ Χαμζάβεγ ἐφόρῳ τῶν Μονοκατάδων τῆς ῥηθείσης σημαίας, ὅπως τὰ ἐξαποστείλῃ καὶ τὰ παραδώσῃ εἰς τὸ Βασιλικὸν ἄφθονον ταμεῖον. Τούτων οὕτως διατρεξάντων, ἐγένετο κατ' αἴτησιν ἡ παροῦσα ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ὡς ἡκολούθησε καὶ διὰ τὴν χρησιμὴν ἐν ὧρα ἀνάγκης μαρτυροῦσα τὸ ἀληθές, ἐδόθη εἰς χεῖρας τῶν εἰρημένων καλογήρων· ἐγγραφὴ δὲ τὸ παρὸν περὶ τὰ μέσα τῆς σελήνης ἡμιπιοῦλ - Ἀχῆρ ἐν ἔτει 976 (1568).

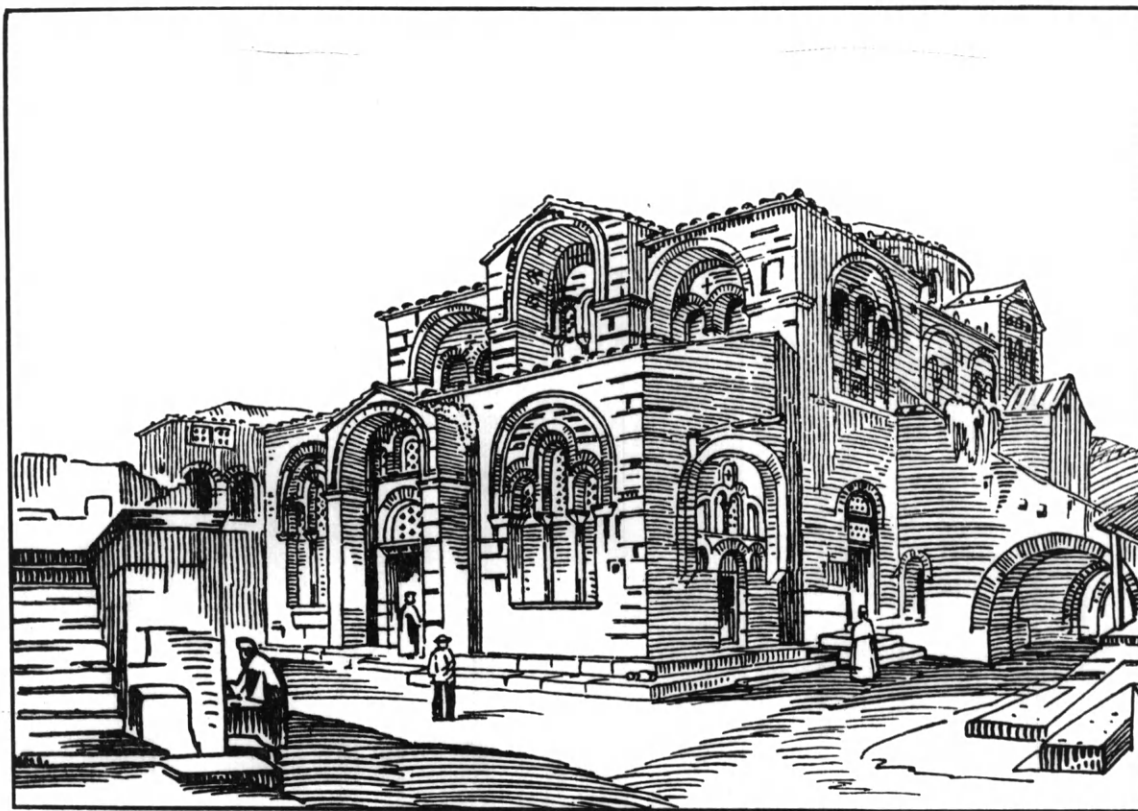
² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 99 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 95).

Σημειοῦμεν, ὅτι ἐκάστου δικαστικοῦ ἐγγράφου παρέχονται ἐνταῦθα μόνον τὰ ἐνδιαφέροντα τὸ θέμα ἡμῶν ἀποσπάσματα.

Εικ. 30. Κάτοπις τοῦ καθολικοῦ (Α) μετὰ τοῦ μεταγενεστέου ἐξωνάρθηκος κατὰ Buchon.

θηκος, ὅπερ δέχεται ὁ Κρέμος καὶ προφανῶς ἐξ αὐτοῦ καὶ οἱ Schultz καὶ Barnsley, ὁ O. Wulff, ὁ Ch. Diehl καὶ ἄλλοι¹, διότι οὐδόλως ἐξάγεται τοῦτο ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐγγράφου ἀδείας, ἥτις ἐξ ἄλλου λέγει, ὅτι: «... ἀνήνεγκον, ὅτι ἔχουσιν ἀνάγκην νὰ διορθώσωσι τινὰ τῶν καταπεσόντων μερῶν τῆς ἐκκλησίας...» καὶ ὅτι «... ἐπιτρέπεται τοῖς ἀναφερομένοις (καλογήροις) ἡ διόρθωσις τῶν βλαφθέντων μερῶν ἄνευ τινὸς προσαύξεως τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς σχεδίου...». Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω λοιπὸν ἐγγράφου,

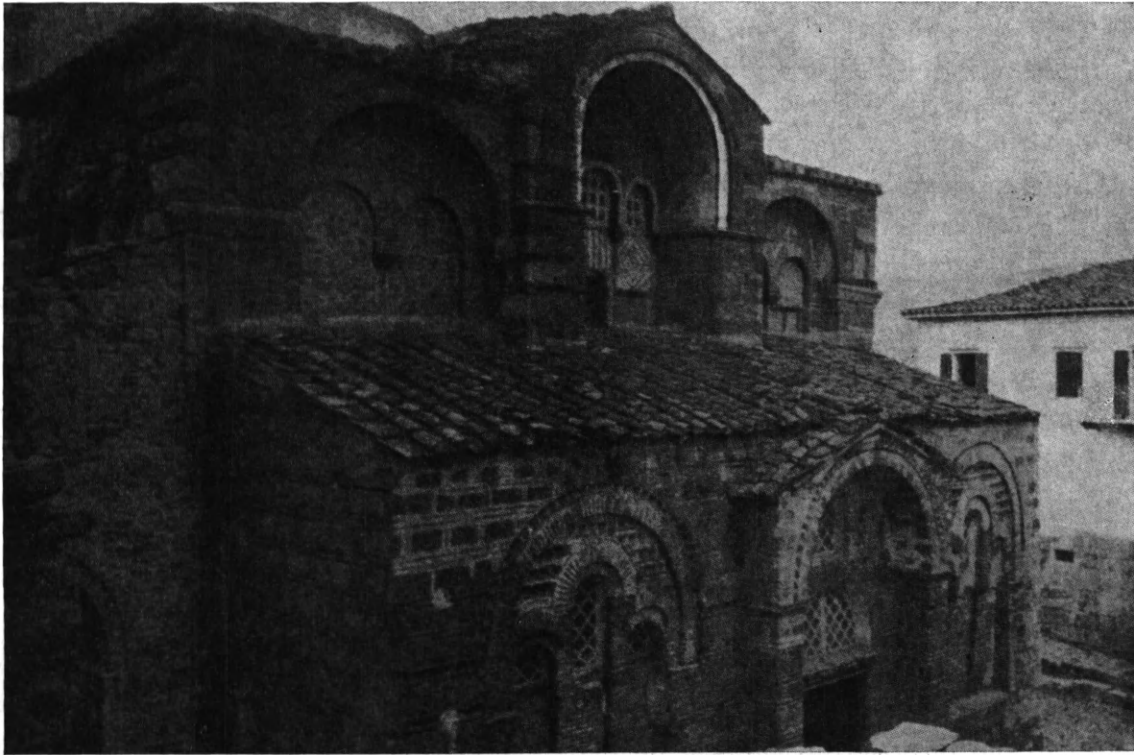

Εἰκ. 31. Σχεδιογράφημα τῶν Schultz καὶ Barnsley ἐκ παλαιᾶς ἀπεικονίσεως, τὴν ὁποίαν ἀνεῦρον οὗτοι εἰς τὴν μονήν. Διακρίνεται ὁ μεταγενέστερος ἐξωνάρθηξ καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ μεταγενέστερον πρόπυλον.

τὸ ὁποῖον ἀπαγορεύει τὴν προσαύξησιν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ὥς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω, ὅλαι αἱ ἐν Λεβαδείᾳ ἐκδοθεῖσαι σχετικαὶ ἀδειαι ἐπισκευῶν καὶ ἐν γένει ἐκτελέσεων ἐργασιῶν ἐν τῇ μονῇ ἐξεδίδοντο κατόπιν αὐτοψίας καὶ ἀναφέρουν πάντοτε: « ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦ νὰ μὴ προσθέσωσι τὴν οἰκοδομὴν

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 44, 174 καὶ 175. SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 4. O. WULFF, Das Katholikon von Hosios Lukas, σ. 2. CH. DIEHL, L'eglise et les mosaïques du couvent de St. Luc, σ. 14. Κάτοπιν τοῦ καθολικοῦ μετὰ τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρθηκος, ὅστις εἶχε μῆκος 14.15 μ. καὶ πλάτος 3.75 μ., μᾶς παρέχουν οἱ J. A. BUCHON, Atlas des nouvelles recherches sur la principauté de Morée, Paris 1843, πίν. 33. CH. DIEHL, ἔ. ἀ. πίν. ἔναντι σ. 72 καὶ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', ἔναντι σ. 176. Ἡμέτεραι εἰκόνες 31 καὶ 32.

ταύτην εἰς τὴν ἐκκλησίαν πρὸς αὐξήσιν αὐτῆς » ἢ « ἡ διόρθωσις ἐπιτρέπεται μὲν ἀπὸ τοῦ νόμου, ἀλλὰ πάντοτε νὰ γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀρχαίου σχεδίου τῶν ἐκκλησιῶν » καὶ ἐκ τοῦ ὅτι πάντοτε ἐζητεῖτο ἄδεια δι' οἰανδήποτε μικροεπισκευὴν ἐν τῇ μονῇ ἔστω καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν μιᾶς « βρύσης », προκύπτει ὅτι ὁ ἐξωνάρθηξ τοῦ καθολικοῦ δὲν κατεσκευάσθη κατὰ τὸ ἔτος 1582, ὡς ἐπιστεύετο μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1460, ἥτοι πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁπότε δὲν ἀπητεῖτο ἄδεια.

Εἰκ. 32. Ὁ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ κατασκευασθεὶς πρὸ τοῦ 1460 ἐξωνάρθηξ κατὰ φωτογραφίαν τοῦ O. Wulff.

Τοῦτο κατὰ τὴν γνώμην μας ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς ἐπιμελελημένης κατασκευῆς τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ τῆς ἀρκετὰ καλῆς προσαρμογῆς τῆς τοιχοποιΐας του πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ (πλινθοπερίβλητος κανονικὴ τοιχοποιΐα, τρίλοβα παράθυρα μετὰ λεπτῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων, ὀδοντωταὶ ταινίαι κλπ.) (εἰκ. 31 καὶ 32)¹, ὡς δηλ. ἀκριβῶς συνέβη καὶ εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου, ἔνθα ὁ ἐξωνάρθηξ κατεσκευάσθη ὀλίγον βραδύτερον ἢ μᾶλλον σχεδὸν συγχρόνως μὲ τὸ καθολικόν².

4) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1589 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστικοῦ ἐγγράφου³ τοῦ

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 19, εἰκ. 11. O. WULFF, Das Katholikon von Hosios Lukas, ἔ. ἀ. πίν. II, 1 καὶ V. G. BARSKIJ, ἔ. ἀ. εἰκ. ἔναντι σ. 147 καὶ ἡμετέρα εἰκ. 19.

² Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου, Δελτίον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, περίοδος Δ', τ. Γ', 1962, σ. 1-47.

³ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 104 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 104).

δικαστοῦ Μεχμέτ, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὅτι: « Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τούτου οἱ καλόγηροι τῆς μονῆς καλουμένης Ἀστέρι τῆς ἐπαρχίας Λεβαδείας ἀνέφερον αὐτῷ, ὅτι, ἐπειδὴ δὲν ἔχουσι οὔτε οἰκήματα ἀνάλογα πρὸς οἰκονομίαν τῶν ξένων οὔτε ἀχούρια διὰ τὰ ζῶα αὐτῶν . . . ἐξαιτοῦνται παρὰ τοῦ δικαστηρίου νὰ τοῖς χορηγήσῃ ἄδειαν νὰ οἰκοδομήσωσιν τινὰ ἀνώγεια καὶ κατώγεια οἰκήματα πρὸς ὑποδοχὴν καὶ οἰκονομίαν τῶν ξένων. Ὅθεν τὸ δικαστήριον ἐπέτρεψεν αὐτοῖς τὴν οἰκοδομὴν ξενοδοχείων οἰκημάτων ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦ νὰ μὴ προσθέσωσι τὴν οἰκοδομὴν ταύτην εἰς τὴν ἐκκλησίαν πρὸς αὔξησιν αὐτῆς. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐδόθη αὐτοῖς ἡ παροῦσα τῇ δεκάτῃ τετάρτῃ ἡμέρᾳ τῆς σελήνης Σιαμπᾶν ἐν ἔτει ὀθωμανικῷ 998 (= 1589) », μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1589 κατεσκευάσθησαν εἰς τὴν μονὴν « ἀνώγεια καὶ κατώγεια οἰκήματα πρὸς οἰκονομίαν τῶν ξένων ».

5) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1590 ἐκδοθέντος δικαστικοῦ ἐγγράφου¹ τοῦ Σιαμπᾶν υἱοῦ Ραμαζᾶν δικαστοῦ Λεβαδείας τὸ ὁποῖον λέγει: « Παρουσιασθέντες ἐνώπιον τούτου τοῦ σεβαστοῦ δικαστηρίου ἀπαξάπαντες οἱ καλόγηροι τῆς μονῆς . . . ἐξέθεσαν, ὅτι τόσον ἡ μεγάλη αἰθουσα ἡ κειμένη πλησίον τῆς εἰρημένης μονῆς, ἥτις χρησιμεύει διὰ νὰ τρώγωσιν ἐν αὐτῇ οἱ μοναχοί, ὅσον καὶ τὸ περιτοίχισμα τῆς ἐκκλησίας τῆς μονῆς ἔνεκα πολυκαιρίας κατέπεσαν ἐν μέρει καὶ ἐξαιτοῦνται νὰ τοῖς ἐπιτραπῇ νὰ ἐπιδιορθώσωσι αὐτὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεμελίων καὶ τοῦ ἀρχαίου αὐτῶν σχεδίου. Ὅθεν ἐπειδὴ ἡ διόρθωσις καὶ ἀνανέωσις τῶν εἰρημένων κτηρίων ἐπιτρέπεται μὲν ἀπὸ τοῦ νόμου, ἀλλὰ πάντοτε νὰ γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀρχαίου σχεδίου τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν οἰκοδομῶν αὐτῶν ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον ἐπετράπη τοῖς εἰρημένοις καλογήροις νὰ ἐπιδιορθώσωσι τὴν τε ῥηθεῖσαν τραπεζαρίαν καὶ τὸ περιτοίχισμα τῆς μονῆς. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐδόθη αὐτοῖς τὸ παρὸν γεγραμμένον κατὰ τὰ μέσα τῆς σελήνης Ζιλκααδὲ τοῦ ἔτους 999 (= 1590), διαπιστώνομεν, ὅτι μέρος τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς καὶ τοῦ περιτοίχισματος τῆς μονῆς κατέπεσαν ἐκ τῆς πολυκαιρίας καὶ ἐπεσκευάσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1590 ὑπὸ τῶν μοναχῶν, οὐδόλως δὲ προκύπτει ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ἐγγράφῳ ὅτι τότε κατεσκεύασαν τὰς ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ καθολικοῦ ἀντηρίδας². Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἰς τὴν παλαιὰν Τράπεζαν ἐγένοντο μεγάλης ἐκτάσεως στερεωτικαὶ ἐργασίαι· διότι τὸ ὡς ἄνω δικαστ. ἐγγραφον ὁμιλεῖ περὶ καταπτώσεως μέρους « τῆς μεγάλης αἰθούσης ἥτις χρησιμεύει διὰ νὰ τρώγωσιν οἱ μοναχοί ». Κατὰ συνέπειαν φρονοῦμεν, ὅτι ἤδη ἔκτοτε, ἥτοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1590, ἡ παλαιὰ Τράπεζα ἥλλαξε μορφὴν, τὰ παράθυρα τῆς νοτίας πλευρᾶς ἔκλεισαν καὶ ἡ νοτία περιοχὴ αὐτῆς ὑπέστη μεγάλην ἐπίκωσιν, ἥτις ἔφθασε τὰ 7.20 μ. Οὕτω ἔχασε τὴν παλαιὰν μορφήν της, ὡς δύναται τις νὰ διακρίνῃ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Barskij (εἰκ. 19). Ἀργότερον, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀναστηλώσεως, ἡ Τράπεζα ὑπέστη καὶ ἄλλην μετατροπὴν.

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 105 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 106).

² Οἱ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 4, σημ. 1, ἐσφαλμένως δέχονται, ὅτι « τότε, τὸ 1590, πιθανῶς ἔγιναν καὶ αἱ τρεῖς μεγάλαι ἀντηρίδες μεταξὺ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ βορείου τοίχου τῆς Τραπεζῆς » ἐνῷ ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, αἱ ἀντηρίδες αὗται κατεσκευάσθησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1745 (ἐπισκέψεως τοῦ Barskij) καὶ 1776 (ἐπισκέψεως τοῦ Chandler).

6) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1591 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου¹ τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὅτι: «... οἱ καλόγηροι τῆς μονῆς ἀνήνεγκον, ὅτι μέρη τινὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς αὐτῶν μονῆς κατέπεσον καὶ ἐκρημνίσθησαν οἱ λίθοι τοῦ τοίχου αὐτῆς, καὶ ἐζήτησαν τὴν ἄδειαν νὰ ἐπιδιορθώσωσι αὐτά. "Οθεν ἐπειδὴ τὸ δικαστήριον ἐπληροφορήθη ὅτι πραγματικῶς ἐβλάβη... ἐδόθη αὐτοῖς ἄδεια ν' ἀνανεώσωσιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παλαιοῦ αὐτῆς σχεδίου τὸν τοῖχον αὐτῆς καὶ ἐπιδιορθώσωσι τὰ κατεδαφισθέντα μέρη. Ἐγένετο κατὰ τὰ τέλη Σιαμπὰν τοῦ χιλιοστοῦ ὀθωμανικοῦ ἔτους» (=1591), μανθάνομεν ὅτι μέρη τινὰ τοῦ περιβόλου μᾶλλον τῆς μονῆς, ἐκρημνίσθησαν καὶ ἐπεσκευάσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1591.

7) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1592 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου² τοῦ δικαστοῦ Ἀβδουλ Χαλήμ, τὸ ὁποῖον λέγει: «Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τούτου οἱ καλόγηροι τῆς ἐκκλησίας Ἁγίου Λουκᾶ... παρέστησαν αὐτῷ, ὅτι ἐπειδὴ αἱ κεραμίδες τοῦ κονμπέ (θόλου) τῆς ῥηθείσης ἐκκλησίας ἔπεσον καὶ ποτιζόμενος οὗτος ἀπὸ τὴν βροχὴν ἐνδέχεται νὰ καταπέσῃ ἐζήτησαν παρ' αὐτοῦ ἄδειαν ἵνα ἐπιδιορθώσωσι τὰ καταπεσόντα αὐτοῦ μέρη κατὰ τὸ παλαιὸν σχέδιον καὶ νὰ ἐπαναφέρωσιν αὐτὸν εἰς ἣν καὶ πρότερον ἦτον οὗτος κατάστασιν. "Οθεν συμφώνως πρὸς τὸ ῥητὸν τοῦ νόμου... ἐδόθη αὐτοῖς παρὰ τοῦ δικαστηρίου ἄδεια ἵνα διορθώσωσι τὰ βεβλαμμένα τοῦ ῥηθέντος μέρη ἀνευ αὐξήσεως καὶ ἐλαττώσεως αὐτοῦ, καὶ εἰς ἐνδειξιν τοῖς ἐδόθη ἡ παροῦσα, γεγραμμένη κατὰ τὰ τέλη τῆς σελήνης Σεμπὰν τοῦ χιλιοστοῦ πρώτου ἔτους ὀθωμανικοῦ.» (=1592), διδασκόμεθα ὅτι ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ εἶχεν ὑποστῇ ζημίας λόγῳ καταπτώσεως τῶν κεράμων καὶ ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος 1592 ἐπισκευὴ τῆς κεραμώσεως τῶν στεγῶν καὶ τοῦ τρούλλου καθὼς καὶ τῶν βλαφθέντων μερῶν αὐτοῦ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὁμῶς δὲν προκύπτει καὶ ὅτι κατέπεσεν ὁ τροῦλλος ἢ τὰ ψηφιδωτὰ αὐτοῦ, ὡς δέχονται οἱ Schultz καὶ Barnsley³· διότι ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου ἐξάγεται ἀπλῶς ὅτι ὁ τροῦλλος εἶχεν ὑποστῇ ἐκ τῶν βροχῶν φθορὰς ἐξωτερικῶς, ἐπειδὴ εἶχον καταπέσει αἱ κέραμοι αὐτοῦ καὶ ὅτι «ποτιζόμενος οὗτος ἀπὸ τὴν βροχὴν ἐνδέχεται νὰ καταπέσῃ».

8) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1594 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου⁴, τοῦ δικαστοῦ υἱοῦ Χουσέρβ τὸ ὁποῖον ἀναφέρει, ὅτι: «... οἱ καλόγηροι τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ... ἀνήνεγκον, ὅτι εἰς τινα μέρη τῆς ἐκκλησίας τῆς ῥηθείσης μονῆς ἐγένοντο ῥήγματα εἰς τὸν τοῖχον, ὁμοίως δὲ καὶ τῆς ἀλλῆς αὐτῆς ἔπεσον λίθοι τινὲς καὶ ἐκρημνίσθη... "Οθεν ἐπειδὴ ἔκ τε τῆς μαρτυρίας τοῦ Γιουσοῦφ κλητῆρος, τοῦ Ἀχμέδ τσελεπῆ, τοῦ Μουσταφᾶ τσελεπῆ καὶ ἄλλων εἰδημόνων ὀθωμανῶν ἀπεδείχθη ὅτι ἡ ῥηθεῖσα ἐκκλησία ἔχει ἀνάγκην διορθώσεως συμφώνως πρὸς τὸ νομικὸν ἀξίωμα «ἔχουσι δικαίωμα διορθώσεως τοῦ κρημνισθέντος», τὸ δικαστήριον ἐπέτρεπεν αὐτοῖς ἵνα διορθώσωσι τὰ κρημνισθέντα καὶ βλαφθέντα μέρη τῆς διαληφθείσης μονῆς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ

1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 106 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 108).

2 Αὐτόθι τ. Γ', σ. 106 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 109).

3 SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 4, σημ. 2.

4 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 106, 107 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 110).

παλαιοῦ αὐτῆς σχεδίου, καὶ τοῖς ἔδωκε τὴν παροῦσαν πρὸς ἀσφάλειάν των. Ἐγένετο κατὰ τὰ μέσα τῆς σελήνης Ῥαμαζανίου τοῦ χιλιοστοῦ τρίτου ἔτους ὀθωμανικοῦ» (=1594), πληροφορούμεθα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1594 τὸ καθολικὸν εἶχεν ὑποστῆ ῥήγματα εἰς τοὺς τοίχους καθὼς καὶ ὅτι τμῆμα τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς ἐκρημνίσθη καὶ οἱ μοναχοὶ κατόπιν ἀδείας προέβησαν εἰς τὴν στερέωσιν τῶν βλαφθέντων μερῶν τοῦ καθολικοῦ καὶ τῶν κρημνισθέντων τμημάτων τοῦ περιβόλου.

Ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι ὑπάλληλοι ἐξεβίαζον τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἡμπόδιζον νὰ ἐκτελοῦν τὰς ἀπαραιτήτους ἐργασίας στερεώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν κτηρίων τῆς μονῆς ἐὰν δὲν τοὺς ἔδιδον χρήματα, ἠναγκάσθησαν οἱ μοναχοὶ νὰ ἀποστείλουν ἀναφορὰν εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει σουλτάνον, ὅστις ἔνεκα τούτου κατὰ τὸ αὐτὸ ὥς ἂν ἔτος 1594, ἐξέδωκε σχετικὸν διάταγμα¹ τὸ ὁποῖον ἔλεγεν: «*AXMEΔ* ἄναξ ὁ ἀείποτε τροπαιοῦχος. Ὑπόδειγμα τῶν ἐντίμων δικαστῶν, πρόκριτε τῶν λογίων καὶ νομικῶν, μεταλλεῖον ἀρετῆς καὶ σοφίας, σεβάσμιε δικαστὰ Λεβαδείας (αὐξηνηθεῖ σου ἡ ἀρετή). Ἄμα τῇ ἀφίξει τοῦ παρόντος ὑψηλοῦ μου ὀρισμοῦ ἔστω σοι, ὅτι οἱ καλόγηροι τῆς κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Λεβαδείας κειμένης καὶ Ὅσιος Λουκᾶς ἐπονομαζομένης μονῆς ὑπέβαλον εἰς τὸ ἀνακτορικόν μου βῆμα ἀναφορὰν λέγοντες, ὅτι, ἐπειδὴ μέρη τινὰ τῆς εἰρημένης μονῆς ἔνεκα τῆς ἀρχαιότητος αὐτῆς κατέπεσον καὶ κατηδαφίσθησαν, ἐπιθυμοῦμεν νὰ διορθώσωσιν αὐτά, ἀλλὰ τινὲς τῶν ὑπαλλήλων κερδοσκοπίας ἔνεκεν ἐμποδίζουσι αὐτούς, καὶ ὅτι ἐπομένως ἐξαιτοῦνται τὴν ἔκδοσιν ὑψηλοῦ μου ὀρισμοῦ ἐπιτρέποντος τὴν διόρθωσιν αὐτῶν κατὰ τὰ ἀρχαῖα θεμέλιά των. Ὅθεν διατάσσω, ὅπως, φθάσαντος τοῦ παρόντος αὐτοκρατορικοῦ μου ὀρισμοῦ, εἰς ὃν ὀφείλετε ὑποταγήν, θέλεις ἐξετάσει ἐὰν ἡ ἐκκλησία τῶν ἀναφερομένων εἶναι ἀρχαία καὶ παλαιόθεν ἐν χρήσει καὶ ὥς τοιαύτη κατέπεσεν ἐν μέρει καὶ ἔχει ἀνάγκην ἐπιδιορθώσεως, οὐδεὶς γενέσθω κώλυμα εἰς τὸ νὰ διορθώσωσιν αὐτὴν κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχέδιον καὶ σχῆμα αὐτῆς, ἀλλὰ νὰ προσέξῃς καὶ νὰ παρατηρήσῃς μὴ τυχόν ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς διορθώσεως ἐπιχειρήσωσιν οὗτοι τὴν ἐπέκτασιν αὐτοῦ καὶ ἐγείρῃσι νέαν οἰκοδομήν, τὸ ὁποῖον ἀνάγκη νὰ ἀπαγορεύσῃς. Οὕτω γίνωσκε καὶ μετὰ τὴν αὐτοψίαν τὸν παρόντα ὑψηλὸν μου ὀρισμὸν νὰ ἀφήσῃς εἰς χεῖρας τῶν ἀναφερομένων. Οὕτω πίστευε τῷ ἱερῷ μου σημείῳ. Ἐξεδόθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ θεοφρουρήτῳ κατὰ τὰ τέλη τῆς σελήνης Ζελχισέ τοῦ χιλιοστοῦ τρίτου ἔτους.» (=1594).

9) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1617 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου² τὸ ὁποῖον λέγει, ὅτι: «*Παραστάντες ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τούτου οἱ καλόγηροι τῆς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λεβαδείας πλησίον τοῦ χωρίου Ἀστέρι κειμένης καὶ Ὅσιος Λουκᾶς ὀνομαζομένης μονῆς ἐδήλωσαν ὅτι ἔχουσιν ἀνάγκην νεωστὶ ἀνεγέρσεως οἰκίας ἔξωθεν τοῦ ἁλωνίου τῆς μονῆς, ἵνα τοῖς χρησιμεύσῃ ὥς νοσοκομεῖον. Ἐπειδὴ καθ' ὅς ἔλαβε τὸ δικαστήριον πληροφορίας ἡ ἀνέγερσις τοιαύτης οἰκίας ἔξωθεν τῆς μονῆς οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῆς, ἐπέτρεψε τοῖς ἀναφερομένοις καλογήροις τὴν ἀνέγερσιν αὐτῆς. Ἐγένετο κατὰ μέσα τῆς σελήνης Ῥετσέπ τοῦ χιλιοστοῦ εἰκοστοῦ*

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 33, 34 (ἀριθ. τουρκ. Διατάγματος 26).

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 113 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγρ. 124).

ἔκτον ἔτους ὀθωμανικοῦ» (=1617), μανθάνομεν ὅτι ἐξώθεν τῆς μονῆς κατὰ τὸ ὥς ἄνω ἔτος 1617 ἀνηγέρθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν νοσοκομεῖον. Τὸ κτήριον τοῦτο νομίζομεν ὅτι εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀνεύρομεν τελευταίως παρὰ τὴν ΝΑ. περιοχὴν τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως αὐτῆς, κατὰ τὰς ὁποίας ἀπεκαλύφθη μεγάλη αἴθουσα πλάτους 7.60 καὶ μήκους 12.60 ἣτις συνεχίζεται ἀκόμη πρὸς Νότον. Ἡ

Εἰκ. 33. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς ἀποκαλυφθὲν κτήριο (νοσοκομεῖον) ἐνθα ἡ μεγάλη ἐπίχωσις κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζῆς, συγκρατηθεῖσα διὰ τοῖχου ἀντιστηρίξεως.

αἴθουσα αὕτη ἔφερεν ἀξονικῶς μὲν σταυροειδεῖς πεσσούς, ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν μικρὸν προθάλαμον διαστάσεων 2.10×3.10 μ. καὶ ἐν συνεχείᾳ τοξωτὴν θύραν πλάτους 1.65 μ. (παρένθ. πίν. Α, **ΙΗ** καὶ εἰκ. 33). Τὰ παράθυρα τῶν κατὰ μῆκος τοίχων τῆς αἰθούσης ταύτης ἦσαν μεγάλα καὶ τοξωτά, ὥς τοῦτο δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ ἐκ τοῦ σχεδιογραφήματος τοῦ Barskij (εἰκ. 19), ἐνθα διακρίνονται τὰ ἄνω μέρη τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, δοθέντος ὅτι τὸ κτήριον τοῦτο καθὼς καὶ ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ νοτία πλευρὰ τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς καὶ ἡ πέριξ περιοχὴ ὑπέστη μεγάλην ἐπίχωσιν, ἣτις, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἔφθασε τὰ 7.20 μ. Ἡ μορφή, ὁ τρόπος κατασκευῆς,

τὰ μεγάλα ἀνοίγματα καὶ ἡ τοποθέτησις τοῦ κτηρίου τούτου πρὸς μεσημβρίαν, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως, ὅτι τοῦτο ἦτο τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐγγράφον νοσοκομεῖον, ὅπερ ἀνηγέρθη ἔξωθεν τῆς μονῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

10) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1619 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστικοῦ ἐγγράφου¹, τοῦ ὁποῖον λέγει: «*Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τούτου οἱ καλόγηροι τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ . . . ἐζήτησαν ἄδειαν ν' ἀνεγείρῳσιν ἔμπροσθεν τοῦ ἔξωθεν τῆς μονῆς κειμένου ἀχουρίου βρύσιν. Ὅθεν ἐχορηγήθη αὐτοῖς ἄδεια ἵνα ἀνεγείρῳσι εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο βρύσιν . . . Ἐξεδόθη κατὰ τὰ τέλη Τσεμαζιούλ - ἀχῆρ τοῦ χιλιοστοῦ εἰκοστοῦ ἐννάτου ὀθωμανικοῦ ἔτους*» (=1619), μανθάνομεν ὅτι οἱ μοναχοὶ κατεσκεύασαν ἔξωθεν τῆς μονῆς κρήνην, ἣτις δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο ἡ πρὸς Δυσμᾶς τοῦ κωδωνοστασίου διακρινομένη εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19) καὶ ἔμπροσθεν τοῦ μικροῦ οἰκίσκου, ὅστις ὁμοιάζει μὲ ἀχούριον.

11) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1620 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου², τοῦ δικαστοῦ Μεχμέδ Γουρῆ τὸ ὁποῖον ἀναφέρει, ὅτι: «*οἱ τέκτονες Δημήτριος Στεφάνου κάτοικος Λεβαδείας καὶ Γεώργιος Δούκας καὶ Δημήτριος κάτοικοι Ἀταλάντης, καὶ σὺν αὐτοῖς πάντες οἱ μαθητευόμενοι αὐτῶν ἐμφανισθέντες ἀπαξάπαντες ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τούτου ἐνήγαγον εἰς αὐτὸ τοὺς καλογήρους τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Λεβαδείας, ἦτοι Ἰωάννην Μακάσσην καὶ Γρηγόριον μετὰ πάντων τῶν λοιπῶν, καὶ ἐκατηγόρησαν αὐτοὺς λέγοντες τάδε: «Οἱ ἐναγόμενοι καλόγηροι συνεφώνησαν μεθ' ἡμῶν νὰ διορθώσωμεν μέρη τινὰ τῆς ῥηθείσης Μονῆς καὶ νὰ τῇ ἀνεγείρωμεν ἄλλα νεωστὶ ἐπὶ ἀποκεκομμένη καὶ ὠρισμένη ἀμοιβῇ τριῶν χιλιάδων ἄσπρων, καὶ ἀφοῦ ἐπὶ δύο καὶ ἐπέκεινα μῆνας ἐργασθέντες, ἀπεπερατώσαμεν, μᾶς ἐπλήρωσαν τὰς τρεῖς χιλιάδας ἄσπρα σῶα, ὅπερ ἐλάβομεν ἀπὸ χειρὸς τῶν ιδίων· ἀλλ' ἐξελθόντων ἀπὸ τὴν εἰρημένην Μονὴν καὶ ἐρχομένων ἐνταῦθα εἰς τὴν πόλιν Λεβαδείας οἱ ῥηθέντες καλόγηροι μεταμφιεσθέντες ἐξῆλθον εἰς τὸν δρόμον ἡμῶν καὶ μᾶς ἐγύμνωσαν ἐντελῶς λαβόντες παρ' ἡμῶν οὐ μόνον τὰς τρεῖς χιλιάδας ἄσπρα, ἀλλὰ καὶ πᾶν ὅ,τι ἄλλο χρηματικὸν εἶχεν ἕκαστος . . . καὶ ἐπομένως ἐξαιτούμεθα . . . νὰ τιμωρηθῶσι . . . Ἐξεδόθη τῇ δεκάτῃ ἡμέρᾳ τῆς σελήνης Σιαμπὰν τοῦ 1030 ἔτους (Ἐγείρας).» (=1620), πληροφοροῦμεθα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1620 ἐξετελέσθησαν, διὰ συνεργεῖου τεχνιτῶν ἐκ Λεβαδείας καὶ Ἀταλάντης ἐργασθέντος πέρα τῶν δύο μηνῶν ἐν τῇ μονῇ, ἐργασίαι στερεώσεως «μερῶν τινῶν τῆς μονῆς» καὶ ἀνηγέρθησαν ἄλλα νέα κτήρια.*

12) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1622 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου³, τοῦ δικαστοῦ Μαχμούδ υἱοῦ Ἀλῆ τὸ ὁποῖον λέγει, ὅτι: «*Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τοῦ ἱεροῦ ὀθωμανικοῦ τούτου δικαστηρίου οἱ καλόγηροι τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ . . . παρέστησαν αὐτῷ ὅτι ἡ στέγη καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ πρὸς τὸ βόρειον τῆς ῥηθείσης Μονῆς κειμένου ξενοδοχείου αὐτῆς ἐνεκα τῆς πολυκαιρίας κατέπεσαν καὶ κατηδαφίσθησαν, καὶ δίσκολον νὰ οἰκονομῶσι ἐν αὐτῷ τοὺς εἰς τὴν μονὴν μεταβαίνοντας ξένους, καὶ ὅτι ἐπειδὴ*

1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 114 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγρ. 125).

2 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 127 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγρ. 143).

3 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 128 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 144).

ἔχουσιν ἀπόλυτον αὐτοῦ ἀνάγκην ἐξαιτοῦνται νὰ τοῖς χορηγηθῇ παρὰ τοῦ δικαστηρίου ἄδεια ἵνα διορθώσωσιν αὐτὸ κατὰ τὸ παλαιὸν αὐτοῦ σχέδιον. Ὅθεν ἐπειδὴ τὸ δικαστήριον ἐπληροφορήθη παρὰ τῶν προϋχόντων τῆς ἐπαρχίας καὶ πολλῶν ἄλλων ὅτι πράγματι ἡ στέγη καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ξενοδοχείου τῆς εἰρημένης Μονῆς κατέπεσαν . . ., ἐπέτρεψε τοῖς ἀναφερομένοις καλογήροις, ἵνα ἐπιδιορθώσωσιν αὐτὰ κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχέδιον αὐτῶν· καὶ εἰς ἔνδειξιν ἐδόθη αὐτοῖς τὸ παρὸν κατ' αἰτησίαν των ἐκδοθὲν κατὰ τὰ τέλη τῆς σελήνης Ῥετσέπ τοῦ 1032 (Ῥεγείρας). » (=1622), μανθάνομεν, ὅτι κατὰ

Εἰκ. 34. Ῥεγείρας ἀναφέρουσα ἐπισκευὰς τοῦ καθολικοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1622.

τὸ ἔτος τοῦτο ἐγένετο ἐπισκευὴ τῆς στέγης καὶ τῶν τοίχων τοῦ εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν κειμένου ξενοδοχείου τῆς μονῆς, ἐπειδὴ εἶχον ὑποστῇ ζημίας ἐκ τῆς πολυκαιρίας. Τὸ κτήριο τοῦτο φρονοῦμεν ὅτι ἔκειτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἢ εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου, ὡς τοῦτο διακρίνεται εἰς τὸν τρίτον ὄροφον ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Barskij (εἰκ. 19), ἢ εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ περιβόλου παρὰ τὸν ἀνατολικὸν πυλῶνα. Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω δικαστ. ἐγγράφου μανθάνομεν ἐπίσης, ὅτι τότε, ἤτοι κατὰ τὸ ἔτος 1622, ἐπεσκέπτοντο πολλοὶ τὴν μονήν, ἀφοῦ ἀναφέρεται, ὅτι οἱ μοναχοὶ εἶχον «ἀπόλυτον ἀνάγκην τοῦ ξενοδοχείου ἐπειδὴ ἦτο δύσκολον νὰ οἰκονομῶσι τοὺς εἰς τὴν Μονὴν μεταβαίνοντας ξένους».

13) Ἐξ ἐπιγραφῆς ἐπὶ μαρμαρίνης πλακός, ἣτις εὑρίσκεται εἰς τὸ ἐν τῷ Βορείῳ ἐξώστη Μουσεῖον πληροφοροῦμεθα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1622 «ἀνεκαινήσθη» τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς. Ἡ μαρμαρίνη τριγωνικὴ αὕτη πλάξ ἔχει πλάτος 0.57 μ., ὕψος 0.31 καὶ

πάχος 0.04 μ. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 34)¹ εἶναι 0.025 καὶ τὸ διάστιχον 0.01 μ. ἀναγινώσκουμεν δ' ἐπ' αὐτῆς τὰ ἑξῆς:

† Ἀνακαινήσθαι
ὁ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ὁ
σίου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Λουκᾶ ἐν ἔτι
ζρλ· ἐπὶ Σωφρονίου· Θεο-
κλήτου· Μιτροφάνους. Συμεών.
τῶν ἱερομονάχων τῆς ἀγί-
ας μονῆς ταύτης: — Αὐγούστῳ ιε'.

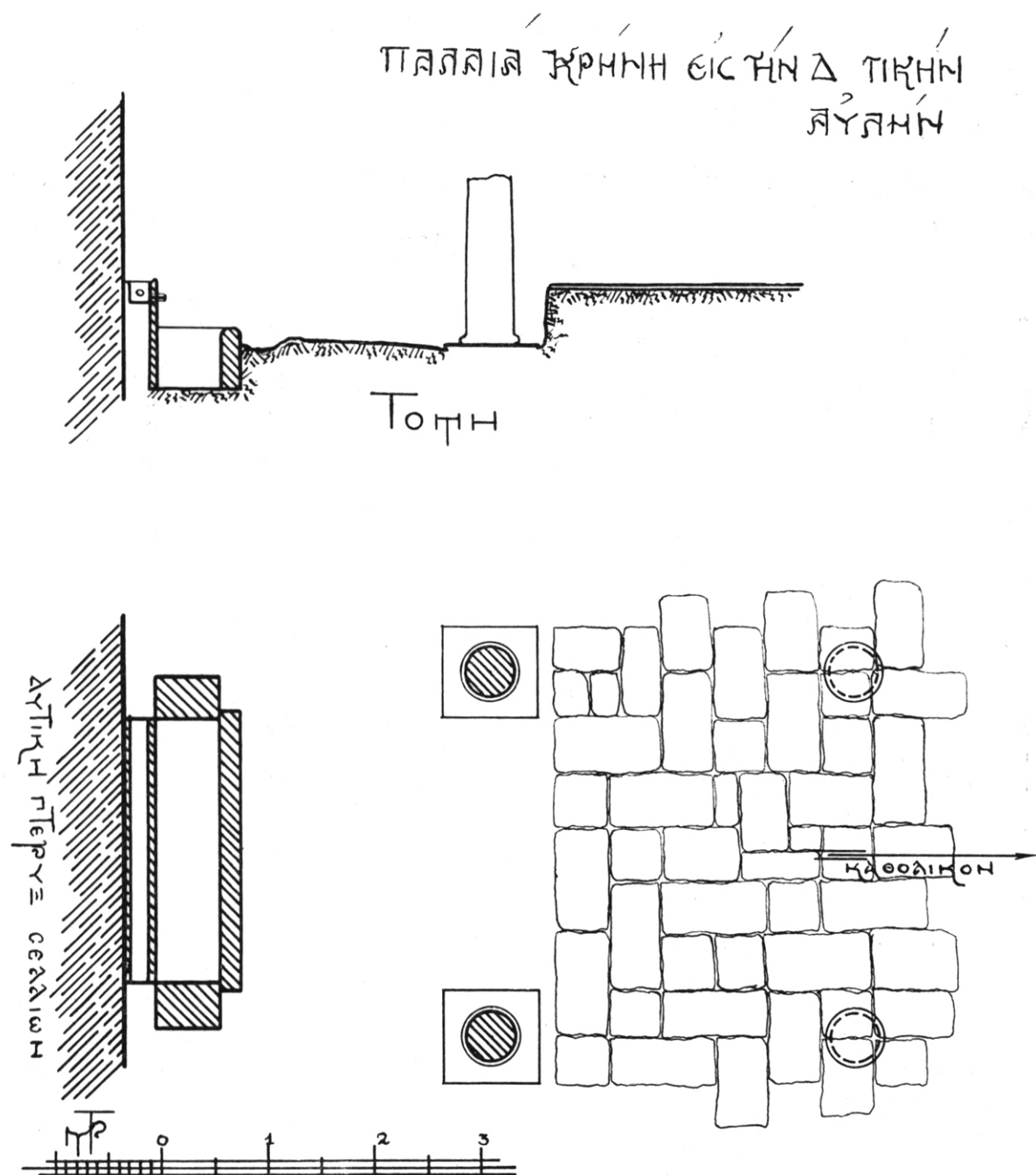
14) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1625 ἐκδοθέντος δικαστ. ἐγγράφου² τὸ ὁποῖον λέγει, ὅτι: «Παραστάς ἐνώπιον τούτου τοῦ ὁθωμανικοῦ δικαστηρίου ὁ Παππαμελέτης καλόγηρος τῆς Μονῆς Ἀγίου Λουκᾶ . . ἀνήνεγκεν ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ βορείου μέρους τῆς παρ' αὐτῶν κατοικουμένης Μονῆς εἶναι τόσοι χαμηλός, ὥστε οἱ κύνες καὶ ἄλλα ζῶα εἰσέρχονται ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς καὶ προξενοῦσι ζημίας, καὶ ὅτι ἐξαιτοῦνται παρὰ τοῦ δικαστηρίου νὰ τοῖς χορηγηθῇ ἄδεια νὰ ὑψώσωσιν αὐτὸν ἕως τρεῖς ὀργυιάς. Ὅθεν συμφώνως πρὸς τὸ ῥηθὲν ὅτι ἐπιτρέπεται αὐτοῖς ἡ διόρθωσις τοῦ κατηδαφισμένου, ἐπετράπη εἰς τὸν εἰρημένον καλόγηρον Μελέτιον νὰ ὑψώσῃ κατὰ τὴν αἰτησίαν τοῦ τὸν εἰρημένον τοῖχον τῆς Μονῆς, καὶ εἰς ἔνδειξιν τῷ ἐδόθη τὸ παρὸν κατὰ τὰ τέλη τῆς σελήνης Σιαμπὰν τοῦ 1035 ἔτους ὁθωμανικοῦ.» (= 1625), μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1625 οἱ μοναχοὶ ἀνύψωσαν τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς κατὰ τρεῖς ὀργυιάς.

15) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1631 ἐκδοθέντος δικαστ. ἐγγράφου³ τὸ ὁποῖον λέγει, ὅτι: «Παρουσιασθέντες ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τούτου οἱ καλόγηροι τῆς μονῆς ὁσίου Λουκᾶ τῆς ὑποκειμένης εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λεβαδίας παρέστησαν ὅτι, ἐπειδὴ ἀδιαλείπτως μεταβαίνουν ξένοι εἰς τὴν εἰρημένην αὐτῶν Μονὴν καὶ δὲν ἔχουσιν εἰδικὸν πρὸς ὑποδοχὴν αὐτῶν ξενοδοχεῖον ὑποφέρουσι μεγάλην στενοχωρίαν, καὶ ὅτι ζητοῦσιν ἄδειαν ἵνα ἀνεγείρωσιν νεωστὶ ἔξωθεν τοῦ τοίχου τῆς Μονῆς καὶ παρὰ τοῖς τῶν ῥαπτῶν δωματίοις ἐν ξενοδοχεῖον πρὸς εὐκολίαν των. Ὅθεν τὸ δικαστήριον τοῦτο ἐπέτρεπεν αὐτοῖς τὴν ἀνέγερσιν ξενοδοχείου ἔξωθεν τοῦ τοίχου τῆς διαληφθείσης Μονῆς . . . Ἐξεδόθη τῇ δεκάτῃ ἡμέρᾳ τῆς Σελήνης Σεββάτ ἐν ἔτει 1041.» (= 1631), διδασκόμεθα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1631 οἱ μοναχοὶ, λόγῳ τοῦ ὅτι μετέβαινον εἰς τὴν μονὴν πολλοὶ ξένοι, ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνεγείρωσιν ἔξωθεν τοῦ περιβόλου τῆς ξενοδοχείου. Τὸ κτήριον τοῦτο νομίζομεν ὅτι ἀνηγέρθη εἰς τὴν ΒΔ. περιοχὴν ἔξωθεν τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς,

¹ Οἱ ἀνωτέρω μνημονεύμενοι ἱερομόναχοι ἀναφέρονται εἰς δικαστικά ἐγγραφα διαφορῶν τῆς μονῆς ἐπὶ κτημάτων καὶ ἀγοραπωλησιῶν καὶ μὴ καταβολῆς φόρων κλπ. Οὕτω ὁ Σωφρόνιος καὶ ὁ Θεόκλητος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 145 δικαστ. ἐγγραφοῦ τοῦ ἔτους 1623 (βλ. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 128). Ὁ Μητροφάνης εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 132 δικαστ. ἐγγραφοῦ (βλ. αὐτόθι τ. Γ', σ. 119) καὶ ὁ Συμεὼν εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 148 δικαστ. ἐγγραφοῦ τοῦ ἔτους 1626 (αὐτόθι τ. Γ', σ. 147).

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 130 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 147).

³ Αὐτόθι ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 132, 133 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 151).

Είχ. 35. Ἡ εἰς τὴν δυτικὴν αὐλὴν παλαιὰ κρήνη. Κάτοψις καὶ τομή.

διότι εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Barskij (εἰκ. 19) διακρίνονται σαφῶς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην ἐρείπια μεγάλου κτηρίου.

16) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1638 ἐκδοθέντος δικαστ. ἐγγράφου¹ τοῦ δικαστοῦ Ἀβδουλ - Κερίμ, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὅτι: «Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τοῦ σεβαστοῦ τούτου δικαστηρίου οἱ καλόγηροι τῆς μονῆς . . . ἀνήνεγκον αὐτῷ, ὅτι ἔφερον εἰς τὴν Μονὴν τὸ ἀνέκαθεν ῥέον αὐτῇ ὕδωρ ἐντὸς τῆς αὐλῆς αὐτῆς, καὶ ἐπειδὴ ἔχουσιν ἀνάγκην ν' ἀνε-

Εἰκ. 36. Παλαιὰ κρήνη εἰς τὴν δυτικὴν αὐλὴν ἔναντι τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ.

γείρωσι πρὸς διοχέτευσιν τοῦ ὕδατος ὁκτὼ καμάρες καὶ μίαν βρύσιν ἐξαιτοῦνται παρὰ τοῦ δικαστηρίου τὴν ἄδειαν τῆς ἀνεγέρσεως αὐτῶν. Ὅθεν τὸ δικαστήριον πληροφορηθὲν . . . ἐπέτρεπεν αὐτοῖς τὴν ἀνέγερσιν αὐτῶν. Ἐγένετο τῇ τρίτῃ τῆς σελήνης Τζεμάζιουλ - ἀχῆρ ἐν ἔτει 1048.» (= 1638), μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1638 οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς διωχέτευσαν ἐντὸς τῆς αὐλῆς τὸ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου αὐτῆς ῥέον ὕδωρ ἐκ τῆς παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κωδωνοστασίου κειμένης, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, παλαιᾶς δεξαμενῆς κατασκευάσαντες ὑδραγωγεῖον μὲ ὁκτὼ ἀγωγούς, «ὁκτὼ καμάρες». Ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ ἀνωτέρω δικαστ. ἐγγράφον «βρύση», ἥτις κατεσκευάσθη ἐντὸς τῆς αὐλῆς, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἡ εἰς τὴν δυτικὴν αὐλὴν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ ἀποκαλυφθεῖσα κρήνη (εἰκ. 35 καὶ 36), ἥτις φέρουσα ἔμπροσθεν τέσσαρας

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 136 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 158).

κίονας, τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν αἱ βάσεις καὶ τέσσαρα τόξα, ἐκαλύπτετο διὰ ἡμισφαιρικοῦ θόλου, ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὸ σχεδιογράφημα τοῦ Barskij (εἰκ. 19).

17) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1645 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου¹ τὸ ὁποῖον ἀναφέρει, ὅτι: «*Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τούτου τοῦ σεβαστοῦ ὀθωμανικοῦ δικαστηρίου ὁ Παππατιμόθεος, ὁ Παππαματθαῖος, ὁ Παππαπαρθένιος καὶ λοιποὶ καλόγηροι τῆς κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Λεβαδείας κειμένης Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ ὑπέβαλον αὐτῷ τὰδε: «Ἐπειδὴ κατὰ τὸ ἐνεστὼς ἔτος οἱ περίξ τῆς Μονῆς δημητριακοὶ καρποὶ ἔγειναν πολλὰ ὀλίγοι, οἱ δὲ διαβαίνοντες εἰς τὴν Μονὴν ὁδοιπόροι εἶναι πολλοὶ καὶ τὰ τρόφιμα ἡμῶν ἐτελείωσαν, καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ οἰκονομήσωμεν τρόφιμα διὰ τοὺς ὁδοιπόρους, διεσκορπίσθημεν ἐνθεν ἀκείῃσε, καὶ οἱ μέχρι τοῦ νῦν μένοντες ἐν τῇ Μονῇ μὴ ἀντέχοντες εἰς τὰ βάρη ταῦτα εὐρισκόμεθα εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ φύγωμεν. Ἐπομένως παρακαλοῦμεν τὸ δικαστήριον τοῦτο νὰ ἐξετάσῃ καὶ πληροφορηθῇ περὶ τῆς καταστάσεώς μας . . . καὶ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ κλείσωμεν τὴν Μονὴν μέχρι τοῦ ἐλευσομένου θερισμοῦ». Ταῦτα εἰπόντων αὐτῶν, ἐξητάσθησαν οἱ ἐν τῷ τέλει τοῦ παρόντος σημειωμένοι, . . . Ὅθεν ἐπετράπη τοῖς ῥηθεῖσι καλογήροις νὰ κλείσωσι τὴν εἰρημένην Μονὴν μέχρι τοῦ προσεχοῦς θερισμοῦ καὶ εἰς ἐνδειξιν ἐδόθη αὐτοῖς τὸ παρὸν γεγραμμένον κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς σελήνης Σεββὰλ τοῦ 1055 ὀθωμανικοῦ ἔτους» (=1645), πληροφορούμεθα, ὅτι τὸ ἔτος 1645 οἱ μοναχοὶ ἠναγκάσθησαν νὰ κλείσωσι τὴν μονήν, διότι ὑπῆρχε σπάνις δημητριακῶν καρπῶν καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ φιλοξενήσωσι τοὺς ὁδοιπόρους καὶ ἐν γένει τοὺς ἐκ τῆς μονῆς διερχομένους ἐπισκέπτας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤρχισεν ἡ μονὴ νὰ παρακμάζῃ.*

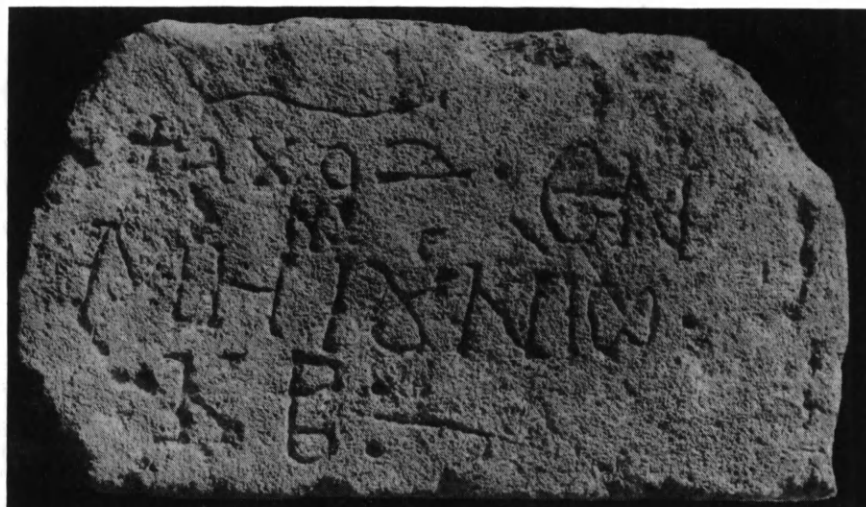
18) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1665 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου², τὸ ὁποῖον ἀναφέρει, ὅτι: «*Ἐμφανισθέντες ἐνώπιον τούτου τοῦ ἱεροῦ ὀθωμανικοῦ δικαστηρίου . . . καλόγηροι τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ . . . παρέστησαν αὐτῷ ὅτι τὸ ἔκπαλαι ὑπάρχον ξενοδοχεῖον τῆς Μονῆς κατέπεσε, καὶ ὅτι ἐξαιτοῦνται νὰ τοῖς δοθῇ ἄδεια ἵνα τὸ ἐπιδιορθώσωσιν ὅπως ἦτο καὶ πρότερον. Ἐπομένως, ἐπειδὴ τὸ δικαστήριον τοῦτο ἐπληροφορήθη ἐξ ἀξιοπίστων ἀνθρώπων ὅτι πραγματικῶς τὸ ῥηθὲν Μοναστήριον ἔχει ξενοδοχεῖον, καὶ ὅτι τὸ ξενοδοχεῖον τοῦτο ἡρειπώθη ἐχορήγησε . . . τὴν ἄδειαν ἵνα διορθώσωσιν αὐτὸ ὅπως ἦτο καὶ πρότερον, . . . Ἐγένετο ἐν τῷ τέλει Ζιλ - κααδὲ τοῦ 1076.» (=1665), πληροφορούμεθα ὅτι τὸ ἔκπαλαι ὑπάρχον ξενοδοχεῖον τῆς μονῆς κατέπεσε καὶ οἱ μοναχοὶ ἔλαβον κατὰ τὸ ἔτος 1665 τὴν ἄδειαν καὶ τὸ ἐπεσκέυασαν. Φρονοῦμεν ὅτι θὰ πρόκειται ἢ διὰ τὸ ἀνωτέρω ἀναφερθὲν ξενοδοχεῖον, τὸ ὁποῖον κατεσκεύασαν κατὰ τὸ 1631 οἱ μοναχοὶ ἔξωθεν τῆς μονῆς ἢ διὰ τὸ κείμενον ἐντὸς καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς μονῆς, τὸ ὁποῖον, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἐπεσκεύασαν κατὰ τὸ ἔτος 1622. Τοῦτο προϋπῆρχεν «ἔκπαλαι» εἰς τὴν μονήν, ἀφοῦ ἀναφέρεται, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, εἰς τὸν κατάλογον τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1568 πλειστηριασθέντων κτηρίων καὶ κτημάτων τῆς μονῆς.*

19) Ἐξ ἐπιγραφῆς ἀνευρεθείσης κατὰ τὰς προσφάτους ἐκσκαφὰς τῆς Τραπεζῆς

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 137 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 160).

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 146 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 175).

προκύπτει ὅτι πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος ΑΧΟΔ = 1674 θὰ ἐγένοντο ἐπισκευαὶ αὐτῆς. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι γεγραμμένη ἐπὶ πωρολίθου (εἰκ. 37), διαστάσεων 0.63×0.36 μ. καὶ πάχους 0.19 μ. μὲ ὕψος γραμμάτων 0.065 μ. καὶ διάστιχον 0.04 μ. καὶ λέγει :

† ΑΧΟΔ. ΕΝ
ΜΗΝΙ ΙΟΥΝΙΩ.
ΚΒ : —

Εἰκ. 37. Ἐπιγραφὴ εὐρεθεῖσα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τῆς Τραπεζῆς, ἡ ὁποία ἀναφέρεται ἴσως εἰς ἐπισκευὰς αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1674.

20) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1686 ἐκδοθέντος δικαστ. ἐγγράφου¹ τὸ ὁποῖον λέγει, ὅτι: «Παρασταθέντες ἐνώπιον τούτου τοῦ σεβαστοῦ ὀθωμανικοῦ δικαστηρίου οἱ καλόγηροι τῆς κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Λεβαδίας κειμένης Μονῆς Ὁσίου Λουκά, . . . κατέθεσαν παραπονούμενοι τὰ κατωτέρω: «Ἐπειδὴ ἡ Μονὴ μας κεῖται εἰς ἀπόκεντρον μέρος καὶ μεταξὺ τῶν βουνῶν, ἔνθα ἡ θάλασσα εἶναι πλησίον, ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ δὲν λείπουν ἀπὸ τοῦ νὰ ἔρχονται εἰς αὐτὴν λησταὶ καὶ ἀντάρται, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ μετὰ τῶν πλοίων περιφερόμενοι Ἑνετοί, οἵτινες ὄχι μόνον τὰ τροφίμα ἡμῶν καταναλίσκουν ἀπληρωτί, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς κατοικοῦντας τὴν Μονὴν γίνονται παραίτιοι καθημερινῶς παρενοχλήσεως καὶ στενοχωρίας, ἔνεκα τῆς ὁποίας πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἔφυγον καὶ διεσκορπίσθησαν ἔνθα κἀκεῖσε, οἱ δὲ μένοντες ἐν αὐτῇ ἀδυνατοῦσι νὰ κατοικῶσι εἰς αὐτήν. Ὅθεν ἐκρίναμεν εὐλογον, ὅπως κατοικήσωμεν εἰς τὸ ἐν Λεβαδεῖα παλαιὸν ἡμῶν Μετόχιον ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον: ἐξ μὲν καλόγηροι νὰ μείνωσι πρὸς σπορὰν τῶν πλησίον τῆς θαλάσσης κειμένων ἀγρῶν τῆς Μονῆς μας, ἄλλοι ἐξ νὰ ἐργασθοῦν εἰς τὴν σπορὰν τῶν κατὰ τὸ Δίστομον κειμένων ἀγρῶν αὐτῆς, ἐξ καλόγηροι νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς συλλογὴν τῶν ὀπωρικῶν μας εἰς τοὺς κήπους μας, ἕτεροι ἐξ πρὸς βοσκήν τῶν προβάτων καὶ τῶν αἰγῶν τῆς Μονῆς, . . . Ταῦτα εἰπόντων αὐτῶν, τὸ δικαστήριον τοῦτο ἐπέτρεψεν, ὅπως οἱ μὲν προσδιορισθέντες ἐκ τῶν καλογήρων, ὡς ἀνωτέρω δια-

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 152 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 185).

λαμβάνεται, διὰ τὰς ἐργασίας τῆς Μονῆς νὰ ἐργάζωνται εἰς αὐτάς, οἱ δὲ λοιποὶ κατοικήσωσιν εἰς τὴν πόλιν Λεβαδίας ἐντὸς τοῦ Μετοχίου αὐτῶν, ἀφίνοντες δύο μόνον καλογήρους εἰς τὴν Μονὴν πρὸς φύλαξιν αὐτῆς . . . Ἐγένετο κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς σελήνης Ζιλ - χιτζὲ τοῦ 1098 ἔτους [Ἐγείρας]. (=1686), πληροφορούμεθα ὅτι λόγῳ καταδυναστεύσεως ὑπὸ τῶν ληστών, τῶν ἀνταρτών, τῶν Ἑνετῶν κλπ. καὶ κυρίως, ὡς προκύπτει ἐξ ἄλλων δικαστ. ἐγγράφων, λόγῳ τῶν μεγάλων φόρων τοὺς ὁποίους ἀπῆτουν οἱ Τοῦρκοι, ἡ μονὴ περιέπεσεν εἰς μεγάλην παρακμὴν καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1686 ἡναγκάσθησαν οἱ μοναχοὶ νὰ ἐγκαταλείψωσιν αὐτήν. Δέκα ὅμως ἔτη πρότερον, ἦτοι κατὰ τὸ ἔτος 1676, ὅτε ἐπεσκέφθησαν τὴν μονὴν οἱ περιηγηταὶ Jacob Spon, γάλλος ἱατρὸς καὶ ὁ ἄγγλος George Wheler εὑρον αὐτὴν ἀκμάζουσαν, διότι γράφουν, ὅτι¹: «εἶναι τὸ ὠραιότερον μοναστήρι ὅλης τῆς Ἑλλάδος . . . καὶ εἶχε περίπου 150 καλογήρους. Ὁ ἡγούμενος ὁ ὁποῖος ἀντικαθίσταται δι' ἐκλογῆς ἀνὰ δύο ἔτη ὀνομάζεται Γρηγόριος . . . εἶναι ἓνας ἔξυπνος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει ἀρκετὰ καλὰ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά (C'étoit un homme d'esprit, qui entendoit assez bien l'ancien grec). Ἐπίσης, ὅτι: «Οἱ καλόγηροι ἐστιῶνται εἰς ἓνα μεγάλο ἐστιατόριον (dans un grand Réfectoire) τὸ ὁποῖον ἔχει ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος πολὺ μεγάλα τραπέζια, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἀλλὰ ὁ ἡγούμενος ἔχει μίαν μικρὰν τράπεζαν διὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ πρὸς τὸ ἔσχατον ἄκρον». Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου συνάγομεν εἰσέτι, ὅτι ἡ Τράπεζα διὰ νὰ ἔχη τότε ἐκατέρωθεν δύο σειρὰς ἀπὸ μεγάλα καὶ δὴ μαρμάρινα τραπέζια θὰ ἦτο ἀκόμη πολὺ μεγάλη. Πρὸς Ἀνατολὰς εἶχεν, ὡς εἰς τὰς παλαιὰς τραπέζας τῶν μονῶν, ἀποκεκομμένην τὴν τράπεζαν τοῦ ἡγουμένου, τὴν λεγομένην «ἀποκοπτήν»². Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων συμπεραίνομεν ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς μονῆς κατὰ τὸ 1676, ὅτε ἐπεσκέφθησαν ταύτην οἱ Spon καὶ Wheler, ἐσώζετο ὡς ἦτο τὸ πάλαι, δηλ. ὡς ἀποκατεστήσαμεν αὐτὴν ἐσχάτως κατὰ τὴν ἀναστήλωσίν της, ἡ δὲ κατάρρευσις αὐτῆς καὶ ἡ διασκευή της εἰς πολὺ μικροτέραν ἐγένετο, φαίνεται, εἰς δύο φάσεις, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρώτη πίπτει πρὸ τοῦ 1745, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Barskij (εἰκ. 19), ἡ δὲ δευτέρα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ὡς τοῦτο θὰ ἐξηγησωμεν κατωτέρω κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως αὐτῆς.

21) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1691 ἐκδοθέντος ἐν Λεβαδείᾳ δικαστ. ἐγγράφου³ τὸ ὁποῖον λέγει: «Παρασταθέντες ἐνώπιον τούτου τοῦ σεβαστοῦ ὀθωμανικοῦ δικαστηρίου . . . ἅπαντες οἱ καλόγηροι τῆς κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Λεβαδείας κειμένης Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐξέθεσαν τὰ κατωτέρω: «Ἀπὸ τῆς καταστάσεως μέχρι τοῦ νῦν πλησίον τοῦ τοίχου τῆς μονῆς ὑπάρχει σπήλαιον ὕδατος (δεξαμενὴ ἴσως), τῆς ὁποίας ὁ τοῖχος ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτῆς μερῶν, ἕνεκα τῆς πολυκαιρίας, κατέπεσε καὶ κατηδαφίσθη, καὶ ἐπειδὴ ἔχομεν ἀπόλυτον ἀνάγκην νὰ τὴν διωρθώσωμεν, ἐξαιτούμεθα ἵνα γίνῃ ἡ ἀπαιτουμένη αὐτοψία διὰ τοῦ δικαστηρίου καὶ μᾶς χορηγηθῇ παρ' αὐτοῦ ἡ πρὸς

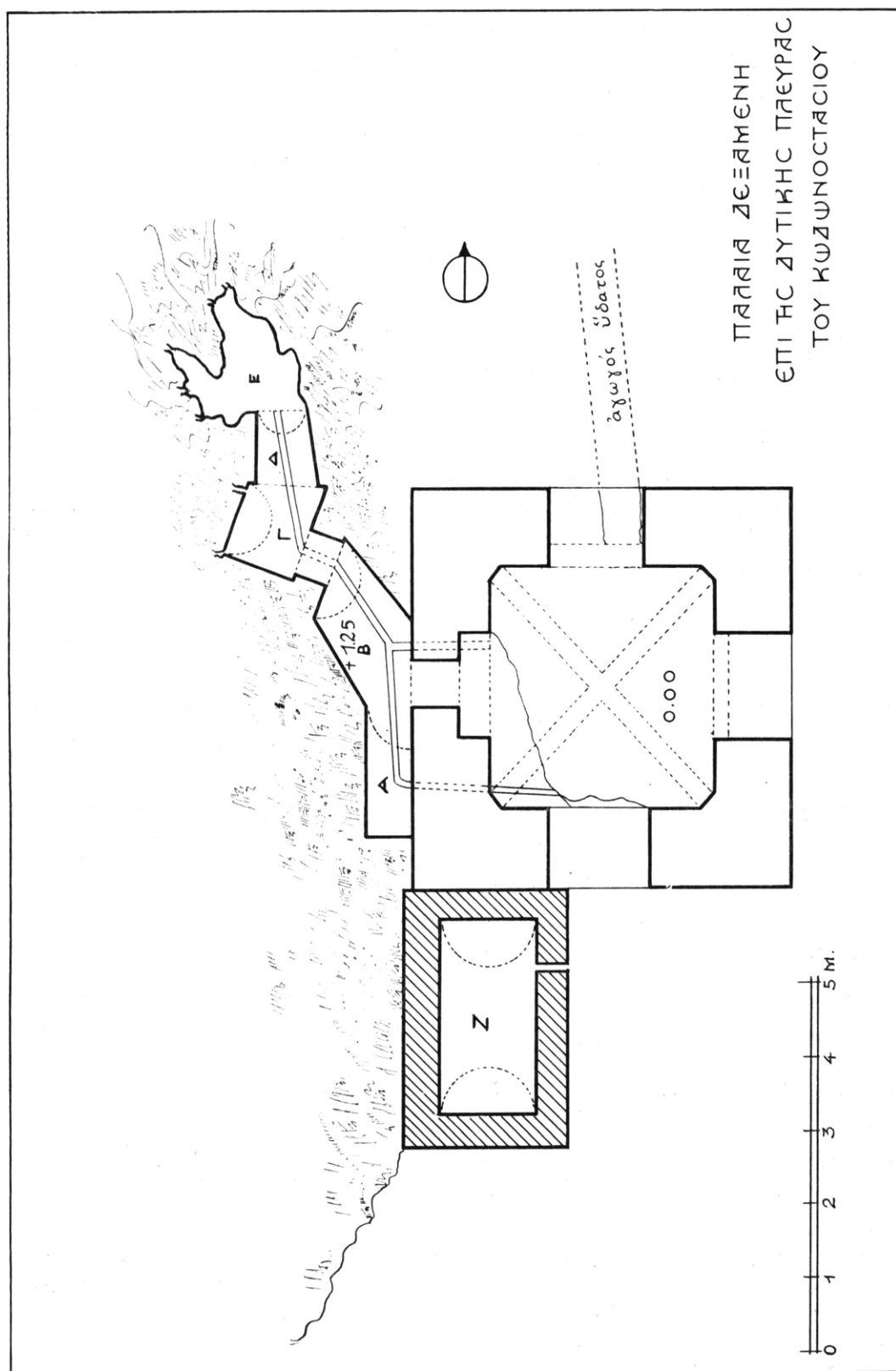
1 J. SPON et G. WHELER, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 etc. τ. 1-3, Lyon 1678, τ. 2, σ. 74.

2 Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, ἔ. ἀ. σ. 42-60.

3 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 114-115 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 126).

διόρθωσιν αὐτῆς ἄδεια κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχέδιον.» Ὅθεν ἀπεστάλησαν ἀπὸ μέρος τοῦ δικαστηρίου τούτου ὁ κλητὴρ Δερβῆς καὶ Ἰβραχὶμ τσελεπῆς, οἵτινες μεταβάντες ἐπὶ τόπου καὶ ἰδόντες ἰδίους ὄμμασι τὴν ῥηθεῖσαν δεξαμενὴν, παρετήρησαν, ὅτι πράγματι ἔμπροσθεν τῆς εἰρημένης μονῆς ὑπάρχει δεξαμενὴ ὕδατος, οἱ τέσσαρες τοῖχοι εἶναι ἀνὰ τρεῖς πῆχεις, ἥτοι κατὰ μῆκος, πλάτος καὶ ὕψος, ὅμοιος δὲ εἶναι καὶ ὁ ἔμπροσθεν τῆς βρύσεως συνεχόμενος ὢν τοῖχος ὅστις κατὰ μῆκος μὲν εἶναι δεκαπέντε πῆχεις, κατὰ ὕψος δὲ τέσσαρες, εἶναι θολωτὸς καὶ σκεπασμένος μὲ κεράμους· εἶναι ἐπίσης ἐρειπωμένος καὶ χρήζει ἐπιδιορθώσεως, καὶ ἐπανελθόντες εἰς τὸ δικαστήριον ἐπληροφόρησαν αὐτὸ δι' ἐκθέσεώς των περὶ τούτων. Ἐπομένως συμφώνως πρὸς τὴν ἀπόφασιν ἔχουσιν οὕτω «αἱ ἐκκλησίαι καὶ δεξαμεναὶ αὐτῶν διορθώνονται κατὰ τὸ ἀρχαῖον αὐτῶν σχέδιον ἄνευ ὑψώσεως καὶ ἄνευ τῆς εὐρύνσεως», ἐπετράπη παρὰ τοῦ δικαστηρίου . . . ἵνα διορθώσωσι τὴν τε δεξαμενὴν τοῦ ὕδατος καὶ ἕτερον καταπεσόν μέρος ἄνευ ὑψώσεως ἢ εὐρύνσεως αὐτοῦ κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχέδιον, . . . Ἐγένετο τῇ πέμπτῃ τῆς σελήνης Μονχαρρέμ τοῦ χιλιοστοῦ ἑκατοστοῦ τρίτου ἔτους.» (= 1691), μανθάνομεν ὅτι ἔμπροσθεν τῆς μονῆς καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου αὐτῆς ὑπῆρχε δεξαμενὴ (σπήλαιον ὕδατος). Αὕτη κατὰ τὸ ἀνωτέρω δικαστ. ἔγγραφον εἶχεν ἀνάγκην ἐπιδιορθώσεως, διότι εἶχον καταπέσει οἱ τοῖχοι αὐτῆς. Ἡ δεξαμενὴ αὕτη τῷ ὄντι ἔκειτο πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου κωδωνοστασίου, ἔνθα τὸ ἔδαφος εὐρίσκεται κατὰ 2.91 μ. ὑψηλότερον περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἰσογείου. Πράγματι, ὡς διεπιστώσαμεν, τὸ ἰσόγειον τοῦ κωδωνοστασίου φέρει κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν τὰ στόμια δύο θολωτῶν στοῶν (εἰκ. 38). Τὸ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοξωτὸν στόμιον ἔχει πλάτος 0.60 μ. καὶ ὕψος 0.98 μ., ἡ δὲ ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτὸ στοὰ σχήματος παραλληλογράμμου (εἰκ. 38, Β) στρέφεται ἀμέσως πρὸς τὰ ΒΔ. ἐπὶ μήκους 1.37 καλυπτομένη δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ἐξ ὀπτοπλίνθων ὕψους κατὰ τὴν κλεῖδα 1.62 μ., ἔνεκα δὲ τῆς πρὸς τὸ τέρμα τῆς εὐρύνσεως, τὸ σχῆμά της ἀποβαίνει παραλληλόγραμμον πλάτους 1.12 μ. Εἰς τὸ τέρμα τῆς λοξῆς ταύτης θολωτῆς στοᾶς ὑπάρχει τοῖχος, πάχους 0.46 μ., ὅστις εἰς ὕψος 0.90 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου φέρει μικρὸν τοξωτὸν ἄνοιγμα πλάτους 0.57 μ. καὶ ὕψους 0.72. Τὸ τοξωτὸν τοῦτο ἄνοιγμα φαίνεται ὅτι ἔκλειε διὰ θυρίδος, διότι ἄνωθεν ἔφερε ξύλινον ὑπέρθυρον (πρέκι). Διὰ τοῦ ἀνωτέρω ἀνοίγματος εἰσέρχεται τις ἐντὸς ἐτέρας θολωτῆς στοᾶς ἀκανονίστου τετραπλεύρου σχήματος (εἰκ. 38, Γ) καλυπτομένου δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ὕψους κατὰ τὴν κλεῖδα 2.23 μ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς ταύτης φέρει εἰς τὰς κάτω γωνίας ὁπὰς ἐκροῆς ὕδατος, αἱ ὁποῖαι ὁμῶς ἄγνωστον πότε ἐστείρευσαν.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τῆς ἀνωτέρω στοᾶς ὑπάρχει ἕτερον τοξωτὸν ἄνοιγμα πλάτους 0.80 μ., τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ πρὸς Βορρᾶν εἰς ἐτέραν θολωτὴν στοᾶν (εἰκ. 38, Δ) μήκους 1.12 μ. καὶ ὕψους 1.42 μ., καλύπτεται δὲ καὶ αὕτη δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Ἡ τελευταία αὕτη στοὰ καταλήγει εἰς «σπήλαιον» (εἰκ. 38, Ε) ὑπὸ τὸν σκληρὸν βράχον, τὸ ὁποῖον εἰς βάθος 2.40 μ. φέρει δύο κοιλότητας. Εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ σπηλαίου τούτου διακρίνονται πολλαὶ χαρακτηριστικαὶ ὁπαὶ μαστεύσεως ὕδατος ἐκ τῶν κατωτέρων μερῶν τοῦ σπηλαίου, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ αὗται σήμερον νεκραί, φαίνεται ὁμῶς σαφῶς ὅτι ἐκ τῶν

Εικ. 38. Παλαιά δεξαμενή εις τὸ Ισόγειον τοῦ κωδωνοστασίου μετὰ τὸν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὀδραγωγὸν στοῶν ΑΒΓΔΕ.

ὁπῶν αὐτῶν τοῦ σπηλαίου ἔρρεε κάποτε ὕδωρ καὶ ἦτο ἐκεῖ ἀνέκαθεν παλαιὰ πηγή¹. Τοῦτο ἐξ ἄλλου προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ βραχῶδους δαπέδου ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἀλλεπαλλήλων ὑπογείων στοῶν ὑπάρχει λαξευμένη αὐλαξ ῥοῆς ὕδατος πλάτους 0.18 μ. καὶ βάθους 0.08 μ., ἡ ὁποία ἄρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴν τοῦ ὑπὸ τὸν βράχον σπηλαίου καὶ καταλήγει πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ κωδωνοστασίου. Ἐκεῖ χωρίζεται εἰς δύο κλάδους, ἐξ ὧν ὁ εἰς εἰσερχόμενος ὑπὸ τὸν τοῖχον αὐτοῦ ἔρρεεν ἐντὸς τῆς εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ κωδωνοστασίου ὑφισταμένης δεξαμενῆς, ὁ δ' ἕτερος κλάδος βαίνει παραλλήλως σχεδὸν πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κωδωνοστασίου πρὸς Νότον, ὀλίγον δὲ πρὸ τῆς ΝΔ. γωνίας αὐτοῦ στρέφει, διαπερᾷ τὸν τοῖχον καὶ καταλήγει καὶ αὐτὸς ἐντὸς τῆς ἀνωτέρω ἰσογείου δεξαμενῆς τοῦ κωδωνοστασίου. Ὁ δεύτερος αὐτὸς κλάδος ὁ βαίνων παραλλήλως πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κωδωνοστασίου μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Νότον, ἀνήκει καὶ αὐτὸς εἰς τὸ δάπεδον στοᾶς (δίοδος) πλάτους 0.62 μ. καὶ ὕψους 1.25 μ., ἡ ὁποία θὰ κατέληγε πρὸς Νότον εἰς ἀνοιγμα εἰσόδου πρὸς τὰς θολωτὰς ὑπογείους στοᾶς καὶ ἐκαλύπτετο μὲ τεταρτοκυλινδρικὸν θόλον (εἰκ. 38, Α).

Ἡ ἐπιμελεστάτη κατασκευὴ διὰ κανονικῶν μεγάλων ἰσοῦψων καὶ ἰσοπαχῶν ὀπτοπλίνθων, ἐπιμελῶν ἀρμῶν ἐκ πατητοῦ κονιάματος ὅλων τῶν θολωτῶν αὐτῶν στοῶν καὶ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁλόκληρον τὸ ὑπόγειον αὐτὸ συγκρότημα τοῦ ὕδραγωγείου κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, ὡς τοῦτο ἐξ ἄλλου βεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω δικαστ. ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1691 τὸ ὁποῖον ἀναφέρει, ὅτι: «*Ἀπὸ τῆς καταστέσεως* (δηλ. ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς μονῆς), *μέχρι τοῦ νῦν πλησίον τοῦ τοίχου τῆς μονῆς ὑπάρχει σπήλαιον ὕδατος δεξαμενῆς ἰσως*». Σημειωτέον ὅτι περὶ τῆς ἐκεῖ ὑπαρχούσης πηγῆς ὁμιλεῖ καὶ ὁ βιογράφος τοῦ Ὁσίου προκειμένης τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτοῦ², λέγων: «*Ὁρᾷς οἶος ὧδε χῶρος, ἐφ' ὃν ἔστηκας; ὡς εὐκραῆς; ὡς ἐπιτερπής; θορύβου τε παντὸς ἐλεύθερος καὶ ἀνθρώποις σχεδὸν ἄβατος; ἄλλως τε δὲ καὶ ὕδατος εὐπορῶν τοῦ καθαρωτάτου ὁμοῦ πρὸς τε χρεῖαν δίψης καὶ πρὸς ἀρδεῖαν λαχανικῶν καὶ φυτῶν ἱκανῶς ἔχοντας*;».

Τὸ δάπεδον τῶν ἀνωτέρω στοῶν εἶναι λαξευμένον ἐπὶ σκληροῦ βράχου, εὐρίσκεται δὲ κατὰ 1.25 μ. ὑψηλότερον ἀπὸ τὸ τοῦ ἰσογείου (ἡμιὑπογείου) τοῦ κωδωνοστασίου τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο ἀναμφισβητήτως ἀρχῇθεν ὡς κινστήρνα τῆς ὀπισθεν ὑφισταμένης, ὡς ἀνωτέρω, παλαιᾶς πηγῆς. Τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι τμῆμα τῆς ἡμιὑπογείου δεξαμενῆς ταύτης ἔχει διαμορφωθῇ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν λαξευθῇ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, μικραὶ αὐλακες ῥοῆς ὕδατος, ἐφ' ὧν ἐδράζονται (πατοῦν) οἱ παλαιοὶ τοῖχοι τοῦ κωδωνοστασίου (πάλαι βυζαντ. ναῦδριου)³.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, φρονοῦμεν ὅτι ἡ ὑπόθεσις τοῦ κ. Χ. Μπούρα⁴, καθ' ἣν τὸ ἰσόγειον τοῦ κωδωνοστασίου ἦτο Ἀγίασμα καὶ εἶχε σχέσιν μὲ ἰάματα κλπ. δὲν ἀνταποκρί-

¹ Ἡ λεπτομερὴς καταμέτρησις τῶν ἀνωτέρω ὑπογείων θολωτῶν στοῶν μέχρι τοῦ ὑπὸ τὸν βράχον σπηλαίου ἦτο ἐπίπονος καὶ δυσχερεστάτη. Ταύτην ὀφείλω εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ δραστηρίου καὶ ἐμπειροτάτου ἀρχιτεχνίτου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Χαριλάου Σφακιανάκη.

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 47.

³ Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, ἔ. ἀ. 128.

⁴ Αὐτόθι σ. 155 - 156.

νεται πρὸς τὴν πραγματικότητα. Εἰς τὸ σχεδιογράφημα ἄλλωστε τοῦ Barskij (εἰκ. 19) φαίνεται καθαρά, ὅτι εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, ἦτοι ὀπισθεν καὶ παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κωδωνοστασίου ὑπῆρχε μεγάλη δεξαμενὴ μὲ τοίχους κλπ. ὡς ἀκριβῶς περιγράφεται εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον, ἔνθα ἀναφέρεται, ὅτι: (*« ἔμπροσθεν τῆς εἰρημένης μονῆς ὑπῆρχε δεξαμενὴ ὕδατος, οἱ τέσσαρες τοῖχοι εἶναι ἀνὰ τρεῖς πῆχεις »* κλπ.), ἐπίσης εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Barskij (εἰκ. 19) διακρίνεται σαφῶς ὅτι ἐκ τῆς ἐν λόγῳ

Εἰκ. 39. Ἡ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κωδωνοστασίου νεωτέρα δεξαμενὴ (εἰκ. 38, Ζ), ἔνθα διακρίνονται καὶ οἱ ἀρχαῖοι δόμοι.

δεξαμενῆς ἔρρεεν ὕδωρ. Ἀκόμη καὶ σήμερον παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κωδωνοστασίου ὑφίσταται μεταγενεστέρα νεκρὰ δεξαμενὴ (εἰκ. 38 Ζ καὶ 39). Κατὰ ταῦτα ἢ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἔγγραφῳ μνημονευομένη δεξαμενὴ, ἔνθα ἀναγράφεται, ὡς εἶδομεν *« Ἀπὸ τῆς καταστάσεως μέχρι τοῦ νῦν . . . »* δηλ. ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς μονῆς, εἶναι ἀναμφιβόλως ἢ ὡς ἄνω παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κωδωνοστασίου περιγραφεῖσα καὶ ἥτις διακρίνεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19). Βραδύτερον φαίνεται ὅτι ἐστέρησεν ἢ ὑπὸ τὸ σπήλαιον ἐκεῖνο παλαιὰ πηγὴ καὶ μετετοπίσθη βορειότερον, ἦτοι ἐκεῖ, ἔνθα σήμερον ῥέει ἢ ἐντὸς τῆς αὐλῆς παρὰ τὴν νοτιάν πύλην τῆς μονῆς μεταγενεστέρα κρήνη, ἥτις κατὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴν κατεσκευάσθη τὸ ἔτος 1896.

22) Έκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1701 ἐκδοθέντος δικαστ. ἐγγράφου¹ μανθάνομεν ὅτι κατόπιν πάλιν ἀδείας οἱ μοναχοὶ ἐπεσκεύασαν « τὰς πέριξ τῆς μονῆς κειμένας βρύσεις ».

Κατὰ τὰ ἔτη 1700 - 1780 οὐδεμία ἐργασία στερεώσεως ἢ ἐπισκευῆς τῆς μονῆς ἐγένετο. Πολλὰ δικαστικά ἐγγράφα τῶν ἐτῶν αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς ἀγορὰς κτημάτων, ἀμπελώνων καὶ ἀγρῶν καλλιεργείας ὁρύξης ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἢ παρὰ κατοίκων τῆς περιφερείας Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, ὡς καὶ εἰς διαφορὰς λόγῳ καταπατήσεως κτημάτων τῆς μονῆς, πλαστογραφήσεως ἐγγράφων (χοτζετίων) ὑπὸ Τούρκων ὑπαλλήλων πρὸς σφετερισμὸν κτημάτων αὐτῆς καὶ εἰς διαμαρτυρίας τῶν μοναχῶν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου διὰ τὴν ἄδικον ἀπαίτησιν καταβολῆς βαρυτάτων ἐκτάκτων φόρων, ὡς τοῦτο μανθάνομεν ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1766 ἐκδοθέντος φερμανίου πρὸς τὸ ἐν Λεβαδείᾳ δικαστήριον², τὸ ὁποῖον λέγει: [*Φερμάνι χιταπέντι εἰς τὸν καδὴν Λεβαδείας*]. Γνωστὸν ἔστω σοι, ὅτι οἱ καλόγηροι τοῦ Μοναστηρίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, . . . τὸ ὁποῖον ὑπὸκειται εἰς τὸν αὐτὸν καζᾶ τῆς Λεβαδείας ἔκαμαν ἀναφορὰν εἰς τὸ κατώφλιον τῆς βασιλείας μου ποτὲ ἕως σήμερον δὲν ἐπλήρωσαν μήτε ἀβαρίζι μήτε τεκλίφι, τώρα ὁμως οἱ « Ἀγιάνιδες τοῦ βιλαετίου καὶ κοτζαπάσιδες παρακινούμενοι ἀπὸ μαράζι καὶ πάθος τοὺς ἐνοχλοῦν, ζητοῦντες, ἀπὸ αὐτοὺς ἀβαρίζι καὶ τεκλίφι ἐναντίον τοῦ σουεντίου καὶ συνάζοντες τα μὲ βίαν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κἄνονν μεγαλωτάτην ἀδικίαν. . . Ταῦτα πρὸς γνῶσίν σας . . . Ἐν ἔτει 1180 Σιαμπάν. » (=1766).

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων χρεῶν καὶ τῆς κακῆς διοικήσεως, ἡ μονὴ εἶχε περιπέσει κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην εἰς μαρασμόν.

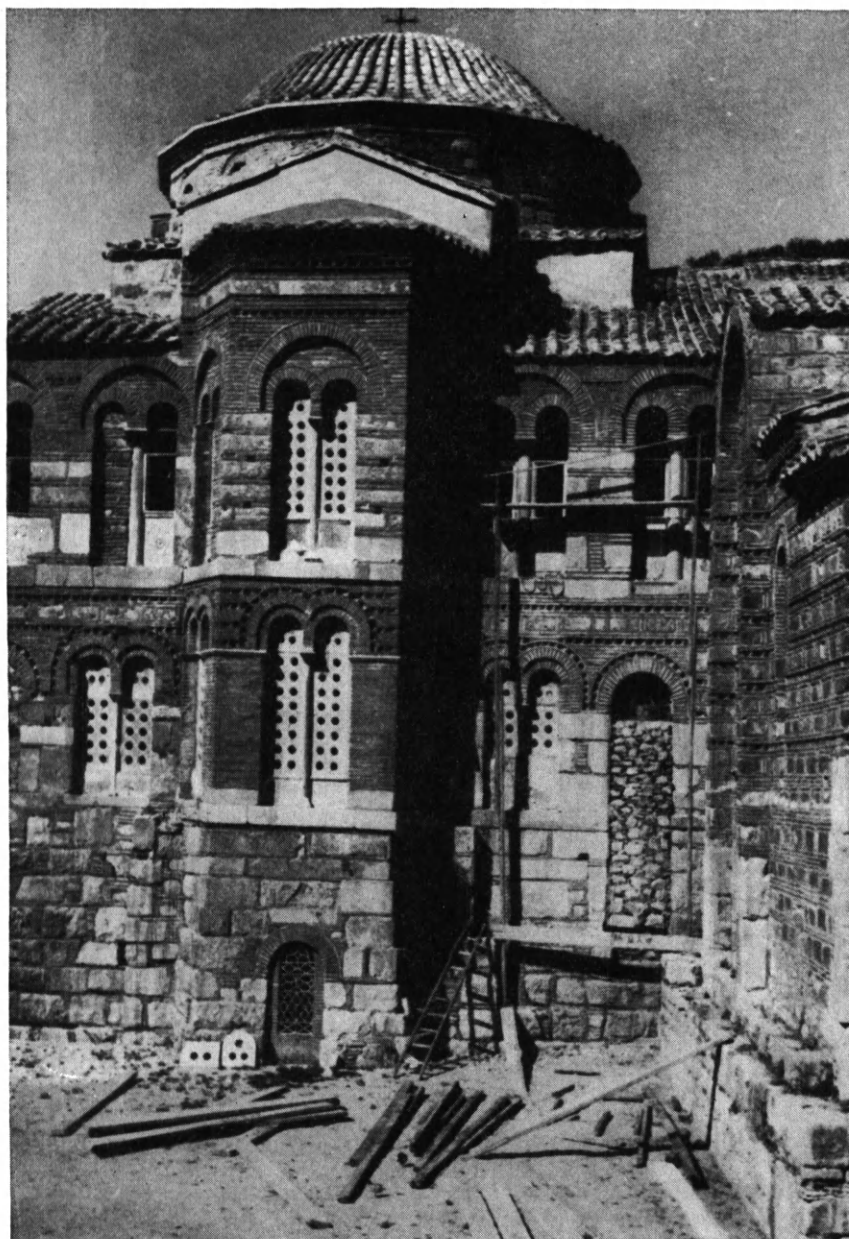
Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἀνωτέρω ἀκριβῶς ἔτος 1766 ἐπισκεφθέντος τὴν μονὴν Ἀγγλου περιηγητοῦ Richard Chandler³, μανθάνομεν τὰ ἑξῆς: « Τὰ διαμερίσματα ἢ κελλία εἶναι πολὺ εὐτελεῖ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν ἦτο τότε 120, ἐξ ὧν πολλοὶ ἀπουσίαζον φυλάσσοντες ποίμνια ἢ χρησιμοποιούμενοι εἰς τὴν γεωργίαν. Μᾶς ἐφιλοξένησεν ὁ Ἡγούμενος, ὁ ὁποῖος μᾶς εἶπεν ὅτι τὸ μοναστήρι εἶχε πολλὰ χρέη καὶ ὅτι ὑπέφερε πολὺ ἀπὸ ἀπαιτήσεις διαφόρων, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπλήρωνεν ἐτησίως φόρον εἰς τοὺς Τούρκους ποσὸν 175 λιρῶν στερλινῶν. Τὸ κλίμα εἶναι κακόν, τὸ ὕδωρ μακρὰν, φαίνεται μᾶλλον ὅτι πηγαίνουν εἰς τὴν πηγὴν, ἣτις ἐπρομήθευεν ὕδωρ εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ Στειρίου. » Ἐπίσης ὁ Chandler ἀναφέρει περαιτέρω: « Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἐγκωμιαστοῦ της ὡς δόξα τῆς Ἑλλάδος καὶ ὡς βασίλισσα ὅλων τῶν μονῶν ἕνεκα τοῦ ναοῦ της, ὅστις λόγῳ λαμπρότητος καὶ μεγέθους καὶ ἀναλογιῶν δὲν ἔχει ὅμοιον ἴσως εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ἡ πολυτελεὴς κατασκευὴ διατηρεῖ ἐντὸς τὸ σχῆμα τοῦ Εὐκτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον μετετράπη τὸ κελλίον τοῦ Λουκᾶ. Ὑπέφερε πολὺ, ὡς ἀνεμένετο, ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ ἀπὸ σεισμούς· καὶ τὸ ἐξωτερικόν του πολὺ ἐπεβαρύνθη καὶ παρεμορφώθη λόγῳ τῆς προσθήκης μεγάλων ἀντηρίδων ὑποστηρίξεως τῶν τοίχων . . . ».

1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 117 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 130).

2 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 199 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 250).

3 RICHARD CHANDLER, Travels in Greece, Oxford 1776, σ. 253.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Chandler ἀναφερομένων μαρτυροῦμεν, ὅτι α) ἡ μονὴ κατὰ τὸ ἔτος 1766 εἶχε μὲν 120 μοναχοὺς ἀλλὰ λόγῳ κακῆς διοικήσεως καὶ χρεῶν εὐρύσχετο εἰς ἀθλίαν οἰκονομικὴν κατάστασιν, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ ὕδατος ἐστερεῖτο,

Εἰκ. 40. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ καθολικοῦ ἐνθα διακρίνεται τοιχισμένον τὸ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοξωτὸν ἄνοιγμα.

ἐπειδὴ, ὡς φαίνεται, ἡ παρακειμένη πηγὴ ἐστείρευσε. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἠναγκάσθησαν οἱ μοναχοί, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν μονὴν κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, β) ὅτι ὁ Chandler εἶδε τότε, τὸ 1766, τὰς μεγάλας ἀντηρίδας, αἵτινες

εἶχον προσκολληθῇ εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ καθολικοῦ, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19), τὸ ὁποῖον συνέταξεν οὗτος κατὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1745 γενομένην εἰς τὴν μονὴν ἐπίσκεψίν του, φαίνεται σαφῶς ὅτι αἱ ἀντηρίδες δὲν ὑπάρχουν. Κατὰ συνέπειαν αἱ ἀντηρίδες τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ κατεσκευάσθησαν ἀναμφισβητήτως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1745 καὶ 1766. Ἐπομένως ἐσφαλμένως, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη (σ. 56), δέχονται οἱ Schultz καὶ Barnsley¹ καθὼς καὶ ὁ O. Wulff² ὅτι αἱ ἀνωτέρω ἀντηρίδες κατεσκευάσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1591, στηριζόμενοι μόνον εἰς τὸν Κρέμον³, ὅστις ἀναφέρει ἀπλῶς, ὅτι: «Τῷ 1591 ἐπεσκεύασαν τὸ ἐστιατόριον καὶ τὸ περιτείχισμα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας». Αἱ ἀνωτέρω ἀντηρίδες ἀσχέτως τοῦ ὅτι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των οὐδένα στατικὸν σκοπὸν ἐξυπηρετοῦν, κατεσκευάσθησαν προφανῶς, ἐπειδὴ τὸ μνημεῖον εἶχεν ὑποστῇ πολλὰ ῥήγματα ἐκ τῶν σεισμῶν καὶ τῆς πολυκαιρίας, οἱ δὲ θόλοι του εἶχον ὑποστῇ διάβρωσιν ἐκ τῶν φθορῶν τῆς κεραμώσεως τῶν στεγῶν αὐτοῦ.

Σημειωτέον ὅτι τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ δὲν εἶχον τότε, ἤτοι τὸ 1745, ἀκόμη φραγθῇ, πλὴν τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ κάτω τμήματος τοῦ κωδωνοστασίου (πάλαι βυζ. ναυδρίου) καὶ ἐνὸς μεγάλου ἀνοιγματος τοῦ παρὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ καθολικοῦ διαμερίσματος εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τῶν δύο ἐκκλησιῶν παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν. Τὸ ἀνοιγμα τοῦτο εὑρομεν καὶ ἡμεῖς κατὰ τὰς τελευταίας ἐργασίας κτισμένον (εἰκ. 40)⁴. Οὐδὲν ὁμῶς ἕτερον παράθυρον τοῦ καθολικοῦ ἦτο φραγμένον πλὴν ἴσως μικρῶν τμημάτων αὐτῶν λόγῳ φθορᾶς. Τοῦτο σαφῶς φαίνεται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Barskij (εἰκ. 19). Πράγματι προσεκτικὴ παρατήρησις τῆς εἰκόνης ταύτης πείθει, ὅτι ὅλα τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ δὲν ἦσαν τότε φραγμένα, τόσον τὰ τρίλοβα τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρθηκος ὅσον καὶ τὰ τῆς νοτίας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ. Ἀρκεῖ χαρακτηριστικῶς νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἰσογείου, ἐνῶ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Barskij σχεδιάζεται σαφῶς, μὲ φαινόμενον καθαρὰ τὸν διαχωριστικὸν κιονίσκον του, τὰ τόξα καὶ τὰ κάτωθεν θωράκια, ἐν τούτοις βραδύτερον καὶ δὴ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἔκλεισε τελείως καὶ κατεσκευάσθησαν ἐντὸς αὐτοῦ δύο μικραὶ πολεμίστραι, ὡς τοῦτο ἐγένετο καὶ εἰς τὰ ἄλλα παράθυρα, καθὼς δὲ φαίνεται εἰς τὴν εἰκόνα 41, κατέστη τοῦτο σχεδὸν ἀφανές.

Πέρα ὁμῶς τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων, ἐκ τῆς ἄλλης ἀπεικονίσεως ὑπὸ τοῦ Barskij τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καθολικοῦ (παρένθ. πίν. Β) καὶ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς αὐτοῦ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1745⁵, μανθάνομεν, ὅτι ὁ Barskij εἶδε τότε ὅτι τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ εἶχον τζάμια, ἐξ οὗ προκύπτει ὅτι ταῦτα δὲν ἦσαν τότε φραγμένα. Ἐπομένως, ἂν καὶ οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἐν τούτοις πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι ἐσφαλμένως

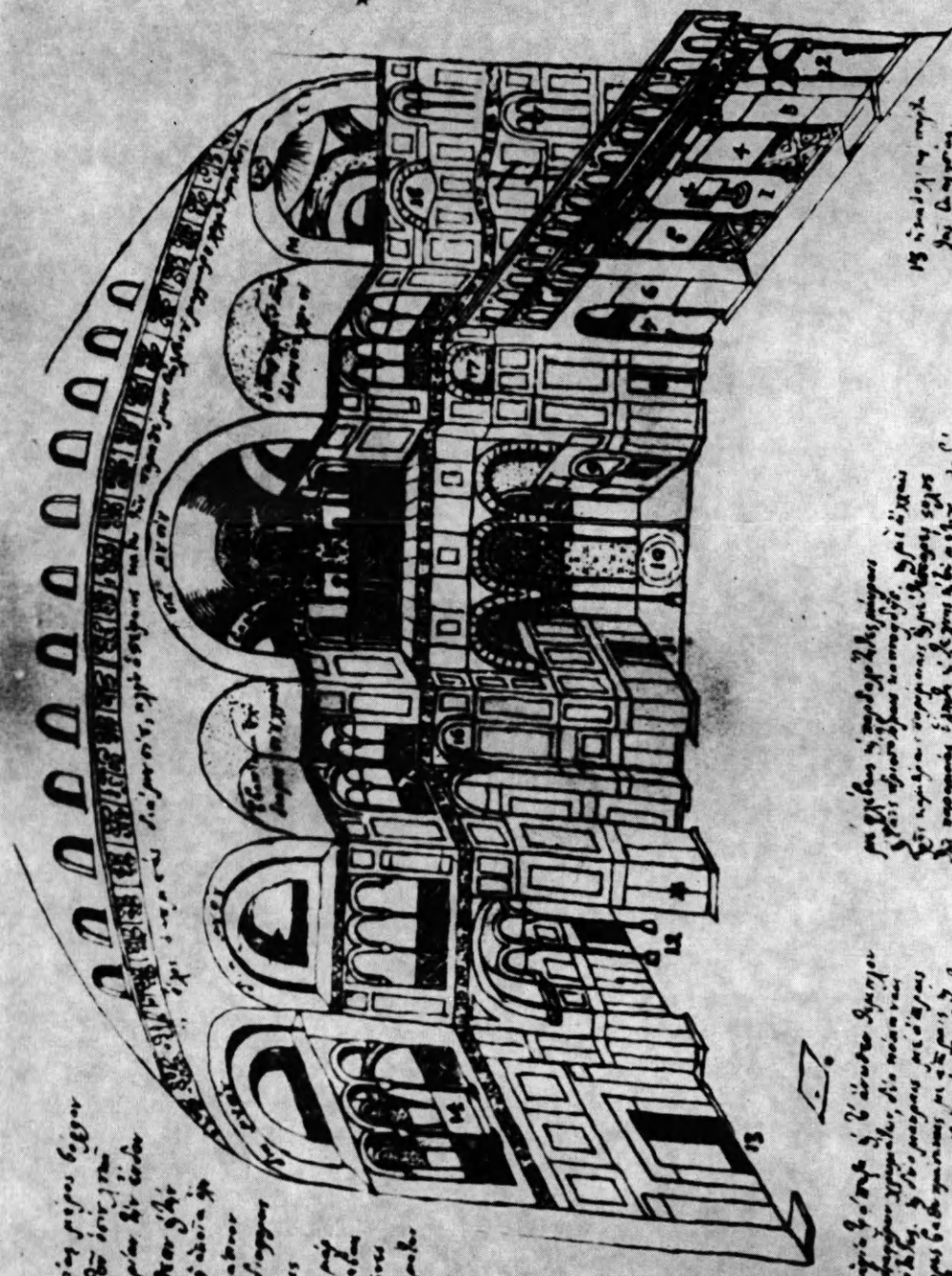
1 SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 4 σημ. 1.

2 O. WULFF, ἔ. ἀ. Das Katholikon von Hosios Lukas, σ. 2.

3 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 44 καὶ τ. Γ', σ. 105 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγρ. 106).

4 Περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνοιγματος τούτου θὰ ἀσχοληθῶμεν κατωτέρω.

5 V. G. BARSKIJ, Stranstvovanija, ἔ. ἀ. τ. 4 (σχέδιον ἐναντι τῆς σ. 147).

[illegible][illegible][illegible]

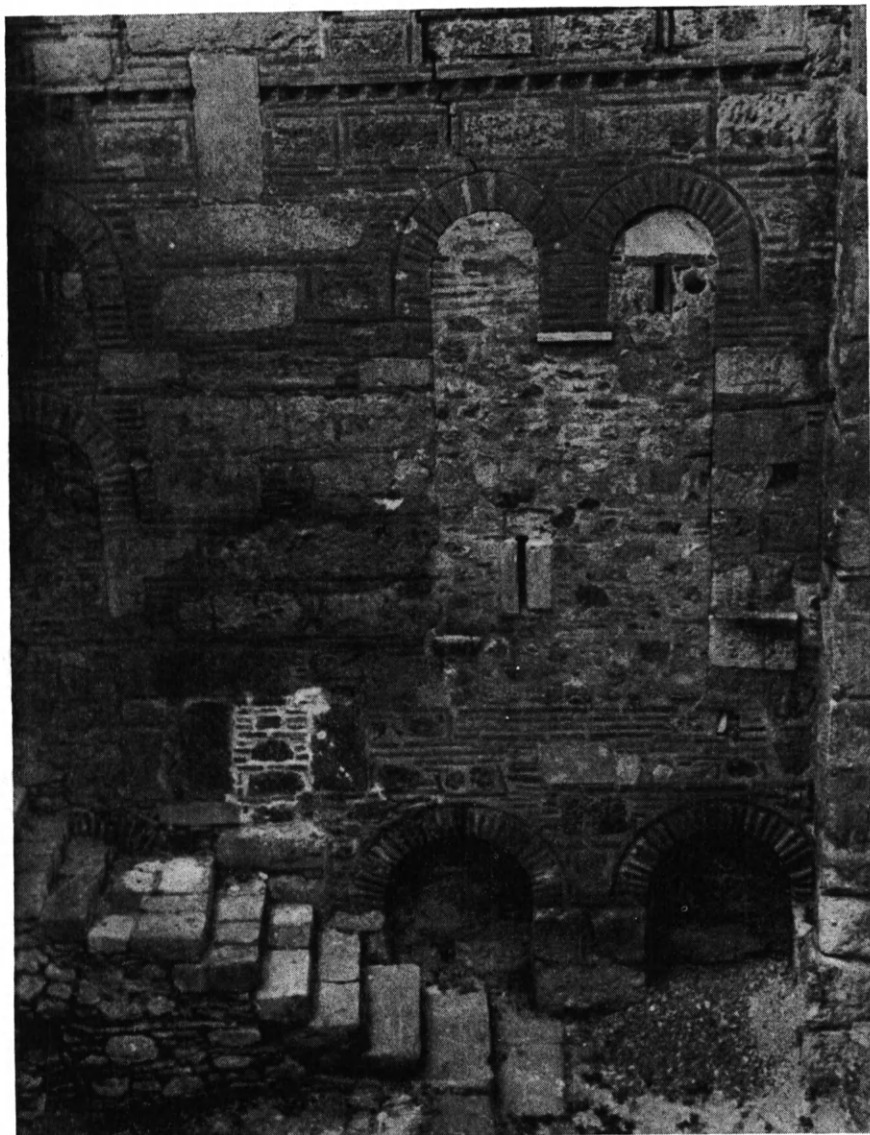
11 *Handwritten text in a cursive script, likely a list or inventory, with some lines crossed out.*
 12 *Handwritten text in a cursive script, likely a list or inventory, with some lines crossed out.*

MS is dated as 1874
Jas. C. Rogers.

144. *Handwritten text in a cursive script, likely a list or index, with some words underlined.*

[illegible]

ἀνεφέρθη ὑπὸ τοῦ Χ. Μπούρα¹, ὅτι: («πάντως στὸ σχέδιασμα τοῦ Barskij σαφῶς φαίνονται κλεισμένα (τὰ παράθυρα)» καὶ ὅτι «δὲν εὐσταθεῖ λοιπόν, τὸ ὅτι ἡ ὀχύρωσις τοῦ ναοῦ ἔγινε κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821...» ὡς ἀνεγράφη εἰς τὸ «Ἑρ-

Εἰκ. 41. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοιχισμένον δίλοβον παράθυρον τοῦ ἱσογείου τοῦ καθολικοῦ, τὸ ὅποῖον φέρει δύο μικρὰς πολεμίστρας.

γον 1959, σ. 175 καὶ εἰς BCH 1955, σ. 257 »). Ἴδου δὲ τί λέγει ὁ Barskij περιγράφων τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ καὶ δὴ τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σταυροθόλιον καὶ τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον μέγα τρίλοβον ἄνοιγμα τοῦ ἱσογείου καὶ τοῦ ὁρόφου:

¹ Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 136, σημ. 1.

« 10 ὁ τοπος τῆς χοροστασίας μὲ ἐξ καμάραις καὶ μὲ θόλον
 » ὀλοχρυσον διὰ μυσίου λίθου κεκοσμημένος, με τρεῖς ἀπὸ
 » μεσα αἱ ὁποῖαι κρατοῦνται ἀπὸ δύο κολῶνες θαυμασταῖς,
 » ὑψηλαῖς ὡς δύο ὀργαῖς, πλατεῖαις μίαν σπυθαμῆν
 » παχῆς τ' ἥμισυ μονον τῆς σπυθαμῆς, εἶναι δὲ ἄσπραις
 » μὲ φλέβαις καὶ παρδαλότητες μαύραις
 » καὶ ταῖς περισσότεραις καπνοειδεῖς. καὶ μὲ ἁλλαῖς
 » τρεῖς καμάραις παρόμοιαις καὶ μὲ τέσσαρες στύλους
 » τῆς παρομοίας ὕλης τε καὶ τέχνης καὶ τοῦ μέτρου. εἰς δὲ
 » τὴν μεσην ἦτον ποτε πορτα ἀλλὰ τώρα εἶναι κτισμένη
 » ἐκατέρωθεν δὲ πλάκες μακρότερες ἀπὸ μίαν ὀργίαν
 » περιφράττον ἀναμεταξὺ τῶν στύλων τὸν τεῖχον, καὶ ἐπάνωθεν
 » παράθυρα μὲ τζάμια, ἔτζη εἶναι καὶ ἀπὸ <τόν> ἄλλον χορὸν τῆς εκκλησίας »
 (δηλαδὴ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ).

Ὅμοίως περιγράφων ὁ Barskij τὸ εἰς τὰ ὑπερῶα, ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ, μέγα τρίλοβον παράθυρον λέγει:

« 15 Παρόμοιως καὶ μεγάλαις ἐκ μαρμάρου πλακες καὶ καμαρες
 » καὶ δζάμια καθὼς καὶ εἰς τὸν ἀριθμὸν δέκα ».

Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ Barskij ἀναφέρει ῥητῶς, ὅτι τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ εἶχον τότε (1745) τζάμια, προκύπτει ὅτι αὐτὰ δὲν ἦσαν τότε (1745) «κλεισμένα» οὔτε ὅτι τότε «χρησιμοποιήθηκε σὰν ἀμυντήριο καὶ ὁ ἴδιος ὁ κεντρικὸς ναός¹». Τοῦτο, ὡς ὀρθῶς ὑπεστηρίχθη², ἐγένετο ἀργότερον κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, δοθέντος ὅτι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἔπαιξε, μετὰ τὴν μονὴν τῆς Ἀγίας Λαύρας, σπουδαῖον ῥόλον κατ' αὐτήν.

Ἐπίσης ἐκ τοῦ σημαντικοῦ σχεδιογραφήματος τοῦ Barskij (παρένθ. πίν. Β) πληροφοροῦμεθα, ὅτι κατὰ τὸ 1745 τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ ὑφίσταντο ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των καὶ δὲν εἶχον εἰσέτι καταπέσει³, διότι ὁ Barskij εἰς τὸ σχε-

1 X. ΜΠΟΥΡΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 136, σημ. 1.

2 Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἔργον 1959, σ. 175 καὶ BCH 1955, σ. 257. Πρβ. καὶ Ε. ΤΡΟΥΜΠ, Quelques vieilles églises byzantines de la Grèce moderne, Marseille 1896, σ. 17.

3 Οἱ SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 4, σημ. 2, ἐσφαλμένως δέχονται ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου πιθανώτατα ἐξηφανίσθησαν κατὰ τὸ 1593, ἀφοῦ μάλιστα οἱ περιηγηταὶ Spon καὶ Wheler, οἱ ὁποῖοι ἐπεσκέφθησαν τὴν μονὴν κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1676, ἀναφέρουν ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου ὑφίσταντο. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ GEORGE WHEELER, A Journey into Greece in Company of Dr. Spon of Lyon, London 1682, σ. 321: «... Ἐπειτα ὑπάρχει εἰς τὸ μέσον ἕνας ἀρκετὰ μεγάλος τρούλλος ὁ ὁποῖος εἶναι τοποθετημένος κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Ὅλοι οἱ τοῖχοι εἶναι ἐπενδεδυμένοι μὲ λεῖα μάρμαρα καὶ τὸ δάπεδον εἶναι ἀπὸ μάρμαρα διαφόρων χρωμάτων, ἱασπιν, πορφυρίτην κλπ. Ἡ ὀροφή καὶ ὁ τρούλλος κοσμοῦνται μὲ ἀρχαῖα ψηφιδωτὰ μὲ μορφὰς τοῦ Σωτῆρος, τῆς Εὐλογημένης Παρθένου καὶ ἁλ-λων... ». Ἐπίσης σημειοῦμεν ὅτι δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ ἀνωτέρω ἄγγλος περιηγητὴς Sir George Wheler «πέρασε ἀπὸ τῆς Μονῆς στὰ 1682» ὡς ἀναφέρει ὁ κ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ (ἔ. ἀ. σ. 155), ἀλλὰ κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1676 μαζί μὲ τὸν γάλλον Spon. Κατὰ τὸ 1682 ἐγένετο ἐν Λονδίνῳ ἡ δημοσίευσίς τοῦ ἐν Ἑλλάδι ταξιδίου του.

διάσμά του τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καθολικοῦ (παρένθ. πίν. Β) γράφει κάτωθεν τῆς ζώνης τοῦ τρούλλου: «ὅλος ὁ κουμπὲς διὰ μουσίου, πλὴν ὁ στέφανος κάτω τῶν παραθύρων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου λελαξευμένος», ἔσφαλλε δὲ μόνον διότι ἐξέλαβε τὴν κάτωθεν τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου λευκὴν καὶ δι' ἀκάνθης κεκοσμημένην στεφάνην ὡς οὗσαν «ἐκ λευκοῦ μαρμάρου» ἐνῶ εἶναι γυψίνη. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ Barskij, ὅστις, ὡς εἶδομεν, ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν κατὰ τὸ ἔτος 1745 καὶ ἀνέγραψεν εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθὲν σχέδιον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καθολικοῦ ὅτι ὑφίσταντο τότε τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου, βραδύτερον καὶ ἄλλοι ἀναφέρουν ὅτι εἶδον τὰ ἐν λόγῳ ψηφιδωτά, ὅπως α) ὁ Didron, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν τὸ ἔτος 1839 καὶ περιέγραψε λεπτομερῶς τὴν διάταξιν τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων, αἵτινες ἐκάλυπτον τὸν τρούλλον, ἀναφέρων ὅτι «εἰς τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου δεσπόζει ἡ μορφὴ τοῦ Σωτῆρος, περίξ δ' ἐντὸς μιᾶς ὁμοκέντρου ζώνης παρατάσσονται ἡ Παρθένος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς καὶ οἱ τέσσαρες Ἀρχάγγελοι, πλεόν κάτω, ἔρχονται δέκα ἐξ Προφῆται. Τέλος, ἐπὶ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων (γράφει ἡμιγωνίων) ἀναπαρίστανται τέσσαρες σκηναὶ τοῦ Εὐαγγελίου: ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννησις, ἡ Περιτομή(;) καὶ ἡ Βάπτισις», β) ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1840-41 ἐπισκεφθεὶς τὴν μονὴν Buchon, ὅστις ἀναφέρει ὅτι ὑφίσταντο εἰς τὸν τρούλλον τὰ ψηφιδωτὰ γράφων τὰ ἐξῆς: «Ὁ τρούλλος εἶναι στολισμένος μὲ μίαν ὥραϊαν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ ἐκ μωσαϊκοῦ ἀπὸ τεχνητοῦς λίθους συμφώνως πρὸς τὸν παλαιὸν τρόπον ὅπως ἀκριβῶς τὸν βλέπομεν ἐντὸς πολλῶν Νορμανδικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σικελίας», καὶ γ) ὁ βραδύτερον, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1855-60, ἐπισκεφθεὶς τὴν μονὴν Wyse, ὅστις ἀναγράφει περιέργως ὅτι: «Ἡ τρύλλα (= τρούλλα, τρούλλος) εἶναι ὅλη μωσαϊκὴ ὡς καὶ μέγα μέρος τῶν μικροτέρων τόξων τῆς ἐκκλησίας καὶ φωτίζεται καλῶς ὑπὸ τῶν γύρωθεν παραθύρων, πολλὰ τῶν ὁποίων εἶναι νῦν πεφραγμένα, ἐπιχρισμένα διὰ κονιάματος καὶ ἐπιζωγραφημένα κατ' ἀπομίμησιν διατρήτων (καφασωτῶν) πλαισίων».

Παρ' ὅλα ὅμως ταῦτα ἅπαντες οἱ ἀνωτέρω, ὡς θὰ ἀποδείξωμεν κατωτέρω, ἔσφαλλον διότι, κατ' αὐθεντικὴν περὶ τῆς μονῆς ἔκθεσιν τοῦ ἱερομονάχου αὐτῆς Νεκταρίου Καμβασηνοῦ, τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ κατέπεσον ἐκ σεισμοῦ ἐπισυμβάντος κατὰ τὸ ἔτος 1790, αἱ δὲ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τόσον τοῦ τρούλλου ὅσον καὶ τῶν ἄλλων μερῶν, ἐξ ὧν εἶχον καταπέσει τὰ ψηφιδωτά, ἐζωγραφήθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1819, ὡς τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς σωζομένης καὶ σήμερον καὶ γεγραμμένης ἐπὶ τοῦ τοίχου ἄνωθεν τῆς μικρᾶς εἰσόδου ἐκ τῆς προθέσεως τοῦ καθολικοῦ πρὸς τὸ κυρίως ἱερόν. Κατὰ συνέπειαν πάντες οἱ ἀνωτέρω δὲν εἶδον τὰς ἀρχικὰς ψηφιδωτὰς παραστάσεις τοῦ τρούλλου ἀλλὰ τὰς μεταγενεστέρας τοιχογραφίας αὐτοῦ.

23) Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1780 ἐκδοθέντος δικαστ. ἐγγράφου¹ μαυθάνομεν, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἡ μονὴ ἐπτώχευσε καὶ οἱ μοναχοὶ ἠναγκάσθησαν, λόγῳ πολλῶν χρεῶν, βαρυτάτων φόρων, ἐκβιαστικῶν ἀπαιτήσεων ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ πιθανῶς ἔνεκα κακῆς διοικήσεως αὐτῆς, νὰ ἐγκαταλείψωσι ταύτην, ἐδέχθησαν δὲ νὰ

1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 182 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 227).

ἐπανέλθωσιν ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν καὶ κατόπιν συμφωνίας μετὰ τῶν Τούρκων, ὅπως τοῦ λοιποῦ μὴ πληρώνωσιν ἐκτάκτους φόρους. Ἴδου τί λέγει σχετικῶς τὸ ἔγγραφον τοῦτο :

«Οἱ προκαλεσάμενοι τὴν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος Παππασίμος καὶ Παρθένιος καλόγηροι τῆς Μονῆς Ἀγίου Λουκά . . . ἐξέφρασαν τὰ ἐξῆς : Ἡ εἰρημένη Μονὴ ἔχει ὡς ἔγγιστα τεσσάρων ζευγαρίων γαίας, . . . ἐκ τῶν διὰ Σουλτανικοῦ διατάγματος κατ' ἔτος κανονιζομένων ἐκτάκτων φόρων τῶν καλουμένων ταχιαλὶφ οὐρφιγὰ καὶ ταχιαλὶφ Σιακᾶ, δὲν εἶναι δίκαιον νὰ πληρώνωσι οἱ καλόγηροι τῆς ῥηθείσης Μονῆς ἄλλους ἐκτάκτους φόρους· οὐχ ἦττον ὅμως τινὲς ἀπὸ σκοποῦ βλάβης τῆς Μονῆς πρὸ τινων ἐτῶν ἀπαιτοῦσι παρ' αὐτῆς τὴν ἀπόδοσιν φόρων κερδάν, οὓς εἰσπράττουσι δυναστικῶς καὶ ἐντεῦθεν πτωχεύσας τῆς Μονῆς καὶ καταπνιγείσης εἰς τὰ χρέη, κατεστράφησαν οἱ καλόγηροι αὐτῆς καὶ ἔφυγαν καὶ διεσκορπίσθησαν ἐνθεν ἀκείισε . . . συνεφώνησαν πάντες μετὰ τῶν παρόντων ὁθωμανῶν τε καὶ χριστιανῶν, ἵνα οἱ καλόγηροι αὐτῆς ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν καὶ μὴ πληρώνηται τοῦ λοιποῦ παρ' αὐτῆς οὐδαμῶς ἑκτακτός τις φόρος, . . . ἐπὶ τῇ βάσει ταύτῃ ἐκδοθῇ Αὐτοκρατορικὸν διάταγμα . . . καὶ δοθῇ εἰς χεῖρας ἡμῶν νόμιμον Χοτζέτι ἀπὸ μέρους τοῦ δικαστηρίου τούτου».

Εἰς αὐτὴν τὴν ἀθλίαν κατάστασιν εὐρίσκετο τότε ἡ μονὴ ὅτε ἐπενέβη καὶ πάλιν τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' ἐξαπέλυσε τὸ 1798 συνοδικὸν σιγγιλιώδες γράμμα¹ διὰ τοῦ ὁποίου ἐπροστάτευσεν τὴν μονὴν καὶ διέταξεν ὅπως οὐδεὶς ἐνοχλῇ καὶ καταπιέξῃ πλέον τοὺς μοναχοὺς, ὡς τοῦτο εἶχεν, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, πράξει καὶ ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Α' διὰ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1537 ἐκδοθέντος Πατριαρχικοῦ σιγγιλίου καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ Πατριάρχης Νεόφυτος ὁ Β' διὰ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1611 ἐκδοθέντος ἐτέρου Πατριαρχικοῦ σιγγιλίου². Ἴδου τί, σὺν τοῖς ἄλλοις, λέγει τὸ ὡς ἄνω σιγγίλιον τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' : «† Γρηγόριος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. . . . Εἰς ἀνακαίνισιν οὖν τούτου γράφοντες διὰ τοῦ παρόντος ἡμετέρου πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ σιγγιλιώδους ἐν μεμβράναις γράμματος, ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων τῷ ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἵνα τὸ ῥηθὲν ἱερὸν καὶ σεβάσμιον μοναστήριον, τὸ ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ταλαντίου καὶ Διανλείας τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Λουκά ἐπικεκλημένου τοῦ Στειριώτου, μετὰ τῶν ἀνωτέρω ἀπηριθμημένων ὁρίων, μετοχίων, ἐξωκκλησίων καὶ ἐνοριακῶν παντοίων κελλείων, . . . ὡς ἀνέκαθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς, οὕτω καὶ εἰς τὸν ἐξῆς ἅπαντα χρόνον, ὑπάρχῃ καὶ λέγῃται καὶ παρὰ πάντων γινώσκῃται ἡμέτερον, πατριαρχικόν, σταυροπηγιακόν, ἀδούλωτον, ἀκαταπάτητον, καὶ ὅλως ἀνενόχλητον παρ' οὐτινοσοῦν προσώπου, ἱερωμένου ἢ λαϊκοῦ, μνημονευο-

1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 11 (ἀριθ. ἐκκλ. ἐγγράφου 8).

2 Αὐτόθι σ. 5 (ἀριθ. ἐκκλ. ἐγγράφου 4).

μένον ἐν αὐτῷ τοῦ κανονικοῦ πατριαρχικοῦ ὀνόματος, ἔχον καὶ τὸ προνόμιον κατὰ πατριαρχικὴν φιλοτιμίαν, ὥστε τὸν κατὰ καιροὺς ἐν αὐτῷ ἡγούμενον ἐν ταῖς ἐορτασίμοις ἡμέραις φορεῖν ἐπ' ἐκκλησίας μανδύαν προχειριζόμενον καὶ πατερίτσαν...» «... καὶ ἐδόθη εἰς τὸ ῥηθὲν μοναστήριον ἐν ἔτει σωτηρίῳ χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ ἑννενηκοστῷ ὀγδόῳ· κατὰ μῆνα ἰανουάριον ἐπινεμήσεως πρώτης».

Παρόμοια πατριαρχικά σιγγίλια ὑπὲρ προστασίας τῆς μονῆς ἐξέδωσαν ἐν συνεχείᾳ καὶ ἄλλοι Πατριάρχαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹, ὡς ὁ Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ε' κατὰ Φεβρουάριον τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ἔτους 1798, ὁ Πατριάρχης Νεόφυτος ὁ Ζ' κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1800, ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος ὁ Ε' κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1802, Ἰούλιον τοῦ 1803 καὶ Ἰανουάριον τοῦ 1806 καὶ ὁ Δέρκων Γρηγόριος κατ' Ἰούλιον τοῦ 1803, ἔνθα μνημονεύεται ὅτι ἐστάλη σφοδροτάτῃ πατριαρχικῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Ἅγιον Ἀθηνῶν, ὅπως παύσῃ τοῦ λοιποῦ τὰς διανομήσεις καὶ παραλόγους ἀπαιτήσεις ἀπὸ τοῦ μοναστηρίου, ὡς μηδὲν ἔχων ἐν αὐτῷ κυριαρχικὸν δικαίωμα καὶ ὡς ἀντιβαίνων τῇ νομικῇ καὶ συνοδικῇ διατάξει καὶ ἀποφάσει.

Ἐκτὸς τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρθηκος ὁ ὁποῖος, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, κατεσκευάσθη πρὸ τοῦ 1460, ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ 1783², πληροφορούμεθα, ὅτι πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ εἶχε κατασκευασθῇ εἰς τὴν αὐλὴν κατὰ τὸ ἔτος 1783 ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάσαφ στοά, ἣτις φαίνεται ὅτι πρὸς Δυσμὰς μὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ τοίχου τῶν κελλίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πρὸς Ἀνατολὰς δὲ ἐπὶ λιθίνων ἀρχαίων κιόνων, τοὺς ὁποίους ἀνεύρομεν κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, μετεφέρθησαν δ' ἐσχάτως εἰς τὴν ἀνατολικὴν αὐλὴν τῆς μονῆς. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη χαραχθεῖσα ἐπὶ πλακὸς ἐντειχισμένης εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐν λόγῳ στοᾶς ἔλεγεν: Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδων παρὰ τοῦ ὀσιωτάτου ἐν μοναχοῖς κυρίου Ἰωάσαφ διὰ χειρὸς κυρίου Ἡλίας Πέτρου ἀππγ' (1783), ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ α'.

Ὁ ἀναφερόμενος μοναχὸς Ἰωάσαφ, ὡς θὰ ἴδωμεν ὀλίγον κατωτέρω, ἐπεσκεύασεν ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τὸ Καθολικὸν καὶ τὰ «μαγαζία» καὶ ἐν γένει ἐπέδειξε μεγάλην οἰκοδομικὴν καὶ ἄλλην δρασιν ἐν τῇ μονῇ.

Ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1788 ἐκδοθέντος δικαστικοῦ ἐγγράφου³ προκύπτει ὅτι ἐχορηγήθη εἰς τοὺς καλογήρους τῆς μονῆς ἄδεια ἵνα «διορθώσωσι τὸν πυρποληθέντα ἐξώστην (ταράτσαν) τῶν δωματίων τῆς εἰρημένης μονῆς ἄνευ τῆς ἐλαχίστης εὐρύνσεως καὶ ὑψώσεως αὐτῆς...».

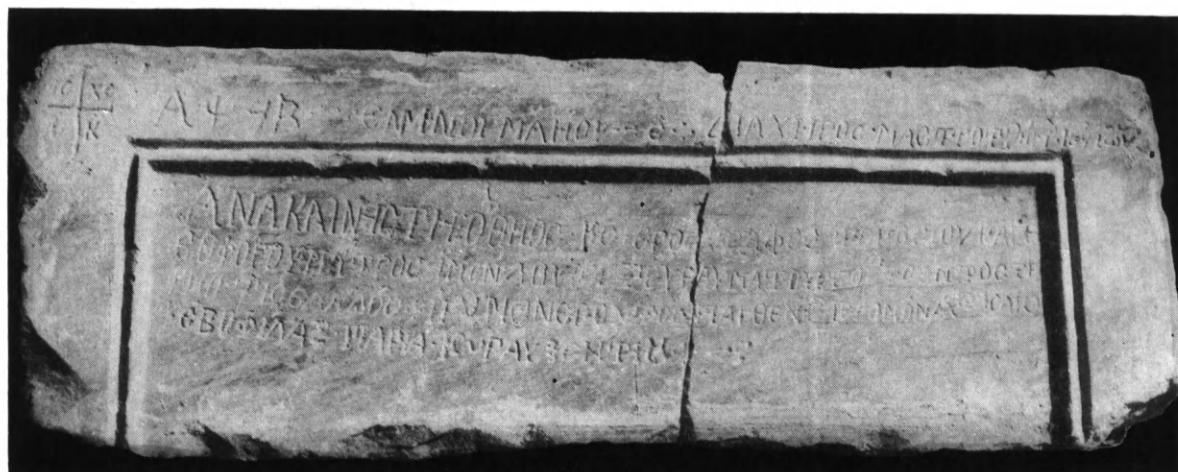
Ἐξ ἐπιγραφῆς ἐπὶ τεμαχίου μαρμαρίνης πλακὸς πλάτους 0.72 μ. καὶ σωζομένου μήκους 0.25 μ., τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς ἐπιτάφιον πλάκα ἀνευρεθεῖσαν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ Καθολικοῦ χώρου, ἔνθα ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου, πληροφορούμεθα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1792 ἐγένοντο ἐργασίαι εὐπρεπισμοῦ καὶ ἀνακαινίσεως τοῦ τάφου τοῦ Ὁσίου.

1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 11 - 27 (ἀριθ. ἐκκλ. ἐγγράφων 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18).

2 Αὐτόθι τ. Β', σ. 171.

3 Αὐτόθι τ. Γ', σ. 112 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 121).

Ίδου τί λέγει ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 42):

Εἰκ. 42. Ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς εὐρεθεῖσα εἰς τὸ δάπεδον τοῦ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ χώρου, ἔνθα εὐρίσκεται ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου.

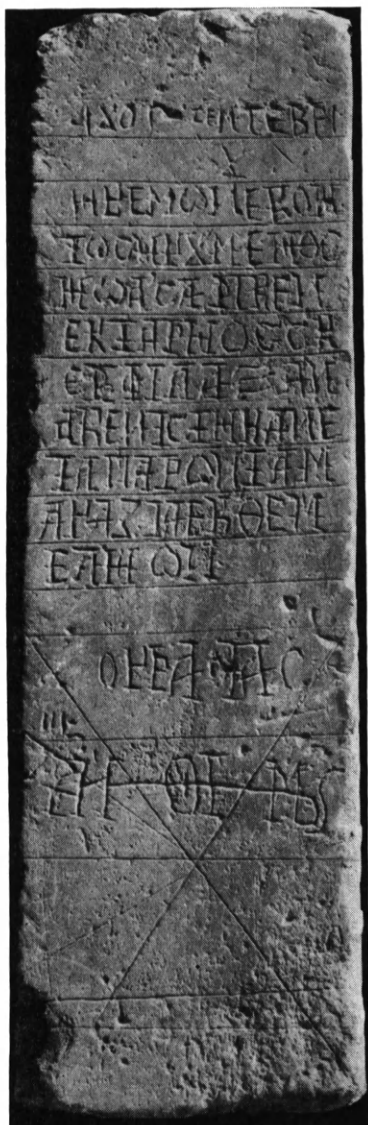
$\begin{array}{c|c} IC & XC \\ \hline \dot{N} & K \end{array}$
 ΑΨΥΒ ~ ∴· εν μηνοὶ μαήον· ∴· ἐ ∴· διαχηρός· μαστροτζήμον. κ. ὁ υἱὼν
 ανακαινηστη ∴ ο θήος κε ιερὸς τάφος τον οσίου καὶ θ
 εοφορου πατρὸς ἱμον· λούκα του θανματουργου το εν το στι
 ρήο τις ελαδος ∴· ἡγουμενεβοντος παρθενήου· ιερομονάχου ισαῖσ
 κεβοφίλαξ. παπα. κυραν ξεντίον ∴· ~ ∴

Ἦτοι ∴ ΑΨΥΒ (1792) Ἐν μηνὶ Μαΐου ∴· ἐ ∴· διὰ χειρὸς μαστροτζήμον καὶ υἱὼν
 ἀνεκαινίσθη ∴ ο θεῖος καὶ ιερὸς τάφος τοῦ Ὁσίου καὶ θ
 εοφόρου Πατρὸς ἡμῶν· Λουκᾶ τοῦ θανματουργοῦ τ(οῦ) ἐν τῷ Στει-
 ρίῳ τῆς Ἑλλάδος ∴· Ἠγουμενεύοντος Παρθενίου· ιερομονάχου Ἰσαῖ(α)σ
 κεβοφύλαξ. παπα. κυρ Αὔξεντίον ∴· ~ ∴

Ἐξ ἐτέρας ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς μαρμαρίνου ὀρθογωνίου τεμαχίου χωρίσματος παραθύρου ἢ μᾶλλον πλαισίου θύρας¹, πλάτ. 0.20 μ., πάχ. 0.14 μ. καὶ σωζομένου ὕψους 0.66 μ. (εἰκ. 43), ἀναγινώσκομεν ὅτι κατὰ τὸ 1802 ὁ ἡγούμενος (πρώην μοναχὸς) τῆς μονῆς Ἰωάσαφ καὶ ὁ σκευοφύλαξ Νεκτάριος ἀνεκαίνισαν τὰ «μαγαζία» (ἢ ἀπο-

¹ Ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ὅστις ἐδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐν ΑΔ 6, 1920, ἔ. ἀ. σ. 183, λέγει ὅτι εἶναι ἐπὶ μαρμαρίνου διαχωρίσματος παραθύρου ἐνῶ εἶναι μᾶλλον ἐπὶ μαρμαρίνου πλαισίου θύρας. Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης παρέχομεν τὸ πρῶτον φωτογραφίαν (εἰκ. 43).

θήκας), τὰ ὁποῖα ἔκειντο ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς μονῆς παρὰ τὸ φωτάναμα (παρένθ. πίν. Α, **IB**). Ἴδου τί λέγει ἡ ἐπιγραφή αὕτη :

Εἰκ. 43. Ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρί-
νου διαχωρίσματος παραθύρου.

1802 Σεπτεβρή

ου.

Ηγεμονεβον

τως ηγουμενος

Ηωασαφι κὲ Ν

εκταρηος σκ

εβοφιλαξ ανε

ακενηστηκανε

τα παρωντα με

αγαζ.ια εκ θεμε

ελων.

Ο γραφας

Χ. εν - θι - μιος.

Ἦτοι :

1802 Σεπτεμβρίου

Ἠγουμενεύοντος

ἡγούμενος

Ἰωάσαφ καὶ Νε-

κτάριος σκευοφύλαξ

ἀνε-

κενηστήκανε

τὰ παρόντα μα-

γαζεῖα ἐκ θεμε-

λίων.

ὁ γράφας

(Χατζῆ) Εὐθύμιος.

Τέλος ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις εἶναι γεγραμμένη εἰς τὸν τοῖχον τῆς προθέσεως τοῦ καθολικοῦ, ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου πρὸς τὸ ἱερόν, πληροφορούμεθα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος (αωκ) 1820 ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι ἀνακαινίσεως τοῦ καθολικοῦ, ἀσφαλῶς δὲ τότε προφανῶς ἔγιναν καὶ αἱ ἄνωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ὑφιστάμεναι καὶ σήμερον ἐν τῇ προθέσει μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι. Τότε πιθανώτατα ἐξετελέσθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τόσον τοῦ τρούλλου ὅσων καὶ τῶν ἄλλων διαφόρων μερῶν ἐξ ὧν εἶχον καταπέσει τὰ

ψηφιδωτά, διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὁ ἱερομόναχος τῆς μονῆς Νεκτάριος Καμβασηνὸς εἰς σχετικὴν ἔκθεσίν του ἀναφέρει ὅτι αἱ ἀνωτέρω ἐπιζωγραφήσεις ἐγένοντο τὸ 1819. Ἴδου τί λέγει ἡ ἐπιγραφή αὕτη:

† Ἀνακαινίσθη ὁθεῖος καὶ ἱε
ρος ναὸς τοῦ ὁσίου καὶ θαν
ματουργοῦ Λουκ. α διασυνδρο ου
μῆς καὶ ἐπιστασίας τοῦ ἁγίου καθιγον με
κυρίου ἐγγένω των δὲ προηγουμενον
κυρίοις Ἰωασαφ Θεοδοσίου Ναθαήλ κε σκαο
φύλαξ κύριω Ἰωανηκιου ·· ἐνέτι . απο χον , αωκ †

† Ἀνεκαινίσθη ὁ θεῖος καὶ ἱε-
ρὸς ναὸς τοῦ Ὁσίου καὶ θαν-
ματουργοῦ Λουκᾶ διὰ συνδρο-
μῆς καὶ ἐπιστασίας τοῦ ἁγίου καθηγουμένου
κυρίου Εὐγενίου τῶν δὲ προηγουμένων
κυρίων Ἰωάσαφ, Θεοδοσίον, Ναθαναήλ καὶ σκενο-
φύλακος κυρίου Ἰωαννικίου ·· ἐν ἔτει ἀπὸ Χ(ριστ)οῦ ΑΩΚ† (1820)

Ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ μνημονευόμενος ἡγούμενος Εὐγένιος (Νικολάου) διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν ἡγούμενος τῆς μονῆς, ὁμοῦ δὲ μετὰ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἄλλων μοναχῶν, οἱ ὅποιοι ἦσαν εἰς τὴν μονὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς τουρκοκρατίας, ἔδρασαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἀναφέρονται δὲ ἀκόμη καὶ εἰς ἔγγραφον τοῦ ἐπισκόπου Θηβῶν καὶ Λεβαδείας τοῦ ἔτους 1854¹.

Κατὰ τὸ εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν ἀναφερόμενον ἔτος 1820, δηλ. κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ὁ Pouqueville² ὅστις, ἐκτὸς τῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μονῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων κινήσεων τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τοῦ Νικήτα τοῦ τουρκοφάγου ἐλθόντος διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ μὲ δύο χιλιάδας Πελοποννησίους πρὸς βοήθειάν του, ἀναφέρει καὶ ὅτι: «Τὸ μοναστήρι τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ἀριθμεῖ πλέον τῶν 100 μοναχῶν οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων ἀσχολοῦνται εἰς τὴν γεωργίαν καὶ τὴν φύλαξιν τῶν ποιμνίων, συμφώνως πρὸς τὸν κανόνα τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ὅστις παραγγέλλει τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν εἰς τοὺς μαθητάς του. Ἡ περιγραφεῖσα ὑπὸ πλείστων περιηγητῶν ἐκκλησία ἐκτίσθη μὲ τὰ λείψανα τῶν ναῶν καὶ τῶν δημοσίων κτηρίων τῆς Στειρίτιδος. Εὐρίσκεται ἐκεῖ μέγας ἀριθμὸς ἀρχαίων ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες μαρτυροῦσι θαυματουργοὺς ἰάσεις, ἀλλ' ἀγνοεῖται τί ἀπέγινε τὸ πολύτιμον λείψανον τοῦ Ἁγίου, τὸ ὁποῖον ἐπιτελεῖ ἀκόμη θαύματα, αἱ δὲ ἀρεταὶ αἱ ὁποῖαι τοῦ ἀποδίδονται

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 221 (ἀριθ. Ἑλλήν. ἐγγράφου 277).

² F. C. H. L. POUQUEVILLE, Histoire de la régénération de la Grèce, Paris 1824, τ. 2, σ. 222 καὶ τ. 4, σ. 360.

θεωροῦνται παγκόσμιος πανάκεια. Οἱ μοναχοὶ τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους καυχῶνται ὅτι κατέχουν μέρος τοῦ σώματος τοῦ Ἁγίου Λουκά τοῦ Στειριώτου»¹.

Περὶ τῆς τύχης τοῦ λειψάνου τοῦ Ὁσίου Λουκά ὑπάρχουν πολλαὶ ἐκδοχαί· οὕτω ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος² ἀναφέρει ὅτι ὁ Πάπας Νικόλαος ὁ Ε' (1447 - 1455) ἤρπασε τὸ ἅγιον λείψανον τοῦ Ὁσίου καὶ ἄλλων πολλῶν ἁγίων καὶ τὰ μετέφερεν εἰς Ρώμην. Ἴδου τί γράφει ἐπὶ λέξει: «ς. γ'. Καὶ ἄλλος δὲ λόγος παλαιὸς ἀφίκετο εἰς ἡμᾶς κατὰ παράδοσιν παρὰ τῶν πατέρων. Ὅτι μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντία ψευδοσύνοδον ἐκείνην, τὴν γενομένην λόγῳ μὲν πρὸς ἔνωσιν, πράγματι δὲ πρὸς χείρονα διαίρεσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀγανακτήσας ὁ τὸν Εὐγένιον διαδεξάμενος Πάπας Νικόλαος (τῷ 1447) διότι πᾶσα ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀπεκήρυξε τὸ θεοκάπηλον τῆς Φλωρεντίας Συνέδριον, ἐμβὰς ὁ Πάπας εἰς κάτεργα ἤλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, καὶ ἔστη ἐπ' ἀγκύρας κατὰ τὴν Χρυσούπολιν (τὸ χυδαιότερον Σκούταρι) ἀντίκρυ τῆς πόλεως. . . Ἐπειδὴ δὲ τοῦτον δὲν ἐδέχθησαν οἱ Κωνσταντινοπολίται, ἀφορίσας καὶ ἀφορισθεὶς ἀνεχώρησε· καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ ἁγιώνυμον ὄρος τοῦ Ἀθῶνος. . . , ἔπραξε πολλὰ καὶ τυραννικὰ κατὰ τε τὸ Βατοπέδιον, καὶ τὸ τοῦ Ζωγράφου καὶ τὰ λοιπὰ τῶν εὐαγῶν Μοναστηρίων. Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἔβλαψε παραπλέων ὁ τῆς Ρώμης δυνάστης. Τότε καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ Στειρίῳ τῆς Λεβιδείας ἱερὰν καὶ βασιλικὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά πέμψας ἐποίησατο ληΐσμον πολύν, καὶ τὸ ἐκεῖσε τεθησαυρισμένον ἅγιον λείψανον τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ ἄλλων πολλῶν ἁγίων ἀρπάσας ὥχето (καὶ δείκνυνται μέχρι σήμερον ἐν τῷ Ναῷ κεναὶ αἱ θῆκαι καὶ οἱ τόποι, ἐν οἷς τὰ ἱερὰ λείψανα κατέκειντο). . . ».

Ὁ J. A. C. Buchon³, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν κατὰ τὸ 1840-41⁴, ἀναφέρει ὅτι τὸ σῶμα τοῦ Ὁσίου Λουκά μαζί μὲ πολλὰ παλαιὰ διπλώματα καὶ χειρόγραφα μετεφέρθη εἰς Ρώμην. Γράφει δὲ τὰ ἐξῆς σχετικῶς μὲ τὸν ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Robert, υἱοῦ τοῦ Πέτρου de Courtenay ἐν Ἀχαΐᾳ, πλησίον τοῦ γυναικαδέλφου του Geoffroi de Ville-Hardoin: «Δὲν θὰ ἦτο δυνατόν ὁ γυναικάδελφός του νὰ τοῦ ἀνεγείρῃ ἓνα τάφον μέσα εἰς αὐτὸ τὸ μοναστήρι τὸ ὁποῖον τόσον ἐσέβοντο τότε καίτοι τὸ σῶμα τοῦ Ἁγίου Λουκά εἶχεν ἀπαχθῇ ἐξ αὐτοῦ μαζί μὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα διπλώματα διὰ νὰ μεταφερθοῦν εἰς Ρώμην;». Καὶ περαιτέρω· «Εἰς ἐρωτήσεις μου διὰ τὴν βιβλιοθήκην των οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Λουκά μοῦ ἀπήντησαν, ὅτι τὰ πλέον ἀρχαῖα διπλώματα καὶ χειρόγραφα εἶχον μεταφερθῇ εἰς Ρώμην κατὰ τὸν χρόνον τῆς σταυροφορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὰ λείψανα τοῦ Ἁγίου Λουκά, καὶ ὅτι ἀπὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, τὸ μοναστήρι των εἶχε συχνάκις καταληφθῇ καὶ λεηλατηθῇ, καὶ γνωρίζει κανεὶς τὸ σέβας τῶν Τούρκων διὰ τὰ πράγματα τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης (!)».

Ὁ W. Vischer⁵, τὸ 1857, ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι πρὸ πολλοῦ τὰ ὀστᾶ τοῦ Ὁσίου

¹ F. C. H. L. POUQUEVILLE, Voyage de la Grèce, 2ème éd., Paris 1826, τ. 4, σ. 126 - 131.

² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Κτιτορικὸν ἢ Προσκυνητάριον τῆς Ἱερᾶς καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἀθήνησι 1840, 4ον, σ. 70.

³ J. A. C. BUCHON, La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 242 κ. ἐ.

⁴ SCHULTZ καὶ BARNESLEY, ἔ. ἀ. σ. 8.

⁵ W. VISCHER, Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland, Basel 1857, σ. 601.

Λουκᾶ μετεφέρθησαν εἰς Ρώμην: «... Ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν ὑπάρχει μία ὠραία κρύπτη μὲ τὸν τάφον τοῦ Ἀγίου, τοῦ ὁποίου τὰ ὁστᾶ δὲν εἶναι πλέον ἐντὸς αὐτοῦ (τοῦ τάφου) ἀλλὰ πρὸ πολλοῦ θὰ ἀπὸχθησαν εἰς Ρώμην».

Ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς¹ λέγει ὅτι τὸ Ἅγιον Λείψανον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εὐρίσκειται ἐν τῇ μεγάλῃ Λαύρᾳ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου.

Ὁ ἀρχιμανδρίτης Χρ. Ζώνας² ἀναφέρει ὅτι: «Μέρος τῆς ἁγίας Κάρας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μετὰ λοιπῶν ἁγίων λειψάνων ἀποτελεῖ ὠραίαν ἀργυρᾶν λειψανοθήκην, ἣτις εὐρίσκεται ἤδη εἰς τὴν ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἱερὰν Μονὴν τοῦ Φιλοθέου» καὶ περαιτέρω «ἔφθασεν ἐκεῖ πιθανῶς μεταφερθεῖσα ὑπὸ μοναχοῦ τινος τῆς μονῆς φεύγοντος τοὺς διώκτας του», ἐκφράζει δὲ τὴν ἀπορίαν πῶς οἱ ἅγιοι πατέρες τῆς Μονῆς Φιλοθέου δὲν ἔσπευσαν μέχρι τοῦδε νὰ ἐπιστρέψωσι τὴν Ἱερὰν λειψανοθήκην εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ παρὰ τὰς γενομένας παρακλήσεις τοῦ Μητροπολίτου Θηβῶν καὶ Λεβαδείας Συνεσίου καὶ τοῦ ἐπὶ τούτῳ μεταβάντος ἐκεῖ ἐκ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ σεβαστοῦ γέροντος ἀρχιμανδρίτου Νεκταρίου Μένου.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν τρεῖς ἐκδοχὰς περὶ τῆς τύχης τοῦ λειψάνου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ: κατὰ τὴν πρώτην τὸ λείψανον τοῦ Ὁσίου τὸ ἤρπασεν ὁ Πάπας Νικόλαος ὁ Ε' (τῷ 1447) καὶ τὸ μετέφερεν εἰς Ρώμην, κατὰ τὴν δευτέραν ὅτι μέρος τοῦ λειψάνου τοῦ Ὁσίου εὐρίσκεται εἰς Μεγίστην Λαύραν τοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ τέλος κατὰ τὴν τρίτην ὅτι μέρος τῆς ἁγίας Κάρας τοῦ Ὁσίου εὐρίσκεται εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Φιλοθέου τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Τὴν ἀκρίβειαν τῶν δύο τελευταίων ἐκδοχῶν ἐπικυρώνει καὶ ὁ βαθὺς γνώστης τοῦ Ἀγίου Ὁρους Γεράσιμος Σμυρνάκης, εἰς τὸ περὶ Ἀγίου Ὁρους περισπούδαστον ἔργον του, ἔνθα περιγράφων τὴν μονὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας ἀναφέρει³: «Ἅγια Λείψανα... τμήματα τῶν ἁγίων Λειψάνων τῶν... Λουκᾶ τοῦ ἐν Στειρίῳ τῆς ἐν Ἑλλάδι Φωκίδος, ...», καὶ περαιτέρω περιγράφων τὴν μονὴν τοῦ Φιλοθέου:⁴ «Πλὴν τοῦ Τιμίου Εὐλίου μεταξὺ τῶν ἁγίων Λειψάνων τῆς Μονῆς καταλέγονται καὶ τάδε: Τμῆμα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ ἐν Στειρίῳ τῆς Ἑλλάδος, ...».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Αὗται ἦσαν, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, αἱ κατὰ τὰ ἔτη τῆς βαρβαρικῆς περιόδου τῶν Τούρκων καὶ δὴ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1460 (χρονολογία καταλήψεως τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος) μέχρι τοῦ ἔτους 1821 ἥτοι ἐπὶ 360 ἔτη, αἱ περιπέτειαι καὶ καταπιέσεις τῆς μονῆς ὡς καὶ αἱ ἐκτελεσθεῖσαι ἐργασίαι στερεώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν κτηρίων αὐτῆς.

Αἱ ἐργασίαι αὗται ἐν συνόψει συνίσταντο κυρίως: 1) Εἰς ἐπισκευὰς τῆς κεραμώ-

¹ ἸΩΑΝΝΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Προσκυνητᾶριον τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἐν Βενετίᾳ 1864, σ. 18.

² Ἀρχιμανδρίτου Χρ. ΖΩΝΑ, Βίος καὶ πολιτεία, κλπ., σ. 81. Πρβ. καὶ Ἰ. ΓΙΑΝΝΟΥΤΣΟΝ, ἔ. ἀ. σ. 34, ὅστις γράφει καὶ αὐτὸς ὅτι «Τμῆμα τῆς Ἀγίας Κάρας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μετ' ἄλλων Λειψάνων Ἀγίων ἐντὸς ἀργυροτεύκτου πολυτίμου λειψανοθήκης σώζεται σήμερον ἐν τῇ τοῦ Ἀγίου Ὁρους Μονῇ τοῦ Φιλοθέου.».

³ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, Ἱερομόναχος Ἐσφιγμένιτης, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 393 καὶ 394.

⁴ Αὐτόθι σ. 587.— Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ Γερ. ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ δέχεται ὅτι τμήματα μόνον τοῦ Λειψάνου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εὐρίσκονται εἰς τὰς μονὰς Μεγίστης Λαύρας καὶ Φιλοθέου.

σεως τῶν στεγῶν τοῦ καθολικοῦ, τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, τῆς Τραπεζίης, τῶν κελλίων καὶ τῶν ἄλλων κτηρίων. 2) Εἰς στερεώσεις τῶν θόλων καὶ τῶν τοίχων αὐτῶν λόγῳ ἐμφανίσεως ῥηγμάτων καὶ φθορῶν ἐκ τῆς πολυκαιρίας καὶ τῶν σεισμῶν. 3) Εἰς στερέωσιν καὶ ἀνύψωσιν τοῦ περιβόλου. 4) Εἰς ἐπισκευὴν καὶ στερέωσιν τῶν εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν κειμένων δύο παλαιῶν ξενοδοχείων τῆς μονῆς καὶ κατασκευὴν νέου ξενοδοχείου (ξενῶνος) καὶ νοσοκομείου ἐκτὸς τοῦ περιβόλου αὐτῆς. 5) Εἰς κατασκευὴν κελλίων (νεωτέρων κατοικιῶν), στάβλων καὶ ἀποθηκῶν. 6) Εἰς ἐπισκευὴν δεξαμενῶν καὶ κατασκευὴν ἐντὸς τῆς μονῆς ὑδραγωγείων, κρηνῶν κλπ.

Διὰ νὰ δώσωμεν σαφεῖς εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῆς μονῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν κατὰ τὴν ἀνωτέρω περίοδον ἠναγκάσθημεν νὰ παραθέσωμεν ἀπαραίτητα σχετικὰ ἀποσπάσματα ἐκ πατριαρχικῶν σιγγιλίων καὶ δικαστικῶν, ἐν Λεβαδείᾳ ἐκδοθέντων, ἐγγράφων. Οὕτω, σὺν τοῖς ἄλλοις, προέκυψεν ὅτι:

α) Ὁ μεταγενέστερος ἐξωνάρθηξ τοῦ καθολικοῦ δὲν κατεσκευάσθη, ὡς μέχρι τοῦδε ἐπιστεύετο, τὸ 1582 ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1460.

β) Αἱ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ κατασκευασθεῖσαι τρεῖς ἀντιαισθητικαὶ ἀντηρίδες δὲν ἐγένοντο κατὰ τὸ 1591, ὡς μέχρι σήμερον ἐνομίζετο, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1745 (χρονολογία ἐπισκέψεως τοῦ Barskij) καὶ 1765 (χρονολογία ἐπισκέψεως τοῦ Chandler).

γ) Ἡ παλαιὰ Τράπεζα ἥλλαξε τὴν παλαιὰν μορφήν της πρὸ τοῦ 1745 (ἐπίσκεψις Barskij) καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατὰ τὸ ἔτος 1590, ὅτε ἀναφέρεται εἰς σχετικὸν ἔγγραφον ὅτι «κατέπεσεν ἐν μέρει», ἢ μᾶλλον μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1676 ἐπίσκεψιν τῶν Spon καὶ Wheler, οἱ ὅποιοι ὁμιλοῦν περὶ μεγάλου ἐστιατορίου, μὲ μεγάλα μαρμάρινα τραπέζια τοποθετημένα εἰς δύο σειράς.

δ) Τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ δὲν ἐφράχθησαν πρὸ τοῦ 1745, ὡς κακῶς ὑπεστηρίχθη, ἀλλ' ἀναμφισβητήτως κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ὅτε ἡ μονὴ κατέστη πολεμικὸν ἀμυντήριον.

ε) Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ δὲν κατέπεσαν τὸ 1592 ὅτε ἐγένοντο ἐπισκευαὶ τοῦ τρούλλου, ὡς ὑπεστηρίξαν οἱ Schultz καὶ Barnsley, ἀλλὰ μετὰ τὸ 1745, ἀφοῦ ῥητῶς ἀναφέρει ὁ Barskij ὅτι τὰ εἶδε κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν του, γράφων ὅτι: «ὁλος ὁ κουμπὲς διὰ μουσίου, πληρὴ ὁ στέφανος κάτω τῶν παραθύρων...».

Η ΜΟΝΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥ 1821

Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος ἔπαιξε, μετὰ τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Λαύρας τῆς Αἰγιαλείας, σπουδαῖον ρόλον κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν¹· διότι δὲν ὑπῆρξε μόνον ἐστία ἀλλὰ καὶ ὀρμητήριον τῶν μαχομένων, ὅλοι δὲ οἱ μοναχοὶ της ἐτάχθησαν ὑπὸ τὸν Ἀθα-

¹ ΚΑΡΠΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνασκευὴ τῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἀναφερομένων περὶ τοῦ στρατηγοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτζου κλπ., Ἐν Ἀθήναις 1837, σ. 19-20. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΗΜΩΝ, Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν Ἀθήναις 1859-1861, τ. γ', σ. 82. Α. ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ, Ἀθανάσιος Διάκος, Ἀθήνα 1867, σ. 17-18. Α. ΓΟΥΔΑΣ, Βίοι παράλληλοι κλπ., Ἀθήνα 1869-70, τ. η', σ. 431. Πρβ. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΝ, ἔ. ἀ. τ. Β', 96-107 καὶ 233-235. Βλ. ὁμοίως λεπτομερείας καὶ ἐν ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. ΚΟΚΚΙΝΟΥ, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, ἔκδοσις τρίτη, τ. 1^{ος}, Ἀθήναι 1956, σ. 301-308.

νάσιον Διάκον καὶ ἄλλους ὀπλαρχηγούς καὶ ἐπολέμουν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τροφοδοτοῦντες παντοιοτρόπως τοὺς πολεμιστάς. Ὁ Ἀθανάσιος Διάκος, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο «ἀρχηγὸς τῶν ἀρμάτων τῆς Λειβαδιᾶς», ἀπέστειλε τὸν πιστὸν ὁπαδὸν τοῦ Βασιλείου Μπουῆσον, ἵνα διαπεραιωθῇ εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ πληροφορηθῇ περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως. Οὗτος, ὅτε ἔφθασεν εἰς τὸ Γαλαξείδι, ἔμαθε καὶ ἐπληροφόρησε τὸν Διάκον ὅτι ἐκηρύχθη ἤδη ἡ Ἐπανάστασις τὴν 24 Μαρτίου εἰς ὁλόκληρον τὴν Αἰγιάλειαν, Πάτρας καὶ Ἀχαΐαν. Τότε ὁ Διάκος μετέβη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἀταλάντης Νεοφύτου, τοῦ περιωνύμου ἐπισκόπου Σαλῶνων Ἡσαΐα (ὁ ὁποῖος εἶχε μνηθῇ εἰς τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν), τοῦ Ἀθανασίου Ζαρίφη, μερικῶν προκρίτων τῆς Λεβαδείας καὶ τῶν ἱερομονάχων Παρθενίου, Ἰωάσαφ, Εὐγενίου, Ἰωαννικίου, Αὐξεντίου, Νεοφύτου, Ναθαναὴλ καὶ Ματθαίου, συνεκρότησαν σύσκεψιν, καθ' ἣν ἐλήφθη ἀμέσως ἡ τελικὴ περὶ τοῦ ἀγῶνος ἀπόφασις, ἣν ἐπηκολούθησεν ἡ εὐλογία τῶν ὄπλων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἡσαΐα καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου ὄρκος τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ μονὴ ὠρίσθη ὡς ὀρμητήριον¹, ὁ Γκούρας μὲ τοὺς Σαλωνίτας ἔσπευσε νὰ συνενωθῇ μὲ τὸν Πανουργιὰν καὶ ὁ Ἀνδροῦτσος, ἀφοῦ ὠδήγησε τοὺς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά καταφυγόντας Ἡλ. Μαυρομιχάλην καὶ Νικηταρᾶν εἰς τὸ Κριεκούκι, ἔνθα εὐρίσκετο καὶ τὸ ὑπὸ τὸν Κυρ. Μαυρομιχάλην σῶμα, ἐπέστρεψε καὶ ἔλαβε θέσιν εἰς τὸ ὑπὸ τὴν Ἀράχωβαν στενὸν τοῦ Ζεμενοῦ.

Ὡς γνωστὸν ἡ Τουρκία ἐξαπέστειλε τὸ 1823 πολὺν στρατὸν εἰς Ἑλλάδα, ὅστις τὴν 14 Ἰουνίου² ἔφθασε ὑπὸ ἑπτὰ ἀξιωματικούς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά. Μερικοὶ ἐκ τῶν μοναχῶν κατώρθωσαν τότε νὰ φύγουν εἰς Αἴγινα παραλαβόντες μάλιστα καὶ ὀκτὼ χιλιάδας προβάτων καὶ αἰγῶν καὶ ὀκτακόσια μεγάλα ζῶα, ὡς καὶ πολύτιμα σκεύη ἐκ τοῦ θησαυροφυλακείου, οἱ δὲ ἀπομείναντες μοναχοὶ ἐκακοποιήθησαν καὶ ἐγίναν μάρτυρες οἰκτρῶν βανδαλισμῶν. Τὸ παλαιὸν ἱερὸν τῆς ἐκκλησίας κατεστράφη, ὅτι ξύλινον ὑπῆρχε κατεκάη, αἱ τοιχογραφίαι τῶν παρεκκλησιῶν καὶ τῆς κρύπτης ἐβεβηλώθησαν, πυραὶ ἀναφθεῖσαι ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ ἡμαύρωσαν ὁλόκληρον τὸ θαυμάσιον ἐσωτερικὸν τοῦ μνημείου, ἡ στιλπνότης τῶν πολυχρῶμων μαρμάρων τοῦ ἐξηφανίσθη, τὰ δὲ ἐξαίρετα ψηφιδωτὰ τῶν θόλων καὶ τόξων τοῦ ὑπέστησαν σοβαρὰς ζημίας καὶ τελικῶς ἡ ἐκκλησία κατήντησε νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς στάβλος. Οἱ βάρβαροι κατακτηταὶ παρέμειναν ἐκεῖ ἐπὶ σειρὰν ἡμερῶν συνωστιζόμενοι εἰς τὸ καθολικὸν καὶ περὶ αὐτό, ἐκ τῶν συσσωρευθεισῶν δὲ ἀκαθαρσιῶν καὶ τῶν θνησιμαίων ζώων ἀνεπτύχθη μολυσματικὴ νόσος. Τοῦτο ἀπεδόθη εἰς τὴν θείαν ὀργὴν διὰ τὴν βεβήλωσιν τοῦ ἱεροῦ χώρου, ὁπότε αἰφνιδίως οἱ Τοῦρκοι ἐγκατέλειψαν τὴν μονήν, πρὶν δὲ ἀποχωρήσουν ἐπανεκτίσαν, ἵνα ἐξιλεωθῶν, τὰς κατακρημνισθείσας πύλας τοῦ ναοῦ.

¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΗΜΩΝ, ἔ. ἀ. σ. 82. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 100 καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, ἔ. ἀ. τ. 2, 1957, σ. 50-51.

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 106-108. Πρβ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ Α. ΚΟΚΚΙΝΟΝ, ἔ. ἀ. τ. 6, 1958, σ. 376. Βλ. ὁμοίως ἀρχιμανδρίτου Χρ. ΖΩΝΑ, Βίος καὶ πολιτεία κλπ., 1935, σ. 82-83 καὶ Ι. ΓΙΑΝΝΟΥΤΣΟΥ, Ὁ ναὸς τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, 1939, σ. 37-38.

Κατὰ τὴν 2^{αν} Νοεμβρίου 1828¹ ἡλευθερώθη ἡ Ἀράχωβα μετὰ τὴν φυγὴν τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς. Οἱ πάντες τότε ἔρρεπον πρὸς παράδοσιν εἰς τοὺς Ἑλληνας, κατόπιν μάλιστα τῆς γενναιοφροσύνης τοῦ Ὑψηλάντου νὰ μὴ κακοποιοῦνται ὅλοι ὅσοι παρέδιδοντο. Πρῶτοι ἔφυγον οἱ κατέχοντες τὸ Δίστομον, τὸ στενὸν τοῦ Ζεμενοῦ παρὰ τὴν Ἀράχωβαν καὶ τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Τουρκαλβανοί, οἱ ὅποιοι ἄφησαν ἐκεῖ εἰς τὴν μονὴν δύο κανόνια καὶ πολεμεφόδια. Τὰ δύο αὐτὰ κανόνια ὑφίσταντο ἀκόμη εἰς τὸ νότιον προαύλιον τῆς μονῆς κατὰ τὸ 1958 ὅτε ἡρχίσασμεν τὰς ἐργασίας, δυστυχῶς ὅμως, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις μας, τὰ παρέλαβεν ἡ στρατιωτικὴ διοίκησις καὶ τὰ μετέφερεν ἄγνωστον ποῦ καὶ οὕτω ἀπώλεσαν τὴν σημασίαν των.

Μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1828 ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ δὴ ἐπὶ Καποδίστρια (1828-1831) ἡ μονὴ ἤρξατο βαθμηδὸν νὰ ἀνασυγκροτῇται. Οἱ μοναχοὶ ἐπέστρεψαν ἐκ Πελοποννήσου, ὅπου εἶχον καταφύγει πολλοὶ μὲ ὅσα ἐκ τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ κειμηλίων ὥς καὶ τῶν ποιμνίων των κατώρθωσαν νὰ διασώσουν.

Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ κατὰ τὴν 3 Μαΐου 1830 ἐκδοθέντος ἐν Ναυπλίῳ Διατάγματος τοῦ Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδίστρια², ὁ τότε ἡγούμενος τῆς Μονῆς Εὐγένιος κατὰ κόσμον (Εὐστάθιος) Νικολάου, δι' αἰτήσεώς του ἐζήτησε παρὰ τῆς Κυβερνήσεως τὴν ἄδειαν νὰ δανεισθῇ χρήματα «δι' ἐπισκευὴν τοῦ ἱεροῦ ναοῦ, καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ καταπεπτοκότους τοίχους (sic), καὶ τῶν ἀναγκαίων κελλίων». Ἴδου τί λέγει ἀκριβῶς τὸ ἀνωτέρω Διάταγμα:

« Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 13 Μαΐου 1830

ἀρ. 746

Ἀριθ. πρ. 1955

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ὁ Κυβερνίτης τῆς Ἑλλάδος

Λαβόντες ὑπ' ὄφιν τὴν ἀναφορὰν τοῦ Ἡγουμένου τῆς ἐν Λεβαδίᾳ ἱερᾶς μονῆς, καὶ τῶν περὶ αὐτῇ συναδέλφων, ζητουμένων νὰ λάβωσι τὴν ἄδειαν νὰ δανεισθῶσι τὴν ἀναγκαίαν ποσότητα δι' ἀνόρθωσιν καὶ βελτίωσιν τοῦ καταστήματος τούτου.

Διατάττομεν

Α'ον Ὁ καθηγούμενος τῆς ἐν Λεβαδίᾳ ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ δανεισθῇ ἐπὶ τῶν εἰσοδημάτων τῆς αὐτῆς Μονῆς τὴν ποσότητα [†]φοιν (= φοινίκων) δεκαεπτὰ χιλιάδων δι' ἐπισκευὴν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ καταπε-

¹ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, ἔ. ἀ. τ. 12, 1960, σ. 56.

² Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (τοῦ λοιποῦ Γ. Α. Κ.) φάκελλος ὑπ' ἀριθ. 48, ἀριθ. ἐγγράφου 1γ, ἀριθ. πρωτ. 1955. Εἰς τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπάρχουν δύο φάκελλοι μὲ τὸν τίτλον «Νομὸς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, ἐπαρχία Λεβαδείας. Ὁσίος Λουκᾶς ὁ Στειριώτης. Δῆμος Διστομίων». Ὁ εἰς φάκελλος ὑπ' ἀριθ. 48 περιέχει 324 ἐγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῶν ἐτῶν 1833-1842 καὶ ὁ ἕτερος ὑπ' ἀριθ. 49 περιέχει 432 ἐγγραφα τῶν ἐτῶν 1843-1855. Τὰ ἐγγραφα ταῦτα τὰ ὅποια ἐμελετήσαμεν καὶ ἐκ τῶν ὁποίων μνημονεύομεν ἐνταῦθα μόνον τὰ ἀναφερόμενα εἰς ἐργα, περιῆλθον εἰς τὰ Γ. Α. Κ. ὥς μοι ἐγνώρισεν ὁ Διευθυντὴς τῶν Ἀρχείων κ. Διαμάντης, πρὸ πολλῶν ἐτῶν, πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος 1910, προσελθόντα ἐκ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἥτοι τῆς πάλαι ποτὲ «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Παιδείας Β. Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας».

πτοκότους τοίχους, καὶ τῶν ἀναγκαίων κελλίων, πρὸς ἀγορὰν ζώων τῆς γεωργίας, καὶ πρὸς θεραπείαν τῶν ἀφεύκτως ἀναγκαίων διὰ τοὺς ἐπ' αὐτὸ πατέρας

Γ'ον Ὁ καθηγούμενος καὶ οἱ ρηθέντες πατέρες, ὀφείλουν νὰ δώσουν λόγον εἰς τὴν Κυβέρνησιν περὶ τῆς χρήσεως τῶν δανείων τούτων

Ε'ον Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματεὺς νὰ ἐνεργήσῃ τὸ παρὸν διάταγμα.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 13 Μαΐου 1830

ὁ Κυβερνήτης

Ἰωάννης Ἀ. Καποδίστριας

ὁ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως Γραμματεὺς
Ν. Χρυσόγελος ».

Πράγματι, δυνάμει τοῦ ἀνωτέρω διατάγματος, οἱ μοναχοὶ προέβησαν τότε εἰς δανεισμόν χρημάτων καὶ πώλησιν κτημάτων τῆς Μονῆς παρὰ τὸ Δίστομον, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ, πρὸς τὸν Β. ἑπαρχον Λεβαδείας, ἀπολογητικοῦ περὶ τοῦ δανείου ἐγγράφου¹ τῆς μονῆς τῆς 4^{ης} Δεκεμβρίου τοῦ 1833, ἐπειδὴ αὕτη δὲν συνεμορφώθη πρὸς τὸ ἀνωτέρω διάταγμα. Ἴδου τί λέγει τὸ ἀνωτέρω ἀπολογητικὸν ἐγγράφον: « Πρὸς τὸν Β. ἑπαρχον Λεβαδείας. Ἐνα ἀπὸ τὰ κατεδαφισθέντα ἱερὰ καταγῶγια ἀπὸ τὸν ἐθνικὸν πόλεμον εἶναι καὶ ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκά, ἡ ὁποία, ἐπυρπολήθη δις ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀπωλέσθησαν ὅλα τὰ κινητὰ τῆς κτήματα . . . Ὅτε τὰ δεινὰ τῆς Ἑλλάδος . . . ἠυδόκησε νὰ παύσουν, ἐπιστρέψαμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὸ μοναστήριόν μας μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ νὰ δυνηθῶμεν διὰ δανείου τινὸς χρηματικῶν μέσων νὰ ἀνεγείρωμεν τὰ ἀναγκαῖα οἰκήματα, νὰ οἰκονομήσωμεν τοὺς ἀναγκαίους βόας διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν γαιῶν, νὰ ἀγοράσωμεν πρόβατα καὶ λοιπὰ καὶ νὰ ἀποκαταστήσωμεν πάλιν τὴν μονὴν μας εἰς τὴν προτέραν τῆς εὐτυχίαν. Τοιοῦτον σκοπὸν προθέντες ἀνεφέρθημεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τοῦ 1830 καὶ μᾶς ἔδωκε τὴν ἄδειαν . . . ἐδανείσθημεν μόνον δώδεκα χιλιάδας γρόσια τουρκικὰ μὲ μετριοτάτον τόκον καὶ διὰ νὰ οἰκονομήσωμεν ἄλλας ὀκτὼ χιλιάδας γρόσια, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀναγκαιοῦσαν εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ, ἐκατεφύγομεν εἰς τὴν ἐκποίησιν μερικῆς ἀχρήστου ὡς πρὸς τὴν διαχείρησιν τῆς μονῆς μας γῆς κειμένης παρὰ τὸ Δίστομον . . . τὴν ὁποίαν ἐπώλησαμεν κατὰ τὸ 1831 εἰς τοὺς Διστομίτας μὲ καλὴν τιμὴν καὶ ἐλάβαμεν ἑπτὰ χιλιάδας καὶ ἐπέκεινα γρόσια τουρκικὰ, τὰ ὁποῖα ἐμεταχειρίσθημεν εἰς ἀναγκαῖας ἐπισκευὰς οἰκοδομῶν, . . . τῇ 4 10βρίου 1833 Λεβαδίᾳ. Οἱ εὐπιθέστατοι ὑπήκοοι, ἡγούμενος Εὐγένιος καὶ οἱ σὺν ἐμοί ».

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 1830 καὶ 1831 οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς κατόπιν δανείου καὶ πωλήσεως κτημάτων αὐτῆς προέβησαν εἰς τὰς ἀναγκαίας ἐπισκευὰς τῶν κτηρίων καὶ ἀνέγερσιν ἀπαραιτήτων οἰκοδομῶν αὐτῆς.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδίστρια καὶ μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ βασιλέως Ὁθωνος τὴν 25 Ἰανουαρίου 1833, ἐπὶ μεσοβασιλείας (1831-1833) ἡ μονὴ ἦτο μὲν εἰς καλὴν κάπως κατάστασιν ἀλλά, ὡς μανθάνομεν ἐκ σχετικῶν ἐγγράφων², ἠναγκάζετο ὑπὸ

1 Γ. Α. Κ. ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. 1. β.

2 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 112 - 113.

τῆς ἐπαρχιακῆς δημογεροντίας Λεβαδείας καὶ τῶν ὀπλαρχηγῶν νὰ καταβάλλῃ πολλὰ τρόφιμα καὶ χρήματα διὰ τὰ ὑπάρχοντα στρατεύματα, ὡς ἔπραττε τοῦτο καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἀλλὰ ἐπὶ Ὅθωνος (1833 - 1862) καὶ δὴ ἐπὶ τῆς ἀντιβασιλείας τῶν Ἀρμανσπέργ, Μάουρερ, Κόβελ καὶ Ἐϊδεκ (21 Ἰανουαρίου 1833 - 20 Μαΐου 1835), ὡς προκύπτει ἐκ τῶν σχετικῶν ἐγγράφων, αἱ μοναὶ ἐν γένει καὶ μετ' αὐτῶν καὶ ἡ τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ ὑπέστησαν μεγάλον διωγμὸν· διότι, ὡς ἀναφέρουν τὰ ἐν λόγῳ ἔγγραφα, αἱ περιουσίαι των ἐδημεύοντο ὑπὸ τῶν Βαυαρῶν, ὡς ὠνόμαζε τότε ὁ λαὸς τὴν διοίκησιν¹. Ἴδου τί λέγει σχετικὸν ἔγγραφον τῆς μονῆς²:

«Πρὸς τὴν Ἱερὰν σύνοδον τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος.

Μία ἀπὸ τὰς μονὰς τοῦ κράτους, ὅπου ὑπέφεραν πολὺ εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἱερὸν πόλεμον, εἶναι καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ, ἡ ὁποία, ἀφοῦ ἔχασεν ὅλα τὰ κινητὰ κτήματά της, ἐπυρπολήθη καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εἰς αὐτὴν ἐνασκουμένους ἀπέθανον εἰς τὸν πόλεμον καὶ ἄλλοι ἐσφάγησαν παρὰ τῶν ἐχθρῶν... Ὅτε ἡ θεία πρόνοια ἠδύοκῃσε νὰ παύσουν τὰ δεινὰ τῆς πατρίδος συναθροισθέντες καὶ ἡμεῖς ἐπιστρέψαμεν εἰς τὴν μονὴν μας χωρὶς νὰ ἔχωμεν τὸ παραμικρὸν διὰ νὰ ἀνεγείρωμεν τὰ χρειώδη τῆς μονῆς, νὰ συστήσωμεν τὰ μετόχιά μας, νὰ βάλωμεν εἰς ἐνέργειαν τὴν γεωργίαν... καὶ νὰ φέρωμεν τὴν μονὴν μας εἰς τὴν προτέραν ἀποκατάστασιν». Ἐν συνεχείᾳ τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον λέγει: «Ἀπὸ τῶν ἀπὸ τὰ μέσα αὐτὰ ἐπροστρέξαμεν εἰς τὴν τότε κυβέρνησιν, ἥτις μᾶς ἔδωκε τὴν ἄδειαν νὰ δανεισθῶμεν περίπου τῶν 15 χιλ. φοινίκων, ἐν μέρος τῶν ὁποίων ἄνθρωποι φίλοι τῆς πίστεως καὶ τῆς θρησκείας εὐρέθησαν καὶ μᾶς ἐδάνεισαν καὶ μὲ τὰ χρήματα αὐτὰ ἐπρομηθεύσαμεν τοὺς ἀναγκαίους βόας διὰ τοὺς εἰς τὴν μονὴν ἀγρούς μας, ἠγοράσαμεν ῥιδοπρόβατα, ἐκάμαμεν τὰς ἀναγκαίας ἐπιδιορθώσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς μονῆς, ἐσυστήσαμεν καὶ ἐβάλαμεν εἰς ἐνέργειαν τὰ δύο μετόχια: ἅγιον Νικόλαον Καμπιὰ καὶ Παναγίαν Λυκούρεσσην, τὰ ὁποία διὰ τὴν προμήθειαν τῶν γεωργικῶν βοῶν, σπόρον, ῥιδοπροβάτων καὶ ἐπιδιορθώσεων ἐσωτερικῶν ἐχρειάσθημεν καὶ ἐξωδεύσαμεν ὑπὲρ τὰς τρεῖς χιλιάδας δραχμῶν. Ἀφοῦ ἐβάλαμεν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰς ἐνέργειαν ὅλην τὴν περιουσίαν τοῦ μοναστηρίου μας, ἠλπίζαμεν πάντοτε ὅτι μὲ τὴν πατρικὴν κηδεμονίαν τῆς κυβερνήσεώς μας καὶ μὲ τὴν ἀφιλοκερδῆ προσπάθειάν μας ἠθέλαμεν ἐλαφρωθῇ ταχέως ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ χρέους καὶ ἠθέλομεν ἔχει καὶ ἡμεῖς ἐξήκοντα ἄνθρωποι ψωμὶ νὰ τρώγωμεν». Καὶ ἐνῶ τοιαύτας προσπαθείας καὶ μόχθους κατέβαλλον οἱ

¹ Χαρακτηριστικὸν τῆς περιέργου διοικήσεως κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀντιβασιλείας εἶναι καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1460/1196 τῆς 27 Ἰουλίου 1834 ἔγγραφον τοῦ Β. ἐπάρχου Λεβαδείας πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς μονῆς τὸ ὁποῖον λέγει: «Ἐπειδὴ δυνάμει τῶν ν. Β. Διαταγμάτων ὅλοι οἱ διὰ πόλεμον χρήσιμοι πύργοι καὶ ὄχυρά μέρη ἢ κατεδαφίζονται ἢ μεταποιεῦνται, διὰ τοῦτο κατὰ συνέπειαν τῆς ὑπ' ἀριθ. 1688 διαταγῆς τῆς Β. νομαρχίας Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, διατάττεσθε ν' ἀφαιρέσητε ἀπὸ τὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς μονῆς σας κείμενον πύργον πᾶν ὅ,τι δύναται εἰς αὐτὸ νὰ δώσῃ τὴν παραμικρὰν πολεμικὴν πρόσοφιν, μεταχειρίζοντές τον ἐντελῶς ἀνευ ἀναβολῆς εἰς ιδιωτικὴν κατοικίαν. Μὴ λείψητε δὲ ἀπὸ τὰ διαταττόμενα εἰδοποιούντες ἐγκαίρως τὸ ἐπαρχεῖον περὶ ἐκτελέσεως τῆς παρούσης διαταγῆς» (βλ. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΝ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 239).

² Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. 4. β (3812).

μοναχοὶ διὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς μονῆς, ἡ Κυβέρνησις τῆς ἀντιβασιλείας διὰ τοῦ κατὰ τὴν 25^{ην} Σεπτεμβρίου 1833 ἐκδοθέντος βασιλικοῦ διατάγματος¹ ἐξέθεσεν εἰς δημοπρασίαν τὴν περιουσίαν τῶν ἀνωτέρω μετοχίων τῆς μονῆς, ὡς ἀκριβῶς δηλαδὴ ἔπρατον καὶ οἱ βάρβαροι Τοῦρκοι. Ἴδου τί ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον: «*Ἐκδοθέντος τοῦ ἀπὸ 25 Σεπτεμβρίου 1833 βασιλικοῦ διατάγματος*² ἐνῶ ἡλπίζαμεν νὰ ἴδωμεν ὅτι τὰ μετόχια ἅγιος Νικόλαος Καμπιὰ καὶ Λυκούρεση ἤθελεν ἀναγνωρισθῶσι ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν δυνάμει τῶν εἰσέτι εὕρισκομένων εἰς χεῖράς μας σιγγιλιωδῶν καὶ συνοδικῶν γραμμάτων βλέπομεν νὰ ἀπερνοῦν εἰς τὴν ἄμεσον διαχείρισιν τῆς Κυβερνήσεως καὶ νὰ ἐκτεθοῦν εἰς δημοπρασίαν ὅλοι οἱ βόες τῆς γεωργίας καὶ τὰ ῥιδοπρόβατα καὶ ὅσα ἄλλα ἡμεῖς, ὡς εἴρηται, ἐχρεώθημεν καὶ ἡγοράσαμεν. Ὑστερον ἀπὸ τὴν ἀποτυχίαν αὐτὴν ἐβιάσθημεν ἀπὸ τὸν βασιλικὸν ἔπαρχον νὰ πληρώσωμεν διὰ τὸ παρελθὸν ἔτος διπλοῦν δέκατον. . . Ἐκθέτοντες ταῦτα πάντα ὑπ' ὄψιν τῆς ἱερᾶς συνόδου παρακαλοῦμεν νὰ τὰ καθυποβάλλῃ εἰς τὴν σεβαστὴν κυβέρνησιν καὶ νὰ μᾶς συνδράμῃ ὡς ἀρχηγὸς τοῦ κλήρου εἰς τὰς δυστυχίας μας αὐτάς, αἱ ὁποῖαι κατήντησαν ἀνοικονόμητοι ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς κυβερνήσεως. Αἰτοῦμεν νὰ εὐαρεστηθῇ ἡ κυβέρνησις νὰ παραχωρήσῃ τῶν δύο μετοχίων, τὰ ὁποῖα ἀπέρασαν εἰς τὴν διαχείρισιν τῆς κυβερνήσεως, τοὺς βόας καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ κινητὰ κτήματα αὐτῶν. . . Ἐκ τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τῇ 5 Ὀκτωβρίου 1834. Εὐπειθέστατος ἡγούμενος τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, Εὐγένιος Νικολάου. Οἱ σύμβουλοι: Θεοδόσιος Παπαευσταθίου, Ἰωσήφ Θεοχάρη».

Κατόπιν τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου καὶ τῆς δικαίας ἀπαιτήσεως τῆς μονῆς ὅπως ἀποδοθῶσιν εἰς αὐτὴν τὰ ἀνωτέρω μετόχια τῶν Καμπιῶν καὶ τῆς Λυκούρεσης, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀπέστειλε τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1834 «*πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείαν τῆς ἐπικρατείας*» σχετικὸν ἔγγραφον³, διὰ τοῦ ὁποίου συνηγόρει ὑπὲρ τῆς παραχωρήσεως εἰς τὴν μονὴν τῶν ἀνωτέρω δύο μετοχίων. Ἐπειδὴ ὁμως οὐδεμιᾶς ἔτυχεν ἀπαντήσεως, ἡ μονὴ ἀπηύθυνε τὴν 13 Μαρτίου 1834 ἕτερον ἔγγραφον⁴ ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν ἐν Ναυπλίῳ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας περὶ ἀποδόσεως τῶν μετοχίων τῆς, ἡ δὲ Ἱερὰ Σύνοδος διὰ τοῦ ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1834 ἐν Ναυπλίῳ ἐγγράφου τῆς⁵ πρὸς τὴν Β. Γραμματείαν ἐγνωμάτευσε καὶ πάλιν ὑπὲρ

¹ ΑΝΔΡΕΑΣ Ζ. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, Τὰ μοναστηριακά, ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 77 - 79.

² Τὸ ἀνωτέρω βασιλικὸν διάταγμα τῆς 25 Σεπτεμβρίου (7 Ὀκτωβρίου) 1833 «*περὶ διαλύσεως τῶν ἐγκαταλειμμένων καὶ ἐρήμων μονηδρίων*» ἐν οἷς καὶ τὰ μονύδρια τῶν Καμπιῶν καὶ Λυκούρεσης, ἐξεδόθη συμφώνως πρὸς τὸν κατάλογον, τὸν ὁποῖον ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, διὰ τοῦ ἀπὸ 19 Αὐγούστου 1833 καὶ ὑπ' ἀριθ. 23 ἐγγράφου αὐτῆς, εἶχεν ἀποστείλει πρὸς τὴν τότε ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως Γραμματείαν τῆς ἐπικρατείας. Κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω διατάγματος καὶ συμφώνως πρὸς τὸν κατάλογον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τὰ ὑφιστάμενα ἐν Ἑλλάδι μοναστήρια καὶ μετόχια ἦσαν 593, ἐξ αὐτῶν 412, μονύδρια ἐγκαταλειμμένα καὶ ἔρημα, ἡ μὴ ἔχοντα τὸν πρὸς διατήρησιν ἀπαιτούμενον ἀριθμὸν 6 τῶν μοναχῶν, διελύθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1834, δυνάμει τοῦ ἀνωτέρω Βασιλικοῦ Διατάγματος (βλ. σχετικῶς Α. ΜΑΜΟΥΚΑΝ, ἔ. ἀ. σ. 148 - 162).

³ Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{4\alpha. 5}{\theta. 33, \varphi. 20}$ ἀριθ. Πρωτ. 1899 Διεκ. 969.

⁴ Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{32}{\theta. 49-94}$ ἀριθ. Πρωτ. 2809.

⁵ Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. 24. 25. α', ἀριθ. Πρωτ. 3058.

τῆς δικαίας αὐτῆς ἀποδόσεως τῶν μετοχίων. Κατόπιν τῶν ἐπανελημμένων αὐτῶν ἐκκλήσεων τῆς μονῆς καὶ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς ἱερᾶς Συνόδου φαίνεται ὅτι ἡ Κυβέρνησις συγκάτενευσεν εἰς τὴν παραχώρησιν ἐνὸς ἐκ τῶν δύο μετοχίων, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ ἀπὸ 23 Μαΐου 1835 ἐγγράφου¹ τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείας τῆς ἐπικρατείας πρὸς τὸν Β. ἑπαρχον Λεβαδείας, τὸ ὁποῖον λέγει: «ὅτι ἡ Κυβέρνησις τῆς Α. Μ. ἐνευσε νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὴν κατὰ τὴν Λεβάδιαν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐν τῶν δύο μικρῶν μοναστηρίων Καμπιῶν ἢ Λυκούρεσι... ἐννοεῖται ὅτι συγχρόνως ἀναλαμβάνει ἡ μονὴ καὶ ὅλα τὰ χρέη...».

Σχετικὰ ἔγγραφα περὶ τῆς γενομένης παραχωρήσεως τοῦ μετοχίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Καμπιῶν² εἶναι 1) τὸ ἀπὸ 12 Ἰουνίου 1835 ἔγγραφον³ τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείας πρὸς τὸν ἑπαρχον Λεβαδείας καὶ 2) τὸ ἀπὸ 12 Ἰουνίου 1835 ἔγγραφον⁴ ὁμοίως τῆς Β. Γραμματείας πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον εἰς ἀπάντησιν τῆς ἀνωτέρω ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου 1834 καὶ ὑπ' ἀριθ. $\frac{1899}{969}$ γνωμοδοτήσεώς της.

Ἐκ τῆς ἀπὸ 13 Δεκεμβρίου 1835 ἀπολογητικῆς ἀναφορᾶς τῆς μονῆς πρὸς τὸν μητροπολίτην Βοιωτίας⁵, μανθάνομεν ὅτι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς ἐδαπάνησαν 545 δραχ. καὶ ἐπεσκεύασαν ἄνευ ἀδείας τὴν «σκέπην τῶν ἱερῶν ναῶν, διότι τὸ εἰσερχόμενον ὕδωρ τῆς βροχῆς ἐπέφερεν βλάβην εἰς τὴν ζωγραφίαν κλπ.». Ἴδου τί ἔγραφον ἀκριβῶς οἱ μοναχοί: «Πρὸς τὸν σεβασμιώτατον μητροπολίτην Βοιωτίας. Πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν φθοράν, ὅπου εἰς τοὺς ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ ναοὺς ἐπροξένησαν εἰς τὰς παρελθούσας δεινὰς περιστάσεις οἱ ἐχθροὶ τῆς ἀγίας ἡμῶν πίστεως, εἶνε καὶ ἡ εἰς τὴν σκέπην αὐτῶν φθορά, ἣτις, ἂν ἕως τὸρα ἐπέφερεν ὀλίγην, ὡς φαίνεται, βλάβην εἰς τὴν ζωγραφίαν κλπ. διὰ τοῦ εἰσερχομένου ἐκ τῆς βροχῆς ὕδατος, ἤθελεν ἐπιφέρει πολλὰ σημαντικὴν, ἂν ἔμενε καὶ ἐφέτος τὸν χειμῶνα εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν. Ἡ διόρθωσις ὅθεν τῆς σκέπης ἔπρεπε νὰ γείνη πρότερον, ἀλλὰ δι' ἑλλειψιν ἐξόδων ἀνεβλήθη μέχρι τοῦδε. Μὲ μεγάλην τέλος οἰκονομίαν ἀπαντήσαντες οἱ ὑποφενόμενοι τὸ τρέχον ἔτος τὰς λοιπὰς ἀνάγκας τῆς μονῆς ταύτης ἐπισκευάσαμεν κατ' αὐτὰς καὶ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος σκέπην τῶν ἱερῶν ναῶν, ἐξοδεύσαντες εἰς τὴν ὕλην καὶ ἡμερομίσθια τῶν τεχνιτῶν δραχ. 545. Τὸ ἔργον τοῦτο, καθὼς καὶ ἡ ἀγορὰ διὰ 352 δραχμῶν ἐνὸς ἀναγκαίου διὰ τὴν μονὴν ἡμιόνου εἶναι δαπανηρὰ καὶ ἔχρηζον προηγουμένην ἄδειαν τῆς Β. νομαρχίας Ἀττικῆς

1 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{13}{\theta. 33. \phi. 20}$ ἀριθ. Πρωτ. $\frac{9384}{10}$.

2 Εἰς τὸ ἐγκαταλειμμένον καὶ ἔρημον σήμερον κομπὸν μετόχιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά ἐξετέλεσα κατὰ τὸ ἔτος 1958 ἀρκετὰς ἐργασίας στερεώσεως καὶ συντηρήσεως· διὰ τούτων ἀποκατεστάθη ἡ τελείως κατεστραμμένη κεράμωσις μετὰ προηγουμένην στερεώσιν τῶν θόλων, ἀνακατεσκευάσθησαν αἱ θύραι καὶ τὰ παλαιὰ παράθυρα ἐπὶ τῇ βάσει σωζομένων προτύπων, ἐστερεώθησαν οἱ ἐντεχνότατοι θόλοι τῆς ὥραιας κρύπτης καὶ τέλος ἀποκατεστάθη ἡ μαρμαρίνη πλακόστρωσις τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ὑπογείου.

3 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. θ. 10/12/φ. 4, ἀριθ. Πρωτ. $\frac{9387}{155}$.

4 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. θ. 10/13/φ. 4, ἀριθ. Πρωτ. $\frac{9387}{198}$.

5 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 120 - 121.

καὶ Βοιωτίας, κατὰ τὸ 5' ἄρθρον τῆς ἀπὸ 26 Φεβρουαρίου 1834 καὶ ὑπ' ἀριθ. 2624/426 ἐγκυκλίου¹ τῆς ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείας τῆς ἐπικρατείας· ἀλλὰ μὴ γινώσκοντες ἐξ ἀμαθείας . . . παρέβημεν τὸ ῥηθὲν ἄρθρον . . . σπεύδομεν διὰ τῆς ταπεινῆς μας ἰν' ἀναφέρωμεν καὶ ὁμολογήσωμεν τὰς ἐξ ἀγνοίας παρεκτροπὰς μας, καὶ νὰ σᾶς παρακαλέσωμεν, ὡς προστάτην μας, ἰν' ἀναφέρετε ταῦτα ὅθεν δεῖ . . . καὶ ἐγκριθῶσι τὰ γενόμενα ἀναπόφευκτα εἰς τε τὴν ἐπισκευὴν καὶ ἀγορὰν ἔξοδα . . . Ἐν ὁσίῳ Λουκᾷ 13 Δεκεμβρίου 1835».

Τρία ἔτη ἀργότερον, ἐκ τοῦ ἀπὸ 30 Νοεμβρίου 1838 ἐγγράφου² τῆς μονῆς πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείαν, πληροφορούμεθα ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας διερράγη καὶ ἐκινδύνευε νὰ καταπέσῃ. Ἴδου τί λέγει τὸ ἐν λόγῳ ἐγγράφον: «Πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Β. Γραμματείαν τῆς ἐπικρατείας. Ἐκ τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τὴν 30^{ην} 9βρίου 1838. Ἡ ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ πλησίον τοῦ καθολικοῦ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ κειμένη ἐκκλησία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, πρότινος καιροῦ διερράγη καὶ ἤδη κλείνει πρὸς τὸ χεῖρον, καθότι αἱ δύο στῆλεις δι' ὧν ἀνίσταται ὁ κορυμπεὶς (στεῖγν) τῆς ἐκκλησίας μετετοπίσθησαν ἐκ τῆς θεμελιώσεώς των καὶ ὡς ἐκ τούτου διὰ τοῦ σεισμοῦ ἐπαπειλεῖται ταύτης ἡ ῥήξις τοῦ περιφήμου τούτου Ναοῦ. Σπεύδομεν ὅθεν νὰ θέσωμεν τοῦτο ὑπ' ὄψιν τῆς Β. ταύτης Γραμματείας ὅπως πραχθῶσι τὰ εἰκότα πρὸς ἐπιδιόρθωσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐκκλησίας . . .».

Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου τῆς μονῆς, ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματεία ἀπέστειλε τὸ ἀπὸ 12 Δεκεμβρίου 1838 ἐγγράφον πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν, διὰ τοῦ ὁποίου ἐζήτηι ὅπως «διατάξῃ τὸν ἐν Βοιωτία Μηχανικὸν ν' ἀνέλθῃ εἰς τὴν διαληφθεῖσαν μονὴν καὶ θεωρήσας αὐτοπεῖ τὴν ἐπισκευαστέαν οἰκοδομήν τοῦ ναοῦ νὰ συντάξῃ καὶ ἀποστείλῃ ἐντεῦθεν τὸν ζητούμενον προϋπολογισμόν τῆς δαπάνης». Τὴν ἰδίαν δὲ ἡμέραν ἀπέστειλεν ὁμοίον ἐγγράφον καὶ πρὸς τὸν Διοικητὴν Βοιωτίας, εἰς τὸν ὁποῖον ἐγνώριζε τὴν ἀνωτέρω ἐνέργειάν της παρὰ τῇ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Γραμματεία³.

Μετὰ δύο ἔτη ἤτοι τὴν 24 Ἰουνίου 1840, ἡ μονή, ἐπειδὴ οὐδεμία ἐνέργεια ἐγένετο, ἀπέστειλε πρὸς τὴν Β. Γραμματείαν καὶ ἐτέραν ἀναφορὰν⁴ ὁμοίαν πρὸς τὴν προηγουμένην, διὰ τῆς ὁποίας παρακαλεῖ ὅπως προβῇ τὸ ταχύτερον εἰς τὴν στερέωσιν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διότι «ἐπαπειλεῖται ταύτης ἡ ῥήξις τοῦ ἀρχαίου περιφήμου τούτου ναοῦ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Καθολικοῦ».

Ἐκ τῆς ἀπὸ 8 Αὐγούστου 1840 ἐπιστολῆς τοῦ Γραμματέως τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείας Ν. Γ. Θεοχάρους⁵ πρὸς τὸν Βασιλέα, μανθάνομεν ὅτι ὁ τροῦλ-

1 Α. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 17 - 19.

2 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{4}{\theta. 99 \varphi/\varphi. 5/\varphi. \beta}$ ἀριθ. Πρ. 68 ἀριθ. Διεκ. 39.

3 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. 24500 $\frac{4}{\theta 9. \varphi. \varphi/\varphi 5. \varphi \beta}$.

4 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. $\frac{\text{Πρωτ. 117}}{\Delta. 84}$.

5 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{2846 - 2848}{1879}$, 8 Αὐγούστου 1840.

λος τοῦ καθολικοῦ εἶχε διαρραγῇ καὶ εἶχεν ἀνάγκην ἀμέσου ἐπισκευῆς. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη λέγει :

«*Ἐν Ἀθήναις τὴν 8 Αὐγούστου 1840*

Μεγαλειότατε

Τολμῶ νὰ ὑπομνήσω εὐσεβάστως εἰς τὴν Ὑ. Μ. τὴν ἀπὸ 29 Φεβρουαρίου Τ. Ε. ὑπ' ἀριθ. 21937.24943.27600 ἔκθεσίν μου¹ περὶ ἐκποιήσεως ἀχρήστων τινῶν κτημάτων τῆς αὐτῆς μονῆς πρὸς ἀπόσβεσιν τῶν παλαιῶν χρεῶν καὶ πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ διαρραγότος θόλου τῆς ἐκκλησίας τοῦ ὁποίου ἡ κατάπτωσις ἐπαπειλεῖ τελείαν ὡς λέγουσι ῥήξιν τοῦ καθολικοῦ ναοῦ. Παρακαλῶ δ' εὐσεβάστως τὴν Ὑ.Μ. νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ μοῦ δώσῃ τὴν ὁποίαν πρὸς τοῦτο ἐζητήσαμεν Ὑψηλὴν αὐτῆς ἔγκρισιν.

Ὁ Γραμματεὺς

Ν. Γ. Θ(Θεοχάρης)»

Μετὰ πάροδον ἄλλων δύο ἐτῶν ἦτοι τὴν 14 Μαρτίου 1842 ἐπειδὴ καὶ πάλιν οὐδὲν ἐγένετο, ἡ μονὴ ἀπέστειλε καὶ ἕτερον ἔγγραφον², διὰ τοῦ ὁποίου τονίζει καὶ αὖθις τὸν ἄμεσον κίνδυνον καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἴδου τί ἀκριβῶς ἀναφέρει τὸ ἐν λόγῳ ἔγγραφον : «*Ἐν ὁσίῳ Λουκᾷ τῇ 14 Μαρτίου 1842. Πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως Β. Γραμματείαν τῆς ἐπικρατείας. Καὶ δι' ἄλλης ἀναφορᾶς μας μέσον τοῦ Β. Διοικητηρίου Βοιωτίας, παρεστήσαμεν εἰς τὴν Β. ταύτην Γραμματείαν, τὴν ἀναπόφευκτον ἀνάγκην τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Μονῆς μας Παναγίας καλουμένης, καὶ ἐπροτεῖνουμεν συγχρόνως τὰ μέσα διὰ τῶν ὁποίων, ἡμπορεῖ νὰ ἐπιτευχθῇ ὁ προειρημένος σκοπός.*

Μὴ λαβόντες μέχρι τοῦδε ἀπάντησιν οὐδεμίαν καὶ προνοοῦντες, ὅτι ἂν δὲν προληφθῇ διὰ τῆς ἀναγκαίας ἐπισκευῆς, θὰ ἐπισυμβῇ τρανοτέρα ζημίαι, διότι ὡς ἐκ τῶν καταπιπτόντων βροχῶν καὶ οἱ τοῖχοι βλάπτονται καὶ ἡ ἐκκλησία φθείρεται, καὶ αἱ ζωγραφικαὶ εἰς τοὺς θόλους εἰκόνες, συμπίνουσιν τὸ ὑγρὸν τῶν ἐφθαρμένων τοίχων, θ' ἀπολέσουν πολὺ, . . . ἐπιγόμεθα κατ' ἐπανάληψιν νὰ καθικετεύσωμεν τὴν Β. Γραμματείαν ὅπως ἐπινεύονσα εὐδοκίῃ νὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ τὴν ἐκποίησιν τῶν κατὰ τὴν Βοιωτίαν κειμένων χέρσων γαιῶν καθὼς καὶ ἐνὸς οἰκοπέδου . . . Ἐπανειλημμένως παρακαλοῦμεν τὴν Β. ταύτην Γραμματείαν περὶ τῆς προκειμένης ἐπισκευῆς τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονῆς Παναγίας, καθότι προσβλέπομεν ἐπικείμενον κίνδυνον, ἡ ἐκκλησία

¹ Πράγματι ὁ Γραμματεὺς Ν. Γ. Θεοχάρης ἀπέστειλε τὴν ἀπὸ 29 Φεβρουαρίου 1840 ἔκθεσίν του πρὸς τὸν Βασιλέα, διὰ τῆς ὁποίας ἐζήτει τὴν Ὑψηλὴν ἔγκρισιν ἐκποιήσεως κτημάτων τινῶν τῆς μονῆς πρὸς ἀπόσβεσιν παλαιῶν χρεῶν «τὰ ὁποῖα ἀριθμοῦνται Γρ^α 24785, ἦτοι εἰς Δρ. 7930 περίπου, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ δυνηθῇ (τὸ Συμβούλιον) νὰ ἐπισκευάσῃ τὸν ἱερὸν ναὸν τῆς μονῆς τοῦ ὁποίου τὸ τεῖχος διεργάγει κατὰ τὴν ἐπιδοθεῖσαν εἰς τὴν Ὑ. Μ. ἀναφορὰν τοῦ Συμβουλίου τῆς Αὐτῆς Μονῆς». Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ Συμβούλιον τῆς μονῆς ἐνεχείρισεν εἰς τὸν Βασιλέα τὴν ἀνωτέρω ἀναφορὰν κατὰ τὴν ἐν τῇ Μονῇ ἐπίσκεψίν του κατὰ Μάϊον τοῦ 1839 (βλ. Γ. Α. Κ., φάκ. 48, ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{21937.24943.27600}{452}$ 29 Φεβρουαρίου 1840).

² Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48 ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{4}{\text{ἀρ. Πρωτ. 13174}}$.

αὕτη κατήντησεν ἄβατος ἀπὸ τὴν συρρέουσαν ὑγρασίαν καὶ εἶναι πρόδηλος κατάπτωσίς της, ἃν δὲν προληφθῇ τὸ κακὸν σὺν αὐτῇ δὲ θέλει βλαφθῇ καὶ ὁ περίφημος Ναὸς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ὅστις μνημεῖον διασήμου ἀρχαιότητος θέλει ἐκλήψει μὲ τὴν πικροτέραν συναίσθησιν ἀπαξαπάντων τῶν φιλοκάλων χριστιανῶν.

Ἡ Β. Γραμματεία ἔχει ὑπ' ὄψιν της καὶ τὸ ἐπὶ τούτῳ γενόμενον Ἰχνογραφικὸν σχέδιον τοῦ μηχανικοῦ Κ^{ου} Τζίγλερ (Ziegler), ὥστε ἐξ αὐτοῦ δύναται νὰ κατανοήσῃ εὐκολώτερον τὰ πάντα. Ἀπεκδεχόμεθα τὴν ἀπόφασίν της καὶ ὑποσημειούμεθα ὁ ἡγούμενος Εὐγένιος, οἱ Σύμβουλοι Ἰωαννίκιος, Σωφρόνιος».

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου τῆς μονῆς πληροφορούμεθα, ὅτι τόσον τὸ καθολικὸν ὅσον καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εὐρίσκοντο τότε εἰς κακὴν κατάστασιν, ἰδίᾳ δὲ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ὅστις, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου, διετῆρει ἀκόμη τότε (1842) εἰς τοὺς θόλους τοιχογραφίας αἱ ὁποῖαι κατεστρέφοντο «ἐκ τῶν καταπιπτόντων βροχῶν» αἱ δὲ ἀναφερόμεναι αὗται τοιχογραφίαι «αἱ ζωγραφισμέναι εἰς τοὺς θόλους εἰκόνες» κατεστράφησαν καὶ δὲν ὑφίστανται πλέον σήμερον, δὲν ἀποκλείεται δὲ μάλιστα καὶ νὰ ἦσαν αὗται τῆς ἀρχικῆς περιόδου τοῦ ναοῦ ἥτοι τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

Πράγματι οἱ ναοὶ τῆς μονῆς, ὡς ἦτο ἐπόμενονον, εἶχον ὑποστῇ ἐκ τῆς πολυκαιρίας, ἐκ τῶν σεισμῶν καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν πολλὰς βλάβας· διότι καὶ οἱ περιηγηταὶ 1^{ον} ὁ W. M. Leake¹ ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν κατὰ τὸ ἔτος 1835 ἀναφέρει ὅτι ἐκ τῶν σεισμῶν εἶχε δημιουργηθῇ εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ καθολικοῦ «ἐν μέγα ρῆγμα», ὡς δηλ. ἀναφέρει καὶ τὸ προηγούμενον ἐγγράφον, τὸ ὁποῖον ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀνάγκης ἐπισκευῆς «τοῦ διαρραγέντος θόλου τῆς ἐκκλησίας»· ἰδοὺ τί ἀκριβῶς ἀναφέρει ὁ Leake: «Ὁ ναὸς ἐν τούτοις ὁμοιάζει ἀσφαλῶς πρὸς τὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐν σμικρῷ, διότι εἶναι κτισμένος εἰς σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, μὲ ἓνα προθάλαμον καὶ τρεῖς θύρας εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον (δηλ. τὸν μεταγενέστερον ἐξωνάρθηκα)... Ὑπάρχουν εἰς τὸ μοναστήρι 138 ἄνδρες 62 ἄλλα καὶ 23 ἡμίονοι... Τὸ κτήριο φέρει ἰσχυρὰ σημεῖα ὅτι ἐσεισθῇ ὑπὸ σεισμῶν οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι σπάνιοι ἐδῶ, καὶ ἐν μέγα ρῆγμα εἰς τὸν τροῦλλον εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐπροξενήθη ἀπὸ μίαν ἀπ' αὐτὰς τὰς δονήσεις» καὶ 2^{ον} ὁ J. Buchon², ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν κατὰ τὸ 1840-41, ἥτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀνωτέρω ἐγγράφων, γράφει σχετικῶς: «Ἡ ἐκκλησία (δηλ. τὸ καθολικὸν) κτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ μόνη ἀξιοσέβαστος σήμερον (la seule vénérée aujourd'hui), διότι ἡ ἄλλη (δηλ. ἡ Παναγία) εἶναι τελείως ἐγκαταλελειμμένη (complètement abandonnée), εἶναι κατεσκευασμένη συμφώνως πρὸς τὸ σχέδιον τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως».

Ἐκ τοῦ ἀπὸ 5 Μαρτίου 1842 ὅμως ἐγγράφου³ τῆς ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, μετὰ τοῦ συναποστελλομένου συνημμένως προϋπολογισμοῦ συνταχθέντος τὴν 14 Μαΐου 1840, πληροφορούμεθα ὅτι ἡ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Β. Γραμματεία εἶχεν ἤδη ἐπιτέλους ἐνεργήσῃ διὰ τὴν σύντα-

1 W. M. LEAKE, Travels in Northern Greece II, London 1835, σ. 533.

2 J. BUCHON, La Grèce continentale, ἔ. ἀ. σ. 242.

3 Γ. Α. Κ., ἔ. ἀ. φάκ. 48, ἀριθ. 2530 - 13744 (ἀριθ. Πρωτ. 12900).

ξιν τῆς σχετικῆς μελέτης στερεώσεως τῶν δύο ναῶν τῆς μονῆς, ἐκ δὲ τοῦ συνημμένου προϋπολογισμοῦ μανθάνομεν ὅτι εἰς μὲν τὸν ναὸν τῆς Παναγίας ἐξετελέσθησαν αἱ κάτωθι ἐργασίαι δαπάνης 6587 δραχμῶν ἤτοι: 1) καθαίρεσις διαφόρων τοίχων καὶ ἀνοιγμα τῶν φραχθέντων παραθύρων. 2) κατασκευὴ 4 τεραστίων ἀντηρίδων διαστ. ὕψους 11 μ., μήκους 4 μ. καὶ πλάτους 0,75 μ., τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη διακρίνονται καὶ σήμερον ἐπὶ τῆς νοτίας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. 3) τοποθέτησις 4 σιδηρῶν ἐντατήρων, τοὺς ὁποίους βλέπομεν καὶ σήμερον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. 4) ἐπισκευὴ ὀλοκλήρου τῆς κεραμώσεως τῆς στέγης ἤτοι πῆχ. τετρ. 225. 5) μεταποίησις τῆς πρὸς Δυσμᾶς στοᾶς, ἔνθα σήμερον εὐρίσκεται τὸ μουσεῖον. 6) κατασκευὴ 30 παραθυρωμάτων. 7) κατασκευὴ 30 δικτυωτῶν θυρίδων (παραθύρων) καὶ τέλος 8) κατασκευὴ δύο θυρῶν. Εἰς δὲ τὸν ναὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐγένοντο αἱ ἑξῆς ἐργασίαι διὰ δαπάνης 3165 δραχμῶν: 1) ἐπισκευὴ ὀλοκλήρου τῆς κεραμώσεως τῆς στέγης ἤτοι πῆχ. τετρ. 375. 2) διόρθωσις 63 παραθυρωμάτων καὶ κατασκευὴ 63 δικτυωτῶν θυρίδων ἤτοι ὅλων τῶν παραθύρων τοῦ Καθολικοῦ. Πολλὰ ἐκ τῶν δικτυωτῶν (καφασωτῶν) παραθύρων ἀνεύρομεν καὶ ἡμεῖς ἡμικατεστραμμένα κατὰ τὰς τελευταίας ἐργασίας.

Ἴδου τί ἀναφέρει σχετικῶς τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον τῆς ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας καὶ ὁ συνημμένος προϋπολογισμός:

« Ἀριθ. 2530 13744 ἀριθ. Πρ. 12900

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 Η ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ
 ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Π ρ ὀ ς

Τὴν ἐπὶ τῶν Ἑκκλησιαστικῶν

Εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἀπὸ 26 Φεβρουαρίου π. ἔ. ἐγγράφου σας περὶ ἐπισκευῆς τοῦ Μοναστηρίου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, Σᾶς διευθύνομεν ἐπισυννημμένως τὸν συνταχθέντα πρὸς τοῦτο προϋπολογισμὸν καὶ τὸ σχέδιον, συνιστάμενον εἰς δύο φύλλα διὰ νὰ διατάξητε ὅ,τι ἐγκρίνητε. Σᾶς παρατηροῦμεν δὲ ὅτι τὸ ἔργον πρέπει νὰ ἐκτελεσθῇ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπιτηδειότητος, καὶ ἐπομένως εἶναι ἀνάγκη, ἂν ἐγκρίνητε τὴν ἐκτέλεσιν, νὰ Μᾶς κοινοποιήσητε τοῦτο διὰ νὰ ἀναθέσωμεν τὸ ἔργον εἰς ἐπιτήδιον Ἀρχιτέκτονα. Ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Μαρτίου 1842, ὁ Γραμματεὺς».

(Ὑπογραφή δυσανάγνωστος)

Εἶναι ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας τὸ γεγονὸς ὅτι ἔκτοτε ἤτοι πρὸ 127 ἐτῶν κατεβάλλετο ἰδιαίτερα προσπάθεια ὥστε αἱ ἐργασίαι ἐπὶ μνημείων νὰ ἐκτελοῦνται «μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπιτηδειότητος» καὶ νὰ ἀνατίθενται «εἰς εἰδήμονα Ἀρχιτέκτονα».

Ἴδου δὲ τί ἀναγράφει ἀκριβῶς ὁ συνημμένος προϋπολογισμός :

Π ρ ο ὕ π ο λ ο γ ι σ μ ὸ ς

Ἐξόδων ἐπισκευῆς τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Μοναστηρίου Ὁσίου Λουκᾶ ἐν Βοιωτίᾳ

Ἐκθεσις τῆς ἐργασίας	Δραχ.	λ.
Α. Διόρθωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Παναγίας		
Καθαίρεσις διαφόρων τείχων καὶ ἄνοιγμα τῶν σφαλισμένων παραθύρων 225 Κ.Β. Πχ. πρ. 3 Δρ.	675	
Μετακόμισις 50 Κ.Β. Πχ. χωμάτων πρ. 1,50 Δρχ.	75	
4 Ἀντηρίδες ὕψος 11.00 μῆκος 4.00 πλάτος 0,75 } 33.00 Κ. Π. × 4 = 132.0 Κ. Β. Πχ. πρ. 22 Δρχ.	2.904	
4 Σιδηρῶν Ἀγκιστήρων πρ. 60 ὀκ. πρ. 1,20 Δραχ.	288	
Μετακόμισις τῶν Ἀγκιστήρων	30	
225 □ Β. Πχ. διόρθωσις τῶν κεραμίδων τῆς στέγης πρ. 3 Δρχ. . .	675	
Μεταποίησις τῆς ἔξωθεν στοᾶς [στέγης] Δραχ.	500	
30 Παραθυρώματα πρ. 25 Δραχ.	750	
30 Δικτυωταὶ θυρίδες πρ. 10 Δρχ.	300	
2 Θύραι πρ. 70	140	
Ἐξοδα διαφόρων διορθώσεων	250	
Τὸ ὅλον	6.587	
Ἐκθεσις τῆς ἐργασίας	Δραχ.	λ.
Β. Διόρθωσις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ		
200 □ Β. Πχ. διόρθωσις τῶν κεραμίδων τῆς στέγης πρ. 1 Δρ. . .	200	
175 » » » » » » » πρ. 3 Δρ. . . .	525	
Διόρθωσις 63 παραθυρωμάτων καὶ κατασκευὴ 63 δικτυωτῶν θυρίδων πρ. 30 Δρ.	1.890	
Διὰ τὰς ἀναβάθρας	300	
Διὰ διαφόρους διορθώσεις	250	
Τὸ ὅλον	3.165	
Ἀνακεφαλαιώσεις		
Διόρθωσις τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας	6.587	
Διόρθωσις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ	3.165	
Τὸ ὅλον	9.752	
$\frac{10}{100}$ ἔξοδα ἐπιστάσις καὶ ἀπροσδοκῆτων περιπτώσεων	975	20
Τὸ ὅλον	10.727	20

Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Μαΐου 1840

Ἐ. Λ α υ ρ ἔ ν τ η ς

Ἐθεωρήθη διὰ δραχμὰς δέκα χιλιάδας ἑπτακοσίας εἴκοσι ἑπτὰ καὶ λεπτὰ εἴκοσι.

Ἐν Ἀθήναις 2 Μαρτίου 1842

Ὁ Πρωταρχιτέκτων

S c h a u b e r t

Μετά τὴν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1842 ἀποστολὴν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου μετὰ τοῦ συνημμένου προϋπολογισμοῦ εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος τὸ κάτωθι Β. διάταγμα¹, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεκρίθη ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν δαπάναις ὅμως τῆς μονῆς.

« Ἀριθ. 908

Ἀρ. Πρ. 13744

Ο Θ Ω Ν

ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐπὶ τῇ ὑπ' ἀριθ. 12900, 13174 ἐκθέσει τῆς ἡμετέρας ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματείας διατάσσομεν νὰ γίνῃ ἡ ἐπισκευὴ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ προσκειμένου εἰς τὸν ναὸν τῆς ἐν Βοιωτίᾳ μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ τὰς ἀπαιτουμένας διορθώσεις εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν ναόν, κατὰ τὸν πρὸς ἡμᾶς ὑποβληθέντα καὶ διὰ τῆς παρούσης ἐπιστρεφόμενον προϋπολογισμὸν τῆς δαπάνης, συμποσυνόμενης εἰς δραχ. 10.727.20 (δέκα χιλιάδας ἑπτακοσίας εἴκοσι ἑπτὰ καὶ εἴκοσι λεπτά) καὶ ἀνατιθεμένης τῆς ἐκτέλεσεως τοῦ ἔργου εἰς ἱκανὸν καὶ ἐπιτήδειον Ἀρχιτέκτονα, ἐφ' ᾧ ἡ διαληφθεῖσα Γραμματεία παραγγέλεται νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τῆς ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ Συμβούλιον τῆς εἰρημένης μονῆς διὰ νὰ εὐκολυνθῇ πρὸς τὴν ἀνωτέρω δαπάνην... ἐζήτησε τὴν ἄδειαν νὰ ἐκποιήσῃ μοναστηριακά τινα κτήματα... ἐπιτρέπομεν εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείαν νὰ ἐκποιήσῃ ταῦτα ἐν τακτικῇ δημοπρασίᾳ...

Ἐν Ἀθήναις τῇ 16/28 Ἀπριλίου 1842

Ο Θ Ω Ν ».

Μετά τὴν ἔκδοσιν ὑπὸ τοῦ Βασιλέως τοῦ ἀνωτέρω διατάγματος δι' οὗ ἐγκρίνεται ὁ ἐκ δραχ. 10727.20 προϋπολογισμὸς πρὸς ἐπισκευὴν τῶν δύο ναῶν διὰ τῆς ἐκποιήσεως κτημάτων τῆς Μονῆς, ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Β. Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας ἀπέστειλε πρὸς τὸν Διοικητὴν Βοιωτίας τὸ ἀπὸ 2 Μαΐου 1842 ἐγγραφον², διὰ τοῦ ὁποίου τοῦ γνωστοποιεῖ τὸ ἀνωτέρω Διάταγμα τοῦ Βασιλέως περὶ ἐγκρίσεως τῆς διορθώσεως τῶν δύο ναῶν καὶ τὴν ἀνάθεσιν τοῦ ἔργου εἰς «ἱκανὸν καὶ ἐπιτήδειον Ἀρχιτέκτονα» διότι «τὸ ἔργον τῆς ἐπισκευῆς πρέπει νὰ γίνῃ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπιτηδειότητος», παρακαλεῖ δὲ περαιτέρω τὸν Διοικητὴν νὰ γνωρίσῃ τοῦτο εἰς τὴν μονήν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ προετοιμάσῃ «τὴν ὕλην», εἰδοποίησιν δέ, ὅταν θὰ προετοιμάσῃ τὰ ὑλικά, τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείαν, ἥτις ἐν συνεννοήσει μὲ τὴν ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν θὰ ἀποστείλῃ «ἱκανὸν καὶ ἐπιτήδειον Ἀρχιτέκτονα». Παρόμοιον ἐγγραφον³ ἀπέστειλεν ὁμοίως ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Β. Γραμματεία τὴν 6^{ην} Μαΐου τοῦ 1842 πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν, εἰς τὸ ὁποῖον, σὺν τοῖς ἄλλοις, γράφει: «...Ὅθεν ὅταν εἰδοποιηθῶμεν ὅτι προεπαρασκευάσθησαν ἅπαντα, τότε θέλομεν

1 Γ. Α. Κ., φάκ. 48 ἀριθ. ἐγγρ. 908 ἀριθ. Πρωτ. 13744.

2 Αὐτόθι φάκ. 48 (ἀριθ. ἐγγρ. 5, τῇ 2 Μαΐου 1842. 21937, 24600, 27600, 12900, 13174, 13744).

3 Αὐτόθι φάκ. 48 (ἀριθ. ἐγγρ. 5, τῇ 6 Μαΐου 1842. 12900, 13744).

γνωστοποιήσει τοῦτο εἰς ἡμᾶς διὰ νὰ στείλητε ἐκεῖσε ὃν ἂν ἐγκρίνητε πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ἐπιτήδειον Ἀρχιτέκτονα».

Ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματεία ἀπέστειλε πρὸς τὸν Διοικητὴν Βοιωτίας τὸ ἀπὸ 11 Ἰανουαρίου 1843 ἔγγραφόν της¹, εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἀπὸ 3 Ἰανουαρίου 1843 ὑπ' ἀριθ. 4683 ἔγγραφου αὐτοῦ ὡς καὶ τοῦ ἀπὸ 20 Δεκεμβρίου 1842 ὑπ' ἀριθ. 49 ἔγγραφου τῆς μονῆς, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἀποτυχοῦσαν δημοπρασίαν ἐκποιήσεως τῶν κτημάτων τῆς μονῆς «ὥστε νὰ γίνῃ ταχέως ἡ ἔναρξις τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ἱεροῦ ναοῦ». Ὁ Διοικητὴς Βοιωτίας διὰ τῆς ἀπὸ 4 Φεβρουαρίου 1843 ἀναφορᾶς του² ἀπαντᾷ ὅτι: «ἂν δὲν ἐλαττωθῇ ἡ προσδιορισθεῖσα ἀπὸ τοὺς πραγματογνώμονας τιμὴ δὲν θὰ παρουσιασθῶσι προσφερταὶ καὶ ἑκατοντάκις ἂν ἐπαναληφθῇ ἡ δημοπρασία». Ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1843 ἕως τὸν Ἰούνιον τοῦ 1845 οὐδὲν ἐγένετο, διότι ἐν τῷ μεταξύ ἐμεσολάβησεν ἡ ἐπανάστασις τῆς 3ης/15ης Σεπτεμβρίου 1843 καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῆς Συνταγματικῆς Μοναρχίας, ὅτε ὁ Ὅθων ἔδωκε τὴν 18 Μαρτίου τοῦ 1844 τὸν ὄρκον τοῦ συνταγματικοῦ βασιλέως³.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἀλλεπαλλήλων ἀναβολῶν διὰ τὴν ἐκποίησιν τῶν ἐν λόγῳ κτημάτων τῆς μονῆς χάριν τῆς ἐπισκευῆς τῶν κινδυνευόντων νὰ καταρρεύσωσι ναῶν, ἐπειδὴ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως δὲν ἐνέδιδεν εἰς τὴν μείωσιν τῆς ὀρισθείσης ὑπὸ τῶν πραγματογνωμόνων τιμῆς, οἱ μοναχοὶ προσέφυγον εἰς τὸν Βασιλέα καὶ τὸν παρεκάλεσαν νὰ ἐνδιαφερθῇ διὰ τὴν ταχύτεραν ἐκποίησιν τῶν κτημάτων τούτων, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐπισκευὴ τῶν ναῶν τῆς μονῆς. Ταῦτα μανθάνομεν ἐκ τῆς ἀπὸ 3 Ἰουνίου 1845 ἐπιστολῆς τοῦ Βασιλέως⁴ πρὸς τὸν τότε Ὑπουργὸν Ἰωάννην Κωλέττην. Ἴδου τί λέγει ἀκριβῶς ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολή:

«Κύριε Ὑπουργέ

Τινὲς Ἱερομόναχοι τῆς ἐν τῇ Διοικήσει Βοιωτίας Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Μὲ παρεκάλεσαν νὰ ἐπιτρέψω εἰς τὴν Μονὴν νὰ ἐκποιήσῃ κτήματά τινα εἰς μετριωτέραν τιμήν, παρὰ τὴν δι' ἐκτιμητῶν ἤδη ὀρισθεῖσαν, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἐπισκευάσῃ ἐτοιμόρροπον τινὰ ἐν αὐτῇ ἐκκλησίαν, λεγομένην «Κοίμησις τῆς Παναγίας». Εἶμαι δὲ εὐδιάθετος νὰ ἐγκρίνω τὴν αἴτησιν ταύτην, ἂν δὲν συμφέρῃ μᾶλλον νὰ δανεισθῇ τὴν ἀπαιτούμενην ποσότητα ὑποθηκεύουσα τὰ εἰρημένα κτήματα. Ὅθεν Σᾶς παρακαλῶ νὰ ἐξετάσητε ὅσον τάχος τὰ περὶ τούτου καὶ νὰ Μοὶ προτείνετε τὰ δέοντα.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Ἰουνίου 1845

Ο Θ Ω Ν

Πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν».

¹ Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. 13744, 16877, 18491 — τὴν 11 Ἰανουαρίου 1843).

² Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. 11, 323 - 438, 18, 976, τὴν 4 Φεβρουαρίου 1843).

³ ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ἡ πολιτικὴ Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (ἔκδ. 2α), ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 69, 70. Πρβλ. καὶ ΣΠ. Β. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ, Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος (1828 - 1864), τ. 1, Ἀθήναι 1966, σ. 194 - 208.

⁴ Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 20, 36804 — 3 Ἰουνίου 1845).

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν τοῦ Βασιλέως ὁ Ὑπουργὸς Ἰω. Κωλέττης ἀπέστειλε πρὸς τὸν Διοικητὴν Βοιωτίας τὴν ἀπὸ 30 Ἰουνίου 1845 διαταγὴν¹, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι: «Καὶ ἡ Διοίκησις καὶ τὸ Συμβούλιον τῆς αὐτόθι διατηρουμένης Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶχον παρατηρήσει ἄλλοτε δι' ἁλλεπαλλήλων ἀναφορῶν των, ὅτι διὰ τὰ τύχῳσι προσφορῶν τὰ ἐπανελημμένως εἰς δημοπρασίαν ἐκποιήσεως ἐκτεθέντα κτήματα τῆς εἰρημένης Μονῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ἱεροῦ ναοῦ καὶ τοῦ παρακειμένου αὐτῷ παρεκκλησίου, ἦτον ἀνάγκη νὰ μειωθῇ ἡ τιμὴ ἢ κατὰ τὰ πρωτόκολλα τῶν πραγματοποιησάντων προσδιορισθεῖσα ὡς οὕσα ὁμολογουμένως ὑπέρογκος. Οἱ δὲ προκατόχοι ἡμῶν δὲν ἐνέδωκαν εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς εἰρημένης προτάσεως... οἱ δὲ πατέρες τῆς διαληφθείσης Μονῆς ἀνηνέχθησαν ἐσχάτως παραστήσαντες, ὅτι τὰ χρήματα, τὰ εἰσπραχθέντα ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκποιηθέντων κτημάτων δὲν ἐπαρκοῦσι διὰ τὰς ἀπολύτως ἀναγκαίας ἐπισκευάς, αἵτινες ἕως τῶρα κατήντησαν μᾶλλον ἐπαισθηταὶ καὶ μάλιστα τοῦ παρεκκλησίου, τοῦ ὁποίου ἡ κατάπτωσις ἐπαπειλεῖ βλάβην καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ναόν... θέλοντες νὰ εὐκολύνωμεν τὰ μέσα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἐπισκευῶν, καὶ νὰ προλάβωμεν πᾶσαν βλάβην, τὴν ὁποίαν ἐνδέχεται νὰ πάθουν αἱ οἰκοδομαὶ ἕνεκα τῆς ἀναβολῆς, προσκαλοῦμεν ὑμᾶς, ... νὰ διορίσητε νῦν δύο πραγματογνώμονας, οἵτινες, ἀφοῦ δώσωσι τὸν νενομισμένον ὄρκον... ὁροθετήσωσι καὶ ἐκτιμήσωσι ἕκαστον κτῆμα... Ὁ Ὑπουργὸς Ἰ. Κωλέττης».

Μετὰ ταῦτα ὁ Ὑπουργὸς Κωλέττης διὰ τῆς ἀπὸ 12 Ἰουλίου 1845 ἐπιστολῆς του² πρὸς τὸν Μεγαλειότατον ἀπαντᾷ πρὸς τὴν ἀπὸ 3 Ἰουνίου 1845 ἐπιστολὴν του καὶ ἀναφέρει ὅτι ἐνήργησε διὰ τὴν ἐκποίησιν τῶν κτημάτων τῆς Μονῆς, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐπισκευὴ τῶν ναῶν, καὶ ὅτι ἀναμένει τὸ ἀποτέλεσμα.

Ὁ Διοικητὴς Βοιωτίας διὰ τῆς ἀπὸ 17 Ἰουλίου 1845 ἀναφορᾶς του³ ἀποστέλλει εἰς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Ὑπουργεῖον τὴν ἀπὸ 9 Ἰουλίου 1845 αἴτησιν τῆς Μονῆς, δι' ἧς ζητεῖ τὴν ἐκποίησιν ἄλλων κτημάτων τῆς μονῆς κειμένων ἐν Εὐβοίᾳ, διότι ἡ ἐπανάληψις τῆς ἐκτιμήσεως τῶν προηγουμένων κτημάτων ἦτο δύσκολος. Τὸ Ὑπουργεῖον διὰ τῆς ἀπὸ 26 Ἰουλίου 1845 διαταγῆς του⁴ ἀπαντᾷ: «... δὲν δυσκολευόμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τὴν αἴτησιν τῆς Μονῆς περὶ ἐκποιήσεως ἄλλων κτημάτων, ἀλλὰ κάμνομεν ὁμῶς τὴν παρατήρησιν ὅτι, διὰ τὰ ἐκτεθῶσι εἰς δημοπρασίαν τὰ κείμενα εἰς τὴν περιφέρειαν Εὐβοίας κτήματα πρέπει νὰ γίνῃ καταμέτρησις αὐτῶν». Ἐν συνεχείᾳ τὸ Ὑπουργεῖον ἐν πνεύματι διευκολύνσεως χάριν τῶν ἐπισκευῶν ἐξέδωσε τὸ κάτωθι Βασιλικὸν Διάταγμα⁵:

1 Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 6, 18441, 18976, 24997 — 30 Ἰουνίου 1845).

2 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 31004, $\frac{20}{\theta. 13761}$, 12 Ἰουλίου 1845).

3 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 2100, $\frac{21}{\theta. 13761}$, 17 Ἰουλίου 1845).

4 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 24997· 3428 $\frac{21}{\theta. 13761}$, 26 Ἰουλίου 1845).

5 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 32704 $\frac{32}{\theta. 13761}$, 26 Νοεμβρίου 1845 (ἀρ. Διατάγμ. 5857)).

ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Κατὰ πρότασιν τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως, ἐπιτρέπομεν εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς ἐν Βοιωτίᾳ διατηρουμένης Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ νὰ ἐκθέσῃ εἰς τακτικὴν δημοπρασίαν ἐκποιήσεως καὶ συμφώνως πρὸς τὰς περὶ τῶν τοιούτων ὑπαρχούσας γενικὰς διατάξεις ἑκατὸν ἑβδομήκοντα ἑξ ἑλαιόδενδρα μετὰ τριῶν ἀγριελαίων, ἀνηκόντων μὲν εἰς τὴν εἰρημένην Μονήν, κειμένων δὲ εἰς διαφόρους θέσεις ἐν Εὐβοίᾳ, πρὸς δὲ καὶ οἰκίαν τῆς ἰδίας μονῆς κειμένην εἰς ἐν τῶν χωρίων Εὐβοίας, τὸ καλούμενον Νεροτριβιά.

Τῶν δὲ χρημάτων τῶν ἐκ τῆς ἐκποιήσεως ταύτης εἰσπραχθησομένων νὰ γίνῃ μοναδικῶς χρήσις πρὸς ἐπισκευὴν ἐν τῇ Μονῇ ἐτοιμορρόπου ἐκκλησίας.

Ἀθήνησιν 26 Νοεμβρίου 1845

ΟΘΩΝ

Ι. Κωλέττης

Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ.

ἀρ. 5857».

Τέλος, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἀλλεπαλλήλων ἀναβολῶν ἐδέησε νὰ ἐκποιηθῶσι τὰ ἐν λόγῳ κτήματα τῆς μονῆς, ὃ δὲ Νομάρχης Χαλκίδος ἀπέστειλε, διὰ τοῦ ἀπὸ 15 Μαΐου 1846 ἐγγράφου του¹ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, τὰ πρακτικὰ τῆς διενεργηθείσης δημοπρασίας πρὸς ἔγκρισιν, καὶ τὸ Ὑπουργεῖον διὰ τῆς ἀπὸ 5 Νοεμβρίου 1846 ὑπ' ἀριθ. $\frac{3909}{1882}$ ἀποφάσεώς του² ἀπευθυνθείσης πρὸς τὴν Νομαρχίαν Εὐβοίας λέγει: «... Ὅθεν ἐπιτρέπομεν εἰς ὑμᾶς δυνάμει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 5857/26 Νοεμβρίου π. ἔ. Βασ. Διατάγματος νὰ κατακυρώσητε τὴν δημοπρασίαν τῶν μὲν 179 ἑλαιοδένδρων ἐπ' ὀνόματι τοῦ τελευταίου πλειοδότου Δημητρίου Καφφετζόγλου προσενεγκότος δραχμὰς 2065 τῆς δὲ οἰκίας ἐπ' ὀνόματι τοῦ Δημητρίου Ὁρφανοῦ προσενεγκότος δραχ. 300».

Τελικῶς ὁ Ὑπουργὸς Ι. Κωλέττης ἐπεκύρωσε τὰ Πρακτικὰ τῆς ἀνωτέρω δημοπρασίας διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. $\frac{4610}{479}$ καὶ ἀπὸ 22 Φεβρουαρίου 1847 ἀποφάσεώς του³.

Μετὰ τὴν ἐκποίησιν τῶν ἀνωτέρω κτημάτων τῆς Μονῆς, ἐνῶ ἀνεμένομεν κατὰ τὴν περαιτέρω ἔρευναν τῶν εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους εὐρισκομένων ἐγγράφων νὰ ἀνεύρωμεν πότε ἐξετελέσθησαν αἱ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἀναφερθέντι προϋπολογισμῷ τοῦ πρωτοαρχιτέκτονος Σάουβερετ ἀναφερόμεναι ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Καθολικοῦ ὡς καὶ εἰς ποῖον κατὰ τὰ σχετικὰ ἐγγράφα τῆς ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Β. Γραμματείας «ἰκανὸν καὶ ἐπιτήδειον Ἀρχιτέκτονα» ἀνετέθησαν, δυ-

1 Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 1561, 2295 $\frac{4}{\theta. 157 \phi. 4}$, 15 Μαΐου 1846).

2 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{3909}{1882}$, $\frac{22}{\theta. 157 \phi. 4}$, 5 Νοεμβρίου 1846).

3 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{4610}{479}$, $\frac{26}{\theta. 157 \phi. 4}$, 22 Φεβρουαρίου 1847).

στιγμῶς οὐδὲν τὸ σχετικὸν πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀνεύρομεν εἰ μὴ μόνον ὅτι πράγματι ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι ἐν τῷ ναῷ τῆς Παναγίας κατὰ τὸ ἔτος 1848. Τοῦτο προκύπτει ἐκ σχετικῆς ἀναφορᾶς τοῦ Γραμματέως τοῦ ἐπαρχείου Λεβαδείας, ἣν θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὴν 6^{ην} Ἀπριλίου τοῦ 1851 ἡ μονὴ ἀπέστειλε τὸ ὑπ' ἀριθ. 65 ἔγγραφόν της¹ πρὸς τὸν ἐπαρχον Λεβαδείας καὶ ἐξήτει τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ Ὑπουργείου ἐπικαλύψεως τῆς στέγης τοῦ ναοῦ διὰ μολύβδου λέγουσα ἀκριβῶς τὰ ἑξῆς: «... ἔχομεν σκοπὸν νὰ κάμωμεν τὴν στέγην τῆς ἐκκλησίας διὰ μολύβδου, καθ' ὅτι κάμνοντες κατ' ἔτος ἐπιδιορθώσεις δὲν παύει τοῦ νὰ σταλαγματίζει, ἔνεκα τοῦ πάγους...». Ἀφ' ἑτέρου ἐκ τοῦ ἀπὸ 23 Μαΐου 1851 ἐγγράφου² τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν μανθάνομεν ὅτι τὸ πρῶτον ἐζήτησεν ἀπὸ τὸ δεύτερον νὰ τοῦ «κοινοποιήσῃ τὴν γνώμην του τόσον περὶ τῆς διὰ μολύβδου ἐπιστεγάσεως τοῦ ἱεροῦ ναοῦ... καθὼς καὶ περὶ τοῦ ἀποστελλομένου προϋπολογισμοῦ τῆς δαπάνης... Ὁ Ὑπουργὸς Α. Παΐκος». Ἐν συνεχείᾳ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν διὰ τοῦ ἀπὸ 2 Ἰουνίου 1851 ὑπ' ἀριθ. 8446 ἐγγράφου του³ ἀπαντᾷ: «... παραδεχόμενοι τὴν διὰ μολύβδου ἐπιστέγασιν τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ... παρατηροῦμεν εἰς ὑμᾶς ὅμως ὅτι ἡ δαπάνη εἶναι ἀνωτέρα τῆς ὑπολογισθείσης κατὰ 1543 δραχ. καὶ 55 λεπτά...».

Μετὰ τὴν ἀπάντησιν ταύτην, τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀπέστειλε πρὸς τὸν Νομάρχην Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας τὸ ἀπὸ 13 Ἰουνίου 1851 ὑπ' ἀριθ. $\frac{12060,12303}{1860}$

ἔγγραφόν του⁴, διὰ τοῦ ὁποίου τοῦ γνωρίζει ὅτι: «... ἀντὶ τῶν 3400 ὀκάδων μολύβδου ἀπαιτοῦνται διὰ τὸ προκείμενον τῆς ἐπιστεγάσεως ἔργον ὀκάδες 4859,45/400 καὶ ἔνεκα τούτου ἀντὶ τοῦ προϋπολογισθέντος ποσοῦ Δρ. 3704,10 ἀπαιτοῦνται Δρ. 5247,65 τοῦτέστιν Δρ. 1543,55 πλέον τῶν ὅσα τὸ Συμβούλιον τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ὑπέβαλεν ὅτι μέλλονσι νὰ δαπανηθῶσι διὰ τοῦτο ἀποστέλλομεν ἔγκλειστον τὸν διορθωθέντα προϋπολογισμόν πρὸς ὁδηγίαν καὶ τοῦ εἰρημένου μοναστηριακοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ Μηχανικοῦ Λεβαδείας καὶ Θηβῶν. Ἐπαναποστέλλομεν δὲ καὶ τὴν ἐντολὴν ἐκ μέρους τῆς μονῆς πρὸς τὸν ἐν Πάτραις ἔμπορον Κ^{ον} Βασίλειον Γραμματὴν... Ὅταν ὁ μολύβδος φθάσῃ, τὸ ἔργον τῆς ἐπιστεγάσεως τοῦ ἱεροῦ ναοῦ⁵ πρέπει νὰ γίνῃ ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν ἀξιωματικοῦ τοῦ Μηχανικοῦ... Ὁ Ὑπουργὸς Σταῦρος Βλάχος».

1 Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{65}{23}$, 6 Ἀπριλίου 1851).

2 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{12060}{1504}$, 23 Μαΐου 1851).

3 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 8446 $\frac{20}{11}$, 2 Ἰουνίου 1851).

4 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{12060,12303}{1860}$, $\frac{20}{11}$, 13 Ἰουνίου 1851). Πρβ. καὶ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΝ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 241, ἐνθα ἀναφέρονται ἐπισκευαὶ τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἀνωτέρω παραγγελία τοῦ μολύβδου, προφανῶς ἐξ ἐγγράφων εὑρισκομένων ἐν τῇ μονῇ.

5 Σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀναφερομένης ποσότητος τοῦ μολύβδου, δὲν ἐπρόκειτο περὶ τοποθετήσεως μολύβδου εἰς ὅλην τὴν στέγην τοῦ καθολικοῦ ἀλλὰ μόνον εἰς τὸν τρούλλον αὐτοῦ.

Μετά ταῦτα ἡ μονὴ ἐξήτησεν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον τὴν ἀτελῆ εἰσαγωγὴν ἐκ Τεργέστης τοῦ ἀνωτέρω μολύβδου, ἀλλὰ τὸ Ὑπουργεῖον διὰ τοῦ ἀπὸ 22 Ἰουλίου 1852 ἐγγράφου τοῦ ¹ ἐγνώρισεν εἰς τὸν Νομάρχην Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας ὅτι δὲν ἐγκρίνει τὴν ἀτέλειαν τῆς εἰσαγωγῆς ταύτης, ἐπειδὴ ἀπαγορεύεται ἀπὸ τὸν νόμον, ἐξ ἄλλου ἡ μονὴ εἶναι μία «ἐκ τῶν εὐπορωτάτων τοῦ Κράτους μονῶν». Τέλος ἐκ τοῦ ἀπὸ 29 Μαρτίου 1853 ἐγγράφου ² τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν, πληροφοροῦμεθα, ὅτι ἔφθασεν ἐκ Τεργέστης εἰς Ἀντίκυρραν ὁ διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ τρούλλου τοῦ Καθολικοῦ μολύβδος καὶ ὅτι ἐπεστάτησε κατὰ τὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ ἀξιοματικὸς τοῦ Μηχανικοῦ, διότι τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφο ἀναφέρει: «... παρακαλοῦμεν αὐτὸ ἵνα διατάξῃ ἕνα τῶν κυρίων ἀξιοματικῶν τοῦ Μηχανικοῦ νὰ ἐπιληφθῇ τῆς προηγουμένης ἐργασίας οὐ μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν κανονισμόν τῶν τεμαχίων τοῦ μολύβδου (ὁ ὁποῖος ἐὰν δὲν κοπῇ εἰς τμήματα κανονικὰ εἶναι δυσμετακόμιστος ἐξ Ἀντικύρρας εἰς Λεβάδειαν) ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστάσιν εἰς τὴν ἐπιστέγασιν τοῦ Ναοῦ τῆς μονῆς...».

Ἐκ τοῦ ἀπὸ 3 Ἰουλίου τοῦ 1853 ὑπ' ἀριθ. $\frac{3421}{1856}$ ἐγγράφου ³ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. πρὸς τὸν ἑπαρχον Λεβαδείας, μανθάνομεν ὅτι οἱ πατέρες τῆς μονῆς ἐπρόκειτο νὰ μεταποιήσωσι τὸ Τέμπλον τοῦ καθολικοῦ καὶ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας. Ἴδου τί λέγει τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφο: «Ἐφθασεν εἰς τὰς ἀκοάς μας ὅτι οἱ πατέρες τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ προτίθενται νὰ μεταποιήσωσι τὸ ἐν τῷ Καθολικῷ τοῦ Ναοῦ Τέμπλον καὶ ὅτι ἐκ τοῦ εἰς τὸ καθολικὸν προσκειμένου ἱεροῦ Ναοῦ ἀφείλον λίθους ἀρχαίους, ἐφ' ὧν ὑπῆρχον ἀνάγλυφα ἐπίσης ἀρχαῖα, καὶ τοὺς ἀντικατέστησαν δι' ἄλλων λίθων ἐπιχρίσαντες τὰ μέρη ἐκεῖνα διὰ κονίας», διετάσseto δὲ ὁ ἑπαρχος νὰ μεταβῇ εἰς τὴν μονὴν ἵνα ἐξετάσῃ σχετικῶς καὶ ἀναφέρῃ ἀμέσως εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ἀφοῦ προηγουμένως διακόψῃ πᾶσαν τυχὸν ἐκτελουμένην ἐργασίαν εἰς τοὺς Ναοὺς, διότι «... ἡ ἐπισκευὴ των πρέπει νὰ γίνεται τῇ εἰδικῇ ἀδείᾳ καὶ τῇ ἐγκρίσει αὐτῆς τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἀπὸ μόνους ἀρχιτέκτονας ἐπιστήμονας...». Ὁ ἑπαρχος Λεβαδείας κατόπιν τῆς ἀπὸ 17 Ἰουλίου 1853 ἐγγράφου ὑπομνήσεως ⁴ τοῦ Ὑπουργείου ἀπέστειλε τὸ ἀπὸ 25 Ἰουλίου 1853 ἔγγραφόν του ⁵ διὰ τοῦ ὁποῖου συνυπέβαλε τὴν ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1853 σχετικὴν ἀναφορὰν τοῦ παρ' αὐτῷ Γραμματέως, ὅστις εἶχε μεταβῇ εἰς τὴν μονὴν πρὸς ἀνάκρισιν κατόπιν διαταγῆς τοῦ ἐπάρχου καὶ ἥτις λέγει: «... ἐξήτασα τὸν Ἠγούμενον καὶ τοὺς λοιποὺς πατέρας καὶ ἐπληροφόρηθην ὅτι ἀληθῶς μὲν διεννοοῦντο νὰ ἐπιθέσωσι σανίδας τινὰς ἐπὶ τοῦ τέμπλου πρὸς

1 Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{2953}{2075}$, 22 Ἰουλίου 1852).

2 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{1694}{881}$, 29 Μαρτίου 1853).

3 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{3421}{1859}$, 3 Ἰουλίου 1853).

4 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{3421}{1990}$, 17 Ἰουλίου 1853).

5 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 3016, 25 Ἰουλίου 1853).

τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ ἐμποδίσωσι τὰ ἐκ τοῦ θόλου κατερχόμενα καὶ ἐν τῷ ἱερῷ εἰσρέοντα ὕδατα, οὐχὶ δὲ καὶ νὰ φέρωσι ἐπ' αὐτοῦ νεωτερισμὸν τινα ἀλλ' ἤδη ἐπιστεγαζομένου τοῦ θόλου διὰ μολύβδου ἐξέλιπεν ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπιθέσεως σανίδων ἐπὶ τοῦ εἰρημένου τέμπλου...». Μετὰ ταῦτα παρετήρησε τὸν ναὸν τῆς Παναγίας καὶ ἀναφέρει: «... οὗτος ὡς γνωρίζωσι οἱ μοναχοὶ ἐκ παραδόσεως (διότι δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν μονὴν χρονολογικὸν τι βιβλίον) Γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐκτίσθη περὶ τὸ 920 ἔτος Μ.Χ. ὑπὸ τῆς Βασιλίσσης Ρωμανοῦ τοῦ Βασιλέως, ἔσωθεν δὲ αὐτοῦ δὲν ὑπῆρχεν ὀρθομαρμάρωσις ὡς εἰς τὸ καθολικόν, ... πρὸ ἐξ δὲ ἐτῶν (ἦτοι τῷ 1848) ἐπεχρίσθη διὰ κονίας καὶ οὐδὲν εἶδος ἀναγλύφων ὑπῆρχε. Τὸ δὲ μεσαῖον τέμπλον ἀπαράλλακτον τοῦ καθολικοῦ, κατεθραύσθη ἐπὶ τουρκοκρατίας, τὰ δὲ τεμάχια αὐτοῦ εὗρίσκονται παρακατατεθειμένα τὰ μὲν εἰς μίαν τῶν γωνιῶν τῆς λιτῆς τὰ δὲ εἰς παρακείμενον ἐκκλησιδίων φυλασσόμενα καλῶς ὑπὸ τῶν πατέρων. μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουν δώδεκα ἐπιστύλια [κεφαλαι] τινὰ τῶν ὁποίων παριστάνουσι κεφαλὰς λέοντος καὶ πτηνὰ τινὰ δὲ μόνον γραμμὰς καὶ γλυφὰς τινας. ἐπὶ δὲ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ἰδίου ναοῦ ἐπὶ τῆς μεγάλης θύρας ὑπάρχει ἐν ἀνάγλυφον μικρὸν παριστάνον δύο πτηνὰ καὶ ἐν (ἔξωθεν) μὲ γράμματα δυσανάγνωστα...».

Ἡ ἀναφορὰ αὕτη διεβιβάσθη ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου διὰ τοῦ ἀπὸ 31 Ἰουλίου 1853 ἐγγράφου του¹ εἰς τὸν Γενικὸν ἑφορον ἀρχαιοτήτων μὲ τὴν ἐντολὴν «ν' ἀναφέρῃ ἐν τάχει ὅ,τι γινώσκει περὶ τῶν κατεθραυσμένων τεμαχίων ἀναγλύφων καὶ τῆς δυσαναγνώστου ἐπιγραφῆς».

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναφορᾶς τοῦ γραμματέως τοῦ ἐπαρχείου Λεβαδείας πληροφορούμεθα ὅτι ἡ ἐπικάλυψις τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ διὰ μολύβδου συνετελέσθη κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1853, πρὸ ἐξ δὲ ἐτῶν ἦτοι κατὰ τὸ 1848 ἐπεχρίσθη διὰ κονίας ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, τὸ δὲ τέμπλον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀπαράλλακτον μὲ τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ, ἦτο κατεστραμμένον καὶ ἔκειτο εἰς τεμάχια εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα (λιτῆν). Τὸ τέμπλον τοῦτο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἀνεστηλώθη, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, κατὰ τὸ 1863.

Τέλος ἐκ τοῦ ἀπὸ 16 Ἰουλίου 1853 ἐγγράφου τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἑσωτερικῶν² μαρτυροῦμεν ὅτι ἐγένετο ἐνέργεια ὅπως ἐπὶ τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ τεθῇ ἀλεξικέραυνον (κεραυναγωγός). Ἴδου τί ἀκριβῶς λέγει τὸ ἐγγραφοῦ τοῦτο:

«ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργεῖον.

Πληροφορούμεθα, Κύριε Ὑπουργέ, ὅτι ὁ μέγας θόλος τοῦ Ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ δὲν προφυλάσσεται διὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιθέσεως τοῦ ἀπαιτουμένου κεραυναγωγοῦ... ὅθεν παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς, Κύριε Συνάδελφε, ... νὰ διατάξητε ἐντόνως τὸ Συμβούλιον τῆς εἰρημένης ἀγίας Μονῆς νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς ἐπιθέσεως τοῦ κεραυνα-

¹ Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 3850 $\frac{20}{11}$, 31 Ἰουλίου 1853).

² Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 14960, 16 Ἰουλίου 1853).

γωγοῦ κατὰ τὰς ὁδηγίας τοῦ Μηχανικοῦ τὸν ὁποῖον εὐχαρίστως θέλομεν διατάξῃ νὰ χορηγήσῃ τὴν συνδρομὴν του, ἵνα ὁ κεραυναγωγὸς τεθῇ κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ἐπιστήμης. Ἐν Ἀθήναις 16 Ἰουλίου 1853. Ὁ Ὑπουργός (δυσανάγνωστος ὑπογραφή)». Ἐν συνεχείᾳ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν διὰ τοῦ ἀπὸ 17 Ἰουλίου ἐγγράφου του¹ πρὸς τὸν ἑπαρχον Λεβαδείας διέταξε τοῦτον ἵνα, ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ Συμβουλίου τῆς μονῆς, μεριμνήσῃ διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ κεραυναγωγοῦ. Ἴδου τί ἀναφέρει σχετικῶς τὸ ἐγγράφον τοῦτο: «Ἐξ ἐγγράφου τοῦ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Ὑπουργείου πληροφοροῦμεθα, ὅτι ὁ μέγας θόλος τοῦ ναοῦ τῆς αὐτόθι διατηρουμένης Μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ δὲν προφυλάσσεται ἐὰν ἐπ' αὐτοῦ (δὲν) ἐπιτεθῇ ὁ ἀπαιτούμενος κεραυναγωγὸς ὥς ἐκ τῆς ἐλλείψεως τοῦ ὁποίου πολὺ ἐνδεχόμενον εἶναι νὰ ὑποστῇ βλάβην σημαντικὴν τὸ λαμπρὸν τοῦτο ἀρχιτεκτονικὸν ἔργον τῆς βυζαντινῆς τέχνης... ὁ Ὑπουργός Σ. Βλάχος». Μετὰ ταῦτα ὁ ἑπαρχος Λεβαδείας διὰ τοῦ ἀπὸ 25 Ἰουλίου ἐγγράφου του² διεβίβασεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τὴν ὑπ' ἀριθ. $\frac{219}{117}$ ἀπὸ 23

Ἰουλίου 1853 ἀναφορὰν τοῦ Συμβουλίου τῆς μονῆς, τὸ ὁποῖον λέγει ὅτι δέχεται νὰ τοποθετηθῇ ὁ κεραυναγωγὸς ἀρκεῖ νὰ διαταχθῇ παρὰ τοῦ Ὑπουργείου μηχανικὸς νὰ δώσῃ ὁδηγίας καὶ πόθεν νὰ προμηθευθῇ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος κεραυναγωγόν, ἐρωτᾷ δὲ τὸ Ὑπουργεῖον πόθεν θὰ καταβληθῇ ἡ δαπάνη του, διότι λέγει, «μόλις ἡδυνήθημεν νὰ ἐξοικονομήσωμεν καὶ νὰ προμηθευθῶμεν διὰ παντὸς τρόπον τὰ διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ μολύβδου καὶ τὴν πολυδάπανον προσάρμοσιν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ Ναοῦ ἀπαιτούμενα ἀπολύτως ἔξοδα...».

Τέλος τὸ Ὑπουργεῖον ἀπήντησεν εἰς τὸν ἑπαρχον Λεβαδείας διὰ τοῦ ἀπὸ 3 Αὐγούστου 1853 ἐγγράφου του³, τὸ ὁποῖον λέγει εἰς αὐστηρὸν ὕψος, ὅτι τὸ μοναστηριακὸν Συμβούλιον ὀφείλει νὰ ἐξοικονομήσῃ τὴν δαπάνην, διότι εἶναι τὸ πλεον εὐκατάστατον ἐκ τῶν διατηρουμένων μοναστηρίων, ἐξ ἄλλου δὲ «ἡ ἀπαιτουμένη δαπάνη δὲν ἤμπορεῖ ποτὲ νὰ ὑπερβῇ τὰς 600 μέχρις 650 Δραχμάς, ὅπως καὶ διὰ τὸ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ διὰ τὸ Ἀστεροσκοπεῖον ἐπιτεθὲν καὶ ἐν Ἀθήναις κατασκευασθὲν ἀλεξικέραυνον ἐδαπανήθησαν. Τοσαύτης λοιπὸν οὐσῆς τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος δαπάνης, τὸ μοναστηριακὸν Συμβούλιον ὀφείλει νὰ τὴν ἐξοικονομήσῃ ἐκ τῶν ἐνόντων ὅπως διὰ ποσοῦ εὐτελοῦς προφυλάξῃ ἀπὸ ἐνδεχομένης ἐπηρείας καὶ κινδύνου τὸ ὠραιότατον καὶ λαμπρότατον διὰ τὸ εἶδος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του οἰκοδόμημα τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ... Ὁ Ὑπουργός Σ. Βλάχος».

Αὗται ἦσαν αἱ μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1855 ἐκτελεσθεῖσαι ἐν τῇ μονῇ ἐργασίαι, ὡς ἀρξόμεθα ταύτας ἐκ τῶν εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους εὐρισκομένων 756 ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1833-1855 τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν

1 Γ. Α. Κ., φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. $\frac{3660}{1990}$, $\frac{20}{11}$, 17 Ἰουλίου 1853).

2 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 3015, $\frac{20}{11}$, 25 Ἰουλίου 1853).

3 Αὐτόθι φάκ. 49 (ἀριθ. ἐγγρ. 3849, $\frac{20}{11}$, 3 Αὐγούστου 1853).

μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ αἱ ὁποῖαι ἐν περιλήψει συνίσταντο· 1) Εἰς μὲν τὸν ναὸν τῆς Παναγίας α) ἐξωτερικῶς εἰς τὴν ἐπισκευὴν καὶ τὴν στερέωσιν ὅλων τῶν θόλων καὶ τὴν γενικὴν ἀνακεράμωσιν τῶν στεγῶν καὶ εἰς τὸ ἄνοιγμα καὶ τὴν κατασκευὴν ὅλων τῶν παραθύρων, β) ἐσωτερικῶς δὲ εἰς τὴν ἀφαίρεσιν καὶ τὴν ἀνακατασκευὴν τῶν ἐκ τῆς ὑγρασίας ἐφθαρμένων κονιαμάτων καὶ τὴν τοποθέτησιν 4 σιδηρῶν ἐντατήρων (ἀγκίστρων) πρὸς συγκράτησιν τῶν μετατοπισθέντων τοίχων, 2) Εἰς τὸ καθολικὸν α) εἰς τὴν στερέωσιν τῶν θόλων καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ἔμφραξιν μεγάλου ρήγματος τοῦ τρούλλου, εἰς τὴν γενικὴν ἀνακεράμωσιν αὐτοῦ καὶ εἰς τὸ ἄνοιγμα καὶ τὴν κατασκευὴν ὅλων τῶν παραθύρων¹, β) εἰς τὴν τοποθέτησιν ἐπὶ τοῦ τρούλλου φύλλων μολύβδου καὶ ἀλεξικεραύνου.

Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας, νομίζομεν, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἱερομονάχου τῆς μονῆς Νεκταρίου Καμβασηνοῦ συνταχθεῖσα τὸ ἔτος 1877, ἥτοι μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του, ἔκθεσις καὶ σταλεῖσα εἰς τὸν Γ. Π. Κρέμον². Ἡ ἀνωτέρω ἔκθεσις ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διότι ἐγράφη παρὰ ἱερομονάχου, ὅστις ἐγεννήθη τῷ 1803, εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν τῷ 1819 καὶ ἔζησεν ἐν αὐτῇ μέχρι τοῦ Μαΐου τοῦ 1877 καὶ κατὰ συνέπειαν εἶχεν ἰδίαν ἀντίληψιν τῶν γεγονότων ὡς αὐτόπτης μάρτυς. Ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἐκθέσεώς του ὁ Καμβασηνὸς ἀναφέρει λεπτομερῶς τὰ ἐν τῇ μονῇ διατρέξαντα κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ὡς ἀκριβῶς ἀνεφέραμεν ταῦτα ἀνωτέρω ἐν σ. 85-87. Ὡς πρὸς τὰς ἐκτελεσθεῖσας ἐν τῇ μονῇ ἐργασίας, αἵτινες μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐνταῦθα, ἀναφέρει ἐπὶ λέξει : « . . . 11. Ἐπισκευὴ ἐκτεταμμένη τοῦ ναοῦ ἐγένετο α' εἰς τὸ ἔτος 1819 ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν, ἐπιδιορθωθέντων τῶν ἐκ τοῦ 1790 γενομένου σεισμοῦ διαρρηγνυμάτων κλπ., ὅτε καὶ ὁ τρούλλος (κουμπές) ἐξωγραφίσθη καὶ ἀλλαχόθι, ὡς φαίνεται, ὅπου τὸ μωσαϊκὸν εἶχε καταπέσει· β' εἰς τὸ 1845 ἐπισκευάσθη καὶ πάλιν· γ' εἰς τὸ 1848 ἐπιδιορθώθη ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν ἡ Παναγία, ἣτις ἦτο κατεστραμμένη καὶ ἐτοιμόρροπος ἀπὸ τὸν σεισμὸν τοῦ 1790, καὶ τὴν ἐπανάστασιν· δ' εἰς τὸ 1853, ὅτε ἐγένετο ἡ μολυβδοεπιστέγασις· ε' εἰς τὸ 1857, ὅτε κατεστράφη ἡ μολυβδοεπιστέγασις καὶ ἀνανεώθη ἀπ' ἀρχῆς· καὶ στ' εἰς τὸ 1866, ὅτε ἀπὸ σεισμὸν ἔπεσεν ὁ ἐξώστης τοῦ ναοῦ καὶ ἀνηγέρθη. Αὗται εἶναι αἱ μεγάλαι ἐπισκευαὶ τοῦ ναοῦ, ἐξαιρουμένων τῶν ἐκ διαλειμμάτων κατ' ἔτος γινομένων . . . ».

Ἡ ἀνωτέρω ἔκθεσις τοῦ ἱερομονάχου Νεκταρίου Καμβασηνοῦ εἰς πολλὰ σημεῖα ἐλέγχεται ὡς αὐθεντικὴ διότι ἐκ ταύτης πληροφοροῦμεθα α') τὰ τῆς ἐπανάστασεως, τὰ ὁποῖα περιγράφονται ἀκριβῶς, ὡς ἀνωτέρω, ἐκ διαφόρων πηγῶν καὶ ἐγγράφων ἀνεφέραμεν, β) ὅτι κατὰ τὸ 1819 «ἐγένετο ἐκτεταμμένη ἐπισκευὴ τοῦ καθολικοῦ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν, ἐπιδιορθωθέντων τῶν ἐκ τοῦ 1790 γενομένου σεισμοῦ διαρρηγνυμάτων κλπ. . . ». Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τῶν ἐργασιῶν ἀνακαινίσεως τοῦ καθολικοῦ, τὰς ὁποίας ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω ἐν σ. 81-82 καὶ αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐν τῇ προθέσει τοῦ καθολικοῦ καὶ ἄνωθεν τῆς μικρᾶς θύρας εἰσόδου πρὸς τὸ κυρίως ἱερόν

¹ Τὰ κατασκευασθέντα τότε παράθυρα τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἶναι ἀσφαλῶς τὰ ἐν σ. 96 καὶ εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1940 ἀναφερόμενα «παραθυρώματα καὶ δικτυωταὶ θυρίδες» πολλὰ τῶν ὁποίων εὗρομεν καὶ ἡμεῖς ἡμικατεστραμμένα, μερικὰ ὑφίστανται ἀκόμη εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας, εἰκονίζονται δὲ ταῦτα καὶ παρὰ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. πίν. 16 καὶ 17.

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 233-235.

γεγραμμένης ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐπιγραφῆς τοῦ ἔτους ΑΩΚ (1820). Ἀναγράφεται δὲ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τὸ ἔτος 1820 καὶ οὐχὶ τὸ 1819, διότι ἀσφαλῶς θὰ ἐτέθη τὸ ἐπόμενον ἔτος τῆς περατώσεως τῶν ἀναφερομένων ἀνακαινίσεων. γ) Ὅτι «εἰς τὸ 1848 ἐπιδιωρθώθη ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν ἡ Παναγία, ἣτις ἦτο κατεστραμμένη καὶ ἐτοιμόρροπος ἀπὸ τὸν σεισμόν τοῦ 1790, καὶ τὴν ἐπανάστασιν». Πράγματι ἐκ τῆς ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1853 ὑποβληθείσης ἐκθέσεως τοῦ παρὰ τῷ Ἐπαρχεῖῳ Λεβαδείας Γραμματέως εἶδομεν ὅτι οὗτος ἀναφέρει ὅτι «πρὸ ἑξ ἐτῶν» ἤτοι κατὰ τὸ 1848 ἐγένοντο ἐργασίαι εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας. Τὸ ὅτι δὲ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἦτο κατεστραμμένος καὶ ἐτοιμόρροπος ἐκ τῶν σεισμῶν καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως εἶναι γνωστὸν ἐκ πλείστων ἐγγράφων, ἀναφέρεται δέ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, καὶ ὑπὸ τῶν περιηγητῶν Leake (1835) καὶ Buchon (1840-41). Ὁμοίως καὶ ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1844 ἐπισκεφθεὶς τὴν μονὴν Ἀ. Παπαδόπουλος - Βρετὸς¹ λέγει ὅτι: «ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς ἱερᾶς μονῆς πρὸς τὸ ἅγιον βῆμα εἶδον καὶ παρεκκλήσιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου κατερειπωθὲν ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος». δ) Ὅτι «εἰς τὸ 1853 ἐγένετο ἡ μολυβδοεπιστέγασις». Πράγματι ἐκ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἀπὸ 29 Μαρτίου 1853 ἐγγράφου τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν πληροφορούμεθα ὅτι ὁ διὰ τὴν ἐπιστέγασιν τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ μολύβδος ἔφθασεν εἰς Ἀντίκυρραν, ἐξ ἄλλου δὲ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1853 ἐκθέσεως τοῦ παρὰ τῷ Ἐπαρχεῖῳ Λεβαδείας Γραμματέως μανθάνομεν ὅτι τότε, ὅτε κατ' Ἰούλιον τοῦ 1853 ἐπεσκέφθη οὗτος τὴν μονὴν πρὸς ἐξέτασιν τῶν φημολογουμένων νεωτερικῶν ἐργασιῶν, ἐγένετο ἡ τοποθέτησις τοῦ μολύβδου ἐπὶ τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ· διότι ἡ ἔκθεσις αὕτη τοῦ 1853 ἀναφέρει: «... ἀλλ' ἤδη ἐπιστεγαζομένου τοῦ θόλου διὰ μολύβδου ἐξέλιπεν ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπιθέσεως σανίδων ἐπὶ τοῦ εἰρημένου τέμπλου...».

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν κατὰ τὰ ἀνωτέρω προκύπτει δι' ἐγγράφων ὅτι ἡ ἔκθεσις τοῦ ἱερομονάχου Καμβασηνοῦ εἶναι ἀξιόπιστος, ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου κατέπεσον μᾶλλον ἐκ τοῦ κατὰ τὸ 1790 γενομένου σειμοῦ, αἱ δὲ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τόσον τοῦ τρούλλου ὅσον καὶ τῶν ἄλλων μερῶν, ὅπου τὰ ψηφιδωτὰ εἶχον καταπέσει, ἐξετελέσθησαν ἀναμφισβητήτως τῷ 1819, διότι ἡ ἀνωτέρω ἔκθεσις τοῦ Καμβασηνοῦ λέγει ρητῶς, ὅτι τότε, τῷ 1819 «... ὅτε καὶ ὁ τρούλλος (κουμπές) ἐζωγραφίσθη καὶ ἄλλοθι, ὡς φαίνεται, ὅπου τὸ μωσαϊκὸν εἶχε καταπέσει...», κατὰ συνέπειαν οἱ Schultz καὶ Barnsley σφάλλουν δεχόμενοι ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου κατέπεσον κατὰ τὸ ἔτος 1593² καὶ λέγοντες διὰ τὰς μεταγενεστέρας τοιχογραφίας: «Ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι αἱ τοιχογραφίαι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1593-1595»³.

Κατόπιν ὅμως τῆς ἀνωτέρω διαπιστώσεως, ὅτι δηλ. αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρούλλου ἐγένοντο κατὰ τὸ ἔτος 1819, καταπίπτει καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Didron ἐπισκεφθέντος τὴν

1 Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΒΡΕΤΟΣ ἐν τῷ ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ τοῦ ἔτους 1866, σ. 195-196.

2 SCHULTZ καὶ BARNSELEY, The Monastery of Saint Luke, σ. 4, σημ. 2.

3 Αὐτόθι σ. 66.

μονήν κατὰ τὸ 1839¹ περιγραφὴ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ τρούλλου καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ Bayet², ὅστις περιγράφων τὴν σπουδαίαν ἄλλοτε ψηφιδωτὴν διακόσμησιν τοῦ τρούλλου καὶ βασιζόμενος ἐπὶ τῶν ἐσφαλμένων πληροφοριῶν τοῦ Didron λέγει ὅτι: «Εἰς τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου δεσπόζει ἡ μορφή τοῦ Σωτῆρος, πέριξ δέ, ἐντὸς μιᾶς ὁμοκέντρου ζώνης, παρατίθενται ἡ Παρθένος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς καὶ οἱ τέσσαρες Ἀρχάγγελοι καί, ἔτι κατωτέρω, ἔρχονται 16 Προφῆται. Τέλος, ἐπὶ τῶν ἡμιχωνίων παριστάνονται τέσσαρες σκηναὶ τοῦ Εὐαγγελίου: Ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννησις, ἡ Περιτομή(;)»³ καὶ ἡ Βάπτισις». Ὅλαι ὁμως αἱ ἀνωτέρω περιγραφόμεναι παραστάσεις, πλὴν τῆς Γεννήσεως, τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τῆς Βαπτίσεως, δὲν ἦσαν αἱ ἀρχικαὶ ψηφιδωταὶ ἀπεικονίσεις, τὰς ὁποίας λέγει ὅτι δῆθεν εἶδεν ὁ Didron κατὰ τὸ 1839, ἀλλ' αἱ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι, αἵτινες, ὡς εἶδομεν, ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1819.

Τὰ ἀνωτέρω σφάλματα τοῦ Didron ἀπέδειξαν καὶ οἱ Schultz καὶ Barnsley⁴, οἵτινες ὀρθῶς γράφουν: «Πολὺ ἀμφιβάλλομεν ἂν ὁ κ. Didron εἶδε κάτι περισσότερον ἀπὸ ὅτι δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν σήμερον δηλ. τὰς τοιχογραφίας αἱ ὁποῖαι ἀντικατέστησαν τὰ χαθέντα ψηφιδωτά. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι, ἀφ' οὗτο ὁ Didron ἐπεσκέφθη τὸ μοναστήριον, δις ἐπεχειρήθησαν ἐπισκευαὶ τοῦ τρούλλου: κατὰ τὸ 1845 καὶ τὸ 1852 (ὅρα σ. 4), ἀλλ' ἀμφιβάλλομεν ἂν αἱ ἐπισκευαὶ αὗται συνίσταντο εἰς κάτι τι περισσότερον ἀπὸ τὸ γέμισμα τῶν ἐκ τῶν σεισμῶν ρηγμάτων, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη εἶδομεν εἰς τὰς τοιχογραφίας, καὶ τὸ κλείσιμον τῶν παραθύρων χάριν μεγαλυτέρας εὐσταθείας. Τὸν παρόντα καιρὸν μόνον ἔξ ἀπὸ τὰ παράθυρα εἶναι μὲ τζάμια, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἐγεμίσθησαν, ἐσοβατίσθησαν καὶ ἐζωγραφήθησαν κατ' ἀπομίμησιν φραγμάτων (διατρήτων). Ἐν σπουδαῖον ἐπιχείρημά μας, ὅτι ὁ κ. Didron εἶδε μόνον τὰς τοιχογραφίας, ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι εἰς τὴν μεγάλην ἐζωγραφημένην κεφαλὴν τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ τρούλλου οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ κατεστράφησαν πάρα πολὺ ἀπὸ τρύπες σφαιρῶν καὶ δὲν εἶναι καθόλου πιθανόν, ὅτι τοιαύτη βεβήλωσις θὰ ἐξετελέσθη μετὰ τὸ 1839 ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ τὸ μοναστήρι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶχε προσβληθῇ ἀπὸ Τούρκους ἢ ἄλλους ἐχθροὺς μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Didron». Δηλαδή οἱ Schultz καὶ Barnsley λέγουν ὀρθῶς, ὅτι, ἂν πράγματι εἶδε ὁ Didron τὸ 1839 τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν τρούλλον, τότε, μετὰ τὸ 1839, ὁπότε δὲν ὑπῆρχον βάνδαλοι Τούρκοι, ποῖος κατέστρεψε μὲ τρύπες σφαιρῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν μεγάλην ἐζωγραφημένην κεφαλὴν αὐτοῦ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου, τὰς ὁποίας εἶδον αὐτοὶ (οἱ Schultz καὶ Barnsley) κατὰ τὸ 1889, ὅτε ἐπεσκέφθησαν τὴν μονήν; Κατὰ συνέπειαν ὁ Didron δὲν εἶδε τὰ ψηφιδωτὰ εἰς τὸν τρούλλον ἀλλὰ τὰς μεταγενεστέρας τοιχογραφίας.

¹ A. N. DIDRON, Manuel d'iconographie Chrétienne Grecque et Latine, Paris 1845, σ. 425, σημ. 1.

² CHARLES BAYET, L'Art Byzantin, Paris 1879, σ. 144, 145. Τὴν αὐτὴν ἐσφαλμένην περιγραφὴν τῶν ἀνυπάρχοντων ψηφιδωτῶν τοῦ τρούλλου ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ CH. DIEHL, βλ. L'église et les mosaïques du couvent de Saint Luc, σ. 63.

³ Καὶ ἐνταῦθα σφάλλει ὁ DIDRON διότι δὲν πρόκειται περὶ τῆς Περιτομῆς εἰς τὸ ΝΔ. ἡμιχώνιον ἀλλὰ περὶ τῆς Ὑπαπαντῆς.

⁴ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 66.

Εἶναι ὁμως ἀπορίας ἄξιον πῶς τὸ ἴδιον σφάλμα ἐπανέλαβον καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Buchon¹, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν τὸ 1840-41 καὶ λέγει διὰ τὸ καθολικόν: «Εἶναι μία ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας ἐλληνικὰς ἐκκλησίας πρὸς γινωρίζω... Ὁ τροῦλλος εἶναι στολισμένος μὲ μίαν ὥραιαν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ μωσαϊκὸν μὲ τεχνητοὺς λίθους, συμφώνως πρὸς τὸν παλαιὸν τρόπον, ὅπως ἀκριβῶς τὸν βλέπομεν ἐντὸς πολλῶν νορμανδικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σικελίας». Ὁμοίως ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος - Βρετός², ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν τὸ 1844, ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Κατὰ τὴν εἰς Θήβας καὶ Βοιωτίαν ἐξ Ἀθηνῶν περιοδεῖαν μου τῷ 1844 περιεργεῖα κινούμενος ἠθέλησα καὶ γὰρ νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν περιώνυμον μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ... Εἰσερχόμενος εἰς τὸν ναόν, ἐνόμισα ὅτι εἰσέρχομαι εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει περιβόητον ἐκείνον ναὸν τῆς ἁγίας Σοφίας, τὸν ὁποῖον ἐπὶ τοσοῦτον ὁμοιάζει κατὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν ἀέναον πτώσιν τῶν ψηφίων ἐκ τοῦ κεχρυσωμένου θόλου, ἅπερ οἱ ἐκεῖ μοναχοὶ δωροῦνται τοῖς περιηγηταῖς χάριν εὐλαβείας, ὥς τοῦτο ποιῶσι χάριν περιεργείας οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει δερβίσαι τῆς ἁγίας Σοφίας...». Βραδύτερον καὶ ὁ Thomas Wyse³, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1855 καὶ 1860, γράφει: «(Τὸ καθολικόν) ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἀκόμη ἐπενδεδυμένον καὶ ἐστρωμένον μὲ μάρμαρα ἀλλὰ ὅλα εἶναι τόσον σκοτεινόχρωμα, ὥστε κάνουν περισσότερον αὐστηρὰν παρὰ φωτεινὴν ἐντύπωσιν. Ἡ τρούλλα (παλαιὰ ἐλληνικὴ λέξις χρησιμοποιουμένη ἀκόμη ὑπὸ τῶν μοναχῶν) εἶναι ὅλη μωσαϊκή, ὥς καὶ μέγα μέρος τῶν μικροτέρων τόξων τῆς ἐκκλησίας, καὶ φωτίζεται καλῶς ὑπὸ τῶν γύρω παραθύρων, πολλὰ τῶν ὁποίων εἶναι τώρα κλειστὰ καὶ σοβατισμένα καὶ ἐπιζωγραφημένα κατ' ἀπομίμησιν φραγμάτων (διατροῦτων καφασωτῶν). Ἅγιοι ἄκαμπτοι ἴστανται μεταξύ (τῶν παραθύρων)».

Περαιτέρω ὁ Wyse ἀναφέρει ὅτι ὁ ἡγούμενος εἶχε λάβει μέρος εἰς τὴν Ἐπανάστασιν καὶ εἶχε τὸν βραχίονά του πληγωμένον ἀπὸ τὰς μάχας καὶ ὅτι εἶχε τραυματίσει καὶ φονεύσει μερικοὺς Τούρκους. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ μονὴ εἶχε μερικά μετόχια εἰς Πάτρας καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν Βλαχίαν· διὰ τοῦτο τὸ ἡμισυ σχεδὸν τῶν μοναχῶν, 50 ἕως 60, ἦσαν ἐκτὸς τῆς μονῆς ξενητευμένοι. Τέλος λέγει ὅτι τὰ τεῖχη τῆς μονῆς ἦσαν ἰσχυρὰ καὶ ὑψηλὰ ἐπειδὴ ὑπῆρχον πολλοὶ λησταὶ καὶ ἰδίᾳ ὁ τρομερὸς Νταβέλης καὶ ὅτι τίποτε δὲν ἦτο χειρότερον ἀπὸ τοὺς κλέφτας, οἱ ὁποῖοι ἐστάλησαν διὰ νὰ ἐκδιώξουν τοὺς ληστές· διότι αὐτοὶ κατεῖχον τὰ καλύτερα δωμάτια τῆς μονῆς καὶ ἔτρωγον καὶ ἔπινον χωρὶς νὰ πληρώνουν τίποτε.— Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα βλέπομεν ὅτι τόσον ὁ Buchon τῷ 1840-41 ὅσον καὶ ὁ Wyse βραδύτερον, κατὰ τὰ ἔτη 1855-60, ἀναφέρουν ὁ μὲν πρῶτος ὅτι «ὁ τροῦλλος ἦτο στολισμένος μὲ μίαν ὥραιαν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ μωσαϊκόν» ὁ δὲ δεύτερος ὅτι «ἡ τρούλλα ἦτο ὅλη μωσαϊκή», ἀλλ' ὁμως, ὥς ἀνωτέρω ἀπεδείξαμεν, οὗτοι ἐπλανήθησαν, διότι εἶδον τὰς μεταγενεστέρας τοιχογραφίας τοῦ τροῦλλου καὶ οὐχὶ τὰς ἀρχικὰς ψηφιδωτὰς παραστάσεις αὐτοῦ. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον ὁμως τῶν παραθύρων τοῦ

¹ J. BUCHON, ἔ. ἀ. σ. 242.

² Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΒΡΕΤΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 195.

³ SIR THOMAS WYSE, K. C. B., Impressions of Greece, London 1871, σ. 118 - 150.

τρούλλου είναι άξιον περιεργείας, διατί ή περιγραφή του Wyse συμπίπτει άκριβώς με την των Schultz και Barnsley, άφοϋ άπαντες άναφέρουν ότι: «πολλά (παράθυρα του τρούλλου) είναι κλεισμένα σοβατισμένα και έπιζωγραφημένα κατ' άπομίμησιν φραγμάτων (διατηρήτων καφασωτών)».— Η περίεργος αύτη σύμπτωσης του να έκλάβωσι και οί τέσσαρες άνωτέρω (Didron, Buchon, 'Α. Παπαδόπουλος - Βρετός και Wyse) τās μεταγενεστέρας τοιχογραφίας του τρούλλου ως ψηφιδωτά έξηγεΐται έκ των όσων άναφέρει ο Γάλλος άρχιτέκτων E. Troump¹, όστις περιγράφων τδ έσωτερικόν του καθολικού, ότε κατὰ τδ έτος 1895 έπεσκέφθη την μονήν, λέγει: «αί τοιχογραφίαι του τρούλλου, με τους ζωηρούς τόνους των χρωμάτων έπὶ άνοικτοϋ βάθους και ένεκα του άμυδρου είσερχομένου φωτός έκ των όλίγων παραθύρων, δίδουσι την έντύπωσιν ψηφιδωτοϋ». Ίδου δέ τί άκριβώς άναφέρει δια τόν τρούλλον ο Troump: «Η ύπό τόν κεντρικόν τρούλλον έντύπωσις είναι μεγαλειώδης και γίνεται τοσούτω μάλλον έντονωτέρα έπειδή οί έσωτερικοί τοίχοι διετήρησαν παντοϋ τδ μεγαλύτερον μέρος των πολυχρώμων όρθομαρμαρώσεων των, τδ δέ πλείστον των θόλων και των τυμπάνων τὰ μετὰ χρυσοϋ κάμπου ψηφιδωτά των, του τρούλλου μόνον άπολέσαντος έντελώς τὰ ψηφιδωτά του. Άλλ' ή γενική έντύπωσις του διατηρεΐται κατὰ τδ μάλλον ή ήττον ύπό τοιχογραφιών με ζωηρούς τόνους έπὶ άνοικτοϋ βάθους, αί όποΐαι, άν και χονδροειδεΐς και ήλλοιωμένοι, δίδουσι σχεδόν την έντύπωσιν ένδς ψηφιδωτοϋ, άπό τδ όποΐον δέν λείπει εί μη μόνον τδ ίσχυρόν χρυσοϋν βάθος, και τοϋτο χάρις είς τδ ήλαττωμένον φώς έντδς τής έκκλησίας ταύτης, τής όποΐας πολλά παράθυρα κατέστησαν τυφλά».

Μετὰ την κατὰ την επανάστασιν της 10^{ης} Οκτωβρίου 1862 άνατροπήν του 'Οθωνος² και άποχώρησιν αϋτοϋ έξ 'Ελλάδος την 12/24 Οκτωβρίου μετὰ τριακονταετη βασιλείαν και μέχρι της άφίξεως του βασιλέως Γεωργίου την 17/29 Οκτωβρίου του 1863³ όπως είς όλην την χώραν είχομεν συρροήν δεινών, οϋτω και έν τη μονή ύφίστατο άναταραχή και άναρχία.

Μετὰ την άφιξιν όμως τόν 'Οκτώβριον του 1863 του βασιλέως Γεωργίου ήρχισαν τὰ πάντα έν τη χώρα να ήρεμοϋν και σιγά-σιγά άπαντες να επιδίδωνται είς τās έργασίας των, όμοίως δέ και έν τη μονή τὰ πάθη και αί άντεκδικήσεις ήρχισαν να υποχωροϋν. Οϋτω επί της ήγουμενίας του Θεοδοσίου Παπαθεοδώρου, όστις ήτο όλίγον αυθαΐρετος και είχε καταλύσει βιαίως τόν γηραιόν ήγούμενον 'Ησαΐαν, πληροφορούμεθα έξ αϋτοπτών πλέον μαρτύρων και έξ αϋτοϋ του Γ. Π. Κρέμου, όστις έπεσκέφθη την μονήν πρδ και κατὰ τδ έτος 1878⁴, και άργότερον έκ των Schultz και Barnsley⁵, οί όποΐοι έφθασαν είς την μονήν τδ 1889-90, ότι έξετελέσθησαν έν τη μονή αί κάτωθι έργα-

¹ EUGENE TROUMP, Quelques vieilles églises byzantines, Marseille 1896, σ. 16, 17.

² ΚΩΣΤ. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ιστορία του 'Ελληνικοϋ 'Εθνους άπό των άρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α' (έκδ. 5η είκονογραφημένη), έν 'Αθήναις 1925, τ. 6ος, σ. 307.

³ Αϋτόθι σ. 314. Βλ. και ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, 'Η πολιτική 'Ιστορία της νεωτέρας 'Ελλάδος, έ. ά. σ. 74, 75. Πρβ. όμοίως παρά ΣΠ. Β. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ, Πολιτική 'Ιστορία της Νεωτέρας 'Ελλάδος (1828-1964), τ. 1, 'Αθήναι 1966, σ. 288, 383 και τ. 2, σ. 12-13. Πρβ. και ΚΩΣΤΑ Α. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Σελίδες άπό την νεωτέραν 'Ελληνικήν 'Ιστορίαν (1821-1912), 'Αθήναι 1965, σ. 99 και 105.

⁴ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, έ. ά. τ. Β', σ. 145, 146 και 173.

⁵ SCHULTZ και BARNSELEY, The Monastery of Saint Luke, σ. 4 και 5.

σίαι: Ἐπεσκευάσθη κατὰ τὸ 1863 ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ὅστις, ὡς εἶδομεν, εἶχεν ὑποστῇ πολλὰς βλάβας κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ἀνεστηλώθη τὸ ὑπὸ τῶν Τούρκων καταστραφὲν τέμπλον αὐτοῦ, ἐπὶ 6 νέων μαρμαρίνων πεσσῶν καὶ διὰ τῶν παλαιῶν τεμαχίων τοῦ ἐπιστυλίου του, τὰ ὁποῖα, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπὸ 14 Ἰουλίου 1852 ἔκθεσιν τοῦ γραμματέως τοῦ ἐπαρχείου Βοιωτίας, ἐφυλάσσοντο ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς μονῆς εἰς τὴν λιτὴν. Ἐπίσης ἐπεσκευάσθη ὁ πεπαλαιωμένος κλίβανος τῆς μονῆς, κατεσκευάσθη δὲ καὶ σειρὰ ὑπογείων ὑδραγωγείων ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τῆς μονῆς πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐν αὐτῇ λιμναζόντων ὑδάτων. Τέλος, τότε, τὸ 1863, ἐστερεώθη τὸ μεταγενέστερον προστῶν (ἐξωνάρθηξ) καθὼς καὶ τὸ κωδωνοστάσιον, ἅτινα εἶχον καταστῇ ἐτοιμόρροπα.

Κατὰ τὸ ἔτος 1868 ἀνέλαβεν ἡγούμενος ὁ δραστήριος Νικόδημος Ἡλιάδης, ὅστις παρέμεινε μέχρι τοῦ 1878. Ὑπὸ τοῦ συνετοῦ καὶ ἀξίου αὐτοῦ ἡγουμένου ἐξετελέσθησαν πλεῖστα ἔργα συντηρήσεως καὶ εὐπρεπισμοῦ τῆς μονῆς. Οὗτος πράγματι α) Κατεσκεύασε κατὰ τὸ ἔτος 1869 ξενῶνας, ἐπειδὴ πάντες εἶχον καταστραφῇ καὶ πυρποληθῇ ὑπὸ τῶν ληστῶν καὶ τῶν Τούρκων. Διὰ τὰ κτήρια ταῦτα, ὡς εἶδομεν εἰς πλεῖστα ἔγγραφα, ἐζητεῖτο πάντοτε ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἢ ἄδεια ἐπισκευῆς ἢ ἀνακατασκευῆς αὐτῶν, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ξενῶνες κατεστρέφοντο κατὰ τὰς διαφόρους πολιορκίας καὶ λεηλασίας τῆς μονῆς, δι' ὃ καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς χάριν μεγαλυτέρας ἀσφαλείας τῶν μοναχῶν. β) Κατὰ τὰ ἔτη 1870 - 71 συνέχισε τὰς ἐργασίας ἀνακαινίσεως καὶ στερεώσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὅστις, ὡς ἐκ πλείστων ἐγγράφων διεπιστώσαμεν, εὐρίσκετο εἰς κακὴν κατάστασιν καὶ ἦτο ἐγκαταλελειμμένος. Τότε δὲ φαίνεται ὅτι ἐπεχρίσθη ἐσωτερικῶς καὶ ἐτέθησαν τὰ κακόσχημα γύψινα κοσμήματα ρυθμοῦ ὑστέρας Ἀναγεννήσεως, μερικὰ τῶν ὁποίων βλέπομεν ἀκόμη καὶ σήμερον. γ) Πολλὰ νεώτερα εὐτελῆ προσκτίσματα, τὰ ὁποῖα εἶχον κατασκευασθῇ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, τὰ ἀφῆρεσε κατὰ τὰ ἔτη 1873 - 78 ὁ ἡγούμενος Νικόδημος ἥνοιξε δὲ καὶ τὸν κλειστὸν νάρθηκα αὐτοῦ, ὡς καὶ τὴν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς εἴσοδον. Τέλος δ) κατὰ τὰ ἔτη 1878 - 88 κατηδαφίσθησαν ἡ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς στοὰ τοῦ ἔτους 1783, καθὼς καὶ ὁ μεταγενέστερος ἐξωνάρθηξ τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 31 καὶ 32), ὅστις ἦτο ἐτοιμόρροπος καὶ εἶχε κατασκευασθῇ, ὡς ἀνωτέρω ἀπεδείξαμεν, πρὸ τοῦ 1460. Τότε ἐπίσης ἀφῆρεθῇ καὶ μία νεωτέρα προσθήκη, μορφῆς προπύλου, ἥτις εἶχε κατασκευασθῇ πρὸ τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 31 δεξιὰ). Ὅταν δὲ πλέον εἶχον σχεδὸν τελειώσει τὰ ἀνωτέρω ἔργα εὐπρεπισμοῦ τῆς μονῆς ἐπεσκέφθησαν αὐτὴν τὸ 1889 - 90 χάριν ἐιδικῆς μελέτης αὐτῆς οἱ Schultz Barnsley¹.

Πέντε ἔτη ἀργότερον, ἥτοι κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1895, μία ἐπιτροπὴ συσταθεῖσα ὑπὸ τῆς τότε Κυβερνήσεως καὶ ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Π. Καββαδία Γενικοῦ ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων, Φραγκίσκου Νόβο Ἐνετοῦ μωσαῖστοῦ, Γ. Λαμπάκη ἐφόρου τοῦ μουσείου τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων, Ν. Μπαλάνου, Μηχανικοῦ τῶν δημοσίων ἔργων, καὶ τοῦ Εὐγενίου Τρούμπ, Γάλλου ἀρχιτέκτονος τῆς ἐν Ἀθήναις γαλλικῆς

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 5. Παρβ. καὶ O. WULFF, Das Katholikon von Hosios Lukas, σ. 2.

ἀρχαιολ. Σχολῆς ὡς συμβούλου, μετέβη εἰς τὴν μονὴν μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐξετάσῃ τὴν κατάστασιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν αὐτῆς καὶ νὰ ὑποδείξῃ τὰς ἐπιβαλλομένας ἐργασίας στερεώσεως αὐτῶν. Ὁ ἐξ αὐτῶν εἰδικὸς Γάλλος ἀρχιτέκτων Troump, περιγράφων διὰ πολλῶν ποιητικῶν καὶ κομψῶν ἐκφράσεων τὸ καθολικόν, λέγει¹: «Ἡ ἐκκλησία αὕτη γενικῶς, ἀξίζει ὅλην τὴν προστασίαν καὶ τὴν μέριμναν, τὰς ὁποίας ὀφείλουν νὰ χορηγοῦν αἱ δημόσιαι ἀρχαὶ τῆς Χώρας εἰς ἔργα μεγαλειώδη τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος της. Ὑπέφερε πολὺ καὶ ὑποφέρει ἀκόμη ἀπὸ σεισμούς, ἀπὸ διεισδύσεις ὑδάτων ὀφειλόμενας εἰς τὰς κακῶς διατηρουμένας ἐπικαλύψεις (τῶν στεγῶν), ἀπὸ τὰς κακοποιήσεις τῶν Τούρκων καὶ ἀπὸ παντοειδεῖς ὀλεθρίας περιπετείας ἃς ὑπέστη ἐν μέσῳ τῶν ταραχῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ (19^{ου}) αἰῶνος, ἥτοι κατὰ τὸν πόλεμον τῆς Ἀνεξαρτησίας. Πολλὰ παραθύρα τῆς ἐτοιχίσθησαν ἵνα ἀνακοποῦν αἱ ἐκ τῆς καθιζήσεως βεβλαμμένων θόλων προξενούμεναι ἀνωμαλῖαι καὶ ἄλλα πολλὰ (παραθύρα) ἐφράχθησαν ἕνεκα τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀμύνης κτισθέντα διὰ τοιχοποιίας καὶ σχηματίσαντα στενὴν πολεμίστραν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὠλισθαινεν ἡ κἀννη τοῦ τυφεκίου τῶν πολιορκουμένων². Θὰ εἶναι ἀναγκαῖον νὰ προβῇ τις εἰς διαφόρους καὶ ἀρκετὰ σημαντικὰς ἐργασίας διὰ νὰ ἐκμηδενίσῃ μερικὰς αἰτίας καταστροφῆς, αἱ ὁποῖαι θέτουν εἰς κίνδυνον πολλὰ μέρη τοῦ ὠραίου αὐτοῦ μνημείου, ἰδίως δὲ τοῦ τρούλλου, ἵνα οὗτος ἀποκατασταθῇ εἰς καλὴν κατάστασιν συντηρήσεως. Μεταξὺ τῶν αἰτιῶν καταστροφῆς, ὑπάρχουν καὶ τινες πολὺ παλαιαί, ἐπεὶ αἱ πλευραὶ τῆς ἐκκλησίας ἐφωδιάσθησαν πρὸ δύο ἢ τριῶν αἰώνων διὰ μεγάλων ἀντηρίδων ἐν εἴδει τόξων ἀντιστηρίξεως (arcs boutants), ἵνα συγκρατήσουν τὰς κακῶς ἐξουδετερουμένας ἢ συμπτωματικῶς ἀναπτυσσομένας ὠθήσεις. Ἀλλ' αἱ ἀντηρίδες αὗται, κακῶς συνδεδεμέναι πρὸς τὰς συγκρατήτεας ἐπιφανείας, κοπεῖσαι δὲ μεταγενεστέρως κατὰ τὸ ὕψος των καὶ ἐνίοτε κακῶς τοποθετημέναι, δὲν χρησιμεύουν σχεδὸν εἰς τίποτε, παρὰ τὸ τεράστιον ἀνάπτυγμά των».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ε. Troump λεγομένων, συμπεραίνομεν ὅτι τὸ καθολικὸν εἶχε μεγάλην ἀνάγκην ἐπισκευῶν καὶ στερεώσεως τῶν θόλων καὶ τῶν στεγῶν του, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τρούλλου αὐτοῦ. Ὁ αὐτὸς ἀρχιτέκτων δέχεται ἐπίσης καὶ ὅτι τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ ἔκλεισαν κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἀναφέρων δι' αὐτὰ χαρακτηριστικῶς, ὅτι: «Ἐφράχθησαν διὰ τοιχοποιίας ἕνεκα τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀμύνης σχηματίσαντα στενὴν πολεμίστραν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὠλισθαινεν ἡ κἀνη τοῦ τυφεκίου τῶν πολιορκουμένων». Ὑποστηρίζει ἐπίσης ὁ Troump ὅτι αἱ τεράστιαι ἀντηρίδες τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ δὲν χρησιμεύουν σχεδὸν εἰς τίποτε, ἐπεὶ εἶναι κακῶς τοποθετημέναι ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς θόλους. Περὶ τῆς ἀνάγκης ἐπισκευῶν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὁ Troump περιέργως οὐδὲν ἀναφέρει εἰς τὸ σχετικὸν δημοσίευσμά του, περιοριζόμενος μόνον νὰ περιγράψῃ αὐτὸν καὶ νὰ ἀναφέρῃ ὅτι λόγῳ τῆς μορφῆς του προσομοιάζει μὲ τὰς βυζαντινὰς ἐκκλησίας τοῦ 13^{ου} ἢ 14^{ου} αἰῶνος.

Μετὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Troump κατὰ τὸ 1895 ἀναφερομένα περὶ τῶν ἀναγκαίων ἐπι-

¹ Ε. TROUMP, ἔ. ἀ. σ. 17 - 18.

² Τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ TROUMP ἀναφερόμενα συμφωνοῦν ἀπολύτως μὲ ὅσα ἀνωτέρω ἐν σ. 74 - 76 ὑπεστηρίξαμεν περὶ φράξεως τῶν παραθύρων χάριν ὀχυρώσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας.

σκευῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς καὶ μέχρι τοῦ 1918, ἤτοι ἐπὶ 23 ἔτη, οὐδὲν σχετικὸν περὶ ἐκτελέσεως στερεωτικῶν ἐργασιῶν ἐν τῇ μονῇ γνωρίζομεν, προφανῶς διότι κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἡ Χώρα περιέπεσεν εἰς δοκιμασίας λόγῳ τῆς ἐπικρατούσης δυσαρέστου πολιτικῆς καταστάσεως. Ἐμεσολάβησαν, ὡς γνωστόν, πλεῖστα ὅσα σοβαρὰ γεγονότα ἤτοι (1896 - 1909) ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις, ἡ ἐν Μακεδονίᾳ ἐπαναστατικὴ κίνησις, ἡ ἐπανάστασις τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τῆς 15^{ης} Αὐγούστου 1909, ὁ πόλεμος τοῦ 1912, ἡ μεγάλη Βαλκανικὴ κρίσις, ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλίαι, ἐθνικὸς διχασμὸς καὶ δραματικὰ γεγονότα ἐκ τοῦ κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1916 ἀποκλεισμοῦ ὑπὸ τῶν Συμμάχων καὶ τέλος ἡ κήρυξις τοῦ κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Τούρκων πολέμου μέχρι τῆς 30^{ης} Ὀκτωβρίου 1918, ὁπότε ὑπεγράφη ἀναχωρὴ καὶ ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς καὶ στόλος εἰσῆλθον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν¹.

Κατ' Ἰούνιον τοῦ 1918 μετέβη εἰς τὴν Μονὴν ὁ καθ. Γ. Σωτηρίου², κατόπιν διαταγῆς τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ συνεπείᾳ γνωμοδοτήσεως ἐιδικῆς ἐπιτροπῆς³ περὶ τῶν παρουσιαζομένων εἰς τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὴν στέγην τοῦ καθολικοῦ, ζημιῶν, ἵνα ἐπιβλέψῃ τὰς ἐκτελεσθησομένας ἐργασίας στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν ὑπὸ τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν Ε. Ζυλλιερόν καὶ Ι. Μπούδα ὡς καὶ τὰς τῆς ἀνακεραμώσεως μερῶν τῆς στέγης αὐτοῦ. Ἐκτοτε, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1918, εἶχε διαπιστωθῇ, ὡς ἀναφέρει ὁ Γ. Σωτηρίου, ὅτι ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ καθολικοῦ, λόγῳ τῆς καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειάν της δημιουργίας ρωγμῶν ἐκ τῆς μετατοπίσεως τῶν τοίχων τοῦ μνημείου ἐκ τῶν σεισμῶν, μόνις συνεκρατεῖτο, ἤρκει δὲ ἡ παραμικρὰ αἰτία ἵνα ἐπιφέρῃ τὴν πτώσιν της, τὰ κονιάματα εἶχον ἀποκολληθῇ ἀπὸ τοὺς τοίχους, πολλὰ δὲ μέρη αὐτῶν καταπεσόντα εἶχον ἐπιζωγραφηθῇ καὶ πλῆθος ὁπῶν ἐκ τῶν τουρκικῶν σφαιρῶν παρετηρεῖτο εἰς ὅλα τὰ ψηφιδωτά.

Ὁ μακαρίτης καθηγητὴς ἀναφέρει περαιτέρω ὅτι αἱ ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων τεχνιτῶν ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸ 1918 ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν ἐγένοντο ἀκριβῶς ὡς κάτωθι:

«... Κατὰ τὴν ἐπισκευὴν ἀπεκόπτετο ὅπου ἦτο δυνατόν τὸ δεύτερον κονίαμα μετὰ τῶν ψηφιδωτῶν, ἀνενεοῦτο τὸ πρῶτον διὰ γύψου καὶ ἐτίθετο πάλιν μετὰ προσοχῆς τὸ ψηφιδωτὸν οὕτως ὥστε νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχικὴν του θέσιν. **Συμπληρώσεις τῶν μωσαϊκῶν τοῦ Καθολικοῦ δι' ὕδατογραφίας ἐπὶ γύψου.** Ἡ συντελεσθεῖσα ἐργασία καὶ τὰ συμπληρωθέντα δι' ὕδατογραφίας ἐπὶ γύψου μέρη τῶν μωσαϊκῶν τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐγένετο ὡς ἑξῆς:

Ι. Παραστάσεις τῶν κάτωθεν τοῦ τρούλλου ἐδρισκομένων κογχῶν: 1. **Γέννησις** (συνεπληρώθησαν τὰ καταπεσόντα μέρη, ἤτοι τὸ κάθισμα καὶ οἱ πόδες τοῦ Ἰωσήφ, ὁ ἀριστερὸς ποὺς τῆς Θεοτόκου καὶ τὸ ἀριστερὸν τμήμα τοῦ κάτω πλαισίου).

¹ ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, Ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἔ. ἀ. σ. 87 - 101.

² Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 6, 1920 - 21 (1923), σ. 177 - 181.

³ Πιθανῶς νὰ ἐπρόκειτο περὶ τῆς γνωμοδοτήσεως τῆς ἀνωτέρω ὑπὸ τὸν Καββαδῖαν κατὰ τὸ 1895 συγκροτηθείσης καὶ μεταβάσης ἐπὶ τόπου ἐπιτροπῆς.

2. **Ὑπαπαντή** (εἶχε κυρτωθῇ ὁλόκληρον τὸ κάτω τμήμα τῆς παραστάσεως· ἠνοίχθησαν ὅσαι ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ἐδάφους καὶ ἐχύθη γύψος, δι' οὗ συνεκρατήθη τὸ ἀποκολληθὲν τμήμα· συνεπληρώθησαν μέρη τοῦ κάτω πλαισίου...) 3. **Βάπτισις** (ἐγένετο ἡ ἐκκαθάρισις τῶν ἐξανθημάτων τοῦ ψηφιδωτοῦ διὰ συνεχοῦς πλύσεως... ἐξησφαλίσθησαν τὰ κυρτωθέντα τμήματα τῆς παραστάσεως καὶ συνεπληρώθη ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ κάτω πλαίσιον).

Ἐκ τῶν ὑπὸ τὸν τροῦλλον ἐγκολπίων μόνον τὸ ἀριστερὰ τῆς Γεννήσεως εἶναι ψηφιδωτόν : ὁ **Ἅγιος Αὐξέντιος**· τοῦτο ἐξησφαλίσθη καὶ συνεπληρώθησαν τὰ ἐφθαρμένα αὐτοῦ μέρη...

II. **Παραστάσεις τῶν ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος μερῶν.** 1. **Ἀρχαγγέλοι Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ** (ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τοῦ τέμπλου τοῦ Ναοῦ τόξου αἱ παραστάσεις τῶν Ἀρχαγγέλων, ὕψους 2.15 μ. καὶ πλάτους 0.45 μ., εἶχον ὑποστῇ μεγάλην καταστροφὴν, τὰ δὲ κάτω τμήματα αὐτῶν εἶχον ἀντικατασταθῇ διὰ τοιχογραφίας παλαιότερον — πιθανῶς τὸν 15 αἰῶνα —· συνεπληρώθησαν : α' ἡ δεξιὰ πτέρυξ καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ τοῦ στήθους τοῦ Μιχαήλ, β' τὸ λάβαρον καὶ τὰ δύο ΑΓΙΟΣ τῆς πινακίδος (ἐσφύζετο μόνον τὸ τρίτον : ἅγιος), γ' τὸ λάβαρον, ἡ ἐπιγραφὴ καὶ τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Γαβριήλ μετὰ τῆς πινακίδος καὶ τῶν τριῶν : ΑΓΙΟΣ : καὶ δ' ἐγράφη μεταξὺ τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τόξου τὸ διάγραμμα μόνον τοῦ καταπεσόντος εἰς παλαιότερους χρόνους ἐγκολπίου). 2. **Πεντηκοστὴ** ἐπὶ τῆς ἄνωθεν τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς ἡμισφαιρικῆς ὀροφῆς (συνεπληρώθησαν κεφαλαί τινες τῶν ἀποστόλων, ὧν αἱ ψηφίδες εἶχον καταπέσει, τμήματα τοῦ ἐν μέσῳ τῆς παραστάσεως θρόνου καὶ γράμματά τινα τῶν ἐπὶ τῶν κάτωθεν τῆς ὀροφῆς σφαιρικῶν τριγώνων ἐπιγραφῶν : (ΦΥΛΑΙ, ΓΛΩССΑΙ)).

III. **Παραστάσεις Νάρθηκος.** 1. **Σταύρωσις** (ἐξησφαλίσθη καὶ συνεπληρώθη ὁλόκληρον τὸ πλαίσιον τῆς στεφάνης τοῦ τυμπάνου ἔνθα εὐρίσκεται ἡ παράστασις· ἡ ἀριστερὰ τῆς Θεοτόκου μεταγενεστέρᾳ προσθήκη ἐπὶ ὑπάρχοντος ρήγματος — βάθους 0,23 μ. — ἀφηρέθη, ἐπληρώθη ἡ ρωγμὴ διὰ κεράμων καὶ ἐξησφαλίσθη διὰ γύψου χρωματισθέντος δι' ὄχρας· ἡ παράστασις ὁλόκληρος καὶ μάλιστα τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ Ἐσταυρωμένου τμήματα ἔνθα ὁ ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη διὰ συνεχοῦς πλύσεως ἀνέλαβον τὴν πρώτην των λάμπιν). 2. **Νιπτήρ** (ἀπεκολλήθη καὶ μετὰ τὴν ἀνανέωσιν τοῦ πρώτου ἐπιχρίσματος ἐτέθη ἐξασφαλισθὲν τὸ μέσον τμήμα τῆς στεφάνης μετὰ τοῦ πλαισίου· συνεπληρώθη τὸ δεξιὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Πέτρου τμήμα τοῦ ἐδάφους τοῦ ψηφιδωτοῦ, καθὼς καὶ τινα τμήματα τῆς ἐπιφανείας τῆς παραστάσεως). 3. **Ἀνάστασις** (ἡ καθ' ὅλον τὸ ὕψος ὑπάρχουσα ρωγμὴ ἢ σχηματίζουσα ἀπὸ τοῦ γόνατος τοῦ Χριστοῦ δύο διακλαδώσεις ἐξησφαλίσθη καὶ ἐκαλύφθη διὰ γύψου χρωματισθέντος δι' ὄχρας· συνεπληρώθη τὸ κάτω πλαίσιον καὶ τμήμα τοῦ Ἄδου). 4. **Ψηλάφησις Θωμᾶ** (ἐγένετο ὁμοία ἐξασφάλισις τῆς ἀριστερᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ρωγμῆς καὶ συνεπληρώθη ἡ κεφαλὴ τοῦ Θωμᾶ).

«Πλὴν τῆς ἀνωτέρω κυρίας ἐργασίας», συνεχίζει ὁ καθ. Γ. Σωτηρίου, «ἐλήφθη φροντὶς νὰ ἐξασφαλισθῶσι καὶ αἱ λοιπαὶ ψηφιδωταὶ εἰκόνες τῶν τόξων τοῦ Ὑπερώου

καὶ τῶν σταυροθολίων τοῦ Νάρθηκος, ὧν ὅμως ἡ ἀσφάλεια προϋποθέτει τὴν στεγανότητα τῆς στέγης τοῦ Καθολικοῦ, ἥτις μόνον διὰ τῆς τελείας ἐξασφαλίσεως τοῦ τρούλλου δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ».

Αὗται λοιπὸν ἦσαν αἱ ὑπὸ τῶν τεχνικῶν Ε. Ζιλλιερόν καὶ Ι. Μπούδα καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ μακ. καθηγ. Γ. Σωτηρίου ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸ 1918 ἐργασίαι στερεώσεως μερικῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ Καθολικοῦ, περὶ δὲ τῶν βλαβερῶν ἀπο-

Εἰκ. 44. Ὁ παλαιὸς τρούλλος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως ὑπὸ τοῦ καθηγ. Ἀ. Ὁρλάνδου.

(φωτ. Ἀ. Ὁρλάνδου)

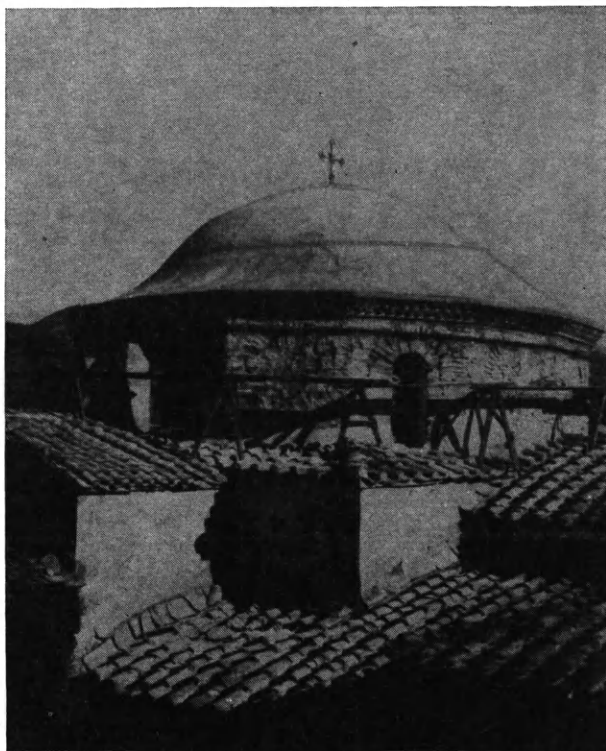
τελεσμάτων τῆς διὰ γύψου στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω ἐν τῷ σχετικῷ περὶ τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ριζικῆς στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν κεφαλαίῳ.

Ἐπειδὴ, ὡς ἐπληροφορήθημεν τόσον ἀπὸ τὸν Γάλλον εἰδικὸν ἀρχιτέκτονα Troump ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Σωτηρίου ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἀνωτέρω κατὰ τὸ 1918 ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν, ὡς καὶ ἐκ παλαιότερων ἐγγράφων, ὁ τρούλλος τοῦ καθολικοῦ εἶχεν ἀνάγκην στερεώσεως, διότι εἶχεν ὑποστῇ ζημίας ἐκ τῶν σεισμῶν καὶ διεποτιζέτο ὑπὸ τῶν ὑδάτων, ἐπενέβη πλέον τὸ 1923, ὁ διδάσκαλός μου καθηγητὴς ἀρχιτέκτων καὶ Διευθυντὴς τῶν Ἀναστηλώσεων τῶν μνημείων τῆς Χώρας κ. Ἀναστ. Ὁρλάνδος, ὅστις ἐστερέωσε ριζικῶς τὸν τρούλλον. Ἐκ σχετικῆς δημοσιεύσεως¹ πληροφοροῦμεθα ὅτι: «Ὁ κ. Ἀ. Ὁρλάνδος ἠθέλησε νὰ προφυλάξῃ τὸν παλαιὸν τρούλλον (εἰκ. 44) ἐκ τῶν διεισδύσεων τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, τὰ ὁποῖα ἠπείλουν τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ μωσαϊκά. Διὰ τοῦτο κατεσκεύασεν ἐξωτερικῶς δεύτερον τρούλλον τῆς ἰδίας μορφῆς μὲ τὸν παλαιὸν καὶ εἰς

¹ BCH 47, 1923, 519. Βλ. φωτογραφίαν τοῦ τρούλλου τοῦ Ὁσίου Λουκά BCH 48, 1924, 479 εἰκ. 12.

μικράν τινα απόστασιν ἀπὸ ἐκεῖνον. Ἐχρησιμοποίησε πρὸς τοῦτο ὀπτοπλίνθους διατεταγμένας εἰς σφαιρικὸν θόλον ἄνευ ξυλοτύπων, συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν μέθοδον. Μέχρι τῆς προετοιμασίας τῶν εἰδικῶν κεράμων ὁ νέος τροῦλλος (εἰκ. 45) ἐπεκαλύφθη μὲ ἓνα ἀδιάβροχον στρώμα ἐκ μπετόν. Γύρωθεν κατεσκευάσθη μία ὀδοντωτὴ κορωνίς. Ἀπεμακρύνθησαν αἱ μαρμάριναι πλάκες αἱ ὁποῖαι ἐκάλυπτον τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ τυμπάνου καὶ ἀφηρέθη τὸ λευκὸν κάλυμμα τῶν 16 πλευρῶν. Οὕτω ὁ τροῦλλος εἶναι τώρα τοῦ ἰδίου χρώματος μὲ τὸ ὑπόλοιπον (μέρος) τῆς Ἐκκλησίας»¹.

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω κατὰ τὸ 1923 ἐκτελεσθείσας ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Ἀν. Ὁρλάνδου ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ τροῦλλου τοῦ καθολικοῦ καὶ μέχρι τοῦ 1938, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ σχετικοῦ φακέλλου τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργ. Παιδείας, οὐδὲν σημαντικὸν ἔργον ἐξετελέσθη εἰς τὴν μονὴν ἐλλείψει πιστώσεων, παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας ὀχλήσεις τῆς ὑπηρεσίας πρὸς τὸ Γεν. Λογιστήριον τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖον μετὰ κόπου ἐχορήγει κατ' ἔτος 150 χιλιάδας δραχμῶν διὰ τὴν συντήρησιν καὶ τὴν στερέωσιν ὅλων τῶν μνημείων τοῦ Κράτους. Ἐγένοντο μόνον σποραδικαὶ τινες ἐπισκευαὶ τῆς κεραμώσεως

Εἰκ. 45. Ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν ριζικὴν στερέωσίν του.
(φωτ. Ἀ. Ὁρλάνδου)

τῶν στεγῶν τῶν ναῶν καὶ τινες αὐθαίρετοι κατασκευαὶ νεωτέρων κατοικιῶν ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἄνωθεν τοῦ φωτανάματος καὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης τῆς μονῆς ὡς καὶ κατασκευαί, ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς καὶ παρὰ τὴν ΝΔ. πλευρὰν δύο μεγάλων ἀντιαισθητικῶν οἰκημάτων καὶ ἐνὸς ἀκαλαισθήτου ἐπίσης τουριστικοῦ περιπτέρου, τὸ ὁποῖον μάλιστα ἐσχάτως ἐπεξετάθη κατὰ τὸν ἀντιαισθητικώτερον τρόπον.

Πρὶν εἰσελθῶμεν εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν, κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι πλὴν τῶν ἀνωτέρω κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν μνημονευθεισῶν ἐπισκευῶν τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἐγένετο ἀκόμη καὶ μία, ἡ ὁποία δὲν μαρτυρεῖται μὲν ρητῶς ὑπὸ τῶν πηγῶν ἀλλὰ διαπιστοῦται ὑπὸ τῶν πραγμάτων. Πρόκειται περὶ τῆς μετασκευῆς τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τροῦλλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 46).

Καθ' ἡμᾶς ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἀρχικῶς εἶχε τὴν μορφὴν τῶν ὡραίων

¹ Τὰς δυσκόλους ταύτας ἐργασίας ἐξετέλεσεν ὁ καθηγ. Ἀ. Ὁρλάνδος διὰ τοῦ ἐμπείρου οἰκοδόμου μακαρίτου Βασ. Εὐαγγελينوῦ.

καὶ κομψῶν σφαιρικῶν (ἐλαφρῶς ἐλλειπσοειδῶν) ὑψηλῶν τρούλλων τῶν Ἀθηναϊκῶν βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ 10^{ου} καὶ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὡς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Σολάκη (10^{ου}, ἀρχῶν 11^{ου} αἰ.), Καπνικαρέας, Ἀγίων Ἀσωμάτων, Ἀγίου Ἐλευθερίου

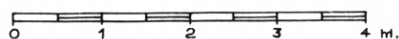
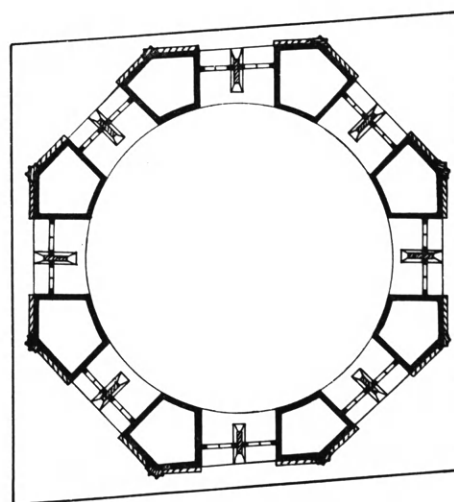
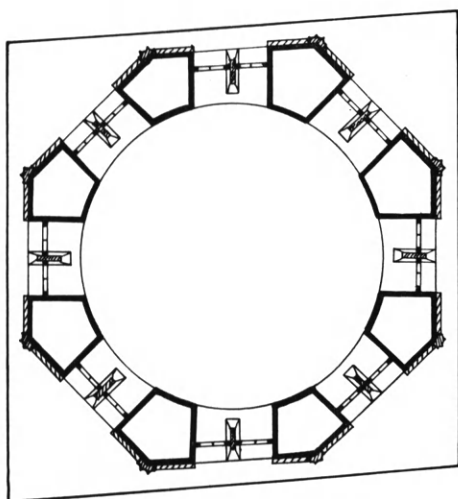
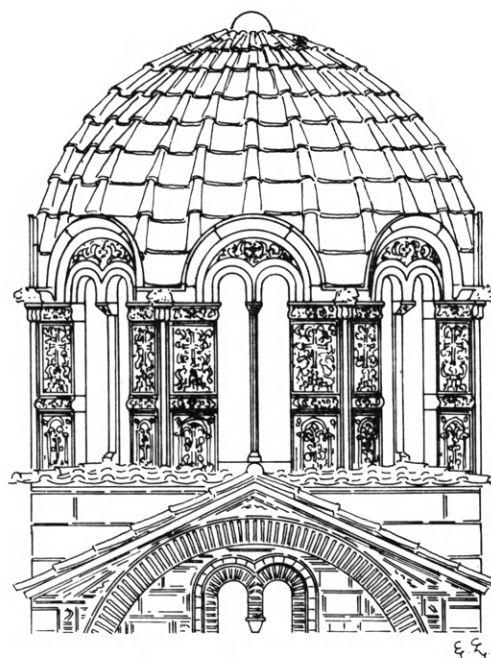
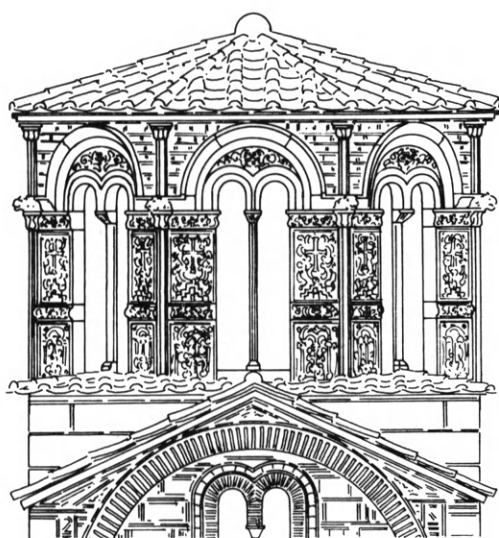
Εἰκ. 46. Ὁ τρούλλος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὡς εἶναι σήμερον μὲ τὴν μεταγενεστέραν μετασκευὴν τοῦ ἄνω μέρους αὐτοῦ.

(μικρὰ Μητρόπολις), Ἀγίων Θεοδώρων κλπ., μὲ τοὺς λεπτοὺς καὶ ὑψηλοὺς κιονίσκους (πάχους 0.19 μ. καὶ ὕψους 2.08 μ.) καὶ μὲ τὰς ἐξεχούσας ἄνωθεν τῶν κιονοκρανῶν τῶν ὑδρορροάς εἰς τὰς ὀκτὼ γωνίας του (εἰκ. 47 δεξιὰ). Ἀργότερον ὁ κομψός, ὡς ἄνωτέρω, τρούλλος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετεμορφώθη διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω ἐπεκτάσεως

ΒΟΥΛΛΟΣ ΤΩ ΝΑΪ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

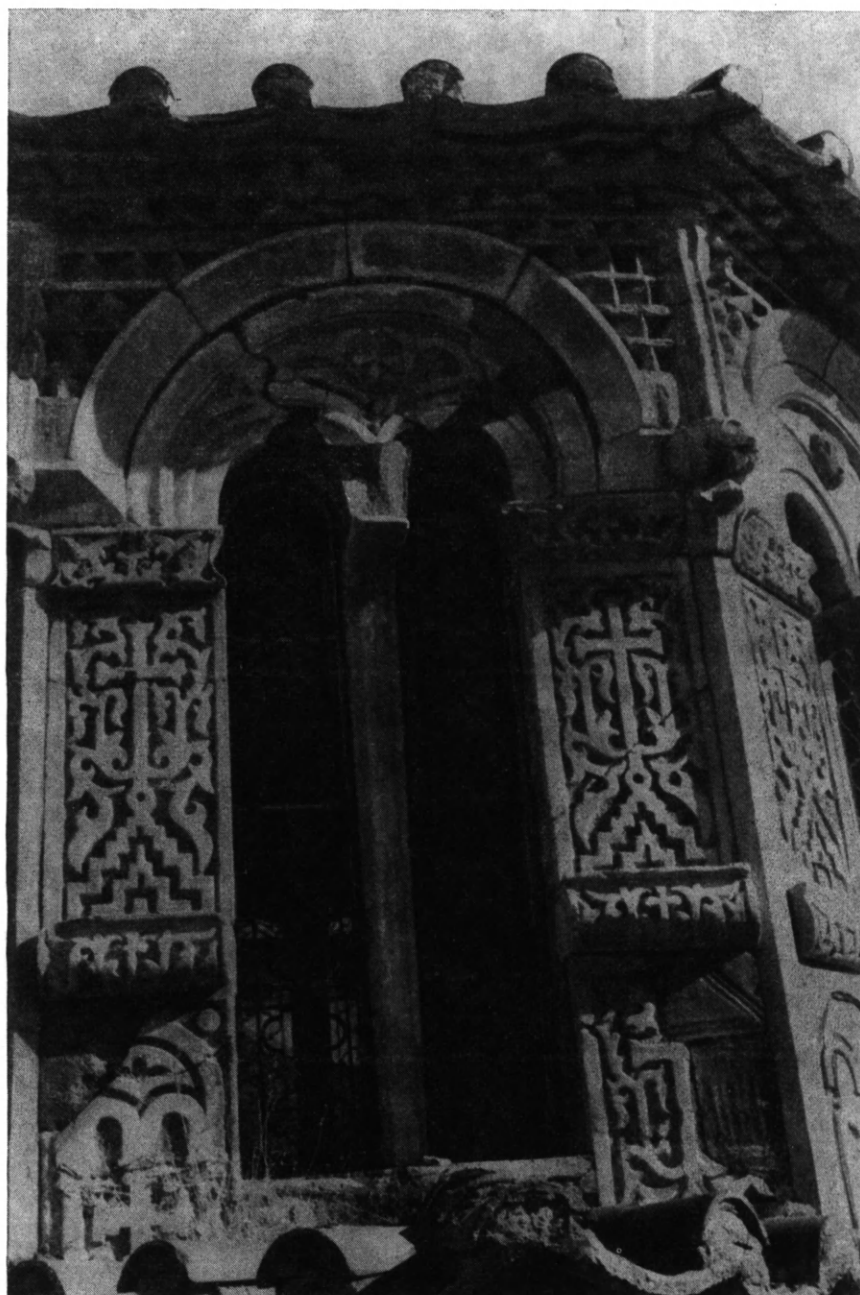
ΔΡΙΣΤΕΡΑ ΩΣ ΕΙΝΑΙ ΣΗΜΕΡΟΝ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΙΝ

ΔΕΞΙΑ ΩΣ ΗΤΟ ΑΡΧΙΚΩΣ

ΕΙΧ. 47.

τῶν εἰς τὰς ὀκτὼ γωνίας του κιονίσκων εἰς οὓς προσετέθησαν ἄνωθεν τῶν ὑδρορροῶν κακότεχνα τεμάχια κιονίσκων ὕψους 1.05 μ. καὶ πάχους 0.20 μ. κτισθέντων τῶν

Εἰκ. 48. Ὁ μεταμορφωθείς τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετὰ τὰ κτισθέντα δι' ὀπτοπλίνθων τριγωνικὰ τμήματα μεταξὺ τῶν μαρμαρίνων τόξων τῶν παραθύρων καὶ τὴν ὀδοντωτὴν ὀριζόντιον στέψιν.

μεταξὺ τῶν μαρμαρίνων τόξων τῶν παραθύρων τριγωνικῶν τμημάτων δι' ἀκαλαισθήτων ὀπτοπλίνθων διατεταγμένων κατ' ὀδοντωτὰς ταινίας, αἵτινες δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν κυψέλης (εἰκ. 48). Ἄνωθεν ἐπὶ τῶν οὕτω κατασκευασθεισῶν ὀκτὼ πλευρῶν τοῦ

τρούλλου κατεσκευάσθη ὀριζόντιος ἐκ δύο σειρῶν ὀπτοπλίνθων ὀδοντωτῇ στέψις. Τέλος οἱ ἐπίπεδοι πλέον τριγωνικοὶ τομεῖς τῆς στέγης τοῦ τρούλλου ἐκαλύφθησαν διὰ κεράμων, δι' ὃ καὶ τελικῶς οὗτος ἔλαβε πυραμιδοειδῆ μορφήν (εἰκ. 46 καὶ 47 ἀριστερά), ἐνῶ, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, ἀρχικῶς ὁ τρούλλος ἦτο ἀναμφισβητῆτως σφαιρικός (ἐλαφρῶς ἐλλειψοειδής).

Ἡ ἐν λόγῳ μεταποίησις τῆς μορφῆς τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἐγένετο πρὸ τοῦ ἔτους 1745, ἀφοῦ εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συνταχθὲν σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19) ἀπεικονίζεται ἡ μετασκευὴ ἣτις ὑφίσταται μέχρι σήμερον. Ἡ μετασκευὴ αὕτη φρονοῦμεν ὅτι θὰ συνετελέσθη ἀποκλειστικῶς κατὰ μίαν ἐκ τῶν εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐν σ. 40 καὶ 57 ἔγγραφα μνημονευομένων ἐπισκευῶν τῶν στεγῶν τῶν ναῶν, δηλαδὴ εἴτε κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τὸ 1530 ἐκτελεσθείσας ἐργασίας ἐπικεραμώσεως τῶν ναῶν, ἐπειδὴ τὸ ἐν λόγῳ ἔγγραφο τοῦ Ἱερεμίου λέγει ὅτι ἡ στέγη τῶν ναῶν εἶχεν ὀλοσχερῶς καταστραφῇ καὶ ἐγένετο ριζικὴ ἀνακεράμωσις, εἴτε βραδύτερον, τὸ 1592, ὅτε οἱ μοναχοὶ ἐζήτησαν ἄδειαν ἐπισκευῆς τῶν στεγῶν τῶν ναῶν, περὶ ὧν τὸ ἐν σ. 57 ἔγγραφο ἀναφέρει ὅτι «αἱ κεραμίδες τοῦ κουμπέ (τρούλλου) τῆς ρηθείσης ἐκκλησίας ἔπεσον, οὗτος δὲ ποτιζόμενος ἀπὸ τὴν βροχὴν ἐνδέχεται νὰ καταπέση».

Κατὰ μίαν λοιπὸν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐπισκευῶν, ἐπειδὴ, φαίνεται, ἦτο δύσκολον νὰ ἐκτελεσθῇ ἐπικάλυψις διὰ κεράμων τῆς ἀρχικῶς σφαιρικῆς μορφῆς τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅπως καὶ πράγματι εἶναι δύσκολον, ἐπενοήθη ἡ ὡς ἄνω μετασκευὴ αὐτοῦ.

Ἡ μεταποίησις αὕτη τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἶναι τόσον καταφανής, ὥστε εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς μόνον οἱ μελετήσαντες κυρίως τὸ μνημεῖον Schultz καὶ Barnsley ὑπαινίσσονται αὐτὴν¹ λέγοντες ὅτι «ὁ τρούλλος ἔχει σήμερον μίαν στέγην μὲ ὁμαλὴν ἐπίπεδον κλίσιν, ἀλλ' ἀρχικῶς πιθανῶς εἶχε τὴν μορφήν σφαιρικοῦ τρούλλου τόσον ἐσωτερικῶς ὅσον καὶ ἐξωτερικῶς, τὰ δὲ ὑπεράνω τῶν παραθύρων τόξα ἐφήπτοντο αὐτοῦ, ἐνῶ αἱ κέραμοι τοῦ τρούλλου ἔφθανον κάτω μεταξὺ τῶν τόξων μέχρι τῶν διατρήτων ὑδρορροῶν».

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΚΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑΙ ΕΝ ΤΗ ΜΟΝΗ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1938 - 1964

Κατὰ τὸ ἔτος 1938 κατόπιν διαταγῆς τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας μετέβημεν εἰς τὴν μονὴν ἵνα ἐξετάσωμεν τὴν ἐν γένει κατάστασιν τῶν ναῶν καὶ τῶν κτηρίων αὐτῆς καὶ ἰδίᾳ τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ καθολικοῦ, διότι πανταχόθεν ἔφθανον ἀναφοραὶ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ὅτι συνεχῶς κατέπιπτον ψηφίδες ἐκ τῶν παραστάσεων τοῦ καθολικοῦ.

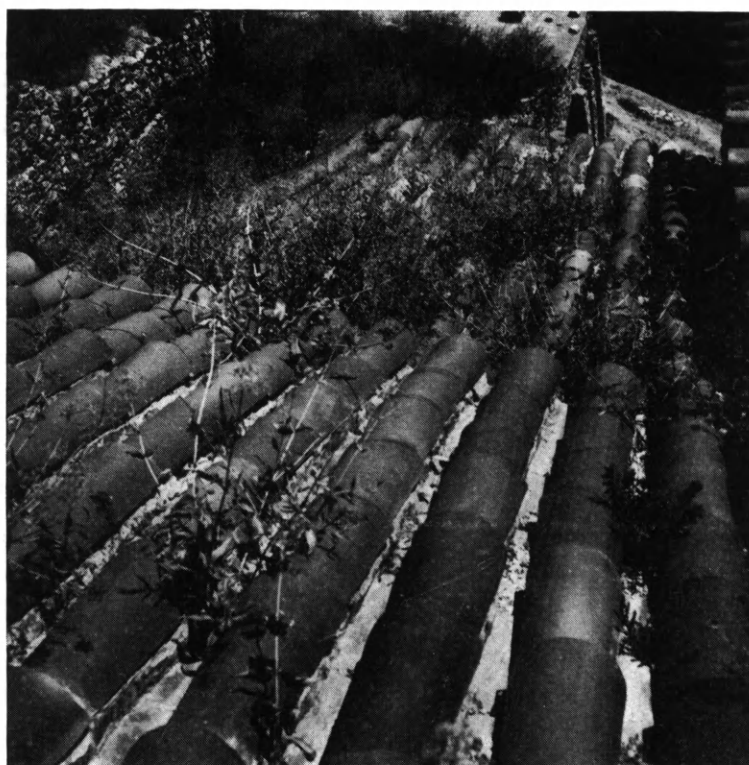
Πράγματι ἐκ τῆς ἐνδελεχοῦς ἐξετάσεως, ὡς ἀνεφέραμεν κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1938 διὰ σχετικῆς πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἐκθέσεώς μας, διεπιστώσαμεν ὅτι Α) ἅπασαι αἱ θανμάσαι ψηφιδωταὶ παραστάσεις τοῦ καθολικοῦ κατέρρεον, καθ' ἑκάστην δὲ οἱ μοναχοὶ

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 24.

συνέλεγον πλήθος ψηφίδων, αΐτινες κατέπιπτον συνεχῶς ἀπὸ τὰς πολυτίμους παραστάσεις τοῦ ναοῦ.

Εἶχομεν ἐπανειλημμένας σχετικὰς ὀχλήσεις τόσοι ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ ξένους ἐπιστήμονας, ἰδίᾳ δὲ ἀργότερον ἀπὸ τὸν καθηγητὴν κ. Alb. Ammann, ἀντιπρόσωπον τοῦ Βατικανοῦ, γενομένην κατὰ τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ IX Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον.

Κατόπιν λοιπὸν ἐπισταμένης ἐξετάσεως διεπιστώσαμεν, ὅτι ὅλα τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ μνημείου εὐρίσκοντο εἰς κακὴν κατάστασιν, εἶχον ἀμαυρωθῇ ἐκ τῶν ἀναφθεισῶν ὑπὸ

Εἰκ. 49. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά. Αἱ στέγαι τοῦ μνημείου μὲ τὰ ἐπ' αὐτῶν φυτὰ, αἱ ρίζαι τῶν ὁποίων προεκάλουν τὴν πτῶσιν τῶν ψηφιδωτῶν.

τῶν Τούρκων πυρῶν καὶ διαρραγῇ εἰς πλεῖστα σημεῖα καί, τὸ χειρότερον, ἀποκολληθῇ ἀπὸ τὸν ὀπισθεν τοῖχον καὶ ἔνεκα τούτου συνεχῶς κατέρρεον. Τοῦτο ὠφείλετο ἀσφαλῶς εἰς τὰς ἀκολούθους αἰτίας: 1) Εἰς τὸ ὅτι τὸ μνημεῖον εἶχεν ὑποστῇ καθίζησιν καὶ μικρὰν ἀπόκλισιν, ἔνεκα τῶν ὁποίων ὅλα τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι αὐτοῦ εἶχον διαρραγῇ παρουσιάζοντα ρήγματα 5-10 ἑκατοστῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς, εἶχον, ὡς εἶδομεν, παλαιότερον κατασκευασθῇ τρεῖς μεγάλοι ἀντηρίδες κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ἑτέρα εἰς τὴν βόρειον. 2) Εἰς τὴν ὑγρασίαν, ἥτις δυστυχῶς ἦτο πολὺ μεγάλη. Ὁλόκληρος ἡ στέγη τοῦ ναοῦ εἶχε διαποτισθῇ ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, εἶχον δ' ἐπ' αὐτῇ φυτρώσει πολλὰ φυτὰ (εἰκ. 49), τῶν ὁποίων αἱ ρίζαι εἶχον εἰσδύσει ἐντὸς τῶν θόλων προκαλοῦσαι τὴν πτῶσιν τῶν κάτωθεν εὐρισκομένων ψηφιδωτῶν καὶ

τοῦτο, διότι κατὰ τὰς ἐκάστοτε γενομένας ἐπισκευὰς τῆς κεραμώσεως εἶχε συσσωρευθῆ κατώθεν μέγας ὄγκος χωμάτων εἰς πᾶχος ἑνὸς καὶ πλέον μέτρου (εἰκ. 50). Διὰ τὸν λόγον τοῦτον πρώτη ἡμῶν φροντίς ὑπῆρξεν ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν κατώθεν τῶν κεράμων περιττῶν χωμάτων καὶ ἀντικατάστασις μέρους αὐτῶν διὰ κισήρεως πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἀπαιτουμένων κλίσεων, ἡ στερέωσις τῶν διαρραγέντων θόλων καὶ τόξων δι' ἰσχυρᾶς σιμεντοκονίας μετὰ σιδηρῶν πλεγμάτων (ἑσχαρῶν) καὶ ἡ πλήρης καὶ προσεκτικὴ

Εἰκ. 50. Ἡ στέγη τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μετὰ τὰ ἐπ' αὐτῆς κατὰ παλαιότερας ἐπισκευὰς συσσωρευθέντα χώματα.

ἀνανέωσις τῆς κεραμώσεως ὁλοκλήρου τῆς στέγης δι' εἰδικῶν πλατειῶν κεράμων (εἰκ. 51 καὶ 52), ὅπως τοῦτο ἐγένετο κατὰ τὰς πρὸ ὀλίγου χρόνου ἐκτελεσθείσας ὁμοίας ἐργασίας καὶ εἰς τὸ Δαφνί. 3) Εἰς τὴν διόγκωσιν τῶν πολλῶν σιδηρῶν ἥλων, οἱ ὅποιοι, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἦσαν τοποθετημένοι ἀρχῇθεν ἐντὸς τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ πρώτου κονιάματος τῶν ψηφιδωτῶν χάριν συνδέσεως αὐτῶν μετὰ τὸν ὀπισθεν τοῖχον τοῦ κτηρίου. Β) Ὅτι ἡ θαυμασία πολύχρωμος ὀρθομαρμάρωσις τοῦ μνημείου εἶχεν ὑποστῆ φθορὰς καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα εἶχεν ἀποκολληθῆ καὶ ἐκινδύνευε νὰ καταπέσῃ, ὡσαύτως δὲ ἐκ τῶν γνωστῶν βανδαλισμῶν τῶν Τούρκων καὶ τῶν διαφόρων πυρῶν καὶ θυμιαμάτων ὅλα τὰ ἑγχρωμα μάρμαρα εἶχον ἀμαυρωθῆ καὶ χάσει τὴν στιλπνότητά των. Γ) Ὅτι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ ἐβασίλευε κυριολεκτικῶς τὸ σκότος, διότι ὅλα σχεδὸν τὰ παράθυρα εἶχον φραχθῆ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτη-

σίας. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ ἔγεμεν ἐπίσης ἀπὸ πλῆθος διαφόρων ἀκαλαισθήτων ἀντικειμένων, τὰ ὅποια εἶχον τοποθετήσει οἱ ἀγράμματοι μοναχοί, μέχρι σημείου νὰ ἔχωσι μεταβάλει τὸ μνημεῖον εἰς ἀποθήκην, διότι ἐκτὸς τῶν ἄλλων εἶχον θέσει ἐντὸς αὐτοῦ καὶ δύο τεράστια ξύλινα κιβώτια (κασσόνια), ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔθετον σίτον καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Δ) Ἐξωτερικῶς, ἡ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ κειμένη παλαιὰ Τράπεζα (ἐστιατόριον) τῆς μονῆς ἔκειτο ἐν ἐρειπίοις καὶ τελείως παραμορφωμένη ἐκ τῶν διαφόρων μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν καὶ κατασκευῆς ἄνωθεν αὐτῆς νεω-

Εἰκ. 51. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά. Αἱ στέγαι τοῦ μνημείου
πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως.

τέρων κατοικιῶν. Ἐξηκριβώσαμεν ὅτι ὁλόκληρος ἡ βόρειος πλευρὰ αὐτῆς ἐσώζετο, μὲ διαφόρους μετασκευὰς καὶ προσθήκας, σχεδὸν ὁλόκληρος, ἡ δὲ δυτικὴ ἦτο κεκαλυμμένη ὑπὸ νεωτέρου κτηρίου, μαγειρείου, τὸ ὁποῖον ἔφερε τυφλὸν τροῦλλον. Ἡ νοτία τῆς πλευρᾶς ἦτο σχεδὸν ὁλόκληρος κεχωσμένη. Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἐκρίναμεν ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ πλήρης ἀναστήλωσις αὐτῆς, δι' ὃ καὶ εἰσηγήθημεν τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς. Τέλος Ε) ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶχεν ἀνάγκην ἀμέσου ἀντικαταστάσεως τῆς διατελειμένης σχεδὸν κεραμώσεως τῆς στέγης καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τμήματος τῆς στέγης, τὸ ὁποῖον εἶχε κακοτέχνως καὶ ἐσφαλμένως ἀνακατασκευασθῇ, ὥς καὶ τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων, τὰ ὅποια ἦσαν ὅλα φραγμένα. Ἐπίσης πολλαὶ νεώτεραι κατοικίαι εἶχον κατασκευασθῇ ὑπὸ τῶν ὀλίγων πλέον μοναχῶν τῆς μονῆς εἰς ὅλας τὰς πλευράς της, ἰδίᾳ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν καὶ δὴ

ἄνωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ πυλῶνος καὶ τοῦ φωτανάματος, τὰ ὅποια διὰ τῶν ἐκ μπετὸν ἄρμὲ νεωτέρων κατασκευῶν εἶχον παραμορφωθῇ. Ἔτερα νεώτερα ἐπίσης κελλία ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς παρὰ τὸ βορδοναρεῖον εὐρίσκοντο εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν, τὰ δὲ σωζόμενα παλαιὰ κελλία τῆς μονῆς ἐπὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς ἔγεμον ἀκαθαρσιῶν, ἄνωθεν δὲ αὐτῶν εἶχον κατασκευασθῇ, ὥς ἀνωτέρω εἶδομεν, νεώτεραι κατοικίαι τῶν μοναχῶν, αἵτινες εὐρίσκονται σήμερον καὶ αὐταὶ εἰς ἀθλίαν κατάστασιν. Τέλος ἐξωτερικῶς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς καὶ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν αὐτοῦ εἶχον

Εἰκ. 52. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Αἱ στέγαι μετὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως αὐτῶν.

κατασκευασθῇ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν αὐθαιρέτως ὑπὸ τῶν μοναχῶν δύο διώροφα κτήρια καὶ ἓν κακόμορφον τουριστικὸν ξενοδοχεῖον.

Κατόπιν τῆς ἀνωτέρω κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1938 πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἐκθέσεώς μας, ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως ἀνέλαβε δι' ἡμῶν σημαντικώτατα ἔργα στερεώσεως καὶ συντηρήσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, στερεώσεως τῶν περιφῆμων ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ καὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς ὡς καὶ τοῦ φωτανάματος καὶ ἄλλων παλαιῶν κτηρίων αὐτῆς, χάρις εἰς τὴν γενναιόφρονα συνδρομὴν τῆς γεραρᾶς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἥτις κατέβαλε τὰς σχετικὰς δαπάνας καὶ οὕτω διεσώθησαν κυρίως τὰ περίφημα ψηφιδωτά, τὰ ὅποια ἦσαν καταδικασμένα εἰς ἀφανισμόν.

Δυστυχῶς τὸ σπουδαῖον τοῦτο βυζαντινὸν μνημεῖον, τῶν μέσων τοῦ 11^{ου}, ὡς εἴ-

δομεν, αἰῶνος, οὐδέποτε ἔτυχε τῆς δεούσης ἐνδελεχοῦς προσοχῆς καὶ μερίμνης. Μόνον πρὸ πεντηκονταετίας ὁ μὲν μακ. καθηγητὴς Γ. Σωτηρίου ἐπέβλεψεν ἐργασίας τινὰς στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν, τὰ ὅποια συνεχῶς κατέρρεον καὶ ἐξηφανίζοντο, ἀργότερον δὲ ὁ καθηγητὴς Διευθυντὴς τῶν Ἀναστηλώσεων κ. Ἀναστ. Ὁρλάνδος ἐστερέωσε ριζικῶς, ὥς εἶδομεν (σ. 114-115), τὸν τροῦλλον τοῦ καθολικοῦ.

ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΡΥΠΤΗΣ

Μετὰ τὴν διαπίστωσιν, κατ' Ἰούλιον τοῦ 1938, τῆς θλιβερᾶς καταστάσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ ἀνετέθη ἀμέσως ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως εἰς τὴν ἔμπειρον καὶ γνωστὴν ψηφοθέτιδα Δ^α Ἑλλήν Βοῖλα ἡ στερέωσις τῶν ψηφιδωτῶν. Πράγματι μετέβημεν ὁμοῦ εἰς τὴν μονὴν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1938 καὶ ἐπελήφθη αὕτη ἀμέσως μετὰ τοῦ τότε νεαροῦ βοηθοῦ τῆς εἰδικοῦ τεχνίτου Δημ. Σκόρδου τῆς στερεώσεως, συμπληρώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῆς Πλατυτέρας, ἣτις διέτρεχεν ἄμεσον κίνδυνον καταρρεύσεως. Ὡς σημειοῖ ἡ ψηφοθέτις Δ^α Βοῖλα εἰς τὴν σχετικὴν ἔκθεσίν της, κατὰ τὸ ἀπὸ 28 Σεπτεμβρίου ἕως 1 Νοεμβρίου τοῦ 1938 διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖον εἰργάσθη, 1^{ον}) «Πολλὰ τμήματα τοῦ χρυσοῦ ἐδάφους τῆς παραστάσεως τῆς Πλατυτέρας πέριξ τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς Παναγίας καὶ κάτωθεν, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ θρόνου, ἀπεκολλήθησαν καί, ἀφοῦ ἐπεσκευάσθησαν τὰ ἐσωτερικὰ κονιάματα, ἐτοποθετήθησαν μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ πάλιν¹. 2^{ον}) εἰς δώδεκα ἐφθαρμένα μικρὰ σημεῖα τόσον τοῦ χρυσοῦ βάθους ὅσον καὶ εἰς δύο σημεῖα τῶν κοσμημάτων παρὰ τοὺς πόδας καὶ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐγένετο ἀκριβὴς συμπλήρωσις καὶ 3^{ον}) εἰς εἴκοσι πέντε μέρη τῆς παραστάσεως ἐνισχύθη τὸ ὄπισθεν τοῦ ψηφιδωτοῦ κονίαμα δι' ἐνέσεων ἐξ ὕδαροῦς σιμεντοκονίας. Ἐπίσης τὸ ἐπόμενον ἔτος κατὰ Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον τοῦ 1939 ἡ ἰδία καλλιτέχνης ἐστερέωσε τὴν ἐτοιμόρροπον Πεντηκοστήν, ἣτις εὐρίσκεται ὑπὸ τὸν ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἡμισφαιρικὸν χαμηλωμένον θόλον, ἐπανάλαβε δὲ τὰς λόγῳ τοῦ πολέμου διακοπείσας ἐργασίας κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1945. Διεπιστώθη τότε, ὅτι ἡ Πεντηκοστὴ εἶχεν ὑποστῇ ζημίας ἐκ παλαιότερων ἐπεμβάσεων, διότι περιέργως διὰ τὴν στερέωσιν τῶν ψηφιδωτῶν εἶχεν, ὥς ἄνωτέρω εἶδομεν, χρησιμοποιηθῇ γύψος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπεκολλήθησαν αἱ ψηφίδες. Πράγματι, ὥς ἄνωτέρω ἀνεφέραμεν, κατὰ τὸ 1918 ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ ὑπὸ τῶν καλλιτεχνῶν Ε. Ζιλλιερόν καὶ Ι. Μπούδα, καθ' ἃ δὲ ἀναφέρει ὁ

1. Ἡ καλλιτέχνης Ἑλ. Βοῖλα ἐφήρμοσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1938 τὴν μέθοδον στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν δι' ἀποσπάσεως εἰς τεμάχια καὶ ἐπανατοποθετήσεως τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς μέθοδον ἐφήρμοσαν οἱ Ἱταλοὶ ψηφωταὶ ἐν Ραβέννῃ κατὰ τὴν στερέωσιν τοῦ S. Apollinare Nuovo, μετὰ τὸν βομβαρδισμόν τοῦ 1944. (Βλ. σχετικῶς G. BOVINI, Nuovissime osservazioni sulla tecnica e sui mosaici di S. Apollinare Nuovo a Ravenna, ἐν Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini Palermo 3-10 Aprile 1951, II, Studi Bizantini e Neoellenici T. 8, Roma 1953, σ. 96.) Πβλ. καὶ C. CAPEZZUOLI, Danni di guerra ai monumenti di Ravenna e restauri compiuti, ἐν Felix Ravenna, III Serie, 1950, fasc. I (LII), σ. 68 καὶ ἐξῆς.

καθηγητῆς Γ. Σωτηρίου¹ «Κατὰ τὴν ἐπισκευὴν ἀπεκόπτετο ὅπου ἦτο δυνατόν τὸ δευτερον κονίαμα μετὰ τῶν ψηφίδων, ἀνενεοῦτο τὸ πρῶτον διὰ γύψου καὶ ἐτίθετο πάλιν μετὰ προσοχῆς τὸ ψηφιδωτόν». Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς οἱ ἀνωτέρω ἔμπειροι τεχνῖται ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν λεπτὴν ταύτην ἐργασίαν γύψον, ἀφοῦ εἶναι παγκοίνως γνωστόν ὅτι ὁ γύψος διογκοῦται ἐκ τῆς ὑγρασίας καὶ συστέλλεται ὅταν ὑπάρξῃ ξηρασία. Ἐνταῦθα προφανῶς λόγῳ τῆς ἐπικρατοῦσης ὑγρασίας διεστάλη ὁ γύψος καί, ὥς διεπιστώθη, κατέπεσον ἢ κατέστησαν ἐτοιμόρροπα ὅλα τὰ τμήματα τῶν ψηφιδωτῶν εἰς τὰ ὁποῖα ἐπενέβησαν κατὰ τὸ 1918 οἱ ἀνωτέρω τεχνῖται.

Καθ' ἃ ἀναφέρει εἰς τὴν ὑπὸ σχετικοῦ σχεδίου συνοδευομένην ἔκθεσιν τῆς ἡ καλλιτέχνις Δις Ἑλλῆ Βοῖλα, εἰς τὴν Πεντηκοστὴν ἐξετέλεσε τὰς ἐξῆς ἀκριβῶς στερεωτικὰς ἐργασίας: «Κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1939 εἰργάσθη 45 ἡμέρας καὶ κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1945 20 ἡμέρας. Ἐγένετο καθαρισμός, στερέωσις καὶ συμπλήρωσις τῆς Πεντηκοστῆς (μικρὸς τροῦλλος) τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς. Ἐπίσης στερέωσις καὶ καθαρισμός τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνος τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ὡς καὶ στερέωσις, συμπλήρωσις καὶ καθαρισμός τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνος τοῦ Ἀγ. Βασιλείου καὶ διαφόρων ἀψίδων. Συγκριμένως εἰς τὴν Πεντηκοστὴν 1^{ον}) ἀπεκολλήθησαν: ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως κύκλος μὲ τὸν θρόνον καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὅλαι αἱ ἄνωθεν τῶν κεφαλῶν τῶν Ἀποστόλων πύριναι γλῶσσαι καὶ τὰ μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν γλωσσῶν τμήματα τοῦ ἐδάφους πλὴν τεσσάρων (τμημάτων) πρὸς δυσμὰς τὰ ὁποῖα συνεπληρώθησαν. Μετὰ τὴν προσεκτικὴν ἀνακατασκευὴν τῶν ἐσωτερικῶν κονιαμάτων τῶν ἀνωτέρω ἀποκολληθέντων ψηφιδωτῶν ἐτοποθετήθησαν ταῦτα καὶ πάλιν. 2^{ον}) Εἰς τρία σημεῖα τοῦ κέντρου (εἰς τὴν περιστεράν, εἰς τὸ προσκεφάλαιον καὶ εἰς τὸ βάθος δεξιὰ τῆς περιστερᾶς) ὡς καὶ εἰς ἕτερα εἴκοσι τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν Ἀποστόλων ἐγένετο συμπλήρωσις. 3^{ον}) Εἰς 36 σημεῖα εἰς ὁλόκληρον τὴν παράστασιν ἐνισχύθη τὸ ὀπισθεν τοῦ ψηφιδωτοῦ κονίαμα δι' ἐνέσεων ἐκ σιμεντοκονίας»².

Ἐνταῦθα κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἀναφέρωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς τεχνικῆς τῶν ψηφιδωτῶν. Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καθὼς καὶ τὰ τῆς Νέας Μονῆς καὶ τοῦ Δαφνίου, ἔνθα ἐξετελέσαμεν τελευταίως καὶ ἐκεῖ ριζικὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν³,

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ ἔ. ἀ. σ. 179.

² Καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ μακ. καθ. Γ. Σωτηρίου ἐν ΑΔ ἔ. ἀ. σ. 180, εἰς τὴν Πεντηκοστὴν ἐγένετο εὐρεῖα ἐργασία στερεώσεως αὐτῆς διὰ γύψου ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν Ε. Ζιλλιερόν καὶ Ι. Μπούδα καὶ ὡς ἐκ τούτου λόγῳ διογκώσεως τοῦ γύψου ἐπῆλθον αἱ ἀνωτέρω ζημίαι τῆς Πεντηκοστῆς, συνεπληρώθησαν δὲ ὑπ' αὐτῶν «κεφαλαὶ τινες τῶν ἀποστόλων, ὧν αἱ ψηφίδες εἶχον καταπέσει», ἐνῶ κατὰ τὰς τελευταίας ριζικὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν ἀπεφεύχθη ἐπιμελῶς ἡ συμπλήρωσις προσώπων κατὰ ρητὴν ἐντολὴν τοῦ Διευθυντοῦ τῶν Ἀναστηλώσεων καθ. Ἀ. Ὁρλάνδου.

³ Κατὰ τὰ ἔτη 1950-1960 ἐξετελέσαμεν εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Χίου κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸ καθολικὸν διὰ τῆς Διδος Ἑλλῆς Βοῖλα καὶ τοῦ βοηθοῦ αὐτῆς Δημ. Σκόρδου τὴν στερέωσιν τῆς Ἀναστάσεως, ἐν συνεχείᾳ δὲ διὰ τοῦ Ἰταλοῦ καλλιτέχνου Totti καὶ τοῦ εἰδικοῦ τεχνίτου Δημ. Σκόρδου ἐστερεώθησαν ἅπασαι αἱ καταρρέουσαι καὶ ἐκεῖ ψηφιδωταὶ παραστάσεις ἧτοι ἐστερεώθησαν ριζικῶς: Ἡ Σταύρωσις, τὸ νότιον καὶ βόρειον ἐξαπτέρυγον, ἡ Ἀποκαθίλωσις, ἡ Βάπτισις, ἡ Μεταμόρφωσις, οἱ Εὐαγγελισταί, ἡ Ὑπαπαντή, ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ ἡ εἰς τὸ ἱερὸν Πλατυτέρα μετὰ τῶν Ἀρχαγγέλων. Εἰς τὸν Νάρθηκα ἐστερεώθησαν εἰς τὸν νότιον θόλον: ἡ Προδοσία, ἡ Ἀνάληψις καὶ δύο στυλῖται εἰς δὲ τὸν βόρειον θόλον: ἡ Βαῖοφόρος, ὁ Νιπτήρ, ἡ Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου, εἰς Στυλῖτης, μερικὰ ἀνθέμια καὶ μέρος τοῦ περιμε-

εἶναι ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς ἐν πολλοῖς ὅμοια μεταξύ των καὶ τοποθετημένα ἐπὶ τριῶν στρωμάτων κονιάματος (εἰκ. 53), ἐξ ὧν τὸ πρῶτον τὸ ὁποῖον ἐτίθετο ἐπὶ τοῦ τοίχου ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὰν ἄσβεστον, λεπτὴν ἄμμον καὶ ἀρκετὰ ἄχυρα καὶ ἔφερε μεγάλας κοιλότητας μήκους 0.10 μ. διὰ τὴν καλυτέραν μὲ τὸ ἐπόμενον σύνδεσιν, τὸ δεύτερον εἶναι τελείως λευκὸν καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ εἰδικὴν καθαρὰν ἄσβεστον μὲ ὀλίγα ἄχυρα καὶ ἔφερε πολλὰς μικρὰς κοιλότητας πλάτους 0.05 μ. δημιουργηθείσας διὰ μικροῦ μιστροῦ, τὸ δὲ τρίτον, τὸ ὁποῖον ἐδέχετο τὰς ψηφίδας, εἶναι πάλιν ἐξ ἄσβεστου

Εἰκ. 53. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά. Τὰ τρία στρώματα τῶν κονιαμάτων. Τὸ πρῶτον ἀριστερὰ ἐπεκολλᾶτο ἐπὶ τοῦ τοίχου, τὸ μεσαῖον ἐτίθετο ἐπὶ τοῦ πρώτου καὶ τὸ τρίτον ἔφερε τὰς ψηφίδας.

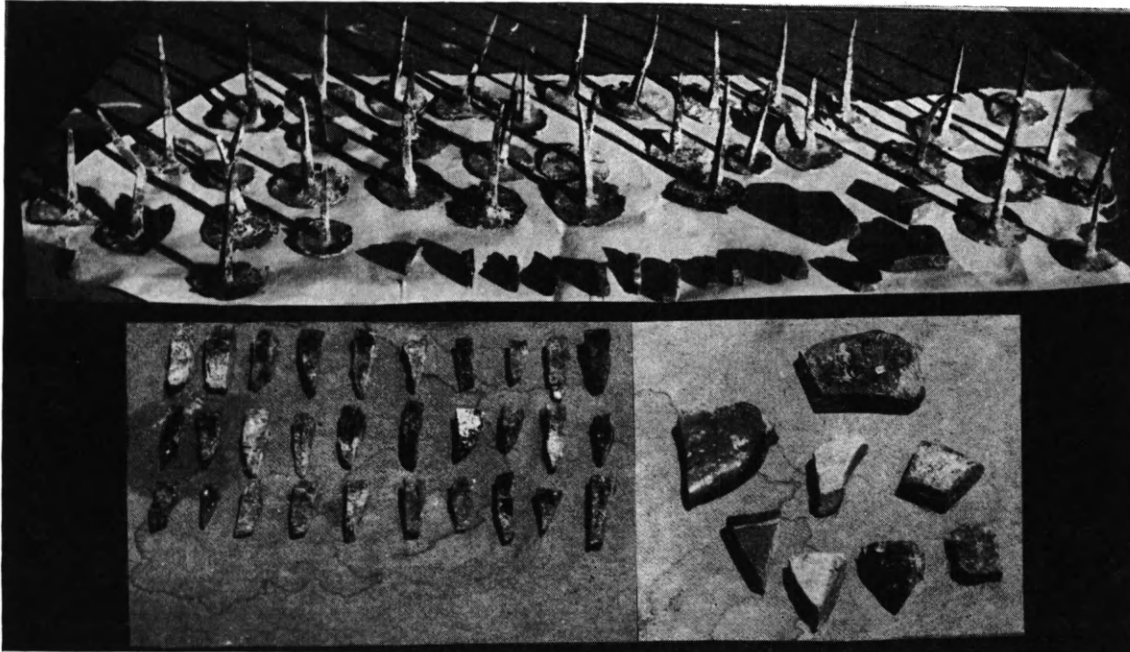
καθαρᾶς, λινελαίου, κολλητικῆς τινος οὐσίας (γόμα) καὶ αὐγοῦ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο κονίαμα μετὰ τοῦ αὐγοῦ ἦτο βραδείας πήξεως, δι' ὃ καὶ ἐδίδετο ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος εἰς τοὺς ψηφοθέτας ἵνα ἐπικολλήσῃσι ἀνέτως τὰς ψηφίδας. Εἰς τὴν εἰκόνα 53 διακρίνομεν ἀριστερὰ τὸ πρῶτον κονίαμα μὲ τὰς κοιλότητας τῶν 0.10 μ., εἰς τὸ μέσον τὸ δεύτερον στρῶμα μὲ τὰς μικρὰς καὶ πολλὰς κοιλότητας τῶν 0.05 μ., αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευον διὰ τὴν καλυτέραν σύνδεσιν τῶν κονιαμάτων μεταξύ των, καὶ δεξιὰ τὸ τρίτον κονίαμα, τὸ ὁποῖον ἔφερε τὰς ψηφίδας¹.

τρικοῦ πλοχμοῦ ὡς καὶ τὰ ὑπὸ τὸ βόρειον τόξον στηθάρια τῶν ἁγίων Ἰωάννου, Στεφάνου, Ἀντωνίου, Ἀφθονίου, Μαξίμου καὶ Νικήτα. Ἐνταῦθα σημειοῦμεν ὅτι ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως ἀνέθεσε κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1950 τὴν στερέωσιν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς Χίου εἰς τὸν εἰδικὸν ψηφωτὴν Ἰταλὸν Totti, ἀπόφοιτον τῆς σχολῆς ψηφωτῶν Φλωρεντίας καὶ Ρώμης παρ' ᾧ ἐμαθήτευσε καὶ ὁ Δημ. Σκόρδος, κατόπιν συστάσεως τοῦ Διευθυντοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰταλ. Ἀρχαιολ. Σχολῆς καθηγ. κ. D. Levi.

Ὅμοιως εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου, κατὰ τὰς ἐκτελεσθείσας ἐκεῖ κατὰ τὰ ἔτη 1955-1958 εὐρείας ἐργασίας στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ τοῦ Καθολικοῦ (βλ. Ε. ΣΤΙΚΑ, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου ΔΧΑΕ περ. Δ. τ. Γ', 1962, σ. 19-20) συνετελέσθη ὑπὸ τοῦ ψηφωτοῦ Δημ. Σκόρδου ἡ στερέωσις τῶν ἐτοιμορρόπων ψηφιδωτῶν παραστάσεων. Ἦτοι : εἰς τὴν Πρόθεσιν ἐστερεώθη ριζικῶς δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως ὁ εἰς τὴν κόγχην Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ οἱ ἄνωθεν ἐπὶ τοῦ τόξου εἰκονιζόμενοι Ἅγιος Σίλβεστρος καὶ Ἅγιος Ἀνθίμος, ὡς καὶ ὁλόκληρον τὸ σταυροθόλιον, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὴν Πρόθεσιν. Εἰς τὸ Διακονικὸν ἐστερεώθησαν ὁ ἐν τῇ κόγχῃ Ἅγιος Νικόλαος καὶ οἱ ἄνωθεν ἐπὶ τοῦ τόξου εἰκονιζόμενοι Ἅγιοι Λαυρέντιος καὶ Ἐλευθέριος. Τέλος ἐστερεώθη δι' ἐνέσεων εἰς τὴν θέσιν τῆς δι' ἰσχυρᾶς σιμεντοκονίας ἡ Βαῖοφόρος καὶ τὰ κοσμήματα τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου τριλόβου παραθύρου.

¹ Εἰς τὸν S. Apollinare Nuovo τῆς Ραβέννης ἔχομεν ἀκριβῶς τὰ ἴδια τρία στρώματα κονιάματος καὶ τὰς ἰδίας κοιλότητας, αἵτινες ἐπετεύχθησαν μὲ τὴν αἰχμὴν μιστροῦ, ὡς ἀναφέρει ὁ G. BOVINI, ἔ. ἀ. σ. 96 καὶ εἰκ. 1.

Τὰ δύο πρῶτα κονιάματα συνεδέοντο μεταξύ των καὶ πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ διὰ πολλῶν σιδηρῶν ἡλων, τοὺς ὁποίους εὗρομεν ἐμπεπηγμένους εἰς ὅλα τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἷτινες, ὡς εἵπομεν ἄνωτέρω, διὰ τῆς ὀξειδώσεως καὶ διογκώσεώς των ἐκ τῆς ὑγρασίας ἐπέφερον ζημίας εἰς τὰ ψηφιδωτά. Οἱ ἡλοι οὗτοι (εἰκ. 54) εἶχον μεγάλην κεφαλὴν πλάτους 2 - 5½ ἐκ. καὶ μῆκος 3½ - 9 ἐκ. Τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον κονίαμα τὸ ὁποῖον ἔφερε τὰς ψηφίδας συνεσφίγγοντο μεταξύ των διὰ μεγάλων αἰχμηρῶν τεχνη-

Εἰκ. 54. Ἄνω, οἱ σιδηροὶ ἡλοι, οἱ ὁποῖοι ἐτίθεντο μεταξύ τῶν δύο πρῶτων κονιαμάτων καὶ τοῦ τοίχου. Κάτω ἀριστερά, αἱ μεγάλαι τεχνηταὶ ψηφίδες (σφῆνες)· δεξιά, τεμάχια τεχνητῶν ἐξ ὑαλομάζης ψηφίδων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπεκόπτοντο αἱ μικραὶ ψηφίδες.

τῶν ψηφίδων ἐν εἴδει σφηνῶν μήκους 3,3 - 4,3 ἐκ. (εἰκ. 54 κάτω ἀριστερά). Τοιαῦται μεγάλαι σφηνοειδεῖς αἰχμηραὶ ψηφίδες διαφόρων ἀποχρώσεων, ἀναλόγως τῶν χρωμάτων τῶν ψηφιδωτῶν, ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως εἰς ὅλας τὰς ψηφιδωτὰς παραστάσεις καὶ ἦσαν ἐμπεπηγμέναι ἐντὸς τοῦ τρίτου κονιάματος, ὅπερ ἔφερε τὰς ψηφίδας, καὶ τοῦ δευτέρου, αἱ δὲ κεφαλαὶ αὐτῶν εὗρίσκοντο πάντοτε εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφάνειαν μὲ τὰς ἄλλας ψηφίδας τῆς παραστάσεως. Τὸ πάχος ἐκάστου τῶν κονιαμάτων ἐκυμαίνετο ἀπὸ 1,3 ἐκ. ἕως 1,5 ἐκ., δηλ. καὶ τὰ τρία κονιάματα εἶχον συνολικὸν πάχος 4 - 4½ ἐκ., εἰς τὰς σφαιρικὰς ὁμως καὶ καμπύλας ἐπιφανείας τὸ πάχος καὶ τῶν τριῶν κονιαμάτων ὁμοῦ ἔφθανε περίπου τὰ 8 ἐκ., διότι τὸ πρῶτον ἦτο παχύτερον.

Ἐκ τῶν ὧν παρατηρήσαμεν ἐπὶ τόπου κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν τόσον τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ὅσον καὶ τῶν τῆς Νέας Μονῆς Χίου καὶ τοῦ Δαφνίου, κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ τρίτου στρώματος ψηφίδες ἐτοποθετοῦντο ὑπὸ τῶν μωσαϊστῶν ἐπὶ τόπου. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν κάτωθι: 1^{ον}) Ἀνεύρομεν κάτωθεν τῶν ἀποκολληθεισῶν παραστάσεων

πλήρες χρωματιστὸν σχέδιον αὐτῶν (εἰκ. 55), ὅπερ ἐσχεδιάσθη ἐκ τῶν προτέρων ἐπὶ τοῦ ἐπιχρίσματος, πλὴν δὲ τοῦ σχεδίου εὑρομεν καὶ χρώματα διαφόρων ἀποχρώσεων ἥτοι προσώπων, πτυχῶν ἐνδυμάτων, κοσμημάτων κλπ. Ἡ εἰκὼν 55 δεικνύει ἐπὶ τοῦ κονιάματος σχεδιασμένην τὴν μορφήν τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ τοῦ Γουρνικιώτη, ἐνθα διακρίνονται σχεδιασμένα, τὸ πρόσωπον, οἱ ὀφθαλμοί, ἡ ρις καὶ ἡ κόμη αὐτοῦ. 2^{ον}) Ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν κοσμημάτων, ὅπου ἔχομεν σειρὰς μὲ μικρὰς ψηφίδας καὶ σειρὰς μὲ μεγάλας ψηφί-

Εἰκ. 55. Ἡ ἐπὶ τοῦ τρίτου κονιάματος καὶ πρὸ τῆς τοποθετήσεως τῶν ψηφίδων ζωγραφηθεῖσα κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ τοῦ Γουρνικιώτη ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τείχους τοῦ ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν κυρίως ναὸν βορείου σταυροθολίου.

δας, παρατηρήσαμεν ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῶν μεγαλυτέρων ψηφίδων ἐξέχει τῆς ἐπιφανείας τῶν μικροτέρων. Κατὰ συνέπειαν αἱ μεγαλύτεραι ψηφίδες δὲν ἐβυθίσθησαν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου τόσον, ὥστε νὰ φθάσουν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφάνειαν μὲ τὰς μικροτέρας, πράγμα ὅπερ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῇ ἐὰν ἡ τοποθέτησις τῆς παραστάσεως ἐγίνετο κατόπιν προηγουμένης κατασκευῆς αὐτῶν εἰς τὸ ἐργαστήριον· διότι κατὰ τὴν τοποθέτησιν προφανῶς ὅλαι αἱ ψηφίδες θὰ ἐβυθίζοντο εἰς τὸ αὐτὸ βάθος. 3^{ον}) Εἰς τὰς κόγχας καὶ τὰς σφαιρικὰς ἐν γένει ἐπιφανείας ἀποκλείεται νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἀπόλυτος συνοχή καὶ ἡ ἔνωσις τῶν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ κατασκευασθέντων τεμαχίων. 4^{ον}) Αἱ μεγάλαι ἐν εἴδει σφηνῶν ψηφίδες, αἵτινες ἐτίθεντο διὰ νὰ συγκρατοῦν τὰ δύο τελευταῖα στρώματα τῶν ἐπιχρισμάτων μὲ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν εὗρισκομένας εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφάνειαν μὲ τὰς

ἄλλας ψηφίδας, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ τόπου. Κατὰ ταῦτα ἀποδεικνύεται ὅτι ἐξωγραφεῖτο προηγουμένως ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου ψηφωτοῦ ἢ παράστασις ἢ τὸ κόσμημα ἐπὶ τοῦ τρίτου κονιάματος μὲ ὅλας αὐτοῦ τὰς λεπτομερείας καὶ ἀποχρώσεις, κατόπιν δὲ ἐπηκολούθει ἡ τοποθέτησις ὑπὸ τῶν ψηφωτῶν τῶν ψηφίδων τῆς παραστάσεως, ἣτις συνετίθετο τμηματικῶς ἐπὶ τόπου¹.

Ὁ Millet², ἀκολουθῶν τὴν γνώμην τοῦ Νονο, ὅστις ἐστερέωσε τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Δαφνίου τῷ 1892 καὶ ὁ ὁποῖος ὅμως ἔκαμε πολλὰ σφάλματα³, δέχεται ὅτι αἱ ψηφιδωταὶ παραστάσεις δὲν συνετίθεντο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τοίχου, ἀλλ' εἰς τὰ ἐργαστήρια συγκολλώμεναι ἐπὶ κανναβωτῶν καὶ μεταφερόμεναι ἐπὶ τοῦ ἐπιχρίσματος, διότι ἄλλως, κατ' αὐτόν, ἦτο δύσκολον νὰ στερεωθοῦν αἱ ψηφίδες ἐπὶ τόπου, δεδομένου ὅτι τὸ κονίαμα θὰ ἐξηραίνετο ταχέως. Τὰ εὑρεθέντα κάτωθεν τῶν ἀποκολληθεισῶν παραστάσεων σχέδια δὲν τὰ θεωρεῖ ὡς ἔχνη σχεδίου, ἀλλ' ὡς ἀποτύπωσιν τοῦ χρώματος τοῦ σχεδίου, ὅπερ ἦτο ἐπὶ τοῦ κανναβωτοῦ καὶ τῆς κολλητικῆς οὐσίας ἣτις ὑπῆρχεν ἐπὶ τῶν ψηφίδων. Ταῦτα ὅμως δὲν εὐσταθοῦν διότι 1^{ον}) Τὸ τρίτον κονίαμα ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐτίθεντο αἱ ψηφίδες, ὡς ἀποτελούμενον ἐκ καθαρᾶς ἀσβέστου, λινελαίου, κολλητικῆς τινος οὐσίας καὶ αὐγοῦ, κατὰ τοὺς εἰδικοὺς ψηφωτάς, δὲν ἐξηραίνετο ταχέως ἀλλ' ἀντιθέτως πολὺ βραδέως καὶ οὕτω ἐδίδετο ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος εἰς τοὺς ψηφωτάς νὰ τοποθετήσωσιν ἀνέτως τὰς ψηφίδας ἐπὶ τῆς ἐκ τῶν προτέρων ζωγραφηθείσης παραστάσεως. 2^{ον}) Τὰ εὑρεθέντα κάτωθεν τῶν ἀποκολληθεισῶν παραστάσεων σχέδια δὲν εἶναι ἀποτύψεις τοῦ χρώματος τοῦ σχεδίου ὅπερ ἦτο ἐπὶ τοῦ κανναβωτοῦ καὶ τῆς κολλητικῆς οὐσίας, διότι κατ' αὐτόν τὸν τρόπον ἢ ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ κατασκευασθεῖσα παράστασις ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ ἀντιστρόφως ἐπὶ τοῦ τοίχου καὶ μετέπειτα θὰ ἀπεκολλᾶτο τὸ κανναβωτόν, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν κόλλαν καὶ τὸ σχέδιον, ἐπομένως οὐδὲν ἔχνος σχεδίου θὰ ἔμενεν ἐπὶ τοῦ τοίχου⁴.

Ἐπελήφθημεν λοιπὸν κατ' ἀρχὰς τῆς στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ νάρθηκος, ἐπειδὴ διεπιστώσαμεν ὅτι ἡ κατάστασις αὐτῶν ἦτο ἢ πλέον ἐπισφαλῆς. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐγένετο ἡ στερέωσις τῆς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου σταυροθολίου παραστάσεως τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν στηθαρίων τῆς ἀγίας Θέκλης καὶ τῆς ἀγίας Ἀγάθης, ὡς καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῶν στηθαρίων τῆς ἀγίας Ἀναστασίας, τῆς ἀγίας Φεβρωνίας καὶ τῆς ἀγίας Εὐγενίας. Ἡ παράστασις αὕτη εἶχεν ἀποκολληθῇ ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν τοῖχον καὶ ἔφερε μέγα ρῆγμα 5-10 ἑκατ. (πίν. 1α).

¹ Εἰς τὸν S. Apollinare Nuovo ἔχομεν τὴν ἰδίαν μέθοδον, διότι ὁ G. BOVINI, ἔ. ἀ. σ. 95, ἀναφέρει : «Ἐπὶ τοῦ τρίτου τούτου στρώματος ἐτοποθετοῦντο αἱ ψηφίδες καὶ πρὶν αὐταὶ ἐφαρμοσθοῦν ἐσχεδιάζετο ἐπ' αὐτοῦ (τοῦ κονιάματος) μέσῳ ταινιῶν ἐξ ὑδροχρώματος ἐν εἶδος σχεδιογραφήματος, τὸ ὁποῖον θὰ ἐχρησίμευεν ὡς ὁδηγὸς εἰς τοὺς ψηφωτάς διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν χρωμάτων τῶν ψηφίδων πού θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο».

² G. MILLET, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 165 κ. ἐ.

³ Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δαφνίου, Δελτ. Χριστ. Ἑταιρ. τ. Γ', 1962, σ. 15.

⁴ Ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (ΑΔ 6, 1920-21, σ. 178-179 καὶ εἰκ. 3) καταλήγει εἰς τὰ αὐτὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸν τρόπον κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν, δέχεται ὅμως ὅτι τὰ στρώματα τῶν ἐπιχρίσμάτων εἶναι δύο ἐνῶ εἶναι τρία, αἱ δὲ αἰχμηραὶ μεγάλαι τεχνηταὶ ψηφίδες (σφήνες) ὅτι ἐτίθεντο ἐντὸς τῶν δύο ἐπιχρίσμάτων καὶ ὅτι αἱ κεφαλαὶ τῶν εὐρίσκοντο βυθισμέναι κάτωθεν τῶν ἄλλων ψηφίδων τῶν παραστάσεων (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. εἰκ. 3), ἐνῶ ἦσαν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφάνειαν μὲ αὐτάς.

Ἡ στερέωσις τῶν ἀνωτέρω ψηφιδωτῶν παραστάσεων, ὡς καὶ τῶν ἄλλων, ἐγένετο διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἀποκολλήσεως κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον :

1) Τίθενται ἐπαρκῆ σημεῖα διὰ τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τῆς θέσεως τοῦ ψηφιδωτοῦ, τὰ ὅποια θὰ χρησιμεύσουν κατὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῆς παραστάσεως.

2) Χωρίζεται ἡ παράστασις εἰς τομεῖς, ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγωτέρους, αἱ δὲ διαχωριστικαὶ γραμμαὶ διέρχονται πάντοτε ἀπὸ τὸν κάμπον τῆς παραστάσεως καὶ οὐδέποτε ἀπὸ πρόσωπα ἢ ἄλλα λεπτὰ σημεῖα αὐτῆς.

3) Ἐπὶ τῶν οὕτω διαχωρισθέντων τμημάτων ἐπικολᾶται δι' εἰδικῆς κόλλας λεπτὸν ὕφασμα (γάζα) καὶ ἐπ' αὐτοῦ χονδρότερον ὕφασμα (κανναβωτόν).

4) Ἐπακολουθεῖ ἡ ἀπόσπασις τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἥτις γίνεται εὐκόλως δι' ἀπλῆς ὠθήσεως ἐκ τῶν ὀπισθεν τῇ βοηθείᾳ σιδηρᾶς λάμας, δοθέντος ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν ἦτο ἤδη σχεδὸν ἀποκεκολλημένον ἀπὸ τὸν ὀπισθεν τοῖχον.

5) Γίνεται ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἀποσπασθέντος ψηφιδωτοῦ ἀπὸ ὅλα τὰ ὀπισθεν σαθρὰ κονιάματα μὲ εἰδικὰ λεπτὰ καὶ αἰχμηρὰ ἐργαλεῖα, οὕτως ὥστε νὰ μείνουν ἐπικολλημένα ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος μόνον αἱ ψηφίδες.

6) Κατόπιν καθαρίζεται τὸ ἐφθαρμένον κονίαμα τοῦ τοίχου, ἔνθα ἡ παράστασις, στερεώνεται ὁ τοίχος, πληροῦνται τὰ ρήγματα μὲ ὕδαρὲς σιμεντοκονίαμα δι' εἰδικῆς μηχανῆς καὶ ἐν συνεχείᾳ κατασκευάζεται τὸ νέον κονίαμα, ὅπερ θὰ δεχθῇ τὴν παράστασιν.

Τὸ κονίαμα τοῦτο παρασκευάζεται διὰ καταλλήλου συνθέσεως ἀσβεστοσιμεντοκονιάματος ταχείας πήξεως μὲ καθαρὰν λεπτὴν ἄμμον καὶ ὀλίγην τριμμένην κέραμον ἢ ὀπτόπλινθον (κορασάνι) διὰ νὰ λάβουν τὸν κατάλληλον χρωματισμὸν οἱ ἄρμοι τοῦ ψηφιδωτοῦ. Ἐπακολουθεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ κονιάματος τούτου τοποθέτησις τῆς ἀποκολληθείσης καὶ καθαρισθείσης ὡς ἄνω παραστάσεως μετὰ προσοχῆς καὶ διὰ καταλλήλων κτυπημάτων μὲ ξύλινα ἐργαλεῖα, οὕτως ὥστε νὰ εἰσχωρήσῃ ἐντὸς τῶν ἁρμῶν τῶν ψηφίδων τὸ κονίαμα καὶ ἐπέλθῃ οὕτω ἡ πλήρης στερέωσις αὐτοῦ καὶ ἡ τοποθέτησις του εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν. Καταβάλλεται μεγίστη προσπάθεια οὕτως, ὥστε ἡ παράστασις νὰ τοποθετηθῇ ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀρχικὴν της θέσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημείων, ἅτινα ἐκρατήθησαν ἀρχικῶς.

Ἡ ἀνωτέρω μέθοδος εἶναι ἡ τῆς ἐπανατοποθετήσεως τοῦ ἀποκολληθέντος ψηφιδωτοῦ δι' ἀπ' εὐθείας ἐντοιχίσεως αὐτοῦ. Πλὴν ὁμως ταύτης ἐφηρμόσθη καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἐπανατοποθετήσεως τοῦ ἀποκολληθέντος ψηφιδωτοῦ διὰ τῆς διὰ ξυλοτύπου κατασκευῆς ὥπλισμένης πλακὸς τῇ βοηθείᾳ γαλβανισμένων ἀνοξειδῶτων ράβδων διαμ. 0.005 μ. Ἡ τελευταία αὕτη μέθοδος εἶναι ἡ καλυτέρα καὶ ἀσφαλεστέρα, ἐφηρμόσθη δὲ ἀναλόγως ἐκάστης περιπτώσεως¹ καὶ δὴ κατὰ τὴν στερέωσιν μεγάλων ἐπιφανειῶν.

¹ Κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐγένοντο αἱ ἀνωτέρω στερεώσεις τῶν ψηφιδωτῶν, ἦτοι κατὰ τὸ ἔτος 1956, εἶχον τὴν τύχην νὰ λάβω ὑποτροφίαν ἑξ μηνῶν ἐκ μέρους τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας ἵνα παρακολουθῶ τὰς ἐν Ἰταλίᾳ ἐφαρμοζομένας μεθόδους στερεώσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων. Τότε συνέπεσε νὰ ἐκτελοῦνται ὑπὸ εἰδικῶν συνεργείων ψηφιδωτῶν εὐρεῖαι ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας ὑπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα (proto di San Marco) F. Forlati καὶ τῶν ἐν Ραβέννῃ ψηφιδωτῶν τοῦ San Apollinare Nuovo καὶ τοῦ in Classe ὡς καὶ τῶν Βαπτιστηρίων ὑπὸ τῶν καθηγ. C. Carpezzuoli καὶ Corsi. Τὰ ὑπὸ τοὺς ψηφιδωτὰς Δ. Σκόρδον, Κ. Βάρβογλη καὶ Καμπακλῆ συνεργεῖα ἐν Ὁσίφ Λουκᾷ ἐφήρμοσαν τῇ ἐντολῇ μου τὰς ἀνωτέρω ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἀκολουθουμένας μεθόδους καὶ ὕλικά.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐστερεώθη ὡραιότατα ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα παράστασις τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης (πίν. 1β) εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νοτίου σταυροθολίου. Ἡ παράστασις αὕτη ἦτο συνολικῆς ἐπιφανείας 5 τετρ. μ. καὶ παρουσίαζε μεγάλην φθορὰν ἥτο δὲ διχοτομημένη διὰ μεγάλου ρήγματος καθὼς καὶ τὰ κάτωθεν στηθάρια τῶν Ἀγίων Θέκλης, Ἀγάθης, Ἀναστασίας, Φεβρωνίας καὶ Εὐγενίας. Ἡ ἀποτοίχισις ἐγένετο εἰς τέσσαρα τεμάχια ἡ δὲ ἐπανατοποθέτησις ἐξετελέσθη δι' ὠπλισμένων, ὡς ἀνωτέρω περιεγράφη, πλακῶν, αἵτινες συνεδέθησαν μετὰ τῶν τοίχων δι' ἀνοξειδῶτων μεταλλικῶν κρίκων καὶ τοιουτοτρόπως ἡ παράστασις ἐστερεώθη κατὰ τρόπον πλήρη καὶ ἀπόλυτον· μόνον ἐὰν πέση ὁλόκληρος ὁ ναὸς ὑπάρχει φόβος πλέον νὰ ἀποσπασθῶσι τὰ στερεωθέντα ψηφιδωτά¹. Περαιτωθείσης τῆς στερεώσεως τῆς παραστάσεως τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ἐγένετο κατάλληλος ὑδροχρωματισμὸς τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τοῦ νοτίου σταυροθολίου, τοῦ ὁποίου τὰ ψηφιδωτὰ εἶχον καταπέσει.

Ἐστερεώθησαν ὁμοίως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἅπαντα σχεδὸν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ νάρθηκος, τὰ ὁποῖα ἐκινδύνευον ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμήν νὰ καταπέσουν. Ἦτοι ἐστερεώθησαν κατὰ σειρὰν 1) Ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, ἣτις ἦτο ἄκρως ἐτοιμόρροπος διότι ἔφερε μέγα ρήγμα (πίν. 2α) καὶ εἶχε σχεδὸν ὁλόκληρος ἀποκολληθῆ ἀπὸ τοῦ ὀπισθεν τοίχου, ὅταν δὲ ἀφῆρέθη ἀπὸ τὸν τοῖχον τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς παραστάσεως διεπιστώθη ὅτι οὗτος εἶχεν ὑποστῆ μεγάλην φθορὰν καὶ πολλὰ ρήγματα, ὡς τοῦτο διακρίνεται εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν εἰκόνα (πίν. 2β). Ἡ ἀποκόλλησις ἐγένετο διὰ τεμαχισμοῦ εἰς 5 τεμάχια καί, ἀφοῦ προηγήθη ἡ πλήρης στερέωσις τοῦ διαρραγέντος τοίχου διὰ καταλλήλων σιμεντενέσεων, συνετελέσθη ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν ἀποσπασθέντων τεμαχίων δι' ὠπλισμένων πλακῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐστερεώθησαν καὶ αἱ κάτωθεν τοῦ παρακειμένου τόξου ἐτοιμόρροποι ψηφιδωταὶ παραστάσεις τοῦ ἁγίου Φιλίππου, τοῦ ἁγίου Θωμᾶ καὶ τοῦ εἰς τὸ μέσον στηθαρίου τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου (πίν. 3α). Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἀνεφέρομεν, ὁ μακαρίτης Γ. Σωτηρίου² λέγει ὅτι κατὰ τὰς ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν Ε. Ζιλλιερόν καὶ Ι. Μπούδα ἐκτελεσθείσας τὸ 1928 ἐργασίας στερεώσεως τῆς *Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ* «ἐγένετο ὁμοία ἐξασφάλισις τῆς ἀριστερᾶ τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ρωγμῆς καὶ συνεπληρώθη ἡ κεφαλὴ τοῦ Θωμᾶ». Κατὰ συνέπειαν ἐσώζετο τότε, τὸ 1918, ἡ κεφαλὴ τοῦ Θωμᾶ. Δυστυχῶς ὅμως, κατὰ τὰς ὑφ' ἡμῶν ἐκτελεσθείσας ἐσχάτως ἐργασίας διεπιστώθη ὅτι ἡ ὡς ἄνω συμπληρωθεῖσα κεφαλὴ τοῦ Θωμᾶ δὲν ὑπῆρχε πλέον (πίν. 3β) καὶ τοῦτο ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνωτέρω στερέωσιν τῶν ψηφιδωτῶν ἐγένετο χρῆσις γύψου, ὅστις διωγκώθη καὶ ἐπέφερε τὴν πτῶσιν τῆς κεφαλῆς ἐκ τῆς ὑγρασίας.

2) Ἐν συνεχείᾳ ἐστερεώθη ἡ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ νοτίου σταυροθολίου τοῦ νάρθηκος παράστασις τῆς Ἀναστάσεως, ἄκρως καὶ αὕτη ἐτοιμόρροπος διότι ἔφερε δύο μεγάλα ρήγματα (πίν. 4). Ὅτε ἀπεσπάσθη τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως διεπιστώθη ὅτι ὁ ὀπισθεν τοῖχος ἔφερε διαμπερῆ ρήγματα πλάτους ἕως 10 ἐκ.

¹ Πβλ. Ἔργον 1954, σ. 58 εἰκ. 74, 75.

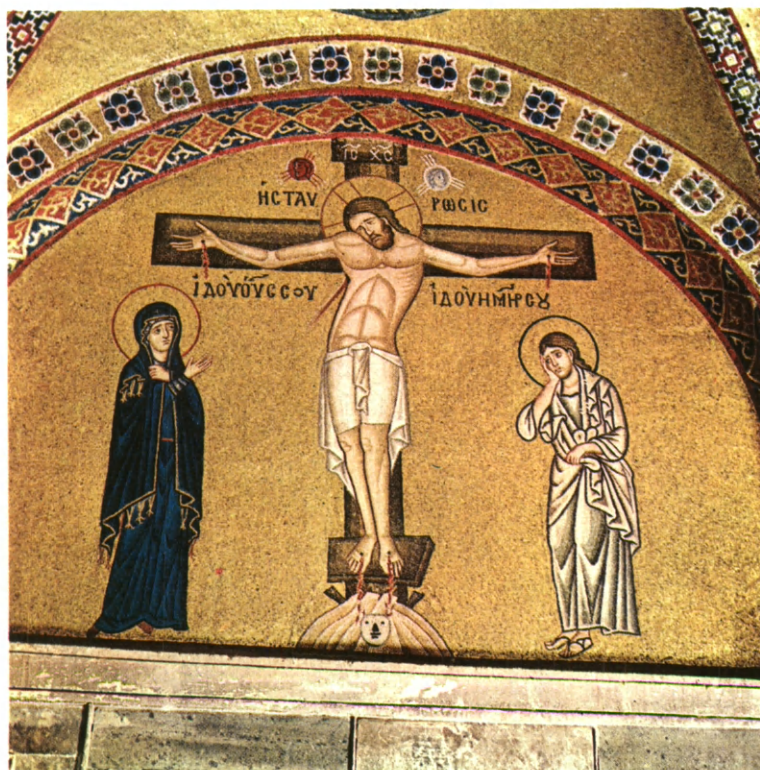
² Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 6, 1920-21, σ. 181.

(πίν. 5α), ὁλόκληρος δὲ ἡ παράστασις εἶχεν ἀποκολληθῆ τόσον ἐκ τοῦ ὀπισθεν τοίχου ὅσον καὶ ἐκ τοῦ ἄνωθεν τόξου (πίν. 5β). Ἡ στερέωσίς της ἐγένετο, λόγῳ τοῦ μεγέθους αὐτῆς, δι' ὠπλισμένων πλακῶν καὶ οὕτω διεσώθη ἡ σπουδαιοτάτη αὐτὴ ψηφιδωτὴ σύνθεσις (πίν. 6 καὶ ἔγχρ. πίν. Γβ).

3) Ὁμοίως ἐστερεώθη ὁ ἅγιος Μώκιος, τὸ μόνον ἐναπομεῖναν ψηφιδωτὸν στηθάριον κάτωθεν τοῦ νοτίου σταυροθολίου, ἡ ἐπανατοποθέτησις τοῦ ὁποίου λόγῳ τοῦ μικροῦ μεγέθους ἐγένετο δι' ἀπ' εὐθείας ἐντοιχίσεως, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ σταυροθολίου, ἐκ τοῦ ὁποίου τὰ ψηφιδωτὰ εἶχον παλαιότερον καταπέσει, ἐχρωματίσθη διὰ καταλλήλου οὐδετέρας ἀποχρώσεως. 4) Περαιτέρω ἐστερεώθη ὁλόκληρον τὸ κεντρικὸν σταυροθόλιον τοῦ νάρθηκος (πίν. 7α καὶ ἔγχρ. πίν. Δβ), τοῦ ὁποίου ὅλα τὰ στηθάρια ἦσαν ἐτοιμόρροπα καὶ ἐκινδύνευον νὰ καταρρεύσουν. Οὕτω ἀπεσπάρσθησαν καὶ ἐπανετοποθετήθησαν τὰ στηθάρια τῆς Παναγίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων Γαβριὴλ καὶ Μιχαὴλ (πίν. 8, 9 καὶ 10). Ἐπίσης ἐστερεώθησαν αἱ κάτωθεν τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροθολίου τόξων παραστάσεις, δεξιὰ μὲν τῶν ἁγίων Παύλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τὸ εἰς τὸ μέσον ἐγκόλπιον τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, ἀριστερὰ δὲ τῶν ἁγίων Πέτρου καὶ Ἀνδρέου καὶ τὸ εἰς τὸ μέσον αὐτῶν στηθάριον τοῦ Μάρκου. Ὁμοίως ἐστερεώθη τὸ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σταυροθολίου τούτου στηθάριον τοῦ ἁγίου Ἀκινδύνου (πίν. 11) καὶ ἔναντι τούτου ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἡ θαυμασία παράστασις τοῦ Χριστοῦ (πίν. 12). Ὁ πίναξ 7β δεικνύει ὁλόκληρον τὸ κεντρικὸν σταυροθόλιον τοῦ νάρθηκος μετὰ τὴν ριζικὴν στερέωσιν αὐτοῦ. 5) Ἐν συνεχείᾳ ἐστερεώθη ριζικῶς δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως εἰς ὠπλισμένας ἀνοξιδώτους πλάκας ἡ πλήρης ρηγμάτων ἐτοιμόρροπος ἐπίσης παράστασις τῆς ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου Σταυρώσεως (πίν. 13). Ὁ πίν. 14 ὡς καὶ ὁ ἔγχρ. πίν. Γα δεικνύουν ὁλόκληρον τὴν Σταυρώσιν μετὰ τὴν ὁλοσχερῇ ἀποκατάστασίν της. 6) Ὁμοίως εἰς τὸν νάρθηκα ἐστερεώθη ἡ ἔναντι τῆς Σταυρώσεως καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου εὐρισκομένη θαυμασία ψηφιδωτὴ παράστασις τῶν ἁγίων Εἰρήνης, Αἰκατερίνης καὶ Βαρβάρας (πίν. 15), καὶ αὕτη πλήρης ρηγμάτων καὶ ἀποκεκολλημένη ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν ὀπισθεν τοίχον. Ὁ πίναξ 16 δεικνύει ὁλόκληρον τὴν παράστασιν μετὰ τὴν ριζικὴν στερέωσιν αὐτῆς. Ἐστερεώθησαν ἐπίσης καὶ τὰ κάτωθεν τῆς ἀνωτέρω παραστάσεως στηθάρια τῶν ἁγίων Εὐθυμίας, Μαρίνας καὶ Ἰουλιανῆς.

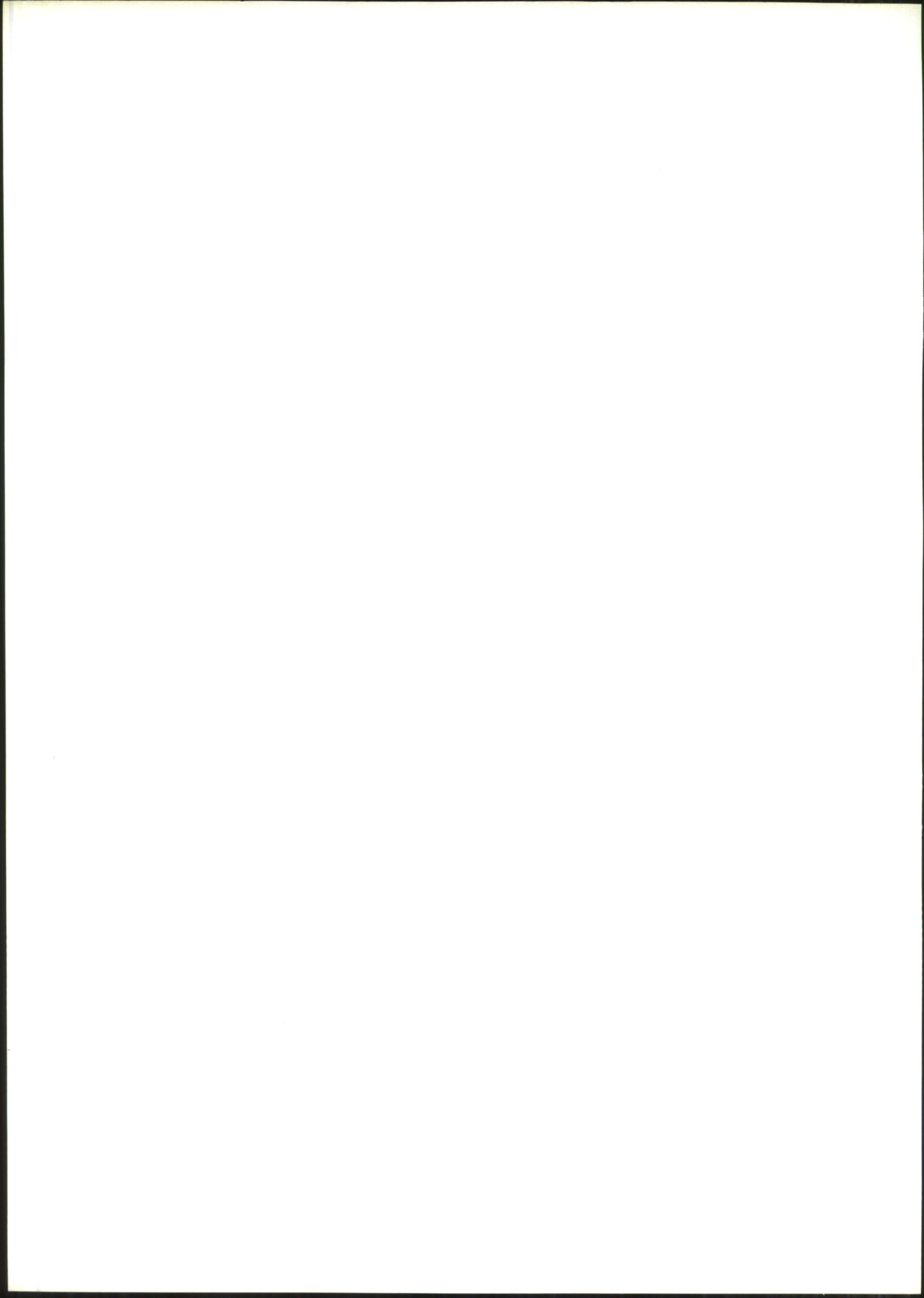
Ἐν συνεχείᾳ 7) ἐγένετο ἡ στερέωσις τῶν κάτωθεν τοῦ βορείου σταυροθολίου στηθαρίων τῶν ἱατρῶν ἁγίων Κύρου, Κοσμά καὶ Ἰωάννου, οἱ δὲ πίν. 17, 18 καὶ 19 δεικνύουν τὰ ἀνωτέρω στηθάρια τῶν ἁγίων πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσίν των. Ἡ κάτωθεν τοῦ σταυροθολίου τούτου καὶ ἔναντι τοῦ στηθαρίου τοῦ ἁγίου Κοσμά κακότεχνος μεταγενεστέρα (1820) τοιχογραφία τοῦ ἁγ. Δαμιανοῦ (πίν. 20α) ἀπηλείφθη, διότι ἐθεωρήθη ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ συνενερίσκειται μεταξὺ τῶν θαυμασίων ψηφιδωτῶν τοῦ μνημείου, κάτωθεν δὲ ταύτης μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν παρουσιάσθη τὸ κεντρικὸν ψηφιδωτὸν κόσμημα τοῦ σταυροθολίου. Τὸ ἐλλεῖπον ὑπόλοιπον τμήμα ἐχρωματίσθη διὰ καταλλήλου οὐδετέρας ἀποχρώσεως (πίν. 20β). Τέλος 8) ἐστερεώθη ἡ ἐξαίρετος παράστασις τοῦ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος Νιπτήρος.

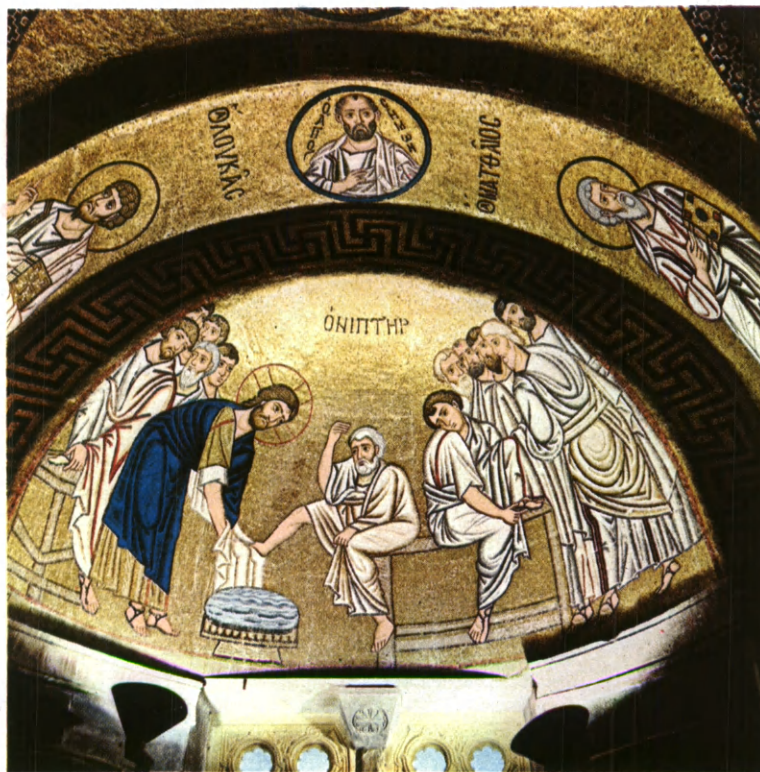
Τὴν σημαντικωτάτην ταύτην παράστασιν τοῦ Νιπτήρος διεσώσαμεν ὡς ἐκ θαύμα-

α. 'Η εις τὸν νάρθηκα ψηφιδωτὴ παράστασις τῆς Σταυρώσεως μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

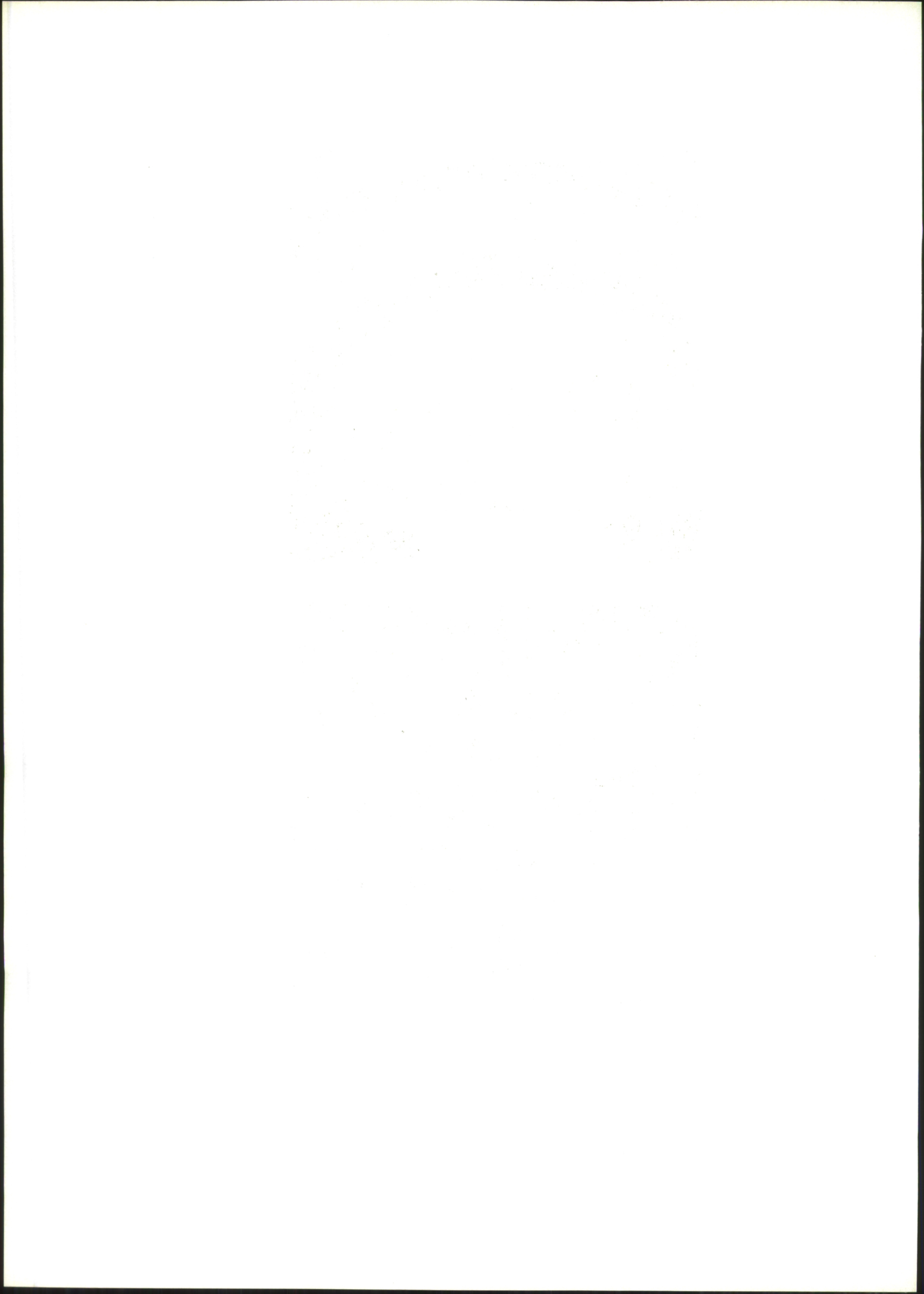
β. 'Η εις τὸν νάρθηκα ψηφιδωτὴ παράστασις τῆς Ἀναστάσεως μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

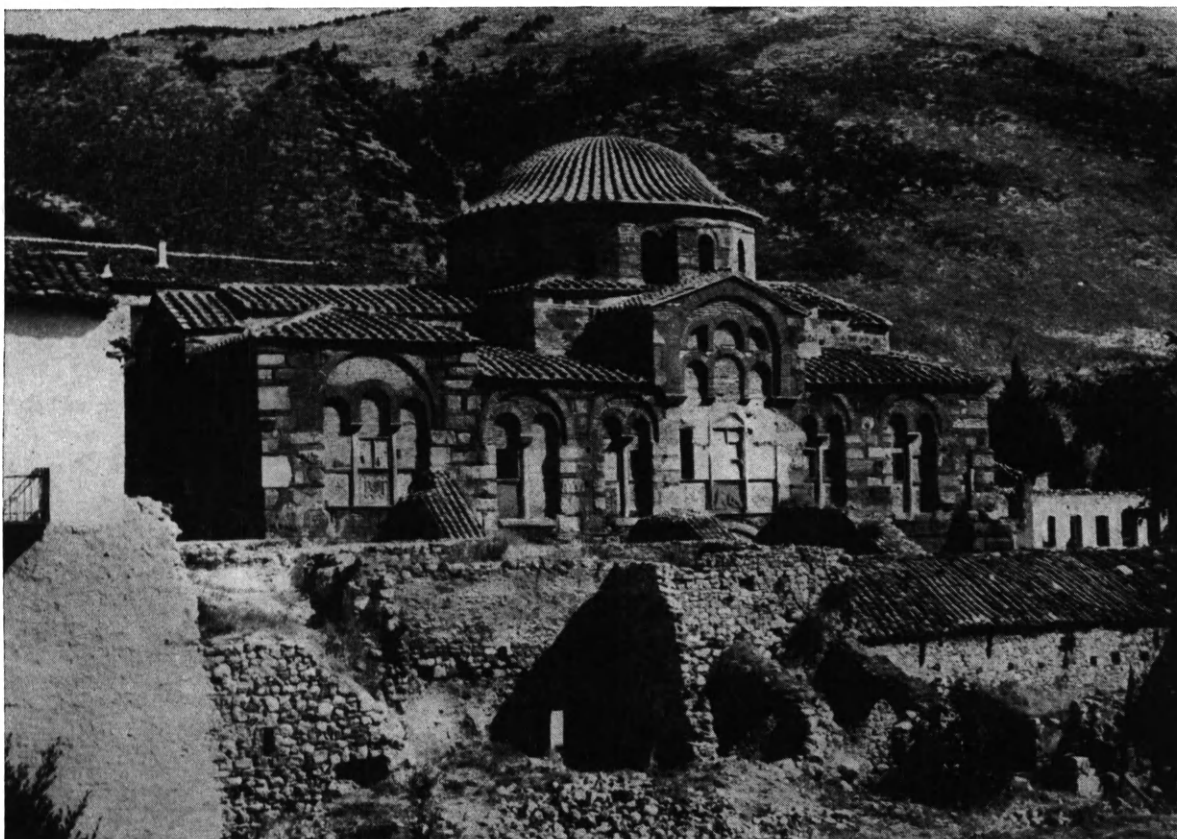

α. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος ψηφιδωτὴ παράστασις τοῦ Νιπτήρος μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

β. Τὰ εἰς τὸ κεντρικὸν σταυροθόλιον τοῦ νάρθηκος ψηφιδωτὰ στηθάρια μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

τος ἐκ βεβαίας ὀλοσχεροῦς καταστροφῆς· διότι κατὰ τὸν βομβαρδισμόν τῆς μονῆς ὑπὸ συμμαχικῶν ἀεροπλάνων ἐπὶ κατοχῆς (τὸ 1943) αἱ βόμβαι ἔπληξαν τὴν Τράπεζαν, τὴν ὁποίαν καὶ κατέστρεψαν (εἰκ. 56), ὥς καὶ τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ βόρειον παραθύρον τοῦ Νάρθηκος. Ἡ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ παραθύρου τούτου παράστασις τοῦ Νιπτῆρος ἀπεκολλήθη ἐξ αἰτίας τοῦ βομβαρδισμοῦ ἀπὸ τοῦ ὀπισθεν τοίχου καὶ ἐκρέματο μετέωρος μετὰ τῶν κονιαμάτων τῆς μόνον. Εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατάστασιν εὑρομεν

Εἰκ. 56. Τὸ καθολικὸν μὲ τὰ παράθυρα κτισμένα. Ἐμπροσθεν, ἡ Τράπεζα μετὰ τὸν βομβαρδισμόν.

τὴν ὥραίαν ταύτην ψηφιδωτὴν παράστασιν ὅτε μετέβημεν ἐσπευσμένως εἰς τὴν μονὴν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, κατὰ Μάρτιον τοῦ 1945. Προέβημεν τότε ἀμέσως εἰς πρόχειρον στερέωσιν ταύτης (εἰκ. 57) διὰ τῆς κατασκευῆς τοιχοποιίας κάτωθεν τοῦ μετέωρου ψηφιδωτοῦ. Εἰς τὴν ἀνωτέρω εἰκόνα τοῦ βομβαρδισθέντος βορείου τούτου παραθύρου τοῦ Νάρθηκος διακρίνεται ἄνωθεν τῆς κατασκευασθείσης τοιχοποιίας τὸ ὀπισθεν μέρος τῶν κονιαμάτων τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτῆρος. Ἀργότερον κατὰ τὰς ἐκτελεσθείσας ἐργασίας στερεώσεως τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν παραθύρων αὐτοῦ ἀνεστηλώθη καὶ τὸ παράθυρον τοῦτο, ἐνεφανίσθη δὲ καὶ ὁ διαχωριστικὸς μαρμαρινὸς κιονίσκος αὐτοῦ καὶ ἀντικατεστάθη τὸ ἄνωθεν τοῦ κιονοκράνου σεσηπὸς λεπτὸν ξύλινον ἐπιστύλιον διὰ μαρμαρίνου, ὅπερ συνεχράτει τὴν ἄνωθεν εὐρισκομένην ψηφι-

δωτὴν παράστασιν τοῦ Νιπτῆρος. Μετὰ τὴν διὰ καταλλήλου ξυλοτύπου ἀφαίρεσιν τῆς ψηφιδωτῆς ταύτης παραστάσεως συνεπληρώθη τὸ ἄνω τμήμα τοῦ παραθύρου τούτου δι' ὀπτοπλινθοδομῆς (εἰκ. 58).

Ἡ οὕτω διασωθεῖσα σημαντικὴ αὕτη παράστασις τοῦ Νιπτῆρος, ἐπειδὴ εἶχεν ὁλοσχερῶς ἀποκολληθῆ ἀπὸ τοῦ ὀπισθεν τοίχου καὶ ἔφερε πολλὰ ρήγματα (πίν. 21 καὶ 22), ἀπεσπάρθη εἰς ἕξ τεμάχια διὰ καταλλήλων ξυλοτύπων λόγῳ τῆς σφαιρικῆς μορφῆς αὐτῆς

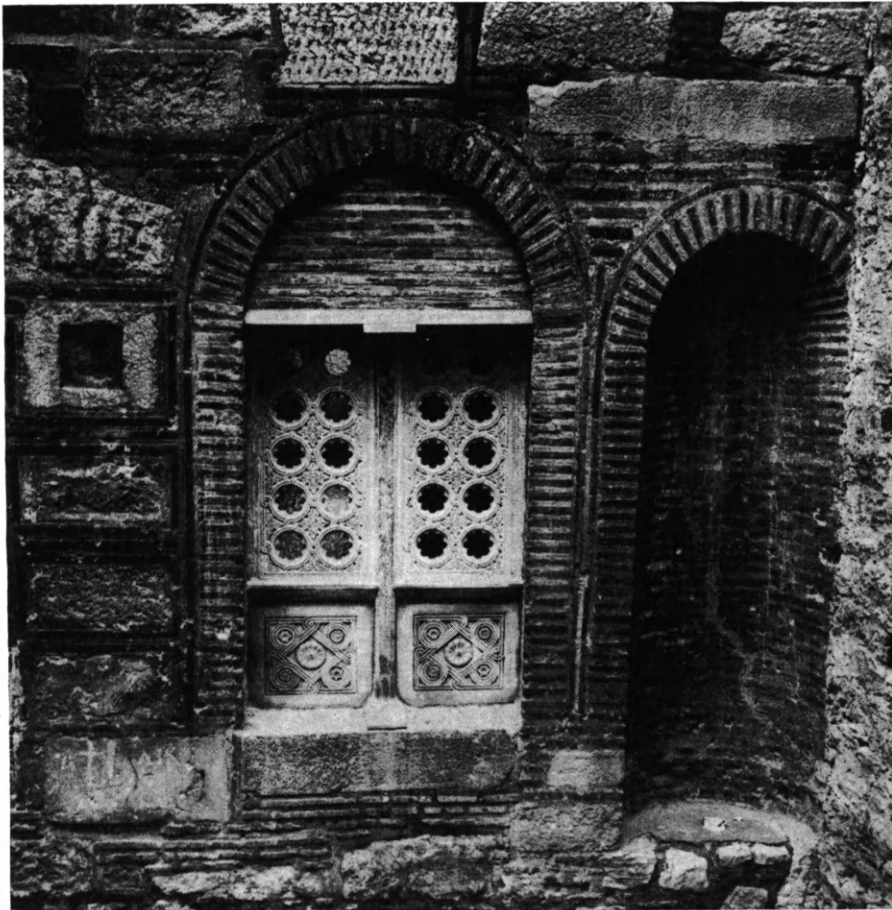

Εἰκ. 57. Τὸ βόρειον παράθυρον τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ, ἔνθα διακρίνεται, ἄνω, τμήμα τοῦ ὀπισθεν μέρους τῶν ψηφίδων τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτῆρος, τὸ ὁποῖον μετὰ τὸν βομβαρδισμόν ἐστερεώθη προχείρως.

καὶ ἐπανετοποθετήθη δι' ὠπλισμένων πλακῶν μετὰ τὴν ἐπιμελῆ στερέωσιν τοῦ ὀπισθεν τοίχου. Οἱ πίνακες 23 καὶ 24 δεικνύουν λεπτομερείας τῆς παραστάσεως μὲ τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Πέτρον ὡς καὶ τῶν ὑπὸ τὸ τόξον στερεωθέντων ἐπίσης δι' ἀποσπάσεως ἁγίων Λουκᾶ, Σίμωνος καὶ Ματθαίου, οἱ δὲ πίνακες 25 καὶ ἔγχρ. πίν. Δα παρουσιάζουν ὁλόκληρον τὴν παράστασιν τοῦ Νιπτῆρος μετὰ τὴν ὁλοσχερῇ καὶ ριζικὴν στερέωσίν της. Εἰς τὸν πίνακα 26 βλέπομεν, μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τῶν ψηφιδωτῶν, τὴν κακὴν κατάστασιν

τῶν τόξων τῶν σταυροθολίων τοῦ νάρθηκος, ἅτινα εἶχον διασαλευθῇ καὶ ἔφερον πολλὰς φθορὰς καὶ ρήγματα. Αἱ φθοραὶ καὶ τὰ ρήγματα ἀποκατεστάθησαν καὶ συνεπληρώθησαν ἀφοῦ προηγουμένως ἔγιναν κατάλληλοι ἐνέσεις δι' ὑδαρᾶς σιμεντοκονίας εἴτα δὲ ἐπηκολούθησεν ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν ἀποσπασθέντων ψηφιδωτῶν.

Κατὰ τὸν ἀνωτέρω ἐκτεθέντα τρόπον ἐστερεώθησαν ριζικῶς καὶ διεσώθησαν ἅπασαι αἱ ψηφιδωταὶ παραστάσεις τοῦ Νάρθηκος.

Εἰκ. 58. Τὸ βόρειον παράθυρον τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ Νάρθηκος προέβημεν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν στερέωσιν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

Κατ' ἀρχὰς ἐπελήφθημεν τῆς στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν κυρίως ναὸν μικροῦ νοτίου σταυροθολίου, τὰ ὅποια εἰς πλεῖστα σημεῖα εἶχον ὑποστῇ φθορὰς, ὅλαι δ' αἱ ψηφιδωταὶ παραστάσεις ἦσαν σχεδὸν ἀφανεῖς ἐκ τῶν καπνῶν τῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ πυρῶν τῶν Τούρκων καὶ ἐν πολλοῖς ἀποκεκολλημέναι ἐκ τοῦ ὀπισθεν τοίχου. Οὕτω ἐστερεώθη δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως ἡ ψηφιδωτὴ εἰκὼν

τοῦ Ἀγίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἥτις εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου κάτωθεν τοῦ σταυροθολίου (πίν. 27). Ἐπίσης ἐστερεώθησαν ριζικῶς τὰ ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω σταυροθόλιον ἐτοιμόρροπα στηθάρια τῶν ἁγίων Ποιμένος, Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου, Ἰωάννου τοῦ Κολοβοῦ καὶ Ἀβραμίου, ὡς καὶ αἱ κάτωθεν τοῦ βορείου τόξου εἰκόνες τοῦ Ἀγίου Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακος (πίν. 28). Εἰς τοὺς πίνακας 29 καὶ 30 βλέπομεν τὴν λεπτομέρειαν τοῦ εἰς τὸν ἀνατολικὸν σφαιρικὸν τριγωνικὸν τομέα τοῦ σταυροθολίου τούτου στηθαρίου τοῦ ἁγίου Ἀβραμίου, πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσίν του. Ὁμοίως ἐστερεώθησαν τὰ κάτωθι τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου στηθάρια τῶν ἁγίων Μαρτινιανοῦ¹ καὶ Στεφάνου τοῦ Νέου (πίν. 31), ὡς καὶ οἱ κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου μεγάλοι ἀσκηταὶ ἅγιοι Εὐθύμιος, Σάββας, Παχώμιος καὶ Θε(ο)δόσιος (πίν. 32). Ἐν συνεχείᾳ ἐστερεώθησαν αἱ ψηφιδωταὶ παραστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν κυρίως ναὸν βορείου σταυροθολίου. Κατ' ἀρχὰς ἀπεκολλήθη ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παράστασις τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ τοῦ Γουρνικιώτη, ἥτις ἔφερε πολλὰ ρήγματα καὶ ἦτο ἀποκεκολλημένα ἀπὸ τοῦ ὀπισθεν τοίχου, μετὰ δὲ τὴν στερέωσιν τοῦ τοίχου καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐγένετο ἡ ἐπανατοποθέτησις αὐτοῦ (πίν. 33). Ὁμοίως ἐγένετο ἡ στερέωσις τῶν ὑπὸ τὸ αὐτὸ σταυροθόλιον ἐτοιμορρόπων στηθαρίων τῶν ἁγίων Νείλου, Θεοκτίστου, Δωροθέου καὶ Μαξίμου (πίν. 34). Ἡ εἰκὼν 59 δεικνύει τὴν λεπτομέρειαν τοῦ στηθαρίου τοῦ ἁγίου Μαξίμου πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς στερεώσεως, ἔνθα ἡ δεξιὰ χεὶρ μὲ τὸν σταυρὸν ἦτο τελείως ἀφανής, ἀριστερὰ δὲ καὶ ἄνωθεν τοῦ στηθαρίου τοῦ ἁγίου Θεοκτίστου διακρίνεται ὅτι ὁ τομεὺς οὗτος εἶχεν ἀποσπασθῇ ἐκ τοῦ σώματος τοῦ σταυροθολίου. Ἐπίσης ἐστερεώθησαν αἱ ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν τόξον τοῦ σταυροθολίου τούτου ψηφιδωταὶ παραστάσεις τῶν ἀσκητῶν Ἀγίων Ἰλαρίωνος, Ἀρσενίου, Ἀντωνίου καὶ Ἐφραίμ (πίν. 35), ὡς καὶ αἱ ὑπὸ τὸ νότιον τόξον παραστάσεις τῶν Ἀγίων Δανιὴλ τοῦ τῆς Σκήτεως καὶ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου στηθάρια τῶν ἁγίων Ἰωαννικίου καὶ Σισώη (πίν. 36 καὶ 37).

Μετὰ τὴν πλήρη στερέωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν ἐτοιμορρόπων ψηφιδωτῶν παραστάσεων τῶν ἀνωτέρω δύο μικρῶν σταυροθολίων τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπελήφθημεν ἀμέσως τῆς στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων τῶν εὐρισκομένων ὑψηλὰ παρὰ τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου, αἵτινες ἦσαν ἄκρως ἐτοιμόρροποι. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν κατεσκευάσθη μέγα κατάλληλον ἱκρίωμα, τὸ ὁποῖον κατέλαβεν ὁλόκληρον τὸν ὑπὸ τὸν τρούλλον εὐρὺν χώρον. Κατ' ἀρχὰς τὸ εἰδικὸν συνεργεῖον ἐπελήφθη τῆς στερεώσεως τῆς ὑπὸ τὴν βόρειον μεγάλην ἀψίδα μόνης σωζομένης παραστάσεως τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἥτις ἦτο σχεδὸν ἀφανής καὶ ἐτοιμόρροπος, παραμορφωμένη ἐκ τῶν πυρῶν, τῶν καπνῶν καὶ ἐκ τῆς πυρακτώσεως καὶ ὀξειδώσεως τῶν ψηφίδων, ἀποκεκολλημένη δὲ εἰς πλεῖστα σημεῖα ἀπὸ τοῦ τοίχου, δι' ὃ καὶ κατέρρεον ἐξ αὐτῆς συνεχῶς ψηφίδες ἀποσπώμεναι ἐκ τοῦ σαθροῦ κονιάματος. Ἡ παράστασις εἶχεν ὑποστῇ φθορὰς εἰς τὸν φωτοστέφανον τοῦ ἁγίου, τὴν κόμην, τὰς χεῖρας, τὴν ἀσπίδα, τὰ ἱμάτια καὶ εἰς τὸν κάμπον (πίν. 38α).

¹ Οἱ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 53 καὶ πίν. 34, ἀναγινώσκουν «Ο ΑΓ. ΜΑΡΤΙΝΙΔΟΣ» ἐνῶ σαφῶς ἀναγράφεται «Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ».

Τούτου ἔνεκεν ἔγινεν ὀλική, ριζική στερέωσις τῆς παραστάσεως ταύτης δι' ἀποτοιχισμού καὶ ἐπανατοποθετήσεώς της, ἀφοῦ προηγουμένως συνεπληρώθη καὶ ἡ εἰς τὸ κέντρον

Εἰκ. 59. Λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν κυρίως ναὸν μικροῦ βορείου σταυροθολίου, πρὸ τῆς στερέωσεως. Ἡ δεξιὰ χεὶρ τοῦ ἁγίου Μαξίμου μετὰ τὸν σταυρὸν ἦτο τελείως ἀφανής, ὁ δὲ ἀριστερᾷ δυτικὸς τομεὺς εἶχεν ἀποσπασθῆ ἐκ τοῦ σώματος τοῦ σταυροθολίου.

αὐτῆς ὑφισταμένη μεγάλη ρωγμή, ἀπηλείφθη δὲ καὶ τὸ εἰς τὸ μέσον τῆς ἀψίδος κακό-τεχνον στηθάριον μεταγενεστέρως τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ νέου, ὡς καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ κακότεχνος τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ στρατηλάτου (πίν. 38β). Μετὰ τὴν διάσωσιν τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἐπεξετάθη ἡ ἐργασία εἰς τὸν

καθαρισμόν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν πέριξ τῆς παραστάσεως ταύτης καὶ ὑπὸ τὸ βορεῖον σκέλος τοῦ σταυροῦ κοσμημάτων. Ἄπαντα τὰ κοσμήματα ταῦτα ἦσαν τελείως ἀφανῆ ἐκ τῶν πυρῶν καὶ καπνῶν, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν εἰκόνων τοῦ πίν. 38. Κατόπιν προσεκτικῆς ἐρεῦνης καὶ κοπιωδεστάτης ἐργασίας ἦλθον εἰς φῶς πολλὰ ὠραῖα κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τὸ ἄνω μέρος τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοῖχου κάτωθεν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ. Αἱ εἰκόνες τοῦ πίν. 39 δεικνύουν τὰ ἀποκαλυφθέντα νέα ταῦτα κοσμήματα κάτωθεν τοῦ σταυροθολίου τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ δεξιὰ τῆς βορείου μεγάλης ὑπὸ τὸν τρουῖλλον ἀψίδος, ἔνθα σώζεται μόνον ἡ παράστασις τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμόν τῶν ὑπαρχόντων καὶ ἀποκαλυφθέντων ὡς ἄνω ψηφιδωτῶν τῆς βορείου ταύτης πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἐγένετο ὑδροχρωματισμός τῶν ἄνευ ψηφιδωτῶν ἐπιφανειῶν διὰ καταλλήλου οὐδετέρας ἀποχρώσεως.

Περαιτέρω ἐπελήφθημεν τῆς στερεώσεως τῆς δυτικῆς μεγάλης καμάρας, ἣτις εἶχε διαρραγῇ ἐπικινδύνως ὡς καὶ ὁλόκληρον τὸ δυτικὸν σταυροθόλιον. Ἡ κατάστασις τῶν σφζομένων ψηφιδωτῶν εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ καθολικοῦ ἦτο ἄκρως ἐπισφαλῆς, διότι ἡ δυτικὴ ἀψὶς εἶχεν ὑποστῇ καθίζησιν, δοθέντος ὅτι τὰ δύο ἄκρα αὐτῆς εἶχον ὑποχωρήσει κατὰ 6 ἐκ., μὲ συνέπειαν νὰ χαμηλωθῇ ἡ ἀψὶς κατὰ 4 - 5 ἐκ. ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς τῆς θέσεως. Ἡ κτηριακὴ αὕτη διασάλευσις ἐπέφερε τὴν μερικὴν ἀποκόλλησιν τῶν ὑπὸ τὴν ἀψίδα ταύτην παραστάσεων τῶν ἁγίων Μερκουρίου καὶ Προκοπίου, ὡς καὶ τοῦ εἰς τὸ μέσον στηθαρίου τοῦ ἁγίου Χριστοφόρου. Τὰς ἀνωτέρω ζημίας ἐπέτεινε καὶ τὸ πλῆθος τῶν εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο εὐρεθειῶν ριζῶν τῶν ἐπὶ τῆς στέγης ἀναφυομένων φυτῶν, αἵτινες εἰσεχώρησαν καὶ ἠπλώθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ δυτικοῦ σταυροθολίου καὶ κατέστρεψαν ὅλα σχεδὸν τὰ ψηφιδωτὰ αὐτοῦ. Μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τῶν ὑπὸ τὴν ἀψίδα ἐτοιμορρόπων παραστάσεων τῶν ἁγίων Μερκουρίου, Προκοπίου καὶ Χριστοφόρου ἐστερεώθησαν κατὰ τὸν ἀρτιώτερον τρόπον ἡ δυτικὴ μεγάλη ἀψὶς καὶ ὁλόκληρον τὸ σταυροθόλιον, τόσον ἐσωτερικῶς, ὅσον καὶ ἐξωτερικῶς ἥτοι ὑπὸ τὴν στέγην μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κεράμων.

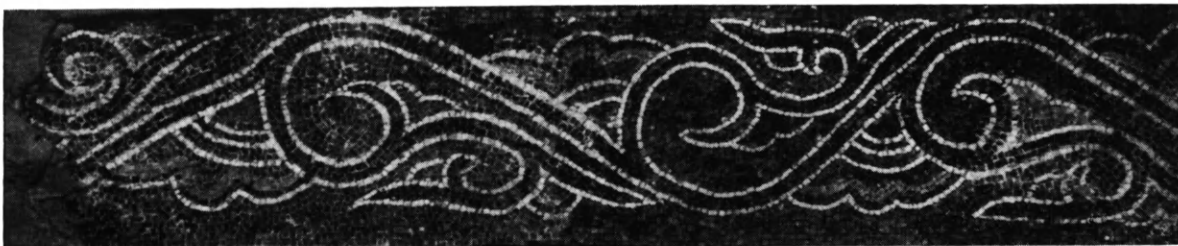
Μετὰ τὴν οὕτω γενομένην ριζικὴν στερέωσιν τῆς δυτικῆς καμάρας καὶ τοῦ σταυροθολίου ἐπηκολούθησεν ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν ἀποσπασθέντων ψηφιδωτῶν. Οὕτω ἀνέκτησαν τὴν παλαιὰν αὐτῶν αἰγλὴν αἱ κάτωθεν τῆς δυτ. ἀψίδος, πλήρεις ἐκφράσεως, ὁλόσωμοι παραστάσεις τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων Μερκουρίου καὶ Προκοπίου, ὡς καὶ τὸ στηθάριον τοῦ ἁγίου Χριστοφόρου (πίν. 40). Ὡσαύτως ἐστερεώθη καὶ ἐκαθαρίσθη τὸ εἰς τὸ δυτικὸν σταυροθόλιον μόνον ἐναπομεῖναν μικρὸν τμήμα τοῦ στηθαρίου τοῦ ἁγίου Σίμωνος, τὸ ὁποῖον ἐκρέματο καὶ ἦτο ἔτοιμον νὰ καταρρεύσῃ. Τὸ στηθάριον τοῦτο ἐσφζετο σχεδὸν ὁλόκληρον μέχρι τοῦ 1931, ἀφοῦ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ἀναφέρουν οἱ Schultz καὶ Barnsley¹ ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπεικονίζεται εἰς τὸ βιβλίον τῶν Diez - Demus², ἐνῶ σήμερον μόνις σφζεται τὸ 1/3 αὐτοῦ.

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 54 καὶ πίν. 34.

² DIEZ - DEMUS, Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lukas and Daphni, Cambridge, Massachusetts 1931, εἰκ. 36, ἔνθα φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ στηθάριον τοῦ ἁγίου Σίμωνος ἔλειπε τότε μόνον μικρὸν τμήμα ἐκ τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ ἄνω.

Εἰς κακὴν ἐπίσης κατάστασιν εὐρίσκοντο ὅλα τὰ σωζόμενα ὑπὸ τὸ μνημονευθὲν δυτικὸν σταυροθόλιον κοσμήματα καὶ χρυσᾶ ἐδάφη, ἅτινα ἀποκολληθέντα ἅπαντα ἐπανετοποθετήθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, πλήρως στερεωθέντα. Κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὴν ἄντυγα τῆς νοτίας ἀψίδος, ἔνθα ὑπάρχει ἐν κλειστὸν (φραγμένον) παράθυρον, ψηφιδωτὸν κόσμημα μήκους 1.57 καὶ πλάτους 0.30 μ. (εἰκ. 60), τὸ ὁποῖον ἦτο τελείως ἀόρατον λόγῳ τῆς ἐμφράξεως τοῦ παραθύρου τούτου. Μετὰ τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω πλήρη στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ὑπὸ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ σταυροθολίου, τὰ ἐλλείποντα μέρη τῶν ψηφιδωτῶν ἐχρωματίσθησαν καὶ αὐτὰ διὰ καταλλήλου οὐδετέρας ἀποχρώσεως.

Ἐν συνεχείᾳ ἐπελήφθημεν τῆς στερεώσεως τῆς μεγάλης ἀνατολικῆς καμάρας, κάτωθεν τῆς ὁποίας σώζονται ὁλόσωμος ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, τμήμα τοῦ ἄνω μέρους

Εἰκ. 60. Τὸ κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ καθολικοῦ καὶ ὑπὸ τὴν ἄντυγα τῆς νοτίου ἀψίδος ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν κόσμημα κληματίδος.

τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ ἐλάχιστον τεμάχιον τοῦ εἰς τὸ μέσον στηθαρίου τοῦ Χριστοῦ. Τὸ μέρος τοῦτο τῆς μεγάλης αὐτῆς καμάρας εὐρέθη εἰς κακὴν κατάστασιν. Οἱ Ἀρχάγγελοι εἶχον ἀποκολληθῆ κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτῶν ἐκ τοῦ τόξου καὶ ἐκινδύνεον νὰ καταρρεύσουν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀπεσπάρσθησαν ἐκ τῆς θέσεώς των καί, ἀφοῦ ἐστερεώθη ἡ καμάρα καὶ ἔκλεισαν αἱ εἰς τὴν κλεῖδα αὐτῆς μεγάλαι ρωγμαί, ἐπηκολούθησεν ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων τῶν Ἀρχαγγέλων, αἵτινες οὕτω διεσώθησαν ὀριστικῶς (πίν. 41).

Οἱ Schultz καὶ Barnsley¹ σημειώνουν ὅτι ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων ὑφίσταντο τότε ὁ μὲν Ἀρχάγγελος Γαβριήλ ὁλόκληρος μὲ τὸ λάβαρον καὶ τὰ ἐπὶ τῆς πινακίδος αὐτοῦ τρία ΛΓΙΟΣ, ὁ δὲ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἦτο πολὺ κατεστραμμένος καὶ τὸ εἰς τὸ μέσον στηθαρίον τοῦ Χριστοῦ ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου κατεστραμμένον, ἐνῶ ὁ Ch. Diehl² ἀναφέρει ὅτι τὸ ἐγκόλπιον τοῦ Χριστοῦ ἐσώζετο. Ὁ Γ. Σωτηρίου³ ἀναφέρει ὅτι «αἱ παραστάσεις τῶν Ἀρχαγγέλων ὕψους 2.15 μ. καὶ πλάτους 0.45 μ. εἶχον ὑποστῇ μεγάλῃν καταστροφὴν, τὰ δὲ κάτω τμήματα αὐτῶν εἶχον ἀντικατασταθῇ διὰ τοιχογραφίας παλαιότερον — πιθανῶς τὸν ΙΓ' αἰῶνα —», ἐνῶ, ὡς διεπιστώσαμεν κατὰ τὰς ἀνω-

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 61 καὶ πίν. 49.

² CH. DIEHL, *L'église et les mosaïques du Couvent de Saint-Luc*, Paris 1889, σ. 61.

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 1920-21, σ. 180.

τέρω εκτελεσθείσας ἐργασίας, ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ σώζεται ὁλόκληρος (πίν. 41) χωρὶς οὐδὲν τμήμα αὐτοῦ νὰ ἀντικατασταθῇ διὰ τοιχογραφίας.

Περαιτέρω μετὰ τὴν στερέωσιν τῆς ἀνατολικῆς καμάρας διεπιστώσαμεν κατόπιν λεπτομεροῦς ἐξετάσεως ὅτι ἡ Πεντηκοστή, ἡ ὁποία ἐστερεώθη μερικῶς πρὸ 12ετίας ὑπὸ τῆς Δ^{ος} Ἑλ. Βοῖλα, εἶχεν εἰς ὠρισμένα μέρη ἀνάγκην στερεώσεως, ὡς δὲ μᾶς διβεβαίωσε καὶ ὁ ἱερομόναχος τῆς μονῆς Γρηγόριος, ἔπιπτον συνεχῶς ἐξ αὐτῆς ψηφίδες. Αἱ εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ θόλου τῆς Πεντηκοστῆς σωζόμεναι τρεῖς κεφαλαὶ Ἀποστόλων ὡς καὶ ὁ παραπλεύρως ἡμικατεστραμμένος Ἀπόστολος (πίν. 41β) εἶχον ἀποκολληθῇ ἐκ τοῦ τοίχου καὶ ἐκινδύνουν νὰ καταρρεύσουν. Διὰ τοῦτο ἐστερεώθησαν καὶ αὐτοὶ δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως¹. Ὡσαύτως ἐστερεώθησαν διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου τρεῖς ἐκ τῶν ἄνωθεν τῶν κεφαλῶν τῶν Ἀποστόλων πύριναι γλῶσσαι, ὡς καὶ ὅλαι αἱ μορφαὶ τῆς εἰς τὸ ΒΑ. σφαιρικὸν τρίγωνον παραστάσεως μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΦΥΛΑΙ, ἐπειδὴ καὶ αὐταὶ ἦσαν ἐτοιμόρροποι.

Ὁμοίως ἐστερεώθησαν τὰ ἀμέσως κάτωθεν τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ νοτίου παραθύρου σωζόμενα ἐγκόλπια τῶν Ἀγίων Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Νικολάου (ἡμικατεστραμμένου) ὡς καὶ τὸ ὑπὸ τὴν τυφλὴν ἀψίδα ὠραῖον κόσμημα κληματίδος. Τὰ καταπεσόντα παλαιότερον μέρη τῶν ψηφιδωτῶν ἐκ τοῦ χώρου τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας ἐχρωματίσθησαν διὰ καταλλήλου οὐδετέρας ἀποχρώσεως, ἀφοῦ ἀφηρέθησαν αἱ κακότεχνοι μεταγενέστεραι συμπληρώσεις τοιχογραφῶν (πίν. 41).

Μετὰ τὰς ἐργασίας ταύτας ἐπὶ τῆς Πεντηκοστῆς διεπιστώσαμεν ὅτι αἱ κάτωθεν αὐτῆς καὶ αἱ ἐπὶ τῶν πλαγίων ἀβαθῶν κογχῶν παραστάσεις, τοῦ μὲν Ἀγίου Ἀθανασίου ὁλοσώμου ἐπὶ τῆς νοτίας κόγχης, τοῦ δὲ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, οὗτινος ἐσώζετο ἐπὶ τῆς βορείου κόγχης μόνον τὸ ἄνω μέρος, ἦσαν ἐτοιμόρροποι. Ἐνεκα τούτου ἠναγκάσθημεν νὰ ἀποσπάσωμεν καὶ ταύτας ἐκ τοῦ τοίχου, μετὰ δὲ τὸν καθαρισμὸν τῶν σαθρῶν κονιαμάτων ἐξηκριβώθη ὅτι αἱ ἀβαθεῖς αὗται κόγχαι ἔφερον πολλὰ ρήγματα καὶ ἰδίᾳ τὰ τόξα αὐτῶν εἶχον διαρραγῇ, ἐντὸς δὲ τῶν ρηγμάτων αὐτῶν εἶχον τοποθετηθῇ παλαιότερον πρὸς πλήρωσιν αὐτῶν, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἶδομεν, πληθὸς σιδηρῶν καὶ ξυλίνων σφηνῶν, τεμαχίων ξύλων, πετάλων κλπ. (εἰκ. 61)· τούτων πάντων ἀφαιρέθοντων ἐγένετο πλήρωσις τῶν ρηγμάτων δι' ἰσχυρᾶς σιμεντοκονίας ὡς καὶ ριζικὴ στερέωσις τοῦ τοίχου, μεθ' ὃ ἐπηκολούθησεν ἡ ἐπανατοποθέτησις καὶ πλήρης στερέωσις τῶν ἀποκολληθεισῶν ἀνωτέρω παραστάσεων τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου καὶ τοῦ σωζομένου τμήματος τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ τῶν συνοδευόντων κοσμημάτων καὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους. Τέλος εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῦτον χώρον τοῦ μνημείου ἐξετελέσθησαν εἰσέτι ἐργασίαι στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῆς Πλατυτέρας καὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου δι' ἐνέσεων ἐξ ἰσχυρᾶς σιμεντοκονίας, τῶν ἄνωθεν τῆς κόγχης κοσμημάτων καὶ τῶν κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας καὶ ἐπὶ τῶν ἄνωθεν τῶν τριῶν διλόβων παρα-

¹ Οἱ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 59, εἰκ. 40, καὶ ὁ CH. DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 70, ὡς καὶ πολὺ βραδύτερον (1931) οἱ DIEZ καὶ DEMUS, ἔ. ἀ. πίν. V καὶ XV, σημειώνουν ὅτι τότε ἐσώζοντο ὅλοι οἱ Ἀπόστολοι τῆς Πεντηκοστῆς.

θύρων τοῦ ἱεροῦ εὐρισκομένων ὡραίων κοσμημάτων καὶ τριῶν στηθαρίων. Εἰς τὸ τύμπανον τῶν τριῶν ὑπερκειμένων διλόβων παραθύρων τοῦ Ἱεροῦ σώζονται τρία στηθάγια, εἰς μὲν τὸ μεσαῖον παράθυρον τὸ τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸ βόρειον τῆς Παναγίας καὶ εἰς τὸ νότιον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Τὰ στηθάγια ταῦτα εὐρίσκοντο εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν καὶ ἦσαν σχεδὸν ἀφανῆ, καὶ τὰ μὲν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου ἐστερεώθησαν δι' ἐνέσεων σιμεντοκονίας, τὸ δὲ τῆς Παναγίας, τοῦ ὁποῖου μικρὸν μόνον τμήμα ἐσώζετο, ἦτο ἐτοιμόρροπον καὶ τελείως ἀφανές¹ ἐστερεώθη δὲ δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως.

Μετὰ τὴν περάτως τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως ὅλων τῶν σωζομένων ψηφιδωτῶν τοῦ ἀνωτέρω ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ καθολικοῦ ἐστράφημεν πρὸς Νότον διὰ

Εἰκ. 61. Πλῆθος σιδηρῶν καὶ ξυλίνων σφηνῶν, τεμαχίων ξύλων καὶ πετάλων εὐρεθέντων ἐντὸς τῶν ῥωγμῶν τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ.

νὰ ἐπιληφθῶμεν τῆς στερεώσεως τῶν ὑπὸ τὴν νοτίαν μεγάλην καμάραν στρατιωτικῶν ἁγίων Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος καὶ Δημητρίου, τῆς ὑπὸ τὸ ΝΑ. ἡμιχώριον παραστάσεως τῆς Γεννήσεως καὶ τῆς ὑπὸ τὸ ΝΑ. ἡμιχώριον παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς, τέλος δὲ τῆς εἰς τὸ ΒΔ. ἡμιχώριον παραστάσεως τῆς Βαπτίσεως.

Τὸ νότιον μέγα τόξον τοῦ τροῦλλου εὐρίσκετο, ὥς διεπιστώσαμεν, εἰς ἄκρως ἐτοιμόρροπον κατάστασιν. Ἡ ὑπὸ τὴν ἄντυγα αὐτοῦ ὡραία παράστασις τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος μόλις συνεκρατεῖτο εἰς τὴν θέσιν της, διότι τὰ κονιάματα εἶχον ἀποκολληθῆ ἐκ τοῦ τόξου (πίν. 42). Ἔνεκα τούτου ἀπεσπᾶσθη ἡ παράστασις ἐκ τοῦ τόξου καί, μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐπιβαλλομένων ἐργασιῶν καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεως τοῦ ἐτοιμορρόπου τόξου καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν κονιαμάτων, ἐγένετο ἡ ἐπανατοποθέτησις ταύτης. Οἱ πίνακες 43, 44, 45 καὶ 46 δεικνύουν κατὰ σειρὰν τὰς διαφόρους φάσεις στερεώσεως τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ στρατιωτικοῦ ἁγίου, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν ὅτι, ἐὰν δὲν ἐγένετο ἡ ἐπιβαλλομένη ἐργασία στερεώσεως, ἡ θαυμασία αὕτη παράστασις

¹ Ο CH. DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 71, δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνῃ τὸ στηθάριον τοῦτο τῆς Παναγίας, διότι γράφει: «au tympan des trois fenêtres supérieures on trouve trois figures en buste: celle du Christ au milieu, à droite celle de saint Jean Prodrome, à gauche celle d'un saint presque entièrement détruit».

θὰ ἐξηφανίζετο ἀφοῦ, ὡς βλέπομεν εἰς τοὺς πίνακας 43α καὶ 45α, τὰ κονιάματα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἦτο τοποθετημένη ἢ ἐν λόγῳ ψηφιδωτῇ παράστασις εἶχον τελείως ἀποκολληθῇ ἀπὸ τὸ τόξον καὶ ἦσαν σχεδὸν μετέωρα¹. Μετὰ τὴν στερέωσιν τῶν ὑπὸ τὸ τόξον τοῦτο παραστάσεων ἀπηλείφθη ἢ εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ κακότεχνος μεταγενεστέρᾳ τοιχογραφία τοῦ στηθαρίου τοῦ ἁγίου Νέστορος καὶ ἀπέμεινε μόνον τὸ διασωθὲν τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ, ἐνῶ τὸ καταπεσὸν ἐχρωματίσθη δι' ὑδροχρωματισμοῦ ἐξ οὐδετέρας καταλλήλου ἀποχρώσεως.

Ἐν συνεχείᾳ ἐγένετο ἡ ἀπόσπασις τοῦ ἐτέρου ὑπὸ τὸ τόξον τοῦτο στρατιωτικοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅστις ἦτο καὶ αὐτὸς ἔτοιμος πρὸς κατάρρευσιν (πίν. 47). Μετὰ τὴν ὡς ἄνω ἀποκατάστασιν τοῦ τόξου ἐπηκολούθησεν ἡ ἐπανατοποθέτησις τῆς ἀποκολληθείσης παραστάσεως. Εἰς τὸν πίνακα 48 βλέπομεν τὴν λεπτομέρειαν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἁγίου Δημητρίου μὲ τὴν ῥωγμὴν εἰς τὸ πρόσωπον πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν, εἰς δὲ τὸν πίνακα 49 τὴν νοτίαν καμάραν τοῦ τρούλλου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀποσπάσεως τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου Δημητρίου, διακρίνονται δὲ σαφῶς τὰ τρία στρώματα τῶν κονιαμάτων τῶν ψηφιδωτῶν.

Μετὰ ταῦτα τὸ συνεχεῖον ἐπελήφθη τῆς στερέωσεως τῆς εἰς τὸ ΝΑ. ἡμιχώνιον παραστάσεως τῆς Γεννήσεως. Κατ' ἀρχὰς ἐστερεώθη δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθέτησεως τὸ μόνον σωζόμενον ἄνωθεν τῆς Γεννήσεως καὶ ἐπὶ τοῦ ΝΑ. σφαιρικοῦ τριγώνου (λοφίου) ἐτοιμόρροπον στηθάριον τοῦ ἁγίου Αὐξεντίου (πίν. 50), ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐστερεώθησαν δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως ἅπαντα τὰ περιβάλλοντα τὴν παράστασιν τῆς Γεννήσεως κοσμήματα. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς παραστάσεως τῆς Γεννήσεως διεπιστώθη ὅτι μόνον τὸ δεξιὰ κάτω ΝΔ. τμήμα αὐτῆς, ἦτοι αἱ δύο γυναῖκες (ἡ μαῖα καὶ ἡ βοηθὸς αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι πλύνουν τὸ Παιδίον) καὶ οἱ τρεῖς βοσκοὶ εἶχον ἀποκολληθῇ ἐκ τοῦ ὀπισθεν τοίχου. Ὅθεν ἐπεβάλλετο ἡ δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως στερέωσις αὐτῶν. Ἡ ὑπόλοιπος παράστασις τῆς Γεννήσεως ἐστερεώθη δι' ἐνέσεων μὲ ἀσβεστοσιμεντοκονίαμα καὶ ἐκαθαρίσθη μετὰ προσοχῆς (πίν. 50). Ἐν συνεχείᾳ ἐστερεώθη ἡ εἰς τὸ ΝΔ. ἡμιχώνιον σωζομένη παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς (πίν. 51). Κατ' ἀρχὰς ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν τὰ περιβάλλοντα τὴν παράστασιν ἀνθέμια καὶ κατόπιν κατὰ σειρὰν ἐστερεώθησαν δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως ἡ κεφαλὴ τοῦ Συμεῶνος (πίν. 52), ἐνῶ ἐκαθαρίσθησαν μετὰ προσοχῆς ἡ προφητὶς Ἄννα (πίν. 53), ἡ Παναγία, τὸ Θεῖον Βρέφος (πίν. 54) καὶ ὁ Ἰωσήφ (πίν. 55). Τέλος ἐστερεώθησαν δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως τὸ δεξιὸν κατώτερον τμήμα τῆς παραστάσεως τοῦ Συμεῶνος, τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ Θεοῦ Βρέφους (πίν. 56), τῆς Παναγίας (πίν. 57) καὶ τοῦ σώματος τοῦ Ἰωσήφ (πίν. 58). Οἱ ἀνωτέρω πίνακες λεπτομερειῶν, καὶ ἰδίᾳ ὁ τελευταῖος τοῦ Ἰωσήφ, μὲ τὴν ἁρμονίαν τῶν χρωμάτων, τὴν κίνησιν τῶν σωμάτων καὶ τὴν ἀδρὰν πύχωση τῶν ἐνδυμάτων τῶν παρουσιάζουν μίαν ἀληθῶς καταπληκτικῆς ἐντυπώσεως σύνθεσιν. Τέλος ἐστερεώθη ἔπειτα

¹ Ἐπὶ τῶν κονιαμάτων τούτων (πίν. 43 καὶ 45) διακρίνομεν τὰς χαρακτηριστικὰς κοιλότητας, αἵτινες ἐδημιουργήθησαν διὰ τῆς αἰχμῆς μιστροῦ πρὸς καλυτέραν σύνδεσιν μὲ τὸ ἐπόμενον στῶμα. Τοῦτο ἐγένετο, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ S. Apollinare Nuovo. Βλ. G. BOVINI, ἔ. ἀ. 96 καὶ εἰκ. 1.

τὸ ΒΔ. ἡμιχώνιον, ἔνθα ἡ παράστασις τῆς Βαπτίσεως μὲ τὴν προσωποποίησιν τοῦ Ἰορδάνου κρατοῦντος πίθον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ρέει ὕδωρ, καὶ παραπλεύρως βλέπομεν μίαν μικρὰν στήλην φέρουσαν ἄνωθεν σταυρόν, ὁμοία τῆς ὁποίας ἀπαντᾶται καὶ εἰς μικρογραφίας καὶ χειρόγραφα ἀνατολικῆς προελεύσεως¹. Ἡ παράστασις αὕτη διεπιστώθη ὅτι εἶχεν ὁλόκληρος ἀποκολληθῆ ἀπὸ τὸν τοῖχον καὶ μόλις συνεκρατεῖτο εἰς τὴν θέσιν της· διὰ τοῦτο ἀπεσπᾶσθη εἰς δέκα τεμάχια τῇ βοήθειᾳ καταλλήλου ξυλοτύπου τῆς αὐτῆς μορφῆς καὶ καμπυλότητος πρὸς τὸ ἡμιχώνιον καὶ μετὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν σαθρῶν κονιαμάτων ἐσχηματίσθησαν ὠπλισμένοι πλάκες ἐξ ἀνοξειδώτου σιδήρου, αἵτινες ἐπανετοποθετήθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν. Ὡσαύτως ἐστερεώθησαν ἅπαντα τὰ περιβάλλοντα τὴν παράστασιν ἀνθέμια (πίν. 59).

Μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς στερεώσεως καὶ τοῦ καθαρισμοῦ ὅλων τῶν ἄνωθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ὑψηλὰ καὶ ὑπὸ τὸν τροῦλλον εὐρισκομένων ψηφιδωτῶν παραστάσεων, ἐγένετο ἀφαίρεσις τῶν πρὸς νότον δεξιὰ τῆς Γεννήσεως καὶ ἀριστερὰ τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ ἐντὸς τῶν σφαιρικῶν τριγώνων μεταγενεστέρων κακοτέχνων τοιχογραφιῶν τῶν στηθαρίων τῶν ἁγίων Βικεντίου καὶ Βίκτωρος, ὡς ἐγένετο καὶ ἀλλαχού, ἐπειδὴ ἐκρίθη σκόπιμον νὰ μὴ παρεμβάλλωνται κακότεχνα ζωγραφήματα μεταξὺ τῶν παλαιῶν ἐξόχων ἔργων τέχνης.

Μετὰ ταῦτα διελύθη τὸ ὑπὸ τὸν τροῦλλον μέγα ἱκρίωμα, τὸ δὲ σχετικὸν συνεργεῖον ἐπελήφθη τῆς στερεώσεως τῶν εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ ναοῦ ὑπολειπομένων ψηφιδωτῶν παραστάσεων: οὕτω ἐστερεώθησαν δι' ἀποκολλήσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως οἱ ὑπὸ τὴν ἄντυγα τοῦ ἄνωθεν τοῦ τέμπλου τῆς προθέσεως τόξου ἅγιοι: Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Γρηγόριος ὁ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ ὁ Κλήμης πάπας Ρώμης (πίν. 60). Ὅμοίως ἐστερεώθησαν κατὰ τὸν ἴδιον ὡς ἄνω τρόπον ἅπασαι αἱ εἰς τὸ διακονικὸν εὐρισκόμεναι ψηφιδωταὶ παραστάσεις, διότι διεπιστώθη ὅτι ἦσαν ὅλοι ἐτοιμόρροποι. Κατ' ἀρχὰς ἐστερεώθησαν ὁ εἰς τὴν κόγχην τοῦ διακονικοῦ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ οἱ ἐπὶ τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς αὐτῆς κόγχης ἅγιοι Σπυρίδων, Σίλβεστρος, Κυπριανὸς καὶ Ἀχίλλειος (πίν. 61α. β), ἔπειτα ἐστερεώθησαν οἱ ὑπὸ τὴν ἄντυγα τοῦ ἄνωθεν τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ τόξου ἅγιοι, ἐπίσκοποι Ἰερόθεος, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Φιλόθεος καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης (πίν. 61γ. δ). Τέλος ἐστερεώθησαν ὡσαύτως δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως ὅλα τὰ ὑπὸ τὸ σταυροθόλιον τοῦ διακονικοῦ στηθάρια τῶν ἁγίων Πολυκάρπου, Ἐλευθερίου, Ἀνθίμου καὶ Ἀντύπα, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοῖχου παράστασις τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοῖχου παράστασις τοῦ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων προφήτου Δανιήλ. Ἡ εἰκὼν 62 δεικνύει τὸν βόρειον τομέα τοῦ σταυροθολίου τοῦ διακονικοῦ μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ στηθαρίου τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου. Διακρίνεται ἡ κακὴ κατάστασις τῶν κονιαμάτων ὡς καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου στρώματος σχηματισθεῖσαι διὰ μιστρίου κοιλότητες διὰ τὴν καλυτέραν σύνδεσιν μεταξὺ τῶν, αἱ δὲ εἰκό-

¹ Εἰς χειρόγραφον τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ Βασιλείου τοῦ Β' (περὶ τὸ 1000) (Cod. Vat. gr. 1613) καὶ εἰς ἐν Συριακὸν τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (περὶ τὸ 1200) (Cod. Syr. 355, Paris Bibl. Nat.).

νες τοῦ πίνακος 62 δεικνύουν τὸ βόρειον τμήμα τοῦ σταυροθολίου τοῦ διακονικοῦ ὡς καὶ τὸ στηθάριον τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησίν των.

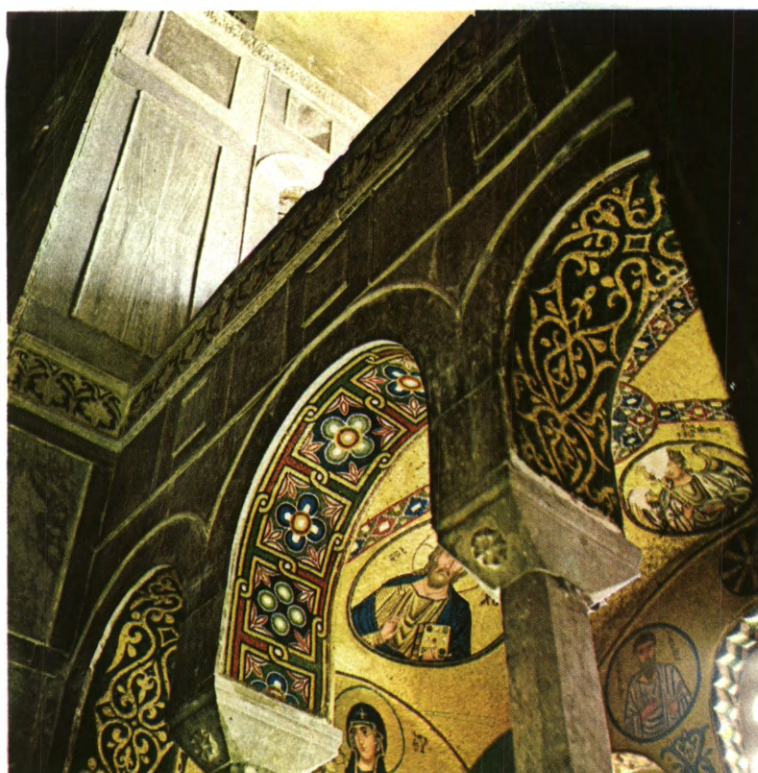
Τέλος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐστερεώθησαν ἀκόμη καὶ ἐκαθαρίσθησαν ἐπιμελῶς αἱ ὑπὸ τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον σταυροθόλιον ψηφιδωταὶ παραστάσεις. Εἰς τὸ νότιον σταυροθόλιον (πίν. 63 καὶ ἔγχρ. πίν. Εβ) ἐστερεώθησαν δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως τὰ ὑπ' αὐτὸ στηθάρια τῶν Ἀρχαγγέλων ΡΑΔΦΑΗΛ (πίν. 64) καὶ ΟΥΡΙΗΛ (πίν. 65), τοῦ ἁγίου Ζαχαρίου (πίν. 66) καὶ τοῦ Χριστοῦ (πίν. 67), τὰ κάτωθεν αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν

Εἰκ. 62. Ὁ βόρειος τομεὺς τοῦ σταυροθολίου τοῦ διακονικοῦ μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ στηθαρίου τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου. Διακρίνεται ἡ κακὴ κατάστασις τῶν κονιαμάτων ὡς καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου στρώματος σχηματισθεῖσαι διὰ μυστηρίου κοιλότητες.

βόρειον πλευρὰν ἄνωθεν τοῦ τριβήλου ἐπὶ τοῦ τυμπάνου στηθάρια τῶν ἁγίων Ἀνανίου καὶ Κλεώπα (πίν. 68), τὰ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν στηθάρια τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ἡ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς παράστασις τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης (πίν. 69) καὶ ἡ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σταυροθολίου τούτου παράστασις τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος (πίν. 70). Ἡ ὠραιότης αὕτη παράστασις τοῦ ἱατροῦ ἁγίου ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος αὐτῆς ἀποκεκολλημένη ἀπὸ τὸν τοῖχον καὶ ἔφερε μεγάλην ρωγμὴν πλάτους 0.20 μ. καὶ μήκους πέρα τοῦ μέτρου (πίν. 70α). Μετὰ τὴν ἀπόσπασιν καὶ τὸν καθαρισμὸν τῶν ψηφίδων εὐρέθησαν καὶ ἀποκατεστάθησαν αἱ χεῖρες του, τὸ εἰς τὴν δεξιάν του χεῖρα ἱατρικὸν ἐργαλεῖον καὶ τὸ εἰς τὴν ἀριστερὰν ὀρθογώνιον κιβωτίδιον ὡς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ (πίν. 70β). Ὁ Ch. Diehl¹ δὲν ἠδυνήθη νὰ διαπιστώσῃ περὶ ποίου ἁγίου ἐπρόκειτο διότι γράφει ὅτι: «πρὸς Δυσμάς, εὐρίσκεται ἅγιος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἐξηφανίσθη. Φέρει λευκὰ ἐνδύματα μὲ ἐπιτυχεῖς πτυχώσεις καὶ εἰς τὴν χεῖρα κρατεῖ ἓνα κόκκινον εἰλητόν (un volumen rouge). Ἡ κεφαλὴ νεαρωτάτη, μὲ κόμην

¹ CH. DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 55.

α. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ ψηφιδωτὴ παράστασις τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

β. Τὸ τρίβηλον ἀνοιγμα τοῦ νοτίου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τοῦ εἰς τὴν ἄντυγα ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ κοσμήματος καὶ τῆς ἄνωθεν ὀρθομαρμαρώσεως.

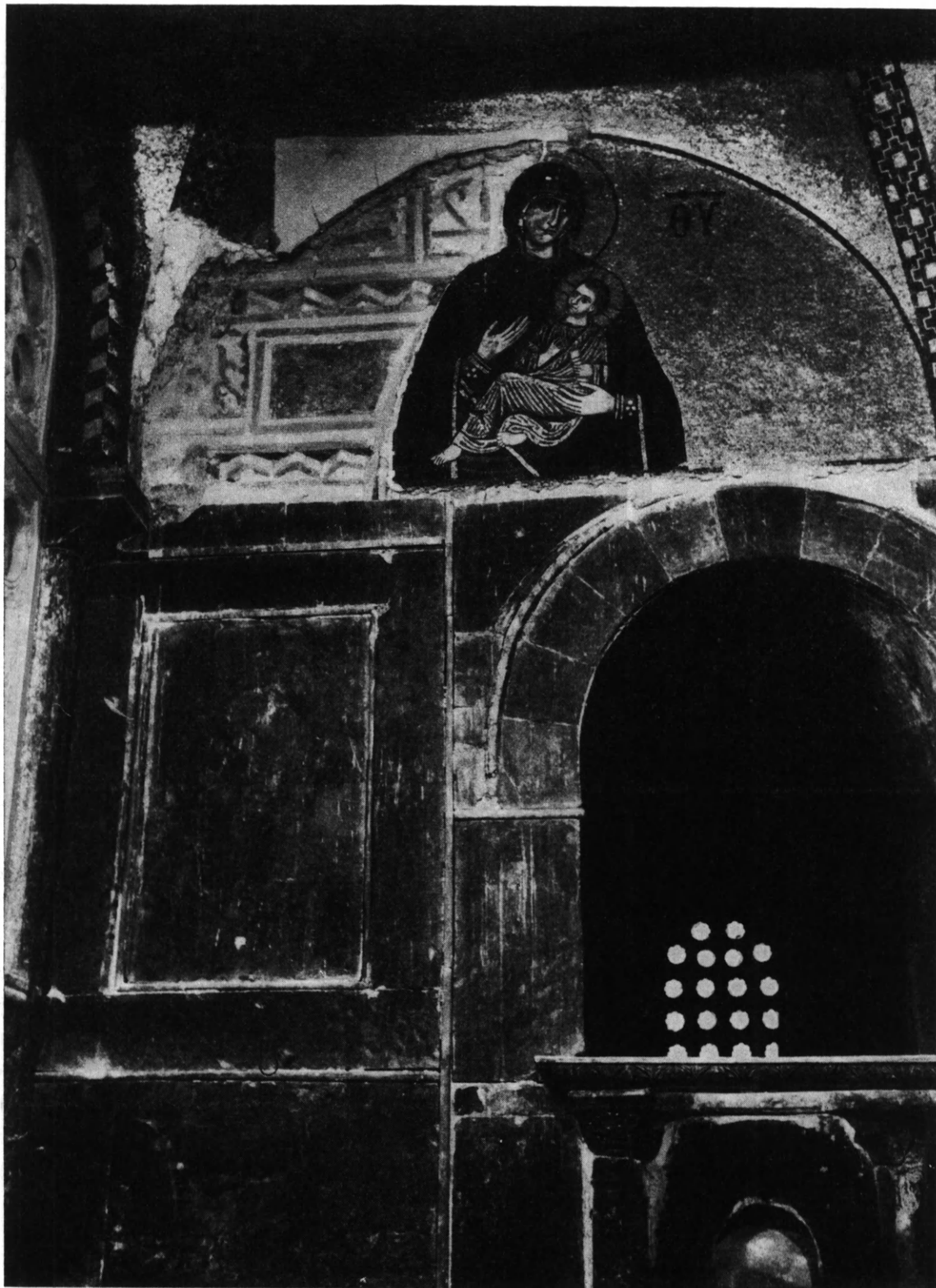
σγουράν, εἶναι μία μορφή ἀκριβῆς καὶ τελεία, τὸ δὲ σύνολον ἔξοχον». Ἀντιθέτως οἱ Schultz καὶ Barnsley¹ δὲν ἀνέγνωσαν μὲν τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου ἀλλ' ἐκ τῆς στάσεώς του, ἐκ τῆς μορφῆς του, ἐκ τοῦ εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα ἱατρικοῦ ἐργαλείου καὶ ἐκ τοῦ εἰς τὴν ἀριστερὰν ὀρθογωνίου κιβωτιδίου συμπεραίνουν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἱατροῦ ἁγίου Παντελεήμονος, δέχονται δὲ ὅτι εἶναι ἡ ὠραιότερα μορφή τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ (πίν. 70β).

Τέλος ἐστερεώθη τὸ βόρειον σταυροθόλιον. Τὰ ὑπὸ τὸ σταυροθόλιον τοῦτο στηθάρια τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων Γαβριὴλ καὶ Μιχαὴλ (πίν. 71) ἐστερεώθησαν ἐπὶ τόπου δι' ἐνέσεων μὲ ἰσχυρὸν ἀσβεστοσιμεντοκονίαμα, διαπιστωθέντος ὅτι δὲν εἶχον ἀποκολληθῆ ἐκ τοῦ τοίχου. Ἡ κάτωθεν ὁμως τοῦ σταυροθολίου τούτου καὶ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ πρὸς Δυσμὰς τόξου παράστασις τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ ἀπεσπᾶσθη ἐκ τοῦ τοίχου διὰ καταλλήλου ξυλοτύπου καὶ ἐπανετοποθετήθη εἰς τὴν θέσιν της, ἀφοῦ προηγουμένως ἐστερεώθη ὁ ὀπισθεν τοῖχος καὶ ἀποκατεστάθησαν τὰ σαθρὰ κονιάματα. Εἰς τὸν πίνακα 72 βλέπομεν τὴν παράστασιν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ πρὸ τῆς στερεώσεως καὶ εἰς τὸν ἐγχρωμον πίνακα Εα μετὰ τὴν στερέωσιν αὐτῆς. Ἐν συνεχείᾳ τελευταία ἐστερεώθη δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως ἡ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τοῦ βορείου τούτου σταυροθολίου παράστασις τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης (πίν. 71 δεξιὰ). Οἱ ἐντὸς τῶν τεσσάρων κογχῶν παρὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως τοῦ καθολικοῦ ἅγιοι ἱεράρχαι Βασίλειος, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Νικόλαος καὶ Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν ἐπὶ τόπον.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω, ἅπασαι ἀνεξαιρέτως αἱ ψηφιδωταὶ παραστάσεις τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐστερεώθησαν καὶ ἀποκατεστάθησαν κατόπιν μακροῦ καὶ ἐπιμόχθου ἐργασίας καὶ ἀόκνου παρακολουθήσεως. Αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι ἐξετελέσθησαν δι' εἰδικοῦ συνεργείου ὑπὸ τὸν πεπειραμένον ψηφωτὴν Δημ. Σκόρδον. Ἐφηρμόσθησαν αἱ τελειότεραι μέθοδοι, αἱ ἐκτελούμεναι καὶ ὑπὸ τῶν Σχολῶν τῆς Ἰταλίας, ὡς τοῦτο διεπιστώσαμεν κατόπιν μακροχρονίου παρακολουθήσεως σχετικῶν ἐργασιῶν ἐν Ρώμῃ, Ραβέννῃ καὶ Βενετίᾳ.

Πιστεύομεν ὅτι τὰ θαυμάσια ταῦτα ψηφιδωτὰ διεσώθησαν τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἀπὸ πλήρη κατάρρευσιν καὶ ἀφανισμόν χάρις εἰς τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ εἴμεθα εὐτυχεῖς διότι παρεδώσαμεν καὶ πάλιν τὰ ἐθνικὰ ταῦτα κειμήλια εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τοὺς μελετητὰς τῆς πατρίου ἡμῶν τέχνης. Τόσον αἱ ἀνωτέρω παρεχόμεναι φωτογραφαί πρὸ τῶν ἐργασιῶν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν, ὅσον καὶ αἱ κατὰ τὸ 1931 δημοσιευθεῖσαι φωτογραφαί ὑπὸ τῶν Diez - Demus εἰς τὸ ἔργον των (πίν. II, V - VIII, XII, XIV καὶ εἰκόνες 1 - 53) ἀντικατοπτρίζουν τὴν θλιβερὰν πρὸ τῆς στερεώσεως κατάστασιν τῶν ψηφιδωτῶν.

¹ SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 55 καὶ σημ. 1.

Εικ. 63. Ἡ ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ παράστασις τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης. Ἀριστερὰ τῆς Παναγίας ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ὀπισθεν τοῦ χρυσοῦ βάθους πλινθοπερίβλητος μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐα.

Η ΥΠΟ ΤΗΝ ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΙΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΑΠΟΚΑΛΥΦΘΕΙΣΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΤΟΥ ΝΑΥΗ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΤΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Κατὰ τὴν κατ' Αὐγουστον τοῦ 1964 γενομένην στερέωσιν τῆς ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ παραστάσεως τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης καὶ μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ ἀριστερὰ τῆς Παναγίας τμήματος τοῦ

Εἰκ. 64. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ. Τὸ ἀποκαλυφθέν, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, κάτω ἀριστερὰ τμήμα τόξου πάχους μιᾶς πλίνθου μετὰ τὴν καμπύλην ὀδοντωτὴν ταινίαν. Δεξιὰ διακρίνεται ὁ ἄρμος μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τῆς τοιχοποιίας μετὰ τὴν ὁποίαν ἐφράχθη μεταγενεστέρως.

χρυσοῦ κάμπου, ἦλθεν εἰς φῶς ἐπιμελὲς πλινθοπερίβλητος τοιχοποιῖα μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ κουφικῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων (εἰκ. 63). Τὸ γεγονὸς τοῦτο μᾶς ὠδήγησεν εἰς τὸ νὰ ἀφαιρέσωμεν καὶ τὰς ἀμέσως κάτωθεν πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ τοίχου. Μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, ἀπεκαλύφθη, ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς Παναγίας, τὸ κάτω

ἀριστερὰ τμήμα ἡμικυκλικοῦ τόξου μὲ ὀδοντωτὴν ἐκ λεπτῶν πλίνθων, πάχους 0.02 μ. ταινίαν, ἣτις περιέβαλλεν ἡμικυκλικὸν τόξον πάχους μιᾶς πλίνθου, ὅπερ ὑφίστατο εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο καὶ τοῦ ὁποίου διακρίνεται δεξιὰ ὁ ἄρμος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς τοιχοποιΐας διὰ τῆς ὁποίας ἐπληρώθη μεταγενεστέρως (εἰκ. 64), ὀλίγον δὲ κατωτέρω

Εἰκ. 65. Λεπτομέρεια τῆς ὑπὸ τὸ χρυσοῦν βάθος τῆς Παναγίας ἀποκαλυφθείσης πλινθοπεριβλήτου μετὰ κουφικοῦ κοσμήματος τοιχοποιΐας.

ἦλθεν εἰς φῶς ἐξαιρετὸν διατηρήσεως καὶ ποιότητος τοιχογραφία, ἣτις, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν, ἣ ὁποία τὴν συνοδεύει, εἰκονίζει τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ (ἐγγρ. πίν. Α)¹.

Α'. Ἡ πλινθοπερίβλητος μετὰ κεραμοπλαστικῶν κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐα.

Κατόπιν περαιτέρω ἐρεῦνης 1) διεπιστώσαμεν ὅτι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα πλινθοπερίβλητος τοιχοποιΐα μὲ τὰ κουφικὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα (εἰκ. 63, 65 καὶ 66) ἀνῆκεν εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅστις εἰσδύει κατὰ τὴν ΝΔ.

¹ Βλ. σχετικῶς Ε. ΣΤΙΚΑΝ, "Εργον 1964, σ. 165-169 καὶ εἰκ. 188-189 καὶ ΠΑΕ 1964 (1966), σ. 184-185, εἰκ. 173-174. Τοῦ αὐτοῦ, ἀνακοίνωσιν ἐν Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 September 1966. Ὁμοίως καὶ Α. Η. S. MEGAW, Archaeology in Greece, 1964-65, σ. 16 καὶ εἰκ. 20, ἐν Archaeological Reports for 1964-65.

γωνίαν ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ ἐπὶ μήκους 1.55 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου ἄκρου (εἰκ. 67, β καὶ 97), τὸ δὲ ψηφιδωτὸν τῆς Βρεφοκρατοῦσης κατεσκευάσθη κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ ἐπὶ μεταγενεστέρου τοίχου κτισθέντος διὰ πλίνθων πρὸς πλήρωσιν ἡμικυκλικοῦ τόξου ὑφισταμένου ἀρχικῶς κατὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ βαίνοντος καθέτως πρὸς τὸν ναὸν αὐτῆς (εἰκ. 64).

Εἰς τὴν γραφικὴν ἀναπαράστασιν τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (παρένθ. πίν. Γ) ἀποκαθιστῶμεν τὸ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀποκαλυφθὲν ἡμικυκλικὸν τόξον,

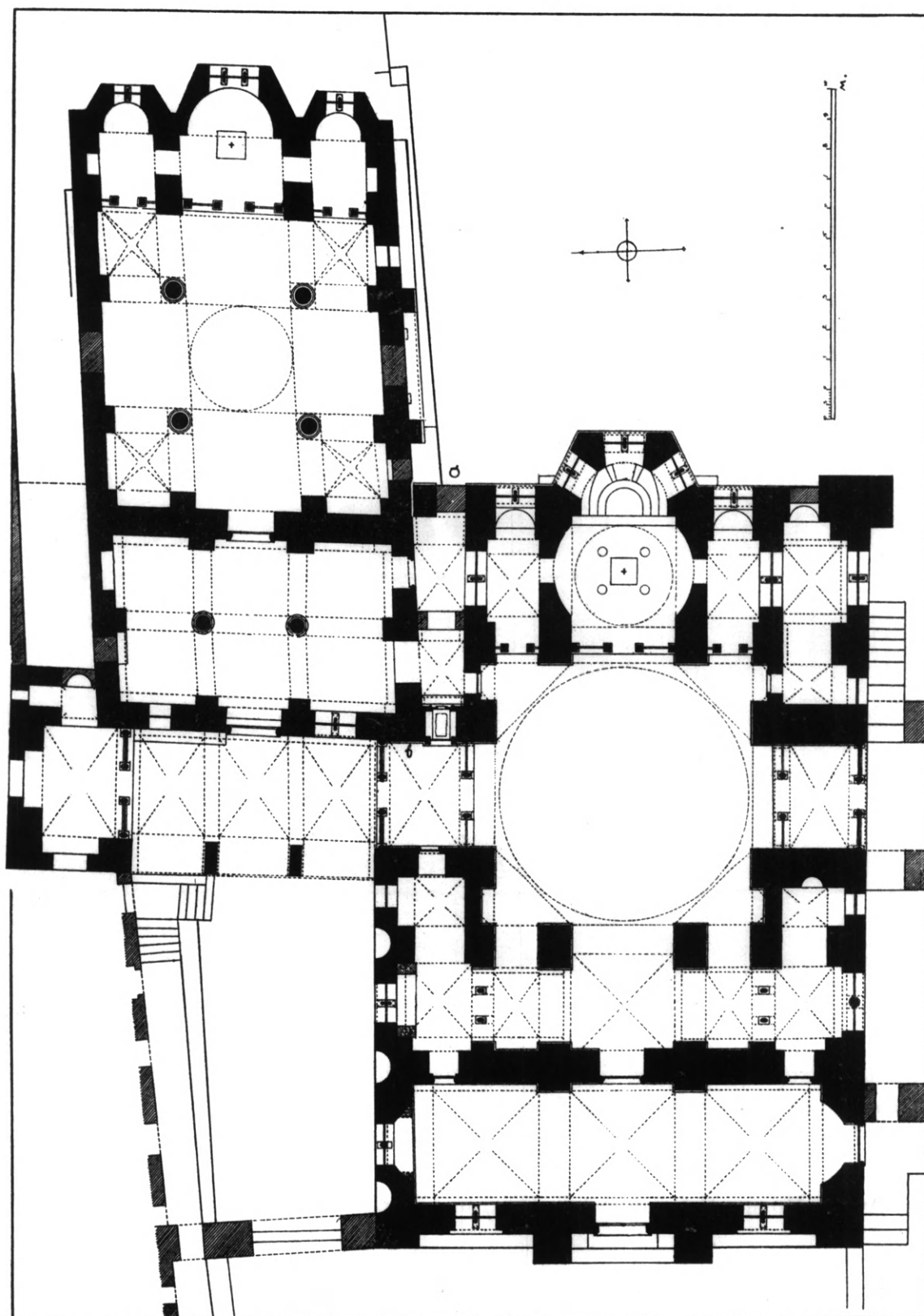

Εἰκ. 66. Λεπτομέρεια τοῦ ὑπὸ τὸ χρυσοῦν βάθος τῆς Παναγίας ἀποκαλυφθέντος κουφικοῦ κοσμήματος.

δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ὑπῆρχεν ἀρχικῶς καὶ ἕτερον ὅμοιον τόξον παραπλεύρως αὐτοῦ πρὸς Ἀνατολάς, ἥτοι νὰ ὑφίσταντο δύο ἡμικυκλικά τόξα ἐκατέρωθεν καὶ ἄνωθεν τῆς πρώτης ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας θύρας, τῶν ὁποίων τὸ κενὸν θὰ ἐκαλύπτετο διὰ θόλου καὶ δικλινοῦς σιέγης, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν Καπνικαρέαν¹, τὴν Ἀγίαν Μονὴν Ναυπλίου² καὶ ἀλλαχοῦ, ἀποτελοῦντα μετὰ τῶν κάτωθεν αὐτῶν στηριγμάτων πρόπυλον.

¹ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐρετήριο, τεῦχος 2ον, σ. 69, εἰκ. 57.

² G. MILLET, École, σ. 142, εἰκ. 69 καὶ σ. 143, εἰκ. 70. A. STRUCK, AM 34, 1909, σ. 213 καὶ πίν. VIII (XI, 1, 4). TRAQUAIR, BSA 15, 1908-9, πίν. XII.

Εικ. 67. Κάτοπις τῶν δύο ναῶν. Τὸ καθολικὸν καταλαμβάνει τμήμα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἡ πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας κατασκευὴ τῶν σταυροθολίων ἐγένετο ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ. Εἰς τὴν θέσιν β καὶ εἰς ὕψος 1.45 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἀπεκαλύφθη ὀπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Εἰς τὴν θέσιν α ἡ ἀνατολικὴ θύρα τοῦ ΒΑ. χώρου τοῦ καθολικοῦ.

Διεπιστώσαμεν ὡσαύτως 2) ὅτι ἡ ἀριστερὰ παρειὰ τοῦ ὡς ἄνω εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὑφισταμένου ἀρχικῶς τόξου συμπίπτει ἀκριβῶς πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (παρένθ. πίν. Γ).

3) Ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἀποκαλυφθεῖσα πλινθοπερίβλητος μετὰ κουφικῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐα συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ ἐκτὸς τοῦ καθολικοῦ

Εἰκ. 63. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πλινθοπερίβλητος μετὰ κουφικῆς διακοσμήσεως τοιχοποιΐα, εὐθὺς ἀμέσως ἔξωθεν τοῦ βορείου τριβήλου τοῦ καθολικοῦ, ἣτις ἀποτελεῖ προέκτασιν τῆς ἰδίας τοιχοποιΐας τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ τοίχου, ὅστις εἰσδύει ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ.

δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 68), ἐπεκτείνεται δ' ὁμοίως καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅστις εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ ἐπὶ μήκους ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου 7.60 μ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ νοτίου τοίχου ἀπεκαλύφθη ὀλίγον πρὸ τῆς πρώτης θύρας τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας, παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν, κεραμοπλαστικὸν κουφικὸν κόσμημα σχήματος \sqcup (εἰκ. 69), ἄνωθεν δὲ τῆς δευτέρας παρακειμένης θύρας τῆς λιτῆς πλήθος κουφικῶν κοσμημάτων ὁμοίων μὲ τὰ ὡς ἄνω ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀποκαλυφθέντα (εἰκ. 70). Κατόπιν περαιτέρω ἐρεῦνης ἐπὶ τοῦ νοτίου τούτου τοίχου πρὸς τὰ ἄνω καὶ

Εικ. 69. Δεξιά, ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τὸ ἀποκαλυφθὲν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων κεραμοπλαστικὸν κουφικὸν κόσμημα σχήματος $\text{L} \perp \text{L}$. Ἀριστερά, ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κάτωθεν τοῦ τόξου Προσκυνηταρίου τοῦ Ὁσίου.

Εἰκ. 70. Ἡ ἄνωθεν τῆς δευτέρας θύρας εἰσόδου εἰς τὴν λιτὴν τῆς Παναγίας ἀποκαλυφθεῖσα μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων πλινθοπερίβλητος μετὰ κουφικῶν γραμμάτων τοιχοποιία ἐπὶ τοῦ τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπερ εἰσδύει ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ.

μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τμήματος τοῦ δαπέδου τοῦ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἀνήκοντος βορειοανατολικοῦ χώρου τοῦ καθολικοῦ, ἐξηκριβώσαμεν ὅτι ἡ κουφικὴ αὕτη διακόσμησις, μὲ τὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοποιΐαν καὶ τὰς ὀδοντωτὰς ταινίας, ἐπεκτείνεται μόνον μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου· διότι ἄνωθεν αὐτοῦ ὁ νότιος αὐτὸς τοῖχος τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἶναι κατεστραμμένος (εἰκ. 71). Τὰ ἀποκαλυφθέντα παρὰ

Εἰκ. 71. Τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸν ΒΑ. χώρον αὐτοῦ. Διακρίνεται τὸ ἄνω σωζόμενον μέρος τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μὲ τὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοποιΐαν καὶ τὰ κουφικὰ κοσμήματα, τὰ ὅποια συνεχίζονται ἐφ' ὅλου τοῦ νοτίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου αὐτῆς.

τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου κουφικὰ κοσμήματα σώζονται εἰς ἀρίστην κατάστασιν (εἰκ. 72) καὶ εἰς ὕψος 5.69 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου (εἰκ. 73)¹.

Ἐξηκριβώσαμεν ὡσαύτως 4) ὅτι ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω κεραμοπλαστικὰ κουφικὰ κοσμήματα τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐπὶ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τοῖχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅπερ εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ, συνεχίζονται μὲ τὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοποιΐαν καὶ τὰς ὀδοντωτὰς ταινίας, ὅμοια καθ' ὅλον τὸν ἐκτὸς τοῦ καθολικοῦ ὑπόλοιπον νότιον τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 74 καὶ 75), ὡς καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 76), ἔνθα εἰς τὸ ὕψος τῆς γεννήσεως τῶν τόξων τῶν παραθύρων ὑπάρχει

¹ Εἰς τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν καὶ τομὴν, γενομένην εἰς τὸ σημεῖον συνενώσεως τῶν δύο ναῶν (εἰκ. 73), οἱ μὲν μὲ διαγράμμισιν εἰς τὴν κάτοψιν τοῖχοι εἶναι τοῦ ἰσογείου, οἱ δὲ μὲ συνεχῆ γραμμὴν εἶναι οἱ ἄνωθεν τοῦ γυναικωνίτου τοῖχοι.

ἐκ λευκοῦ μαρμάρου λοξότμητος ζώνη (κορνίζα) μετὰ τὴν ἀνάγλυφον κουφικὴν διακόσμησιν τοῦ 10^{ου} (ὡς ἀνωτέρω ἐν σ. 23 ἀπεδείξαμεν) αἰῶνος (εἰκ. 77, 78 καὶ 79). Τὰ κουφικὰ ταῦτα κοσμήματα τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας εἰς τὴν παρεχομένην νοτίαν ὄψιν αὐτῆς (παρένθ. πίν. Δ) φαίνεται σαφῶς ὅτι συνεχίζονται ἐφ' ὅλου τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ.

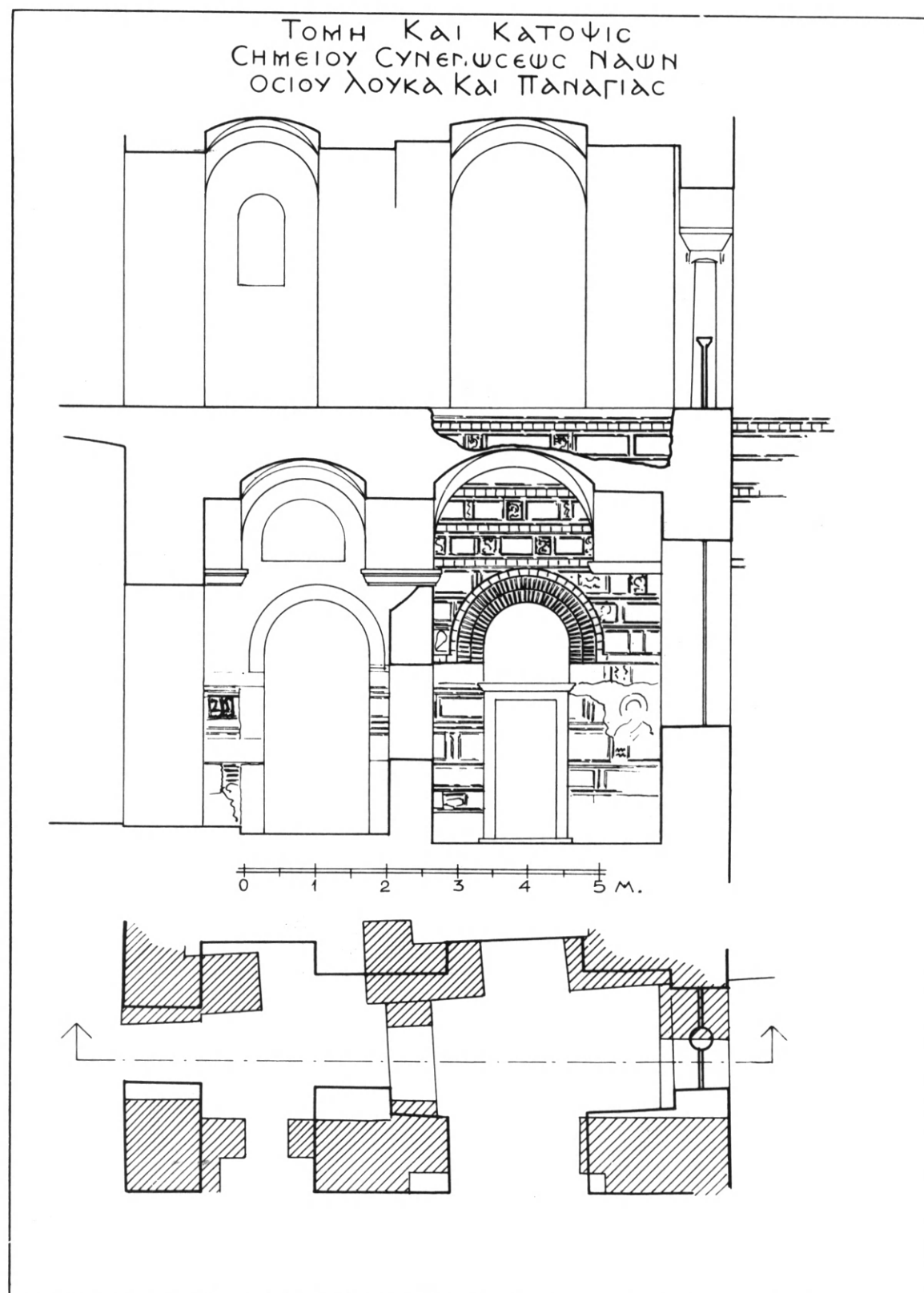
Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς διεπιστώσαμεν ὅτι κατὰ τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίας

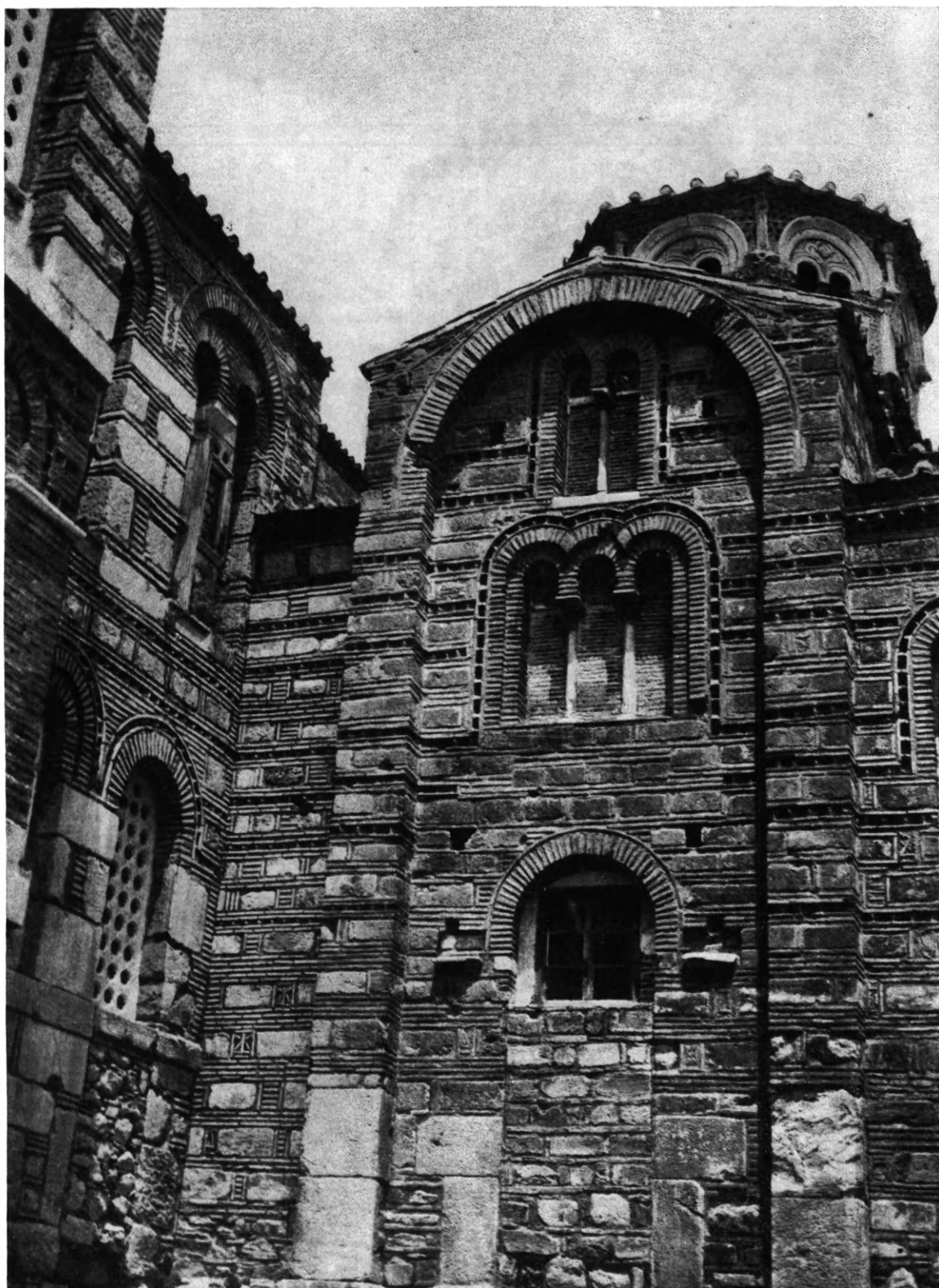
Εἰκ. 72. Λεπτομέρεια τοῦ παρὰ τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου σωζομένου ἕως ἐκεῖ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας μετὰ τὴν πλινθοπερίβλητον καὶ τὰ εἰς ἀρίστην κατάστασιν διατηρούμενα κουφικὰ κοσμήματα, τὰ ὅποια συνεχίζονται ὅμοια ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παναγίας.

τοῦ βορειοανατολικοῦ χώρου τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὑφίσταται ἀρκετὰ μεγάλος ἀρμός (εἰκ. 80), ἐπίσης ἐξωτερικῶς εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ὡς δὲ βλέπομεν εἰς τὴν εἰκόνα 74, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ καθολικοῦ ἀπλῶς ἐφάπτεται τοῦ νοτίου τοίχου τῆς Παναγίας, ἐνῶ ἄνω εἰς τὸ ὕψος τοῦ γυναικωνίτου φαίνεται καθαρώτατα ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ καθολικοῦ ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς Παναγίας, κατὰ συνέπειαν ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας προὔπηρχε τῆς κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ.

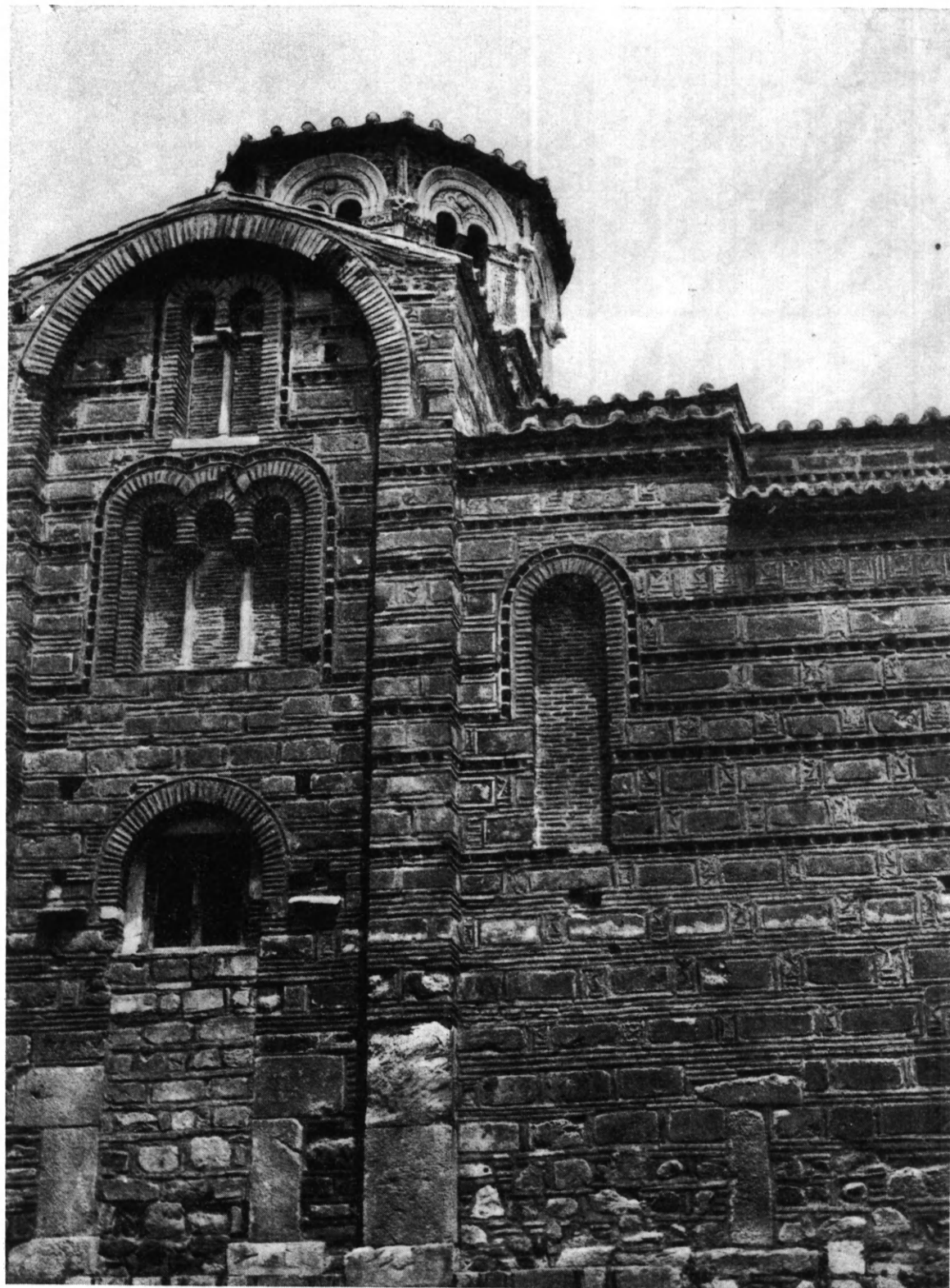
Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων ἐκ τοῦ ὡς ἄνω νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς ἀνεύρομεν ἀριστερᾷ τῆς πρώτης θύρας τῆς λιτῆς κουφικὸν κεραμο-

Είκ. 73. Ὁ νότιος τοῖχος τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετὰ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν πλινθοπερίβλητον μετὰ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιῖαν, ἣτις ἐπεκτείνεται εἰς ὅλον τὸν νότιον καὶ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἡ μὲ διαγράμμισην εἰς τὴν κάτωψιν τοῖχοι εἶναι τοῦ ἰσογείου οἱ δὲ μὲ συνεχῇ γραμμῇ εἶναι οἱ τοῖχοι τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ.

Εικ. 74. Ἡ ΝΑ. γωνία τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Διακρίνονται κάτω παρὰ τὴν γωνίαν ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τὰ σχήματος \perp κεραμοπλαστικά κουφικά κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεύρομεν ὁμοία εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τῆς αὐτῆς πλευρᾶς, ἥτις εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ.

Είκ. 75. Νοτία πλευρά τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Δεξιά, τὸ ἀνατολικὸν τμήμα μὲ τὰ κουφικὰ κοσμήματα ὅμοια μὲ τὰ ἀποκαλυφθέντα εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς αὐτῆς πλευρᾶς, ὅπερ εἰσδύει ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ. Ἄνω δεξιά ὑπὸ τὴν στέγην διακρίνονται τὰ κουφικὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα, τὰ ὅποια εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὰ εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ καθολικοῦ εὑρεθέντα.

πλαστικὸν κόσμημα σχήματος $\text{L} \perp \text{L}$ (εἰκ. 69). Τὸ κουφικὸν τοῦτο κόσμημα ἀνευρίσκομεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ νοτίου τοίχου τῆς Παναγίας εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ εἰς τὴν ἰδίαν σειρὰν τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιίας, ἐξωτερικῶς τοῦ καθολικοῦ καὶ εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ βορειοανατολικοῦ χώρου αὐτοῦ, παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῶν δύο ἐκκλησιῶν (εἰκ. 74 καὶ παρένθ. πίν. Δ). Τὰ ἀποκαλυφθέντα ὅμως ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ

Εἰκ. 76. Ναὸς τῆς Παναγίας ΝΑ. ὄψις. Ἡ κάτωθεν τῆς στέγης ζώνη μετὰ τὴν κουφικὴν διακόσμεισιν, ἣτις εἶναι προέκτασις καὶ ὁμοία μετὰ τὴν εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ καθολικοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν καὶ ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ.

νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς ἄνωθεν τῶν δύο θυρῶν κουφικὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα φθάνουν μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ καὶ εἰς ὕψος 5.69 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ἰσογείου, δὲν τὰ ἀνευρίσκομεν καὶ εὐθὺς ἀμέσως ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 74), ἀλλὰ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, μακρὰν πρὸς Ἀνατολὰς ἤτοι εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου (εἰκ. 75 καὶ παρένθ. πίν. Δ) ὡς καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 76). Τοῦτο συμβαίνει, κατὰ τὴν γνώμην μας, διότι εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς ἐκεῖνο τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὑψηλὰ παρὰ τὴν συνάντησιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν ὑπῆρχεν ἀρχικῶς μονόλοβον παράθυρον, διαστάσεων

0.73 × 2.53 μ., ὡς τοῦτο φαίνεται εἰς τὴν κάτωψιν (εἰκ. 67) καὶ εἰς τὴν παρεχομένην νοτίαν ὄψιν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (παρένθ. πίν. Δ). Τὸ παράθυρον τοῦτο τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, τὸ ὁποῖον ἐσωτερικῶς τοῦ ναοῦ διαγράφεται σαφῶς, εἶναι ἄγνωστον πότε ἐφράχθη ἐξωτερικῶς κανονικῶς διὰ πλινθοπεριβλήτου, ἀρίστης ποιότητος τοιχοποιίας (εἰκ. 74), πιστεύομεν ὅμως ὅτι τοῦτο θὰ ἐγένετο ἀσφαλῶς

Εἰκ. 77. Τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μὲ τὰ κουφικὰ κοσμήματα καὶ μὲ τὴν μαρμαρίνην ζώνην (κορνίζαν), ἣτις φέρει τὸν ἀνάγλυφον κουφικὸν διάκοσμον τοῦ 10^{ου} αἰ.

κατὰ τὴν μεταγενεστέρως γενομένην ἀνοικοδόμησιν τοῦ καθολικοῦ· διότι, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς παρεχομένης νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (παρένθ. πίν. Δ) καὶ ἐκ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως τῶν δύο ναῶν (εἰκ. 67), ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ καθολικοῦ, ὅστις ἀγκυμβᾷ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς Παναγίας, κόπτει μικρὸν τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ παραθύρου τούτου καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἠναγκάσθησαν κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ καθολικοῦ νὰ κλείσουν τὸ παράθυρον τοῦτο¹.

Ἡ αὐτὴ ἐξ ἄλλου καταστροφὴ ἐγένετο καὶ ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς στάθμης τοῦ γυναι-

¹ Τὸ ἐν λόγῳ παράθυρον ἀποκαθίσταται εἰς τὴν ὑπὸ τῶν SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. πίν. 40, παρεχομένην νοτίαν ὄψιν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἀλλά, εἰς τὴν φωτογραφίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, πίν. 17, δὲν ὑπάρχει, εἶναι δηλ. κτισμένον ὡς εἶναι σήμερον.

κωνίτου τοῦ καθολικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 71 καὶ 72), τὸ ὁποῖον ἀφηρέθη διὰ νὰ ἐδρασθῇ ἐπ' αὐτοῦ ὁ μετέπειτα προφανῶς κατασκευασθεὶς εἰς τὸ τμήμα τοῦτο βόρειος τοίχος τοῦ καθολικοῦ κατὰ τὴν ἀνέγερσιν αὐτοῦ, τότε δὲ κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου καὶ τὰ δύο παράθυρα Γ καὶ Δ, διαστάσεων τὸ μὲν Γ 0.85×1.25 μ., τὸ δὲ Δ 0.75×1.25 μ., τὰ ὁποῖα διακρίνονται εἰς τὴν

Εἰκ. 78. Κουφικὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅμοια μὲ τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς, ὅστις εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ. Διακρίνεται καὶ ἡ λοξότμητος μαρμαρίνη ζώνη μὲ τὰ κουφικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

ὑπὸ τῶν Schultz καὶ Barnsley σχεδιαζομένην τομὴν τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 81) καὶ βλέπουν πρὸς τὸν μεταγενέστερον χῶρον ἄνωθεν τῆς λιτῆς, ἐνθα τῶρα εἶναι τὸ μουσεῖον τῆς μονῆς, χῶρον, ὁ ὁποῖος τότε θὰ ἦτο ἄστεγος. Εἰς τὴν εἰκόνα 82 φαίνεται σαφῶς ὅτι τὸ καθολικὸν εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν αὐτοῦ πατεῖ ἄνω, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας.

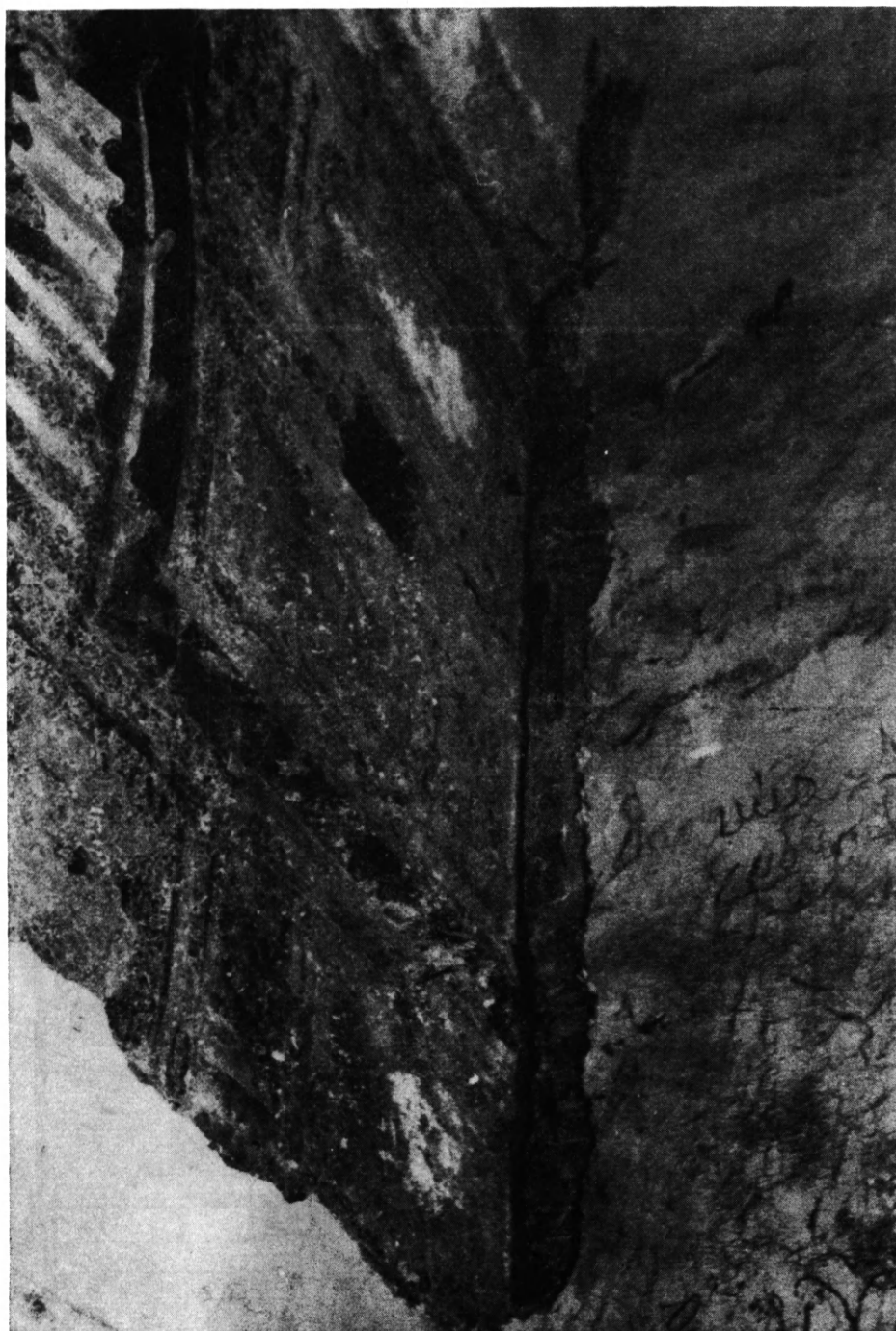
Ἐπίσης ἐξηκριβώσαμεν 6) ὅτι τὸ καθολικὸν κατὰ τὴν ἀνέγερσιν αὐτοῦ δὲν κατέλαβε μόνον τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα τμήματα τοῦ νοτίου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὸν ἐν τῷ ἰσογείῳ ὑπόλοιπον δυτικὸν τοῖχον τῆς λιτῆς (εἰκ. 67, 83 καὶ 84 τμήμα **AB**), ἡ δὲ ἐν τῷ ὀρόφῳ τοξοστοιχία καὶ

ὁ ὀπισθεν χώρος αὐτῆς εἶναι μεταγενεστέρα κατασκευή. Τὸ ἀνωτέρω συνάγεται ἐκ τῶν κάτωθι λόγων: α) διότι τὸ τρίβηλον τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ μὲ τοὺς λεπτοὺς καὶ μακροὺς μαρμαρίνους κιονίσκους του (εἰκ. 81 καὶ 85) εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιον μὲ τὸ ἀπέναντι αὐτοῦ καὶ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τρίβηλον, τὸ ὁποῖον ἔχει τοὺς αὐτοὺς ἀκριβῶς λεπτοὺς καὶ ὑψηλοὺς κιονίσκους ἐκ φαιοῦ λίθου

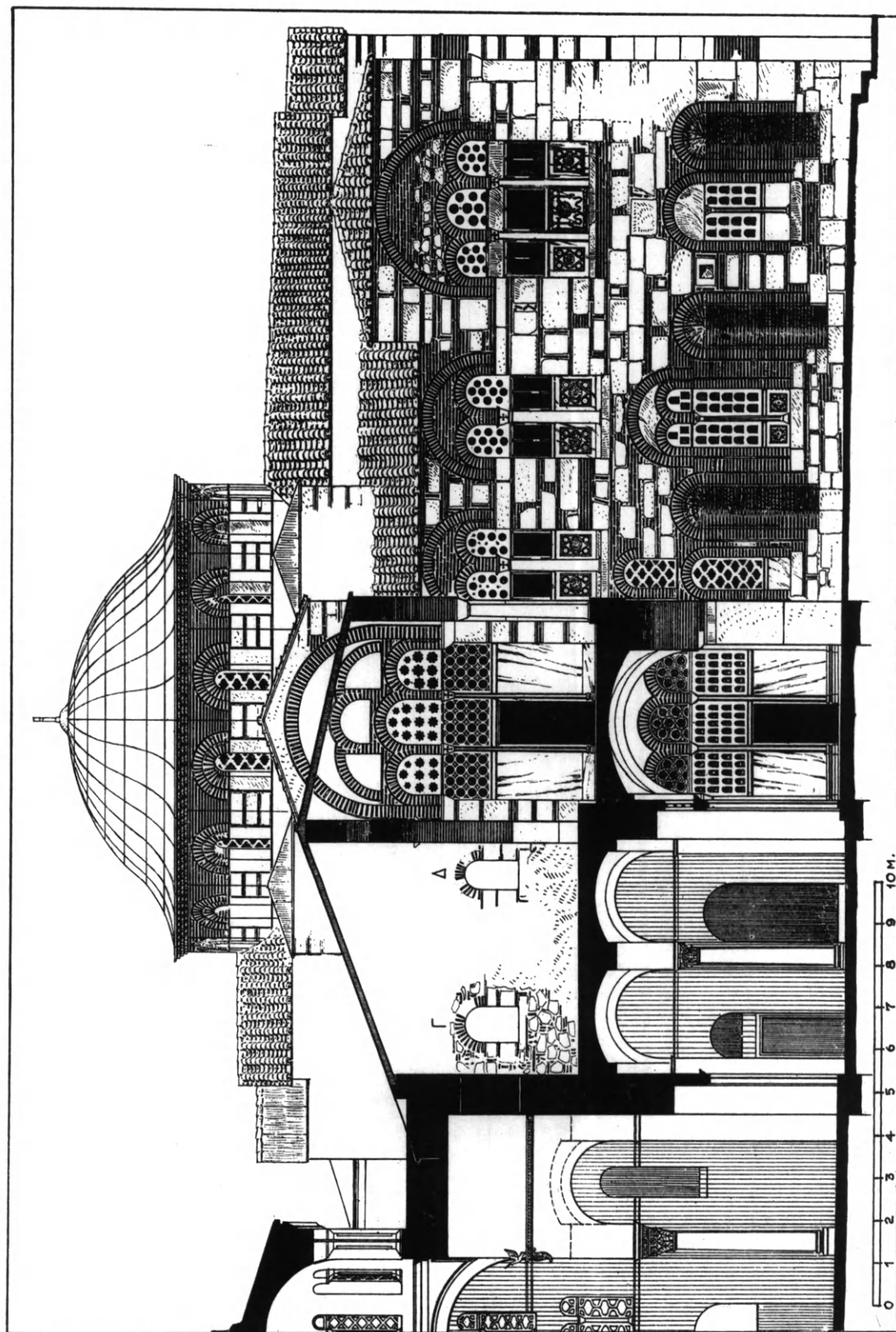

Εἰκ. 79. Ἡ μαρμαρίνη ζώνη τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας μετὰ τὴν κουφικὴν διακόσμησιν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

Δομβραίνης (εἰκ. 86), β) διότι καὶ τὰ τέσσαρα πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς σταυροθόλια (εἰκ. 67 καὶ 83) ἔχουν τὴν αὐτὴν θολοδομίαν μὲ τὸ πέμπτον, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ βόρειον σταυροθόλιον τοῦ καθολικοῦ, τὸ ἥμισυ τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν, καταλαμβάνει τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, εἶναι δηλ. κατεσκευασμένα μετὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον καὶ διὰ τῶν αὐτῶν λεπτῶν ὀπτοπλίνθων (εἰκ. 85 καὶ 86), ὡς τοῦτο διεπιστώθη κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν αὐτοῦ, γ) διότι διακρίνεται σαφῶς ὅτι τὰ παρὰ τὸ βόρειον τρίβηλον τοῦ καθολικοῦ ἐγκάρσια πρὸς Βορρᾶν τόξα τοῦ πρώτου ἐκτὸς τοῦ καθολικοῦ σταυροθολίου, ὡς καὶ ὁ δεξιὰ κιλλίβας ἀποτελοῦν ἓν σῶμα μὲ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 83), ἐνῶ ἅπαντα τὰ τόξα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν σταυροθολίων τούτων ἀπλῶς ἐδράζονται (ἀγκουμβοῦν) ἐπὶ

Είχ. 80. 'Η ΝΑ. γωνία τοῦ βορειοανατολικοῦ χώρου τοῦ καθολικοῦ. 'Ο κατὰ τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἄρμος ἐπαφῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων.

Εἰκ. 81. Τομή κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ βόρειος ὀψίς τοῦ καθολικοῦ μὲ τὰ ἀνωθεν τῆς λιτῆς καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παράθυρα Γ καὶ Δ εἰς τὸ τμήμα τοῦ γυναικωνίτου, ὅπου ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

(Σχέδ. Schultz - Barnsley)

Εικ. 82. Ἡ ΝΑ. γωνία συναντήσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Ἄνω εἰς τὸ ὕψος τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ διακρίνεται καθαρώτατα ὅτι ὁ βόρειος αὐτοῦ τοῖχος ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 85 καὶ 86). Τέλος δ) διότι ἡ ἀρίστη κατασκευὴ τῶν θόλων καὶ ὄλων τῶν τόξων τῶν σταυροθολίων αὐτῶν μὲ τὰς μεγάλας λεπτὰς ὀπτοπλίνθους καὶ τοὺς ἐπιμελῶς κατασκευασθέντας ἀρμούς ἀποδεικνύει ὅτι τὸ σύνολον τῆς πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας κατασκευῆς τῶν σταυ-

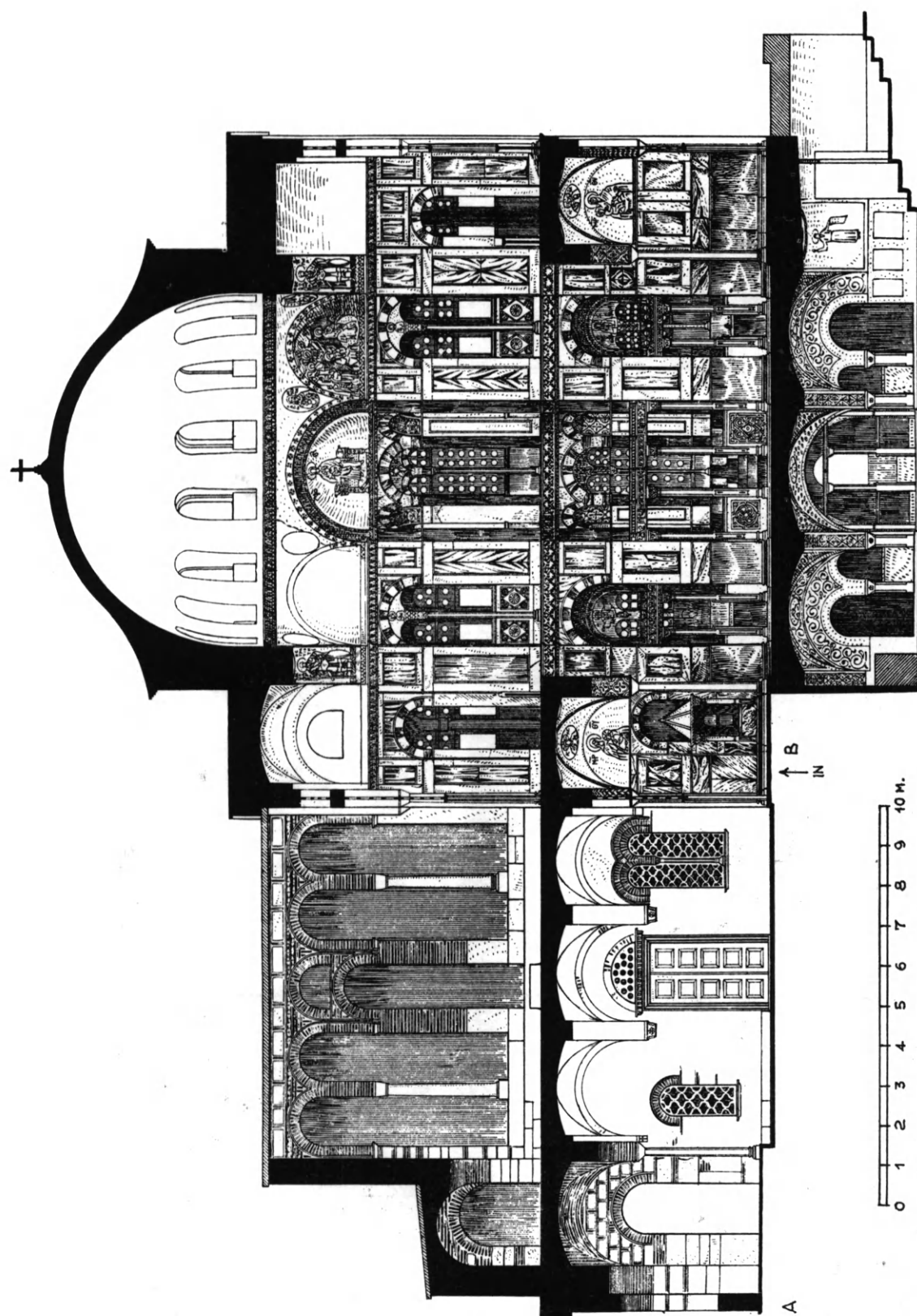

Εἰκ. 83. Ἡ πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοξοστοιχία μὲ τὰ σταυροθόλια, τὰ ὁποῖα κατασκευάσθησαν ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ. Δεξιὰ, τὰ ἐγκάρσια τόξα καὶ ὁ κιλλίβας συνδέονται ὀργανικῶς μὲ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ καθολικοῦ. Ἡ ἐν τῷ ὀρόφῳ κιονοστοιχία εἶναι μεταγενεστέρα.

ροθολίων εἶναι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ὁμοία μὲ τὰς ἐξ ὀπτοπλίνθων κατασκευὰς τοῦ καθολικοῦ¹.

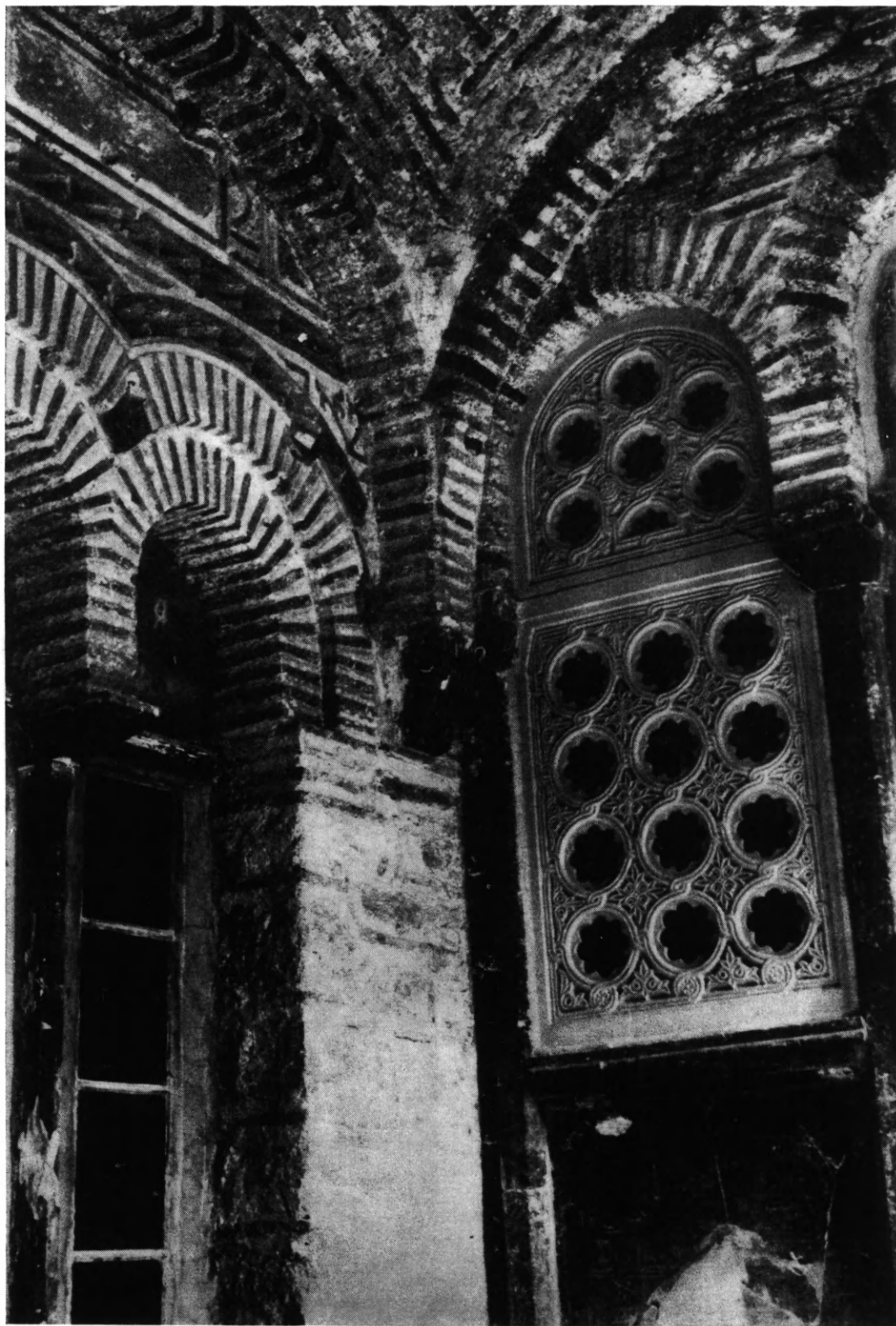
Ἐνταῦθα θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἀναφέρωμεν τὰ ἐξῆς: Ἀνωθεν τῆς λιτῆς τοῦ

¹ Ὁ Ο. WULFF, Das Katholikon von Hosios Lukas, σ. 2, θεωρεῖ τὴν κατασκευὴν αὐτὴν τῶν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς σταυροθολίων, ἧτις εἶναι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὡς γενομένην τὸν 19^{ον} αἰῶνα, ἀφοῦ γράφει: «Κατὰ τὸ 1880 ἀπεμακρύνθη καὶ πάλιν ὁ ἐξωνάρθηξ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν (καθολικὸν) (πίν. II, 1) ὁ δὲ νάρθηξ τοῦ μικροτέρου ναοῦ (Παναγίας) ἠνοίχθη εἰς 3 μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα...», ἐκτὸς ἐὰν ἐννοῇ, ὅτι τὰ τοξωτὰ ταῦτα ἀνοίγματα ἦσαν ἐντοιχισμένα εἰς τὸν μεταγενέστερον τοῖχον, ὅστις φαίνεται εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ BUCHON παρεχόμενον πίνακα (βλ. ἡμετέραν εἰκόνα 30).

Είκ. 84. Τομή του καθολικού κατὰ πλάτος. Τὰ πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πέντε σταυροβόλια (*AB*), τὰ ὅποια κατεσκευάσθησαν ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ. Εἰς τὴν θέσιν *IN* ἀνευρέθη ὅπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ εἰς ὕψος 1.45 μ. ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Δεξιᾷ τὸ προσκυνητᾶριον μὲ τὴν λειψανοθήκην τοῦ Ὁσίου.

(Σχέδ. Schultz - Barnsley)

Εἰκ. 85. Ἡ ΒΔ. γωνία συναντήσεως τῶν δύο ναῶν. Ἀριστερά, ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἐξωτερικῶς τοῦ καθολικοῦ. Δεξιά, τμῆμα τοῦ βορείου τριβήλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ ἀπέναντι τριβήλον. Ἐσωτερικῶς εὐθὺς μετὰ τὸν κιονίσκον εἶναι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ.

Εἰκ. 86. Ἄνω, ἐν τῶν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς σταυροθολίων, τὰ ὅποια ἀπλῶς ἐφάπτονται αὐτοῦ. Εἰς τὸ βάθος, τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς λιτῆς τριβήλων, τὸ ὁποῖον εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ ἀπέναντι τριβήλων τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ.

ναοῦ τῆς Παναγίας δεχόμεθα ὅτι ὑπῆρχεν ἀρχικῶς ἡ κατοικία τοῦ ἡγουμένου καὶ τὸ σκευοφυλάκιον¹, ἡ δὲ ἄνοδος εἰς αὐτὰ ἐγίνετο ἐξωτερικῶς διὰ τῶν λιθίνων κλιμάκων τῶν ὑφισταμένων εἰσέτι παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς (παρένθ. πίν. Α) καὶ ἐν συνεχείᾳ δι' ὑψηλοτέρου κεκλιμένου ἐπιπέδου, ἐγίνετο, ὡς καὶ σήμερον, διὰ μικρᾶς εἰσόδου ἄνω παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς λιτῆς ἢ προσπέλασις εἰς τὸν ὄροφον, ἐκεῖ ἐνθα σήμερον εὐρίσκεται τὸ μουσεῖον τῆς μονῆς καὶ ἡ δίοδος μεταβάσεως εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ καθολικοῦ διὰ θύρας εὐρισκομένης εἰς τὸ μέσον τοῦ μεγάλου τριλόβου ἀνοίγματος τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ.

Ὁ ἄνωθεν τῆς λιτῆς οὗτος χῶρος πιστεύομεν ὅτι ἐστεγάζετο μὲ δικλινῇ στέγῃ, ἥτις, ἀσφαλῶς, λόγῳ τῶν διαστάσεων τοῦ χώρου τούτου (6.60×11.20 μ.) θὰ ὑπερεῖχε τοῦ ἀετώματος τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, οἷονδῆποτε σχῆμα καὶ ἐὰν εἶχεν ἡ στέγη αὐτοῦ (παρένθ. πίν. Δ). Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸ Δαφνί². Διὰ τὸν λόγον τοῦτον φρονοῦμεν ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχε παράθυρον ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἐκτὸς ἐὰν ὁ ἄνωθεν τῆς λιτῆς χῶρος ἦτο ἀσκηπής, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποκλείομεν.

Κατὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι ὁ ἐστεγασμένος οὗτος χῶρος τοῦ ὀρόφου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας κατεστράφη ὅτε ἐκτίζετο τὸ καθολικόν, ἀφῆρέθη ὁ νότιος τοῖχος αὐτοῦ μέχρι τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου του καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐκτίσθη κανονικῶς πλέον, ἥτοι παράλληλος πρὸς τὸν ἔναντι τοῖχον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ ΒΑ. διαμερίσματος τοῦ καθολικοῦ καὶ ἡνοίχθησαν ἐπ' αὐτοῦ δύο παράθυρα, Γ καὶ Δ, τὰ ὁποῖα βλέπομεν εἰς τὴν εἰκόνα 81.

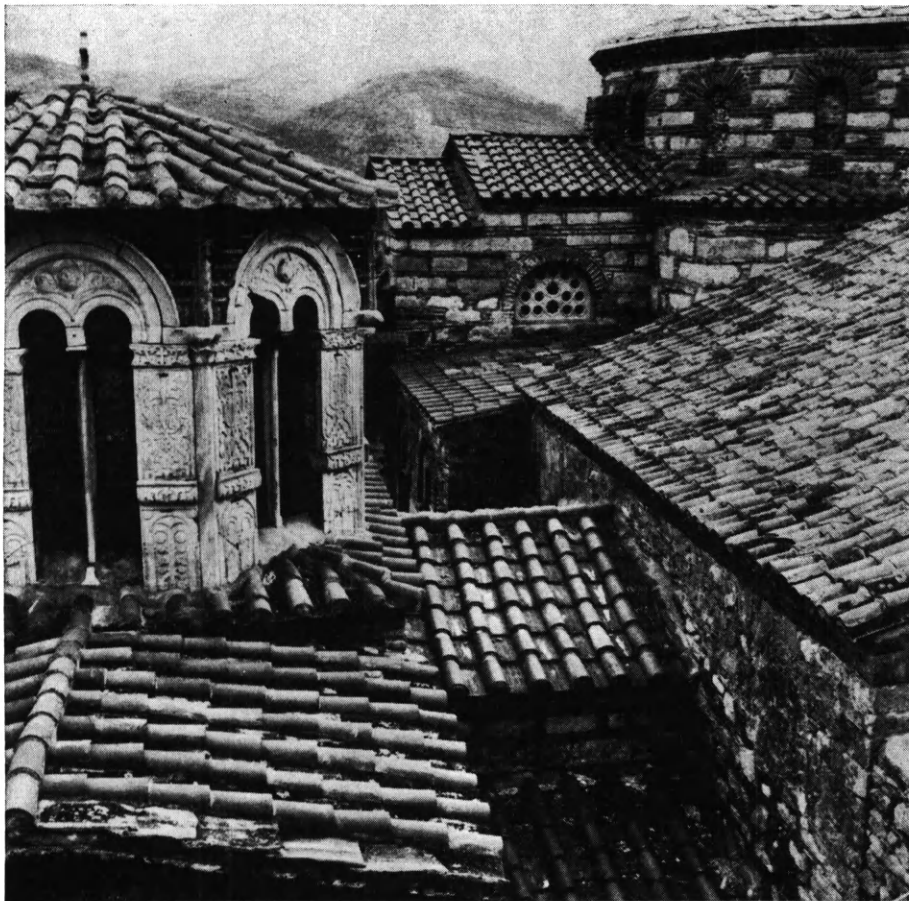
Ἀργότερον ἐστεγάσθη καὶ πάλιν ὁ χῶρος οὗτος διὰ δικλινοῦς στέγης, ἥτις ὅμως τότε κατέλαβεν εἰς τὸν ὄροφον καὶ τὸν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς κατασκευασθέντα ὁμοῦ, ὡς ἄνωτέρω ἐξεθέσαμεν, μετὰ τοῦ καθολικοῦ χῶρον τῶν σταυροθολίων, ὅστις χρησιμοποιεῖται σήμερον ὡς μουσεῖον καὶ δίοδος διὰ τὴν προσπέλασιν εἰς τὸν γυναικωνίτην (εἰκ. 81 καὶ 83). Τὰ ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω τοίχου τοῦ καθολικοῦ, ὅστις ἐδρά-

¹ Ὁμοίαν διάταξιν τῆς κατοικίας τοῦ ἡγουμένου καὶ τοῦ σκευοφυλακίου ἄνωθεν τοῦ ἐξωνάρθηκος ἢ εἰς κτήριον προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ νάρθηκος συναντῶμεν, ὡς γνωστόν, εἰς πλείστας περιπτώσεις, ὡς εἰς τὸ Δαφνί (G. MILLET, *Daphni*, σ. 57), τοῦ ὁποίου παρέσχονεν παρομοίαν ἀναπαράστασιν τῆς ἄνωθεν τοῦ ἐξωνάρθηκος κατοικίας τοῦ ἡγουμένου καὶ τῶν σκευοφυλακίων (βλ. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, *Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου ΔΧΑΕ* τ. Γ', 1962, σ. 30-38, εἰκ. 11-16). Ὁμοίως εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χριστιάνου (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, *L'église byzantine de Christianou*, ἔ. ἀ. σ. 22, 23 καὶ 24), εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν Μονεμβασίας (G. MILLET, *École*, εἰκ. 59 καὶ σ. 124, σημ. 2, ἐνθα ἀναφέρονται πολλὰ παραδείγματα μὲ κατηχούμενα), εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῶν Θεσσαλονίκης (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη 1954*, πίν. 1α), εἰς τὸν Ὅσιον Μελέτιον ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνας (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME* τ. Ε', 1939-1940, σ. 80 καὶ 95 εἰκ. 27 καὶ *ABME* τ. Α', 1935, σ. 206 καὶ 208, εἰκ. 10 καὶ 11), εἰς τὴν Εὐαγγελίστριαν τοῦ Μυστρά (G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 31, 3), εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρά (G. MILLET, ἔ. ἀ. πίν. 18, 2 καὶ A. STRUCK, *Mistra. Eine mittelalterliche Ruinenstadt*, Wien - Leipzig 1910, σ. 84, εἰκ. 33), εἰς τὴν ἐν τῷ Παρθενῶνι βυζαντινὴν ἐκκλησίαν (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ μεσαιωνικὸς πύργος τοῦ Παρθενῶνος*, ΑΕ 1960, σ. 10, 11 καὶ 16), εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς τοῦ Μπάτσικοβο τῆς Βουλγαρίας (B. FILOW, *Altbulgarische Kunst*, Bern 1919, σ. 44, εἰκ. 39) κλπ.

² Ε. ΣΤΙΚΑΣ, *Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου*, σ. 37, εἰκ. 15 καὶ 16.

ζεται ἐπὶ τοῦ κάτωθεν τοίχου τῆς λιτῆς, παράθυρα εἶναι σήμερον φραγμένα διὰ τοιχοποιΐας ὃ δὲ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χώρου τούτου καλύπτει τὸ ἀέτωμα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 87), ὡς τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ συνέβαινε καὶ ἀρχικῶς, ὡς εἴπομεν.

Τέλος ὡς πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας κατ' ἀρχὰς ἐξελάβο-

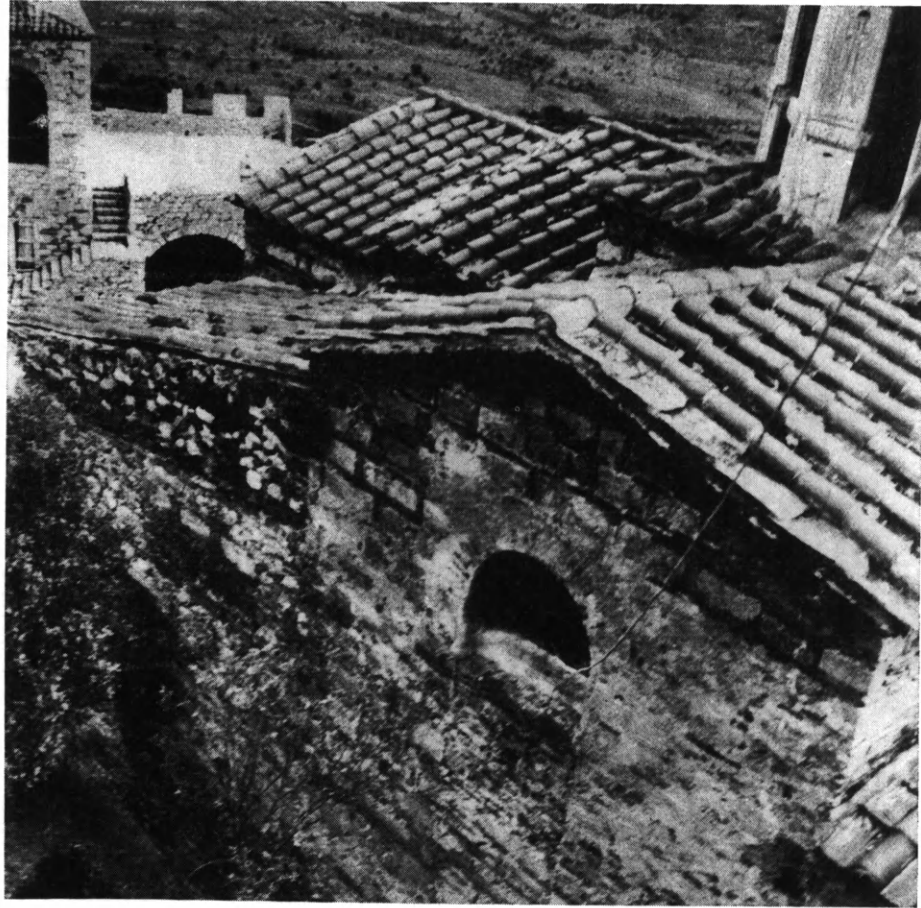

Εἰκ. 87. ΒΔ. ἄποψις τῶν στεγῶν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Δεξιὰ, τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖον καλύπτεται ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ἄνωθεν τῆς λιτῆς χώρου.

μεν, ὅτι οὗτος ἐκτίσθη μὲ κοινὴν ἀργολιθοδομήν¹ καὶ οὐχὶ μὲ πλινθοπερίβλητον μετὰ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐαν, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι πλευραὶ τοῦ ναοῦ, διότι ἡ πλευρὰ αὕτη ἦτο σχεδὸν ἀφανὴς λόγῳ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ ἐδάφους. Ἐν τούτοις προσεκτικωτέρᾳ ἔρευνᾳ ἀπέδειξεν ὅτι καὶ ὁ βόρειος οὗτος τοῖχος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἦτο κατεσκευασμένος ἀρχικῶς μὲ πλινθοπερίβλητον τοιχοποιΐαν. Τοῦτο

¹ Ὁ Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ (Ἐπιστ. Ἑπετ. Πολυτ. Σχ. Παν/μίου Θεσ/κης Δ', 1969, σ. 260, σημ. 3), δέχεται ὅτι ὁ βόρειος οὗτος τοῖχος εἶχε κτισθῇ μὲ ἀργολιθοδομήν διότι δὲν ἐφαίνετο.

πράγματι προκύπτει ἐξ ὑπολείμματος τοιαύτης τοιχοποιίας σωζομένου κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ ἀετώματος τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 88), πολλῶ δὲ μᾶλλον διότι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ τούτου εἶναι κατεσκευασμένος μὲ πλινθοπεριβλήτον τοιχοποιῖαν (εἰκ. 87). Προφανῶς λοιπὸν ἡ βόρειος πλευρὰ τῆς Παναγίας κατέρρευσε μεταγενεστέρως καὶ ἀνακατεσκευάσθη διὰ κοινῶν λί-

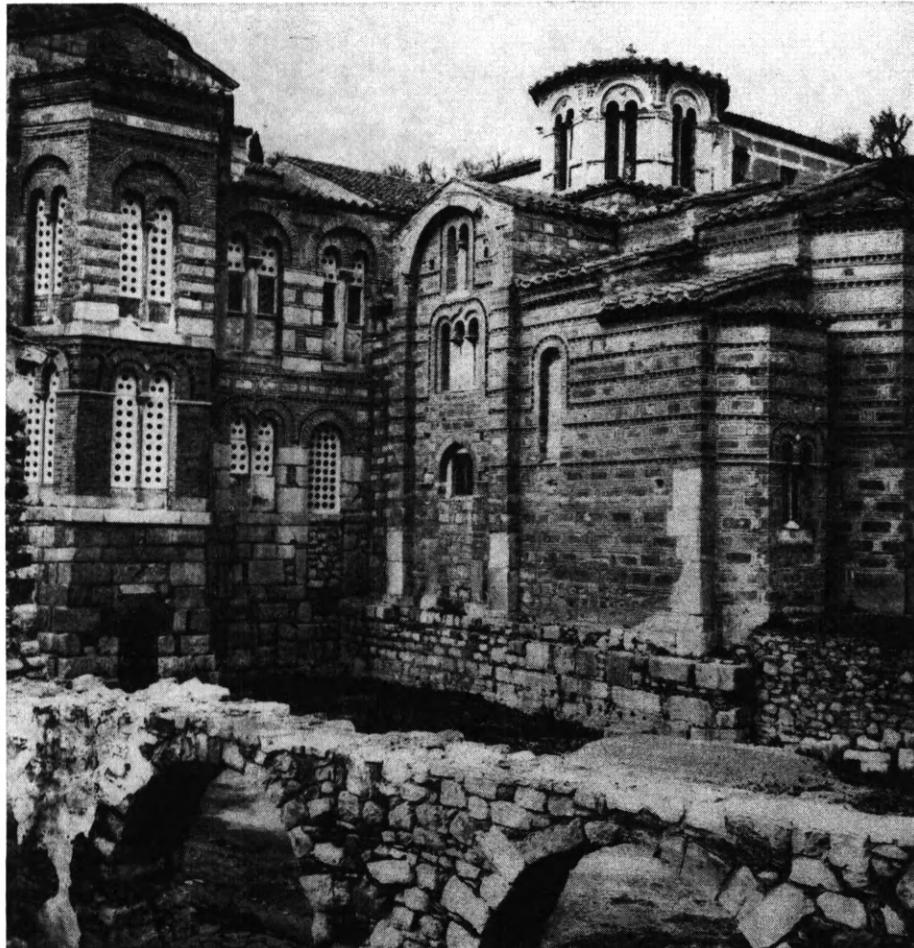
Εἰκ. 88. Τὸ βόρειον ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Κάτωθεν τῆς στέγης διακρίνονται ὑπολείμματα τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιίας.

θων¹. Τοῦτο προκύπτει α) ἐκ τοῦ ὅτι κάτωθεν τοῦ βορείου ἀετώματος φαίνονται καθαρῶς ἐσωτερικῶς τὰ ἴχνη τοῦ ἀρχικοῦ διλόβου παραθύρου, ὡς τοῦτο ὑφίσταται καὶ ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου νοτίου², ἐνῶ σήμερον ὑπάρχει ἐν μέγα μονόλοβον ἀνοιχθὲν προφανῶς μεταγενεστέρως (εἰκ. 88). β) Ἐκ τοῦ ὅτι ἡ στέγη τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ ναοῦ φαίνεται

¹ Ἐπανελημμένως εἶδομεν ἀνωτέρω εἰς πλεῖστα ἔγγραφα καὶ περιγραφὰς περιηγητῶν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εὗρίσκετο εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν.

² Τὸ δίλοβον τοῦτο ἀρχικὸν παράθυρον τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἀποκαθίσταται εἰς τὸ σχέδιον τῶν SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. πίν. 2.

σαφῶς ὅτι εἶχε καταρρεύσει καὶ ἀνακατεσκευάσθῃ ἐσφαλμένως, διότι, ἐνῶ ἡ στέγη τῆς ΝΑ. γωνίας ἀναλύεται εἰς δύο κεκλιμένα πρὸς Νότον ἐπίπεδα μὲ τὰς κάτωθεν ὁδοντωτὰς ταινίας καὶ τὴν πλινθοπερίβλητον κανονικὴν τοιχοποιΐαν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον καλύπτει τὸ γωνιαῖον διαμερίσμα τοῦ διακονικοῦ τὸ δὲ ἕτερον καὶ ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ πρώτου καλύπτει τὸ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τῶν σκελῶν τοῦ

Εἰκ. 89. Ἡ ΝΑ. ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Εἰς τὴν γωνίαν φαίνεται ἡ εἰς δύο ἀλλεπάλληλα κεκλιμένα πρὸς Νότον ἐπίπεδα κάλυψις τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ.

σταυροῦ σταυροθόλιον (εἰκ. 89), ἐν τούτοις εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν ὑπάρχει σήμερον μία ἐνιαία κακότεχνος κεκλιμένη πρὸς Ἀνατολὰς στέγη, ἥτις καλύπτει καὶ τὰ δύο ὡς ἄνω ἀντίστοιχα γωνιαῖα διαμερίσματα (εἰκ. 90 καὶ 91). Ἡ χονδροειδὴς κατασκευὴ τῆς κεκλιμένης ταύτης στέγης καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῆς τοίχων μαρτυρεῖ ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τῆς Παναγίας ἔχει ἀνακατασκευασθῇ.

Β'. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ

Ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, περαιτέρω ἔρευνα γενομένη εἰς τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν δύο ναῶν, πλὴν τῆς ὀπισθεν τοῦ χρυσοῦ κάμπου τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Βρεφοκρατούσης εὐρεθείσης πλινθοπεριβλήτου μετὰ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιίας καὶ

Εἰκ. 90. Ἡ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἔνθα φαίνεται ἡ μεταγενεστέρως κακοτέχνως ἀνακατασκευασθεῖσα κεκλιμένη πρὸς Ἀνατολὰς στέγη, ἣτις καλύπτει τὰ δύο γωνιαῖα διαμερίσματα.

τοῦ κατὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἡμικυκλικοῦ τόξου, ἔφθεν εἰς φῶς κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς, ἐκείνου δηλαδή ὁ ὁποῖος εἰσδύει εἰς τὸ καθολικόν (εἰκ. 67β καὶ 97), σημαντικὴν τοιχογραφίαν κειμένην ὀλίγον κάτωθεν τῶν ἀνωτέρω ἀποκαλυφθέντων καὶ ὀπισθιν τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ. Ἡ τοιχογραφία αὕτη εἰκονίζει, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν ἡ ὁποία τὴν συνοδεύει, τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ (ἔγχρ. πίν. Α) καὶ δὴ τὴν σκηνὴν ἐκείνην, καθ' ἣν οὗτος,

Ἡ ὑπὸ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Ἀριστερὰ ὁ ἐφαπτόμενος μετὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μαρμαρίνος κιονίσκος τοῦ βορείου τριλόβου ἀνοίγματος τοῦ καθολικοῦ, ὅστις καλύπτει μέρος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ.

Λεπτομέρεια τῆς ἀποκαλυφθείσης τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ.

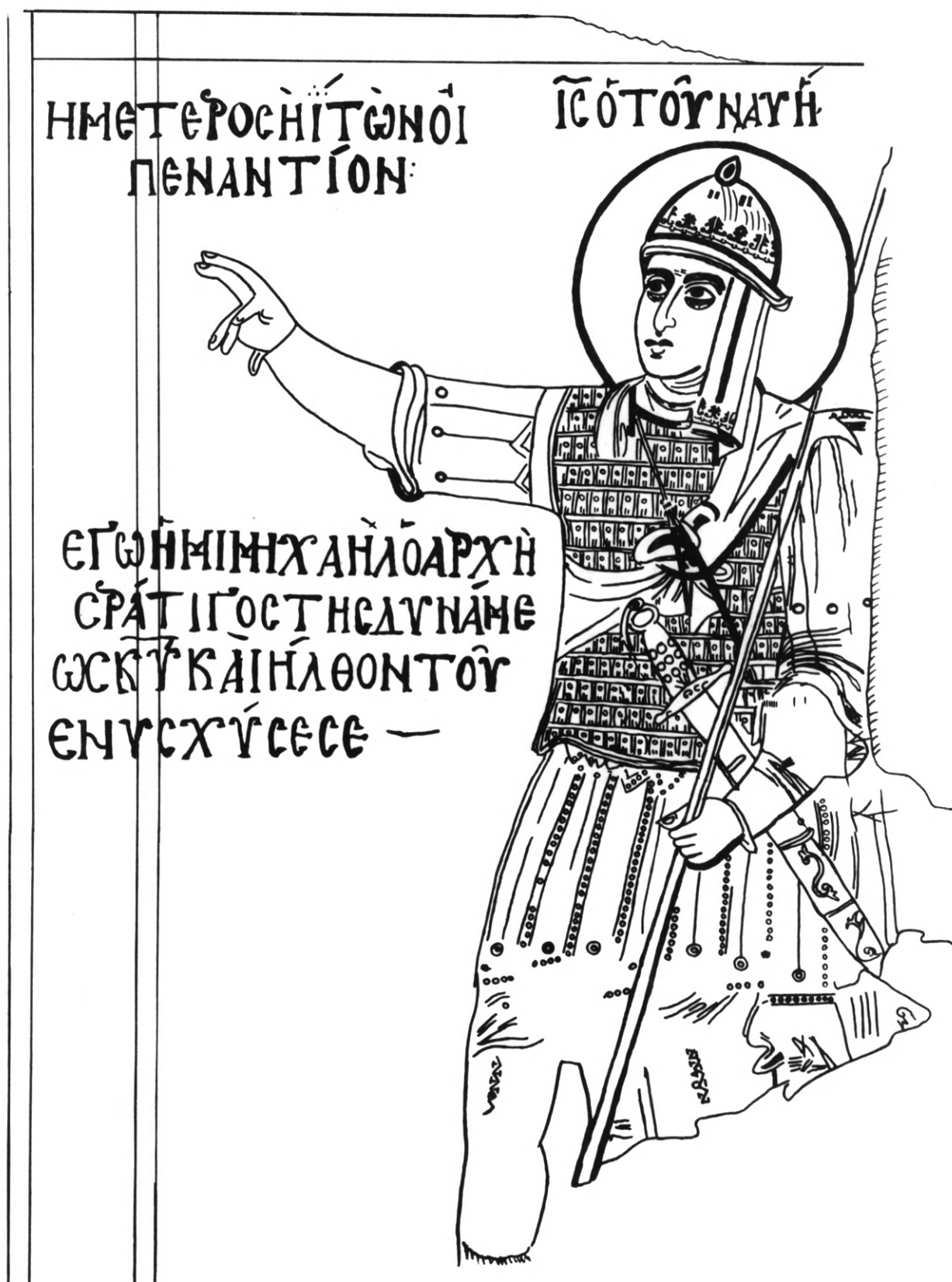
συμφώνως πρὸς τὴν Π. ΔΙΑΘΗΚΗΝ¹, «13: ἀναβλέψας τοῖς ὀφθαλμοῖς εἶδεν ἄνθρωπον ἐστηκότα ἐναντίον αὐτοῦ, καὶ ἡ ῥομφαία ἐσπασμένη ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ· καὶ προσελθὼν Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ· ἡμέτερος εἶ ἢ τῶν ὑπεναντίων; 14: ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ· ἐγὼ ἀρχιστράτηγος δυνάμεως Κυρίου νυνὶ παραγέγονα· καὶ Ἰησοῦς ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν καὶ εἶπεν αὐτῷ· δέσποτα, τί προστάσεις τῷ σῷ οἰκέτῃ; 15: καὶ

Εἰκ. 91. Ἡ Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἀριστερὰ εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν αἱ ἀρχικαὶ στέγαι. Δεξιὰ εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν ἡ μεταγενεστέρως κατασκευασθεῖσα κακότεχνος κεκλιμένη πρὸς Ἀνατολὰς στέγη.

λέγει ὁ ἀρχιστράτηγος Κυρίου πρὸς Ἰησοῦν· λῦσαι τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου· ὁ γὰρ τόπος, ἐφ' ᾧ νῦν ἔστηκας ἐπ' αὐτοῦ, ἅγιός ἐστι». Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου εἶναι γεγραμμένη εἰς τὴν ἡμετέραν τοιχογραφίαν ὑπεράνω τῆς χειρὸς τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (εἰκ. 92), τὴν ὁποίαν οὗτος τείνει προσαγορεύων τὸ ἐναντί του ἱστάμενον πρόσωπον, ἢ φράσις· «ἡμέτερος εἶ ἢ τῶν ὑπεναντίων;». Τὸ ἐναντί του ὅμως τοῦτο πρόσωπον δὲν σώζεται δυστυχῶς πλέον· διότι εὗρίσκετο ἐπὶ τοῦ ἔξωθεν τοῦ καθολικοῦ τμήματος τοῦ

¹ Π. Δ. (Ο'), Ἰησοῦς Ναυῆ Ε', 13 (ΚΕ').

Είχ. 92. Πιστόν γραμμικόν αντίγραφον τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Ἀριστερά ὁ μαρμάρινος κιονίσκος τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ, ὅστις ἀποκρύπτει τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς.

δυτικού τοίχου του ναού της Παναγίας και θά κατεστράφη μεταγενεστέρως μετ' άλλων τυχόν ύπαρχουσών εις τὸν υπόλοιπον δυτικὸν τοῖχον τοιχογραφιῶν, ἀφοῦ ὁ ἀνατολικὸς μακρὸς καὶ λεπτὸς μαρμάρινος κιονίσκος τοῦ βορείου τριβήλου τοῦ καθολικοῦ ἀποκρύπτει μερικὰ γράμματα ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν στίχων τῆς ἐπιγραφῆς (ἔγχρ. πίν. Α καὶ εἰκ. 92). Ὡς ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν τεταμένην χεῖρα ὁμῶς τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ σωζομένης ἐπιγραφῆς ἣτις λέγει: *ἐγὼ -ημι Μιχαὴλ ὁ Ἀρχιστράτιγος τῆς δυνάμεως Κυ(υρίο)υ καὶ ἦλθον τοῦ ἐνισχῶσε σε*, προκύπτει, ὅτι τὸ ἐναντι αὐτοῦ ἱστάμενον πρόσωπον ἦτο Μιχαὴλ ὁ Ἀρχιστράτηγος τῆς δυνάμεως Κυρίου. Τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν κείμενον τῆς Π. ΔΙΑΘΗΚΗΣ δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ συνομιλητοῦ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἀλλὰ μόνον τὴν φράσιν: *ἐγὼ ἀρχιστράτηγος δυνάμεως Κυρίου νυνὶ παραγέγονα*, ἐνῶ εἰς τὴν ἐξεταζομένην ἐπιγραφὴν ἀναφέρεται, πλὴν τοῦ ὀνόματος εἰμὶ *Μιχαὴλ*, καὶ ἡ φράσις *καὶ ἦλθον τοῦ ἐνισχῶσε σε* (= ἐνισχῶσαί σε). Τέλος ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ *Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυῆ*. Ἐξαιρέσει τοῦ κάτω μέρους τῶν ποδῶν ἡ ὀπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ ἀποκαλυφθεῖσα ὡς ἄνω τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, περιβεβλημένου τὴν στρατιωτικὴν στολὴν καὶ φέροντος κάλυμμα κεφαλῆς (κάσκαν) μετὰ τὸ πῖπτον ἀριστερὰ τοῦ προσώπου ἐπαυχένιον, φέρον κουφικὰς διακοσμήσεις παρομοίας πρὸς τὰς τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν (ἔγχρ. πίν. Β).

Ἡ τοιχογραφία αὕτη ἔχει ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν πολλὰς ὁμοιότητας μετὰ τὰς τοιχογραφίας τοῦ 11^{ου} αἰῶνος τὰς εὐρισκομένας εἰς τὰ παρεκκλήσια τοῦ καθολικοῦ καὶ εἰς τὴν κρύπτην, ἥτοι τοὺς σκιασμένους καὶ μεγάλους ὀφθαλμοὺς μετὰ τὸ ἀπλανὲς βλέμμα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ γραμμικὰ περιγράμματα τοῦ προσώπου (τῆς ρινός, τοῦ στόματος καὶ τῆς σιαγόνος) τονισμένα διὰ βαθείας ἀποχρώσεως. Ἐπειδὴ ὁμῶς τὸ γενικὸν ὕφος αὐτῆς εἶναι τελείως διάφορον, διὰ τοῦτο νομίζομεν ὅτι ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} ἢ τὸ πολὺ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος¹.

Ἡδη γεννᾶται τὸ ἐρώτημα· διατί ἀπεικονίσθη ἐκεῖ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ

¹ Παρομοίαν μετὰ τὴν ὡς ἄνω σκηνὴν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ μετὰ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ ἐναντι αὐτοῦ ἔχομεν α) εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ (εἰλητὸν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ Pal. Gr. 431). Τὸ εἰλητὸν τοῦτο ὁ DIBHL (Manuel d'art Byzantin², τ. 1^{ος}, Paris 1925, σ. 248 καὶ εἰκ. 122), τοποθετεῖ εἰς τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ὁ MOREY (Notes on East Christian Miniatures, Art Bulletin 11, 1929, σ. 48), ἐπίσης εἰς τοὺς περὶ τὸ 700 χρόνους. Ὁ TALBOT RICE (The Beginnings of Christian Art, London 1957, σ. 100), τάσσεται μᾶλλον μετὰ τὴν γνώμην τοῦ MOREY. Ὁ WEITZMANN ὁμῶς εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην του περὶ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (The Joshua Roll, Princeton 1948, σ. 38 καὶ 114) δέχεται, ὅτι τοῦτο εἶναι ἔργον τοῦ 10^{ου} αἰῶνος θεωρῶν αὐτὸ ὡς ἀρχαῖον καὶ ὀφειλόμενον εἰς τὸν ἀρχαῖόφιλον αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον (913-959), κατ' αὐτὸν δὲ καὶ ὁ Α. GRABAR (La peinture byzantine, σ. 171 (Skira), Genève 1953 καὶ Byzance, art byzantin du Moyen-âge, Paris 1963, σ. 43), τοποθετεῖ τὸ εἰλητὸν εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα. β) Ὁμοίαν ἀκριβῶς σκηνὴν μετὰ τὴν ἰδικήν μας ἔχομεν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον ἐπίσης τοῦ Βατικανοῦ (Κῶδιξ gr. 747. φ. 220^ρ) τοῦ 11^{ου} κατὰ τὸν WEITZMANN αἰῶνος, καὶ γ) εἰς τὴν Ὀκτάτευχον τοῦ Βατοπεδίου (Κῶδιξ 602. φ. 350^ν) τοῦ 13^{ου} κατὰ τὸν WEITZMANN αἰῶνος (Κ. WEITZMANN, ἔ. ἀ. σ. 6 καὶ 38 πίν. IV, 13 = Εἰλητὸν Βατικανοῦ, 14 = Κῶδιξ Βατικανοῦ gr. 747, φ. 220^ρ, 15 = Κῶδιξ Βατοπεδίου 602. φ. 350^ν). Περαιτέρω ὁμῶς εἰς τὰ ἀνωτέρω χειρόγραφα καὶ εἰς τὰς ἄλλας Ὀκτατεύχους, ὡς τοῦ Σεραγίου Κωνσταντινουπόλεως (T. OUSPENSKY, L'octateuque de la Bibliothèque du Sérail à Constantinople, Sofia 1907. Πρβ. Κ. ELLER-D. WOLF, Mosaiken, Fresken, Miniaturen, München 1967, σ. 29 καὶ εἰκ. 47), τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης (D. C. HESSELING, Miniatures de l'octateuque grec de Smyrne-Codices Graeci e Latini photographice dipicti,

τῆς Παναγίας ἢ εἰκῶν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ; Μήπως ἔχη καμμίαν σχέσιν μὲ τὸ γεγρονὸς ὅτι διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Βαρβάρας (ὅστις δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας) ἐχορήγησεν ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος Κρηνίτης, δεδομένου ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἐν γένει στρατηγοὶ εἶχον ὡς πρότυπον ἀνδρείας τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ, ὅπως π.χ. ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, ὅστις τὸν εἶχε ζωγραφῆσαι εἰς τὸ παλάτι του¹;

Γ'. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν σχέσις

Ὡς ἀνωτέρω ἐν σ. 7 ἐξεθέσαμεν, χάρις εἰς τὴν, κατὰ τὸν βιογράφον, γενναιοδωρίαν τοῦ στρατηγοῦ Κρηνίτη ἀνφοδομήθη τὸ 946, ζῶντος τοῦ Ὁσίου, πλησίον τοῦ ἐρημητηρίου του ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Βαρβάρας. Δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὁσίου, κατὰ τὸν βιογράφον πάντοτε, ἦτοι τὸ 955, μαθηταὶ τινες καὶ συμμονασταὶ αὐτοῦ «*Δυσὶ δὲ ὕστερον χρόνοις ἔνιοι τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν*»² πιθανώτατα ὁ πρεσβύτερος Γρηγόριος, ὁ Παγκράτιος καὶ ὁ Θεοδόσιος) ἐφρόντισαν ἀμέσως ὅπως πρῶτον μὲν τελειοποιήσωσι καὶ κοσμήσωσιν, ὅσον ἡδύναντο, τὸν τέως ἀτελῆ ναὸν τῆς ἁγίας Βαρβάρας, ἔπειτα δὲ νὰ μεταβάλουν τὴν ὄψιν τοῦ κελλίου, ἐνθα ἦτο ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου, καὶ εἰς ἱερὸν εὐκτήριον παγκάλως νὰ μετατρέψωσιν αὐτὸ εἰς σχῆμα σταυροῦ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Βαρβάρας καὶ τὸ περιέχον τὸ σῶμα τοῦ Ὁσίου κελλίον (τάφος) ἦσαν δύο διαφορετικαὶ κατασκευαί, αἱ ὁποῖαι ἔκειντο πλησίον ἀλλήλων καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου ἔκειτο ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Βαρβάρας.

Ὁ Ch. Diehl (1889)², λέγει περιέργως, ὅτι «εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, ἀφιερωμένην σήμερον εἰς τὸν Ὁσίον Λουκᾶν καὶ διακεκοσμημένην μὲ μάρμαρα καὶ ψηφιδωτά, δυνάμεθα ν' ἀναγνωρίσωμεν τὸν ναὸν τῆς θείας μάρτυρος Βαρβάρας: σήμερον, λέγει, ὁ Ἅγιος ἀντικατέστησε τὴν ἁγίαν ἐντὸς τοῦ μοναστηρίου (dans le sanctuaire): ἀλλ' ἐντὸς τῆς κρύπτῃς τῆς ἐκκλησίας ἀκόμη ἀφιερωμένης εἰς τιμὴν τῆς ἁγίας Βαρβάρας ἐπανευρίσκομεν τὴν μνήμην τῆς ἀρχικῆς ἀπονομῆς. Ἐντὸς τῆς μὲ μικροτέρας διαστάσεις ἐκκλησίας, ἢ ὁποία στηρίζεται ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ

Suppl. VI, Leyden 1909) καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ (Il Rotulo di Giosue, κείμενον, πίν. Α-Κ), αἱ ὁποῖαι εἶναι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (CH. DIEHL, ἔ. ἀ. τ. 2, σ. 617. Πρβ. K. WEITZMANN, ἔ. ἀ. σ. 6 καὶ 38), εἰς τὰς ὁποίας ἀπεικονίζονται τὰ κατορθώματα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἔχομεν πλῆθος ἄλλων σκηνῶν, ἐνθα ἐμφανίζεται ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ εἰς τὴν ἰδίαν στάσιν μὲ τὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ: ἦτοι μὲ τὴν στρατιωτικὴν στολὴν, θώρακα, κράνος μὲ ἐπαυχένιον, δόρυ καὶ σπάθην καὶ μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐκτεινομένην ἐμπρὸς καὶ πρὸς τὰ ἄνω καὶ δὴ καὶ μὲ φωτοστέφανον (O. M. DALTON, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, εἰκ. 271. Πρβ. B. N. LAZAREV, Istoria vizantiiskoi zhivopisi, Moscwa 1947-48, εἰκ. 119. Ὁμοίως εἰς κώδικα Ὁκτατεύχου τῆς Μ. Βατοπεδίου (παρὰ LAZAREV, ἔ. ἀ. εἰκ. 411) καὶ εἰς κώδικα τῆς μονῆς Παντελεήμονος τοῦ ἁγίου Ὁρους (παρὰ G. GALAVARIS, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton 1969, εἰκ. 166 (M. Παντελεήμονος, κώδ. 6, φ. 153^v), βλ. καὶ σ. 136). Εἰς τὴν ἀνωτέρω στάσιν βλέπομεν τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ, ἥδη ἀπὸ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, εἰς ψηφιδωτὸν τῆς Sta Maria Maggiore (C. CECCHELLI, I Mosaici della basilica di Sta Maria Maggiore, Torino 1956, πίν. 45), (432-444) εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Στῆθι ἡλιε, ἐνθα τρέπει εἰς φυγὴν τοὺς Ἀμορρίτας.

¹ Διγενὴς Ἀκρίτας (Ἐκδ. Μηλιαράκη), στ. 4032: Καὶ Ἰησοῦ τὰς τοῦ Ναυῆ ἐνδόξους ἀριστείας.

² CH. DIEHL, L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc, Paris 1889, σ. 9-10.

ή όποία φέρει τώρα τὸ ὄνομα τῆς Θεοτόκου, δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν τὸ ἱερὸν εὐκτήριον (l'oratoire), μικρότερον ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐναπετέθησαν τὰ λείψανα τοῦ Ἀγίου». Δηλαδή ὁ Diehl δέχεται, οὔτε ὀλίγον οὔτε πολύ, ὅτι τὸ μέγα καθολικὸν εἶναι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, ὁ δὲ ναὸς τῆς Παναγίας εἶναι τὸ «ἱερὸν εὐκτήριον», ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου, ἐνῶ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, κατὰ τὸν βιογράφων, ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας καὶ τὸ «ἱερὸν εὐκτήριον» ἦσαν δύο ἀνεξάρτητοι κατασκευαί. Περαιτέρω ὁ Diehl¹ ἀναγκάζεται, λόγῳ τῶν ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ δύο μαρμαρίνων ἐπιγραφῶν, αἵτινες ὁμιλοῦν περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου γενομένης ὀρθομαρμαρώσεως εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά, νὰ δεχθῇ κάπως ὅτι πρέπει «νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν παρούσαν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Βαρβάρας». Καὶ καταλήγει: «Μία πρώτη ἐκκλησία, ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ἀγίαν Βαρβάραν, ἡ ὁποία ἤρχισε νὰ ἀνοικοδομηθῇ κατὰ τὸ 942 ὑπὸ τοῦ Κρηνίτου, στρατηγοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἐτελειώθη τὸ 951, ὑπὸ τῶν ἰδρυτῶν τῆς μονῆς. Πλησίον αὐτῆς ἐν μικρὸν εὐκτήριον ἀνηγέρθη, κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους, πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀγίου Λουκά. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἀρχικὰ κτήρια φαίνεται καλῶς ὅτι τίποτε δὲν ὑφίσταται σήμερον».

Οἱ μελετήσαντες ὁμως συστηματικώτερον τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκά Schultz καὶ Barnsley (1901)² δέχονται ρητῶς ὅτι ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου, ὅστις μετετράπη εἰς ἱερὸν εὐκτήριον σχήματος σταυροῦ, ἔκειτο πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, διότι γράφουν: «Ἐν πάσῃ περιπτώσει φαίνεται σαφῶς ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας καὶ τὸ περιέχον τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου κελλίον ἦσαν χωρισταὶ κατασκευαὶ κείμεναι πλησίον ἀλλήλων καὶ ὅτι ὁ Ἅγιος δὲν ἐτάφη ἐν τῷ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας. Τὸ προσκυνητᾶριον τοῦ ἁγίου ποὺ ὑπάρχει σήμερον εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν συμπεραίνομεν ὅτι εὐρίσκεται ἀκριβῶς ἢ περίπου ὑπεράνω τῆς ἀρχικῆς θέσεως τοῦ τάφου του (ὅστις, ὡς θὰ ἀποδείξωμεν ἀργότερον, εὐρίσκεται εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τῆς κρύπτης) ὁ δὲ ναὸς τῆς Θεοτόκου κατέχει τὴν θέσιν τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας τῆς ἁγίας Βαρβάρας». Περαιτέρω, σχετικῶς μὲ τὸ κύριον θέμα μας διὰ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας, λέγουν³: «Τὸ σημεῖον συνταντήσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν εἶναι περίεργον κομμάτι κτηρίου, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ προσεκτικὴν ἔρευναν. Θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ γενικοῦ σχεδίου, ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ νάρθηκος τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας παρεκκλίνει, ἔρχεται λοξὰ πρὸς τὴν γραμμὴν τοῦ βορείου τοίχου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἐνῶ ὑπεράνω, εἰς τὸν γυναικωνίτην, ὁ βόρειος αὐτὸς τοῖχος τρέχει καθ' ὅλον τὸ μῆκος παραλλήλως μέχρι τῆς ΒΑ. γων-

¹ CH. DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 10 - 12.

² SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 16 - 17.

³ SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 21 - 22. Ὁ G. MILLET, École, σ. 6, ὑποσημ. 3, λέγει ὅτι: «SCHULTZ καὶ BARNSLEY, p. 22, montrent, par l'examen du monument, qu'au point de jonction entre les deux églises, le catholicon actuel emprunte dans le bas le mur de la primitive église de Sainte-Barbe, tandis que dans le haut l'actuelle Panaghia s'appuie sur le catholicon.», ἐνῶ οἱ SCHULTZ - BARNSLEY δὲν λέγουν αὐτὸ ὡς πρὸς τὸ δεύτερον σημεῖον, διότι γράφουν: «... ἐνῶ ὑπεράνω τοῦ θόλου του, ὁ νέος τοῖχος εἶχε κτισθῇ κανονικῶς καὶ ἔφερε δύο παράθυρα ἵνα φωτίζουν τὸν γυναικωνίτην». Πράγματι, ὡς ἀπεδείξαμεν, ὑπεράνω τοῦ γυναικωνίτου «dans le haut» ἀντιθέτως δὲν στηρίζεται ἡ Παναγία ἐπὶ τοῦ καθολικοῦ, ἀλλὰ τὸ καθολικὸν ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

νίας. Προσεκτική εξέταση τοῦ διαγράμματος τῆς εἰκόνης 12 (τῶν Schultz καὶ Barnsley) δεικνύει ὅτι τὸ περιέργον αὐτὸ τεμάχιον μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν νάρθηκος τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας ἢ παλαιότερου κτηρίου μονωρόφου ἐδῶ, καθ' ὃν χρόνον ἐκτίζετο ἡ μεγάλη ἐκκλησία καὶ ἡ γωνία τῆς τελευταίας ταύτης ἐκκλησίας ἦτο κτισμένη οὕτως ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς αὐτό, ἐνῶ ὑπεράνω τοῦ θόλου του ὁ νέος τοῖχος εἶχε κτισθῇ κανονικῶς καὶ ἔφερε δύο παράθυρα (τώρα ἐντοιχισμένα) ἵνα φωτίζουν τὸν γυναικωνίτην (βλ. πίν. 2 τῶν Schultz καὶ Barnsley). Νομίζομεν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας σκεπαστὴ στοὰ εἶναι μεταγενεστέρα καὶ ἀποκλίνομεν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ πρώτη ἐκκλησία εἰς τὸ μέρος αὐτὸ εἶχε κτισθῇ ἐκεῖ ὅπου τώρα ἴσταται ἡ μικροτέρα ἐκκλησία καὶ ὅτι ἡ μεγάλη ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἤρχισε νὰ κτίζεται ἀργότερον, ἐσχεδιάσθη μὲ διάφορον ἄξονα ἀπὸ τὸν τότε ὑφιστάμενον εἴτε ἔνεκα ἀκριβεστερου προσανατολισμοῦ εἴτε ἵνα προσαρμοσθῇ καλύτερον εἰς τὸν κενὸν χώρον τῆς αὐλῆς, ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ μοναστηριακὰ κτήρια ἀνηγέρθησαν τότε. Ἐφ' οὗ ἐτελείωσεν ἡ μεγάλη ἐκκλησία, ἡ παλαιότερα ἐκκλησία, ἥτις θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο συνεχῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνεγέρσεως τῆς νέας, εἴτε θὰ περιέπεσεν εἰς κατάστασιν μὴ ἐπισκευάσιμον, εἴτε ἔνεκεν ἄλλης αἰτίας — ἴσως ἐπειδὴ ἦτο πολὺ μικρὰ — θὰ κατηδαφίσθη, ἐπὶ δὲ τῆς θέσεώς της θὰ ἐκτίσθη ἡ ὑπάρχουσα τώρα».

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω λοιπὸν οἱ Schultz καὶ Barnsley δέχονται: α) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας καὶ ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου, ὅστις μετετράπη εἰς ἱερὸν εὐκτήριον σχήματος σταυροῦ, ἦσαν χωρισταὶ κατασκευαὶ κείμεναι πλησίον ἀλλήλων.

β) ὅτι τὸ προσκυνητῆριον, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει σήμερον εἰς τὸ καθολικόν, εὐρίσκεται ἀκριβῶς ἢ ὀλίγον ὑπεράνω τῆς ἀρχικῆς θέσεως τοῦ τάφου.

γ) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου κατέχει τὴν θέσιν τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀγίας Βαρβάρας.

Τέλος δ) δέχονται μὲν τὴν ὑπαρξιν παλαιότερας ἐκκλησίας (ἥτοι τῆς ἀγίας Βαρβάρας), ἥτις ὑφίστατο καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο συνεχῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνεγέρσεως τῆς μεγάλης (τοῦ καθολικοῦ), ἀλλ' ὅτι αὕτη εἴτε θὰ περιέπεσεν εἰς κατάστασιν μὴ ἐπισκευάσιμον εἴτε θὰ κατηδαφίσθη καὶ εἰς τὴν θέσιν της κατεσκευάσθη ἡ Παναγία. Ἐνῶ λοιπὸν ἐπλησίασαν εἰς τὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλ. ἡ ὑφισταμένη ἐκκλησία τῆς Παναγίας εἶναι ἡ ἀρχικὴ ἀγία Βαρβάρα (ἀφοῦ ἀναφέρουν ὅτι αὕτη, δηλ. ἡ ἀρχικὴ «θὰ περιέπεσεν εἰς κατάστασιν μὴ ἐπισκευάσιμον»), δὲν ἀντελήφθησαν ἐν τούτοις ὅτι ἡ παλαιὰ ἐκκλησία (ἀγία Βαρβάρα), ὡς ἀνωτέρω ἀπεδείξαμεν, οὐδέποτε κατηδαφίσθη ἀλλ' ὑφίσταται ὡς ναὸς τῆς Παναγίας, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἀργότερον ἔλαβεν ὡς προστάτριας τοῦ μοναστηρίου καὶ ἡγαπημένης τῶν βυζαντινῶν¹, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ προστάτρια τῆς μονῆς ἀγία Βαρβάρα περιορίσθη ἐντὸς τῆς σκοτεινῆς κρύπτῃς.

Τὰ ὅσα ἐν συνεχείᾳ λέγουν οἱ Schultz καὶ Barnsley ὅτι: «Ἡ παλαιότερα αὕτη ἐκκλησία θὰ ἦτο τοποθετημένη πιθανῶς μὲ τὸν ἄξονά της παράλληλον πρὸς τὸν παρόντα βόρειον καὶ νότιον τοῖχον, ἀλλ' ὅταν ἤρχισε νὰ κτίζεται ἡ νέα (ἡ Παναγία) θὰ ἐθεωρήθη προτιμότερον νὰ τεθῇ παραλλήλως πρὸς τὴν ἤδη τελειωθείσαν μεγαλυ-

¹ CH. DIEHL, ἔ. ἀ. σ. 12.

τέραν ἐκκλησίαν (τὸ καθολικὸν)» καὶ ὅτι «Ἐν τούτοις δυσκολίαι θὰ προέκυψαν ἢ οἰκονομικοὶ λόγοι θὰ παρουσιάσθησαν, οἵτινες ὠδήγησαν τοὺς κατασκευαστὰς νὰ χρησιμοποιήσουν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον τὸ παλαιὸν θεμέλιον...», δὲν εὐσταθοῦν· διότι ἡ παλαιότερα αὕτη ἐκκλησία ἦτις, ὡς ἀνωτέρω προέκυψε, δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἁγίαν Βαρβάραν (νῦν Παναγίαν), ἐκτίσθη ἀσφαλῶς ἐξ ὑπαρχῆς λοξά, εἴτε λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, εἴτε διότι ἐχρησιμοποιήθησαν χάριν οἰκονομίας τὰ θεμέλια ὑφισταμένου ἐκεῖ προχριστιανικοῦ κτηρίου. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουν, ὡς γνωστόν, πλεῖστα παραδείγματα ἀσυμμετρίας εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς¹.

Τέλος ὁ Wulff (1903)² λέγει ὅτι: «Ἡ κρύπτη πάντως ἔχει καὶ σήμερον σταυρόμορφον τὴν κάτοψιν» (βλ. εἰκ. 3 τοῦ Wulff καὶ εἰκ. 93 ἰδικήν μας) ὡς δηλ. ἦτο τὸ «ιερὸν εὐκτήριον», τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου. Ἐν συνεχείᾳ προσθέτει ὁ Wulff: «Εἰς τοῦτο προσθετέον ὅτι (ἡ κρύπτη) εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ της περιλαμβάνει ἓνα τρίτον, σήμερον ἀνοικτόν, ἀλλ' ἄνευ ὁστῶν τάφον καὶ μάλιστα ἀκριβῶς κάτωθεν τῆς θέσεως ἔνθα εἰς τὴν ἄνωθεν ἐκκλησίαν ἐτέθη τὸ προσκυνητάριον τῶν λειψάνων τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Τοῦτο πρέπει νὰ μᾶς ἐνισχύσῃ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ τάφος, ἔνθα ἐτάφη, οὐδέποτε μετεκινήθη. Καὶ μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ καλῶς ὅτι ἀκριβῶς εἰς αὐτὴν τὴν γωνίαν τοῦ καθολικοῦ συνάπτεται ἡ μικροτέρα ἐκκλησία (εἰκ. 2 τοῦ Wulff)». Περαιτέρω ὁ Wulff δέχεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας κατεσκευάσθη συγχρόνως ἢ ὀλίγον ἀργότερον μὲ τὸ καθολικόν (ἐνῶ συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον), ἀφ' ἑτέρου δ' ὅτι εἰς τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὑπῆρχεν ἤδη ἀρχαιότερον κτήριο ὅταν κατεσκευάσθη ἡ κρύπτη καὶ ὁ μέγας ναός, χωρὶς ὁμως νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι τὸ παλαιὸν τοῦτο κτήριο εἶναι ὁ νῦν ναὸς τῆς Παναγίας (δηλ. ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Βαρβάρας). Τέλος δέχεται ὅτι τὸ καθολικὸν ἐκτίσθη ὁμοῦ μετὰ τῆς Κρύπτης καὶ ὅτι τὴν σημερινὴν ὀνομασίαν τῆς Κρύπτης, εἰς τὴν ὁποίαν δίδεται τώρα τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Βαρβάρας, ὀφείλομεν νὰ ἐγκαταλείψωμεν, διότι στηρίζεται ἐπὶ μεταγενεστέρᾳ παραδόσεως.

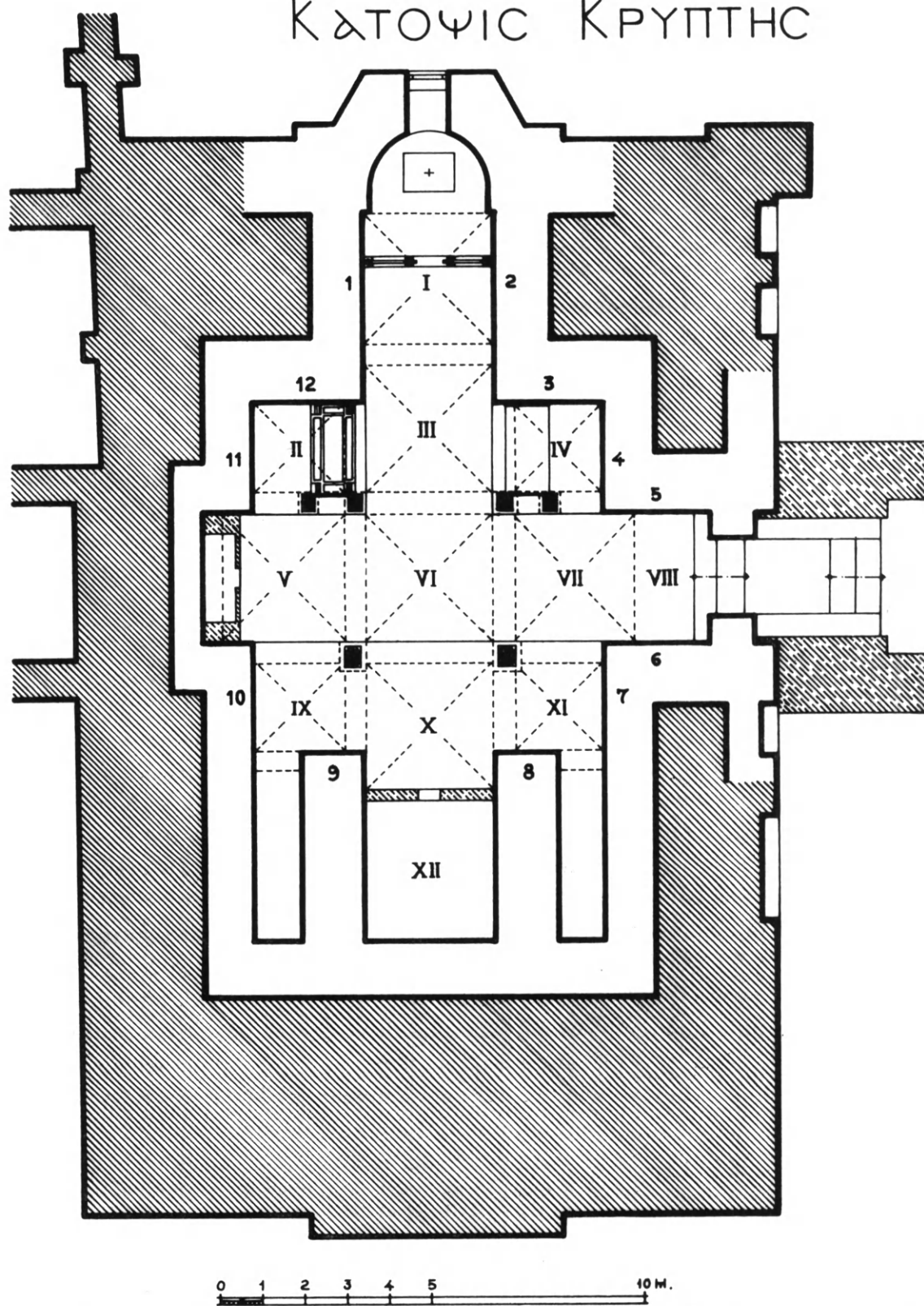
Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα πιστεύομεν ὅτι· α) Τὸ κελλίον εἰς τὸ ὁποῖον ἔζη ὁ Ὁσῖος καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν του ἐτάφη καὶ τὸ ὁποῖον οἱ μαθηταὶ καὶ οἱ συμμονασταὶ αὐτοῦ μετέβαλον εἰς ἱερὸν εὐκτήριον σχήματος σταυροῦ, ἔκειτο παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Βαρβάρας (νῦν Παναγίας), ἦτο δὲ ἐν μικρὸν παρεκκλήσιον, ὡς δέχεται καὶ ὁ Millet³, ὅστις λέγει: «Le catholicon et la Panaghia de Saint-Luc remplacèrent alors les deux églises primitives édifiées, l'une par le saint lui-même, en 942, l'autre après sa mort (948 ou 950) par ses disciples sur son tombeau. Il est clair que le catholicon, honneur de la Grèce, ne saurait être

¹ G. MILLET, École, σ. 35 καὶ ὑποσ. 7. Βλ. καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ABME Θ, 1961, σ. 4 καὶ εἰκ. 2, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Εὐρυτανίας τοῦ 10ου αἰῶνος· τούτου οἱ τοῖχοι ἦσαν λοξοὶ ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Τὸ μνημεῖον τοῦτο ἔκειτο παρὰ τὴν δεξιὰν ὁχθὴν τῆς Μέργδοβας ἐνῶ τώρα ἐχάθη ὀριστικῶς — θῦμα καὶ αὐτὸ τῆς ἐκτελέσεως τῶν μεγάλων προοδευτικῶν ἔργων — διότι ἐτάφη 80 μ. ὑπὸ τὸ ὕδωρ τοῦ ἐσχάτως ἐκεῖ κατασκευασθέντος φράγματος τοῦ Ταυρωποῦ (Μέργδοβας).

² O. WULFF, ἔ. ἀ. σ. 3.

³ G. MILLET, École, σ. 6.

ΚΑΤΟΨΙΣ ΚΡΥΠΤΗΣ

Είκ. 93. Ἡ κάτοψις τῆς κρύπτης, ἣτις πιθανότατα ἦτο τὸ «ἱερὸν εὐκτήριον» σχήματος σταυροῦ, εἰς τὴν θέσιν *V* ἀριστερά, περιεῖχε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου, ἐκτίσθη δὲ τὸν 11^{ον} αἰῶνα ὁμοῦ μὲ τὸ καθολικόν.

confondu avec «l'oratoire en forme de croix» mentionné par le biographe et *pareil sans doute à ces chapelles funéraires rencontrées par Miss Bell, en si grand nombre, sur le plateau d'Anatolie*. Τὸ μικρὸν τοῦτο λοιπὸν ἐπιτάφιον παρεκκλήσιον, ὅπερ περιεῖχε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου καὶ τὸ ὁποῖον «παγκάλως» διεκόσμησαν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, θὰ ἔφερε τὰ μετὰ κουφικῶν διακοσμήσεων ἀνάγλυφα καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ 10^{ου} αἰῶ-
νος, τὰ ὁποῖα ἀνεύρομεν κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς καὶ ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω ἐν σ. 17-22¹. Τὸ αὐτὸ παρεκκλήσιον θὰ ἔφερεν ἐπίσης καὶ ὀρθομαρμάρωσιν συμφώνως πρὸς τὰς, ἐπὶ τεσσάρων μικρῶν μαρμαρίνων πλακῶν, ἐπιγραφὰς τὰς ἐντοιχισμένας ἄνωθεν ἐξω-
τερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναὸν τοῦ καθολικοῦ, αἵτινες ἀναφέρουν τὸν μοναχὸν Γρηγόριον καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην «μαρμάρωσιν», καὶ αἱ ὁποῖαι καθ' ἡμᾶς, ὡς ἐν σ. 22-25 ὑπεστηρίξαμεν, ἀνῆκον εἰς τὸν πρῶτον ὡς ἄνω μικρὸν σταυρικὸν ναόν· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ διαστάσεις των εἶναι τόσον μικραὶ (0.18 × 0.34 μ.) ὥστε νὰ εἶναι ἐκτὸς κλίμακος διὰ τὸ μέγα καθολικόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἶναι σαφεστάτη ἢ δευτέρα χρῆσις αὐτῶν, ὡς τοῦτο βλέπομεν εἰς τὴν λεπτομέρειαν τῶν εἰκόνων 94 καὶ 95, ἔνθα οἱ μὲν γύρω ἄρμοι εἶναι ἀκανόνιστοι αἱ δὲ παρυφαὶ τῶν μαρμα-
ρίνων πλακῶν τεθραυσμένα.

β) Ἀργότερον κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὅτε, καθ' ἡμᾶς, ἐπρόκειτο νὰ ἀνε-
γερθῇ τὸ μέγα καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά, προφανῶς ὁ ἀρχιτέκτων διὰ νὰ τοποθε-
τήσῃ τοῦτο εἰς τὸν πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Ἀγίας Βαρβάρας) ἐλεύθερον χώρον
τῆς αὐλῆς, καθήρεσε τὸ ἐκεῖ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν καὶ εἰς χαμηλοτέραν στάθμην τοῦ
ναοῦ τῆς Παναγίας (Ἀγίας Βαρβάρας) κείμενον μικρὸν σταυρικὸν παρεκκλήσιον καὶ
εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ κατεσκεύασε τὸ νῦν μέγα καθολικόν, ὁμοῦ μετὰ τῆς κάτωθεν κρύ-
πτῆς, ὡς τοῦτο ἐγένετο καὶ ἀλλαχοῦ π.χ. εἰς Δαφνί, Ἁγίον Νικόλαον στὰ Καμπιά,
εἰς τὸ κατὰ τὸ 1962 ἀποκαλυφθὲν εἰς θέσιν «Μετόχι» ἢ «Πύργος» παρὰ τὴν Ἀντί-
κυραν ὀκταγωνικοῦ τύπου παραλαύριον τοῦ Ὁσίου Λουκά κλπ. Κατὰ συνέπειαν δὲν
ἀποκλείεται τὸ ἱερὸν εὐκτήριον νὰ ἦτο αὐτὴ αὕτη ἢ κρύπτη, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἔχει σταυ-
ρικὸν σχῆμα² (εἰκ. 93) καὶ εὐρίσκεται κάτωθεν τῆς θέσεως τὴν ὁρίαν κατέχει σήμερον
τὸ προσκυνητᾶριον (λειψανοθήκη) ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ. Εἰς τὸ μέγα καθολικὸν τὸ
ὁποῖον ἀνηγέρθη ἄνωθεν τοῦ σταυρικοῦ παρεκκλησίου (ἱεροῦ εὐκτηρίου), ἐτοποθετήθη
βραδύτερον τὸ προσκυνητᾶριον ἀκριβῶς ἄνωθεν καὶ ὑψηλότερον τοῦ εἰς χαμηλοτέραν
στάθμην εὐρισκομένου τάφου (εἰκ. 93, ν), οὕτως, ὥστε νὰ λάβῃ θέσιν ἐντὸς τοῦ μεγα-
λοπρεποῦς καθολικοῦ. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ γενομένη ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου
τοῦ Ὁσίου καὶ ἡ τοποθέτησις αὐτοῦ εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ προσκυνητᾶριον
(λειψανοθήκην), γεγονός ὅπερ εἰδικὸς Κανὼν μνημονεύει λέγων: *Σὼμ' ἐκ τάφοιο
τρίτῃ μαῖτον Λουκά ἀνεκομίσθη*³, παρὰ τὴν κατὰ τὸν βιογράφον τελευταίαν ἐπιθυμίαν
τοῦ Ὁσίου, ὅστις ἐζήτησε τὰς τελευταίας αὐτοῦ στιγμὰς ἀπὸ τὸν «πρεσβύτερον» μο-
ναχὸν Γρηγόριον νὰ ταφῇ ἐντὸς τοῦ κελλίου του *«Τὸν τόπον ἐν' ᾧ κατάκειμαι...»*⁴.

¹ Οἱ SCHULTZ καὶ BARNSEY, ἔ. ἀ. σ. 12 καὶ 33, λέγουν ὅτι μαρμάρινα γλυπτὰ τεμάχια, τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως ἀνῆκον εἰς τὰ ἀρχικὰ κριτήρια τῆς μονῆς, εἶναι ἐντοιχισμένα εἰς μεταγενέστερα κτήρια αὐτῆς.

² SCHULTZ καὶ BARNSEY, ἔ. ἀ. πίν. 3.

³ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 102. Βλ. καὶ G. MILLET, École, σ. 6, ὑποσ. 3.

⁴ MIGNE E. Π. τ. 111, στ. 473, 476. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 53.

Εἰκ. 94. Λεπτομέρεια τῆς ἄνωθεν καὶ ἐσωτερικῶς τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναὸν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐπὶ δύο μαρμαρίνων πλακῶν ἐπιγραφῆς. Διακρίνεται σαφῶς ἡ δευτέρα χρῆσις τῶν πλακῶν αὐτῶν α) ἐκ τῶν γύρωθεν ἀρμῶν κακῆς ἐφαρμογῆς μὲ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν καὶ β) ἐκ τῶν ἀνωμάλως τετραυσιμένων παρυφῶν.

Εἰκ. 95. Συνέχεια τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς ἣτις ἀναφέρει τὴν «μαρμάρωσιν». Διακρίνονται οἱ γύρωθεν ἀκανόνιστοι ἀρμοὶ προσαρμογῆς.

Διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ μοναχοὶ πανηγυρίζουν ἐν τῇ μονῇ δύο ἑορτάς, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν 7^{ην} Φεβρουαρίου τὴν Κοίμησιν τοῦ Ὁσίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν 3^{ην} Μαΐου τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου του¹. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ ἀνακομιδὴ νὰ μὴ ἔλαβε χώραν ἐντὸς τοῦ μεγάλου καθολικοῦ, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ πρώτου μικροῦ ναοῦ, τὸν ὁποῖον ἤγειραν δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὁσίου οἱ μαθηταὶ καὶ οἱ συμμονασταὶ αὐτοῦ, ὅστις περιεῖχε τὸν τάφον του².

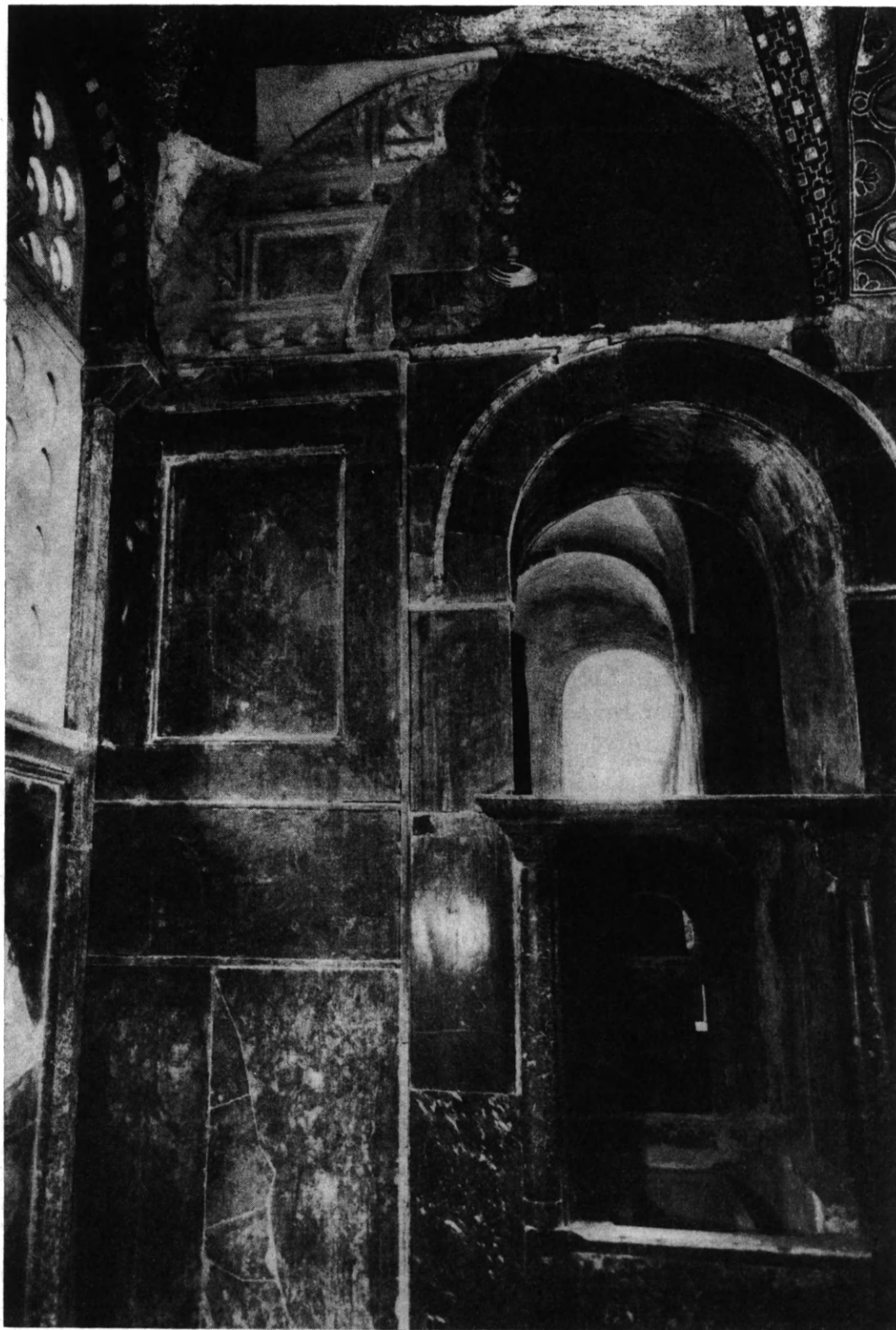
γ) Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐπειδὴ ὁ τάφος τοῦ ἁγίου ἔκειτο παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Ἀγίας Βαρβάρας), ὁ ἀρχιτέκτων ἠναγκάσθη νὰ προσαρμόσῃ τὴν παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν πλευρὰν τοῦ ἀνεγειρομένου κτηρίου τοῦ καθολικοῦ πρὸς τὸν ὑφιστάμενον ἐκεῖ παλαιότερον ναὸν τῆς Ἀγίας Βαρβάρας.

Διὰ τὸν ρηθέντα λόγον 1) κατέλαβε τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν, ὅπερ ἀπετέλεσε τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 67, β καὶ 97). Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπενεδύθη κατὰ τὸ κάτω ἀριστερὸν μέρος, ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου τοῦ σταυροθολίου μέχρι τοῦ ἐδάφους, δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἥτις ἐκάλυψεν, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, τὴν ἐκεῖ ὑπάρχουσαν τοιχογραφίαν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (εἰκ. 84, IN). ἀφ' ἑτέρου δὲ διεσκευάσθη τὸ εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ ἰδίου ὡς ἄνω τοίχου ὑφιστάμενον, ὡς ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, ἡμικυκλικὸν τόξον. Τὸ τόξον τοῦτο, ὅπερ ὑφίστατο ἀρχικῶς εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας (νῦν Παναγίας), εἶχεν ἄνοιγμα μὲν 1.76 μ., ὕψος δὲ κλειδὸς 4.37 μ. καὶ πάχος 1.12 μ. (παρένθ. πίν. Γ). Μετεσκευάσθη ὅμως καὶ ἐγίνε χαμηλότερον καὶ μὲ μικρότερον ἄνοιγμα, ἥτοι μὲ ὕψος κλειδὸς 3.26 μ. καὶ ἄνοιγμα 1.04 μ., ἀλλὰ μὲ τὸ αὐτὸ πάχος, οὕτως ὥστε ἄνω μὲν αὐτοῦ νὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ ἡ ψηφιδωτὴ παράστασις τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης, κάτω δὲ νὰ κατασκευασθῇ τὸ προσκυνητᾶριον καὶ νὰ τεθῇ ἐντὸς τοῦ ἐξ 1.12 μ. πάχους τοῦ ἡ λειψανοθήκη τοῦ Ὁσίου (εἰκ. 96), ἐντὸς τῆς ὁποίας πιθανῶς νὰ ἐτέθησαν βραδύτερον τὰ ὁστὰ αὐτοῦ ἐκ τοῦ εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην καὶ εἰς χαμηλοτέραν στάθμην εὑρισκομένου ἀρχικῶς τάφου του (εἰκ. 93, V).

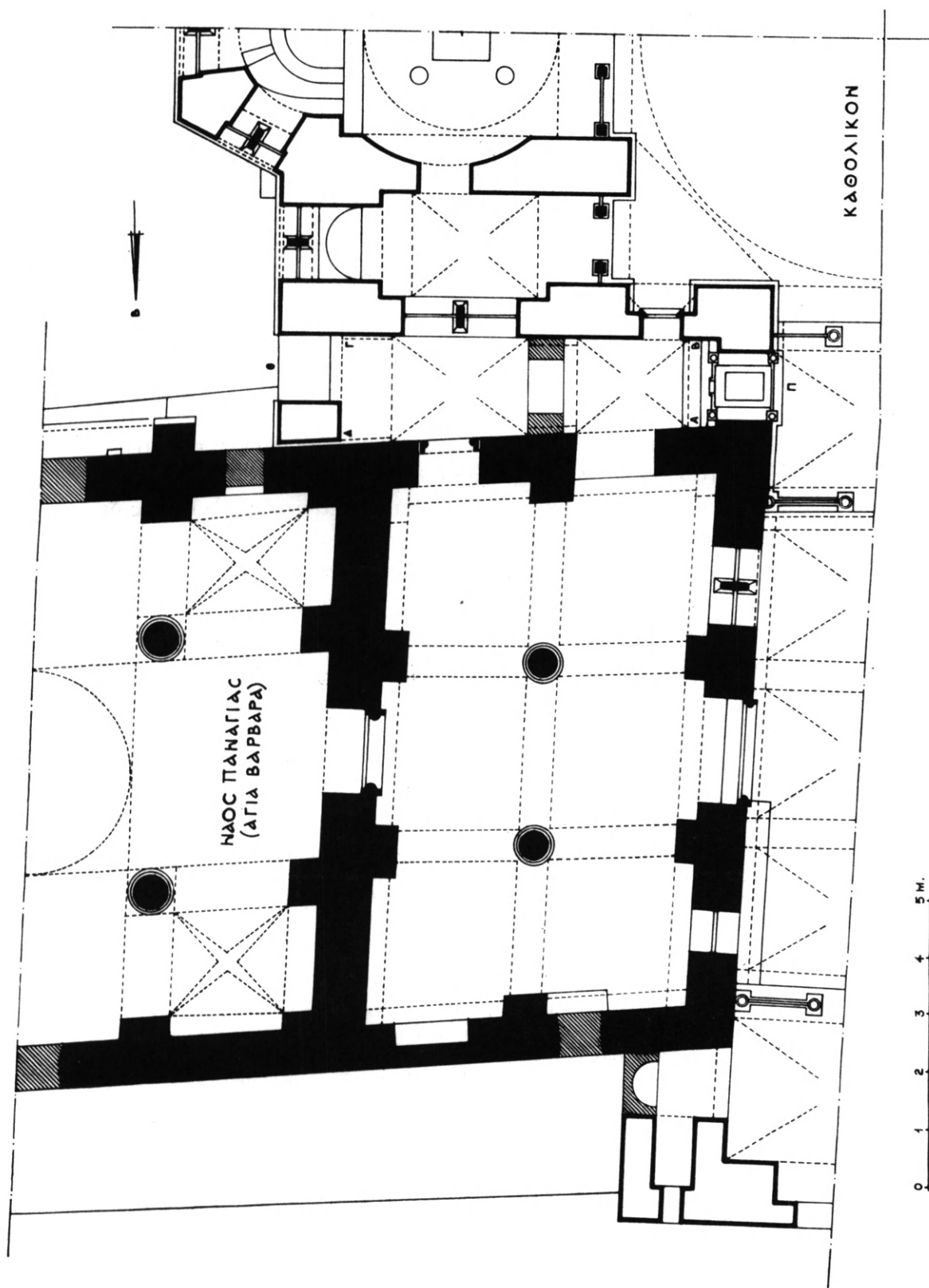
2) Κατέλαβεν ἐπίσης τὸ μέγα καθολικὸν ὅλον τὸν νότιον τοῖχον τῆς λιτῆς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας (νῦν Παναγίας), μήκους 7.60 μ., ὅστις ἔφερε δύο θύρας καὶ οὕτω μετὰ

¹ Εἰς κανόνας τῆς Ἀκολουθίας σχετικoὺς μὲ τὴν Ἀνακομιδὴν τοῦ Λειψάνου τοῦ Ὁσίου μνημονεύεται ἐπανειλημμένως *Φιλόθεός* τις ὡς ἐκτελέσας τὴν Ἀνακομιδὴν, ὁ αὐτὸς δὲ φέρεται καὶ ὡς διατελέσας ἡγούμενος (βλ. ΚΡΕΜΟΝ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 99, 100 καὶ 130). Ἐπίσης εἰς τὴν Κρύπτην (εἰκ. 93), εἰς τὰ στηθάρια τοῦ ΒΑ. καὶ τοῦ ΝΑ. σταυροθολίου (ὑπ' ἀριθ. II καὶ IV), βλέπομεν εἰκονιζόμενον δις ἐκ δεξιῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, εἰς μὲν τὸ ΒΑ. εἰς νεαρὰν ἡλικίαν τὸν μάρτυρα Ἅγιον Φιλόθεον εἰς δὲ τὸ ΝΑ. ὑπέργηρον τὸν Ὁσιον Φιλόθεον. Περὶ τοῦ ἡγουμένου Φιλοθέου οὐδεμίαν δυστυχῶς πληροφορίαν ἡ εἰδησιν ἠδυνήθημεν νὰ εὑρωμεν, ὥστε νὰ ἐξακριβώσωμεν πότε οὗτος ἔζησε. Διὰ τὸν ἀναφερόμενον ὅμως εἰς τὸν κανόνα Γρηγόριον, ἐνθα γίνεται μνεία περὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ὁσίου (ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 129) γνωρίζομεν ὅτι εἶναι ὁ συμμοναστὴς τοῦ Ὁσίου, ὅστις κατὰ τὸν βιογράφον ἐμερίμνησε διὰ τὴν ταφὴν του. Ἐπίσης, ὡς ἀνωτέρω ἐν σ. 26 εἶδομεν, ὁ ποιήσας τὸν κανόνα «Λουκᾶν ἐπαινῶ τὸ κλέος τῆς Ἑλλάδος» εἶναι ὁ ὑμνογράφος Γαβριήλ, ὅστις κατὰ τὸν Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ - ΚΕΡΑΜΕΑ (Byz. Zeitsch. τ. 12, 1903, σ. 171-172), βλ. καὶ Ν. ΒΕΗΝ (Byzant. Neugr. Jahrb., 1934-35, σ. 180-181), ἔζησε περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος. Τέλος γνωρίζομεν ὅτι ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ «Θεόδωρος τοῦ Λεονάρδου» ἔζησε πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος (βλ. ὁμοίως ἀνωτ. σ. 26).

² Βλ. SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 34.

Είκ. 96. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ, ὅστις εἶναι τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Βαρβάρας (νῦν Παναγίας). Ἀριστερά, ἡ ὀρθομαρμάρωσις, ὁπισθεν τῆς ὁποίας ἀνευρέθη ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Δεξιὰ, τὸ μετασκευασθὲν ἀρχικὸν τόξον, ἐνθα κατεσκευάσθη τὸ προσκυνητᾶριον (λειψανοθήκη) τοῦ Ὁσίου.

Είχ. 97. Ὁ μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν χώρος (ΑΒΓΔ), τοῦ ὁποῦ ἐξωγραφῆθη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα μόνον τὸ πρὸς Δυσμᾶς καὶ παρὰ τὸ προσκυνητᾶριον διαμέρισμα καὶ ἀπετέλεσε τὸ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ.

Π = τὸ προσκυνητᾶριον (λειψανοθήκη). Θ = ἡ πρὸς Ἀνατολᾶς θύρα εἰσόδου.

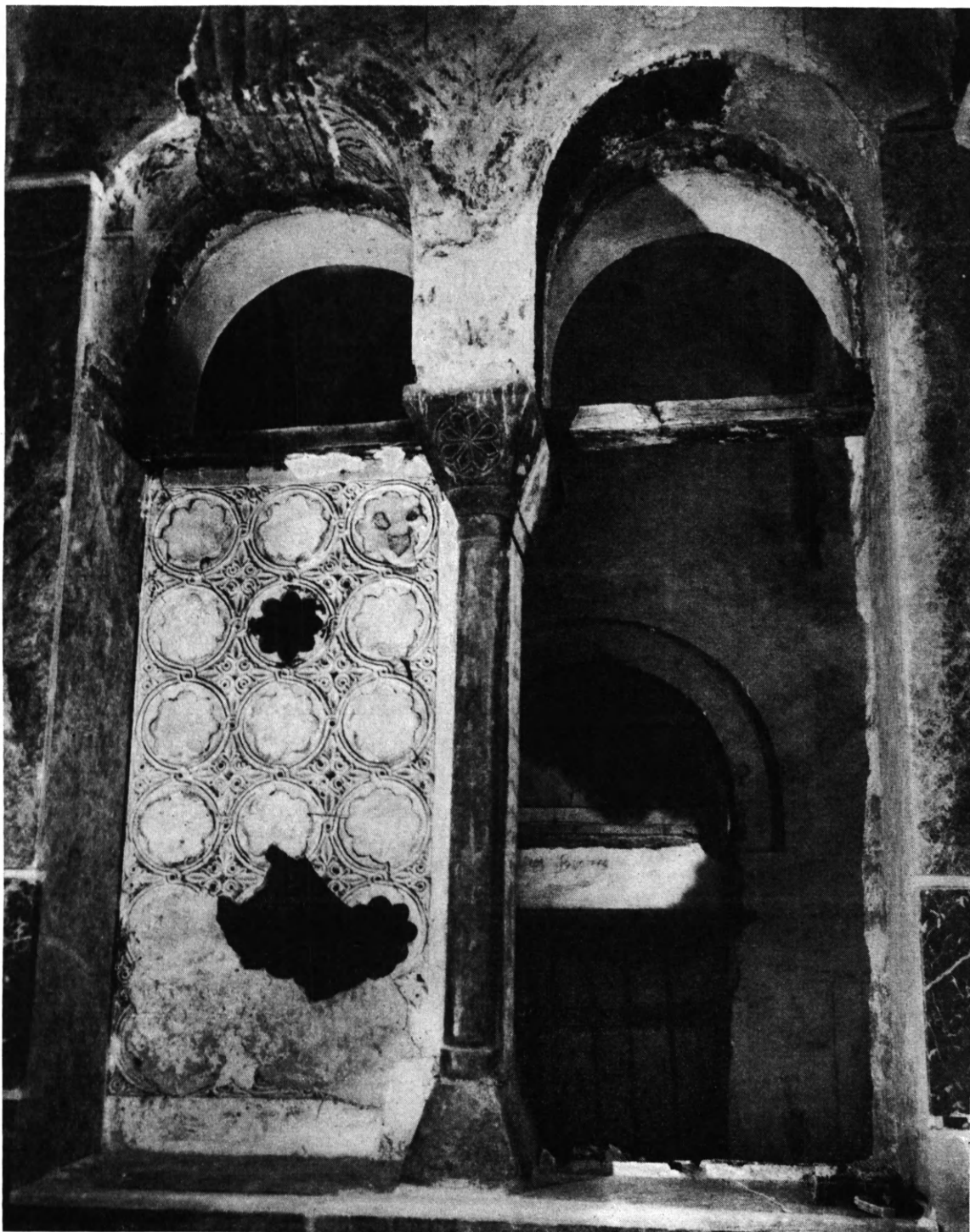
τὴν κατασκευὴν, κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ καθολικοῦ, τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τοῦ βορείου τοίχου τῆς προθέσεως, προέκυψε τὸ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν διαμέρισμα (ΑΒΓΔ) τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 97).

ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΝ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τὸ βορειοανατολικὸν τοῦτο διαμέρισμα (ΑΒΓΔ) τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 97) περι-
κλείεται: α) ἀπὸ τὸν νότιον τοῖχον τῆς λιτῆς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας (νῦν Παναγίας) χρησι-
μεύοντα ὡς βόρειον τοῖχον αὐτοῦ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἐπεχρίσθη καὶ ἐξωγραφήθη κατὰ τὸν
11^{ον} αἰῶνα (σώζονται ἀκόμη τοιχογραφίαι του) ¹ καὶ οὕτως ἐκαλύφθη ἡ πλινθοπερίβλητος
μετὰ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐα του, τὴν ὁποίαν ἀνεύρομεν ἐσχάτως (εἰκ. 70).
Ὁ τοῖχος οὗτος τῆς λιτῆς φέρει δύο θύρας, αἱ ὁποῖαι φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἀνέγερσιν
τοῦ καθολικοῦ ἦσαν σχεδὸν πάντοτε κλεισταί, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ σήμερον, β) ἀπὸ
τὸν νότιον τοῖχον, ὅστις εἶναι ὁ βόρειος τοῖχος τῆς Προθέσεως τοῦ καθολικοῦ καὶ φέρει
μῖαν μικρὰν θύραν εἰσόδου εἰς αὐτὸ ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν, καὶ ἐν δίλοβον παρὰθυρον, τὸ
ὁποῖον μεταγενεστέρως ἦτο κλεισμένον διὰ τοιχοποιΐας, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ὁποίας
ἀνεκαλύψαμεν ὅτι ἔφερεν ὠραῖον ἐξ εἰδικοῦ γύψου μετὰ βυζαντινῆς πλαστικῆς διακο-
σμήσεως διάτρητον φεγγίτην (εἰκ. 98). Ὁ ἀποκαλυφθεὶς φεγγίτης εἶναι ἀσφαλῶς τῆς ἀρχι-
κῆς κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ, διότι τὰ βυζαντινὰ πλαστικὰ κοσμήματα τὰ ὁποῖα φέρει
εἶναι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ εἶναι ὅμοια μὲ ὅλα τὰ ἄλλα παλαιὰ λείψανα γυψίνων τεμα-
χίων φεγγιτῶν, ἅτινα εὗρομεν εἰς τὰ ἐντοιχισμένα παρὰθυρα τοῦ καθολικοῦ καὶ τὰ
ὁποῖα μᾶς ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν ὅλων τῶν παραθύρων
αὐτοῦ, γ) ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, ὅστις βαίνων καθέτως πρὸς τὸν τοῖχον τῆς
Παναγίας ἀπλῶς ἐφάπτεται αὐτοῦ, χωρὶς νὰ συνδέεται πρὸς αὐτὸν ὀργανικῶς κατὰ
τὴν ΝΑ. γωνίαν, καθ' ἣν συναντῶνται οἱ δύο ναοί. Οὗτος ἔφερε μῖαν μεγάλην τοξω-
τὴν θύραν (εἰκ. 40, 67, α καὶ 97, θ), πλάτους 1.07 μ. καὶ ὕψους 4.36 μ., ἡ ὁποία ἦνοιγε
πρὸς Ἀνατολὰς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ὠδήγει εἰς ἐν ἄνδρον (ταράτσαν) ², ἐκ τοῦ ὁποίου
κατήρχετο τις διὰ κλίμακος εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς αὐλὴν τῆς μονῆς. Τὸ κατώφλιον
τῆς θύρας καὶ τὸ δάπεδον τοῦ ΒΑ. τούτου διαμερίσματος ἦσαν κατὰ 2.65 μ. ὑψηλό-
τερον τῆς στάθμης τῆς αὐλῆς. Τέλος δ) ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, ἣτις φέρει τὸ μετα-
σκευασθὲν τοξωτὸν ἄνοιγμα (ὄπερ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὸν ναὸν

1 Εἰς τὸ ΒΑ. τοῦτο παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, σώζονται ἀκόμη ἐπὶ
μὲν τοῦ βορείου (νοτίου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας) τοίχου ὁ ἅγιος Κυριακὸς (πίν. 78α), παρὰ τὸ δυτικὸν
ἄκρον, καὶ ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἄνωθεν τοῦ Προσκυνηταρίου ὁ Ὅσιος
Λουκάς, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ ὁ
ἅγιος Νικόλαος (πίν. 78β), ἀριστερώτερον 2 ὁλόσωμοι ἅγιοι ἡμικατεστραμμένοι καὶ ἄνωθεν αὐτῶν ἐπὶ
τοῦ νοτίου μετώπου τοῦ σταυροθολίου μόλις διακρίνονται δεξιᾷ μὲν ὁ Ὅσιος κατ' ἐνώπιον, ἀριστερᾷ δὲ
Ὁ ἅγιος (διότι φέρει φωτιστέφανον) προσφέρων εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν τὴν Ἐκκλησίαν, εἰς δὲ τὸ σταυρο-
θόλιον κοσμήματα. Πλὴν τοῦ Ἀγίου Κυριακοῦ καὶ ἐν μέρει τοῦ Ἀγίου Νικολάου ὅλαι αἱ ἄλλαι τοιχο-
γραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τούτου εἶναι πολὺ ἐφθαρμέναι. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐκ τοῦ διαμερίσματος τούτου
ἐξωγραφήθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος μόνον ὁ ὑπὸ τὸ δυτικὸν σταυροθόλιον καὶ παρὰ τὸ προσκυνη-
τάριον χώρος, ἐνθα σώζονται αἱ ἀνωτέρω τοιχογραφίαι.

2 SCHULTZ καὶ BARNESLEY, ἔ. ἀ. σ. 20 καὶ πίν. 9. Εἰς τὴν θύραν αὐτὴν ἐτέθη τελευταίως εἰς τὸ ἄνω
μέρος φεγγίτης, τὸ δὲ κάτω τμήμα ἔμεινε κτισμένον, ἐνῶ πρέπει νὰ ἀποκατασταθῇ ὡς θύρα, δηλ. ὡς ἦτο
ἀρχικῶς.

Εικ. 93. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς κατὰ χώραν ἀρχαῖος γύψινος μετὰ βυζαντινῆς διακοσμήσεως διάτρητος φεγγίτης εἰς τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ βορείου τοίχου τῆς Προθέσεως τοῦ καθολικοῦ.

τῆς Ἀγίας Βαρβάρας), ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἰσήρχετό τις εἰς τὸ βόρειον σταυροθόλιον τοῦ καθολικοῦ. Κάτωθεν τοῦ τόξου τούτου (καμάρας βάθους 1.12 μ.), ἐτέθη ἀργότερον τὸ προσκυνητᾶριον (λειψανοθήκη) (εἰκ. 69), ἔνθα ὑποτίθεται ὅτι ἐτέθη τὸ λείψανον τοῦ Ὁσίου κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν αὐτοῦ ἐκ τοῦ εἰς τὴν κρύπτην τάφου του.

Ὡς καὶ ἀνωτέρω (σ. 74) ἐσημειώσαμεν, γεννᾶται ἤδη τὸ ἐρώτημα· εἰς τί ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ἐν λόγῳ βορειοανατολικὸς οὗτος χώρος τοῦ καθολικοῦ; Καθ' ἡμᾶς διεισροφώθη, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ ὡς παρεκκλήσιον αὐτοῦ, ἐκεῖ δὲ προσήρχοντο οἱ ἀσθενεῖς καὶ πλῆθος προσκυνητῶν διὰ νὰ παρακαλέσουν τὸν Ὁσίον νὰ τοὺς θεραπεύσῃ καὶ νὰ προσκυνήσουν τὸν τάφον του· διότι τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο περιελάμβανε τὸ προσκυνητᾶριον καὶ τὸ λείψανον τοῦ Ὁσίου, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, εὕρισκετο εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ διαμερίσματος κάτωθεν τοῦ τόξου. Οὕτω ἐξηγεῖται διατί τὸ εἰς τὴν ἀνατολικὴν θύραν τοῦ παρεκκλησίου τούτου ὑπάρχον μαρμάρινον κατώφλιον, πλάτους 1.10 μ., μήκους 0.96 μ. καὶ πάχους 0.28 μ., εἶναι εἰς μέγαν βαθμὸν ἐφθαρμένον, προφανῶς λόγῳ τῆς μεγάλης χρήσεως ἥτοι ἐκ τῶν πατημάτων τοῦ διὰ τῆς θύρας ταύτης μεγάλου ἀριθμοῦ εἰσερχομένων καὶ ἐξερχομένων προσκυνητῶν τοῦ τάφου (λειψανοθήκης) τοῦ Ὁσίου. Ἐξ ἄλλου φρονοῦμεν ὅτι τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν περιηγητῶν Spon καὶ Wheeler ἀναφερόμενον χώρον, τὸν ὁποῖον εἶδον, ὅτε κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1676 ἐπεσκέφθησαν ταύτην. Ἴδου τί γράφουν σχετικῶς οἱ ὡς ἄνω περιηγηταί: Ὁ μὲν Wheeler (ἐκ μεταφράσεως, ὡς λέγουν οἱ Schultz καὶ Barnsley¹, τῆς γαλλικῆς περιγραφῆς τοῦ Spon εἰς τὴν ἀγγλικὴν) γράφει²: «Συνεχομένως πρὸς αὐτὴν (δηλ. τὸ καθολικόν) εἶναι κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν (γράφει βόρειον) μία ἄλλη μικρὰ ἐκκλησία ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ἀγίαν Παρθένον. Αὕτη εἶχε μίαν ὠραίαν στοὰν (τὴν λιτὴν) ὑποστηριζομένην ὑπὸ δύο κορινθιακῶν πεσσῶν (κιόνων) μὲ τὰ ὠραῖά των κιονόκρανα. Ἐντελῶς πλησίον αὐτῆς εἶναι μία ἄλλη (ἐκκλησία), ἡ ὁποία εἶναι ὑπεράνω, εἰς ἀνώτερον χώρον, ἀφιερωμένη εἰς τὸν Ἅγιον Sopito. Ἐκεῖ ἔφερον τοὺς ἀσθενεῖς τῶν νὰ μένουν καὶ λέγουν ὅτι συχνὰ ἐθεραπεύοντο διὰ θαύματος».

Τὸ γαλλικὸν ὅμως κείμενον τοῦ Spon παρεποίησεν ὁ Wheeler κατὰ τὴν μετάφρασιν ὠρισμένων λέξεων. Ἴδου τί γράφει ὁ Spon³: «Υπάρχει μία ἄλλη μικρὰ ἐκκλησία πολὺ πλησίον πρὸς Νότον (συνεχομένη μὲ τὸ καθολικόν), ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ἀγίαν Παρθένον, ὅπου εἰς τὴν στοὰν (λιτὴν) ἔχει δύο ὠραίους μαρμαρίνους κίονας μὲ τὸ κορινθιακὸν κιονόκρανόν των. Ὁ χώρος ὁ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἐν δωματίον κεκαλυμμένον, τὸ ὁποῖον φέρει μίαν ἐκκλησίαν ἐπάνω του ἀφιερωμένην εἰς τὸν Ἅγιον «Sopito», ὅπου ὠδήγουν τοὺς ἀσθενεῖς τῶν, οἵτινες ἐθεραπεύοντο ἐκεῖ, ὡς λέγουσι, διὰ θαύματος». Τὸ ὑπὸ τοῦ Spon ἀναγραφόμενον «L'espace d'entre ces deux églises est une chambre couverte, qui a une église dessus dédiée à saint

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 5.

² G. WHEELER, A Journey into Greece in Company of Dr. Spon of Lyons, London 1682, βιβλ. IV, σ. 321.

³ J. SPON καὶ G. WHEELER, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Lyon 1678, τ. 2, σ. 74. Πρβ. καὶ G. WHEELER, Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant, A la Haye 1723, τ. 2, σ. 60-72. Ὁμοίως καὶ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΝ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 246.

Sopito...» κατὰ τὴν μετάφρασιν εἰς τὴν ἀγγλικὴν σαφῶς παρεποιήθη, διότι τὸ «qui a une église dessus» σημαίνει «τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπάνω του (= φέρει) μίαν ἐκκλησίαν», δηλ. ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ χώρος εἶναι μία ἐκκλησία καὶ οὐχὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Wheeler μεταφρασθὲν ὅτι «ἐντελῶς πλησίον αὐτῆς (δηλ. τοῦ καθολικοῦ) εἶναι μία ἄλλη (ἐκκλησία), ἡ ὁποία εἶναι ὑπεράνω εἰς ἀνώτερον χώρον (= above in an upper Room) ἀφιερωμένη εἰς τὸν Ἅγιον Sopito...».

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω λοιπὸν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω περιηγητῶν μνημονευόμενος ὡς ἐκκλησία μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν χώρος εἶναι ἀναμφισβητήτως τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν βορειοανατολικὸν διαμέρισμα (ΑΒΓΔ, εἰκ. 97)¹ ὅπου, ὡς λέγουν οἱ περιηγηταί, ὠδηγοῦντο οἱ ἀσθενεῖς διὰ νὰ θεραπευθοῦν. Πράγματι δὲ οὕτω συνέβαινε, διότι, ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν, ἐκεῖ εὐρίσκετο τὸ προσκυνητᾶριον μὲ τὸ λείψανον τοῦ Ὁσίου, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, ἐθεράπευε πολλοὺς ἀσθενεῖς καὶ ἔκαμνε πολλὰ θαύματα. Φαίνεται ὅτι ὁ χώρος οὗτος ἐθεωρεῖτο πλέον ὡς ἐκκλησία (παρεκκλήσιον), ἥτις ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἔνθα ἦτο ἡ εἴσοδος, εὐρίσκετο εἰς ὑψηλότεραν στάθμην ἀπὸ τὴν αὐλὴν κατὰ 2.65 μ. ἦτο δὲ ἀφιερωμένη εἰς τὸν ἅγιον Sopito, «τὸν Σωτήρα»² ἢ «τὸν Σώζοντα», δὲν ἦτο δὲ ἄλλος ὁ Σωτὴρ ἢ, καθ' ἡμᾶς, ὁ Σώζων ἀπὸ τὸν Ὁσίον Λουκᾶν, ὅστις ἔσωζε τοὺς ἀσθενεῖς, τοὺς ὁποίους ἐθεράπευε διὰ θαυμάτων. Ἐξ ἄλλου εἶναι παγκοίνως γνωστόν, ὡς ἄλλωστε τὸ ἀναφέρει ἐπανειλημμένως καὶ ὁ βιογράφος³, ὅτι πανταχόθεν ὠδηγοῦντο ἀσθενεῖς εἰς τὴν μονὴν διὰ νὰ προσκυνήσουν εἰς τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου καὶ νὰ παρακαλέσουν νὰ τοὺς θεραπεύσῃ, πράγματι δὲ πολλοὶ ἐθεραπεύοντο διὰ θαυμάτων.

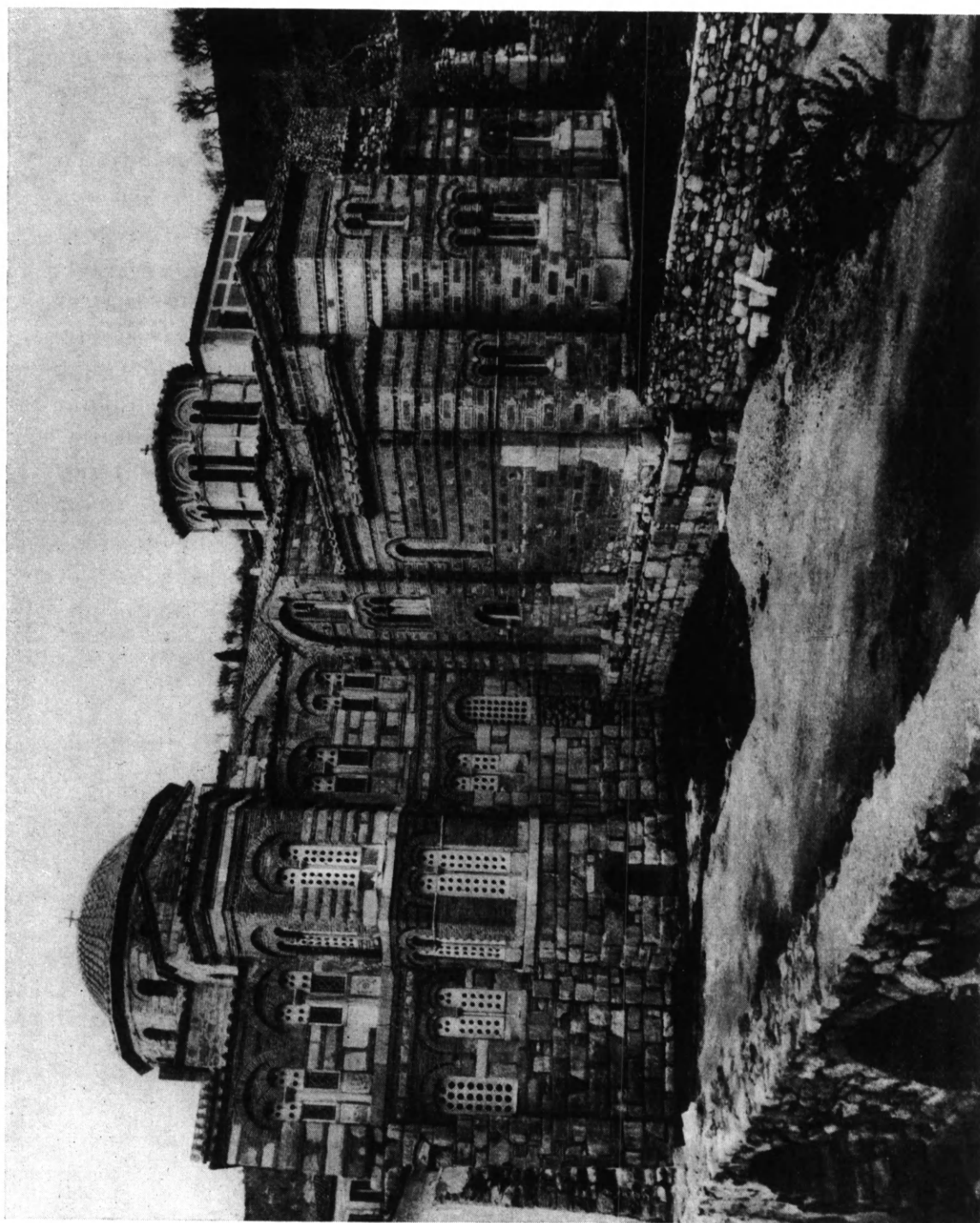
Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α

Ἐκ τῶν ὧν ἀνωτέρω ἀλλεπαλλήλων διαπιστώσεων ἐσημειώσαμεν καὶ κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος α) ὅτι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα κάτωθεν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ πλινθοπερίβλητος μετὰ κεραμοπλαστικῶν κουφικῶν κοσμημάτων ἢ γραμμάτων τοιχοποιΐα ἢ ἀνήκουσα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τὸν εἰσδύοντα ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ καὶ ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας, ὅπερ καὶ αὐτὸ εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ καὶ φθάνει ἄνωθεν ἕως τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου, ἐπεκτείνεται δὲ καὶ εἰς ὅλον τὸν νότιον καὶ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς Παναγίας, β) ὅτι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ὀπισθεν τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἡ ἀνήκουσα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἀνάγεται λόγῳ τοῦ ὕφους αὐτῆς καὶ τῶν εἰκονογραφικῶν κριτηρίων εἰς τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} ἢ τὸ πολὺ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ γ) ὅτι εἰς

¹ Αἱ ὑποθέσεις τοῦ Χ. ΜΠΟΥΡΑ, Δύο μικροὶ ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου, σ. 155 καὶ 156, ὑποσ. 1, περὶ ὑπάρξεως ἐκκλησίας «κοντὰ στὸ καθολικὸν σὲ δεύτερο ὄροφο» νομίζομεν ὅτι δὲν εὐσταθοῦν. Βλ. καὶ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 21 καὶ ὑποσ. 2.

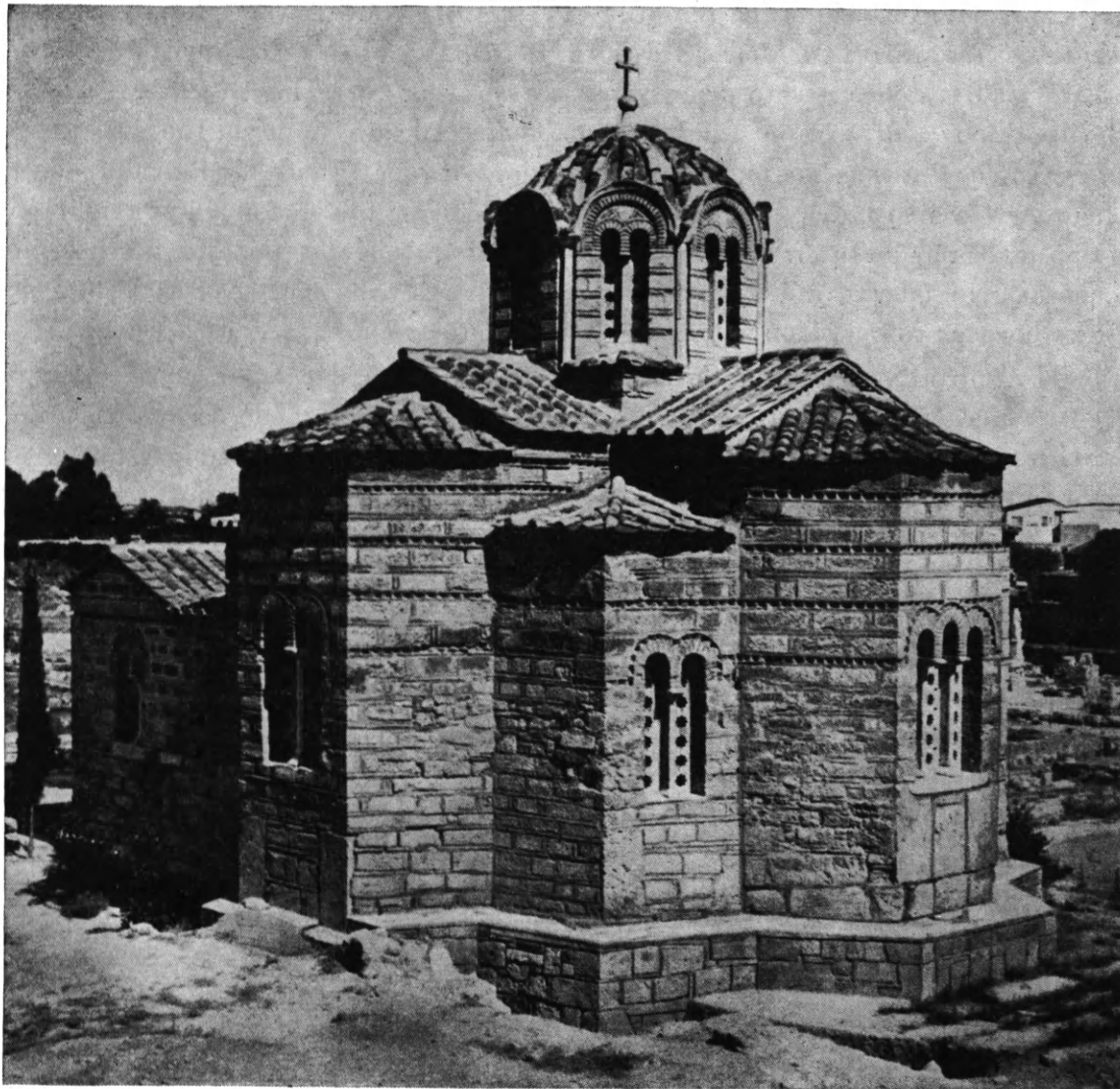
² Πρβ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΝ, αὐτόθι σ. 155 καὶ ὑποσ. 2, ὅστις ὀρθῶς, νομίζομεν, ταυτίζει τὸν ἅγιον Sopito μὲ τὸν «Σωτήρα».

³ Νέον Ἐκλόγιον, σ. 192, 193. Πρβ. Anal. Bol. σ. 110, 112 καὶ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 54₂-61₂.

Εικ. 99. Μονή Ὁσίου Λουκά. Δεξιὰ, ὁ ναὸς τῆς Παναγίας μετὰ τὸ πλῆθος τῶν κουφικῶν κοσμημάτων καὶ τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ μετὰ τοὺς λοβοὺς τῶν παραθυρῶν ἱσοῦσθαι. Ἀριστερά, τὸ καθολικὸν μετὰ τὴν αἰσθητὴν μείωσιν τῶν κουφικῶν κοσμημάτων καὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ τοὺς λοβοὺς τῶν παραθυρῶν περιβαλλομένους ὑπὸ τόξων.

τὸν ναὸν τῆς Παναγίας (εἰκ. 99), ὅστις ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον σταυροειδῆ τετρακίονιον τύπον τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹ καὶ τοῦ ὁποίου ἡ κάτοψις ὁμοιάζει μὲ τὴν κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πετράκη (10^{ου} αἰ.), ἔχομεν, ὥς καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν

Εἰκ. 100. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Σολάκη μὲ τὸ πλῆθος τῶν κουφικῶν κοσμημάτων καὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ μὲ τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων ἰσοῦψεῖς ὡς εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά. Ὁ τροῦλλος εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν ἀρχικόν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Ἁγ. Ἀποστόλων Σολάκη² (εἰκ. 100), πλῆθος κουφικῶν κοσμημάτων καὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, τὸ δὲ σύνολον τῶν πολυλόβων παραθύρων ἔχουσι τοὺς λοβοὺς ἰσοῦψεῖς, ἐνῶ βραδύτερον, κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, εἰς ὅλους τοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς ἔχομεν αἰσθητὴν

¹ G. MILLET, *École*, σ. 57, 194, 204, 206 καὶ 254.

² C. BAYET, *L'art Byzantin*, Paris 1879, σ. 130-136. A. LENOIR, *Architecture monastique*, Paris 1858, τ. 1, σ. 252. Πρβ. A. A. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1884, σ. 132. Ὁμοίως παρὰ G. MILLET, *École*, σ. 192, 256, 266 καὶ 270-273. Βλ. καὶ H. MEGAW, *BSA* 1931-32, σ. 92-93, 99, 102, 129 καὶ πίν. 30 (1-37).

μείωσιν τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ τῶν κουφικῶν κοσμημάτων, οἱ δὲ λοβοὶ τῶν διλόβων καὶ τῶν τριλόβων παραθύρων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιβάλλονται ὑπὸ τόξου, ὡς εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά (β' τέταρτον 11^{ον} αἰῶνος) (εἰκ. 99, ἀριστερά), Παναγίαν Σωτείραν Λυκοδήμου (β' τέταρτον 11^{ον} αἰῶνος), ναὸν Σωτήρος Χριστιάνου Τριφυλίας (γ' τέταρτον 11^{ον} αἰῶνος, περὶ τὸ 1070), Δαφνί (δ' τέταρτον 11^{ον} αἰῶνος, περὶ τὸ 1080), προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶναι ἀναμφισβητήτως προγενέστερος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνῶ μέχρι τοῦδε ἐθεωρεῖτο μεταγενέστερος¹ αὐτοῦ, πρέπει δὲ νὰ εἶναι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, ὅστις, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἔτος 946 ζῶντος τοῦ Ὁσίου καὶ ἐτελειοποιήθη τὸ 955 ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ συμμοναστῶν αὐτοῦ, δοθέντος μάλιστα ὅτι οὐδεμίαν πληροφορίαν ἔχομεν περὶ ἀνεγέρσεως εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην ἄλλης τινὸς ἐκκλησίας, πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου καθολικοῦ, πλὴν τῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας.

Ἡ ἀνωτέρω γενομένη διαπίστωσις, καθ' ἣν ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἀνήκει πλεον εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα συνεπάγεται τελείαν ἀλλαγὴν τῶν μέχρι τοῦδε παραδεγεμένων. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας (Ἀγίας Βαρβάρας) ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον σταυροειδῆ τετρακιδιον τύπον τῆς Κωνσταντινουπόλεως², ἔχει σχεδὸν τετράγωνον τὸν κυρίως ναόν (9.45×9.75), φέρει τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς ἀψίδας καὶ λιτήν (εἰκ. 67). Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ναοῦ ἀκολουθοῦνται αἱ μέθοδοι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρωτευούσης. Αἱ καμάραι τοῦ σταυροῦ εἶναι τοῦ αὐτοῦ μεγέθους στηριζόμεναι εἰς τέσσαρας κίονας, τὰ δὲ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι τετράγωνα καὶ καλύπτονται διὰ σταυροθολίων, ἐνῶ τὸ Ἰ. Βῆμα ἔχει ἰδιαιτέρους κλιμακωτοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους. Ἐπίσης οἱ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ φέρουσιν ἀντηρίδας ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς³ διὰ τὴν ἐξουδετέρωσιν τῶν ὠθήσεων τῶν θόλων.

Μέχρι τοῦδε ἐπιστεύετο, ὅτι ὁ σύνθετος αὐτὸς τύπος, ὅστις, ὡς γνωστόν, προῆλθεν ἐκ τῆς βασιλικῆς μετὰ τρουλλοῦ⁴, δὲν συναντᾶται κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα εἰς οὐδένα ἄλλον ναὸν τῆς Ἑλλάδος εἰμὴ μόνον εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη⁵ καὶ ὅτι ἤρχισε νὰ διαδίδεται εἰς τὰς Ἀθήνας, τὰ περιχώρα καὶ τὰς ἐπαρχίας κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα⁶,

1 DJ. BOŠKONJIC, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Μεσαιῶνος (Σερβιστί), Βελιγράδιον 1957, σ. 93. Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ ἀμερικανοῦ J. B. MILLER, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Μονὴν κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1874 (Ἐπιστολὴ ἐν τῇ ἐφημερίδι Νέα Ἑλλάδι, ἔτ. Α', ἀριθ. 10, Μαΐου 4, 1874), ἀναφερόμενον μὲ ἀρκετὰς λεπτομερείας ὅτι (... ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἡ Παναγία ἀρχαιότερα τῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ἐκκλησίας εἶνε, ...). Βλ. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΝ, τ. Β', σ. 200-201 καὶ σ. 296-297.

2 G. MILLET, École, σ. 56. Πρβ. καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ABME τ. Ε', 1939-1940, σ. 4-10.

3 Εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν δὲν ὑπάρχουν ἀντηρίδες, διότι, ὡς εἶδομεν, ὁ τοῖχος οὗτος ἔχει μεταγενεστέρως ἀνακατασκευασθῆ.

4 G. MILLET, École, σ. 60.

5 ΜΑΡΙΑ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ Περ. Δ, τ. 2, 1960-61, Ἀθήναι 1962, σ. 104 (εἰκ. 1) καὶ σ. 114.

6 G. MILLET, École, σ. 57. Πρβ. Η. ΜΕΓΑΥ, The Chronology, σ. 129. Ὁμοίως Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 4-10, ἐνθα περιγράφονται ὅλοι οἱ τύποι, παρέχονται δὲ ὅλα τὰ παραδείγματα τοῦ συνθέτου τύπου τῶν Ἀθηνῶν, τῶν περιχώρων καὶ τῶν ἐπαρχιῶν. Βλ. καὶ ΜΑΡΙΑΝ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 125.

ἐνῶ, ὡς ἀπεδείξαμεν, οὗτος ἐφηρμόσθη εἰς τὴν ἐπαρχίαν, ἥδη ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

Κατὰ ταῦτα δὲν ἀποκλείεται καὶ πολλοὶ ναοὶ τοῦ συνθέτου αὐτοῦ τύπου τῶν Ἀθηνῶν (ὡς π.χ. ἡ Ἀγία Αἰκατερίνη) καὶ τῶν ἐπαρχιῶν νὰ ἀνάγονται εἰς τὸν 10^{ον} καὶ οὐχὶ εἰς τὸν 11^{ον}, ὡς μέχρι σήμερον πιστεύεται, αἰῶνα.

ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΡΥΠΤΗΣ

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν ἐξετελέσθη δι' εἰδικοῦ συνεργείου ὑπὸ τὸν ζωγράφον Φ. Ζαχαρίου ἡ στερέωσις καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν τῶν παρεκκλησίων τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς κρύπτης.

Μετὰ κόπου διεπιστώσαμεν ὅτι εἰς τὸ βορειοδυτικόν, νοτιοδυτικὸν καὶ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ ὑφίσταντο τοιχογραφίαι καὶ δὴ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἦτοι σύγχρονοι πρὸς τὰ ψηφιδωτά, διότι ἐν πολλοῖς μιμοῦνται ταῦτα, καὶ πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς κρύπτης, διότι εἶναι τῆς ἰδίας ἀκριβῶς τεχνοτροπίας. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εὐρίσκοντο εἰς ἀθλίαν κατάστασιν καὶ ἦσαν τελείως ἀφανεῖς ἐπειδὴ εἶχον ἀμαυρωθῆ τόσον ἐκ τῶν καπνῶν τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀναφθεισῶν πυρῶν ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ, ὅσον καὶ ἐκ τῶν διαφόρων ἀναθυμιάσεων, ὅλως δὲ τυχαίως ἀνεκαλύψαμεν ταύτας, διὰ μερικὰ δὲ ἴχνη, ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν, τὰ ὅποια μόλις ἐφαίνοντο, ἔλεγον ὅλοι ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μεταγενεστέρων τοιχογραφιῶν¹. Οὕτω ἐξηγεῖται πῶς ὁ μελετήσας τὸ 1932 τὰς τοιχογραφίας τῆς κρύπτης καθηγ. Γ. Σωτηρίου², τὰς ὁποίας χαρακτηρίζει ὡς «λαμπρὰς τοιχογραφίας συγχρόνους πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ», δὲν ἀναφέρει οὐδὲ λέξιν διὰ τὰς ἐπίσης λαμπρὰς αὐτὰς τοιχογραφίας τῶν παρεκκλησιῶν τοῦ καθολικοῦ.

Ι. Εἰς τὸ βορειοδυτικὸν παρεκκλήσιον ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν μετὰ προσοχῆς πολλαὶ τοιχογραφίαι, αἵτινες διατηροῦνται εἰς ἀρίστην κατάστασιν, πλεῖστα ὅμως ἐκ τῶν ὀνομάτων ἔχουν ἀπαλειφθῆ.

Κάτω σεῖρά α) εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν : εἰς Ἱεράρχης, ὁ Ἅγιος Χριστόφορος, στρατιωτικοὶ ἅγιοι καὶ κοσμήματα μὲ ἀνημμένην λαμπάδα.

β) εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον : δύο Μάρτυρες καὶ δύο στηθάρια : τῆς Ἀγίας Ἰουλίττης καὶ τοῦ Ἀγίου Κηρύκου καί, εἰς τὸ μέσον, ἄνωθεν τῆς θύρας ὁ Ὁσῖος Λουκάς.

γ) εἰς τὸν νότιον τοῖχον : ὁλόσωμοι στρατιωτικὸς ἅγιος, Μάρτυς, ἅγιος, Μάρτυς, Μάρτυς.

1. Ὁ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Β', σ. 183 - 184, περιγράφει τοιχογραφίας τοῦ ΝΔ. Παρεκκλησίου, τὰς ὁποίας θεωρεῖ πολὺ μεταγενεστέρas. Ἐν σ. 185 περιγράφον τὸ ΒΔ. Παρεκκλήσιον οὐδεμίαν τοιχογραφίαν ἀναφέρει, διὰ δὲ τὸ ΒΑ. παρεκκλήσιον ἐν σ. 199 ἀναφέρει ὅτι «ἐκατέρωθεν ἡμιτριβεῖς εἰκόνες ὑποφαίνονται· μόνον δὲ παρὰ τὸ τόξον, ὑφ' ὃ κεῖται ἡ θήκη τῶν ἀγίων καὶ ὑπεράνω τῆς πύλης, δι' ἧς ἐκ τοῦ ναοῦ εἰσῆλθομεν, κεῖνται δύο εἰκόνες, ἐνθεν μὲν ἡ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἐνθεν δ' ἡ τοῦ Ἀγίου Κυριακοῦ».

2. G. A. SOTIRIOU, Peintures murales byzantines du XIe siècle dans la Crypte de St Luc en Phocide. Actes du IIIe Congrès International des Études Byzantines, Athènes 1932, σ. 389 - 400.

δ) εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον: τρία στηθάρια: τοῦ προφήτου Ἑλισαίου, Χριστοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ τοῦ Ἁγίου Βαρνάβα.

Ἄνω σειρά α) εἰς τὸν βόρειον τοῖχον: τὸ στηθάριον τοῦ Ἁγίου Νικηφόρου καὶ Ἀρχάγγελος μὲ βαρυτάτην κατάκοσμον στολὴν κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα δόρυ καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν σφαῖραν μὲ σταυρόν. β) εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον: ἡ Μεταμόρφωσις, γ) εἰς τὸν νότιον τοῖχον: ἡ Σταύρωσις, Ἀρχάγγελος μὲ βαρυτάτην, ὡς ὁ ἄνωτέρω Ἀρχάγγελος, κατάκοσμον στολὴν καὶ κοσμήματα (πτηνά, ἀνθέμια), δ) εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον: ἡ Ἀνάληψις τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ.

Εἰς τὸν πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ παρεκκλησίου τούτου θολίσκον ἐστερεώθη καὶ ἐκαθαρίσθη ὁ Παντοκράτωρ, εἰς δὲ τὸ πρὸς Δυσμὰς σταυροθόλιον αὐτοῦ τέσσαρα στηθάρια μαρτύρων ἐντὸς πλαισίου ἐκ κοσμημάτων, ἥτοι ὁ Ἅγιος Εὐστάθιος, ὁ Ἅγιος Ἀγάπιος, ὁ Ἅγιος Θεός(;) πιστος καὶ ἅγιος... καὶ ἡ ὡραία διακόσμησις αὐτοῦ. Τόσον τὰ στηθάρια τῶν μαρτύρων τοῦ σταυροθολίου τούτου ὅσον καὶ ἡ διακόσμησις εἶναι ὅμοια μὲ τὰ στηθάρια καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἀντιστοίχου σταυροθολίου τοῦ ΝΔ. παρεκκλησίου.

II. Εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν παρεκκλήσιον ἐστερεώθησαν πολλὰ τοιχογραφία.

Κάτω σειρά α) εἰς τὸν βόρειον τοῖχον: ὁλόσωμοι οἱ Ἅγιοι Σέργιος (πίν. 73α), Νικήτας (πίν. 73β) καὶ Βάκχος (πίν. 74), β) εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον: ὁ Ἅγιος Βασίλειος καὶ ἐντὸς τῆς μικρᾶς κόγχης ἡ Παναγία μὲ τὸ Βρέφος (πίν. 75) καὶ κοσμήματα, γ) εἰς τὸν νότιον τοῖχον: ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος καὶ κοσμήματα, δ) εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον: τὰ στηθάρια τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κολοβοῦ.

Ἄνω σειρά α) εἰς τὸν βόρειον τοῖχον: ὁ Ἅγιος Δημήτριος (πίν. 75α, ἄνω ἀριστερὰ καὶ 76) καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προδρόμος (πίν. 77α) προσερχόμενος νὰ βαπτίσῃ τὸν Χριστόν, β) εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον: ὁ Χριστὸς προσερχόμενος νὰ βαπτισθῇ¹ (πίν. 75α, ἄνω) (ἐνθα ἀναγράφονται ἐπιγραφαὶ σχετικαί, ἐκ τοῦ Ματθ. Γ' 14-16. Ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοίχου: «ἐγὼ χρεῖαν ἔχω ὑπὸ σοῦ βαπτισθῆναι καὶ σὺ ἔρχη πρὸς με;», Ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ: «Ἄφες ἄρτι· οὕτω γὰρ πρόπον ἐστὶν ἡμῖν πληρῶσαι πᾶσαν δικαιοσύνην»), γ) εἰς τὸν νότιον τοῖχον: ὁ Ἅγιος Νέστωρ (πίν. 75 καὶ 76) καὶ δ) ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου δύο στηθάρια, ἐξ ὧν τὸ ἐν εἶναι κατεστραμμένον. Εἰς τὸν πρὸς Ἀνατολὰς θολίσκον τοῦ παρεκκλησίου τούτου εἰς τὸ κέντρον ἐστερεώθη καὶ ἐκαθαρίσθη ἡ παράστασις τοῦ σταυροῦ μετὰ χειρὸς εὐλογούσης (πίν. 77α) εἰς δὲ τὸ πρὸς Δυσμὰς σταυροθόλιον τέσσαρα στηθάρια Μαρτύρων εἰς ἀρίστην κατάστασιν, ἄνευ ὀνομάτων (πίν. 77β)². Τὰ στηθάρια ταῦτα τῶν τεσσάρων

¹ Τὴν λειτουργικὴν σκοπιμότητα καὶ τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῶν τοιχογραφιῶν τῶν παρεκκλησιῶν τοῦ καθολικοῦ ἀναλύει λεπτομερῶς εἰς τὴν περισπούδαστον μονογραφίαν τῆς ἡ GORDANA BABIĆ, ἥτις διὰ τὸ ΝΔ. παρεκκλήσιον λέγει ὅτι θὰ ἐχρησίμευεν ὡς βαπτιστήριον. Βλ. GORDANA BABIĆ, Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes Iconographiques, Paris 1969, σ. 162-167. (Ἐνταῦθα σημειοῦμεν ὅτι αἱ τοιχογραφίαι δὲν εὐρίσκονται εἰς τὸ Ἄν. διαμέρισμα τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου, ὡς ἐκ παραδρομῆς ὑπὸ τῆς G. BABIĆ ἐν σ. 165, εἰκ. 131 σημειοῦται, ἀλλ' εἰς τὸ Δ. καὶ παρὰ τὸ προσκυνητῆριον διαμέρισμα). Ἐπίσης εἰς διατυπωμένην ἐν σ. 163 ἐρώτησιν ὑπὸ τῆς G. BABIĆ περὶ τοῦ τί ὑφίσταται ἀπὸ τὰ πρῶτα κτήρια τῆς μονῆς, δὲν νομίζομεν ὅτι ἀπαιτοῦνται, ὡς λέγει, ἀνασκαφαί, ἀφοῦ, ὡς ἀπεδείξαμεν, ὑφίσταται ἀκόμη ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας (νῦν Παναγίας), εἰς δὲ τὴν κρύπτην ἀναγνωρίζομεν πιθανώτατα τὸ «ἱερὸν εὐκτήριον σταυρικῷ τῷ σχήματι», ὅπερ περιεῖχε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου.

² Τὸ σταυροθόλιον τοῦτο τοῦ ΝΔ. παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ ἐκ παραδρομῆς ἐσημειώθη εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. τοῦ 1962 (σ. 183 καὶ εἰκ. 212), ὡς σταυροθόλιον τῆς κρύπτῃς, προφανῶς λόγῳ τῆς μεταξὺ τῶν μεγάλῃς ὁμοιότητος.

Μαρτύρων (πίν. 77β) είναι, ως ανωτέρω ἐλέχθη, ὅμοια μὲ τὰ στηθάρια τῶν Μαρτύρων, ἅτινα ἀπεικονίζονται εἰς τὸ ἀντίστοιχον σταυροθόλιον τοῦ βορειοδυτικοῦ παρεκκλησίου, ἐνθα σώζονται τὰ στηθάρια τῶν Μαρτύρων Εὐσταθίου, Ἀγαπίου καὶ Θεο(;)]πίστου. Ἐπίσης τὰ στηθάρια τῶν ανωτέρω μαρτύρων εἶναι, ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας καὶ τεχνικῆς, ὁμοιότατα πρὸς τὰ στηθάρια τῶν ἐν τῇ κρύπτῃ Μαρτύρων τοῦ παρὰ τὴν εἴσοδον σταυροθολίου (εἰκ. 93, VII), Ἀνικήτου, Φωτίου, Ἀρέθα καὶ Βικεντίου (πίν. 97)¹. Ἀπλῇ παρατήρησις αὐτῶν ἀποδεικνύει ὅτι ταῦτα ἔχουν ἐκτελεσθῇ ταυτοχρόνως ὑπὸ τῶν ἰδίων καλλιτεχνῶν· διότι ἔχουν τὸ ἴδιον ὕφος, τὴν ἰδίαν τεχνικὴν, τὴν ἰδίαν ἔκφρασιν μὲ τὸ μελαγχολικὸν βλέμμα τῶν μεγάλων ἀμυγδαλωτῶν ὀφθαλμῶν των, τὴν ἰδίαν κόμμωσιν καὶ πτύχωσιν τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὴν ἰδίαν διακόσμησιν τῶν σταυροθολίων.

III. Εἰς τὸ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον (εἰκ. 97, ΑΒΓΔ)² ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν α) εἰς τὸν βόρειον τοῖχον (νότιον τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας): ὁ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν ἅγιος Κυριακὸς (εἰκ. 78α), ὅστις σώζεται εἰς ἀρίστην κατάστασιν καὶ εἶναι προφανῶς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, καὶ ἡ ἄνωθεν τῆς πρώτης θύρας Παναγία Βρεφοκρατοῦσα, ἀρκετὰ κατεστραμμένη β) εἰς τὸν νότιον τοῖχον: ὁ ἄνωθεν τῆς μικρᾶς θύρας εἰσόδου ἐκ τοῦ καθολικοῦ Ἅγιος Νικόλαος (πίν. 78β) καὶ ἀριστερώτερα δύο ὁλόσωμοι ἅγιοι κατεστραμμένοι, τῶν ὁποίων σώζονται ὀλίγον τὰ σώματα καὶ αἱ κεφαλαὶ μὲ τὸν φωτοστέφανον. Ἄνωθεν αὐτῶν καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου μετώπου τοῦ σταυροθολίου μόλις διακρίνονται δεξιὰ μὲν ὁ Ὅσιος Λουκᾶς μὲ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους, ἀριστερὰ δὲ μοναχὸς Ἅγιος (διότι φέρει φωτοστέφανον), ὅστις προσφέρει εἰς τὸν Ὅσιον τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ γ) εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον: ἄνωθεν τοῦ προσκυνηταρίου (λειψανοθήκης)³ ὁ Ὅσιος Λουκᾶς πολὺ κατεστραμμένος, εἰς δὲ τὸ σταυροθόλιον κοσμήματα. Αἱ ἀνωτέρω τοιχογραφίαι ἦτοι τοῦ Ἀγίου Νικολάου, τῶν παραπλεύρως δύο ἁγίων καὶ ἡ ἄνωθεν αὐτῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ τοῦ δεξιᾶ αὐτοῦ ἁγίου εἶναι πολὺ ἐφθαρμένα. Κατόπιν προσεκτικῆς ἐξετάσεως διεπιστώσαμεν ὅτι μόνον τὸ πρῶτον παρὰ τὸ προσκυνητᾶριον διαμέρισμα τοῦ παρεκκλησίου τούτου ἦτο ἐξωγραφημένον καθὼς καὶ τὸ ἄνωθεν σταυροθόλιον εἰς τὸ ὁποῖον σώζεται ἀκόμη ἡ διακόσμησις (πίν. 184β), τὸ δὲ δάπεδον τοῦ μικροῦ τούτου διαμερίσματος εἶναι ἐστρωμένον μὲ φαιὸν μάρμαρον περιβαλλόμενον ὑπὸ ταινίας μὲ μαρμαροθετήματα, ὡς εἶναι καὶ εἰς τὸν κυρίως ναόν⁴. Πάντως ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω τοιχογραφιῶν τοῦ πρὸς Δυσμᾶς διαμερίσματος τοῦ βορειοανατολικοῦ τούτου παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ, μόνον ὁ Ἅγιος Κυριακὸς (πίν. 78α) διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν, κάπως δὲ καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος (πίν. 78β), ὥστε νὰ ἀντιληφθῇ τις ὅτι πρόκειται περὶ τοιχογραφιῶν

1 Πρβ. G. A. SOTIRIOU, ἔ. ἀ. εἰκ. 3 Ἅγιος Ἀνίκητος καὶ 4 Ἅγιος Ἀρέθας.

2 Τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο, ὡς εἰς τὴν ἀνωτέρω εἰκόνα 97 ἐμφαίνεται, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἄνισα καὶ ἀκανόνιστα διαμερίσματα καλυπτόμενα ὑπὸ σταυροθολίων, διαστάσεων περίπου τοῦ μὲν πρώτου πρὸς Δυσμᾶς καὶ παρὰ τὸ προσκυνητᾶριον (1,48 - 1,57) × (2,62 - 2,71) τοῦ δὲ πρὸς Ἀνατολὰς (1,61 - 1,85) × 3,22 μ.

3 Ἡ κάτωθεν τῆς καμάρας λειψανοθήκη εἶναι μία λεκάνη ἐξ ἐγχωρίου λίθου μήκους 1,06 μ., πλάτους 0,32 μ. καὶ ὕψους ἐσωτερικῶς μὲν 0,23 μ. ἐξωτερικῶς δὲ 0,29 μ. Τόσον ἡ λειψανοθήκη, τῆς ὁποίας αἱ ἐξωτερικαὶ παρειαὶ εἶναι ἀκατέργαστοι, ὅσον καὶ τὸ προσκυνητᾶριον δίδουν τὴν ἐντύπωσιν μεταγενεστέρας κατασκευῆς.

4 SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. πίν. 30.

του 11^{ου} αιώνος, ἐνῶ ὅλοι αἱ ἄλλαι εὐρίσκονται εἰς ἀθλίαν κατάστασιν καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπιστωθῇ ἡ χρονολογία κατασκευῆς των.

Ἡ τοιχογραφία αὕτη τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὡς διεπιστώσαμεν κατὰ τὴν στερέωσίν της, ἔχει κατασκευασθῇ ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος κονιάματος καὶ εἶναι τοποθετημένη ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως τῆς πλακὸς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ, ἣτις καλύπτει (ἐπενδύει) τὸ μέτωπον τοῦ τοξωτοῦ τμήματος τῆς θύρας εἰσόδου ἐκ τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ βορειοανατολικὸν διαμέρισμα.

Τὸ γεγονός τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἀνωτέρω διαμερίσματος τοῦ βορειοανατολικοῦ τούτου παρεκκλησίου ἐξετελέσθησαν μετὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν μετὰ τὰ ψηφιδωτά, διότι τεχνικῶς τὰ ψηφιδωτά θὰ προηγῆθαι τῆς ὀρθομαρμαρώσεως. Κατὰ ταῦτα πιστεύομεν, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τούτου — πιθανῶς δὲ καὶ τῶν ἄλλων παρεκκλησίων — θὰ ἐγένοντο ὀλίγον βραδύτερον ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ καθολικοῦ, ἀσφαλῶς δὲ μετὰ τὰ ψηφιδωτά καὶ δὴ ὅτε τὸ διαμέρισμα τοῦτο μετετράπη εἰς παρεκκλήσιον, πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Ἐὰν ἐξετάσῃ τις τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς τῶν παρεκκλησίων θὰ διαπιστώσῃ ὅτι τὸ ὕφος καὶ ἡ ἐν γένει τεχνικὴ των εἶναι ὅμοια μὲ τὸ ὕφος καὶ τὴν τεχνικὴν τῶν ψηφιδωτῶν, διότι ἔχουν τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου μὲ τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ βλέμμα των εὐθὺ καὶ σταθερὸν ἐκφράζον κάποιαν μελαγχολίαν, αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων μιμοῦνται ἐκείνας τῶν ψηφιδωτῶν εἰς ἀποχρώσεις σκοτεινὰς καὶ ἀνοιχτὰς κατὰ διακοσμητικὴν καθαρῶς διάταξιν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ἀναμφιβόλως, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τῶν παρεκκλησίων τοῦ καθολικοῦ εἶναι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἥτοι σύγχρονοι πρὸς τὰ ψηφιδωτά, ὡς ἀπέδειξε τοῦτο καὶ διὰ τὰς τοιχογραφίας τῆς κρύπτης ὁ μελετήσας αὐτὰς καθηγ. Γ. Σωτηρίου¹, πιθανώτατα δὲ ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἥτοι ἐγένοντο ὀλίγον βραδύτερον ἀπὸ τὰ ψηφιδωτά. Ἡ ἄποψις τοῦ K. Swoboda², καθ' ἣν αἱ τοιχογραφίαι τῆς κρύπτης ἀνάγονται εἰς τὸ τέλος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος συμπίπτει μὲ τὴν ἰδικήν μας. Ἐπίσης ὁ A. Grabar³ δέχεται ὅτι αἱ τοιχογραφίαι εἶναι προγενέστεραι τοῦ τέλους τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Ὁ V. Lazarev⁴ ἀναφέρει, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰ ψηφιδωτά. Ὁ Μ. Χατζηδάκης⁵ ἀναφέρει γενικῶς διὰ τὴν ζωγραφικὴν· εἰς τὸν «Ὁσιο Λουκᾶ σὺν ἀρχῆς τοῦ 11^{ου}» καὶ ὅτι «τὰ ψηφιδωτά τῆς Ἁγίας Σοφίας στὸ Κίεβο, εἶναι τῆς ἰδίας ἐποχῆς καὶ τῆς ἰδίας τεχνοτροπίας» καὶ ὅτι «οἱ τοιχογραφίαι στὰ δυτικὰ παρεκκλήσια καὶ στὴν κρύπτη, (εἶναι) σύγχρονες μὲ τὰ ψηφιδωτά». Ἀλλὰ τὰ ψηφιδωτά τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, ἔχουν ἐκτελεσθῇ κατὰ τὸν Lazarev⁶ μεταξὺ 1042 - 1046 δηλ.

¹ G. A. SOTIRIOU, ἔ. ἀ. σ. 390 - 400. Πρβ. καὶ O. MORISANI, Gli affreschi dell' Hosios Lukas in Focide, Critica d'Arte, No 49, Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1962, σ. 1.

² K. M. SWOBODA, Kunstgeschichtliche Anzeigen, Graz - Wien - Köln 1961 - 1962, σ. 71 καὶ 85.

³ A. GRABAR, Cahiers Arch. (1967), τ. 17, σ. 263.

⁴ V. LAZAREV, Storia della Pittura bizantina, Torino 1967, σ. 152 καὶ 178, σημ. 81.

⁵ Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, Ἀθῆναι 1956, σ. 16, ἐν σ. δὲ 12 δέχεται ὅτι τὸ καθολικὸν ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου τὸ 1018.

⁶ V. LAZAREV, ἔ. ἀ. σ. 152.

κατὰ τὴν χρονολογίαν καθ' ἣν δεχόμεθα ὅτι κατεσκευάσθη τὸ καθολικόν. Τέλος ἐκεῖνη ἢ ὁποία ἔλυσε τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῶν τοιχογραφιῶν τῶν παρεκκλησίων τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶναι ἡ Gordana Babić ἢ ὁποία εἰς τὴν πράγματι ἐμπεριστατωμένην καὶ πρωτότυπον, κατὰ τὸν κ. Grabar, μελέτην τῆς περὶ τῶν προσηρτημένων παρεκκλησιῶν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ἀπέδειξεν ὅτι αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἀνάγονται εἰς τὸ τέλος τοῦ 11^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἡμεῖς πάντοτε ἐπιστεύομεν¹.

Ἐπίσης εἰς τὴν πρόθεσιν τοῦ καθολικοῦ ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τοῦ 1820, αἵτινες ἐξετελέσθησαν, ὡς ἀνωτέρω ἐν σ. 82 εἶδομεν, μετὰ τὴν πτώσιν τῶν εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην εὐρισκομένων ἄλλοτε ψηφιδωτῶν. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἀποκατεστάθησαν: ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος, δύο ἄγγελοι καὶ ἡ Ἀποτομὴ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχου. Εἰς τὴν κόγχην: ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις. Πρὸς τὰ ἄκρα τῆς Ἀποκαθηλώσεως ἀναγινώσκομεν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ χορηγοῦ ἢ τοῦ ζωγράφου τῶν τοιχογραφιῶν: *Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ἀθανασίου*. Ἄνωθεν τοῦ διλόβου παραθύρου ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῶν δύο χειρῶν (πίν. 79), ἐπὶ δὲ τοῦ μετώπου τοῦ τόξου ψηφιδωτὸν κόσμημα καὶ ἡ ἐπιγραφή²:
† ΝΙΨΟΜΑΙ ΕΝ ΑΘΩΟΙΣ ΤΑΣ ΧΕΙΡΑΣ ΜΟΥ. ΚΑΙ ΚΥΚΛΩΣΩ ΤΟ ΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ ΣΟΥ ΚΥΡΙΕ.

Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον: δύο ἄγγελοι καὶ οἱ ἅγιοι Βασίλειος καὶ Γρηγόριος. Εἰς τὸ σταυροθόλιον τέσσαρα στηθάρια τῶν Ἀγίων Βαβύλα, Λεωνίδη, Μιχαὴλ καὶ Ἀγίου Παρθενίου(ς). Εἰς τὸν τρουῖλλον σώζονται ἐπίσης μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τοῦ 1820 (πίν. 80) ἥτοι ὁ Παντοκράτωρ, ἡ Θεοτόκος καὶ χορὸς τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν Προφητῶν, οἱ ὅποιοι ἴστανται πέραξ τοῦ Παντοκράτορος. Ἄλλ' ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν μόνον μερικαὶ διακρίνονται, ἐνῶ αἱ ἄλλαι εἶναι εἰς ἀθλίαν κατάστασιν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ μὴ γίνῃ εἰς αὐτὰς ἐργασία συντηρήσεως ἀλλὰ μᾶλλον νὰ ἀπαλειφθῶσιν, ὥστε νὰ μὴ ταράσσεται τὸ σύνολον τῶν ὡραίων ψηφιδωτῶν τοῦ μνημείου διὰ τῆς παρεμβολῆς τῶν κακοτέχνων αὐτῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Τέλος ἐκαθαρίσθη καὶ ἐστερεώθη ἡ ἐσχάτως ἀνευρεθεῖσα ὀπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ σημαντικωτάτη τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (πίν. 81), ἥτις συγκρινομένη πρὸς τὰς ὡς ἄνω ἄλλας τοιχογραφίας τῶν παρεκκλησιῶν τοῦ καθολικοῦ, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἵπομεν, ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, φαίνεται προδήλως ὅτι εἶναι παλαιότερα τούτων δοθέντος ἐξ ἄλλου, ὅτι εἶναι τουλάχιστον παλαιότερα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ³.

Ὡσαύτως ἐκαθαρίσθησαν καὶ συντηρήθησαν καὶ αἱ τέσσαρες φορηταὶ εἰκόνες τοῦ σπουδαίου ζωγράφου τοῦ 16^{ου} αἰῶνος Μιχαὴλ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἥτοι ἡ τοῦ Χρι-

¹ GORDANA BABIĆ, ἔ. ἀ. σ. 162 - 167.

² Ψαλμὸς κς', 6.

³ Ὅτε κατὰ τὴν σχετικὴν ἀνακοίνωσίν μας εἰς τὸ ἐν Ὁξφόρδῃ XIII Διεθνὲς βυζαντ. Συνέδριον τοῦ 1966 ὑπεστηρίξαμεν ὅτι ἡ τοιχογραφία αὕτη τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ πιθανῶς ἀνάγεται εἰς τὸ τέλος τοῦ 10^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἡ Κ^α TANIA VELMANS ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι ἡ τοιχογραφία αὕτη δὲν εἶναι τόσο παλαιά. Ἡ ἄποψις αὕτη τῆς Κ^{ας} VELMANS ἐνισχύει τὴν γνώμην μας, καθ' ἣν τὸ καθολικόν κατεσκευάσθη τὸ β' τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

στοῦ καὶ ἡ τῆς Παναγίας ἐπὶ τοῦ τέμπλου (πίν. 103) καὶ ὁ δεξιὰ μὲν καὶ παραπλεύρως ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἀριστερὰ δὲ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ὁ Ὅσιος Λουκᾶς.

IV. *Εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ καθολικοῦ* ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτοῦ κοσμήματα καὶ νέαι τοιχογραφίαι σύγχρονοι περίπου ἢ ὀλίγον μεταγενέ-

Εἰκ. 101. Ἡ κάτωθεν τῶν νεωτέρων κονιαμάτων ἀνευρεθεῖσα διακόσμησις τῶν τοίχων τῶν παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν χώρων τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ.

στεραι τῶν ψηφιδωτῶν, ἦτοι· εἰς μὲν τὴν ΝΑ. γωνίαν ὁ Ἅγιος Ζωσιμᾶς (πίν. 82α), διαστάσεων 1.25×0.52 , ὄρθιος, κατενώπιον μὲ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους, εἰς στάσιν δεήσεως. Ὁ κάμπος τῆς εἰκόνης εἶναι κάτω μὲν πράσινος, ἄνω δὲ βαθυγάλαζος, ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον λευκά, τὰ ὄτα ἐσχηματοποιημένα. Φορεῖ χιτῶνα πορτοκαλεόχρουν καὶ ἱμάτιον σκοτεινόχρουν, τὰ δὲ περιγράμματα εἶναι μὲ βαθὺν καστανὸν χρῶμα. Ἀπέναντι τοῦ Ἁγίου Ζωσιμᾶ ἀπεκαλύφθη ἄλλος ἅγιος (πίν. 82β) καὶ παρ' αὐτὸν ἄλλος (πίν. 83α) μὲ κεκαλυμμένας τὰς χεῖρας καὶ ὁμοίαν μὲ τοὺς ἀνωτέρω ἔκφρασιν καὶ ἀέρα, χιτῶνα ἀνοιχτὸν σιτόχρουν καὶ σκοτεινόχρουν ἱμάτιον. Τὰ ὀνόματά των δὲν διακρίνονται. Ἐπίσης ἀπεκαλύφθησαν δύο ἄλλοι ἅγιοι, Ἱεράρχαι, φέροντες λευκὰ φαι-

λόνια και ώμοφόρια μετά μεγάλων μελανών σταυρών· οὔτοι εὐλογοῦσι διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς κεκαλυμμένης ἀριστερᾶς των κρατοῦσιν Εὐαγγέλιον (πίν. 84).

Τέλος ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν γυναικωνίτην ἐσωτερικῶς καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ νοτίου μεσαίου μεγάλου τριλόβου παραθύρου τοιχογραφία ἀγίας με μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τονισμένα χαρακτηριστικὰ καὶ με τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν δεήσεως, με ὕψος δηλαδὴ καὶ ἔκφρασιν ὁμοίαν με ἐκείνην τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ (πίν. 83β). Ἀπεκαλύφθη ὡσαύτως πλῆθος κοσμημάτων ἰδίᾳ εἰς τοὺς τοίχους τῶν παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ γυναικωνίτου χώρων (εἰκ. 101).

Εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν ὁμοίων πιθανῶς με ἐκείνας, δι' ὧν ἐκαλύπτετο ὁ ναὸς κατὰ τὸ ἔτος 1842 διότι, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 93), εἰς σχετικὴν ἀναφορὰν τοῦ τότε ἡγουμένου τῆς μονῆς Εὐγενίου πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεῖαν περὶ τῆς ἀνάγκης ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας οὗτος γράφει: «... ἡ ἐκκλησία φθείρεται, καὶ αἱ ζωγραφιμέναι εἰς τοὺς θόλους εἰκόνες, συμπίνουσαι τὸ ὕγρὸν τῶν ἐφθαρμένων τοίχων, θ' ἀπολέσουν πολὺ...». Ἐξ ἄλλου ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν μονὴν τὸ 1839 Α. Didron¹ γράφει: «L'église moyenne du même couvent est peinte à fresque».

Τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ ὑπολείμματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἶναι οἱ ὑπὸ τὴν ἄντυγα τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος μεταξὺ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ Διακονικοῦ δύο Ἅγιοι, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος καὶ Πολύκαρπος (πίν. 85α), καὶ οἱ εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου τοῦ διακονικοῦ σωζόμενοι, οἱ Ἅγιοι Χαραλάμπης, Λέων Κατάνης καὶ Σωφρόνιος (πίν. 85β). Αἱ τοιχογραφίαι αὐταί, ὡς ἐκ τοῦ ὕψους των καὶ τῆς ἐν γένει τεχνικῆς των προκύπτει, φρονοῦμεν, ὅτι ἀνάγονται εἰς τὸν 12^{ον} ἢ τὸν 13^{ον} αἰῶνα.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΗΣ ΚΡΥΠΤΗΣ

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς ὑπὸ τὸ καθολικὸν κρύπτῃς², ἥτις, ὡς ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο ὁ ἀρχικὸς ναὸς «τὸ ἱερὸν εὐκτήριον»³ ὅπερ περιεῖχε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου⁴, ἦσαν σχεδὸν ἀφανεῖς καὶ εἶχον ἀνάγκην στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ, διότι ἐκ τῶν ἀναθυμιάσεων εἶχον καλυφθῆ δι' αἰθάλης, δεδομένου ὅτι ὁ σκοτεινὸς οὗτος χώρος οὐδαμὸθεν ἀερίζετο καὶ ἔνεκα τούτου εἶχον τελείως ἀμαυρωθῆ.

α) Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς κρύπτῃς (εἰκ. 93) ἐστερεώθη καὶ ἐκαθαρίσθη ἡ ἄκρως ἐφθαρμένη παράστασις τῆς Δεήσεως.

¹ Α. Ν. DIDRON, ἔ. ἀ. (Introduction et des notes, par M. Didron, V.)

² Ο Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 390-400, ὅστις ἐμελέτησε καὶ ἐδημοσίευσε τὰς τοιχογραφίας τῆς κρύπτῃς, ἀπέδειξεν ὅτι αὐταὶ εἶναι σύγχρονοι τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ ἤτοι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Πρβ. καὶ Ο. MORISANI, ἔ. ἀ. σ. 1, ἐνῶ οἱ SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. σ. 34, ἀναφέρουν ὅτι αὐταὶ εἶναι μεταγενέστεραι.

³ Πρβ. καὶ GORDANA BABIĆ, ἔ. ἀ. σ. 164.

⁴ G. Α. ΣΟΤΙΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 390, δέχεται ἐπίσης ὅτι ἡ ὑπὸ τὸ καθολικὸν κρύπτῃ περιελάμβανε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου Λουκά.

β) Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον (1)¹ τοῦ σταυροθολίου I, ἐκαθαρίσθη καὶ ἐστερεώθη ὁ Νιπτήρ.

γ) Εἰς τὸν νότιον τοῖχον (2) τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου, ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος (πίν. 86).

δ) Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (3) τοῦ σταυροθολίου IV, ἡ Ἀποκαθήλωσις (πίν. 87α).

ε) Εἰς τὸν νότιον τοῖχον (4) τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου, ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος καὶ αἱ Μυροφόροι (πίν. 87β).

στ) Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (5) τοῦ χώρου VIII, ὁ Ὅσιος Λουκάς.

ζ) Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον (6) τοῦ αὐτοῦ χώρου, Μοναχοί.

η) Εἰς τὸν νότιον τοῖχον (7) τοῦ σταυροθολίου XI ἐκαθαρίσθη καὶ ἐστερεώθη ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ (πίν. 88α). Ἡ παράστασις αὕτη μιμεῖται ἐν πολλοῖς τὴν ἀντίστοιχον ψηφιδωτὴν παράστασιν (πίν. 3β), ἥτις εὐρίσκεται εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ.

θ) Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον (8) τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου, ὁ Ὅσιος Λουκάς καὶ ἡγούμενος ἢ δωρητής² (πίν. 88β).

ι) Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον (9) τοῦ σταυροθολίου IX, κοσμήματα.

ια) Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον (10) τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἥτις ὅμως εἶναι πολὺ ἐφθαρμένη (πίν. 89α).

ιβ) Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον (11) τοῦ σταυροθολίου II, ἡ Βαῖοφόρος (πίν. 89β).

ιγ) Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (12) τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου, ἡ Σταύρωσις (πίν. 90α).

Εἰς τὸν ΝΑ. κιλλίβαντα τοῦ σταυροθολίου II τῆς κρύπτης, ἔνθα ἡ Σταύρωσις, καὶ εἰς τὸν ΒΑ. τοῦ σταυροθολίου IV, ἔνθα ἡ Ἀποκαθήλωσις (πίν. 87), βλέπομεν ἐξωγραφημένα ἐπὶ τοῦ κονιάματος κουφικὰ γράμματα (πίν. 91α), τὰ ὅποια μιμοῦνται ἢ μᾶλλον εἶναι σχεδὸν ὅμοια πρὸς τὰ κουφικὰ γράμματα, τὰ ὅποια εὐρίσκονται: α) ἐπὶ τοῦ κιβωρίου τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ καθολικοῦ (πίν. 91β) καὶ β) ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τῶν ὑπὸ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν καμάραν στρατιωτικῶν Ἀγίων Προκοπίου (πίν. 40) καὶ Δημητρίου (πίν. 47)³. Τοῦτο, ὡς πιστεύομεν, δύναται νὰ σημαίνει καὶ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τῆς κρύπτης ἐξετελέσθησαν μετὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ.

Ἄπαντα τὰ τόξα καὶ τὰ σταυροθόλια τῆς κρύπτης κοσμοῦνται μὲ ὥραϊαν διὰ κληματίδων καὶ γεωμετρικῶν σχημάτων διακόσμησιν καὶ μὲ τέσσαρα στηθάρια ἁγίων εἰς ἕκαστον σταυροθόλιον, πλὴν τοῦ δυτικοῦ XII, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀκόσμητον καὶ ἄνευ στηθαρίων, καὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τοῦ χώρου VIII, ὅστις φέρει εἰς τὸ μέσον στηθᾶριον μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ ἀρχετὰ ἐφθαρμένον.

1) Εἰς τὸ παρὰ τὸ ἱερὸν ἀνατολικὸν σταυροθόλιον I (εἰκ. 93) ἐκαθαρίσθησαν

1 Οἱ ἐν συνεχείᾳ ἀναγραφόμενοι ἀριθμοὶ (1 - 12) καὶ (I - XII) ἀναφέρονται εἰς τὴν εἰκόνα 93.

2 Παρὰ G. A. SOTIRIOU, ἔ. ἀ. σ. 391, σημειοῦται, ὅτι εἰς τὸν τοῖχον (8) τοῦ σταυροθολίου XI εἰκονίζεται εἰς ἡγούμενος ἐνώπιον τοῦ Ὁσίου Λουκά.

3 Βλ. καὶ G. MILES, Byzantium and the Arabs, D.O.P. τ. 18, 1964, σ. 27 καὶ εἰκ. 54, 55, 56, 57 καὶ 58.

καὶ ἐστερεώθησαν ἡ διακόσμησις αὐτοῦ καὶ τὰ τέσσαρα στηθάρια ἁγίων, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἔχουν ἀπαλειφθῇ. Εἰς τὸν πρὸς Νότον τριγωνικὸν τομέα τοῦ σταυροθολίου τούτου διακρίνεται παρὰ ἀγένειον ἅγιον¹ τὸ ὄνομα: Φίλιππος (;), ἐπειδὴ δὲ ὅλοι οἱ ἅγιοι κρατοῦν εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα συνεπτυγμένον εἰλητὸν πρόκειται πιθανῶς περὶ Ἀποστόλων (πίν. 92 α-β).

2) εἰς τὸ σταυροθόλιον II ἡ διακόσμησις καὶ τὰ τέσσαρα στηθάρια τῶν Ἀγίων Λουκᾶ, Φιλοθέου, Ἀθανασίου καὶ Θεοδοσίου.

3) εἰς τὸ σταυροθόλιον III τὰ στηθάρια τῶν Ἀγίων Λουκᾶ, Ἀνδρέου, Μανθέου (Ματθαίου) καὶ Μάρκου (πίν. 93α).

Ὁ πίναξ 94α παρουσιάζει τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κρύπτῃς ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν, ἔνθα παρατηροῦμεν ὅτι τὰ πάντα ἦσαν κεκαλυμμένα δι' αἰθάλῃς καὶ οὐδὲν ἐφαίνετο, διακρίνονται δὲ μόνον καθαρισμένα δοκιμαστικῶς μικρὰ τμήματα τοῦ ἀνωτέρω σταυροθολίου III τῶν στηθαρίων τῶν Ἀγίων Λουκᾶ, Ἀνδρέου, Ματθαίου (Μανθέου) καὶ Μάρκου. Ὁ πίναξ 94β παρουσιάζει τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κρύπτῃς ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς μετὰ τὸν καθαρισμόν, ὃ δὲ πίναξ 91α τὸ σταυροθόλιον III μετὰ τὸν καθαρισμόν τῶν στηθαρίων τῶν ἀνωτέρω Ἀγίων Λουκᾶ, Ἀνδρέου, Μανθέου καὶ Μάρκου.

4) εἰς τὸ σταυροθόλιον IV ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν τὰ στηθάρια τῶν αὐτῶν Ὁσίων τοῦ σταυροθολίου II Λουκᾶ, Φιλοθέου, Ἀθανασίου καὶ Θεοδοσίου (πίν. 95).

5) εἰς τὸ σταυροθόλιον V ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἐστερεώθησαν τέσσαρα στηθάρια ἁγίων, διακρίνεται δὲ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ πρὸς Νότον στηθαρίου, ὅπερ εἶναι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (πίν. 96).

6) εἰς τὸ κεντρικὸν σταυροθόλιον VI ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν ἡ διακόσμησις καὶ τὰ τέσσαρα στηθάρια τῶν Ἀγίων στρατιωτικῶν μαρτύρων Νέστορος, Μερκουρίου καὶ δύο ἄλλων, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων εἶναι κατεστραμμένα.

Ὁ πίναξ 97α παρουσιάζει τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνωτέρω κεντρικοῦ σταυροθολίου VI κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ καθαρισμοῦ, ὃ δὲ πίναξ 97β δεικνύει τὸ σταυροθόλιον τοῦτο μὲ τὴν διακόσμησιν καὶ τὰ στηθάρια τῶν τεσσάρων ἁγίων μαρτύρων μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμόν. Εἰς τὸν πίνακα 98 βλέπομεν τὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου μετὰ τὸν καθαρισμόν. Εἰς τὸ βάθος ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου διακρίνεται ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, δεξιὰ δὲ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ΝΔ. σταυροθολίου Ἡγούμενος ἡ δωρητὴς ἐνώπιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (πίν. 88β).

7) Εἰς τὸ σταυροθόλιον VII ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν τὰ στηθάρια τῶν Ἀγίων μαρτύρων Ἀνικήτου, Φωτίου, Ἀρέθα καὶ Βικεντίου (πίν. 99). Τὰ στηθάρια ταῦτα τῶν μαρτύρων τοῦ σταυροθολίου τούτου, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, εἶναι ὁμοιό-

¹ Εἰς τὸν ἀγένειον τοῦτον ἅγιον Φίλιππον (;) τοῦ στηθαρίου τούτου τῆς κρύπτῃς διαπιστώνει κανεῖς τὴν προσπάθειαν τοῦ ζωγράφου νὰ ἀπομιμηθῇ τὸν νεαρόν Ἅγιον Παντελεήμονα, ὅστις εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου τοῦ νοτίου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ (πίν. 70).

τατα με τὰ στηθάρια τῶν μαρτύρων τῶν πρὸς Δυσμὰς σταυροθολίων τοῦ βορειοδυτικοῦ καὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου (πίν. 77β). Κατὰ συνέπειαν φρονοῦμεν ὅτι ἔχουν κατασκευασθῇ παρὰ τοῦ ἰδίου ζωγράφου.

8) Εἰς τὸ σταυροθόλιον IX τὰ στηθάρια τῶν Ἀγίων Σισώη, Ἰωαννικίου, Μακαρίου καὶ τετάρτου, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου εἶναι κατεστραμμένον.

9) Εἰς τὸ σταυροθόλιον X τὰ στηθάρια τῶν Ἀγίων Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Παύλου, Πέτρου καὶ Βαρθολομαίου (πίν. 93β).

10) Τέλος εἰς τὸ σταυροθόλιον XI ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν οἱ Ἅγιοι, Μάξιμος, Ἀβράμιος, Θεόκτιστος καὶ Δωρόθεος¹.

ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν ἐξετελέσθη καὶ ἡ ἀποκατάστασις καὶ στερέωσις α) τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου καὶ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, β) τῶν παραθύρων καὶ γ) τῶν στεγῶν αὐτοῦ.

α) Ὡς γνωστόν, ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ μνημείου εἶναι ἐπενδεδυμένοι μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν τόξων καὶ τῶν ἀψίδων, ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἀρχίζουν τὰ ψηφιδωτά, διὰ πλακῶν ἐκ πολυχρῶμων μαρμάρων ποικίλων προελεύσεων (λευκῶν, ἡμιλεύκων Προκοννήσου, πρασίνων Τήνου, ἀτρακίου λίθου (Θεσσαλικῶν Χασάμπαλη), Καρύστου, Σκύρου, Ἐρετρίας, Θηβῶν, Δομβραίνης, Μαραθῶνος κλπ.).

Ἡ ὀρθομαρμαρώσις ἦτο στερεωμένη ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν τοίχου μόνον διὰ σιδηρῶν συνδέσμων ἄνευ ἱχνους κονιάματος, οἱ ὅποιοι εἰς ἐλαχίστας εὐτυχῶς περιοχὰς τοῦ ναοῦ λόγω τῆς ὀξειδώσεως ἐκ τῆς ὑγρασίας διωγκώθησαν καὶ ἐπέφερον φθορὰς εἰς τὰς μαρμαρίνας πλάκας. Πολλὰ πλάκες ἐστερεώθησαν καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ τῶν ἰδίων ἐγχρῶμων μαρμαρίνων πλακῶν τῶν αὐτῶν περιοχῶν, ὅσαι εἶχον φθαρῇ ἐκ τῆς ὑγρασίας, εἰς τὸν νάρθηκα (πίν. 100α) καὶ εἰς τὸν κυρίως ναόν, ἰδίᾳ ὑψηλὰ εἰς τοὺς τοίχους τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ εἰς τοὺς πεσσοὺς ἄνωθεν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σταυροθολίου, ἔνθα ἐστερεώθησαν καὶ συνεπληρώθησαν τὰ θωράκια τοῦ γυναικωνίτου (ἔγχρ. πίν. Εβ).

Κατὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὴν ἀντικατάστασιν μερικῶν ἐφθαρμένων πλακῶν τοῦ συνθρόνου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀνεύρομεν ὅτι κάτωθεν τῶν βαθμίδων αὐτοῦ καὶ ἐφαπτομένως τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος ὑπῆρχε θολωτὸς διάδρομος τομῆς τετάρτου κυλίνδρου, τὸ λεγόμενον κύκλιον τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν². Ὁ διάδρομος

¹ Ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 391 καὶ εἰκ. 2, εἰς τὸ σταυροθόλιον I, βλ. καὶ τὴν ἡμετέραν εἰκόνα 93, οὐδένα ἅγιον σημειοῖ· διότι ἦσαν κεκαλυμμένοι δι' αἰθάλης, ἐνῶ κατὰ τὸν καθαρισμὸν ἀνεφάνησαν τέσσαρες. Εἰς τὸ σταυροθόλιον V ἐπίσης οὐδένα, ἐνῶ ἀπεκαλύφθη εἷς. Εἰς τὸ σταυροθόλιον VI σημειοῖ δύο, ἐνῶ ἀπεκαλύφθησαν τέσσαρες. Εἰς τὸ σταυροθόλιον IX σημειοῖ ἓνα, ἐνῶ εὐρέθησαν τρεῖς. Εἰς τὸ σταυροθόλιον X οὐδένα σημειοῖ, ἐνῶ ἀπεκαλύφθησαν τέσσαρες. Ἦτοι μετὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν σταυροθολίων τῆς κρύπτης ἀπεκαλύφθησαν εἰσέτι 13 στηθάρια ἁγίων, τὰ ὅποια τὸ 1932 οὐδόλως ἐφαίνοντο.

² ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Περί Ἀγ. Σοφίας, PREGER, Script. Orig. Constant. I, σ. 94. Βλ. καὶ Byz. Zeitschr. 1901, 463.

οὗτος εἶχεν ὕψος 1.40 μ. καὶ πλάτος εἰς μὲν τὰ ἄκρα 0.65 μ., εἰς δὲ τὸ μέσον 0.85 μ., ἔφερε δὲ δύο στόμια κατὰ τὰ ἄκρα τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψίδος (εἰκ. 102). Ἐνταῦθα ἔχομεν ἐπιβίωσιν τοῦ συνθρόνου καὶ τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ θολωτοῦ διαδρόμου τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὅπως τὰ βλέπομεν εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῆς Νικοπόλεως καὶ τὴν Ἀγίαν Εἰρήνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹ κλπ.

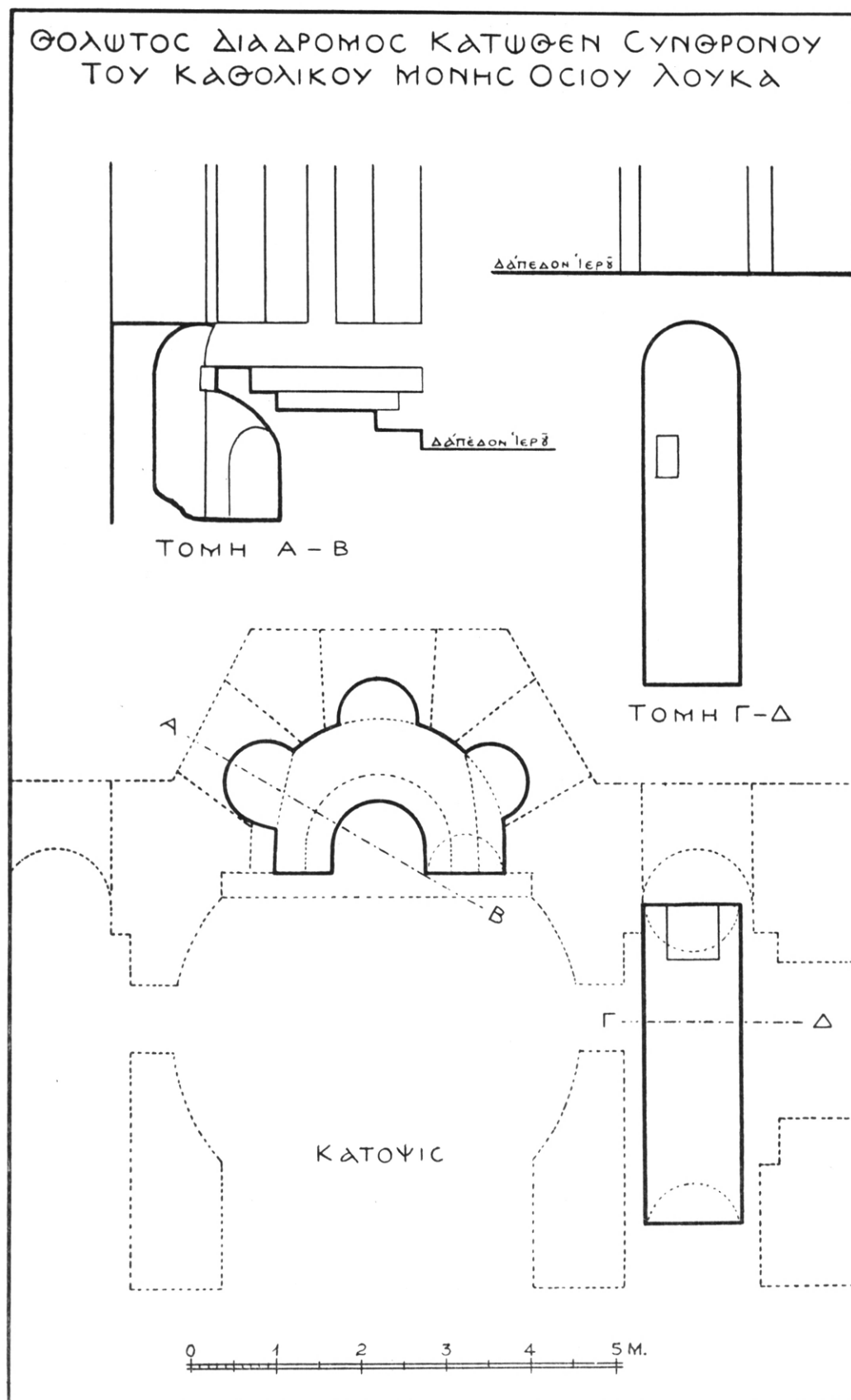
Ὡσαύτως διεπιστώσαμεν ὅτι πέριξ τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου καὶ ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κόγχης ὑπάρχουν τρεῖς μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι (εἰκ. 102), ὡς εἰς τὴν Νικόπολιν καὶ τὸν Ἀγ. Νίκωνα τῆς Σπάρτης², διαμέτρου 0.90 μ. καὶ βάθους 0.70 μ., αἵτινες ἐχρησίμευον πιθανῶς πρὸς ἐναπόθεσιν λειτουργικῶν βιβλίων, σκευῶν, λυχνιῶν, θυμιατηρίων κλπ. διότι ἀνεύρομεν ἐντὸς αὐτῶν σεσαθρωμένα ξύλινα τεμάχια, κανδήλας καὶ τελείως ἀποσυντεθειμένα ἀντικείμενα, ὡς καὶ ἐν ἀπὸ τὰ δίπτυχα, τὰ ὅποια ἐτοποθέτουν εἰς τὴν πρόθεσιν μὲ τὰ ὀνόματα τῶν μνημονευομένων μοναχῶν. Τοῦτο φέρει στρεπτοὺς κιονίσκους ὑποβασιάζοντας ἐπιχρυσωμένα τόξα. Ἐντὸς τοῦ θολωτοῦ τούτου διαδρόμου ἀνεύρομεν ἐπίσης μεγάλην ποσότητα ψηφίδων, δέκα σάκκους, χιλίων περίπου κιλῶν, ὡς καὶ τεμάχια ὑαλομάξης διαφόρων χρωμάτων, ἀπὸ τὰ ὅποια συνέκοπτον ψηφίδας τῶν χρωμάτων ἐκείνων, ἅτινα δὲν εὐρίσκοντο εἰς φυσικὰ πετρώματα (εἰκ. 54). Αἱ ψηφίδες αὗται ἦσαν ὅλων τῶν χρωμάτων προήρχοντο δὲ πιθανώτατα ἀπὸ τὰ καταπεσόντα μετὰ τὸ 1745, ὡς ἀνωτέρω ἐν σ. 75 - 76 εἴπομεν, ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου καὶ ἀπεκρύβησαν ἐκεῖ ὑπὸ τῶν μοναχῶν μετατρεψάντων τὸν ὑπὸ τὸ σύνθρονον θολωτὸν διάδρομον εἰς κρύπτην, δεδομένου ὅτι ἔκλεισαν μεταγενεστέρως τὰ στόμια αὐτοῦ διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Ἄλλην ὑπόγειον κρύπτην ἀνεύρομεν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ διακονικοῦ τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 102, δεξιὰ), ἣτις εἶχε πλάτος 1.10 μ., μῆκος 3.80 μ. καὶ βάθος 4.20 μ. ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις τὴν ἐκάλυπτε. Εἰς τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ἄκρον παρὰ τὴν χορδὴν τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ ἡ ὑπόγειος αὕτη κρύπτη ἔφερε στόμιον, διαστάσεων 0.65 × 0.70 μ., ὅπερ ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνης πλακὸς πάχους 0.08 μ. (πίν. 100β). Τόσον αἱ πλευραὶ ὅσον καὶ ὁ θόλος τῆς ὑπογείου αὐτῆς κρύπτης ἔχουν κατασκευασθῇ διὰ κανονικῶν λεπτῶν ὀπτοπλίνθων, αἵτινες μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ κατασκευὴ αὕτη εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸ καθολικόν.

Ἄλλοι ὑπόγειοι χώροι, οἱ ὅποιοι ἐχρησίμευον πιθανῶς ὡς κρύπται, ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐργασιῶν πρὸ τῆς κυρίας εἰσόδου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πρὸς τὰ δεξιὰ αὐτῆς καὶ ἐν ἐπαφῇ μὲ τὸν δυτικὸν τοῖχον τῆς λιτῆς (πίν. 101).

Ἐπίσης ἐστερεώθησαν καὶ συνεπληρώθησαν μερικὰ ἐφθαρμένα τμήματα τῆς ὠραίας πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου, τοῦ καθολικοῦ, τὸ ὅποion, ὡς γνωστόν, εἶναι ἐστρωμένον δι' ἐγχρώμων μαρμαρίνων πλακῶν (πρασίνων Τήνου, ἐρυθρῶν Ἐρετρίας, φαιῶν Μαραθῶνος καὶ Δομβραίνης, ὡς καὶ λευκῶν Προκοννήσου, ἐξ ὧν αἱ τελευταῖαι

¹ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1954, τ. 2ος, σ. 493 - 495 καὶ εἰκ. 453, 455.

² Α. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1939 παρ. 99. πίναξ ἔναντι σ. 118 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. Α', Ἀθῆναι 1942, σ. 186 καὶ εἰκ. 106. Πρβ. καὶ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἔ. ἀ. 494.

Είκ. 102. Σχέδιον τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ καθολικοῦ με τὸν θολωτὸν διάδρομον ὑπὸ τὸ σύνθρονον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη πλῆθος ψηφίδων. Δεξιᾷ ὑπόγειος κρύπτη ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ διακονικοῦ.

ἔφθανον εἰς μῆκος τὰ 4.60 μ. με πλάτος 0.86 μ.)¹. Τέλος ἐκαθαρίσθη καὶ ἐστερεώθη τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχε μεταγενεστέρως κατὰ βάρβαρον τρόπον παραμορφωθῇ, διότι εἶχον τοποθετηθῇ ἄνωθεν αὐτοῦ ἀντισταθμητικαὶ ξύλινα κατασκευαί (πίν. 102 καὶ 103).

β) Ἄπαντα τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὡς ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, εἶχον κλεισθῇ διὰ τοιχοποιίας, ὅταν τὸ μνημεῖον εἶχε μεταβληθῇ εἰς ἀμυντήριον κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ ἦτο σκοτεινόν. Ὁ πίναξ 104α παρουσιάζει τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ με ὅλα τὰ παράθυρα τὰ ὁποῖα ἦσαν κτισμένα ἄλλα μὲν διὰ τοιχοποιίας ἄλλα δὲ δι' ὀπτοπλίνθων καὶ ἔφερον μικρὰς πολεμίστρας. Ὁ πίναξ 105α δεικνύει τὴν νοτίαν ἐπίσης πλευρὰν μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν παραθύρων (φαίνονται ἔμπροσθεν τὰ ἐρείπια τῆς Τραπεζῆς [ἐστιατορίου] καὶ αἱ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς μεταγενέστεραι ἀντηρίδες, αἵτινες ἐκάλυπτον μέρος τῶν παραθύρων), ὁ δὲ πίναξ 105β παρουσιάζει τὴν αὐτὴν πλευρὰν μετὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν παραθύρων καὶ τὴν καταβίβασιν, κατὰ δύο περίπου μέτρα, τῶν ἀντισταθμητικῶν αὐτῶν ἀντηρίδων.

Κατόπιν ἐρεῦνης διεπιστώσαμεν, ὅτι ὅλα τὰ φραγμένα αὐτὰ παράθυρα ἔφερον ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν κατασκευῆς 1) εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτῶν μαρμάρινα θωράκια μετ' ἀναγλύφου βυζαντινῆς διακοσμήσεως ἐκ συμπλεγμάτων ρόμβων καὶ κύκλων μετὰ ροδάκων καὶ σταυρῶν. Κατ' ἐξαίρεσιν μόνον τὸ μέγα ἄνω τρίλοβον τῆς νοτίας πλευρᾶς ἔφερον εἰς τὸ μεσαῖον θωράκιον βυζαντινὸν ἀνθέμιον καὶ κάτωθεν αὐτοῦ εἰς ἀρκετὰ χαρίεσαν στάσιν δύο γρύπας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς κατασπαράσσει λαγῶν. Πολλὰ ἐκ τῶν μαρμαρίνων αὐτῶν ἀρχικῶν θωρακίων εὐρέθησαν κατὰ χώραν. 2) Ἄνωθεν τῶν θωρακίων ὑπάρχουσι κυματοφόρα μαρμάρινα ὀρθογώνια πλαίσια με ὅπας προσηλωσεως ξυλίνων μᾶλλον παραθύρων μετὰ τῶν στροφένων των, ἵνα ταῦτα ἀνοίγουν καὶ κλείουν. Πολλὰ ἐπίσης ἐκ τῶν μαρμαρίνων αὐτῶν πλαισίων εὐρέθησαν κατὰ χώραν. 3) Ἄνωθεν τῶν μαρμαρίνων αὐτῶν πλαισίων εὐρέθησαν κατὰ χώραν τμήματα γυψίνων διατρήτων φεγγιτῶν μετὰ πλαστικῆς βυζαντινῆς διακοσμήσεως (πίν. 122β), οἵτινες ἦσαν ὅμοιοι με τὸν εἰς ἀρίστην κατάστασιν εὐρεθέντα ἐπίσης κατὰ χώραν διάτρητον φεγγίτην ἐπὶ τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ βορείου τοίχου τῆς προθέσεως τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 98).

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω δεδομένων προτύπων στοιχείων προέβημεν εἰς πιστὴν καὶ πλήρη ἀποκατάστασιν ὅλων τῶν παραθύρων² τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ οὕτω

1 Ὁ ἐγχρωμος πίναξ 30 τῶν SCHULTZ καὶ BARNSELY παρουσιάζει τὸ σύνολον τῆς πλακοστρώσεως τοῦ καθολικοῦ με τὰ ὥραϊα ἐκ συμπλεκόμενων κύκλων μαρμαροθετήματα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σταυροθολίου καὶ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἡ ἐγχρωμος πλακόστρωσις περιλαμβάνει μόνον τὸ πρὸς Δυσμὰς διαμέρισμα τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου, ὅπερ σημαίνει, ὅτι τοῦτο ἀνήκεν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ καθολικοῦ πρὶν τεθῇ τὸ προσκυνητάριον, ὅτε δηλ. ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοξωτὴ δίοδος ἦτο ἐλευθέρως πρὸς ἐπικοινωνίαν με τὴν λιτὴν τῆς Παναγίας.

2 Κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν παραθύρων, ἐντὸς τῶν ἄνωθεν τῶν θωρακίων εὐρεθέντων κατὰ χώραν μαρμαρίνων πλαισίων δὲν ἐτέθησαν ξύλινα παράθυρα, ὡς πιθανῶς ὑφίσταντο κατὰ τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ μνημεῖου, ἀλλὰ μεταλλικά ὑελοστάσια ὡς πλέον εὐχρηστα, στερεώτερα καὶ ἐπιτρέποντα περισσότερον φῶς.

ἀφ' ἑνὸς μὲν προσέλαβε τὴν ἀρχικὴν τοῦ ὄψιν ἀφ' ἑτέρου δ' ἐφωτίσθη τὸ ἐσωτερικόν τοῦ ἐνῶ πρότερον ἐβασίλευε τὸ σκότος.

Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν ἀποκατεστάθησαν εἰς τὸν γυναικωνίτην καὶ εἰς τὸ ἰσόγειον τὰ δύο κάτωθεν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ μεγάλα τρίλοβα παράθυρα. Τὰ δύο πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ τριλόβου δίλοβα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου ἦσαν φραγμένα δι' ὀπτοπλινθοδομῆς ἀλλ' εἰς μὲν τὸ πρῶτον (πίν. 106α, ἀριστερὰ) ἐσώζοντο τὰ δύο θωράκια καὶ τὸ ἄνω ἀριστερὰ μαρμάρινον πλαίσιον, εἰς δὲ τὸ δεύτερον πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐσώζετο μόνον τὸ ἄνω ἀριστερὰ μαρμάρινον πλαίσιον (πίν. 96α, δεξιὰ). Τὰ παράθυρα ταῦτα ἀποκατεστάθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν των μορφὴν (πίν. 106β). Ὀμοίως εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω πλευρὰν, εἰς τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τρίλοβον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου, ἐσώζοντο κατὰ χώραν τὰ τρία θωράκια αὐτοῦ καὶ τὸ εἰς τὸν ἀριστερὸν λοβὸν ἄνωθεν τοῦ θωρακίου μαρμάρινον πλαίσιον (πίν. 107α), ὅπερ ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ μορφὴν (πίν. 107β).

Ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν πλευρὰν ἀποκατεστάθησαν τὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου, ἀριστερὰ μὲν τὰ δύο μονόλοβα (πίν. 108), τὸ εἰς τὸ μέσον δίλοβον (πίν. 109) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν παράθυρον τοῦ νάρθηκος (πίν. 110), ὅπερ, ὡς ἐν σ. 133 εἶδομεν, εἶχε καταστραφῇ ὑπὸ βόμβας κατὰ τὴν κατοχὴν, τὸ δὲ εἰς τὸ ἡμικυκλικὸν τμήμα αὐτοῦ ἀντιστοιχοῦν ἐσωτερικῶς μέρος τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτῆρος ὡς ἐκ θαύματος διεσώθη.

Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἀποκατεστήσαμεν εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ μορφὴν τὸ ἄνω κεντρικὸν τρίλοβον παράθυρον (πίν. 111), τὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ αὐτοῦ δύο δίλοβα παράθυρα ὡς καὶ τὰ εἰς τὸ ἰσόγειον ἐπίσης δύο δίλοβα (πίν. 112), εἰς δὲ τὸ ἐσωράχιον τοῦ ἄνω ἐπὶ τῆς προσόψεως κεντρικοῦ δυτικοῦ τόξου ἀνεφάνη μετὰ τὸν καθαρισμὸν ὠραία λαϊκῆς τέχνης τοιχογραφία (πίν. 113).

Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τὸ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τρίλοβον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου διετήρει ἀκόμη τὰ τρία μαρμάρινα θωράκια, τὰ ὅποια φέρουν ἀκριβῶς τὴν ἰδίαν γλυπτὴν βυζαντινὴν διακόσμησιν, οἷαν φέρει τὸ ἀντίστοιχον τρίλοβον τῆς βορείου πλευρᾶς, ὡς καὶ τὸ ἄνωθεν τοῦ μεσαίου θωρακίου μαρμάρινον πλαίσιον· τὸ παράθυρον τοῦτο ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ μορφὴν (πίν. 104α.β). Κατόπιν ἀποκατεστάθησαν, τὰ ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω τριλόβου, δύο δίλοβα παράθυρα, ἔνθα εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐσώζετο μόνον τὸ εἰς τὸν ἀριστερὸν λοβὸν μαρμάρινον πλαίσιον, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ἐσώζοντο τὸσον τὰ δύο κάτωθεν θωράκια ὅσον καὶ τὰ δύο ἄνωθεν μαρμάρινα πλαίσια (πίν. 114). Ἐν συνεχείᾳ ἀποκατεστάθησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ κάτωθεν τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ μέγα τρίλοβον παράθυρον εἰς τὸ ὅποιον ἐσώζοντο ἀκόμη τὰ τρία μαρμάρινα θωράκια μὲ τοὺς δύο γρύπας εἰς τὸ μεσαῖον καὶ ἄνωθεν εἰς μὲν τὸν ἀριστερὸν λοβὸν τὸ ἐν μαρμάρινον πλαίσιον εἰς δὲ τὸν μεσαῖον ἐσώζοντο καὶ τὰ δύο μαρμάρινα πλαίσια (πίν. 115) καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ πρὸς Ἀνατολὰς αὐτοῦ δύο δίλοβα (πίν. 116). Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν εὐρέθη εἰς τὸν δεξιὰ λοβὸν τμήμα τοῦ ἀρχικοῦ γυψίνου φεγγίτου μὲ βυζαντινὴν διακόσμησιν.

Τέλος εἰς τὴν ἰδίαν πλευρὰν ἀποκατεστάθησαν εἰς τὸ ἰσόγειον ἡ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν θύρα τοῦ νάρθηκος (πίν. 117), τὸ μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας ἀντηρίδος

δίλοβον παράθυρον, εἰς τοὺς δύο λοβοὺς τοῦ ὁποίου ἐσώζοντο τμήματα τῶν ἀρχικῶν φεγγιτῶν, καὶ τὰ δύο παραπλεύρως μικρὰ μονόλοβα (πίν. 118), τὸ μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης ἀντηρίδος μέγα τρίλοβον ἄνοιγμα· τόσον αὐτὸ ὅσον καὶ τὸ ἀντίστοιχον τῆς βορείου πλευρᾶς κάτω μὲν ἔφερον εἰς τὸ μέσον θύραν καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μεγάλας μαρμαρίνας πλάκας, ἄνω δὲ διατρήτους φεγγίτας (πίν. 119) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν δίλοβον παράθυρον, τὸ ὁποῖον ἔφερε δύο μικρὰς πολεμίστρας (πίν. 120), εὐρέθησαν δὲ κατὰ χώραν ἐντὸς τῆς τοιχοποιΐας, διὰ τῆς ὁποίας εἶχε μεταγενεστέρως φραχθῆ, ὁ διαχωριστικὸς ἰωνικὸς κίων καὶ τὰ δύο κάτωθεν μαρμαρίνα θωράκια (πίν. 121). Τέλος ἀποκατεστάθησαν ὡσαύτως ὅλα τὰ παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ (πίν. 122).

γ) Αἱ στέγαι τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν, εἶχον ὑποστῇ πολλὰς φθορὰς καὶ ἦσαν ἅπασαι διαλελυμέναι, πλεῖσται δὲ κέραμοι εἶχον καταστραφῇ καὶ διὰ τοῦτο ὅλοι οἱ θόλοι τοῦ μνημείου εἶχον διαποτισθῇ ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα διαρραγῇ.

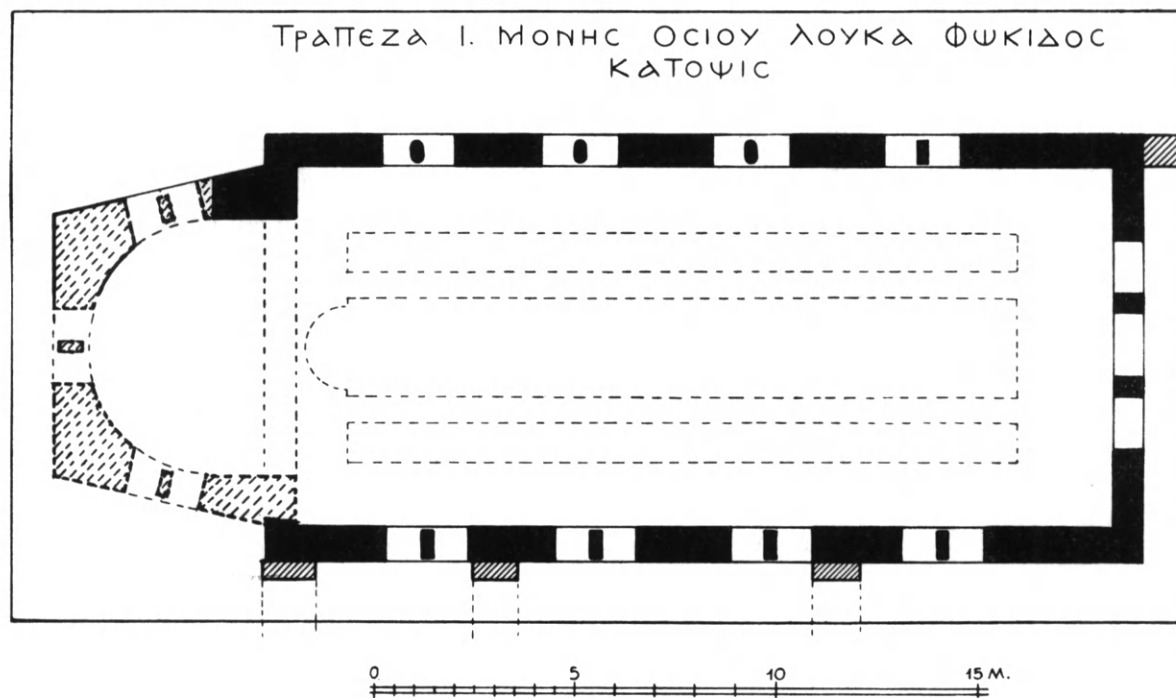
Ἐν ὅψει τῆς τοιαύτης καταστάσεως προέβημεν εἰς τὴν ἀφαίρεσιν ὅλων τῶν ὑπολοίπων κεράμων, εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν ὅλων τῶν ἐπὶ τῶν θόλων κατὰ παλαιότερας ἐπισκευὰς συσσωρευθέντων χωμάτων, εἰς τὸν τέλειον καθαρισμὸν τῶν θόλων καὶ εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν ρηγμάτων τῶν δι' ὕδαροὺς ἰσχυρᾶς σιμεντοκονίας καὶ τὴν στερέωσιν αὐτῶν διὰ σιδηρῶν πλεγμάτων (ἐσχαρῶν). Προέβημεν τέλος καὶ εἰς τὴν τοποθέτησιν ὀλίγης μόνον κισήρεως πρὸς μόρφωσιν τῶν ἀπαραιτήτων κλίσεων καὶ κάλυψιν ὅλων τῶν στεγῶν δι' εἰδικῶν πλατειῶν κεράμων τῶν ἐργοστασίων Δηλαβέρη, ἐνῶ ἡ κάλυψις τοῦ τρουλλοῦ ἐγένετο διὰ κεράμων εἰδικοῦ σχεδίου ἀναλόγως τῆς καμπυλότητος αὐτοῦ. Οὕτω ἅπασαι αἱ στέγαι τοῦ μνημείου κατέστησαν τελείως στεγαναὶ καὶ ἐστερεώθησαν κατὰ τὸν καλῦτερον δυνατὸν τρόπον.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Συγχρόνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐκτελουμένας ἐργασίας στερεώσεως τοῦ καθολικοῦ ἐγένοντο καὶ ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς τῆς Μονῆς. Τὸ κτήριον τῆς Τραπεζῆς, τὸ ὁποῖον κατὰ συνήθειαν τῶν μονῶν ἐτοποθετεῖτο πλησίον τοῦ καθολικοῦ¹, εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαστάσεων 27.10 × 10.50 μ. (εἰκ. 103), ὅπερ καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς μεγάλην τρίπλευρον ἐξωτερικῶς κόγχην, εὐρίσκεται παραλλήλως πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀπ' αὐτῆς (παρένθ. πίν Α). Τὸ εὕρομεν εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, θαμμένον κάτωθεν κατοικιῶν, αἵτινες μεταγενεστέρως ἀνηγέρθησαν ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ εἰκὼν πίν. 123α, τὴν ὁποίαν ἐλάβομεν ὅτε κατὰ τὸ 1945 ἤρχισαν αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι ἀναστηλώσεως, δεικνύει τοὺς μετὰ τὸν βομβαρδισμόν τοῦ 1943 μετεώρους τοίχους τῶν διαφόρων νεωτέρων κτισμάτων,

¹ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 44 - 45.

ἅτινα εἶχον ἀνεγερθῇ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν ἄνωθεν τῆς Τραπεζῆς, ἡ δὲ εἰκὼν 22 μᾶς παρουσιάζει τὴν νοτίαν πλευρὰν μὲ τὰς διωρόφους νεωτέρας κατοικίας τῶν μοναχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκτίσθησαν ἄνωθεν τοῦ νοτίου πυλῶνος τῆς μονῆς καὶ τῆς Τραπεζῆς. Παρὰ ταῦτα ἐξηκριβώσαμεν ὅτι τὸ παραμορφωμένον ἀπὸ τὰς νεωτέρας προσθήκας κτήριο τῆς Τραπεζῆς ἐσώζετο σχεδὸν ὁλόκληρον ἀλλ' εἶχε καταστῇ ἀφανὲς κάτωθεν

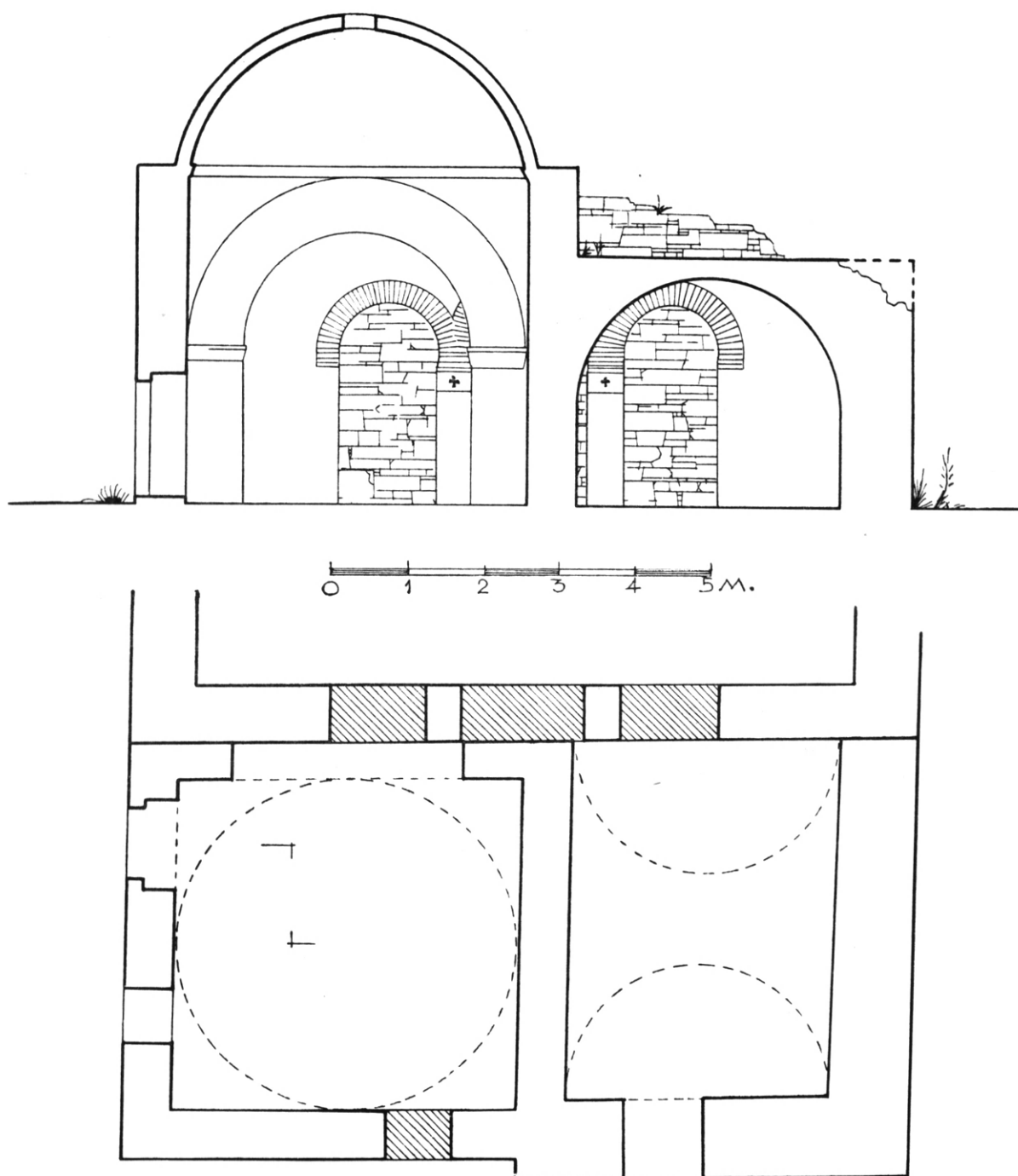

Εἰκ. 103. Ἡ κάτωψις τοῦ ἱσογείου τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νεωτέρων προσθηκῶν.

τῶν ἀνωτέρω μεταγενεστέρων κατασκευῶν. Ἐθεωρήθη διὰ τοῦτο ἐπιβεβλημένον νὰ ἀναστηλωθῇ καὶ νὰ ἀποκατασταθῇ, ἀφοῦ, ὡς ἐλέχθη, ἐσώζοντο ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν πλευρῶν αὐτοῦ μέχρι τῶν ἀνωτάτων μερῶν τῶν τοίχων.

Οὕτω ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ, ἥτις ἦτο ἡ πλευρὰ εἰσόδου, εἶχεν ἐπικολληθῇ καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ νεώτερον θολωτὸν κτίσμα, διαστάσεων 10.50×5.30 , τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ ἥμισυ ἦτο ἐστεγασμένον διὰ τυφλοῦ τρούλλου κατὰ δὲ τὸ ἕτερον πρὸς Νότον τμήμα διὰ κυλινδρικοῦ χθαμαλοῦ θόλου (εἰκ. 104 καὶ 106). Τὸ νεώτερον τοῦτο κτίσμα ἐχρησίμευεν ὡς μαγειρεῖον καὶ ἀποθήκη ἄνωθεν δὲ αὐτοῦ εἶχον κατασκευασθῇ νεώτερα, σύγχρονα περίπου κελλία, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἡμιρεπωμένα καὶ παρουσίαζον ὄψιν ἀθλίαν καὶ ἀντιαισθητικήν.

Ἡ βόρειος πλευρὰ τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς ἐσώζετο σχεδὸν ὁλόκληρος. Τὰ δίλοβα παράθυρα αὐτῆς διεκρίνοντο σαφῶς, τὰ κάτω μέρη τῆς τοιχοποιίας εἶχον κατασκευασθῇ μὲ μεγάλους λίθους τὰ δὲ ἄνω μέρη αὐτῆς διὰ πωρολίθων περιβαλλομένων ὑπὸ διπλῶν καὶ μονῶν σειρῶν πλίνθων. Ὁλόκληρος ἡ βόρειος αὕτη πλευρὰ

Εἰκ. 104. Τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς ἐπικεκολλημένον μεταγενέστερον θολωτὸν κτίσμα (μαγειρεῖον καὶ ἀποθήκη).

εἶχεν ὑποστῇ πολλὰς ἀλλοιώσεις. Τὰ δίλοβα ἐπιμήκη παράθυρα αὐτῆς εἶχον ἄλλα καταστραφῇ καὶ ἄλλα φραγθῇ διὰ τοιχοποιίας, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν θέσιν των ἡνοίχθησαν μικρότερα παράθυρα καὶ θύραι διὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν ἄλλους ἐσωτερικοὺς χώρους, οἱ ὅποιοι ἐδημιουργήθησαν μεταγενεστέρως. Αἱ εἰκόνες τῶν πινάκων 124,

125 και 126 παρουσιάζουν τμηματικῶς κατὰ σειρὰν τὴν κατάστασιν τῆς βορείου πλευρᾶς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως.

Ἡ νοτία πλευρὰ ἦτο σχεδὸν ὁλόκληρος κεχωρισμένη, ἄνωθεν δὲ τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐπιχώσεως, ἥτις, ὡς ἄνωτέρω ἐν σ. 59 εἴπομεν, ἔφθανε τὰ 7.20 μ., προέβαλλον τὰ δίλοβα ἐπιμήκη παράθυρα μὲ τοὺς διαχωριστικοὺς ἀμφικίονας καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν κιονόκρανα καὶ ἐπίκρανα. Εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἐσώζετο σχεδὸν ἀκέραιον τὸ ἀκραῖον δίλοβον παράθυρον τῆς ἀρχικῆς Τραπέζης μετὰ τῶν παλαιῶν πλίνθων (πίν. 127α), ἦτο ὅμως φραγμένον μὲ τοιχοποιΐαν, ἀφοῦ εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τῆς ΝΑ. πλευρᾶς εἶχε κατασκευασθῇ νεώτερον κελλίον (πίν. 127β). Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην βλέπομεν τὸ σύνολον τῆς νοτίας πλευρᾶς. Διακρίνονται οἱ διαχωριστικοὶ κίονες, οἵτινες προβάλλουν ἄνωθεν τῆς ἐπιχώσεως, δεξιὰ εἰς τὸ ἄκρον τῆς πλευρᾶς φαίνεται τὸ σωζόμενον σχεδὸν ὁλόκληρον δίλοβον παράθυρον καὶ παραπλεύρως αὐτοῦ τὸ ἐπὶ τῆς κόγχης τῆς Τραπέζης κατασκευασθὲν νεώτερον κελλίον. Αἱ εἰκόνες τῶν πινάκων 128, 129 καὶ 130 μᾶς παρουσιάζουν τμηματικῶς καὶ κατὰ σειρὰν τὴν νοτίαν πλευρὰν ἀπὸ τοῦ ΝΔ. μέχρι τοῦ ΝΑ. ἄκρου.

Εἰκ. 105. Τὸ ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς κάτω τμήμα τοῦ σταυροῦ τοῦ τροῦλλου τῆς Παναγίας.

Ἀνατολικῶς καὶ ἄνωθεν τῆς τριπλεύρου μεγάλης κόγχης τῆς Τραπέζης εἶχε κατασκευασθῇ νεώτερον κελλίον, τὸ ὁποῖον ἐπεκοινώνει διὰ θύρας ἀνοιχθείσης ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς κόγχης τῆς Τραπέζης.

Ἐσωτερικῶς ἡ ἀρχικὴ παλαιὰ Τράπεζα εἶχεν ὑποστῇ μεγάλην ἐπίχωσην (πίν. 131α), ἐν συνεχείᾳ δὲ εἶχε διαιρεθῇ κατὰ μῆκος δι' ἀξονικοῦ τοίχου εἰς δύο μέρη, καλυφθέντα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διὰ δύο ἀλλεπαλλήλων θόλων (παρένθ. πίν. Ε'). Καὶ οἱ μὲν κάτω θολωτοὶ χώροι ἐχρησιμοποιοῦντο δι' ἀποθήκας, ἄνω δὲ καὶ εἰς τὸ βόρειον τμήμα κατεσκευάσθη ἡ μεταγενεστέρα Τράπεζα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων καὶ τῶν ἐρειπίων εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τῆς νεωτέρας Τραπέζης εὐρέθη ὅτι αὕτη ἔφερε πρὸς Ἀνατολὰς μικρὰν ἀβαθῆ κόγχην ἀνοιγομένην εἰς τὸ πάχος τοῦ νεωτέρου ἀνατολικοῦ τοίχου (παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 131β). Ἐντὸς τῆς κόγχης ταύτης καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀπεκαλύφθησαν τοιχογραφίαι τοῦ 18^{ου} αἰῶνος: Ἦτοι εἰς τὴν κόγχην ἡ Βρεφοκρατοῦσα (πίν. 131β), δεξιὰ ὁ Ὁσῖος Λουκᾶς ὁλόσωμος (πίν. 131β καὶ 132α), ἄνωθεν αὐτοῦ ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ (πίν. 133α), ἀριστερὰ τῆς κόγχης Ἀρχάγγελος καὶ παραπλεύρως αὐτοῦ ὁ κατὰ τὴν παράδοσιν Αὐτοκράτωρ Ἰδρυτὴς τῆς μονῆς¹, διότι ἄνωθεν τοῦ ἀριστεροῦ ὧμου του εἶναι χαραγμένη δι' ἀκίδος ἡ ἐπιγραφή «Ὁ Κτίτωρ τῆς Ἀγίας μονῆς ταύτης» (πίν. 132β). Ἀνωθεν τοῦ κτήτορος εἰκονίζεται

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Β', σ. 168.

ή φιλοξενία του Ἀβραάμ (πίν. 133β), ἐπὶ δὲ τοῦ ἄνω μέρους τῆς κόγχης ὑπῆρχεν ὠραῖον κόσμημα μετ' ἀνθεμίων (πίν. 134α). Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ κάτω δεξιὰ μέρους τῆς κόγχης εὐρέθη καὶ μία γραπτὴ ἐπιγραφή (πίν. 134β) λέγουσα: (Η)ΓΟΥΜΕΝΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΙΡ ΕΥΓΕ(ΝΙ)ΟΥ (C)ΚΕΥΟΦΥΛΑΞ ΤΟΥ ΚΙΡ ΠΑΝΓΚΡΑ(ΤΗ) (ΑΝ)ΥΣΤΟΡΙΘΙ Υ ΠΑΡΟΝ ΤΡΑΠΕΖΑ. Οἱ μνημονευόμενοι ἡγούμενος Εὐγένιος¹ καὶ Παγκράτιος² ἀναφέρονται εἰς δικαστικά ἔγγραφα ἐπὶ διαφορῶν καὶ ἀγοραπωλησιῶν τῆς μονῆς κατὰ τὰ ἔτη 1747 καὶ 1760. Κατὰ συνέπειαν ἡ μεταγενεστέρα Τράπεζα ἀνηγέρθη κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα.

Ἄλλη ἐπιγραφή εὐρέθη, ὡς εἶδομεν ἐν σ. 66, ἐντὸς τῶν ἐρειπίων χαραγμένη ἐπὶ πωρόλιθου (εἰκ. 37), ἔχουσα ὡς ἑξῆς: ΑΧΟΔ (1674) ΕΝ ΜΗΝΙ ΙΟΥΝΙΩ ΚΒ'. Εὐρέθη ἐπίσης ὠραῖον μαρμαρίνον μετὰ γλυφῶν κιονόκρανον, διάτρητον (εἰκ. 2), τὸ ὁποῖον, ὡς εἴπομεν, θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν πρῶτον μικρὸν ναόν. Τέλος ἀνευρέθη τὸ ἕτερον τμῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅστις ἦτο τοποθετημένος εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου τῆς Παναγίας (εἰκ. 105).

ΕΚΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

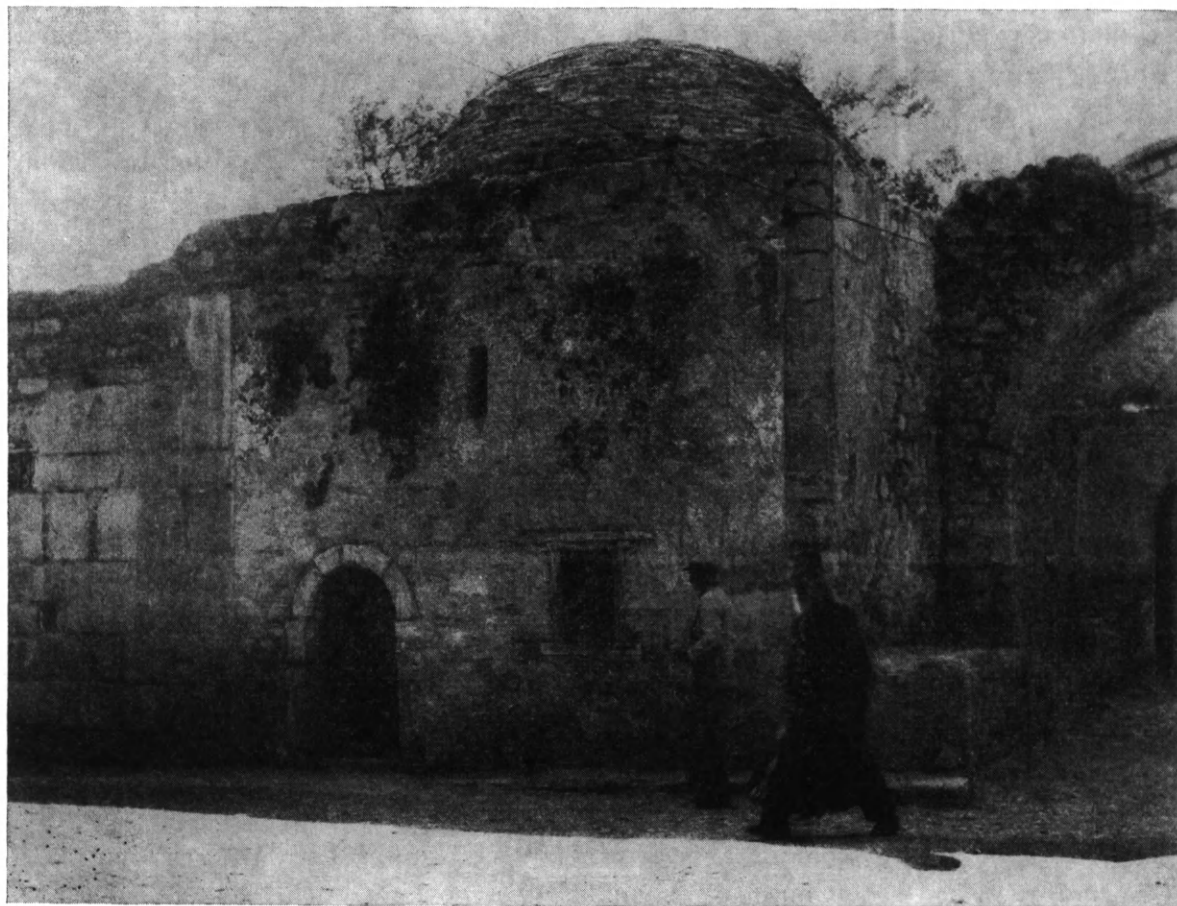
Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀθλίαν κατάστασιν παρελάβομεν τὴν παλαιὰν Τράπεζαν τῆς Μονῆς, ὅτε ἐπελήφθημεν τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως καὶ ἀναστηλώσεως αὐτῆς (πίν. 135).

Πρὸ πάσης ἄλλης ἐργασίας προέβημεν εἰς τὴν λεπτομερῆ καταμέτρησιν καὶ φωτογράφισιν τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως. Τὰ σχέδια (παρένθ. πίν. F' καὶ Z') δίδουν τὴν κατάστασιν τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως αὐτῶν. Ἐν συνεχείᾳ προέβημεν εἰς τὴν κατεδάφισιν τῶν νεωτέρων προσκτισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς Τραπεζῆς (εἰκ. 106). Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νεωτέρων τούτων κατασκευῶν προέβαλεν ἡ ἀρχικὴ δυτικὴ ὄψις τοῦ μνημείου μὲ τὸ τρίβηλον ἄνοιγμα ἀποτελούμενον ἐξ ὀρθογωνίων λιθίνων πεσσῶν, οἱ ὁποῖοι ἔφερον ἄνω ἐπίκρανον φέρον ἀνάγλυφον σταυρὸν εἰς τὸ μέσον (πίν. 136, 137 καὶ 138). Τὸ μεσαῖον ἄνοιγμα τοῦ τριβήλου εἶναι μεγαλύτερον τῶν δύο ἀκραίων, ὡς τοῦτο συμβαίνει συνήθως, ἔχει πλάτος 1.60 μ. καὶ ὕψος 4.30 μ. ἐνῶ τὰ πλάγια ἔχουν ἄνοιγμα 1.25 μ. καὶ ὕψος 3.95 μ. Τὰ τόξα τοῦ τριβήλου εἶναι κατεσκευασμένα διὰ μεγάλων ὀπτοπλίνθων πλάτους 0.35 μ., περιβάλλονται δὲ ὑπὸ μιᾶς πλίνθου. Ἄνωθεν τοῦ τριβήλου ἀπεκαλύφθησαν τρία μικρὰ μονόλοβα, τοξωτὰ παράθυρα διαστάσεων 0.70 × 1.00 μ., κατεσκευασμένα ὁμοίως δι' ὀπτοπλίνθων (πίν. 138α). Τόσον τὰ παράθυρα ὅσον καὶ τὸ τρίβηλον εὐρέθησαν κεκλεισμένα διὰ τοιχοποιίας. Κατ' ἀρχὰς ἀπηλλάγη μετὰ προσοχῆς τὸ τρίβηλον ἀπὸ τῆς φρασσούσης αὐτὸ τοιχοποιίας καθὼς καὶ τὰ τρία ἄνωθεν αὐτοῦ παράθυρα, ἅτινα καὶ συνεπληρώθησαν κατὰ τὴν ἄντυγα αὐτῶν. Εὐτυχῶς οἱ τοῖχοι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἐσώζοντο μέχρι τοῦ ἀνωτάτου σημείου αὐτῶν, εὐρέθησαν μάλιστα κατὰ χώραν καὶ πωρόλιθοι τριγωνικῆς μορφῆς ἀνήκοντες εἰς τὸ ἀέτωμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Οὕτω ἡδυνήθημεν νὰ ἀποκαταστήσωμεν μετ' ἀκριβείας τὴν κλίσιν

1 Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Β', σ. 211 καὶ τ. Γ', σ. 173, δικαστ. ἔγγρ. 217.

2 Ἀυτόθι τ. Β', σ. 221 καὶ τ. Γ', σ. 198, δικαστ. ἔγγρ. 250.

τῆς στέγης εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφῆς (πίν. 137β). Ἡ δυτικὴ πλευρά, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ πίν. 138β, εἶναι κτισμένη κάτω μὲν διὰ μεγάλων μαρμαρίνων κανονικῶν δόμων προερχομένων ἐξ ἀρχαίου ναοῦ, ἄνωθεν δὲ τῶν τόξων τοῦ τριβήλου διὰ κανονικῶν πωρολίθων, τοὺς ὁποίους περιβάλλουν διπλαῖ σειραὶ πλίνθων, ὡς καὶ τμή-

Εἰκ. 106. Τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Τραπεζίης ἐπικεκολλημένον νεώτερον θολωτὸν κτίσμα.

ματα ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Τὸ τρίβηλον ἐχρησίμευεν ὡς εἴσοδος τῆς Τραπεζίης, τὸ μεσαῖον δὲ ἄνοιγμα διεπιστώσαμεν ὅτι ἔφερε προσθέτως μαρμαρίνον πλαίσιον μετὰ ὑπερθύρου, τμήμα τοῦ ὁποίου εὗρέθη κατὰ χώραν. Τὸ πλαίσιον τοῦτο εἶχε μεταφερθῇ καὶ ἐκ νέου χρησιμοποιηθῇ εἰς τὴν νεωτέραν Τράπεζαν, τοποθετηθὲν ἐντὸς τοῦ ἀριστεροῦ ἀνοίγματος τοῦ πρώτου πρὸς Δυσμᾶς διλόβου παραθύρου τῆς βορείας πλευρᾶς, ὅπερ εἶχε μετατραπῇ εἰς θύραν εἰσόδου τῆς μεταγενεστέρης Τραπεζίης, ἐνῶ τὸ δεξιὸν ἄνοιγμα τοῦ αὐτοῦ παραθύρου εἶχε φραχθῇ μὲ τοιχοποιίαν, τοῦ λοβοῦ αὐτοῦ ἀποβάντος φεγγίτου (πίν. 124β). Τὸ πλαίσιον τοῦτο μετὰ τοῦ ὑπερθύρου ἠδυνήθημεν νὰ ἀποκαταστήσωμεν πλήρως εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν, ἥτοι εἰς τὸ μεσαῖον ἄνοιγμα τοῦ τριβήλου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Τραπεζίης (πίν. 138β). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ μεσαῖον ἄνοιγμα τοῦ τριβήλου αὐτοῦ ἔφερε θύραν καὶ ὑπεράνω αὐτῆς φεγγίτην, ἐνῶ τὰ

δύο πλάγια ἐκλείοντο πιθανῶς διὰ θωρακίων. Ἡ εἰκὼν παρένθ. πίν. Η' παρουσιάζει τὸ σχέδιον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν της. Τὴν ἀναστήλωσιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς ἠκολούθησεν ἡ ἀποκατάστασις τοῦ νοτίου πυλῶνος τῆς μονῆς (εἰκ. 107). Κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ πυλῶνος τούτου ἀνευρέθησαν εἰς τὸ παρακείμενον κωδωνοστάσιον τὰ θεμέλια τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην ἄλλοτε ὑφισταμένου βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου¹ (πίν. 139α-β).

Εἰκ. 107. Ὁ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν πυλὼν τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του. Δεξιᾷ ἡ μεταγενεστέρα κρήνη.

Περαιτέρω προέβημεν μετὰ προσοχῆς εἰς τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς βορείου πλευρᾶς, οἱ τοῖχοι τῆς ὁποίας, ὥς ἐλέγχθη, ἐσώζοντο μέχρι τῶν ἀνωτάτων σημείων αὐτῶν. Ἡνοίχθησαν πρὸς τοῦτο καὶ συνεπληρώθησαν τὰ τέσσαρα στενομήκη δίλοβα παράθυρα αὐτῆς, τὰ ὁποῖα ἔφερον πεσσοὺς μετ' ἐπικράνου (πίν. 140α). Ὡσαύτως συνεπληρώθη καὶ ἐστερεώθη ἡ τοιχοποιΐα εἰς μερικὰ ἐφθαρμένα σημεία, τέλος δὲ ἀποκατεστάθη ἡ ὁδοντωτὴ ταινία τοῦ γείσου. Ἡ πλευρὰ αὕτη εἶναι κτισμένη ὁμοίως, ὥς καὶ ἡ δυτικὴ, ἥτοι, εἰς μὲν τὰ κάτω μέρη αὐτῆς διὰ μεγάλων λιθίνων δόμων προερχομένων ἐκ παρακείμενου ἀρχαίου ναοῦ, εἰς δὲ τὰ ἄνωθεν τῶν τόξων τῶν διλόβων παραθύρων τμήματα διὰ κανονικῶν πωρολίθων περιβαλλομένων διὰ διπλῶν καὶ μονῶν σειρῶν πλίνθων. Ἡ εἰκὼν παρένθ. πίν. Θ' δεικνύει τὴν βορείαν πλευρὰν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν ταύτης.

Πρὶν ὅμως προβῶμεν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς νοτίας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔπρεπε νὰ προηγηθῇ ἡ ἀφαίρεσις τῆς τεραστίας ἐπιχώσεως, ἰδίᾳ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὥς καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Τραπεζῆς νεωτέρων κτισμάτων (πίν. 140β, 141 καὶ 142). Μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐν λόγῳ ἐπιπόνου ἐργασίας διεπιστώθη ὅτι ἐσωτερικῶς ἡ Τράπεζα ἔφερεν ὑπόγειον (παρένθ. πίν. Ι'), τὸ ὁποῖον κατελάμβανε πρὸς

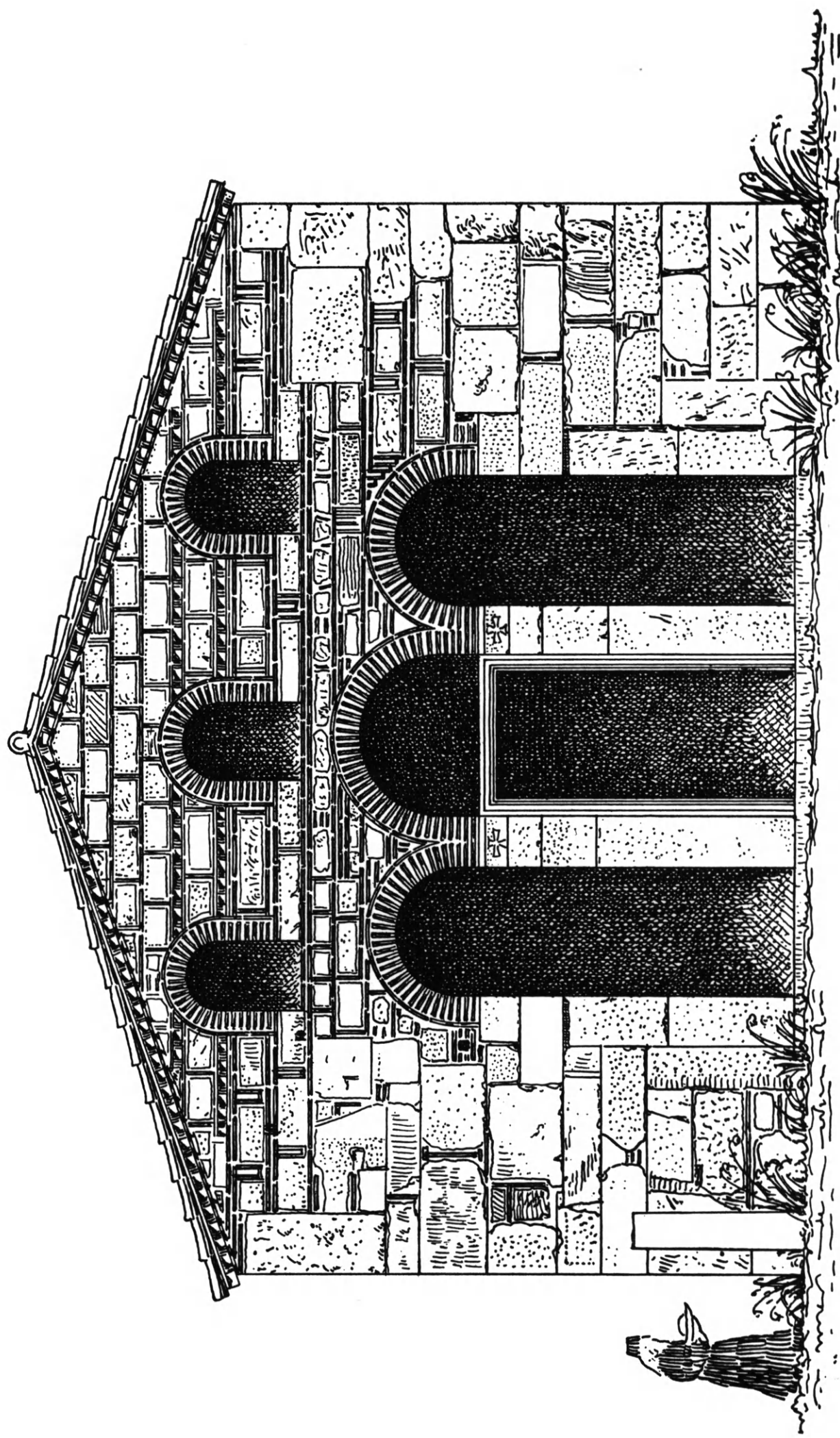
¹ Βλ. σχετικῶς Χ. ΜΠΟΥΡΑΝ, ἔ. ἀ. σ. 137.

Ἀνατολὰς τὰ $2/3$ τοῦ χώρου τῆς Τραπεζίης· διότι ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτῆς τμήμα μήκους 6.57 μ. ἦτο κεχωσμένον τὸ δὲ δάπεδον αὐτοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πηλίνων πλάκων τεθειμένων ἐπὶ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κουρασάνι), τμήμα τοῦ ὁποίου εὐρέθη παρὰ τὸ μεσαῖον ἀνοιγμα τοῦ τριβήλου. Εἰς τὰ 6.57 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Τραπεζίης (παρένθ. πίν. Ι' καὶ πίν. 143) ὑπῆρχεν ἐγκάρσιος διαχωριστικὸς τοῖχος, πάρχους 0.70 μ., ὅστις ἐχώριζε τὸ ἄσκαφον τμήμα τῆς Τραπεζίης ἀπὸ τὸ ὑπόγειον, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνει τὴν ὑπόλοιπον ἔκτασιν αὐτῆς, ἥτοι 13.73 μ. Τὸ ὑπόγειον τοῦτο ἐχωρίζετο δι' ἀξονικῆς τοξοστοιχίας ἐκ τριῶν κιόνων, οἵτινες φέρουν ὡς κιονόκρανα ἀρχαίας ἰωνικὰς βάσεις (πίν. 144). Τὰ τόξα ἔχουν κατασκευασθῇ διὰ πωρολίθων ἄνωθεν δὲ τοῦ πρώτου τόξου ὑπάρχει καὶ δεύτερον, τὸ ὁποῖον εἶναι κατασκευασμένον ἐκ πωρολίθων διακοπτομένων ὑπὸ διπλῶν καὶ μονῶν σειρῶν πλίνθων. Πρὸς Α. καὶ πρὸς Δ. ἡ τοξοστοιχία καταλήγει εἰς παραστάδας, αἱ ὁποῖαι ἐξέχουν τοῦ τοίχου ἢ μὲν πρώτη κατὰ 0.75 μ. ἢ δὲ δευτέρα κατὰ 0.85 μ. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ἐν ἀντιστοιχίᾳ πρὸς τὰ τέσσαρα τόξα τῆς τοξοστοιχίας, ὑπάρχουν τέσσαρες τυφλαὶ ἀψίδες. Ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ἀξονικὴν ταύτην τοξοστοιχίαν κατασκευάσθη ἀργότερον ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς αὐτῆς ἑτέρα τοξοστοιχία χάριν ἐνισχύσεως προφανῶς τῆς πρώτης, ἴσως διότι θὰ ὑπέστη αὕτη φθοράν (πίν. 144). Αἱ παραστάδες τῶν ἀψίδων αὐτῶν, αἵτινες ἐξέχουν τοῦ βορείου τοίχου κατὰ 0.35 μ., ἔχουν κατασκευασθῇ διὰ μεγάλων λίθων, προερχομένων ἐξ ἀρχαίου κτηρίου, τὰ δὲ τόξα αὐτῶν διὰ πωρολίθων (πίν. 145α). Εἰς τὸ μέσον τῶν τυφλῶν αὐτῶν ἀψίδων σχηματίζονται ἐπὶ τῆς τοιχοποιίας μεγάλοι σταυροὶ δι' ἀρχαίων λίθων μὲ τεκτονικοὺς ἀγκῶνας (πίν. 143 καὶ 144), χαρακτηριστικοὶ τῶν βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος (Δαφνί, Χριστιάνου, Καπνικαρέα, Ἅγιοι Ἀσώματοι Θεσείου, Ἀγία Μονὴ Ναυπλίου κλπ.). Ὁ ὑπόγειος οὗτος χώρος τῆς Τραπεζίης, ὅστις ἔχει πλάτος 8.70 μ. καὶ ὕψος 5.10 μ., ἐστεγάζεται προφανῶς διὰ ξυλίνης ὀροφῆς, τὰ ξύλα τῆς ὁποίας ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοίχου ἐστηρίζοντο ἀφ' ἐνὸς ἐπὶ τοῦ φέροντος τὰς ἀψίδας τοίχου, εἰς τὸ μέσον ἐπὶ τῆς κιονοστοιχίας, πρὸς Νότον δὲ ἐπὶ κίλλιβάντων. Εἰς τὸ ὑπόγειον εἰσῆρχετό τις διὰ μιᾶς εὐρείας τοξωτῆς θύρας, διαστάσεων 2.35×3.63 μ., κειμένης ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ εἰς ἀπόστασιν 7.11 μ. ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς γωνίας τῆς Τραπεζίης (παρένθ. πίν. Ι' καὶ πίν. 155). Τὸ τόξον τῆς θύρας ταύτης εἶναι κατασκευασμένον διὰ μεγάλων πλίνθων μήκους 0.40 μ. Εἰς ἀπόστασιν 4.20 ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς γωνίας ὑπάρχει τοξωτὸν παράθυρον ἀνοίγματος 0.78 καὶ ὕψους 1.55 μ. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὑπογείου ὑπάρχουν δύο μικρὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα πλάτους τὸ μὲν πρὸς Βορρᾶν 0.60 μ. καὶ ὕψους 1.25 μ. τὸ δὲ πρὸς Νότον πλάτους 0.75 καὶ ὕψους 3.40 μ. (πίν. 145α καὶ 145β). Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου ἀνοίγματος εἰσῆρχετό τις ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν ὑπὸ τὴν κόγχην τῆς Τραπεζίης ὑπόγειον χώρον, ὅστις ἦτο ἡμικυκλικὸς καὶ ἐστεγάζεται δι' ἐνὸς χθαμαλοῦ, παραβολοειδοῦς μορφῆς θόλου.

Ὁπισθεν τοῦ ὑπογείου τούτου χώρου καὶ εἰς στάθμην κατὰ 1.10 μ. ὑψηλοτέραν ἀπὸ τοῦ δαπέδου τούτου ὑπάρχει παλαιὰ δεξαμενὴ, ἐπικοινωνοῦσα πρὸς τὴν παρακειμένην κινστέραν τῆς Μονῆς¹ (εἰκ. 108), ἥτις εὐρίσκεται κάτωθεν μεταξὺ τοῦ Καθο-

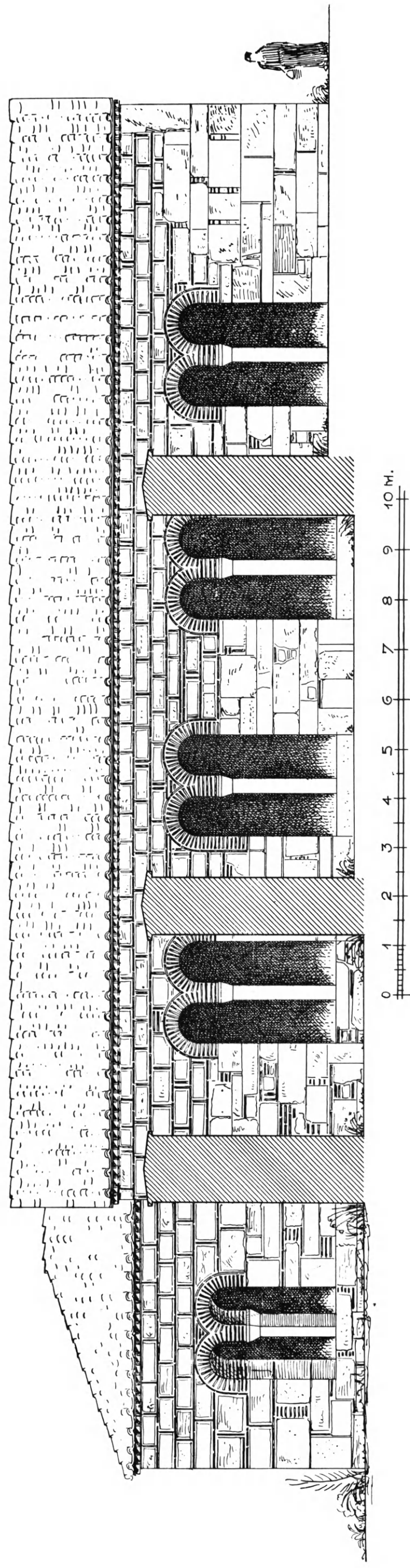
1 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ Β', ἔκδοσις 1958, σ. 117, εἰκ. 133.

ΤΡΑΠΕΖΑ Ι. ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ ΟΨΙΣ ΔΥΤΙΚΗ

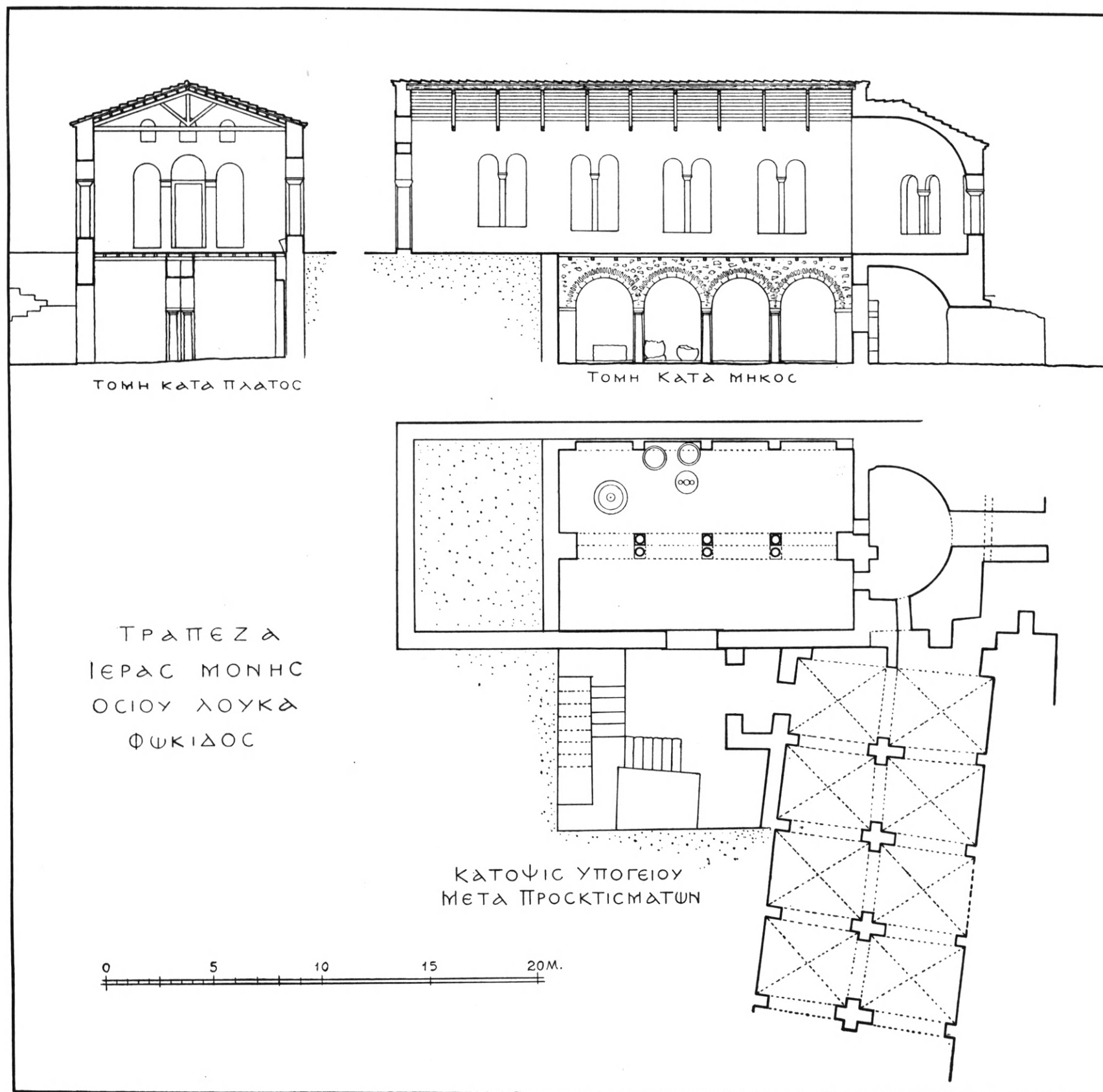

Ἡ δυτική πλευρά τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

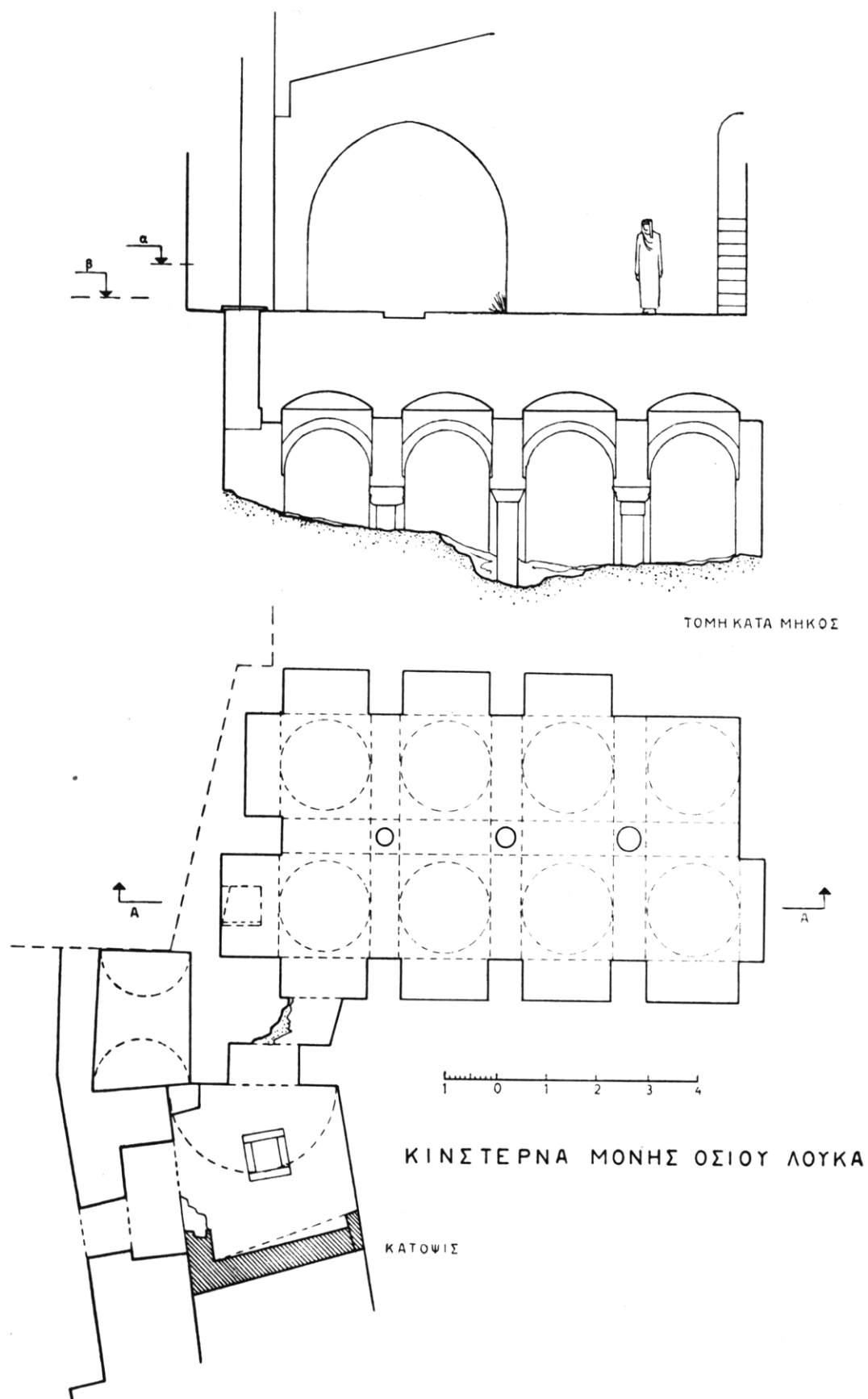
ΤΡΑΠΕΖΑ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ ΟΨΙΣ ΒΟΡΕΙΑ

Ἡ βορεία ὀψίς τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν

Ἐνω: Τομή κατὰ πλάτος καὶ κατὰ μῆκος τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. Διακρίνεται ἡ ἐν τῷ ὑπογείῳ διπλῇ ἀξονικῇ τοξοστοιχία.
Κάτω: Κάτοψις τῆς ἀποθήκης καὶ τῆς παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς ἀποκαλυφθείσης ὑποστύλου αἰθούσης.

Είχ. 108. Ἡ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ καθολικοῦ ὑπόγειος κινστήρνα.

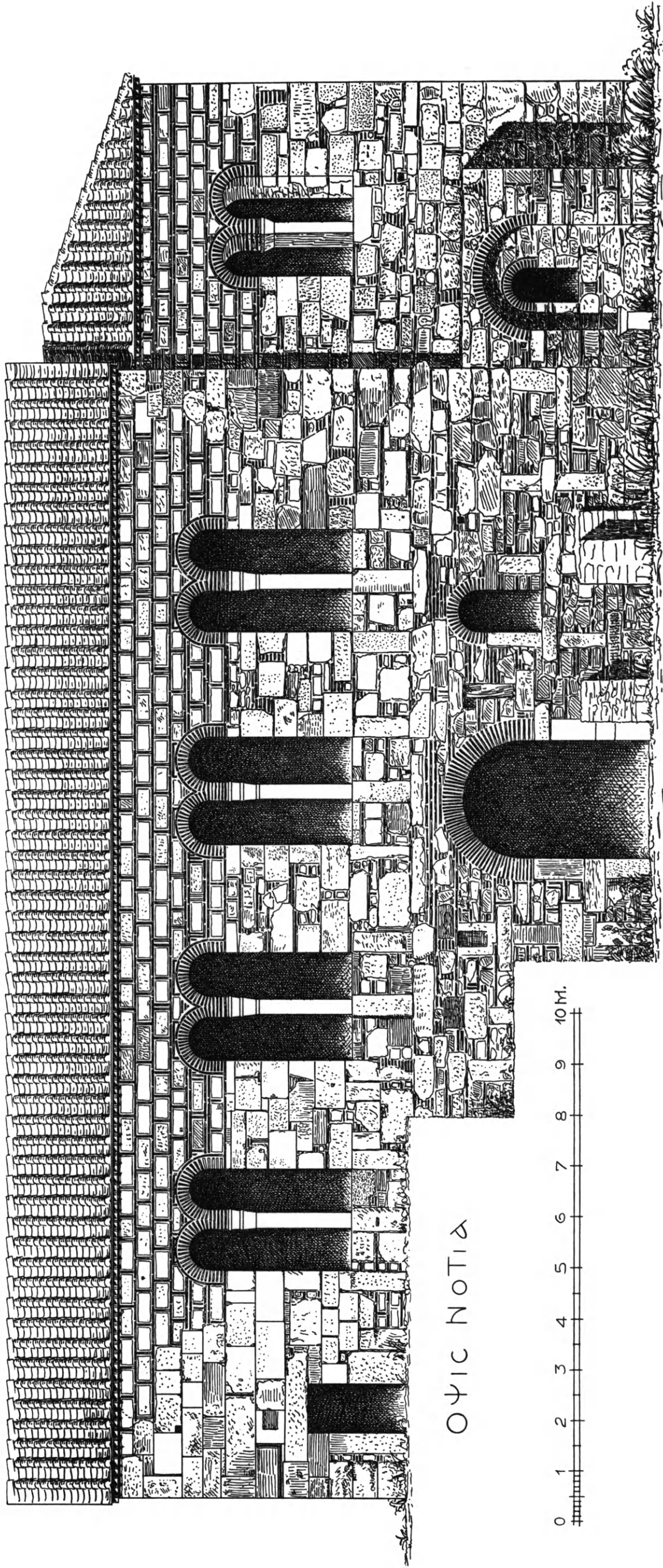
λικού και της Τραπέζης, παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς τελευταίας ταύτης. Ἡ εἰκὼν τοῦ πίνακος 146α δεικνύει τὸ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς Τραπέζης στόμιον τῆς παλαιᾶς κινστέρνας, αἱ δὲ εἰκόνες τῶν πινάκων 146β καὶ 147α-β παρουσιάζουν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῆς. Ἐκ τῆς ἀρίστης κατασκευῆς τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων διὰ μεγάλων καὶ λευκῶν πλίνθων προκύπτει ὅτι ἀνήκει εἰς τὰ ἀρχικὰ κτίσματα τῆς μονῆς.

Ἐντὸς τοῦ ὑπογείου τῆς Τραπέζης εὐρέθησαν κατὰ χώραν πολλοὶ μικροὶ πίθοι κεχωσμένοι ἐντὸς τοῦ δαπέδου, ἐν λίθινον ἐλαιοτριβεῖον εἰς δύο τεμάχια, ἐν κοῖλον, διαμ. 1.60 μ., καὶ ἐν πλήρες, διαμ. 0.85, τὸ ὁποῖον περιστρέφετο ἐντὸς τοῦ κοίλου, δύο ὑπερμεγέθεις πῆλιννοι πίθοι πλήρεις τέφρας, ἐν λίθινον μέτρον ὕγρων (σῆκωμα) διαμ. 1.00 μ. μὲ τρεῖς χαρακτηριστικὰς ἡμισφαιρικὰς κοιλότητες καὶ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν λίθινος ληνὸς (πατητήρι) (πίν. 143, 145α καὶ 148). Λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν ἀνωτέρω ἀντικειμένων εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι τὸ ὑπόγειον ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἐργαστήριον καὶ ἀποθήκη τῆς Παλαιᾶς Τραπέζης.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπέζης μεγάλης ἐπιχώσεως ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ἡ νοτία πλευρὰ αὐτῆς. Αἱ εἰκόνες τῶν πινάκων 149, 150 καὶ 151 δεικνύουν κατὰ σειρὰν τὰ διάφορα στάδια κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκχωματώσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποκαλυφθέντων μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν στοιχείων καὶ δύο παλαιῶν φωτογραφιῶν τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ἐξ ὧν τὴν μίαν (πίν. 152α) μοὶ εἶχε παραχωρήσει ὁ μακ. καθηγ. Γ. Σωτηρίου τὴν δὲ ἑτέραν (πίν. 152β) ὁ καθηγ. κ. Ἀ. Ὁρλάνδος, προέβημεν εἰς τὴν πλήρη καὶ ἀκριβῆ ἀποκατάστασιν καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Τραπέζης. Αἱ εἰκόνες τῶν πινάκων 153, 154, 155 καὶ 156 μᾶς παρουσιάζουν διαδοχικῶς τὰς διαφόρους φάσεις ἀναστήλωσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἡ δὲ εἰκὼν τοῦ παρενθ. πίν. ΙΑ' τὴν γραφικὴν ἀποτύπωσιν τῆς νοτίας ὄψεως μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν αὐτῆς. Αἱ εἰκόνες τῶν πινάκων 157, 158 καὶ 159 δεικνύουν τὴν κατάστασιν τοῦ Ἱεροῦ πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως, ἐνῶ αἱ εἰκόνες τοῦ πίνακος 160 μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν αὐτοῦ. Τέλος αἱ εἰκόνες τοῦ πίνακος 161 παρουσιάζουν τὴν Τράπεζαν μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσιν αὐτῆς. Εἰς ἀπόστασιν 7.50 μ. ἀπὸ τῆς ΝΔ. γωνίας τῆς Τραπέζης ἀπεκαλύφθη μεγάλη λιθίνη ἐπικαμπὴς κλίμαξ πλάτους 1.50 μ., διὰ τῆς ὁποίας κατήρχετο τις πρὸς τὸν πρὸς Ἀνατολὰς χώρον, ὅστις εὐρίσκεται εἰς βάθος 5.10 μ. ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους τῆς ΝΔ. γωνίας τῆς Τραπέζης (πίν. 162).

Πλὴν τῆς ἀνωτέρω κλίμακος ἀπεκαλύφθη ὡσαύτως κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπέζης συγκρότημα κτηρίων, ὡς καὶ ὑπόστυλος αἵθουσα μὲ σταυροειδοῦς μορφῆς πεσσούς (πίν. 163α) φέροντας ἐπιθήματα (πίν. 163β). Οὗτοι ἐστήριζον προφανῶς τόξα σταυροθολίων. Τὰ κτήρια ταῦτα ἐπεκτείνονται πρὸς Νότον ἀλλὰ λόγῳ τῆς τεραστίας ἐπιχώσεως δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθοῦν ὁλοσχερῶς. Τὸ ἐν λόγῳ κτήριο εἶναι μεταγενέστερον τῆς Τραπέζης, διότι φαίνεται σαφῶς ὅτι ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τοῦ τοίχου αὐτῆς παρὰ τὴν ΝΑ. πλευρὰν χωρὶς νὰ συνδέεται ὀργανικῶς μετ' αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ τρόπου ὅμως δομῆς τῶν (σταυροειδῶν) πεσσῶν καὶ τοῦ ἀποκαλυφθέντος πεταλοειδοῦς μορφῆς τοξωτοῦ ἀνοίγματος (πίν. 164α) ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ὑποστύλου αἰθούσης, ὅστις μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν σώζεται εἰς ὕψος 3.40 μ. (πίν. 164β), φρονοῦμεν ὅτι τὸ κτήριο τοῦτο δὲν πρέπει νὰ κατεσκευάσθῃ ἀργότερον

ΤΡΑΠΕΖΑ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

Ἡ νοτία πλευρά τῆς Τραπεζίης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, πιθανῶς δὲ εἶναι τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1617 ἀνεγερθὲν ἐκτὸς τῆς μονῆς νοσοκομεῖον, ὡς ἐν σ. 58 ἀνεφέραμεν.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ πρὸς Νότον τῆς Τραπεζῆς χώρου τούτου ἀνευρέθησαν, ὡς ἀνωτέρω ἐν σ. 49 ἐσημειώσαμεν, ἐπιγραφαὶ χαραγμέναι ἐπὶ μεγάλων πωρολίθων προερχόμεναι δὲ ἐξ ἐπιτυμβίων στηλῶν, ὡς ἡ ἐπιγραφή **ΕΠΙ ΠΕΙΘΑΝΟΡΙ** (εἰκ. 26) μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ βοιωτικὰ ἐπιτύμβια χρῆσιν τῆς προθέσεως «ἐπὶ» μετὰ δοτικῆς.

Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς

Εἰκ. 109. Ἀριστερὰ ὁ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον ἀποκαλυφθεὶς παλαιὸς Πύργος κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀναστηλώσεως. Δεξιὰ διακρίνεται ἡ ἐναρξὶς κατασκευῆς καταλλήλου ξενῶνος.

τῆς μονῆς προέβημεν εἰς τὴν καθαίρεσιν τῶν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ Βορδοναρεῖον κειμένων καὶ εἰς ἐτοιμόρροπον κατάστασιν εὕρισκομένων νεωτέρων κελλίων (πίν. 165). Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐρειπίων (πίν. 166) διεπιστώσαμεν, ὅτι εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ Βορδοναρεῖον ὑπῆρχε παλαιὸς Πύργος (παρένθ. πίν. Α', ΙΣΤ), τοῦ ὁποίου ἐσώζοντο οἱ τοῖχοι μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν θόλων αὐτοῦ (πίν. 167), κάτωθεν δὲ αὐτοῦ εἰς τὸ ὑπόγειον ὑπῆρχον οἱ ληνοὶ τῆς μονῆς. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποκαλυφθέντων στοιχείων προέβημεν εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ πύργου τούτου, ὅστις ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικών θόλων, φαίνεται δὲ καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (εἰκ. 19). Αἱ εἰκόνες τῶν πινάκων 168 α-β καὶ 171 β παρουσιάζουν τὸν πύργον τοῦτον κατὰ τὸ στάδιον τῶν ἐργασιῶν καὶ μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσιν αὐτοῦ.

Παραπλεύρως τοῦ πύργου τούτου καὶ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς ἤρχισεν ἡ κατασκευὴ μικροῦ οἰκήματος (εἰκ. 109 δεξιὰ) προσαρμοζομένου πρὸς

τὸ περιβάλλον τῆς μονῆς ὥστε νὰ δύναται ξένος τις νὰ παραμένῃ ἐν τῇ μονῇ δοθέντος ὅτι ἅπαντα σχεδὸν τὰ ὑφιστάμενα σήμερον νεώτερα οἰκήματα εὐρίσκονται εἰς ἐρειπώδη κατάστασιν. Τὸ οἶκημα τοῦτο δυστυχῶς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀποπερατωθῇ.

Τέλος προέβημεν εἰς τὴν στερέωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τοῦ βορείου Πυλῶνος τῆς μονῆς καὶ τοῦ παραπλεύρως αὐτοῦ κειμένου κτηρίου Φωτανάματος τὸ ὅποιον, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς γενικῆς κατόψεως τῶν κτηρίων τῆς μονῆς, ἐχρησίμευε διὰ τὴν θέρμανσιν τῶν μοναχῶν. Ἀνωθεν τοῦ βορείου πυλῶνος καὶ τοῦ Φωτανάματος εἶχον ἀνεγερθῇ μεταγενεστέρως νεώτεραι κατοικίαι τῶν μοναχῶν¹. Μετὰ τὴν καθαίρεσιν τῶν ἀντιαισθητικῶν μεταγενεστέρων αὐτῶν κατασκευῶν (πίν. 169, 170 καὶ 171) ἐπηρεχόθησεν ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Πύργου, τοῦ βορείου Πυλῶνος καὶ τοῦ κτηρίου τοῦ Φωτανάματος.

Πέρα τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν στερεώσεως, συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν κτηρίων τῆς μονῆς προέβημεν, ὡς ἀνωτέρω ἐν σ. 41 ἀνεφέραμεν, καὶ εἰς τὴν σύνταξιν τῆς γενικῆς κατόψεως αὐτῆς (παρένθ. πίν. Α'). Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὴν παρεχομένην ἐνταῦθα γενικὴν κάτοψιν αὐτῆς, βλέπομεν ὅτι αὕτη, λόγῳ τοῦ ἐπικλινοῦς τοῦ ἐδάφους ἐφ' οὗ εἶναι ἐκτισμένη, ἔχει σχῆμα ἀκανονίστου πενταπλεύρου² (πίν. 173) μὲ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς 46.30 μ., τῆς ἀνατολικῆς 35.50 μ., τῆς βορείας 82.90 μ. καὶ τῶν δύο πλευρῶν τῆς νοτίας, τῆς μὲν πρώτης ἀπὸ τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν πύργου ἕως τὸ ἄκρον τῆς κόγχης τῆς Τραπεζῆς 36.80 μ. καὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Τραπεζῆς μέχρι τῆς ΝΑ. γωνίας 33.70 μ. Εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τῆς περιοχῆς εἶναι τοποθετημένοι οἱ δύο ναοί: Τὸ καθολικὸν (Α)³ καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας (Ἁγία Βαρβάρα) (Β), οἱ ὅποιοι ἀφήνουν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμὰς ἐλευθέραν αὐλήν.

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἰς τὸ νότιον ἄκρον ὑψοῦται τὸ κωδωνοστάσιον (πίν. 174α), ὃπερ ἀρχικῶς εἰς τὸ κατώτερον τμήμα αὐτοῦ εἰς τὸν ὄροφον ἔφερε βυζαντινὸν ναῦδριον (Ζ), ἐν συνεχείᾳ πρὸς Βορρᾶν τοῦ κωδωνοστασίου ἦσαν κατεσκευασμένα εἰς δύο ὀρόφους παλαιὰ κελλία ((Ι) καὶ εἰκ. 20 καὶ 21), ἐξ ὧν ἀπετυπώσαμεν 10 ἐκ τῶν σωζομένων. Εἰς τὸ ΒΔ. ἄκρον ὑψοῦτο κυλινδροειδὴς πύργος, τοῦ ὁποίου ἀνέυρομεν μόνον τὰ θεμέλια (ΙΘ). Οὗτος ὑφίστατο μέχρι τοῦ ἔτους 1889 - 90, ὅτε ἐπεσκέφθησαν τὴν μονὴν οἱ Schultz καὶ Barnsley⁴ (εἰκ. 110). Ὁ Πύργος οὗτος περιγράφεται καὶ ὑπὸ τοῦ Γ. Π. Κρέμου⁵ ὡς κυκλοτερὴς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Πύργος τοῦ Ἀνδρούτσου».

Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς εὐρίσκοντο πάλιν παλαιὰ κελλία (ΙΑ), ἐξ ὧν

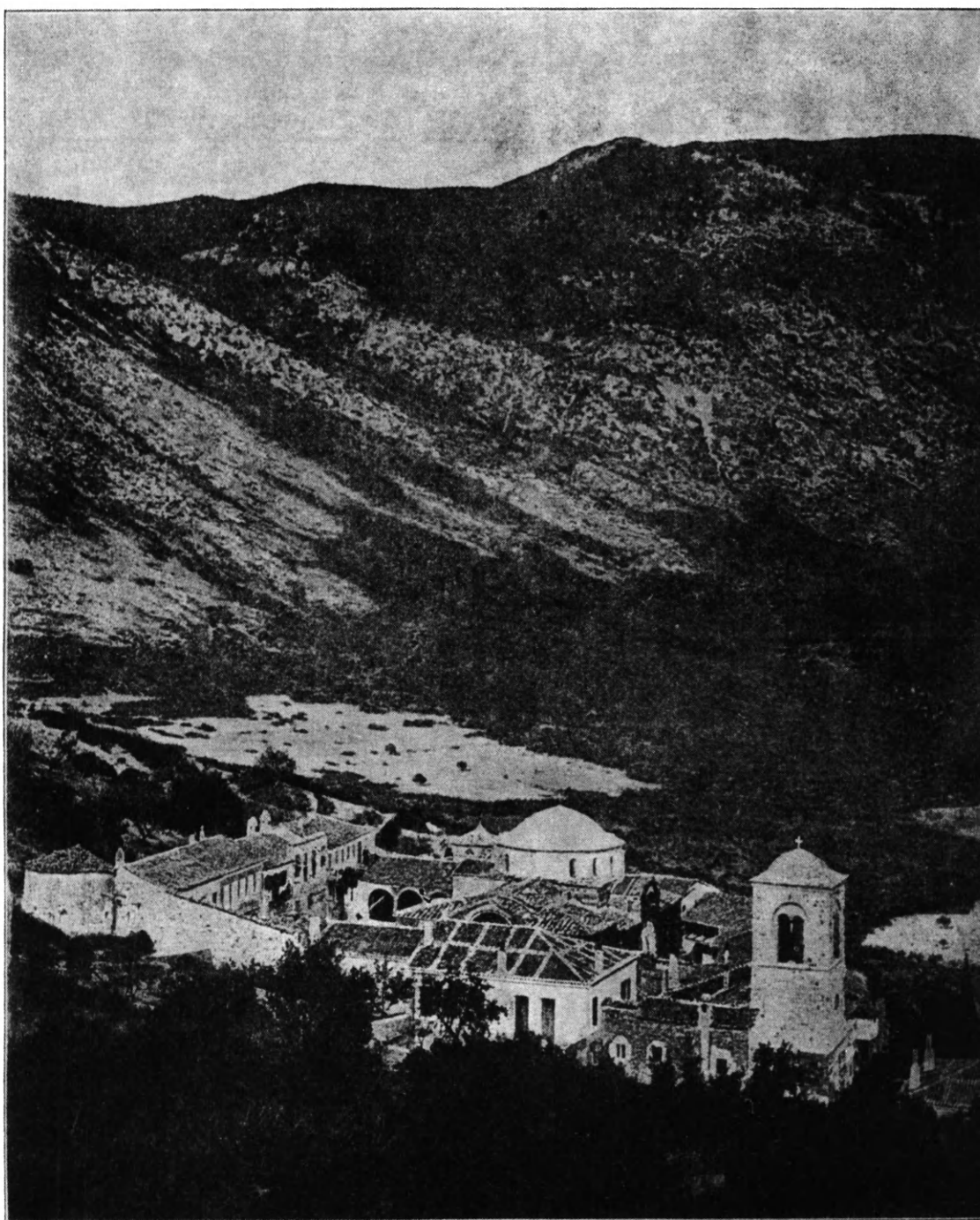
¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Β', σ. 168 - 169.

² Τὸ σχέδιον τῶν μονῶν κατὰ κανόνα ἦτο ὀρθογώνιον ἢ τετράγωνον ἢ τραπεζιόσημον, ὁσάκις ὁμοῦς ὁ τόπος ἦτο ἐπικλινὴς καὶ ἀνώμαλος, ὡς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λοικᾶ, τοιοῦτοι δὲ τόποι ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν ἱδρυτῶν τῶν μονῶν χάριν ἀσφαλείας καὶ ἀφανείας τῶν μοναστηρίων, τὸ σχέδιον τῆς μονῆς ἀπέβαινε πεντάπλευρον. Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 13 - 15.

³ Κατωτέρω, κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς γενικῆς κατόψεως τῆς μονῆς τὰ ἐντὸς παρενθέσεων σημειούμενα γράμματα ἀναφέρονται εἰς τὸν παρένθετον πίνακα Α'.

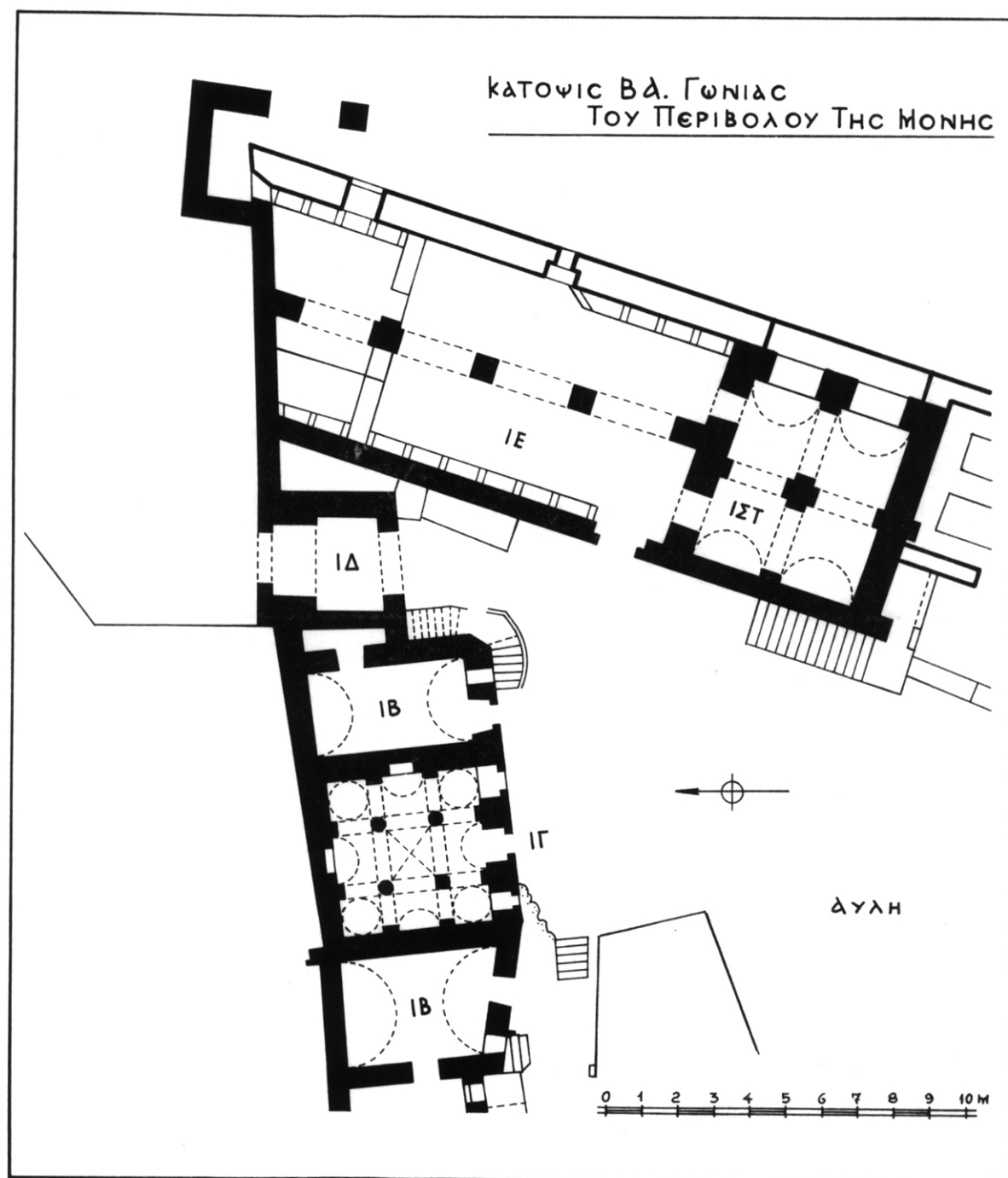
⁴ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἑ. ἀ. σ. 10, εἰκ. 3.

⁵ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Β', σ. 168.

Εἰκ. 110. Ἀποψὶς τῆς ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἑλικῶνος κεκρυμμένης μονῆς ἀπὸ Διοσμῶν. Ἀριστερὰ εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν διακρίνεται ὁ κυλινδρoειδὴς πύργος, ὅστις ὑφίστατο μέχρι τοῦ 1889.

ἀπετυλώσαμεν 6, καὶ ἀποθῆκαι (IB). Εἰς τὸ ΒΑ. ἄκρον εὐρίσκεται τὸ Φωτάναμα ((IG) καὶ εἰκ. 111), τὸ ὁποῖον ἦτο κτήριον εἰς τὸ ὁποῖον μετέβαινον οἱ μοναχοὶ ἵνα θερμανθῶσι κατὰ τὸν χειμῶνα, μετὰ μακρὰν παραμονὴν ἐν τῷ ναῷ κατὰ τὰς νυκτερινὰς λειτουργίας.

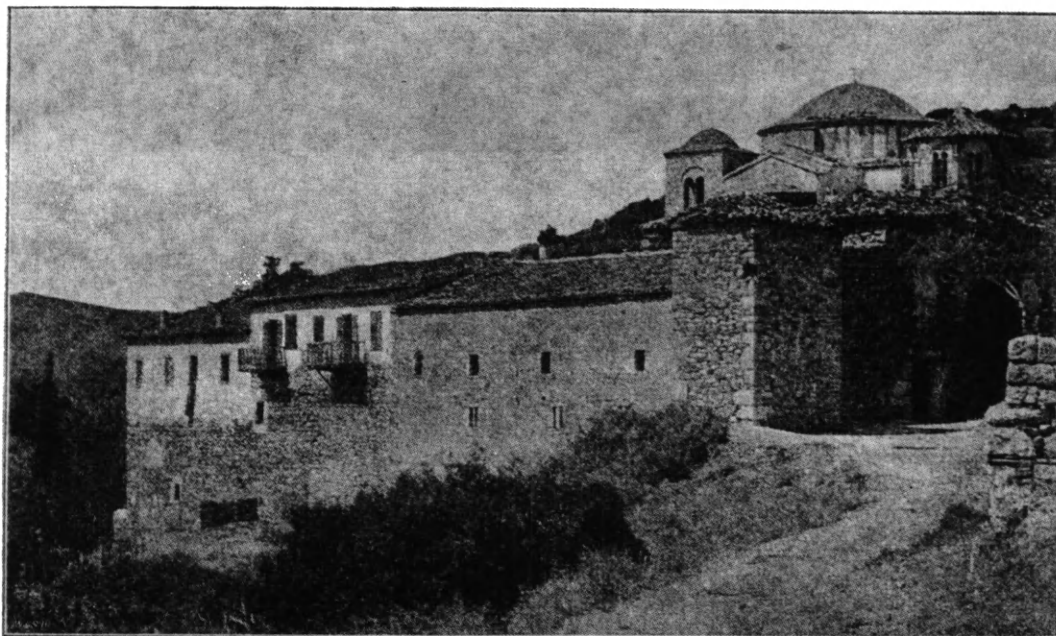

Είχ. 111. Τὸ Φωτάνημα (ΙΓ), ὁ Βορειοανατολικὸς Πυλὼν (ΙΑ), τὸ Βορδοναρεῖον (ΙΕ) καὶ ὁ ἐσχάτως ἀποκαλυφθεὶς παλαιὸς Πύργος (ΙΣΤ).

Τὸ σχέδιον τῶν κτηρίων τούτων ὁμοιάζει μὲ τὸ τῶν ἐστιῶν καὶ τῶν νοσοκομείων τῶν μονῶν, διότι εἶναι τετράγωνα, ἔχουν εἰς τὸ μέσον τὴν συνήθη ἄρουραν τῶν ἐστιῶν καὶ τῶν νοσοκομείων, φέρουν δὲ περὶ αὐτῆς τέσσαρας ὁλοσώμους κίονας, οἱ ὅποιοι ἐβάσταζον τοὺς ἄνωθεν θόλους¹.

¹ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 68-69 καὶ εἰχ. 94 καὶ σ. 76-91.

Μετά τὸ Φωτάναμα ὑπάρχει, παρὰ τὸ ΒΑ. ἄκρον τοῦ περιβόλου, ἡ ἀνατολικὴ πύλη τῆς μονῆς ((ΙΔ) καὶ εἰκ. 111 καὶ πίν. 172), μετὰ δὲ τὴν πύλην ταύτην εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ Βορδοναρείου ἀνεύρομεν τὰ θεμέλια παλαιοῦ τετραγωνικοῦ Πύργου (εἰκ. 111), ὅστις σήμερον δὲν ὑφίσταται (πίν. 174 β), ἐσώζετο ὁμως καὶ αὐτὸς ὡς καὶ ὁ ἐν τῇ ΒΔ. γωνίᾳ κυκλοτερής, ὅτε ἐπεσκέφθησαν τὸ 1889 - 90 τὴν μονὴν οἱ Schultz καὶ Barnsley¹ (εἰκ. 112), ἀφοῦ ἀμφοτέρους ἀναφέρει ὁ Κρέμος² ὅστις λέγει: «Τρεῖς δὲ πύργοι ὑφούν-

Εἰκ. 112. Ὁ εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τετράπλευρος Πύργος, ὅστις ἐσώζετο κατὰ τὸ ἔτος 1889 ἐνῶ σήμερον δὲν ὑφίσταται.

ται ἰσοῦψεῖς περίπου τῷ τοίχῳ τοῦ περιβόλου, ὧν ὁ μὲν ὑψούμενος τῇ γωνίᾳ τοῦ νοτίου καὶ δυτικοῦ τοίχου, ὁ καὶ σύγχρονος ἴσως τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ὁσίου Λουκά, καὶ ὁ ἐν τῇ γωνίᾳ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ βορείου τοίχου εἶναι τετράπλευροι, ὁ δὲ ἐν τῇ τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ κυκλοτερής ὁ καλούμενος «Πύργος τοῦ Ἀνδρούτσου».

Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, εὐθὺς παρὰ τὴν ΒΑ. πύλην, εὐρίσκεται τὸ Βορδοναρεῖον ἥτοι τὸ ἡμιονοστάσιον ((ΙΕ) καὶ εἰκ. 111), τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκ τῶν παλαιῶν κτισμάτων τῆς μονῆς³. Ἐν συνεχείᾳ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ Βορδοναρεῖον ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ ἐντὸς ἡρειπωμένου μεταγενεστέρου κελλίου παλαιὸς τετράγωνος Πύργος, ὅστις ἔφρε εἰς τὸ μέσον σταυροειδῆ πεσσὸν καὶ ἐκαλύπτετο διὰ τεσσάρων κυλινδρικών θόλων, ((ΙΣΤ) καὶ εἰκ. 111). Ὁ παλαιὸς οὗτος ἡρειπωμένος πύργος τῆς μονῆς, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐση-

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 10, εἰκ. 3 καὶ σ. 12, εἰκ. 5.

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Β', σ. 163. Εἰς τὰς σελίδας 167 - 170 περιγράφεται πλῆθος νεωτέρων οἰκημάτων.

³ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 126, εἰκ. 147.

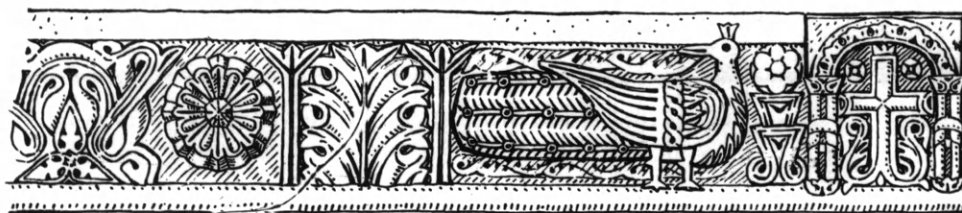
μειώσαμεν, φαίνεται εἰς τὴν εἰκόνα 19 τοῦ Barskij, ἀποκατεστήσαμεν δὲ αὐτὸν εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν (πίν. 171β). Περαιτέρω καὶ εἰς τὸ ΝΑ. ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εὐρίσκοντο ἡμιρεπωμένα νεώτερα οἰκήματα ((IZ) καὶ πίν. 166).

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, εἰς μὲν τὸ πρῶτον τμήμα αὐτῆς εὐρίσκονται ἐπίσης νεώτερα οἰκήματα (IZ), τὸ δὲ δεύτερον τμήμα καταλαμβάνει ἡ παλαιὰ Τρά-

Εἰκ. 113. Ἐπιστύλιον τέμπλου τοποθετημένον ὡς ὑπέρθυρον εἰς τὴν πρὸς Νότον θύραν τοῦ κωδωνοστασίου.

πεζα (Γ), ἥτις ἀνεστηλώθη τελευταίως, εἰς ταύτην δὲ ἦτο προσκεκολλημένον τὸ νεώτερον μαγειρεῖον (Ε), μεθ' ὃ ἤρχετο τελευταία ἡ νοτία μεταγενεστέρα πύλη ((ΣΤ) καὶ εἰκ. 107). Μεταξὺ τῆς ΒΑ. γωνίας τῆς κόγχης τῆς Τραπεζῆς καὶ τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ καθολικοῦ σώζεται ἡ ὑπόγειος παλαιὰ κινστέρινα τῆς μονῆς, ((Δ) καὶ εἰκ. 108), ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἦντλουν ὕδωρ οἱ μοναχοὶ κατὰ τὰς πολιορκίας ἢ λειψυδρίας¹. Ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ νοτίου τοξωτοῦ ἀνοίγματος τοῦ κωδωνοστασίου ἔχει μεταγενεστέρως τοποθετηθῇ ὡς ὑπέρθυρον (πρέκι) παλαιὸν ἐπιστύλιον τέμπλου (εἰκ. 113 καὶ 114). Παρόμοιον ἐπι-

Εἰκ. 114. Σχέδιον τοῦ ἀνωτέρω ἐπιστυλίου.

στύλιον τέμπλου εἶναι ἐντοιχισμένον ὡς ὑπέρθυρον ἐπὶ θύρας συγχρόνου οἰκήματος, τὸ ὁποῖον κεῖται ἔμπροσθεν καὶ παρὰ τὴν κόγχην τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς (εἰκ. 115 καὶ 116). Διὰ τὰ μαρμάρινα αὐτὰ γλυπτὰ ἐπιστύλια οἱ Schultz καὶ Barnsley² γράφουν: «Εἰς διάφορα μέρη τῶν μεταγενεστέρων κτηρίων εὐρίσκονται ἐντοιχισμένα ἢ χρησιμοποιημένα ὡς ὑπέρθυρα κλπ. τεμάχια παλαιότερας ἐργασίας ὡς π.χ. ἐπιστύλια τέμπλων, λαξευμένα θωράκια, ὀρθοστάται κλπ. Ταῦτα ἀναμφιβόλως κάποτε ἢ μετεκινήθησαν ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἢ ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ μοναστηριακὰ κτήρια».

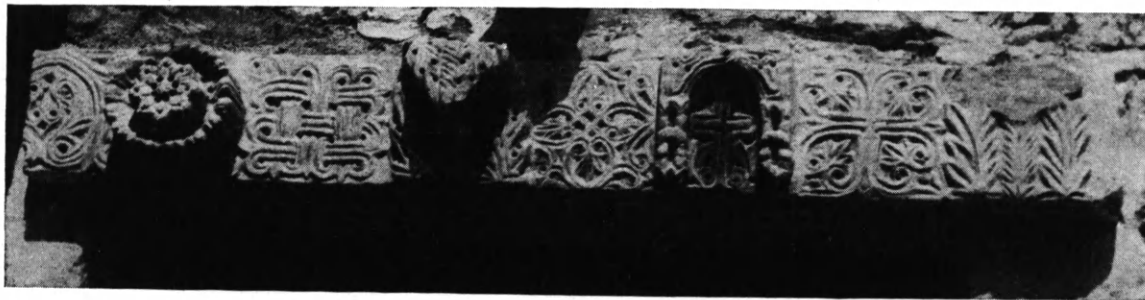
Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν εἰρημένων ἐπιστυλίων, ἡ ὁποία λόγῳ τῶν πολὺ ἐξέργων κοσμημάτων (κομβίων, ἀκανθῶν, ροδάκων, πτηνῶν κλπ.), τὰ ὁποῖα παρουσιάζει, μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται περὶ ἔργων τοῦ τέλους

¹ Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 115-119.

² SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 12 καὶ πίν. 27.

τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰῶνος. Τὸ δεύτερον μάλιστα (εἰκ. 115 καὶ 116) εἶναι ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου θύρας τοῦ 'Οσίου Μελετίου', τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν καθηγητὴν κ. 'Α. 'Ορλάνδον ἀνάγεται εἰς τὸν 12^{ον} ἢ 13^{ον} αἰῶνα.

Αὗται ἦσαν ἐν πάσῃ δυνατῇ λεπτομερείᾳ αἱ εἰς τὴν Μονὴν τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ ἐκτελεσθεῖσαι ἐργασίαι στερεώσεως, συντηρήσεως, προσθήκης κτηρίων καὶ ἀναστηλώσεως παλαιῶν κτηρίων αὐτῆς ἀπὸ τῆς ιδρύσεώς της μέχρι σήμερον. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν

Εἰκ. 115. Ἐπιστύλιον παλαιοῦ τέμπλου ἐντοιχισμένον ὡς ὑπέρθυρον εἰς τὴν θύραν τοῦ παρὰ τὴν κόγχην τῆς Τραπεζῆς νεωτέρου κτίσματος.

ἱστορικῶν δεδομένων καὶ τῶν κτηριακῶν ἀρχιτεκτονικῶν κριτηρίων προσεπαθήσαμεν νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι τὸ καθολικὸν ἀνηγέρθη πιθανότατα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Χάρις εἰς τὴν σωτήριον ἐπέμβασιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν πεφωτισμένην καθοδήγησιν τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως αὐτῆς, σεβαστοῦ διδασκάλου μου

Εἰκ. 116. Σχέδιον τοῦ ἀνωτέρω ἐπιστυλίου. Τοῦτο εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος τοῦ 'Οσίου Μελετίου.

καθηγητοῦ κ. Ἀναστ. 'Ορλάνδου, ἠδυνήθημεν νὰ ἐργασθῶμεν ἐπὶ μίαν τριακονταετίαν ὁλόκληρον ἐν μέσῳ ἀντιξοοτήτων, πολλῶν κινδύνων καὶ δυσκολιῶν καὶ κατωρθώσαμεν διὰ πολλοῦ μόχθου νὰ διασώσωμεν τὸ σημαντικώτερον μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγραφικῆς τῆς χώρας μας.

Εἶθε ἡ μονογραφία αὕτη νὰ ἀποτελέσῃ παράδειγμα διὰ τὰς ἐπερχομένας γενεάς καὶ νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν ἀγάπην, τὴν ἀφοσίωσιν καὶ τὴν φροντίδα διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ πλήθους τῶν κινδυνευόντων νὰ ἀφανισθῶσιν, ἀπὸ ἀδιαφορίας καὶ τὴν νεωτεριστικὴν μανίαν, σπουδαίων μνημείων, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐκληροδότησαν οἱ βυζαντινοὶ ἡμῶν πρόγονοι.

3 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 71 καὶ εἰκ. 22.

ΤΟ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΚΥΡΑΝ ΝΑΥΔΡΙΟΝ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ

Κατὰ τὸ Φθινόπωρον τοῦ 1962 καὶ ἐν ᾧ ἐξηκολούθουν αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἰδοποιήθημεν ὑπὸ τῆς διενεργούσης εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀντικύρας καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς φωκικῆς πόλεως Μεδεῶνος, ὁμοῦ μετὰ τῆς Γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ἀνασκαφὰς ἐφόρου Δελφῶν Δ^{ος} Ἰωάν. Κωνσταντίνου¹ περὶ τῆς ἀνευρέσεως εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐργασιῶν κατασκευῆς ἐργοστασίου ἀλουμινίου, βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου ὀκταγωνικοῦ τύπου. Κατόπιν τούτου μετέβημεν ἐπὶ τόπου καὶ διεπιστώσαμεν ὅτι κατὰ τὰς ἐργασίας ἰσοπεδώσεως μεγάλου σωροῦ ἐρειπίων ἐνεφανίσθησαν τοῖχοι μικροῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου, τὸ ὁποῖον προὔπηρχεν εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην.

Το ποθεσία.

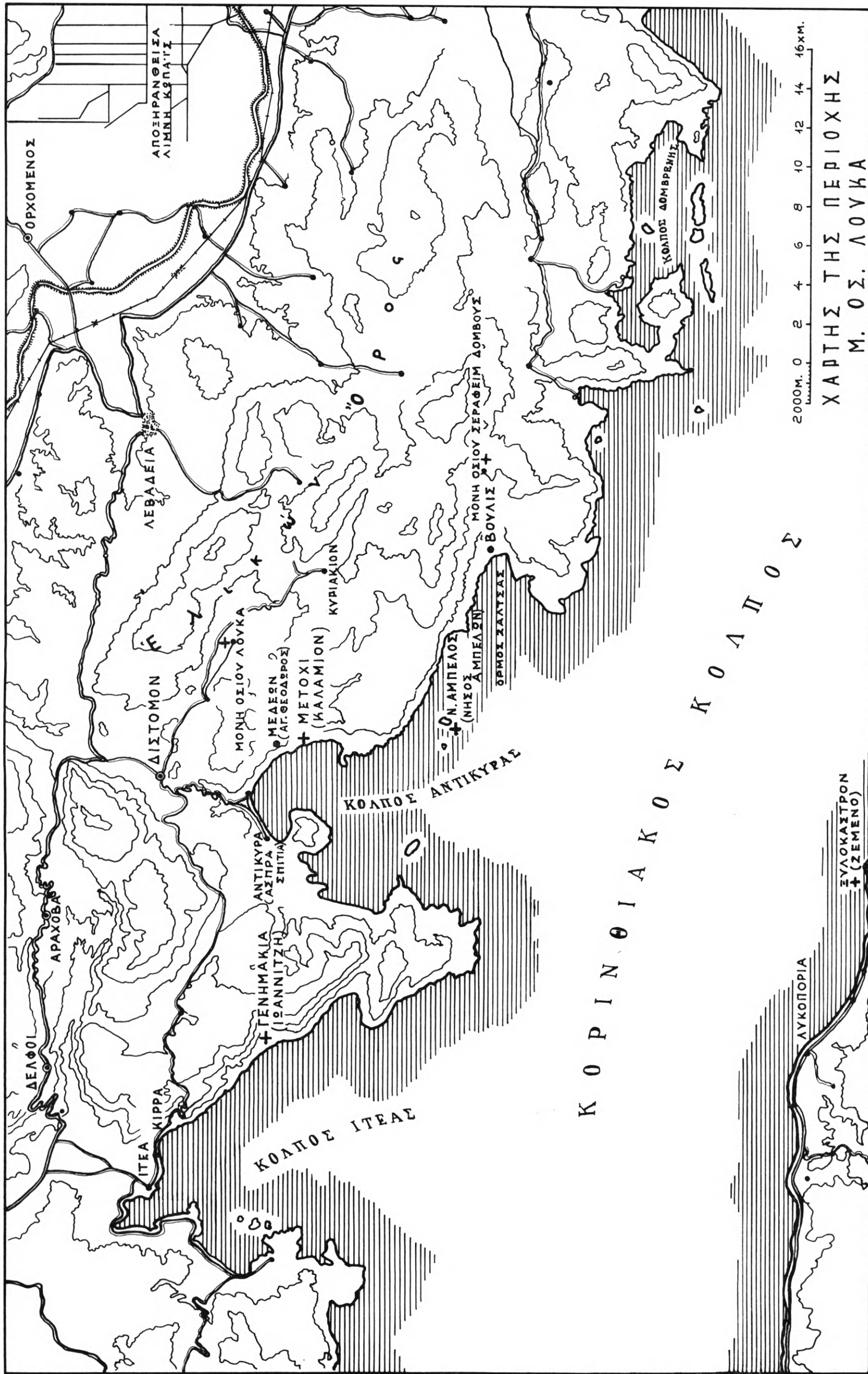
Ἡ θέσις ἐνθα ἀνευρέθησαν τὰ ἐρείπια τοῦ εἰρημένου βυζαντινοῦ ναυδρίου εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τῆς Ἀντικύρας, ταυτιζομένης πρὸς τὴν θέσιν τοῦ νῦν συνοικισμοῦ «Ἀσπρα σπίτια»², ὁ ὁποῖος ἰδρύθη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ὡς ἐπίνειον τῆς Δεσφίνης. Ἀκριβῶς κάτωθεν τῆς πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ κόλπου τῆς Ἀντικύρας βραχῶδους ἀκροπόλεως εἰς θέσιν «ἅγιος Θεόδωρος»³ ἐξηπλοῦτο ἀπέραντος ἐλαιῶν, ὅστις ἐξετείνετο μέχρι τῆς θαλάσσης ἐνθα δημιουργεῖται μικρὸς λιμενίσκος. Ὀλόκληρος ἡ περιοχὴ εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην μὲ τὴν ἐκτεταμένην κοιλάδα καὶ τὸν τεράστιον ἐλαιῶνα ἀνῆκεν εἰς μετόχιον τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ὑφίσταται δ' ἐκεῖ καὶ συγκρότημα οἰκιῶν καὶ ἐγκαταστάσεων ὡς καὶ ναῖσχος τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος κοσμούμενος διὰ μεταγενεστέρων τοιχογραφιῶν. Διὰ τὸν ἀνωτέρω λόγον ἀνέκαθεν ἡ περιοχὴ αὕτη ὠνομάζετο «Μετόχι στὸ γιαλό». Τὸ μετόχιον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς πλείστα δικαστικὰ ἔγγραφα σχετικὰ μὲ διαφορὰς ἢ ἀγοραπωλησίας κτημάτων τῆς μονῆς, ὡς π.χ. εἰς δικαστ. ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1568⁴ ἀπαριθμοῦν τὰ κτήματα τῆς μονῆς ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀπαλλοτριώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἀναφέρονται σὺν

¹ ΑΔ 18, 1963 (1965). Μέρος Β' 1, Χρονικά, σ. 130· βλ. καὶ Archaeological Reports for 1962/3, A. H. S. MEGAW, Archaeology in Greece, 1962/3, σ. 21-22.

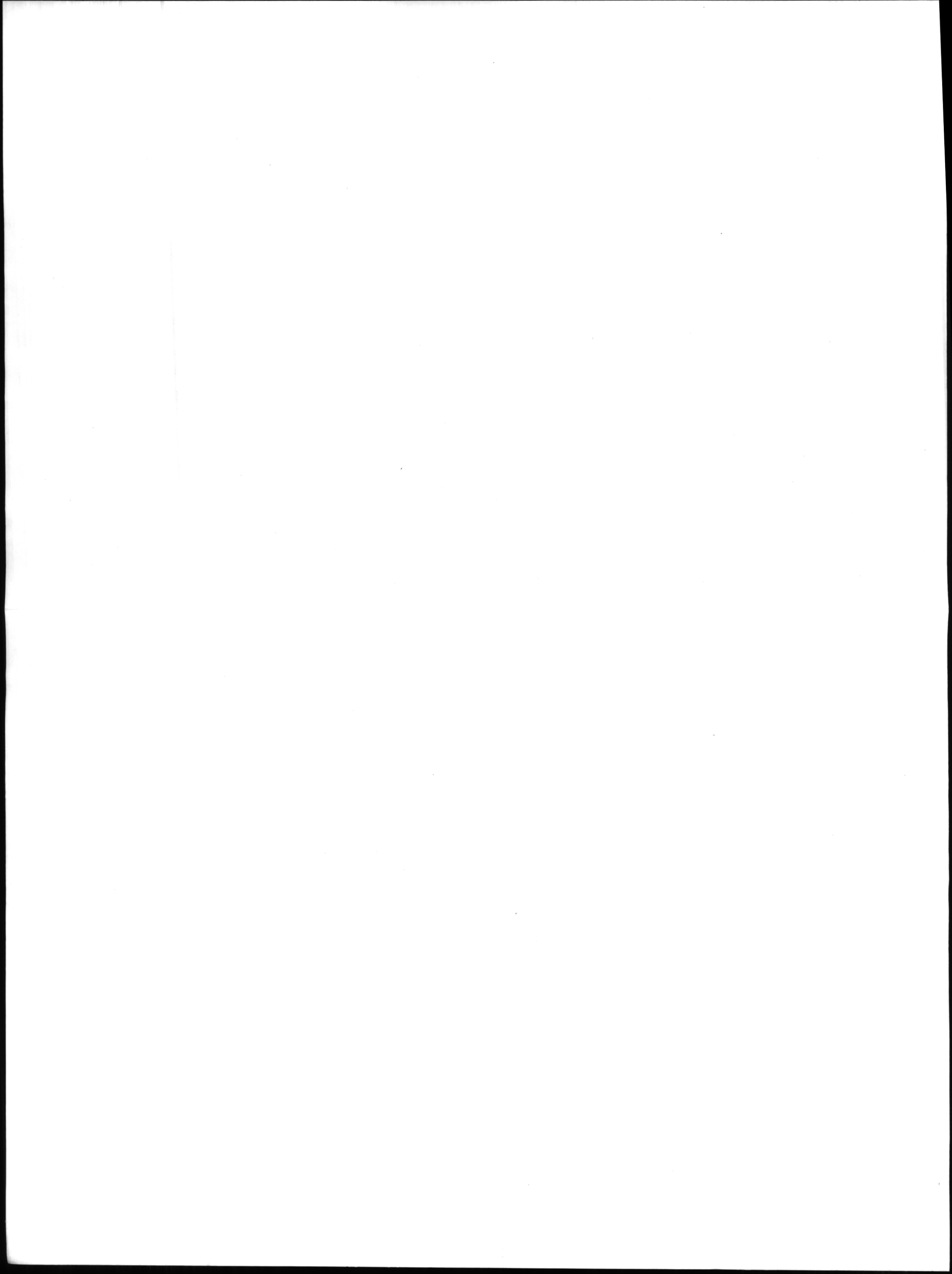
² RE³ XV, στ. 66. Πρβ. καὶ LEAKE, II, σ. 541.

³ LÉOPOLD DOR, JEAN JANNORAY, HENRY et MICHELINE VAN EFFENTERRE, Kirrha, Paris 1960, (Χάρτης) καὶ σ. 21-22. Πρβ. F. SCHÖBER, «Phokis» Universität Jena, 1924, σ. 45. Εἰς τὴν θέσιν ἅγιος Θεόδωρος τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλις Μεδεῶν. Βλ. ΣΤΡΑΒΩΝΑ C 410, ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ, X 36.6. LEAKE II, σ. 548 καὶ RE³ XV, στ. 65-66).

⁴ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ.ά. τ. Γ', σ. 95 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 89). Βλ. παρόμοιον ἔγγραφον τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1568, αὐτόθι τ. Γ', σ. 193 (ἀριθ. δικαστ. ἐγγράφου 242).

Χάρτης της περιοχής της Μονής του Όσιου Λουκά, ένθα σημειούνται διά σταυρού αι τοποθεσίαι εις τας οποίας διέμενεν ο Όσιος.

τοῖς ἄλλοις ὅλα τὰ κτήματα τῆς μονῆς τὰ πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου μέχρι τοῦ Διστόμου ἦτοι: «... τὸ μετόχιον εἰς αἰγιαλὸν μετὰ δύο ἀχουρίων, καὶ τὰ μοναστήρια μετὰ τῶν ὁρίων αὐτῶν, ἅπερ ἔστι τὰ ἀκόλουθα, ἦτοι... ἡ παναγία Καλεμπριώτισσα, ἅγιος Νικόλαος Σπάρτο, τὰ Ἄσπρα ὀσπίτια, τὸ Μεγάλο λιθάρι, τὸ Δίστομον...». Ἡ ἀναφερομένη Παναγία Καλεμπριώτισσα (Καλαμιώτισσα) κεῖται ἐπὶ τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου παρὰ τὴν μονὴν Δομβοῦς, τὰ δὲ «Ἄσπρα ὀσπίτια» εἶναι ἡ Ἀντίκυρα, κατὰ συνέπειαν τὸ ἀναφερόμενον «μετόχιον εἰς αἰγιαλὸν» εὐρίσκεται μετὰ τῶν ἦτοι εἰς τὴν θέσιν ἔνθα ἀνευρέθη τὸ ἀνωτέρω βυζαντινὸν ναῦδριον. Τὸ ἐν λόγῳ μετόχιον ἀναφέρεται ὁμοίως εἰς τὸ κατὰ Μάϊον τοῦ 1611 ἀπολυθὲν Πατριαρχικὸν συνοδικὸν ἐπικυρωτικὸν γράμμα τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου¹ περὶ ἀσῦδοσίας, αὐτονομίας καὶ αὐτοδεσποτίας τῆς ἱερᾶς βασιλικῆς καὶ Πατριαρχικῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς Λουκᾶ τοῦ ἐπικεκλημένου στειριώτου, ἐν τοῖς ὁρίοις καὶ μετοχίοις, καὶ ἐξωκκλησίαις, καὶ τῆς λοιπῆς καθήσασί τε καὶ ἐνορίαις καὶ παντίοις κελλίοις, ἅπερ εἰσὶ ταῦτα, πρῶτον μὲν ἅγιος Θεόδωρος, ἡ παναγία μου ἡ καλαμιώτισσα, τὸ μετόχιον εἰς τὸν αἰγιαλόν, ὁ ἅγιος νικόλαος ἐν σπάρτοις, μέχρι τοῦ ἄσπρου ὀσπητίου...

Ἀφ' ἐτέρου ἐκ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1537 ἐκδοθέντος Πατριαρχικοῦ γράμματος ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου² περὶ αὐτονομίας καὶ προστασίας τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἐπίσης: ἀπὸ τε τοῦ καθίσματος τῆς παναγίας μου τοῖς βλιζηνοῖς καὶ ἀπὸ τοῦ εἰς τὸν ἐλαιῶνα τοῦ ἁγίου μου Ἰωάννου καὶ ἀπὸ τοῦ ἁγίου μου νικολάου τοῦ ἐν σπάρτοις... προκύπτει ὅτι ὁ μνημονευόμενος ἅγιος Ἰωάννης εἰς τὸν ἐλαιῶνα εἶναι πιθανότατα τὸ ὡς ἄνω ἀνευρεθὲν παρεκκλήσιον ὀκταγωνικοῦ τύπου· διότι εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου ὁ ἅγιος Ἰωάννης εἰς τὸν ἐλαιῶνα ἀναφέρεται πρὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐν σπάρτοις τὸ δὲ μετόχιον εἰς τὸν αἰγιαλὸν εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου ἀναφέρεται ἐπίσης πρὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐν σπάρτοις. Ἐπίσης εἰς πολλὰ ἄλλα ἔγγραφα, ὡς καὶ εἰς τὸ τοῦ ἔτους 1704 δικαστ. ἔγγραφον³, ἐκδοθὲν ἐξ ἀφορμῆς καταπατήσεως κτημάτων τῆς μονῆς, ἀναφέρεται: ἐκεῖθεν εἰς τὸ παραθαλάσσιον Σιδεροκανικίον... Τέλος ὁ Leake⁴, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κατὰ τὸ 1835, ἀναφέρει ὅτι ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν μονὴν εἰς τὰς 2,45' καὶ ἔφθασε διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Κυριακίου εἰς τὸ «Μετόχι» εἰς τὰς 4,15'. Ἐκεῖ, λέγει, ὑπῆρχεν ἐλαιοτριβεῖον, στάβλος καὶ ἐν διαμέρισμα μὲ τὴν ἐστίαν διὰ τοὺς καλογήρους. Ἐν συνεχείᾳ ἐν σ. 538 γράφει: «Πλησίον εἰς τὴν παραλίαν ὑπάρχει εἰς σωρὸς ἐρειπίων, ὅστις ἀποτελεῖται ἐκ λίθων κατὰ χώραν (in situ). Τὰ ἐρείπια αὐτὰ καλύπτονται ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων μιᾶς ἐκκλησίας. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει ἐν κιονόκρανον ἀπὸ λευκὸν μάρμαρον μετρίας ἐκτελέσεως. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχεν ἐδῶ εἰς ἀρχαῖος πύργος, ὁ ὁποῖος μετεβλήθη εἰς ἐκκλησίαν. Τὸ

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Γ', σ. 5.

² Αὐτόθι σ. 2.

³ Αὐτόθι σ. 194 (ἀριθ. δικαστ. ἔγγρ. 243).

⁴ LEAKE, II, σ. 536 - 538.

ἀκρωτήριον καὶ τὰ ἐρείπια καθὼς καὶ εἰς λιμενίσκος διὰ λέμβους ἐντὸς τοῦ ὄρμου ὀνομάζεται Σιδηροκαυχίῳ». Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀνευρεθὲν ἐκκλησίδιον ὀκταγωνικοῦ τύπου εὐρίσκεται εἰς τὸ παλαιὸν μετόχιον τῆς μονῆς παρὰ τὸν κόλπον τῆς Ἀντικύρας, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται εἰς ἔγγραφον τοῦ 1537 ὡς ἅγιος Ἰωάννης ἐν τῷ ἐλαιῶνι.

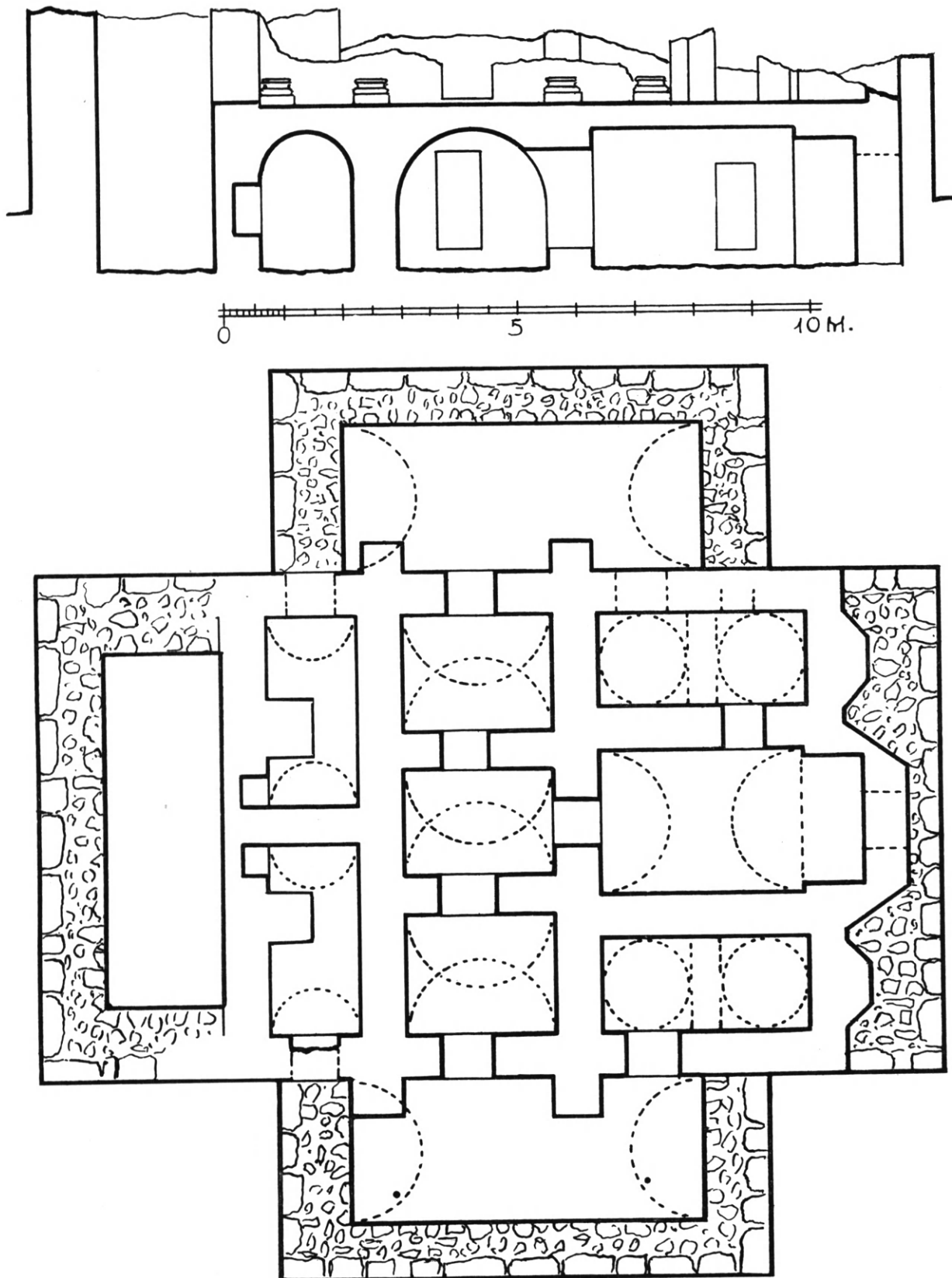
Ἐξ ἄλλου, ὡς ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης μελέτης εἶδομεν, ὁ Ὅσιος ὅτε ἦτο 14 ἐτῶν ἐγκατέλειψε τὴν μητέρα του, ἣτις διέμενεν εἰς Καστόριον (Καστρί = Δελφοί), καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ ἔρημον παράλιον ὄρος Ἰωαννίτζη, τὸ ὁποῖον κεῖται εἰς τὰ μεσημβρινὰ παράλια τῆς Δεσφίνης μεταξὺ Κίρρας καὶ Ἀντικύρας. Μετὰ 19 ἐτῶν ἐκεῖ διαμονὴν (διέμεινε κατ' ἀρχὰς 7 ἔτη καὶ ἐν συνεχείᾳ μετὰ 10ετῇ παραμονὴν εἰς Ζεμενὸ Ξυλοκάστρου ἐπανήλθε καὶ διέμεινεν ἐκεῖ ἔτερα 12 ἔτη) μετέβη, κατὰ τὸν βιογράφον πάντοτε, «εἰς τι χωρίον Καλάμιον» ὅπου ὑπάρχει λιμὴν, ἀφοῦ δὲ διέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ 3 ἔτη προσέφυγεν εἰς τὸ ἀπέναντι νησίον, «εἰς τὸ πλησιάζον αὐχμηρὸν καὶ ἄνυδρον νησίον ὅπερ Ἀμπελῶν μὲν λέγεται». Εἰς τὸν παρεχόμενον χάρτην (παρένθ. πίν. IB') τῆς περιοχῆς τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου, τὸν ὁποῖον συνετάξαμεν ἐκ τοῦ Χάρτου τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος¹, σημειοῦνται διὰ τὰς αἰ ἀκριβεῖς θέσεις, ἐνθα ἔζησεν ὁ Ὅσιος ἦτοι τὸ μεταξὺ Κίρρας καὶ Δεσφίνης παράλιον ὄρος Ἰωαννίτζη, τὸ ὁποῖον σημειοῦται σήμερον εἰς τὸν Χάρτην «Γιαννιμάκια» τὸ «Ζεμενὸ» ἔναντι τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου, τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ κόλπου τῆς Ἀντικύρας «Καλάμιον», τὸ ἀπέναντι τούτου νησίον «Ἀμπελῶν» καὶ τέλος ἡ θέσις ἐνθα σήμερον κεῖται ἡ μονή. Ἡ ἐρημικὴ λοιπὸν αὕτη περιοχὴ τοῦ Καλαμίου² μὲ τὸν γραφικὸν λιμενίσκον, ἐνθα κατὰ τὸν βιογράφον ἔζησεν ὁ Ὅσιος, ταυτίζεται μὲ τὴν σημερινὴν τοποθεσίαν «Πύργος» ἢ «Μετόχι» ἢ «Σιδηροκαυχίῳ», ὅπου ἀνευρέθη τὸ ὡς ἄνω βυζαντινὸν ναῦδριον, παραλαύριον τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, κτισθὲν ἐκεῖ πιθανῶς εἰς ἀνάμνησιν τῆς εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην διαμονῆς τοῦ Ὁσίου, ἐν ἐπὶ πλέον δεῖγμα τοῦ μεγάλου σεβασμοῦ τοῦ ὁποίου ἀπέλαυνεν ὁ Ὅσιος καὶ ἐν ὅσῳ ἔζη καὶ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ ὅλων τῶν κατοίκων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ ὑπὸ τῶν συμμοναστῶν καὶ διαδόχων του, εἶναι δὲ καθ' ἡμᾶς ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ ἐν τῷ ἐλαιῶνι.

ΤΟ ΕΝ ΤΩ ΙΣΟΓΕΙΩ ΝΑΨΑΡΙΟΝ (ΚΡΥΠΤΗ)

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων ὑπὸ εἰδικοῦ συνεργείου καὶ τὴν διάλυσιν τοῦ παρὰ τὴν παραλίαν τοῦ Μετοχίου ὑφισταμένου σωροῦ ἐρειπίων ὡς καὶ κατόπιν καταλλήλου ἀντιστηρίξεως τῶν ἐτοιμορρόπων τοίχων ἦλθον εἰς φῶς τοῖχοι ἰσχυροῦ πύργου (πίν. 175 καὶ εἰκὼν 117) σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ, οἵτινες εἶχον πάχος 1.20 μ. καὶ ἐσώζοντο εἰς ὕψος 3.30 μ. περίπου. Οἱ τοῖχοι τοῦ πύργου τούτου ἦσαν κατεσκευασμένοι

¹ Χάρτης τῆς Ἐθνικῆς καὶ Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1963 (ἀριθ. 7 νομοῦ Βοιωτίας καὶ ἀριθ. 47 νομοῦ Φωκίδος).

² Ὁ Χ. ΖΩΝΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 56, τοποθετεῖ τὸ Καλάμιον ὀλίγον ἀνατολικώτερον τοῦ κόλπου τῆς Ἀντικύρας παρὰ τὸν Μυχὸν τῆς ἀρχαίας Βούλιδος νῦν Ζάλτσας.

Είχ. 117. Κάτοψις καὶ τομὴ τῶν ἀνευρεθέντων ἐρειπίων τοῦ ἐν τῷ ἱσογείῳ κτίσματος καὶ τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου. Πέριξ οἱ τοῖχοι τοῦ μεταγενεστέρου σχήματος σταυροῦ ὀχυρωματικοῦ Πύργου. Εἰς τὴν τομὴν διακρίνεται ὅτι τὸ ἱσόγειον κτίσμα ἦτο ἐν μέρει ὑπὸ τὸ ἔδαφος.

διὰ μεγάλων ήμικατειργασμένων λίθων, οί όποιοι άνήκον προφανώς εις τώ άρχαίον τείχος τής παρακειμένης πόλεως τού Μεδεώνος. Ό όχυρωματικός ούτος πύργος, όστις περιέκλειε μικρόν βυζαντινόν ναύδριον, κατεσκευάσθη προφανώς μεταγενεστέρας ώς άμυντήριον κατά τών έκ τής παρακειμένης θαλάσσης τού κορινθιακού κόλπου έπερχομένων πειρατών έναντίον τής περιοχής εκείνης. Μετά τήν διάλυσιν και τήν απομάκρυνσιν τών τοίχων τού μεταγενεστέρου αυτού πύργου άπεκαλύφθησαν οί τοίχοι διωρόφου βυζαντινού ναύδριου (είκ. 117 και 118).

Είται γνωστόν ότι πλείσται μοναί κατ' άρχάς ήσαν μετόχια ή έκκλησίαι μετά κτηματικής τινος περιουσίας και συν τώ χρόνφ έγένοντο μοναστήρια¹. Φαίνεται λοιπόν ότι εις τήν άνωτέρω περιοχήν προϋπήρχε μοναστήριον ή, ώς είδομεν, μετόχιον τής μονής τού Όσίου Λουκά². Ένταύθα κατ' άρχάς μόν έκτίσθη τώ ισόγειον ναύδριον (είκ. 119), ό δέ έν τώ όρόφφ κατασκευασθείς όκταγωνικός ναός έγένετο μεταγενεστέρας τού ισογείου κτίσματος, ώς προκύπτει έκ πλείστων ένδείξεων τās όποιās θά ίδωμεν κατωτέρω.

Τώ έν τώ ισογείφ ναύδριον, όπερ ήτο έν μέρει έν ύπογείφ, φρονούμεν ότι έχρησιμοποιείτο πιθανώτατα ώς τόπος ταφής (νεκρικός ναΐσκος), ώς είται π.χ. ό νεκρικός ναΐσκος (νεκροταφείον) ό έξωθεν τής μονής Δαφνίου³.

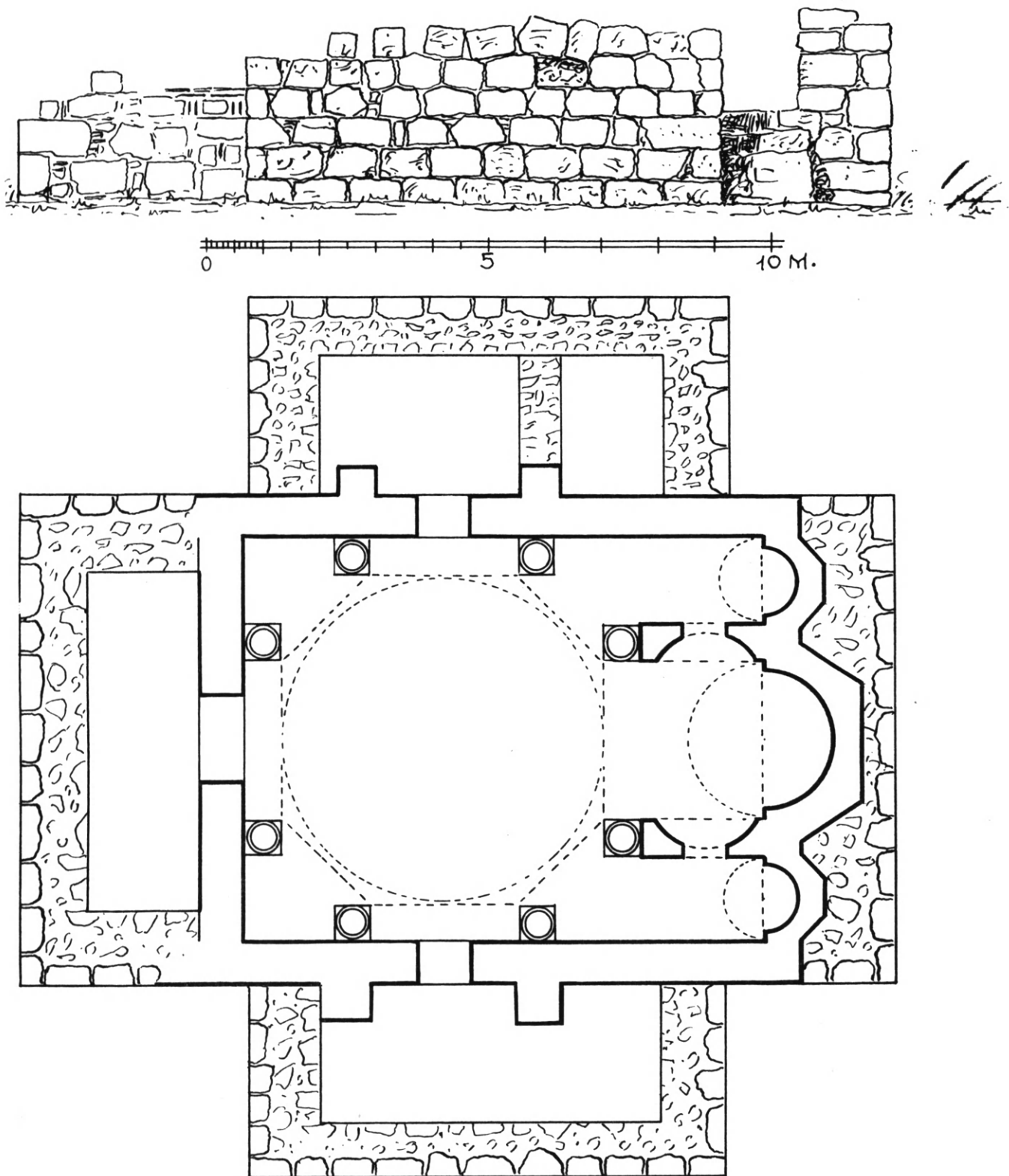
Τώ ισόγειον τούτω ναύδριον (είκ. 119) είχε διαστάσεις 16.70 × 8.50 μ. και ύψος 2.35 μ. Πρός Δυσμάς έφερεν ένα έπιμήκη προθάλαμον, διαστ. 8.50 × 2.40 μ., όστις πιθανώτατα έκαλύπτετο διά κυλινδρικού θόλου. Η είσοδος εις αυτόν έγένετο διά θύρας εύρισκομένης επί τής βορείας πλευράς αυτού, τής όποιās εύρέθη κατά χώραν τώ κατώφλιον. Έν συνεχεία εισήρχετό τις προς Άνατολάς διά δύο θυρών εις δύο μικρούς όρθογωνίους χώρους, διαστ. 1.50 × 3.20 μ., οί όποιοι έκαλύπτοντο διά κυλινδρικών θόλων. Έκαστος τών χώρων τούτων έφερε θύραν άντιστοίχως επί τής βορείας και τής νοτίας πλευράς. Περαιτέρω εις τώ μέσον ύπήρχον τρία όρθογώνια διαμερίσματα, διαστ. 1.90 × 2.50 μ., προσιτά διά θύρας εύρισκομένης επί τής βορείας και τής νοτίας πλευράς. Έκαλύπτοντο και αυτά διά κυλινδρικών θόλων. Τέλος προς τώ άνατολικόν μέρος ύπήρχε τώ με όρθογώνιον κόγχην τού ιεροϋ⁴ μεσαιον διαμέρισμα, δια-

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, έ. ά. τ. Β', σ. 165.

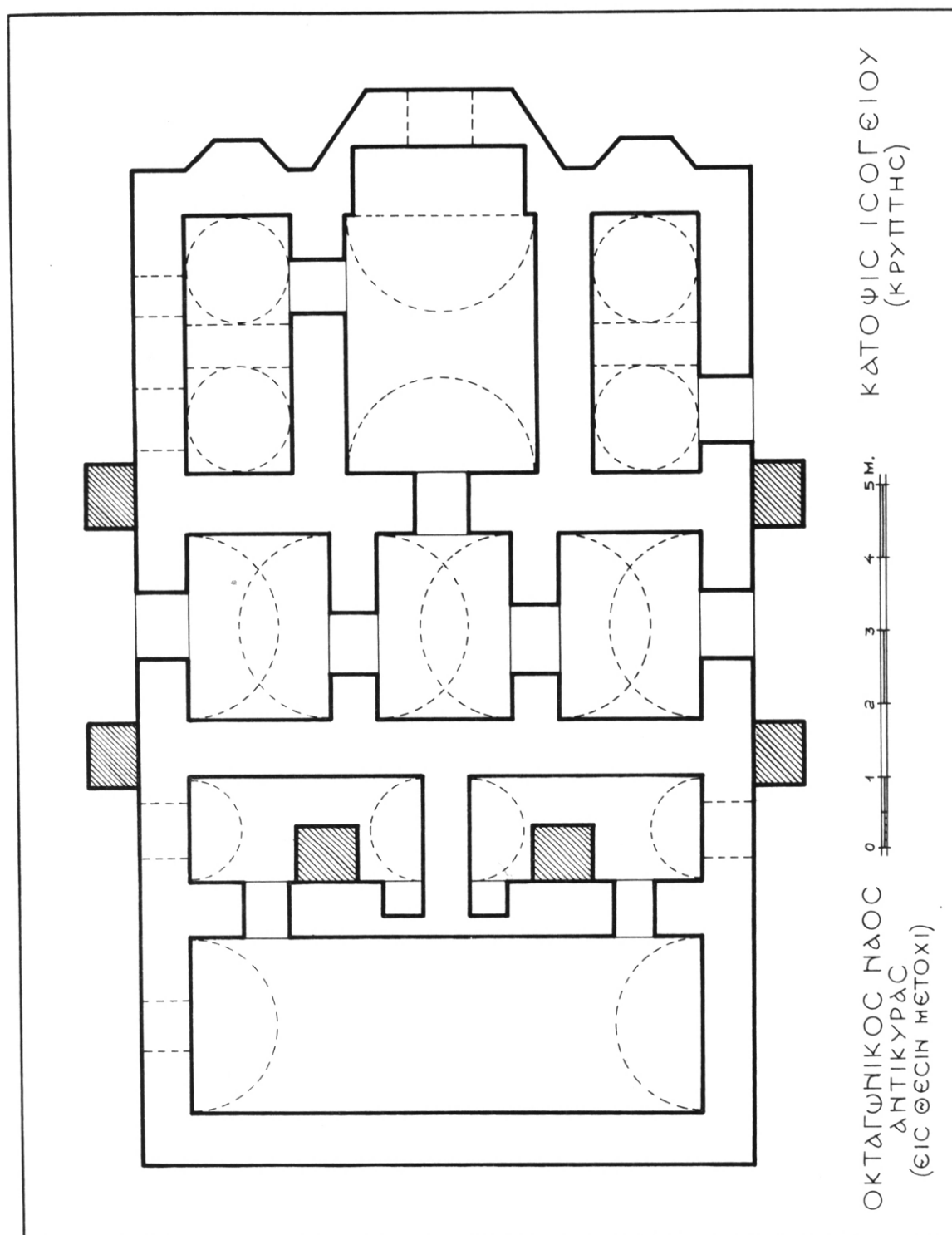
² Είται γνωστόν ότι ή μονή τού Όσίου Λουκά είχε πολλά μετόχια, ώς ό "Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά, εις Πάτρας, εις Λεβάδειαν, εις τώ "Αλιβέριον κλπ. Βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME τ. Ζ', 1951, σ. 131. Πρβ. και Γ. Π. ΚΡΕΜΟΥ, τ. Β', σ. 240.

³ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακή Άρχιτεκτονική, σ. 146-148 και είκ. 176. MILLET, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 23, είκ. 17, 18. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1901, σ. 26, είκ. 35.

⁴ Έχομεν πλείστα παραδείγματα ναών με όρθογωνικήν άψίδα ιεροϋ και από τήν παλαιοχριστιανικήν άκόμη εποχήν. Βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, "Η Ευλόστεγος παλαιοχριστιανική Βασιλική, τ. 1, σ. 207 είκ. 116, (17 άγιος "Ισίδωρος Χίου), (18 Άννούνας), (19 Μπάτνας Β. Άφρικής). Όμοίως αυτόθι τ. 2, σ. 536, είκ. 501 βασιλική τού Κάβρ-Χιράμ τής Φοινίκης, σ. 511 είκ. 472 (7 βασιλική "Απολλωνίας), (9 Γεράσων βασιλική Μητροπόλεως), (10 Γεράσων βασιλική Πέτρου και Παύλου). Πρβ. επίσης "Άγιον "Ιωάννην Κακοσάλεσι (Αύλωνος). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 148, είκ. 1. Βλ. όμοίως και G. DELVOYE έν R. Lex. Byz. Kunst. λ. *apsis* σ. 259 είκ. 37: Alaca Jaiia, σ. 250, είκ. 13· βλ. και G. BABIĆ, Les chapelles annexes des églises byzantines (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques), Paris 1969, σ. 17, είκ. 2 (Μονή "Άγ. Εϋθυμίου εις Khan el - Ahmar Παλαιστίνης) και σ. 126, είκ. 93 (τετρακιδόνιος ναός τής έλληνικής μονής Σεβαστίας).

Είκ. 118. Κάτοψις τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου ὡς τοῦτο ἀνευρέθη μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ σωροῦ τῶν χωμάτων. Ἄνω ἢ νοτιά ὄψις τοῦ πύργου ὡς ἀπετυπώθη μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐρειπίων.

Είχ. 119. Κάτοψις τοῦ ἡμιπολείου ναοῦ (κρύπτης) μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν τοίχων τοῦ πύργου.

στάσεων 4.40×2.40 , καλυπτόμενον καὶ αὐτὸ διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ἐπίσης τὰ παρὰ τὴν ΒΑ. καὶ τὴν ΝΑ. γωνίαν ἀκραῖα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο ἕκαστον διὰ χαμηλωμένης ἀσπίδος. Εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς εἰσήρχετο τις διὰ θύρας εὐρισκομένης ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Τὸ ἰσόγειον τοῦτο ναῦδριον εἶχε κατασκευασθῇ διὰ μεγάλων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κιτρίνων πορολίθων, οἱ ὅποιοι σχηματίζουνσι σταυροὺς ὡς εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ μὲ παρεμβολὴν ἐνίοτε πλίνθων, τὰ δὲ ἀνοίγματα ἦσαν τοξωτὰ δι' ὀπτοπλίνθων (πίν. 176 καὶ 177α).

ΤΟ ΕΝ ΤΩ ΟΡΟΦΩ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΝ ΝΑΨΔΡΙΟΝ

Ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ ἀνωτέρω ἰσογείου κτίσματος (κρύπτης), τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μικρῶν θολωτῶν τοῦ χώρων, ἐκτίσθη ἀργότερον βυζαντινὸν ναῦδριον ὀκταγωνικοῦ τύπου καὶ οὕτω δημιουργεῖται ἡ περίπτωσις διωρόφου ναῦδρίου ἥτοι ἡ συνύπαρξις ναοῦ καὶ μαυσωλείου ἢ κρύπτης, ἣτις ἐχρησίμευεν ὡς τόπος ταφῆς¹.

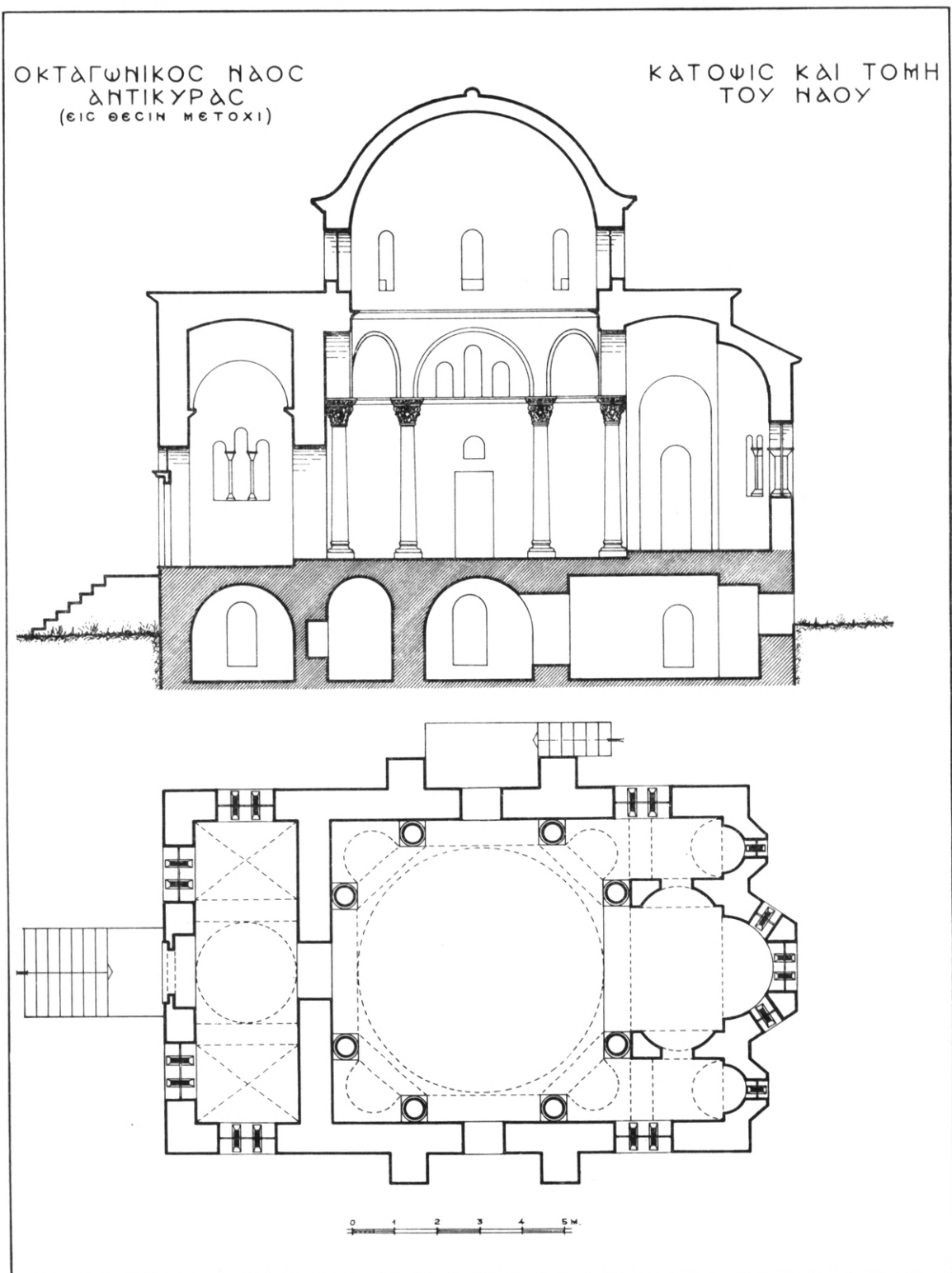
Ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις. Τὸ βυζαντινὸν τοῦτο ναῦδριον (εἰκ. 120 καὶ 127) εἶχεν ἀκριβῶς τὰς διαστάσεις τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ ἰσογείου κτίσματος. Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως, ὁ κυρίως ναὸς εἶχε διαστάσεις 8.50×11.60 καὶ ὁ νάρθηξ 8.50×3.10 μ. (εἰκ. 118), ἦτο δὲ ὀκταγωνικοῦ τύπου ὡς καὶ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἀλλ' ὅμως ἀνῆκεν εἰς τὸν ἀπλοῦν τύπον τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν τὸν ὁποῖον, εἰς τὴν σχετικὴν μὲ τοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς μελέτην μας, ὠνομάσαμεν *πρῶτον ἀπλοῦν νησιωτικὸν τύπον*².

Ὅπως βλέπομεν εἰς τὴν παρεχομένην κάτοψιν τοῦ ναῦδρίου τούτου (εἰκ. 120), τὸ τετράγωνον τῆς βάσεως τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο διαστ. 7×7 μ. καὶ ἔφερεν ἐπὶ τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς ἀνὰ μίαν θύραν ὡς καὶ ἀνὰ δύο ἀντηρίδας ἵνα παραλάβουν τὰς μεγάλας ὠθήσεις τοῦ τρούλλου, δὲν ἐμεσολάβουν δηλ. ἐνταῦθα τὰ πλάγια κλίτη, ὡς συμβαίνει εἰς τὸν *σύνθετον ὀκταγωνικὸν τύπον* εἰς ὃν ἀνήκει τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, εἰς τοῦτο δ' ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ διαφορὰ τῶν δύο τύπων. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ νάρθηκος ἔπαιζον ρόλον ἀντηρίδων τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Οἱ ὀκτὼ μαρμάρεινοι κίονες, οἵτινες ἐβάσταζον μέσῳ τῶν ἡμιχωνίων τὸν τρούλλον καὶ τῶν ὁποίων εὐρέθησαν κατὰ χώραν ὅλαι αἱ βάσεις (εἰκ. 118 καὶ πίν. 177β) πλὴν τῆς ΒΑ., ἔκειντο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως, ὡς δηλ. συμβαίνει ἀκριβῶς ἐν Χίῳ³ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Νέας Μονῆς καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου Συκούσης, ἐνθα ἔχομεν τὴν ἰδίαν κάτοψιν τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 34. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 81. Α. GRABAR, Martyrium, τόμ. 1, Architecture, Paris 1946, σ. 93. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 21-23.

² Ε. STIKAS, L'église byzantine de Christianou, σ. 38 κ. ἐ., ἐνθα περιγράφεται λεπτομερῶς ὁ πρῶτος ἀπλοῦς νησιωτικὸς τύπος τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκε καὶ τὸ ὑπὸ μελέτην ναῦδριον τῆς Ἀντικύρας, δίδονται δὲ ὅλα τὰ σχετικὰ παραδείγματα.

³ Α. ORLANDOS, Monuments byzantins de Chios, τ. II, Athènes 1930 (πίν. 10, Καθολικὸν Νέας Μονῆς, πίν. 49, Ἅγιος Γεώργιος Συκούσης, πίν. 32, Παναγία Κρήνα, καὶ πίν. 39, Ἅγ. Ἀπόστολοι Πιργί).

Είχ. 120. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ.

μὲ τούς κίονας ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὰς πλευρὰς αὐτοῦ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς Χίον οἱ κίονες εἶναι δίδυμοι. Ὁμοίως εἰς τὴν Παναγίαν Κρήναν καὶ τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους Πυργίου, ἐνθα ἀντὶ κίωνων ἔχομεν πεσσούς, ἐνῶ εἰς τοὺς ὀκταγώνους ναοὺς τῆς Κύπρου, τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Κάστρου τοῦ Ἁγίου Ἰλαρίωνος καὶ εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, ἔχομεν πάλιν κίονας¹.

Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς κυρίως ἱερὸν κατέληγεν εἰς τρεῖς ἡμιεξαγωνικάς κόγχας ἥτοι τὴν πρόθεσιν, τὸ κυρίως ἱερὸν καὶ τὸ διακονικόν, τὰ ὅποια πιθανώτατα ἐκαλύπτοντο τὰ μὲν ἀκραῖα διὰ κυλινδρικών θόλων τὸ δὲ Ἱερὸν Βῆμα διὰ σταυροθολίου, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον στὰ Καμπιά, ὅστις εἶναι τοῦ αὐτοῦ τύπου καὶ

Εἰκ. 121. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἔξεργα κομβία καὶ διακόσμησιν ὁμοίαν μὲ τὴν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά.

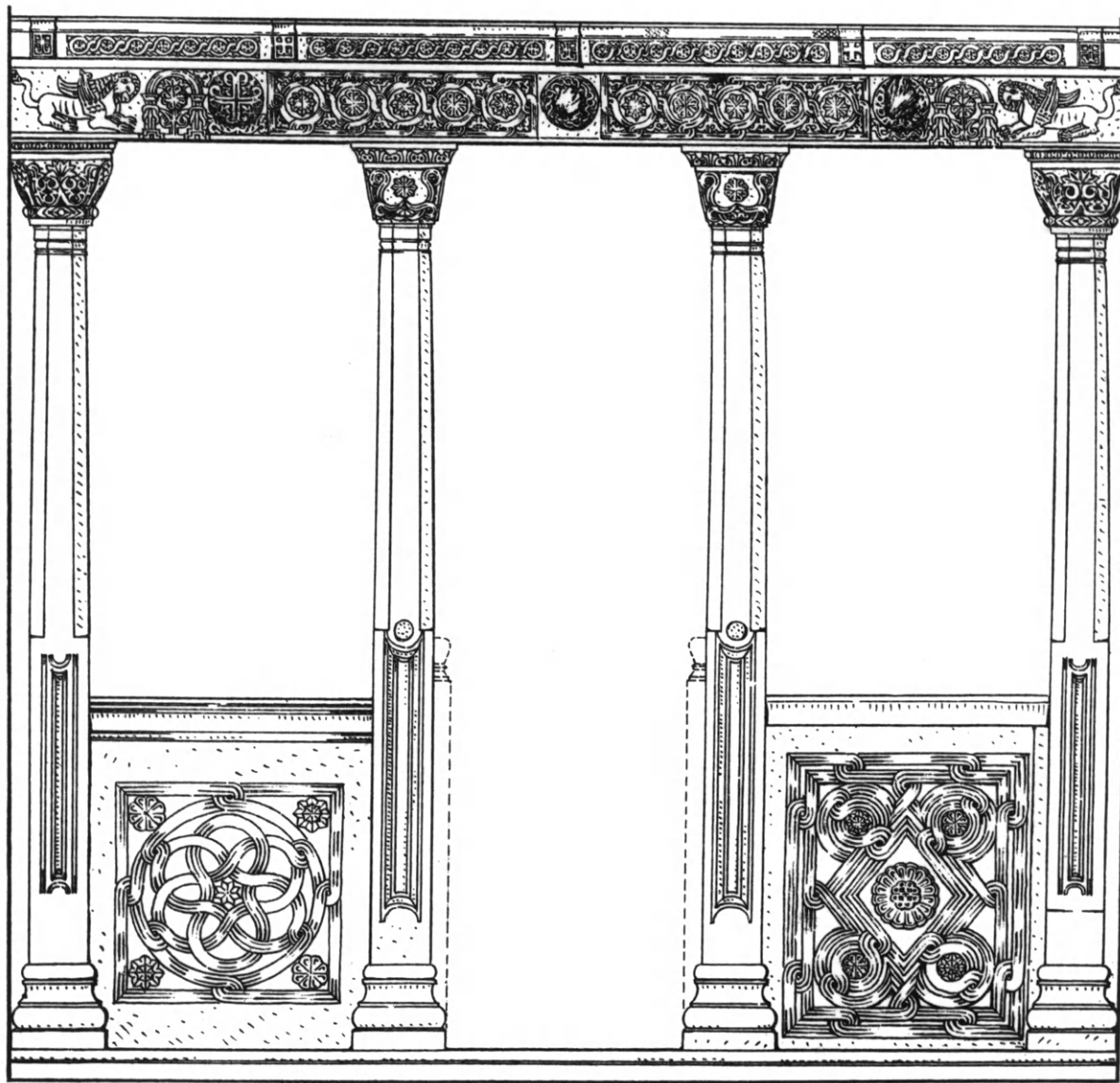
τῶν αὐτῶν πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν διαστάσεων. Τὸ Ἱερὸν Βῆμα φέρει ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τὴν χαρακτηριστικὴν ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν, ὡς τὴν βλέπομεν εἰς τὸν Ὁσίον Λουκᾶν, τὴν Παναγίαν Λυκοδήμου καὶ τὸ Δαφνί, ἐνῶ εἰς τοὺς Χριστιάνους αἱ βαθύνσεις αὗται ἐμφανίζονται εἰς τοὺς ἀντιστοίχους τοίχους τοῦ ἐσωνάρθηκος.

Διακοσμητικὰ γλυπτά. Ἐκ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναυδρίου ἀνευρέθησαν 1) ἐν κατάκοσμον μαρμάρινον λοξότμητον ἐπιστύλιον διατομῆς 0.27×0.32 , τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ τέμπλου (εἰκ. 121). Ἡ προσθία κεκλιμένη ἐπιφάνεια τοῦ τεμαχίου τούτου κοσμεῖται διὰ κυκλικῶν σχεδίων συμπλεκόμενων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ἔξεργα ὁλόσωμα κομβία ἢ «ἄρτους», κοσμουμένη ἐναλλάξ διὰ σταυρῶν καὶ ὀκταφύλλων ροδάκων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται καὶ δύο μεγάλα ἔξεργα κυκλικά διάτρητα μετ' ἀνθεμωτῶν σταυρῶν κομβία, τὸ ἐν τῶν ὁποίων λόγῳ τοῦ εὐθραύστου κατεστράφη δεικνύον μόνον τὴν ἐσωτερικὴν ἀδρῶς εἰργασμένην κοιλότητά του (εἰκ. 121). Ἡ διακόσμησις τοῦ ἐπιστυλίου τούτου μὲ τὰ ἔξεργα διάτρητα κομβία καὶ τοὺς ἐναλλασσομένους ρόδακας καὶ σταυροὺς ἔχει καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ καθολικοῦ τοῦ

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1935, σ. 21, εἰκ. 13 καὶ 14.

Ὁσίου Λουκά (εἰκ. 122 καὶ πίν. 179)¹, διότι παρουσιάζει τὰ ἴδια ἀκριβῶς μεγάλα καὶ μικρὰ ἔξεργα κομβία μὲ τὴν ἰδίαν διακόσμησιν καὶ τεχνοτροπίαν.

Ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἀνευρεθέντος ἐπιστυλίου τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου τῆς Ἀντικύρας (εἰκ. 123) εἶναι ἐξειργασμένα ἀνάγλυφα κοσμήματα ἀπαρτιζόμενα ἀρι-

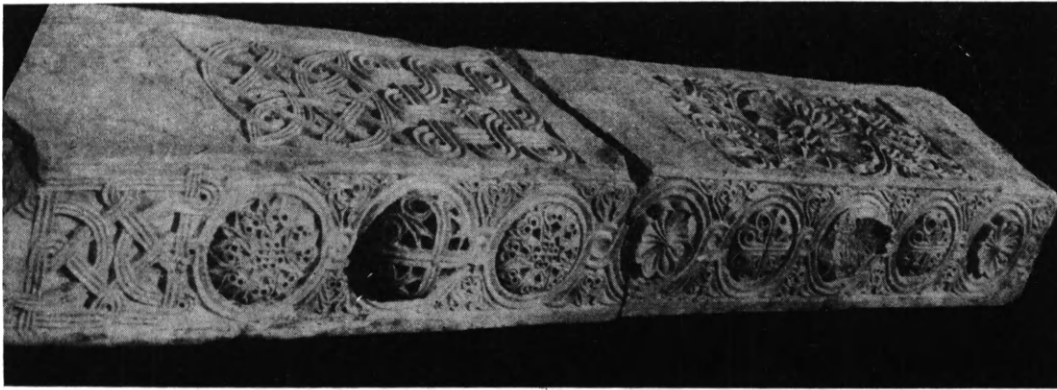

122. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά.

στερὰ μὲν ἐξ ἑνὸς ὀρθογωνίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει εἰς κύκλος καὶ ἓν ὀρθογώνιον ἐν ἐπαφῇ, πληρούμενα ἐσωτερικῶς διὰ ποικιλοσχημῶν πλεγμάτων, δεξιὰ δὲ πάλιν ἐξ ἑνὸς ὀρθογωνίου, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὸ μέσον μέγαν δεκαεξάφυλλον ρόδακα εἰς δὲ τὰ ἄκρα ποικιλόσχημα πλέγματα. Τοιαῦτα κοσμήματα ἐλαξεύοντο, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου διαστήματα,

¹ Βλ. SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. πίν. 22 καὶ 23 (λεπτομέρεια).

τὰ ὁποῖα ἦσαν ὁρατά, ἐπειδὴ δὲν ἐτοποθετοῦντο ἀκόμη ἐκεῖ εἰκόνες, ὥς τοῦτο ἐγένετο βραδύτερον. Ἡ ἀνωτέρω διακόσμησις τοῦ ἐπιστυλίου ὁμοιάζει ἐπίσης παρὰ πολὺ μὲ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (πίν. 179),

Εἰκ. 123. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους διακόσμησιν ὁμοίαν μὲ τὴν τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

ἥτις εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας αὐτοῦ¹. Κατὰ συνέπειαν ἡ διακόσμησις τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ ναυδρίου τῆς Ἀντικύρας μιμεῖται τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

Ἐνταῦθα κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅτι ἡ διακόσμησις τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ Εὐβοίας ἔχει μὲν ὁμοιότητάς τινας πρὸς τὸ ἐπιστύλιον

Εἰκ. 124. Θωράκιον τοῦ τέμπλου τοῦ ναυδρίου.

τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ ἐπειδὴ φέρει τὰ ἔξωργα κομβία² (εἰκ. 4), φέρει ὁμως δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὴν ἐξ ἡνθισμένων κουφικῶν ἐπιπεδόγλυφον διακόσμησιν, ἥτις, ὥς ἐν σ. 17-23 ἀνεπτύξαμεν, ἀνήκει εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ὑπεστηρίξαμεν ὅτι τὸ μετόχιον τοῦ Ἀλιβερίου μιμεῖται τὸν πρῶτον μικρὸν ναὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τὸ σχήματος σταυροῦ «ἱερὸν Εὐκτήριον», ὅπερ περιέκλειε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου.

2) Τεμάχιον μαρμαρίνου θωρακίου (εἰκ. 124), τὸ ὁποῖον ἔκλειε τὰ μεταξὺ τῶν

¹ Πρβ. τὰς ὑπ' ἀριθ. 121 καὶ 123 ἡμετέρας εἰκόνας τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου τῆς Ἀντικύρας μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. 122 εἰκόνα καὶ τὸν πίν. 179 τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ τὸν ἐν SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. πίν. 23 (λεπτομέρεια).

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Ζ', 1951, σ. 132, 133 καὶ 135, εἰκ. 1, 2 καὶ 3.

κιονίσκων τοῦ τέμπλου κενά. Τὸ θωράκιον τοῦτο παρουσιάζει εἰς τὸ μέσον ρόμβον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου, θὰ ἔφερε δὲ εἰς τὸ κέντρον πολύφυλλον ρόδακα. Τὰ μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου καὶ τοῦ ρόμβου καταλειπόμενα τρίγωνα πληροῦσι διπλοὶ κύκλοι

Εἰκ. 125. Κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος ἐκ τῶν κίωνων τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου.

μετὰ κομβίων, οἵτινες εἰς τὸ μέσον φέρουσι ὀκτάφυλλον ρόδακα. Τὸ θωράκιον τοῦτο εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ δεξιὸν θωράκιον τοῦ τέμπλου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (εἰκ. 122 καὶ πίν. 103). Τέλος 3) ἀνευρέθη κορινθιακὸν μετ' ἐλίκων κιονόκρανον καὶ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν φύλλων ἀκάνθης διατρήτων, λεπτοτάτης ἐργασίας, ἐξ ὧν τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάθου (εἰκ. 125) ὑποβαστάζοντα τὰς ὑπὸ τὰς τέσσαρας ἐξεχούσας γωνίας τοῦ ἄβακος ἐκφυομένας ἑλικας, ἐν ᾧ τὰ τῆς ἄνω σειρᾶς συμπλέκονται μετὰ τῶν ἐλίκων. Ἀνευρέθη ἐπίσης καὶ ἐν μαρμάρινον ἐπίθημα τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, ὅπερ φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον ἐλικοειδῆ κληματίδα ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἰσοσκελῇ σταυρόν (εἰκ. 125, ἄνω). Τὸ

κιονόκρανον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τοὺς κίονας τοῦ ναυδρίου, ὁμοιάζει μὲ ἕτερον κορινθιακὸν κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον ἀνευρέθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (εἰκ. 126).

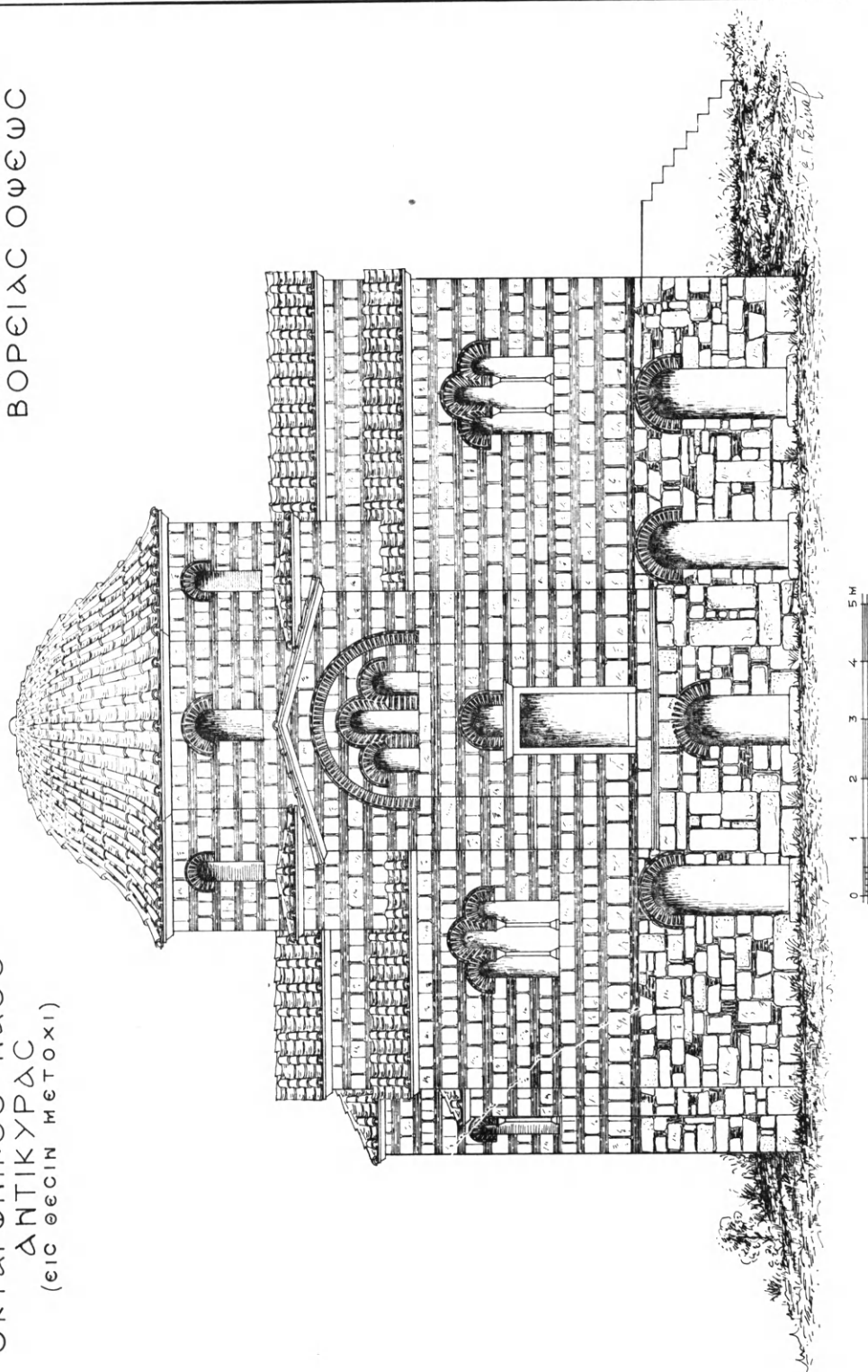
Τοῖχοποιΐα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοποιΐαν τοῦ ναυδρίου αὐτῆς, ἐξ ὑπολείμμα-
τος τοίχου διατηρηθέντος ἐπὶ τῆς βο-
ρείας πλευρᾶς παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν
(πίν. 176α, δεξιὰ), ἦτο κατεσκευα-
σμένη διὰ κιτρίνων πωρολίθων καὶ
παχειῶν ἐρυθρῶν πλίνθων (0.03) τε-
θειμένων κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα,
εἰς ὃ ὅμως κυριαρχοῦν αἱ ὀριζόντιοι
σειραὶ τῶν πλίνθων, ἐν ᾧ οἱ κατακό-
ρυφοι ἄρμοι δὲν φέρουσι πάντοτε
πλίνθους. Ἡ πλινθοπερίβλητος αὕτη
τοιχοποιΐα τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ναυδρίου
ἦτο τελείως διάφορος τῆς τοῦ ἰσογείου
κτίσματος, ἥτις, ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν,
ἀπετελεῖτο ἀπὸ μεγάλους πωρολίθους
μὲ παρεμβολὴν ἐλαχίστων πλίνθων
(πίν. 176 καὶ εἰκ. 127). Παρατηρήσα-
μεν ἐπίσης: 1) ὅτι ὅταν ἐκτίσθῃ ἐν τῷ ὀρόφῳ τὸ ὀκταγωνικὸν ναῦδριον, οἱ τοῖχοι αὐτοῦ

Εἰκ. 126. Κιονόκρανον εὑρεθὲν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΣ ΗΛΟΣ
 ΔΗΤΙΚΥΡΔΑΣ
 (εις ἑσιν μετοχι)

ΑΝΔΡΑΡΔΑΤΑΙΟ
 ΒΟΡΕΙΑΣ ΟΨΕΩΣ

Εἰκ. 127. Γραφικὴ ἀποκατάστασις τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου. Διακρίνεται σαφῶς ἡ διαφοροετικὴ διὰ μεγάλων πωρολίθων κατασκευὴ τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου κτίσματος.

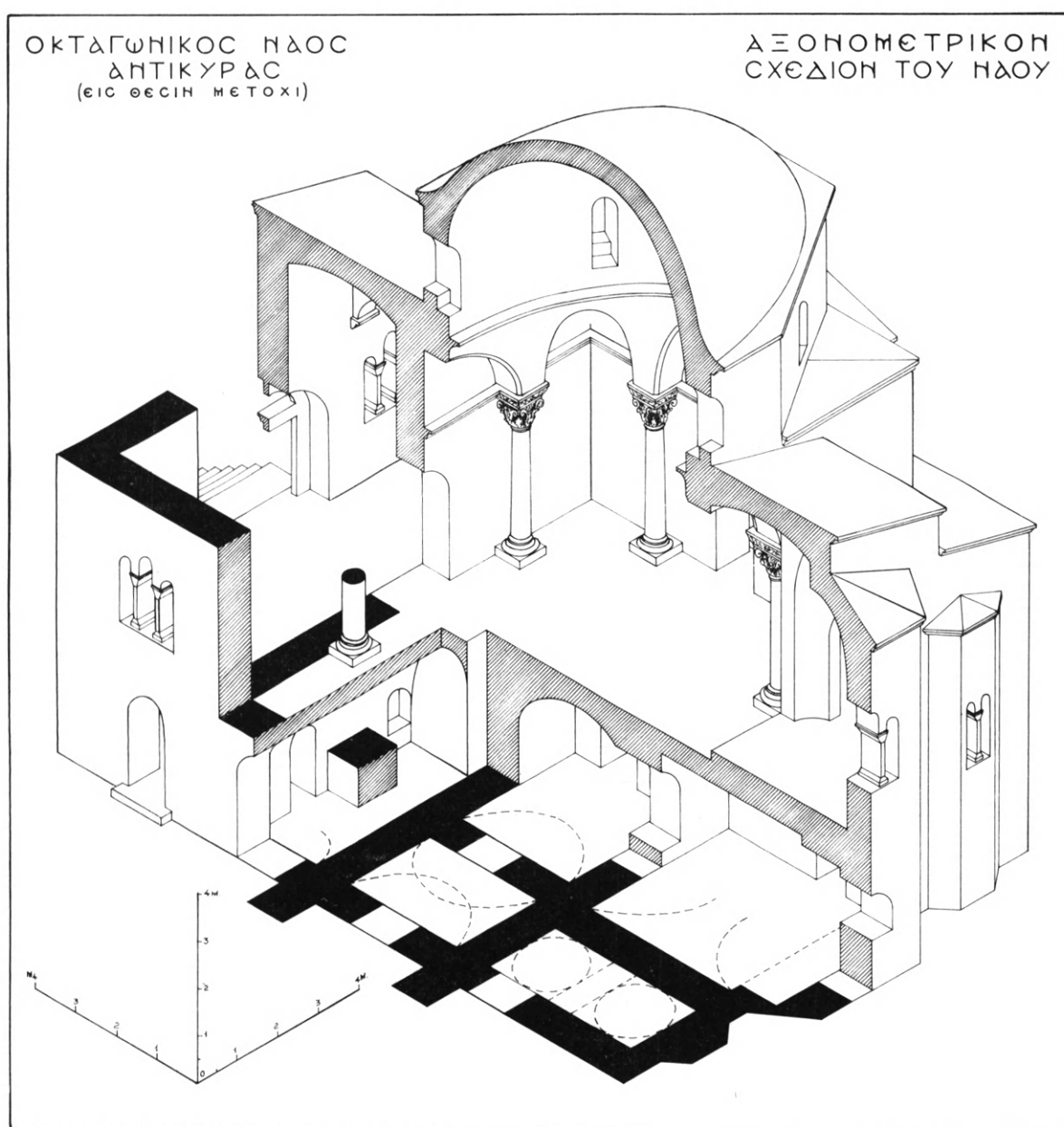
ἀπέκοψαν τὰς κλεῖδας τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων τόξων τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἰσογείου κτίσματος (πίν. 178α καὶ εἰκ. 127) καὶ 2) ὅτι ἐγένοντο ταυτοχρόνως καὶ αἱ ἐπὶ τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς χαρακτηριστικαὶ ἀντηρίδες τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν, αἱ προωρισμέναι

Εἰκ. 128. Ἡ γραφικὴ ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς ὀψεως τοῦ ναοῦ.

νὰ παραλάβουν τὰς μεγάλας ὠθήσεις τοῦ τρούλλου. Αἱ ἀντηρίδες αὗται ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ὀρόφου τοῦ ἰσογείου κτίσματος καὶ ἄνω συνεδέοντο ὀργανικῶς μετὰ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ (πίν. 176α), ἐνῶ εἰς τὸ τμήμα τοῦ ἰσογείου, ἐπειδὴ κατεσκευάσθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων, δὲν συνεδέοντο μετὰ τοῦ ὀπισθεν τοίχου ἀλλ' ἀπλῶς

ἐφήπτοντο αὐτοῦ¹ (πίν. 178β), ἐπειδὴ δὲ μάλιστα ἠθέλησαν νὰ ἐνισχύσουν καὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον κατεσκεύασαν ἐκ τῶν ὑστέρων δύο ἀντηρίδας ἐσωτερικῶς τοῦ δυτικοῦ

Εἰκ. 129. Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου.

τοῖχου τοῦ ἱσογείου, αἵτινες κατέστρεψαν τοὺς θόλους τῶν ἐν τῷ ἱσογείῳ διαμερισμάτων (εἰκ. 117). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι τὸ ἱσόγειον κτίσμα εἶχε κατασκευασθῇ πολὺ πρὶν ἀνεγερθῇ ἐν τῷ ὀρόφῳ αὐτοῦ τὸ ὀκταγωνικὸν ναῦδριον, ὅπερ προφανῶς κατεσκευάσθη βραδύτερον, ἐπωφελήθησαν δηλ. τῆς προϋπάρξεως τοῦ ἱσογείου κτίσμα-

¹ Πρβ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΝ, ΑΔ 19, 1964, Μέρος Β' 2, Χρονικά, σ. 230.

τος, τοῦ ὁποίου ἐχρησιμοποίησαν τοὺς τοίχους διὰ νὰ στηρίξουν ἐπ' αὐτῶν τὸ ναῦδριον. Κατὰ ταῦτα δὲν εὐσταθεῖ τὸ ὑποστηριχθὲν¹ ὅτι: «Ἡ διάταξις τοῦ χαμηλοῦ ἰσογείου κατὰ μικροὺς χώρους φαίνεται ὅτι ἐγινε χωρὶς ἄλλην κυρίαν λειτουργικὴν σκοπιμότητα, πλὴν τῆς στηρίξεως τῆς ἄνω δομῆς μὲ τὴν ὁποίαν ὑπάρχει στενὴ ἀντιστοιχία».

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικοῦ ναῦδριου, εἰς ταύτην βοηθεῖ ἡμᾶς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν σύστημα δομῆς μὲ τὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοποιῖαν (πίν. 176α, δεξιὰ καὶ εἰκ. 127, 128), ἐνθα κυριαρχοῦν αἱ ὀριζόντιαι σειραὶ τῶν πλίνθων, ὥς εἰς τὸν Ὅσιον Μελέτιον, ὅστις εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 11^{ου} αἰῶνος², ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ ὀκταγωνικὸς τύπος τοῦ ναῦδριου καὶ κυρίως τὰ ὡς ἄνω εὐρεθέντα καὶ περιγραφέντα διακοσμητικὰ γλυπτά, τὰ ὁποῖα μιμοῦνται ἐν πολλοῖς τὰ γλυπτά τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ· πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὁδηγοῦν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ναῦδριον τοῦτο ἦτο ἀναμφιβόλως παραλαύριον τῆς μεγάλης μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, φρονοῦμεν ὅτι τοῦτο θὰ ἀνηγέρθη μετὰ τὸ καθολικὸν αὐτῆς ἤτοι κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν ἀνωτέρω δεδομένων καὶ κυρίως τῆς κατόψεως μὲ τὰς κατὰ χώραν ἀνευρεθείσας μαρμαρίνας βάσεις τῶν κιόνων, ἐπεχειρήσαμεν τὴν γραφικὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ναῦδριου τούτου, παρέχοντες εἰς μὲν τὴν εἰκόνα 120 τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν εἰς δὲ τὰς εἰκόνας 127 καὶ 128 τὴν βορείαν καὶ τὴν δυτικὴν ὄψιν καὶ εἰς τὴν 129 τὸ ἀξονομετρικὸν σχέδιον αὐτοῦ, δοθέντος ὅτι τὸ μνημεῖον αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸν ἀπέραντον ἑλαιῶνα ἐξηφανίσθησαν διὰ νὰ λάβῃ ἐκεῖ θέσιν τὸ τεράστιον νεωτεριστικὸν ἔργον τοῦ ἐργοστασίου κατασκευῆς ἀλουμινίου.

¹ Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ΑΔ 19, 1964, Μέρος Β' — Χρονικά, σ. 226.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939 - 40, σ. 65.

Προσωπογραφία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (12^{ου} αἰ.) ἀποκαλυφθεῖσα εἰς τὸν δεύτερον
ἐκ Δυσμῶν πεσσὸν τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Π Ρ Ο Σ Θ Η Κ Η

Είχεν ἤδη τυπωθῇ τὸ περὶ τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐν τῷ καθολικῷ ἐργασίῳ κεφάλαιον καί, ἐνῷ εὐρισκόμεθα εἰς τὸ τέλος τῆς ἐκτυπώσεως τῆς παρούσης μελέτης, περιῆλθεν εἰς γνῶσιν ἡμῶν (15-3-70) δημοσίευμα τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη σχετικὸν πρὸς τὴν χρονολογίαν περατώσεως τῆς κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ τὸν ἰδρυτὴν αὐτοῦ¹.

Ὁ κ. Χατζηδάκης εἰς τὸ δημοσίευσμά του αὐτό, στηριζόμενος² εἰς τὴν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ Ὁσίου ὑπάρχουσαν μνησίαν, ὅτι ἡ Ἀνακομιδὴ τούτου ἐγένετο τῇ 3^ῃ Μαΐου³ καὶ εἰς ἑτέραν αὐτόθι μνησίαν ὅτι ἡ ἡμερομηνία αὕτη συνέπεσε πρὸς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ⁴, συνάγει, στηριζόμενος εἰς τὸν Grumel, ὅτι κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα ἡ Ἀνάληψις συνέπεσε πρὸς τὴν 3^{ην} Μαΐου (ἢ τὸ Πάσχα πρὸς τὴν 25^{ην} Μαρτίου)⁵ μόνον κατὰ τὰ ἔτη 1011, 1022, 1095 κλπ.⁶. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ τούτων χρονολογιῶν προκρίνει τὴν πρώτην ἥτοι τὸ 1011 ὡς ἔτος Ἀνακομιδῆς καὶ ἄρα ὡς ἔτος, καθ' ὃ εἶχεν ἤδη συντελεσθῇ ἡ οἰκοδομὴ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, διότι α) ἡ ἐν Ἀλιβερίῳ ἐκκλησία τοῦ μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἀνεγερθεῖσα κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν τὸ 1014⁷, ἔχει γλυπτὴν διακόσμησιν λίαν συγγενῇ πρὸς τὴν τοῦ προφανῶς προγενεστέρου (κατὰ τὸν κ. Χατζηδάκην πάντοτε) καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ β) διότι ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς Ἀνακομιδῆς φέρεται Θεοτοκίον, διὰ τοῦ ὁποῦ ἀπευθύνεται παράκλησις πρὸς τὴν Θεοτόκον ἵνα χαλινώσῃ τὰς σκυθικὰς ἐπιδρομάς.

Ἡ ἀνωτέρω ἄποψις τοῦ κ. Χατζηδάκη εἶναι ἀξία προσοχῆς διότι ἐμφανίζεται ἐπικαλουμένη χρονολογικὰ καὶ ἱστορικὰ δεδομένα.

Παρὰ ταῦτα θὰ μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ διατυπώσωμεν τὰς ἀκολούθους ἐπιφυλάξεις, αἱ ὁποῖαι ἀποβλέπουν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν διαφώτισιν ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ προβλήματος ὁμολογουμένως δυσχεροῦς.

Α'. Αἱ Ἀσματικαὶ ἀκολουθίαι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένως αὐθεντικάι. Ὡς ἀναφέρει ὁ Κρέμος⁸, αὗται ἐξεδόθησαν τὸ πρῶτον παρ' ἀνωνύμου ἢ ἀνωνύ-

¹ Μ. CHATZIDAKIS, Cahiers Archéologiques 19, Paris 1969, «A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc», σ. 127-150.

² Αὐτόθι σ. 129.

³ Α. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 102: Σῶμ' ἐκ τάφοιο τρίτη μαῖον, Λουκᾶ, ἀνεκομίσθη.

⁴ Αὐτόθι σ. 104: Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ συνέδραμεν ἡ ἐν τῷ κυρίῳ πάσχα ἀνάληψις τοῦ δεσπότη Χριστοῦ.

⁵ V. GRUMEL, La Chronologie, Paris 1958, σ. 312.

⁶ Αὐτόθι σ. 310.

⁷ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Ζ', 1951, σ. 141-143.

⁸ Α. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. η'. Πρβ. καὶ S. G. MGR LOUIS PETIT, Bibliographie des Acolouthies grecques, Bruxelles 1926, σ. 130-131, ὁμοίως καὶ N. A. BRES ἐν Byzant. Neugr. Jahrb. τ. 11, 1935, σ. 180, σημ. 1.

μων, «προσφωνηθεῖσαι δὲ τῷ *Εὐγενεστάτῳ Ἀρχοντι Κυρίῳ Ἰωάννῃ Φίλωνος τῷ ἐκ Λεβαδείας*. Ὅστις χάριν τῆς ἥς ἔχει πρὸς τὸν Ἅγιον μεγάλης εὐλαβείας, καὶ διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ἰδίους ἀναλώμασι τύποις αὐτὰς ἤδη ἐκδίδωσι. Ἀδεία καὶ προτροπῇ τοῦ Παναγιωτάτου, καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Κυρίλλου. Ἐπιστάσι δὲ τοῦ Παναγιωτάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου διδασκάλου τε καὶ Πρωτοσυγγέλου τοῦ Παναγίου τάφου Κυρίου Ἀνθίμου τοῦ Πελοποννησίου, τοῦ ἐξαρχικῶς τὰ τῆς Ἑλλάδος ἱερὰ καταγῶγια περιοδεύσαντος. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως *Τυπογραφείῳ*. Ἐν ἔτει 1814». Ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁ Κρέμος λέγει ὅτι «τὸ ἐκδεδομένον τοῦτο βιβλίον ἐκ σελ. 47* (ὧν ἐν μὲν ταῖς σελίσιν 3-25 κεῖται ἡ εἰς τὴν κοίμησιν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀκολουθία, ἐν δὲ ταῖς 26-44 ἡ εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου αὐτοῦ, ἐν δὲ ταῖς 45-47 διήγημά τι περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ), εἶναι ἤδη ἡμῖν ἀντὶ χειρογράφου, διότι οὔτε τὰ ἐξ ὧν ἐλήφθη τὸ κεῖμενον χειρόγραφα σώζονται οὔθ' ἕτερόν τι ἀντίτυπον τούτου εὑρηται, ὅπερ, ἐφ' ὅσον ἐγὼ οἶδα, παρ' οὐδενὸς τῶν περὶ τῆς μονῆς ἢ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ γραψάντων μνημονεύεται ὡς ἐκδεδομένον ἢ χειρόγραφον οὔτε ἐν τοῖς βιβλιογραφικοῖς βιβλίοις...». Περαιτέρω ἀναφέρει ὁ Κρέμος¹: «Ἀλλὰ καὶ ὁ τῶν ῥηματικῶν ἀκολουθιῶν ποιητὴς εἶναι ἄγνωστος· ἀδύνατον δὲ νὰ προσδιορίσῃ τις καὶ τὸν χρόνον, καθ' ὃν αὐταὶ συνετάχθησαν, διότι οὔτε μαρτυρία τις γραπτὴ σώζεται οὔτε παράδοσις τις περὶ αὐτῶν ὑπάρχει...». Συνεχίζων δὲ ὁ Κρέμος λέγει ὅτι: Ἐκ τῆς γλώσσης τῶν ἀκολουθιῶν δύναται τις ἀσφαλῶς νὰ εἰκάσῃ ὅτι αὐταὶ συνετάχθησαν πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτοι πρὸ τοῦ 1453. Τοῦτο δὲ βεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ τρίτου τροπαρίου τῆς θ' ᾠδῆς², ἐνθα γράφεται: «*Βράβευε, πάτερ... τῷ πιστῷ ἄνακτι...*», πιστὸς δὲ ἄναξ ἐνταῦθα ἀναμφιβόλως εἶναι αὐτοκράτωρ τις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οὐχὶ σουλτάνος· διότι ὁ ποιητὴς οὐδέποτε ἠδύνατο νὰ καλέσῃ τὸν σουλτάνον «πιστόν».

Ἐξ ἄλλου, ὡς ἀναφέρει ὁ Κρέμος³, εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ ἀκολουθίαι δὲν ἐποιήθησαν ὑφ' ἐνὸς ἀλλ' ὑπὸ πλειόνων. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐξ αὐτῶν τῶν ἀκολουθιῶν· διότι ὁ πρῶτος παρακλητικὸς κανὼν φέρει ἀκροστιχίδα⁴: *Μέλω γεραίρων τὸν νέον Λουκᾶν Πέτρος*, ἄρα Πέτρος εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος τούτου, πιθανῶς δὲ καὶ ἄλλου ἢ ἄλλων, οὐχὶ ὁμῶς ὅλων· διότι ἄλλος κανὼν φέρει ἀκροστιχίδα⁵: *Μέλη προσῆξα τῷ νέῳ Λουκᾶ νέᾳ Γρηγορίῳ*· ἐξ οὗ προκύπτει ὅτι τούτου τοῦ κανόνος ἢ καὶ ἄλλου τινὸς ποιήτρια εἶναι Γρηγορίῳ τις.

Ἀλλὰ ποῖος ὁ Πέτρος καὶ ποία ἡ Γρηγορίῳ; καὶ πότε οὗτοι ἔζησαν; Ταῦτα πάντα εἶναι ἄγνωστα. Τὸ ὑποστηριζόμενον⁶ ὅτι ὁ Πέτρος «θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ χρονολογικῶς μεταξὺ 1011-1018» διότι ζητεῖ τὴν προστασίαν τῆς Παναγίας ἐναντίον τῶν

¹ Α. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. νβ'.

² Αὐτόθι τ. Α', σ. 107.

³ Α. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. νβ'.

⁴ Αὐτόθι σ. 113.

⁵ Αὐτόθι σ. 126.

⁶ Μ. CHATZIDAKIS, ἔ. ἀ. σ. 130, σημ. 20.

σκυθικῶν ἐπιδρομῶν, γράφων εἰς τὸν κανόνα¹ . . . τὰς σκυθικὰς χαλίνωσον ἐπιδρομὰς ταῖς προστασίαις σου, νομίζομεν ὅτι δὲν εὐσταθεῖ διότι σκυθικὰς ἐπιδρομὰς ἔχομεν πολὺ πρὸ τοῦ 1011 - 1018, ἥτοι πρὸ τοῦ 995, ὅτε κατετροπώθησαν οἱ Βούλγαροι ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ καὶ τελικῶς τὸ 1014 ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου. Συνεπῶς εἶναι ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς ἤκμασεν ὁ Πέτρος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Χατζηδάκη ἀναζητούμενον Γρηγόριον οὗτος δὲν ὠνομάσθη ἢ διωρθώθη ὑπὸ τοῦ Κρέμου εἰς τὸ θηλυκὸν «Γρηγορίς»² διότι, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ Κρέμος³ τὸ ὄνομα «Γρηγορίς» ἀνεῦρεν οὕτως εἰς τὸν ὑπάρχοντα κανόνα. Γρηγόριον ἀναφέρει ἡ ποιήτρια Γρηγορίς εἰς τὸ πρῶτον τροπάριον τῆς ἡ' ὥδης⁴, ἐνθα γράφει: *Γῆθεν, Λουκᾶ πανόλβιε, πρὸς οὐράνια μέλλοντα διὰ τελευτῆς σε ἀνελθεῖν σκηνώματα, ὁ θεῖος Γρηγόριος, περὶ τῆς σῆς ταφῆς ἐρωτῶν*, ἤκουσε ῥήματα ταπεινώσεως γέμοντα, καὶ δηλοῦντα τὴν δοθεῖσάν σοι χάριν καὶ τόπον τῆς ταφῆς σου ἐν ᾧ καὶ κατετέθης. Πρόκειται ὁμως περὶ τοῦ κατὰ τὸν βιογράφον «πρεσβυτέρου» μοναχοῦ Γρηγορίου, ὅστις ἦτο ὁ πιστὸς συμμοναστὴς τοῦ Ὁσίου καὶ ἐμερίμνησε διὰ τὴν ταφήν του, ἄρα ὄχι περὶ ὁμνογράφου.

«Ἀλλὰ καὶ ἐὰν εἰσέτι», λέγει ὁ Κρέμος⁵, «γνωσθῇ ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὁ τε Πέτρος καὶ ἡ Γρηγορίς ἤκμαζον, ὁ χρόνος τῶν ἀκολουθιῶν δὲν δύναται ἀκριβῶς νὰ προσδιορισθῇ, διότι φανερόν ἐστίν ὅτι οὐχὶ ταύτας πάσας οὗτοι ἐποίησαν· τοῦτο δ' ἔτι ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν δύο τροπαρίων ἐκείνων, ἅτινα δὲν ὑπῆρχον ἐν τῷ οἰκείῳ αὐτῶν τόπῳ, ἀλλὰ τὸ πρῶτον προσετέθησαν ὑπ' ἐμοῦ (τοῦ Κρέμου) φερόμενα ἄγραφα ἀπὸ στόματος εἰς στόμα τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς· ὅπερ δεικνύει ὅτι ταῦτα οὐδέποτε ἀπετέλεσαν μέρος τῶν ἀκολουθιῶν, διότι ἄλλως δὲν θ' ἀπεσπῶντο». Ἐπίσης ἀναφέρεται εἰς τὸν Κρέμον⁶ ὅτι ὁ Εὐγένιος (Νικολάου) ἐξ Ἀνεμωρείας, ὅστις διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν ἡγούμενος τῆς μονῆς ἐξέδωκε τὸ 1837 ἐν Ἀθήναις τὴν 6^{ην} Νοεμβρίου ἀγγελίαν καθ' ἣν ἀπεφάσισε τὴν μετατύπωσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ διότι κατέστη τόσον δυσεύρετος, ὥστε εἰς μάτην ζητοῦσι νὰ ἀποκτήσωσι πολλοὶ ἐκ τῶν εὐσεβῶν ὁμογενῶν ἐν τοιοῦτον πολύτιμον βιβλιάριον τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐκδοθῇ ἅπαξ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ ἔτος 1814. Καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ἡ ἀγγελία: *Εἰς τὸ βιβλιάριον τοῦτο ἐκρίναμεν ἀρμόδιον νὰ προσθέσωμεν καὶ τοὺς μέχρι τοῦδε ἀνεκδότους ἐξ παρακλητικῶν κανόνων εἰς τὸν αὐτὸν ἅγιον μελωδηθέντας μὲ θεῖαν καὶ οὐράνιον ὄντως χάριν*. Τὰ παραδείγματα ταῦτα δεικνύουν, ὅτι δὲν ἦτο ἄηθες νὰ προστίθενται κατὰ καιροὺς εἰς τὰς ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου τροπάρια καὶ κανόνες συντεθέντες εἰς χρόνους πολὺ μεταγενεστέρους.

Κατὰ ταῦτα, ὀφείλομεν νὰ εἴμεθα διστακτικοὶ προκειμένου περὶ χρονολογιῶν ἢ καὶ ἄλλων μαρτυριῶν φερομένων εἰς ὁμνογραφικὰ κείμενα ἀνώνυμα, ἀδήλου συγγραφέως, ἢ καὶ πλειόνων συγγραφέων, τὰ ὁποῖα δι' οὐδενὸς χειρογράφου παρεδόθησαν

¹ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 117.

² Μ. CHATZIDAKIS, ἔ. ἀ. σ. 130, σημ. 20.

³ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. νβ'.

⁴ Αὐτόθι σ. 129.

⁵ Αὐτόθι σ. νβ'.

⁶ Αὐτόθι σ. θ'.

ἀλλὰ μόνον δι' ἐκδόσεως γενομένης ὀκτακόσια συναπτὰ ἔτη μετὰ τὰ γεγονότα εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται.

Πῶς δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ ἀνωτέρω μνεῖαι εἶναι αὐθεντικαὶ καὶ δὲν πρόκειται περὶ μεταγενεστέρων καὶ μὴ γνησίων προσθηκῶν;

Σημειωτέον ὅτι ἐκ τῶν διὰ τῶν ἀκροστιχίδων φερομένων δύο ὕμνογράφων¹ ἦτοι τοῦ Πέτρου καὶ τῆς Γρηγορίδος² οὐδεὶς εἶναι μεμαρτυρημένος ἄλλοθεν ὥς ὕμνογράφος ὄντως τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ἀφοῦ ἀμφότεροι ἐλλείπουν ἀπὸ τὸν γνωστὸν κατάλογον τοῦ Émèreau³. Ὁ μόνος ὄντως μεμαρτυρημένος ὕμνογράφος κανόνος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι ὁ Γαβριήλ, ὅστις ἐποίησε τὸν κανόνα τὸν ἔχοντα ἀκροστιχίδα: *Λουκᾶν ἐπαινῶ τὸ κλέος τῆς Ἑλλάδος*, ζήσας, ὥς συνάγεται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 153 κώδικος τῆς ἄλλοτε ἐν Μόσχᾳ ὑφισταμένης Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} αἰῶνος⁴. Ὁ Γαβριήλ ὅμως οὗτος οὐδὲν λέγει περὶ τῆς Ἀνακομιδῆς, διότι ὁμιλεῖ μόνον διὰ τὴν Κοίμησιν.

Τὸ ὅτι ἡ ἐν Ἀλιβερίῳ ἐκκλησία τοῦ μετοχίου τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀνηγέρθη τὸ 1014, τοῦτο, ὥς καὶ ἐν σ. 17-23 καὶ 211 ὑπεστηρίξαμεν, δὲν σημαίνει ὅτι εἶχε προηγουμένως ἀνεγερθῇ τὸ νῦν μέγα καθολικὸν τῆς μονῆς. Τὸ μετόχιον τοῦτο τοῦ Ἀλιβερίου ἀνῆκε πιθανώτατα εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 955 ὑφισταμένην ἤδη καὶ πλήρως ὀργανωμένην καὶ μὲ τὸν ναὸν τῆς ἔκτοτε ὑφισταμένης Ἀγίας Βαρβάρας ὥς καὶ τὸν ἐν σχήματι σταυροῦ ναὸν (Ἱερὸν Εὐκτήριον) λειτουργοῦσαν καὶ ἀναπτυσσομένην μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ⁵.

Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀλιβερίου (εἰκ. 4), ὥς εἰς τὰς ἀνωτέρω σελίδας ὑπεστηρίξαμεν, ἔχει μὲν ὁμοιότητάς τινας⁶ πρὸς τὴν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ μεγάλου καθολικοῦ (πίν. 179) μόνον ὥς πρὸς τὰ ἔξωρα κομβία ἀλλὰ φέρει ἐκατέρωθεν τὴν ἐξ ἡνθισμένων κουφικῶν ἐπιπεδόγλυφον διακόσμησιν, ἣτις δὲν ὑπάρχει μὲν εἰς τὴν τοῦ καθολικοῦ εἶναι ὅμως ἀκριβῶς ἡ ἰδία μὲ τὴν κουφικὴν διακόσμησιν τῶν μαρμαρίνων πλακῶν (εἰκ. 5, 8, 9 καὶ 10), αἷς ἀνεύρομεν κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς ἐν Ὁσίῳ Λουκᾶ καὶ αἱ ὅποιαί πρέπει νὰ ἀνῆκον εἰς τὸν πρῶτον μικρὸν ναὸν (Ἱερὸν Εὐκτήριον) τοῦ 955.

Ἡ ἀνωτέρω κουφικὴ διακόσμησις εἶναι ἐπίσης ἡ ἰδία μὲ τὴν τοῦ ἐπιστυλίου

¹ Α. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 113 καὶ 126.

² Ὁ κ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ἔ. ἀ. σ. 130, σημ. 20, δὲν ἔχει δίκαιον γράφων ὅτι: «ὁ Γρηγόριος ὀνομάσθη ὑπὸ τοῦ Κρέμου εἰς τὸ θηλυκὸν «Γρηγορίς». Βλ. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. νβ'.

³ C. ÉMÉREAU, *Hymnographi Byzantini*, *Échos d'Orient*, τ. 24, 1925, στ. 168 καὶ 22, 1923, σ. 431-432.

⁴ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Byz. Zeitschr.* τ. 12, 1903, σ. 171-172. Πρβ. S. PÉTRIDÈS, *Échos d'Orient* τ. 6, 1903, *Bibliographie*, σ. 410-411 καὶ τ. 8, 1905, *David et Gabriel*, *Hymnographes*, σ. 298-301.— Βλ. ἐπίσης καὶ C. ÉMÉREAU, ἔ. ἀ. τ. 22, 1923, στ. 422-424: GABRIEL (Γαβριήλ) καὶ N. A. BEES, *Byzant. Neugr. Jahrb.*, τ. 11, 1935, σ. 180.

⁵ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, *Θεολογία* τ. 13, σ. 221-222.

⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME* τ. Ζ', 1951, σ. 132, 133, 135 εἰκ. 1, 2 καὶ 3 καὶ σ. 143.

τοῦ τέμπλου τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν Εὐβοίας¹ (εἰκ. 7), ἥτις ἐμφανίζεται τὸν 10^{ον} αἰῶνα².

Β'. Ὁ κ. Χατζηδάκης ἐν συνεχείᾳ ὑποστηρίζει³ ὅτι: «Ἡ οὕτω κτηθεῖσα χρονολογία τοῦ 1011 θὰ μᾶς χρησιμεύσῃ ὡς «ὄριον πρὸς» (*terminus ante*) διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, διότι ἡ Ἀνακομιδὴ δὲν ὄφειλε παρὰ νὰ ἔχῃ πραγματοποιηθῇ ἐντὸς τῆς νέας ἐκκλησίας...» καὶ περαιτέρω, περιγράφων τὸν βορειοανατολικὸν χώρον τοῦ καθολικοῦ, λέγει ὅτι⁴: «ἡ δυτικὴ πλευρὰ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἰσῆρχετο τις εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ, ἦτο κλεισμένη δι' ἐνὸς εἵδους κιβωρίου τὸ ὁποῖον περιέχει τὴν θήκην τῶν λειψάνων τοῦ Ἀγίου, μεταφερθέντων ἐκεῖ κατὰ τὴν Ἀνακομιδὴν». Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ἡ περάτωσις τοῦ καθολικοῦ, κατὰ τὸν κ. Χατζηδάκη πάντοτε, εἶναι συνάρτησις τῆς Ἀνακομιδῆς, ἥτοι τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς τοποθετήσεως τῶν λειψάνων ἐκ τοῦ ἐν τῇ κρύπτῃ τάφου, ἥτις ἔλαβε χώραν κατ' αὐτὸν τὸ 1011, ἐντὸς τῆς εἰς τὸ καθολικὸν ὑφισταμένης λειψανοθήκης. Κατὰ συνέπειαν ὑποτίθεται ὅτι κατὰ τὴν κατὰ τὸ 1011 γενομένην, κατὰ τὸν κ. Χατζηδάκη, Ἀνακομιδὴν εἶχε κατασκευασθῇ ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ καὶ τὸ προσκυνητᾶριον (κιβώριον) καὶ ἡ λειψανοθήκη καὶ ἐπομένως ὅτι τότε (τὸ 1011) εἶχε περατωθῇ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ καθολικοῦ.

Δυστυχῶς ὅμως τὰ ἀνωτέρω ὑποστηριζόμενα ὑπὸ τοῦ κ. Χατζηδάκη, εἰς ἀπόδειξιν τῶν λεγομένων του, δὲν συντρέχουν διὰ τὸν λόγον ὅτι τὸ προσκυνητᾶριον καὶ ἐπομένως καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ λειψανοθήκη δὲν κατεσκευάσθησαν ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ καθολικοῦ ἀλλὰ βραδύτερον.

Ὁμολογοῦμεν, ὅτι κατὰ τὴν μακροχρόνιον ἐν τῷ καθολικῷ ἀναστροφὴν μας λόγῳ τῶν ἐκτελουμένων ἐργασιῶν (1938-1962) εἶχομεν πάντοτε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου καὶ κάτωθεν τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος κατασκευὴ τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τῆς ὑπὸ τὴν καμάραν λειψανοθήκης (πίν. 180 καὶ εἰκ. 130) ἦτο μεταγενεστέρα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, ἄρα καὶ τοῦ καθολικοῦ, διότι εἶναι ἀσύνδετος καὶ ἀπροσάρμοστος πρὸς αὐτὴν καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸ ὑπεράνω τόξον⁵ προκύπτει ἄλλως τε σαφῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὅτι τὸ προσκυνητᾶριον εἶναι ἐκ τῶν ὑστέρων προσκεκολλημένον ἐπ' αὐτῆς⁵.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME τ. Γ', 1937, σ. 184 καὶ εἰκ. 8 καὶ 9.

² STRZYGOWSKI, Das Griechisch-Kleinasiatische Ornament um 967 n. Ch., ἐν Wiener Studien, Jahrg. XXIV, σ. 1 κ.ε. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις, ἐν Byzant. Neugr. Jahrb. τ. 11, 1935, σ. 250-251 εἰκ. 23 καὶ 25 (= Πρακτικὰ Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34, σ. 58, εἰκ. 2 καὶ σ. 74, εἰκ. 23) καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ABME τ. Γ', 1937, σ. 184 καὶ εἰκ. 8 καὶ 9.

³ Μ. CHATZIDAKIS, ἔ.ἀ. σ. 129.

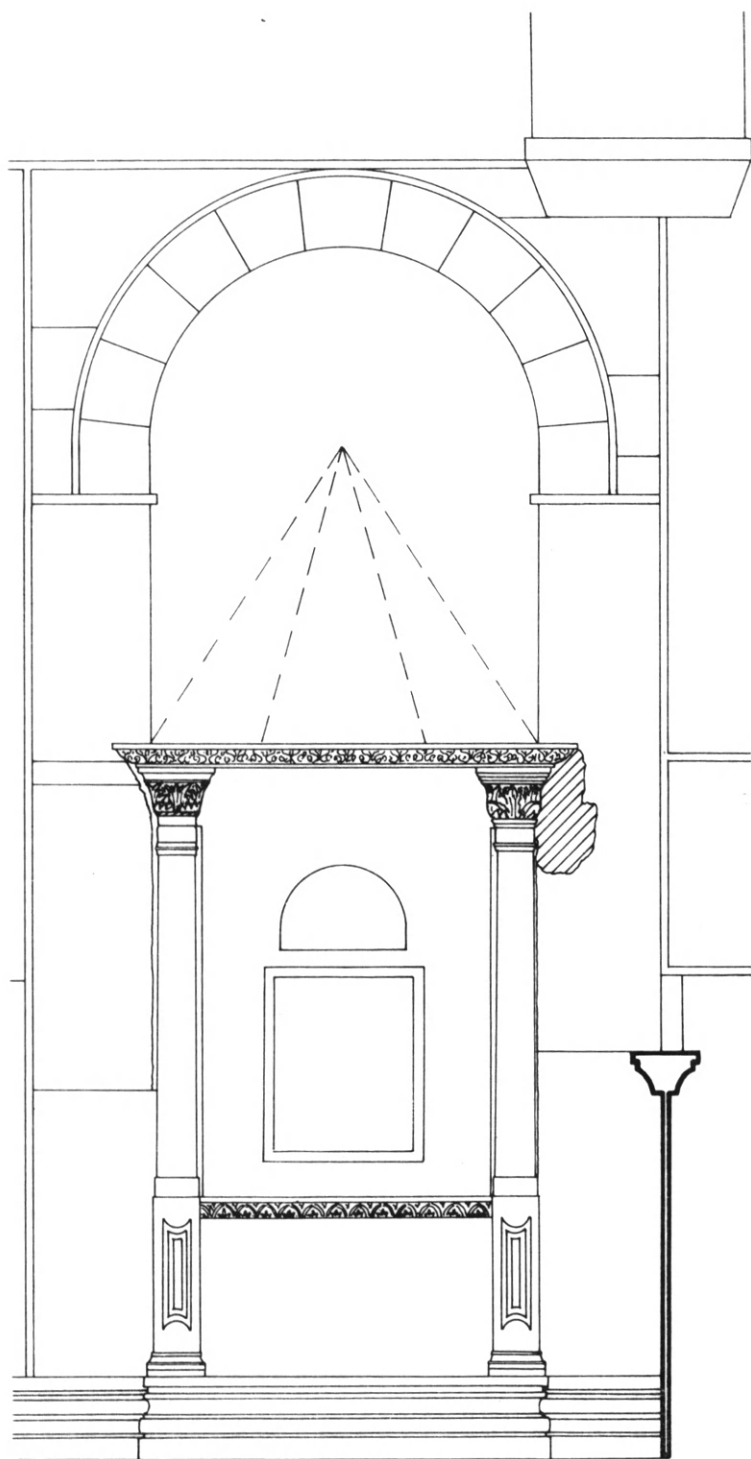
⁴ Αὐτόθι ἔ.ἀ. σ. 131.

⁵ Οἱ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ.ἀ. σ. 19-20, περιγράφοντες τὸ προσκυνητᾶριον γράφουν: «Εἰς ἐν ἄνοιγμα ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου ἐγκαρσίου κλίτους εἶναι τὸ προσκυνητᾶριον τοῦ ἁγίου, ἔχον ὑπεράνω ἓνα κωνικὸν κάλυμμα (Canopy), εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου καὶ ὑποστηριζόμενον ὑπὸ μαρμαρίνων πεσσῶν (γράφει κιονίσκων) προσκεκολλημένων εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ τοίχου (πίν. 46). Ἐντὸς αὐτοῦ εἶναι μία μικρὰ σαρκοφάγος μὲ ὀλίγα ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα λέγεται ὅτι εἶναι τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ τυγχάνουν ἰδιαίτερου σεβασμοῦ ἢ φροντίδος». Ὡς φαίνεται λοιπὸν καὶ ἐκ τοῦ πίνακος 46 τῶν SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἡ ὅλη ἐμφάνισις τοῦ προσκυνηταρίου καὶ ἰδίᾳ μὲ τὸ ἄνωθεν ἀπροσάρμοστον πυραμιδοειδὲς κάλυμμα (Canopy) προδίδει ὅτι τοῦτο ἐτοποθετήθη μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ καθολικοῦ.

Πράγματι κατόπιν ἐπισταμένης ἐρεύνης διεπιστώσαμεν, ὅτι τὸ προσκυνητάριον κατεσκευάσθη ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἐτοποθετήθη ὅτε τὸ καθολικὸν εἶχεν ἤδη ἀνοικοδομηθῇ.

Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν κάτωθι λόγων· α) διακρίνεται σαφῶς ὅτι τὸ προσκυνητάριον προσεκολλήθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐπεὶ κατὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν κιονίσκων τοῦ ἐθραύσθη ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῶν κιονοκράνων καὶ τῆς ἄνωθεν αὐτῶν ὀριζοντίου κορνίζας τμήμα τῶν πλακῶν ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο (πίν. 181, 182 καὶ εἰκ. 130). Εἰς τὸ δεξιὸν μάλιστα κιονόκρανον ἔχει θραυθῇ εἰς μεγάλην ἔκτασιν (0.15×0.32 μ.) καὶ ἔχει συμπληρωθῇ διὰ γύψου (πίν. 182 καὶ εἰκ. 130), πρᾶγμα ὅπερ προδίδει τὴν μεταγενεστέραν κατασκευὴν τοῦ προσκυνηταρίου. β) Ἡ εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ μεταξὺ τῶν πεσίσκων τοῦ προσκυνηταρίου μαρμαρίνη πλάξ (πίν. 180) δὲν εἶναι ἐξ ὁμοίου ὕλικου μὲ τὰς παρακειμένας ἐγχρώμους πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐκ πρασίνου μαρμάρου Τήνου, ἐνῶ αὕτη εἶναι ἐκ φαιοῦ ἐγχρώμου μαρμάρου Δομβραίνης ἢ Θηβῶν. γ) Ὁ κάτωθεν τοῦ προσκυνηταρίου τοιχοβάτης εἶναι διάφορος ὡς πρὸς τὴν τομὴν ἀπὸ τὸν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τοιχοβάτην τοῦ ναοῦ (πίν. 180), διότι ἐνῶ ὁ τοῦ ναοῦ, πλὴν τῆς σκοτίας, φέρει καὶ στρογγύλας σπείρας, ὁ κάτωθεν τοῦ προσκυνηταρίου φέρει τοιαύτας ὀρθογωνικὰς (πρβ. εἰκ. 132α καὶ 132β).

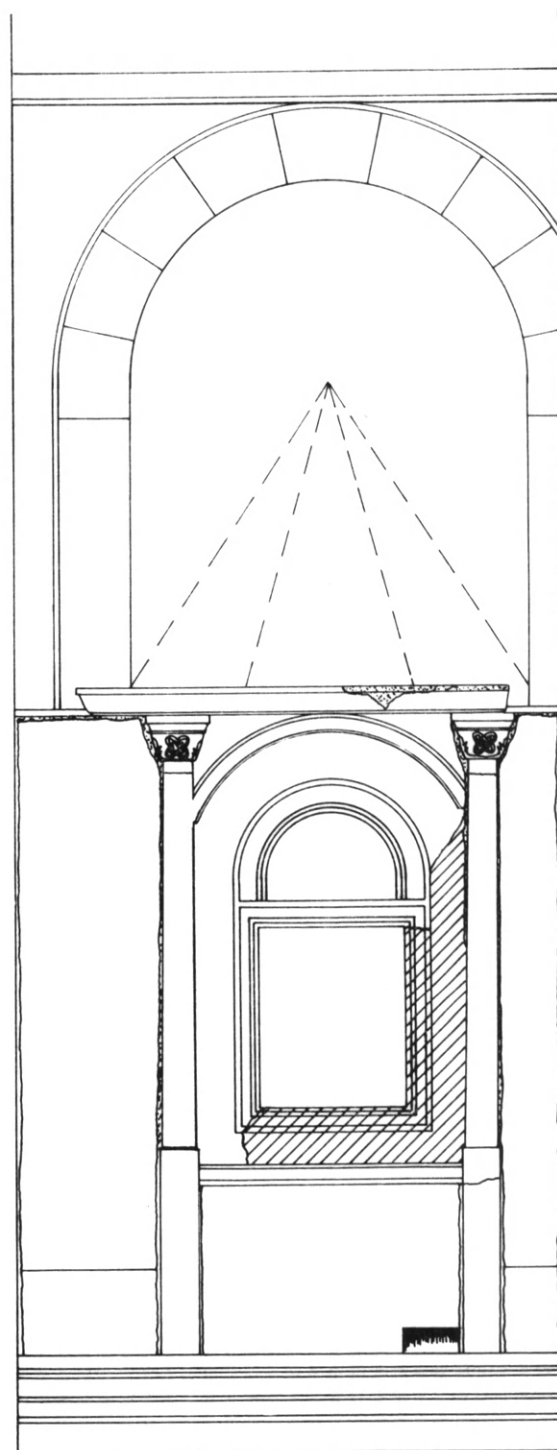
Σημειωτέον, ὅτι ὁ τοιχοβάτης τοῦ προσκυνηταρίου πατεῖ ἐπὶ τοῦ ἡμίσεος τοῦ πλάτους τῆς πρώτης πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοιχοβάτην τοῦ ναοῦ μαρμαρίνης πλακὸς τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου σταυροθολίου (πίν. 180), γεγονὸς ὅπερ ἀποτελεῖ τραγὴν ἀπόδειξιν, ὅτι οὗτος ἐτοποθετήθη μετὰ τὴν κατασκευὴν τῆς μαρμαρίνης πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐπομένως δὲν εἶχεν ἐκ τῶν προτέρων προβλεφθῇ. δ) Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐμπροσθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου ἔχει ποιὰν τινα καλὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐργασίαν κατασκευῆς (πίν. 180 καὶ εἰκ. 130), ἀλλ' ἡ ὀπισθία πλευρὰ αὐτοῦ εἶναι πολὺ κακότεχνος καὶ ἀδύνατον νὰ κατεσκευάσθῃ κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἐλήφθη ἐξ ἄλλου κτηρίου καὶ συναρμολογηθεῖσα προχείρως ἐτέθη ἐκεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων (πίν. 183 καὶ εἰκ. 131). Αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κιονίσκους πάρχους 0.09 μ. καὶ ὕψους μετὰ τῶν πεσσῶν 1.67 μ., οἱ ὁποῖοι φέρουν ἄνω δύο αὐτοτελῆ κιονόκρανα μὲ κακότεχνον διακόσμησιν ἐκ συμπλεκόμενων σχοινίων καὶ ὡς ἐπίστεψιν μίαν κορνίζαν πάρχους 0.07 μ., ἣτις δεξιὰ εἶναι τεθραυσμένη. Ὁ ἀριστερὸς κιονίσκος εἶναι ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μὲ τὸν κάτωθεν τετράγωνον πεσίσκον, ἐνῶ ὁ ἕτερος ἔχει τὸν κάτωθεν αὐτοῦ πεσίσκον ἐκ δύο τεθραυσμένων τεμαχίων. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο κιονίσκων μαρμαρίνη πλάξ εἶναι ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μόνον μὲ τὸν ἀριστερὸν κιονίσκον, ἐνῶ εἰς τὸν ἕτερον δεξιὸν μόλις ἐφάπτεται αὐτοῦ (πίν. 184α καὶ εἰκ. 131), ἔχει πάρχους 0.04 μ., φέρει δὲ εἰς τὸ μέσον ὀρθογώνιον κυματοφόρον ἄνοιγμα, διαστάσεων 0.38×0.47 καὶ ἄνωθεν αὐτοῦ ἡμικυκλικὸν φεγγίτην πλάτους 0.34 μ., εἰς τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ὑάλινοι πίνακες. Τὸ ἡμισυ σχεδὸν δεξιὸν τμήμα τῆς μεταξὺ τῶν δύο κιονίσκων μαρμαρίνης αὐτῆς πλακὸς ἐλλείπει, ἔχει δὲ συμπληρωθῇ διὰ γύψου (πίν. 184α καὶ εἰκ. 131). Κάτωθεν τῆς πλακὸς αὐτῆς καὶ μεταξὺ τῶν δύο πεσίσκων ἔχει τοποθετηθῇ κακοτέχνως ἀνεστραμμένη λοξότμητος κορνίζα, πάρχους 0.06 μ., (πίν. 183 καὶ 184α) καὶ μαρμαρίνη πλάξ διαστ. 0.69×0.44 μ., πρᾶγμα ὅπερ ἀποδεικνύει

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΨΙΣ
ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΥ

0 4 M.

Είκ. 130. Ἡ ἐμπροσθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου μετὰ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν χαλασμένην πλησίον τῶν κιονοκράνων.

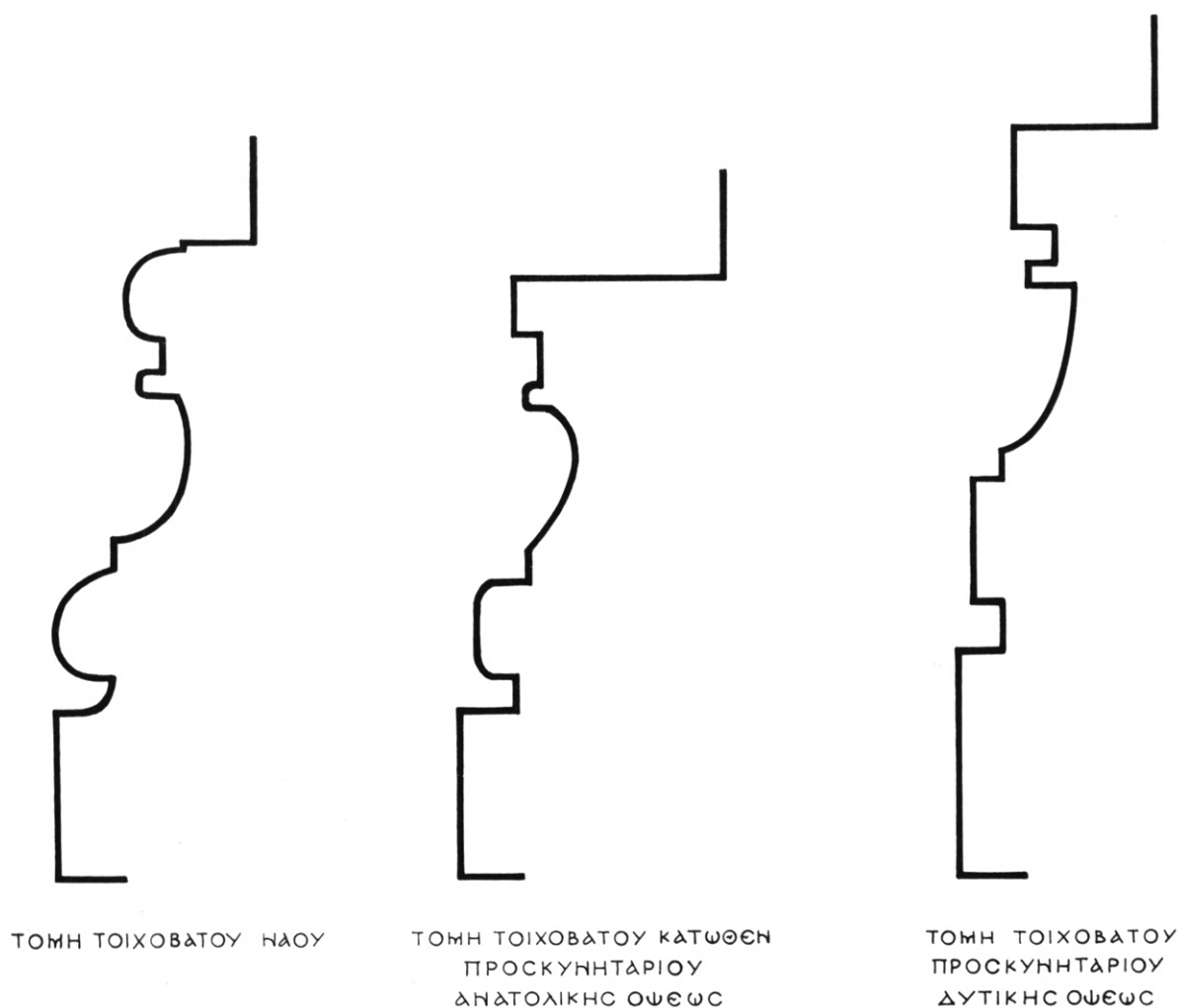

ΔΥΤΙΚΗ ΘΨΙΣ
ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΥ

0 4 M.

Είκ. 131. Ἡ ὀπισθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου.

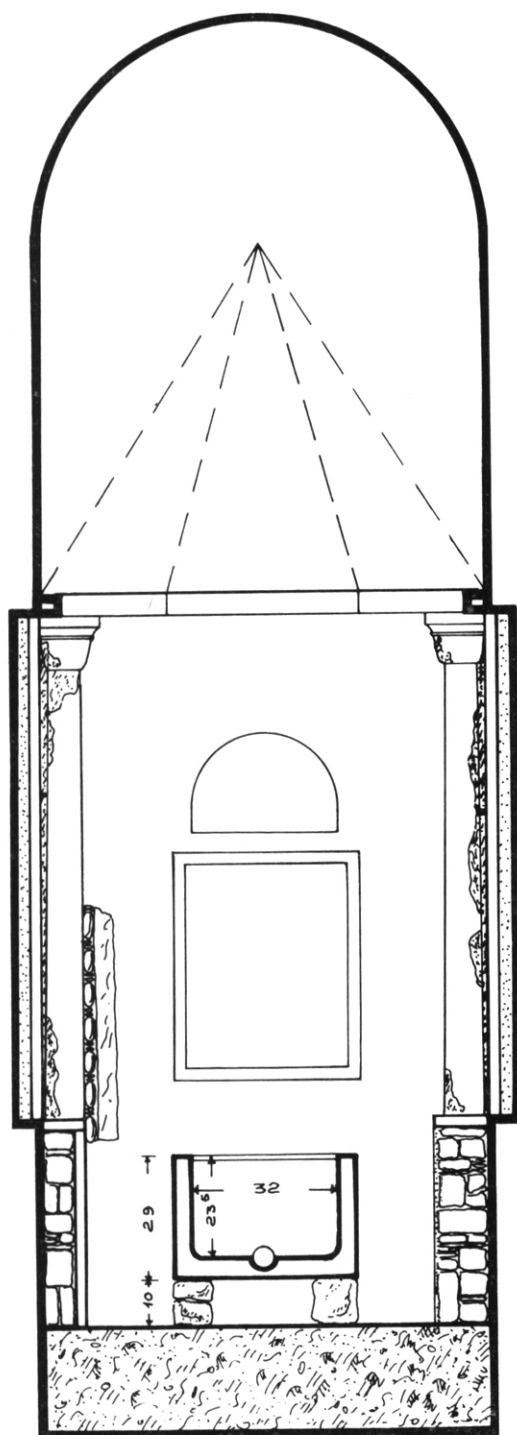
καὶ αὐτὸ τὴν μεταγενεστέραν κατασκευὴν τοῦ προσκυνηταρίου. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῶν κιονίσκων ἔχουν τοποθετηθῇ μαρμάριναι πλάκες ἐκ δύο τεμαχίων πλάτους ἢ μὲν ἀριστερὰ 0.38 μ., ἢ δὲ δεξιὰ 0.16 μ. καὶ ὕψους 0.22 μ. καὶ 1.45 μ. Κάτωθεν οἱ πεσσίσκοι

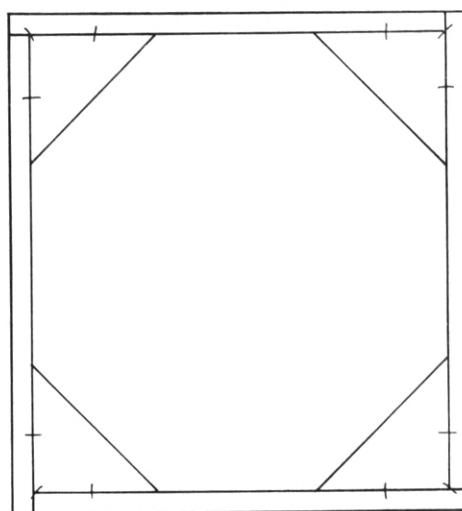
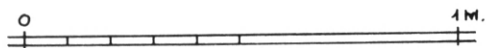
Εἰκ. 132. α. Ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τοῦ καθολικοῦ ὕψους 0.22 μ. μὲ τὰς σπείρας στρογγύλας. β. Ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τῆς ἐμπροσθίας ὀψεως τοῦ προσκυνηταρίου ὕψους 0.20 μ. μὲ τὰς σπείρας ὀρθογωνίους. γ. Ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τῆς ὀπισθίας ὀψεως τοῦ προσκυνηταρίου ὕψους 0.26 μ.

ἀγκουμβοῦν ἐπὶ κακοτέχνου τοιχοβάτου (πίν. 183) ὕψους 0.26 καὶ τομῆς διαφόρου τοῦ τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τοῦ τοῦ ναοῦ (πρβ. εἰκ. 132α, 132β καὶ 132γ). Οὗτος πατεῖ ἐπὶ τῆς ἀρχικῆς μαρμαρίνης βαθμίδος, ἣτις ὑπῆρχε κάτωθεν τῆς καμάρας, ὅτε ἐγένετο ἐλευθέρως, πρὸ τῆς τοποθετήσεως τοῦ προσκυνηταρίου, ἢ ἐπικοινωνία μεταξὺ τοῦ βορείου σταυροθολίου καὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ μετὰ τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας.

Ἐσωτερικῶς τοῦ προσκυνηταρίου καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτοῦ, ἐντὸς τοῦ πλάτους τῆς καμάρας διαστ. 1.02×1.12 μ., ὑπάρχει μία ὀρθογώνιος λιθίνη λεκάνη ἢ σκάφη (πίν. 181 καὶ εἰκ. 133 καὶ 134), διαστάσεων ἐξωτερικῶν 1.06×0.42 μ., ἐσωτερικοῦ

ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΠΛΑΤΟΣ
ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗΣ

ΛΗΘΩΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΥ

Είκ. 133. Τομή κατά πλάτος τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης. Διακρίνεται ἡ θέσις τῆς λεκάνης (λειψανοθήκης) στηριζομένης κάτω ἐπὶ κοινῶν μικρῶν λίθων. Ἀριστερὰ φαίνεται κτισμένον μαρμαρινόν ἀρχαῖον τεμάχιον μετ' ἀστραγάλους. Δεξιὰ ἄνω ἡ ὀκταγωνικὴ βᾶσις τοῦ ἄλλοτε ἄνωθεν γυψίου πυραμιδοειδοῦς καλύμματος.

μήκους 0.97, πλάτους 0.32 μ., βάθους 0.235 μ. και πάχους χειλέων 0.05 μ., της οποίας αἱ στεναὶ πλευραὶ εἶναι ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικαί. Αἱ ἐξωτερικαὶ πλευραὶ τῆς λεκάνης εἶναι ἀδρῶς (χονδροειδῶς) εἰργασμένοι πλην τῆς ἐμπροσθίας, κάτωθεν δὲ ἐδράζεται ἐπὶ μικρῶν κοινῶν λίθων (εἰκ. 133). Κατὰ συνέπειαν φαίνεται, ὅτι ἀρχικῶς ἦτο αὕτη κάπου ἐντοιχισμένη, ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸ κάτω πρὸς Δυσμὰς μέρος φέρει κωνικὸν ἐκ μολύβδου στόμιον ἐκροῆς (εἰκ. 133 καὶ 134), εἶναι προφανές ὅτι ἡ λιθίνη αὕτη λεκάνη δὲν κατεσκευάσθη ἐξ ἀρχῆς ὡς λειψανοθήκη ἀλλ' ἐλήφθη ἐτοίμη χρησιμοποιηθεῖσα πιθανῶς προηγουμένως ὡς λεκάνη κρήνης.

Αἱ ἄνωθεν τῶν κιονίσκων τοῦ προσκυνηταρίου κορνίζαι καὶ αἱ δύο μαρμάριναι λωρίδες πάχους 0.05 μ., αἱ ὁποῖαι ἔχουν τοποθετηθῇ καθέτως πρὸς τὰς κορνίζας καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὰς παρειὰς τῶν τοίχων τῆς καμάρας, σχηματίζουν ἄνω περίπου τετράγωνον διαστάσεων 1.03×1.10 μ. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ οὕτω σχηματιζομένου τετραγώνου ἔχουν τοποθετηθῇ τριγωνικαὶ μαρμάριναι πλάκες καὶ οὕτω σχηματίζεται ὀκτάγωνον πλευρᾶς περίπου 0.42 μ. (εἰκ. 133, δεξιὰ).

Ἐπὶ τοῦ οὕτω σχηματιζομένου ὀκταγώνου εἶχε τοποθετηθῇ κάποτε, ἐν εἵδει στέψεως κιβωρίου, ὀκτάεδρον πυραμιδοειδὲς κάλυμμα ἐκ γύψου (εἰκ. 130) ὡς τοῦτο ἀναφέρουν οἱ Schultz καὶ Barnsley¹, οἱ ὁποῖοι εἶδον τὸ κάλυμμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον σήμερον δὲν ὑπάρχει.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων προκύπτει ἀναμφισβητήτως ὅτι τὸ προσκυνητάριον καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ λειψανοθήκη δὲν εἶχον προβλεφθῇ ἐκ τῶν προτέρων ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν μετὰ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν, ἐπομένως δὲν ἐγένοντο ταυτοχρόνως μὲ τὸ καθολικὸν ἀλλὰ βραδύτερον μετὰ τὴν περάτωσιν αὐτοῦ, ὅτε δηλ. τὸ καθολικὸν εἶχεν ἤδη ἀνοικοδομηθῇ.

Γ'. Καὶ ἤδη γεννᾶται τὸ ἐρώτημα· πότε κατεσκευάσθη τὸ προσκυνητάριον καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ λειψανοθήκη;

Πιστεύομεν ὅτι ἀρχικῶς μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ καθολικοῦ ἢ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοξωτὴ δίοδος ἦτο ἐλευθέρα, ὡς εἶναι καὶ ἢ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀντίστοιχος θύρα, ἐχρησίμευε δὲ πρὸς ἐπικοινωνίαν τοῦ καθολικοῦ μὲ τὸ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὴν λιτὴν τῆς Παναγίας. Βραδύτερον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, τὸ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ μετεσχηματίσθη² ἤτοι ἐχωρίσθη δι' ἐγκαρσίου τοίχου πάχους 0.60 μ. εἰς δύο διαμερίσματα (εἰκ. 134). Ὁ τοῖχος οὗτος ἔχει ὕψος μόνον 1.06 μ., ἄνωθεν τοῦ ὁποίου μένει ἐλεύθερον ἄνοιγμα πλάτους 1.02 μ. καὶ ἐκατέρωθεν δύο παραστάδες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ καθολικοῦ ἐξέχει 0.27 μ., ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας 0.24 μ. Φαίνεται ὅτι ὁ διαχωριστικὸς οὗτος τοῖχος ἐτέθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, καθ' ὅσον ἀφ' ἐνὸς μὲν δὲν συνδέεται ὀργανικῶς μὲ τοὺς ἐκατέρωθεν τοίχους τοῦ καθολικοῦ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 134 καὶ 135), ἀφ' ἑτέρου δὲ φέρει διακόσμησιν, ἡ ὁποία ἀνήκει εἰς τὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶ-

¹ SCHULTZ καὶ BARNSELY, ἔ. ἀ. σ. 29 καὶ πίν. 46. Πρβ. καὶ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΝ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 198.

² G. BABIĆ, ἔ. ἀ. σ. 164.

Είκ. 135. Ἡ παρὰ τὴν πρώτην θύραν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας μεταγενεστέρα παραστάς (τέλους 11^{ου} αἰῶνος). Διακρίνεται σαφῶς ὁ ἄρμος ἐπαφῆς καὶ ἡ ἄνωθεν διακόσμησις.

νος γενομένην ἀγιογράφησιν τοῦ πρὸς Δυσμᾶς καὶ παρὰ τὸ προσκυνητᾶριον χώρου καὶ τοῦ ἄνωθεν αὐτοῦ σταυροθολίου (πίν. 184β).

Ὡς ἄνωτέρω ἀνεφέραμεν (σ. 188 καὶ σημ. 1 καὶ σ. 198 - 199), τὸ πρὸς Δυσμᾶς καὶ παρὰ τὸ προσκυνητᾶριον διαμέρισμα τοῦ βορειοανατολικοῦ παρεκκλησίου (εἰκ. 134)

έξωγραφήθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, σώζονται δὲ σήμερον ἐξ αὐτοῦ εἰς καλὴν κατάστασιν μόνον ὁ Ἅγιος Κυριακὸς καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, ὡς καὶ ἔχνη τοῦ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἄνωθεν τοῦ προσκυνηταρίου Ὁσίου Λουκά, τῆς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου Παναγίας Βρεφοκρατούσης, τῶν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἀριστερὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου δύο ἀγίων καὶ ἄνωθεν ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ σταυροθολίου τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἁγίου, ὅστις προσφέρει εἰς αὐτὸν τὴν ἐκκλησίαν. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἐγένοντο μετὰ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν διότι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὡς ἐν σ. 198 εἵπομεν, ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔχει κατασκευασθῆ ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος κονιάματος καὶ εἶναι ἐκτελεσμένη ἐπὶ πλακὸς τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ¹. Ἐπομένως αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἐξετελέσθησαν μετὰ τὰ ψηφιδωτά², ἀφοῦ μάλιστα ἐν πολλοῖς μιμοῦνται ταῦτα, καὶ κατὰ συνέπειαν, ὡς ἐν σ. 198 ὑπεστηρίζαμεν, ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος³. Ἐξ ἄλλου ἐτέρα ἔνδειξις ὅτι τὸ προσκυνητᾶριον κατεσκευάσθη βραδύτερον ἢτοι μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ καθολικοῦ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἄνωθεν αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ τόξου δὲν ἐτέθη, ὡς θὰ ὤφειλεν, ἡ ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Ὁσίου Λουκά ἀλλὰ τῆς Παναγίας Ἀριστεροκρατούσης (ἐγχρωμ. πίν. Α καὶ εἰκ. 63), ἐνῶ ἡ ψηφιδωτὴ παράστασις τοῦ Ὁσίου ἐτέθη ἀκριβῶς ἀπέναντι (ἐγχρωμ. πίν. Ε καὶ εἰκ. 72). Ἀκριβῶς δὲ διὰ τὸν λόγον ὅτι τὸ προσκυνητᾶριον καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ λειψανοθήκη κατεσκευάσθησαν μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ καθολικοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν μετὰ τὰ ψηφιδωτά, διὰ τὸν λόγον, ἐπαναλαμβάνομεν, ἀκριβῶς αὐτόν, ἐγένετο ἄνωθεν τοῦ προσκυνηταρίου ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ μετώπου (τοίχου) τοῦ βορειοανατολικοῦ παρεκκλησίου ἡ τοιχογραφία καὶ οὐχὶ ἡ ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Ὁσίου.

Κατὰ ταῦτα πιστεύομεν ὅτι τότε, ἢτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἐγένετο ἡ διαμόρφωσις τοῦ βορειοανατολικοῦ ὡς ἄνω χώρου τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 134) εἰς παρεκκλήσιον, τότε ἐγένετο ἡ κατασκευὴ τοῦ προσκυνηταρίου μὲ τὴν λειψανοθήκην κάτωθεν τοῦ πρὸς Δυσμᾶς τόξου (καμάρας), διότι φαίνεται σαφῶς ὅτι οἱ κιονίσκοι αὐτοῦ μὲ τὰ κιονόκρανα, τὴν ἄνωθεν ὀριζόντιον κορνίζαν, τὰ ὁποῖα ἐχάλασαν κατὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων τοποθέτησιν των τὴν ὀρθομαρμάρωσιν (εἰκ. 130 καὶ πίν. 181) καὶ μὲ τὸ ἐκ γύψου πυραμιδοειδὲς κάλυμμα (πίν. 46 τῶν Schultz καὶ Barnsley) εἶναι ἀσύνδετα καὶ ἀπροσάρμοστα πρὸς τε τὴν ὀρθομαρμάρωσιν καὶ τὸ ὑπεράνω τόξον, τότε δὲ ἐγένετο καὶ ἡ ἀγιογράφησις τοῦ παρεκκλησίου τούτου πίν. 184β δαπάναις τοῦ εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου αὐτοῦ καὶ ἄνωθεν τοῦ Ἁγίου Νικολάου μοναχοῦ (ἢ ἡγουμένου Φιλο-

¹ Πρβ. καὶ Μ. CHATZIDAKIS, ἔ. ἀ. σ. 146.

² Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ, κατὰ πολλὰς ἐγκύρους γνώμας, ἐξετελέσθησαν μᾶλλον κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως τὰ ψηφιδωτὰ πρέπει νὰ προηγήθησαν τῆς κατασκευῆς τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, διότι δὲν ἦτο τεχνικῶς λογικὸν νὰ κατασκευασθῶσι τόσα ἱκριώματα καὶ πλήθος κονιαμάτων εἰς τοὺς ἄνωθεν θόλους, καμάρας, μέτωπα καὶ τόξα καὶ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ κατασκευὴ τῶν ψηφιδωτῶν, ἐφ' ὅσον ὑφίστατο κάτωθεν ἡ πολύχρωμος πολυτελής ὀρθομαρμάρωσις.

³ H G. BABIĆ, ἔ. ἀ. σ. 164, περιγράφουσα τὰς τοιχογραφίας τοῦ ΒΔ. παρεκκλησίου, λέγει: «Le style de ces fresques, nous invite à proposer la fin du XIe ou le début du XIIe siècle comme date de leur exécution». Ο Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ἔ. ἀ. σ. 150, προτείνει ὡς χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τῶν παρεκκλησιῶν τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, πρᾶγμα πολὺ ἀπίθανον.

θέου), ὅστις προσφέρει διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν¹, χωρὶς νὰ σημαίνει τοῦτο ὅτι εἶναι καὶ κτήτωρ τοῦ καθολικοῦ. Ἐξ ἄλλου ἐὰν ὁ ἐνεργήσας τὴν Ἀνακομιδὴν «Φιλόθεος» ἦτο καὶ κτήτωρ τοῦ καθολικοῦ, ὁ ποιητὴς τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς 5' ᾠδῆς² δὲν θὰ ἔγραφε: «... μετέθετο ὁ φιλόθεος ναῶ σεπτῶς ἐν καινῷ, ὃν ἤγειραν εἰς σὸν ὄνομα πιστῶς», ἀλλὰ θὰ ἔγραφεν: «ὃν ἤγειρεν».

Δὲν νομίζομεν, ὡς ὑποστηρίζεται³, ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ τροπαρίου ἔγραψεν: «ὃν ἤγειραν», διότι ἀναφέρεται ἀπροσώπως, ἐπειδὴ τὸ καθολικὸν δὲν ἀνηγέρθη δαπάναις τοῦ ἡγουμένου Φιλοθέου ἀλλ' ἀπλῶς κατὰ τὴν ἡγουμένην του.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω εἶναι πιθανώτερον ἢ μᾶλλον βέβαιον, ὅτι ἡ ἐκ τοῦ ἐν τῇ κρύπτῃ τάφου τοῦ Ὁσίου Ἀνακομιδῆ τοῦ λειψάνου του εἰς τὸ ἄνωθεν αὐτοῦ καὶ ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ προσκυνητρίου (λειψανοθήκην) ἔλαβε χώραν ὅχι τὸ 1011 ἀλλ' ἀργότερον καὶ δὴ τὸ 1095 ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν πάντοτε ὅτι ἡ Ἀκολουθία εἶναι, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, αὐθεντική. Τοῦτο δεχόμεθα διότι πιστεύομεν ὅτι τότε, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἦτοι τὸ 1095, εἶναι πιθανώτερον νὰ ἐγένετο ἡ διαμόρφωσις τοῦ βορειοανατολικοῦ παρεκκλησίου δηλ. ὁ διαχωρισμός, ἡ ἀγιογράφησις αὐτοῦ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης. Πάντως ὅμως δὲν ἀποκλείεται ἡ κατασκευὴ τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης νὰ ἐγένετο καὶ βραδύτερον, ὅποτε ἡ Ἀνακομιδὴ δυνατόν νὰ ἔλαβε χώραν καθ' ἐν ἀπὸ τὰ ἐπόμενα κατὰ Grumel⁴ ἔτη 1106, 1117, 1190, 1201.

Ἀλλά, καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ Ἀσματικαὶ Ἀκολουθίαι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἶναι αὐθεντικαὶ καὶ ὅτι πράγματι ἡ Ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου του ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Φιλοθέου τὴν 3^{ην} Μαΐου τοῦ 1011 ἐν τῷ ναῷ «ὃν ἤγειραν εἰς σὸν ὄνομα πιστῶς», δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγένετο ἡ Ἀνακομιδὴ ἐκ τοῦ τάφου του⁵ ἐντὸς τοῦ πρώτου ναοῦ «ὃν ἤγειραν» κατὰ τὸν βιογράφον⁶ οἱ πιστοὶ μαθηταὶ καὶ συμμονασταὶ αὐτοῦ, οὐχὶ ὅμως ἐντὸς τοῦ νῦν καθολικοῦ, ὅπερ, καθ' ἡμᾶς, ἀνφοδομήθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (βλ. σ. 9 κ.έ.).

Ὡς ἐν σ. 185 ἔχομεν σημειώσει, ὁ φερόμενος εἰς τὴν Ἀκολουθίαν ὡς ἐνεργήσας τὴν Ἀνακομιδὴν ἡγούμενος Φιλόθεος⁷, πολὺ μᾶς ἀπασχόλησεν, ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδε-

¹ Ἐχομεν πλεῖστα παραδείγματα κατὰ τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται οἱ μεριμνήσαντες διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ναῶν ἢ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἐπισκευῶν εἰς αὐτοὺς ὡς προσφέροντες τὸν ναὸν χωρὶς νὰ εἶναι καὶ οἱ κτήτορες αὐτοῦ· βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 167 - 197· «Σταχυολογήματα ἐκ τῶν μονῶν τῆς Πίνδου», εἰκ. 2. Πρβ. καὶ Α. and J. STYLIANOU, Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus, ἐν Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 9, 1960, σ. 103 καὶ εἰκ. 6.

² Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 100.

³ Μ. CHATZIDAKIS, ἔ. ἀ. σ. 140.

⁴ V. GRUMEL, ἔ. ἀ. σ. 310.

⁵ Οἱ SCHULTZ καὶ BARNSLEY, ἔ. ἀ. ἐν σ. 34, περιγράφοντες τὸν ἐν τῇ κρύπτῃ τάφον τοῦ Ὁσίου λέγουσι: «Εἰς τὴν κρύπτῃν ὑπάρχουν τρεῖς τάφοι. Ὁ εἰς εἰς τὸ βόρειον ἄκρον (Α) (πίν. 3) εἶναι μία ἀπλὴ κατασκευὴ ἐκ πλίνθων ἐπιχειρησμένων διὰ κονιάματος καὶ με ἐν ἄνοιγμα, τὸ ὅποιον πιθανῶς εἶχε κάποτε μίαν θύραν ἢ ἐν κιγκλίδωμα διὰ μέσου τοῦ ὁποίου ἡδύνατο νὰ εἶναι ὁρατὸν τὸ σῶμα...».

⁶ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, ἔ. ἀ. τ. Α', σ. 54.

⁷ Αὐτόθι σ. 130.

μίαν ἡδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν πληροφορίαν ἢ εἰδῇσιν περὶ αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ περὶ τοῦ πότε οὗτος ἔζησεν, ὅποτε θὰ ἐλύετο κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον τὸ πρόβλημά μας.

Τέλος, ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω ἀναφερθέντων, φρονοῦμεν ὅτι, παρὰ τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὰς ὑποθέσεις τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, εἶναι δύσκολον, ἂν μὴ ἀδύνατον, νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὸ θαυμάσιον καὶ μέγα τοῦτο μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὁποίου κοσμεῖται μὲ λαμπρὰ ψηφιδωτὰ καὶ πολύχρωμα μάρμαρα παντοίων προελεύσεων καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ ὁποίου, ὡς ἐκ τῆς ἀπομεμακρυσμένης καὶ δυσβάτου θέσεώς του, θὰ ἀπῆτησε τεραστίαν δαπάνην καὶ ὀργάνωσιν, ὀφείλεται εἰς «τὸν ὑπέργηρον¹ ἡγούμενον τῆς μονῆς Φιλόθεον».

Κατὰ ταῦτα φρονοῦμεν ὅτι ὀρθῶς μέχρι τοῦδε πιστεύεται ὅτι τὸ μεγαλοπρεπὲς τοῦτο μνημεῖον τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ βυζαντινῆς ζωγραφικῆς εἶναι ἔργον βασιλικόν, διότι πράγματι μόνον μὲ αὐτοκρατορικὰ μέσα ἡδύνατο νὰ ἀνοικοδομηθῇ.

¹ Μ. CHATZIDAKIS, ἔ. ἀ. σ. 141.

CHRONIQUE DES TRAVAUX EXÉCUTÉS AU MONASTÈRE DE S^T LUC EN PHOCIDE

R É S U M É

Le présent ouvrage est le produit d'observations de longue durée faites au cours des travaux de consolidation, de conservation et d'anastylose exécutés sous la direction de l'auteur (1938-1964) sur les bâtiments du fameux monastère de St Luc en Phocide.

Nous n'entrerons pas ici dans les détails de ces travaux, d'ailleurs richement illustrés dans le texte. Nous nous bornerons seulement à relever les points principaux qui se dégagent de ces observations et de ces études.

Dans la première partie de ce livre (p. 1 - 8) est décrite l'histoire du monastère telle qu'elle ressort assez clairement de la vie de St Luc, à savoir l'année précise de la naissance et de la mort du Saint, ainsi que les sites où il a résidé par intervalles. Il y est aussi rapporté que du vivant de St Luc fut bâtie, en 946, aux dépens du général byzantin Krinites, résidant alors à Thèbes, une église dédiée à Sainte Barbe. Deux ans après la mort du Saint, c'est à dire en 955, ses disciples et les moines confrères de St Luc ont achevé et décoré l'église à moitié terminée de Ste Barbe et ont fait ériger une autre église en forme de croix sur le tombeau de St Luc, exactement à l'emplacement où était située autrefois la cellule du Saint.

C'est alors également qu'on a bâti des cellules pour les moines et des hôtelleries pour les pèlerins. Par conséquent déjà depuis l'année 955 le monastère de St Luc était pleinement constitué.

Examinant ensuite (p. 9 - 38) les données historiques et procédant à une étude comparative des opinions de divers byzantinistes qui se sont occupés du monastère de St Luc, nous sommes amenés à la conclusion que le grand Catholicon a été achevé sous le règne de l'empereur Constantin Monomaque (1042 - 1055) et même dans les premières années de son règne, étant donné que Gabriel Millet regarde St Luc comme un prototype d'où sortent les répliques du type octogonal, comme p. ex. la Panaghia Lycodimou qui fut érigée, comme on sait, avant l'année 1044. La conclusion citée plus haut est corroborée par un très important renseignement du célèbre périégète Italien Cyriaque d'Ancône. Celui-ci, au cours d'un voyage de recherches, a visité le monastère au mois de Mars de 1436, et a écrit de sa propre main ce très important renseignement relatif à la date de construction du Catholicon :

« Ἐγγραψα ego K(yriacus) A[nconitanus] apud nobilissimam Lucae monachi aedem aeditam a Monomacho Imp[eratore] in Phocide prope Delphos ad XX mil[lia] ad quam veni V K[alendas] Apriles' *et ea excaepi ex antiquissimo praefatae ecclesiae libro* : ».

Dans la seconde partie du livre qui est consacrée à la Technique sont décrits en détail (p. 39 - 119) tous les travaux de consolidation et de conservation des églises et des bâtiments du monastère, exécutés depuis 1537 (sous le patriarcat de Jérémie Ier de Constantinople) jusqu'en 1923.

Une longue étude des divers éléments et surtout l'étude des documents relatifs conservés dans les Archives Générales de l'État Grec, ont permis de préciser la nature et le déroulement de ces travaux.

Aux pages 119 - 145 est donnée une description très détaillée des travaux de consolidation, de conservation et d'anastylose qui ont été exécutés sous la direction de l'auteur pendant les années 1938-1964 dans le monastère de St Luc. L'attention du lecteur est surtout attirée sur les travaux de conservation des magnifiques mosaïques du Catholicon qu'on a pu conserver au prix de longs et pénibles efforts; elles auraient été certainement détruites sans l'intervention généreuse de la Société Archéologique d'Athènes qui a rendu ces inestimables trésors nationaux aux savants spécialistes de l'art byzantin, comme on peut le voir par la nombreuse illustration que nous en donnons.

Aux pages 147 - 195 sont traités en détail 1°) la maçonnerie en moellons et dents de scie munie d'ornements plastiques en terre cuite qui fut dégagée, à la partie supérieure sous le fond d'or en mosaïque du buste de la Vierge tenant l'enfant Jésus, située sur le front de l'arc oriental du croisillon Nord du Catholicon, 2°) une fresque, située un peu plus bas, représentant Josué, découverte derrière le revêtement en marbre du mur oriental du même croisillon et 3°) la date de construction de l'église de la Panaghia.

Au cours de ces recherches a été constaté 1°) que la maçonnerie mentionnée plus haut appartient au mur Ouest de la Panaghia qui s'enfonce dans le Catholicon. La même maçonnerie se prolonge également sur les murs Ouest et Sud de la Panaghia s'étendant jusqu'au sanctuaire et s'élevant jusqu'au sol du gynécée du Catholicon, 2°) que le Catholicon n'a pas seulement occupé l'angle Sud-Ouest du mur Ouest et le mur Sud de la *liti* de la Panaghia, mais aussi l'espace tout entier devant la *liti*, où s'étendait un portique sur piliers à voûtes d'arête, 3°) que la fresque mentionnée de Josué est peinte sur l'extrémité Sud-Ouest du mur occidental de la Panaghia qui pénètre dans le Catholicon.

Si l'on prend en considération 1°) les données citées plus haut, 2°) le fait que la fresque de Josué, aux traits du visage réalistes et bien dessinés, découverte derrière l'incrustation en marbre du mur du Catholicon, peut être attribuée d'après son style et des critères iconographiques à la fin du 10e ou tout au plus au commencement du 11e siècle (elle est en tout cas antérieure à celle des mosaïques du Catholicon, puisque elle a été masquée par les plaques de revêtement de celui ci, érigé selon

l'auteur, vers la fin de la première moitié du 11e siècle), 3°) le fait que l'église de la Panaghia contient, ainsi que celle des Saints Apôtres Solaki d'Athènes, un grand nombre d'ornements coufiques et de bandes de dents de scie, et que ses fenêtres à plusieurs lobes ont leurs lobes de même hauteur, tandis que plus tard, au 11e siècle, les bandes de dents de scie deviennent bien moins nombreuses ainsi que les ornements coufiques et que les lobes des fenêtres bilobées et trilobées sont pour la plupart enveloppés d'une arcade, comme on les voit dans le Catholicon de St Luc, il s'ensuit que l'église de la Panaghia est, à n'en pas douter, antérieure au Catholicon de St Luc, tandis que jusqu'à présent elle était regardée comme lui étant postérieure. Il s'ensuit aussi que la Panaghia doit être l'église primitive de Ste Barbe, édifiée, comme il a été dit, du vivant de St Luc et achevée en 955 par ses disciples et les autres moines, d'autant plus que nous n'avons aucun renseignement sur la construction d'une autre église sur cet emplacement avant celle du grand Catholicon, si ce n'est celle de Ste Barbe.

Aux pages 195 - 209 sont décrits et abondamment illustrés les travaux de consolidation et de conservation des fresques très importantes (mais presque effacées) des chapelles et de la crypte, exécutées selon l'auteur, très probablement vers la fin du 11e siècle.

Les pages 209 - 225 sont consacrées 1°) aux travaux très difficiles d'anastylose du Réfectoire en ruines du monastère, accompagnés d'un grand nombre de figures et de dessins faits pendant les diverses étapes de sa reconstruction, 2°) au rétablissement du *Φωτάνημα* et de la Tour découverte près du *Βορδοραγεῖον* sur le côté Est, 3°) à l'examen du plan général du Monastère, publié ici pour la première fois.

Aux pages 226 - 242 est publiée la chapelle byzantine de type octogonal mise au jour près d'Antikyra au lieu dit «Metochi» ou «Pyrgos».

C'était un *παράλαύριον* du grand Monastère de St Luc. Ce monument qui a dû récemment donner sa place à la construction d'une fabrique d'alumine, est minutieusement décrit, abondamment dessiné et reconstruit graphiquement sur les planches 120, 127 et 128.

À la fin du livre (p. 244 - 258) on trouvera, en annexe, une réponse aux opinions et aux arguments de M. Chatzidakis relatifs à la date et au fondateur de St Luc publiés dans les Cahiers Archéologiques de 1969, qui sont parvenus à la connaissance de l'auteur lorsque cet ouvrage, depuis longtemps annoncé, touchait à la fin de son impression.

L'auteur y expose les raisons et les documents qui lui font croire que le Catholicon n'a pas été achevé en 1011, comme le pense M. Chatzidakis, mais plutôt vers le milieu du 11e siècle sous Constantin Monomaque. C'est à la même conclusion, que conduit aussi l'installation minutieusement étudiée du *Προσκυνητάριον* et de la châsse aux reliques dans le Catholicon qui, comme il a été démontré, a eu lieu après l'achèvement de celui ci.

E. S.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BABIĆ G., Les chapelles annexes des églises byzantines (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques), Paris 1969.
- BARSKIJ V. G., Stranstvovanija Basilja Grigoroviča Barskago, τ. 4, Saint Pétersbourg 1887 (Σχεδιογράφημα τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ 1745).
- BEHE N. A. (BEES), Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τζάρον Συμεὼν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, ἐν Ἑλληνικά τ. 1, 1928, σ. 340 κ.έ.
- Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas [S. A. aus dem «Vizantijskij Vremmenik» τ. 20], Dorpat 1915. (Σποράδην ἀποδόσεις μολυβδοβούλλων εἰς πρόσωπα τὰ ὁποῖα μνημονεύονται ἐν τῷ Συναξαρίῳ τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου.)
- Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων [Βίος (Συναξάριον) τοῦ Ἀγίου Λουκά τοῦ Στειριώτου], ἐν Βυζαντις τ. 1, 1909, σ. 221.
- Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου, ἐν Byz. - Neugr. Jahrb. τ. 11, 1934 - 35, σ. 179 κ.έ.
- Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου, ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Γ', τ. 2, 1933, σ. 3 κ.έ.
- BUCHON J. A. C., La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843.
- ΓΕΝ. Ἀρχ. τοῦ Κράτους, φάκ. ὑπ' ἀριθ. 48 (1833 - 43) καὶ φάκ. ὑπ' ἀριθ. 49 (1843 - 55).
- ΓΙΑΝΝΟΥΤΣΟΣ Ι., Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος παρὰ τὴν Λεβάδειαν ἱστορικῶς, ἀρχιτεκτονικῶς καὶ καλλιτεχνικῶς. Ἐν Ἀθήναις 1939.
- Ἡ παρὰ τὸ Ἀλιβέριον ἐπιγραφὴ τῶν κτιτῶρων τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά (Ἐφημ. «Πρωΐα» τῆς 1 - 1 - 1933).
- CHANDLER R., Travels in Greece, Oxford 1776.
- DA COSTA - LOUILLET G., Saints de Grèce aux VIIIe - IXe - Xe siècles, ἐν Byzantion τ. 31, 1961, σ. 330 κ.έ.
- DELVOYE CH., Les monuments byzantins de Grèce, ἐν Byzantion τ. 18, 1946 - 48, σ. 257 κ.έ.
- L'archéologie byzantine au congrès d'Oxford, ἐν Byzantion, τ. 36, 1966, σ. 288 κ.έ.
- L'art byzantin, Grenoble 1967, σ. 229 κ.έ.
- DELVOYE CH. - ROUX G., La civilisation grecque de l'antiquité à nos jours, Bruxelles 1969.
- DIEHL CH., Étude d'archéologie byzantine. L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide, Paris 1889.
- Les mosaïques du monastère de St. Luc, ἐν Gazette des Beaux-Arts, 3e pér., τ. 17, 1897, σ. 37 κ.έ.
- DIEZ E. - DEMUS O., Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni, Cambridge, Massachusetts 1931.
- ΖΩΝΑΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΑΡΧΙΜ., Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λουκά τοῦ νέου, Ἀθῆναι 1935.
- JENKINS R. J. H., The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanus I, ἐν Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr., Princeton 1955, σ. 204 κ.έ.

ΚΡΕΜΟΣ Γ. Π., Φωκικά. Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ πικλὴν Στειριώτου. Τόμ. Α' (ἐν ᾧ ἡ Ἀσματικὴ Ἀκολουθία καὶ ὁ βίος τοῦ Ὁσίου σ. 25-62). Ἐν Ἀθήναις 1874. Τόμ. Β' καὶ Γ' ἐν Ἀθήναις 1880. (Τὸ τρίτομον τοῦτο ἔργον περὶ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου καὶ τῆς μονῆς αὐτοῦ ἐξέδωκεν ὁ Γ. Π. Κρέμος ἐκ κώδικος τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, μετὰ μακρᾶς εἰσαγωγῆς, ὑπομνημάτων καὶ σχολίων. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι πληρέστατον καὶ λεπτομερέστατον, πλὴν ἐλαχίστων παραλείψεων, ἅπαντες δὲ οἱ μεταγενέστεροι μελετηταὶ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἠρύσθησαν τὰ πάντα ἐκ τοῦ σημαντικωτάτου τούτου ἔργου.) [Ἐκλογαὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ συντετημημέναι ἐξεδόθησαν τὸ πρῶτον μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως καὶ σημειώσεων ὑπὸ τοῦ ἐκδότου F. COMBEFIS, *Bibliothecae Graecorum Patrum auctarium novissimum*, Roma 1672. Ἰδὲ καὶ *Acta Sanctorum*, Februarii t. II, Parisii 1864, σ. 83-100. Ταύτας ἀνεδημοσίευσεν ἀκριβῶς ὡς εἶχον ὁ J. P. MIGNÉ, ἐν *Patrologia Graeca*, τ. 111, 449-480. Τὰς ἐλλείψεις συνεπλήρωσεν ὁ E. MARTINI, *Supplementum ad Acta S. Lucae Junioris* ἐν *Analecta Bollandiana* τ. II' (1894) σ. 81-121. Ἐν κείμενον τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου εὐρίσκεται εἰς ἐν χειρόγραφον τοῦ 11ου αἰῶνος εἰς τὰ Μετέωρα (ἰδὲ A. ΒΕΗΣ (BEES), *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τ. 1, Ἀθῆναι, 1967. Ἀριθ. 554, σ. 564. «Δημοσίευσίς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν»). Ἐπίσης παραφράσεις τῶν ἐκλογῶν ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐδημοσιεύθησαν εἰς ἄλλας λαϊκὰς ἐκδόσεις ὡς καὶ ὑπὸ τῶν περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἀσχολουμένων. Πρβ. K. HOFF, *Geschichte Griechenlands im Mittelalter und in der Neuzeit*, Leipzig 1870, I, 134, ὅστις ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Combefis ὡς καὶ ὁ G. FLEURY, *Histoire ecclésiastique*, Paris 1721, XII, 59 κ.έ. Μνημονευτέον καὶ ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Συναξαριστῆς τῶν ἰβ' μηνῶν, ἐν Βενετίᾳ 1819, B, 111 κ.έ. Ἐκδοσίς Ἀθηνῶν 1869, A, 414. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὸ ἐκδοθὲν πλῆρες καὶ πιστὸν κείμενον τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ προέρχεται ἐκ κώδικος τῆς 1α' ἑκατονταετηρίδος. Πρβ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝΟΣ, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη*, ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 126].

ΛΑΠΠΑΣ Τ., *Βοιωτικὰ Μοναστήρια*, Ἀθῆναι 1950.

LAZAREV V., *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967.

— *Old Russian Murals and Mosaics*, London 1966.

LEAKE W. M., *Travels in Northern Greece*, London 1835.

LOPAREV CH., *Βίοι Βυζαντινῶν ἁγίων Η' - Θ' αἰώνων*, ἐν *Vizantijskij Vremmenik* τ. 19, 1912, σ. 1 κ.έ.

Mansi *Sacrorum Consiliorum amplissima collectio*, 39, σ. 1016.

MEGAW H., *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, ἐν *BSA* τ. 32, 1931-1932, σ. 91 κ.έ.

MIKLOSICH F R.-MÜLLER IOS., *Acta monasterii Sancti Lucae Steriotae in Phocide*, ἐν *Acta et Diplomata* V, σ. 146 κ.έ.

MILES G., *Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area*, ἐν *Dumbarton Oaks Papers* τ. 18, 1964, σ. 25 κ.έ.

MILLET GABRIEL, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.

— *Mosaïques byzantines de St. Luc*, ἐν *Monuments et Mémoires* (Fond. Eug. Piot) τ. 3, 1896, σ. 231 κ.έ.

ΜΠΑΡΛΟΣ Α., «Ὁ Κρέμος ἐλεγχόμενος» φυλλάδιον ἄνευ τόπου καὶ χρόνου ἐκδόσεως (κατὰ Ἱ. Γιαννοῦτσον τῷ 1882).

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., Ὁσίου Λουκᾶς, ἄρθρον ἐν *M.E.E.* τ. 16, σ. 286α κ.έ.

- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α. Κ., Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ἐν ABME τ. Ζ', 1951, σ. 131 κ.έ.
- Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθῆναι 1958.
- ΠΑΛΛΑΣ ΔΗΜ., Ψηφιδωτά, ἐν Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τ. 12, στ. 1187α κ.έ., Ἀθῆναι 1968.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., Ὁ Ὑμνογράφος Γαβριήλ, ἐν Byz. Zeitschr. τ. 12, 1903, σ. 171 κ.έ.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ὁ Ὁσιος Λουκᾶς ὁ νέος (896 - 953), ἐν Θεολογία τ. 13, 1935, σ. 193 κ.έ.
- POUQUEVILLE F. C. H. L., Histoire de la régénération de la Grèce, Paris 1824.
- Voyage de la Grèce, 2ème éd., Paris 1826.
- RUNCIMAN S., The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1926.
- SCHULTZ R. N. and BARNSEY S. H., The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis, London 1901.
- SPON J. - WHEELER G., Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 etc., τ. 1 - 3, Lyon 1678.
- ΣΤΙΚΑΣ Ε., L'Église Byzantine de Christianou et les autres édifices de même type, Paris 1951.
- Ἡ Τράπεζα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρείαν, 3 Ἰουνίου 1958.
- Ἀναστήλωσις Τραπέζης Ὁσίου Λουκᾶ. Περιοδικὸν Ἀρχιτεκτονικὴ 6, Ἀθῆναι (Νοέμβριος - Δεκέμβριος) 1957.
- Περὶ τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως καὶ στερεώσεως μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐν Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζ. Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 450 κ.έ.
- Ἀναστήλωσις καὶ Συντήρησις Μνημείων, Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ἐν Ἔργον 1964, σ. 165 κ.έ.
- Ἀναστήλωσις καὶ Συντήρησις Μνημείων, Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ἐν ΠΑΕ 1964, σ. 184 κ.έ.
- La fresque de Josué récemment découverte à Hosios Loucas. Ἀνακοίνωσις ἐν Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5 - 10 September 1966.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Νεώτεραι ἐπιγραφαὶ καὶ περὶ τῆς τεχνικῆς τῶν μωσαϊκῶν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐπισκευῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς βυζ. Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα, ἐν ΑΔ τ. 6, 1920 - 21 (1923), Παράρτημα, σ. 177 κ.έ.
- Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, ἐν Byz. - Neugr. Jahrb. τ. 11, 1934 - 35, σ. 248 κ.έ. καὶ Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, περ. Γ', τ. 2, 1933, σ. 57 κ.έ.
- Peintures murales byzantines du XIe s. dans la Crypte de Saint-Luc. Actes du IIIe Congrès des Études Byzantines (Athènes Oct. 1930), σ. 389 κ.έ.
- VASILIEV, A. A. The Life of St. Peter of Argos and its Historical Significance, ἐν Tradition τ. 5, 1947, σ. 185 κ.έ.
- VISCHER W., Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland, Basel 1857.
- WULFF O., Das Katholikon von Hosios Lucas und verwandte byzantinische Kirchenbauten (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Die Baukunst, ὑπὸ R. Borrmann und R. Graul, σειρά Β', τεύχος 11), Berlin - Stuttgart 1903.
- Altchristliche und byzantinische Kunst II, Berlin - Neulabelsberg 1918, σ. 654 κ.έ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- Ἀμαντος Κ., 10₅
 Ἄννα Κομνηνή, 34, 34₁
 Ἀντωνιάδης Κ., 49₁
 Ἀντώνιος, Μητροπ. Ἡλείας, 3₁
 Ἀποστολίδης Ἡλίας, Ἀρχιμανδρ., 33₂
 Adontz N., 7 συν. σημ. σ. 6
 Βαλαωρίτης Ἀ., 85₁
 Βέης Ν. Α., 3₁, 4_{1,5}, 5₄, 13₄, 15, 15_{1,2,4}, 16₁, 26, 26_{1,2,5}, 35, 185₁, 244₈, 247₄
 Babić G., 196₁, 199, 199₁, 201₈, 230₄, 253₂, 256₃
 Barnsley S. H., βλ. Schultz R. W. - Barnsley S. H.
 Barskij V., 45, 45₁, 46, 48 συν. σημ. σ. 47, 52, 56, 56₂, 59, 60, 64, 71, 74, 74₅, 75, 76, 85, 219
 Bayet Ch., 107, 107₁, 193₂
 Bell G. L., 19₂
 Bodnar E., 14₁
 Bon A., 2 συν. σημ. σ. 1, 7 συν. σημ. σ. 6
 Bošković Dj., 194₁
 Bovini G., 124₁, 126₁, 129₁, 142₁
 Brockhaus H., 37₁
 Buchon J. A., 36₈, 54₁, 77, 83, 83₈, 94, 94₂, 106, 108, 108₁, 109
 Buckler G. G., 34₁
 Γαλανόπουλος Μελέτιος, Ἀρχιμανδρ., 10₅
 Γεδεών Μ., 40₁, 41 συν. σημ. σ. 40
 Γεώργιος Κεδρηνός, 2 συν. σημ. σ. 1, 6_{2,6}, 9₃, 10_{2,6}, 11₃, 12₄, 35, 35₄
 Γιαννουτσος Ἰ., 86₂
 Γούδας Ἀ., 85₁
 Γρηγόριος Ε΄, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 78
 Γρηγορόβιος Φ., 4₂, 11 συν. σημ. σ. 10, 12, 12_{1,2}
 Capezuolli C., 124₁, 130₁
 Caspar E., 27₈
 Ceccheli C., 178 συν. σημ. σ. 177
 Chadzidakis M. βλ. Χατζηδάκης Μ.
 Chaladon F., 27₈
 Chandler R., 72, 72₈, 73, 75
 Choisy A. A., 193₂
 Da Costa - Louillet G., 2 συν. σημ. σ. 1, 5 συν. σημ. σ. 4, 7 συν. σημ. σ. 6, 10_{3,5}, 32₂
 Dalton O. M., 178 συν. σημ. σ. 177
 Delehay H., 3₁
 Delvoye Ch., 30, 30₇, 230₄
 Demangel R. - Mamboury E., 35₈
 Demus O. βλ. Diez E. - Demus O.
 Didron A. N., 107, 107_{1,8}, 109, 201, 201₁
 Diehl Ch., 4_{1,5}, 7₃, 25₂, 29, 29₄, 31, 31_{3,5}, 32₁, 40₂, 54, 54₁, 139, 139₂, 141₁, 144, 144₁, 177₁, 178, 178 συν. σημ. σ. 177, 178₂, 179, 179₁, 180₁
 Diez E. - Demus O., 32, 32₃, 35, 138, 138₂, 140₁, 145
 Dor L., 226₃
 Εὐαγγελίδης Δ., 170₁
 Effentere van H. et M., 226₃
 Eller K. - Wolf D., 30, 30₉, 177₁
 Émureau C., 247, 247_{3,4}
 Filow B., 170₁
 Finlay G., 39₁
 Galavaris G., 178 συν. σημ. σ. 177
 Garufi C. A., 26_{2,3,4}
 Gelzer H., 35₈
 Grabar A., 30, 30₅, 177₁, 198, 198₃, 199
 Gregorovius F. βλ. Γρηγορόβιος Φ.
 Grumel V., 244, 244₅, 257, 257₄
 Ζακυθηνός Δ. Α., 2 συν. σημ. σ. 1, 39₁, 98₃, 109₃, 112₁
 Ζερλέντης Π., 6₆
 Ζώνας Χριστόφορος, Ἀρχιμ., 1₁, 6₂, 84, 84₂, 86₂, 228₂
 Hertzberg G. F., 2 συν. σημ. σ. 1, 3₁, 4₂, 9₃, 11 συν. σημ. σ. 10, 13₁
 Hesseling D. C., 177₁
 Höfler K. R., von, 11₂
 Hopf K., 6₆, 36₁
 Ἱερεμίας Α΄, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 39, 40, 40₂, 78, 119, 227
 Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου, 36, 38
 Ἰωάννης Ζωναράς, 10₆, 11₃, 12₄, 35, 35₅
 Ἰωσήφ Γενέσιος, 2 συν. σημ. σ. 1
 Jacobs E., 13₃

Jannoray J., 226₈

Jenkins R. J. H., 7 συν. σημ. σ. 6

Καμπούρογλους Δ., 1₂, 2 συν. σημ. σ. 1, 4₃

Καπούτσιν 'Αντωνίνος, 'Αρχιμανδρ., 33₂

Κόκκινος Δ., 85₁, 86_{1,2}, 87₁

Κομνηνός 'Ι., 84, 84₁

Κρέμος Γ. Π., πολλαχού

Κυριακόπουλος Κ. Α., 109₈

Κυριακός ό 'Αγωνίτης, 13, 13₄, 14, 15, 16, 35, 36, 38

Κωνσταντίνος ό Πορφυρογέννητος, 6₈

Krumbacher K., 35₈

Λαζαρίδης Π., 241₁

Λαμπάκης Γ., 230₈

Λάμπρος Σπ., 9₈, 10₈, 36_{1,6}, 39₁

Lazarev V., 30, 31_{1,5}, 35, 178 συν. σημ. σ. 177, 198, 198₆

Leake W. M., 94, 94₁, 106, 227, 227₄

Lemerle P., 9₄, 10₁

Lenoir A., 193₂

Lluch R. Y., 37₃

Lolling H. G., 3₃

Μάμουκας 'Α. Ζ., 90_{1,2}, 92₁

Μανούσακας Μ., 26₈

Μαρκεζίνης Σπ., 98₈, 109₈

Ματθαίος (Εὐαγγελιστής), 196

Μιχαήλ Γλυκάς, 10₆, 11₃, 12₄

Μπάρλα Χαρ., 48 συν. σημ. σ. 47

Μπούρας Χ., 47₂, 49 συν. σημ. σ. 47, 70₈, 75, 75₁, 76_{1,8}, 171₁, 191_{1,2}, 215₁

Maas P., 14₁, 15_{2,3}

Mamboury E. βλ. Demangel R. - Mamboury E.

Marc P., 26_{2,6}

Megaw H., 29, 29₄, 33₂, 148₁, 193₂, 194₆, 226₁

Meyer Ph., 9₄, 35₂

Michaelis A., 12₈

Migne J. P., 1_{1,2}, 2₃, 3_{1,2,3,4,5}, 4_{1,4}, 5_{1,3}, 6_{1,3,5}, 7_{1,3}, 8_{6,7}, 9₁, 10₆, 11₃, 12₄, 23₄, 25₁, 183₄

Miklosich Fr - Müller J., 33₄

Miles G. C., 23₈, 30, 30₈, 202₃

Miller W., 4₂, 15₈, 36₁, 36₆, 37_{2,5}

Millet G., 32, 33, 33_{1,2,3,4}, 35, 129, 129₂, 149₂, 170₁, 181, 181_{1,3}, 183₈, 193_{1,2}, 194_{2,4,6}, 230₈

Morey Ch. R., 177₁

Morisani O., 201₂

Müller J. βλ. Miklosich Fr. - Müller J.

Νεόφυτος, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 227

Ξυγγόπουλος 'Α., 30, 30₄, 149₁, 170₁, 233₁

Οικονόμος Κωνστ. ό έξ Οικονόμων, 83, 83₂

'Ορλάνδος 'Α. Κ., 16, 16_{2,3,4,5,6}, 17, 17_{1,2}, 18₁,

19_{1,3}, 23₂, 27_{1,2}, 30, 30₈, 43₁, 45_{2,3,4}, 47₁, 67₂, 76₂, 114, 115, 115₁, 124, 170₁, 181₁, 194_{2,6}, 205_{1,2}, 209₁, 216₁, 218, 220₂, 222₁, 223₄, 224_{1,1}, 225, 225₃, 230_{2,3,4}, 233₈, 237₂, 242₂, 244₇, 247₅, 248₁, 257₁.

Πάλλας Δ., 30, 31_{2,5}, 35₇

Παπαδόπουλος - Βρετός Α., 106, 106₁, 108, 108₂, 109

Παπαδόπουλος Κάροπος, 85₁

Παπαδόπουλος - Κεραμεύς Α., 26₁, 36₂, 185₁, 247₄

Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, 'Αρχιεπίσκοπος 'Αθηνών, 1₂, 5 συν. σημ. σ. 4, 5₄, 6₂, 7₂, 10₃, 25₂, 247₅

Παπαρρηγόπουλος Κ., 4₅, 5₄, 6₆, 11₃, 12₁, 13₁, 39₁, 109₂

Πανσανίας, 3₈, 49₁, 226₈

Πολάκης Παρθένιος Κ., 36₂

Petit L., 9₅, 244₈

Pétridès S., 247₄

Pouqueville F. C. H. L., 82, 82₂, 83₁

Powstenko O., 31₅

Preger Th., 204₂

Ραγκαβής 'Ι. Ρ., 49₁

Rice Talbot D., 177₁

Runciman S., 45

Σάθας Κ. Ν., 27₃, 34₁

Σμυρνάκης Γερ., 84, 84_{8,4}

Στίκας Ε., 31₄, 55₂, 129₃, 148₁, 170_{1,2}, 233₂

Στράβων, 226₈

Συμεών Μάγιστρος, 2 συν. σημ. σ. 1

Σωτηρίου Γ., 12₈, 19₂, 23_{1,2}, 27, 27₄, 29, 30, 30_{1,2}, 33₂, 37₆, 40_{2,8}, 80₁, 112, 112₂, 113, 114, 124, 125, 125_{1,2}, 129₄, 131, 131₂, 139, 139₃, 195, 195₂, 197₁, 198, 198₁, 201_{2,4}, 202₂, 204_{1,1}, 205₂, 218, 235₁, 248₂

Σωτηρίου Μ., 194_{5,6}

Schlumberger G., 9₈, 10_{2,5,6}, 11_{3,4}, 13₁, 37₈

Schmit Th. J., 31₅, 32, 32₄

Schober F., 226₃

Schultz R. W. - Barnsley S. H., 3₁, 4₂, 7₃, 18₁, 19₂, 25₂, 29₈, 48 συν. σημ. σ. 47, 55₁, 56₂, 57, 57₃, 74, 74₁, 76₈, 83₄, 85, 105₁, 106, 106₂, 107, 107₄, 109, 109₅, 110, 110₁, 119, 119₁, 136₁, 138, 138₁, 139, 139₁, 140₁, 145, 145₁, 160₁, 172₂, 179, 179_{2,3}, 180, 183_{1,2}, 185₂, 188₂, 190, 190₁, 191₁, 197₄, 201₂, 207₁, 220, 220₄, 223, 223₁, 224, 224₂, 233₁, 236₁, 237₁, 248₅, 253₁, 256, 257₅

Setton K. M., 1₂, 4₃, 37₂

Spon J. - Wheler G., 67, 67₁, 85, 190, 190₈

Struck A., 149₂, 170₁

Strzygowski J., 12₈, 19₂, 23₂, 33₄, 248₂

Stylianou J., 257₁

Swoboda K., 198, 198₂

Τζεβᾶς Γ. Δ., 27₃

Traquair R., 149₂

Troump E., 109, 109₁ 110, 111, 111_{1,2}, 114

Uspensky P., 37₄, 177₁

Vasiliev A. A., 2 συν. σημ. σ. 1, 4₅, 5₄, 8₅, 9₅,
10₄, 11₁, 34_{3,4,5}, 35₁, 39₁

Vasilievsky V. (Vasiljevskij V.), 12₁, 36_{2,3,5}

Velmans T., 199₃

Vischer W., 83, 83₅

Weitzmann K., 177₁, 178 συν. σημ. σ. 177

Wellnhofer M., 36_{2,4}

Wheler G., 76₃, 190, 190_{2,3}

Wolf D. βλ. Eller K. - Wolf D.

Wulff O., 7₃, 9₂, 29, 29_{1,2}, 32, 32₅, 33₄, 40₂, 54,
54₁, 74, 74₂, 166₁, 181, 181₂

Wyse Th., 77, 108, 108₃, 109

Φιλήμων 'Ι., 85₁, 86₁

Φουσάρας Γ. 'Ι., 4₃

Φωτεινός Γρηγόριος (καθηγούμενος), 33₄

Χατζηδάκης Μ., 30, 30₆, 198, 198₅, 242₁, 244, 244₁,
245₆, 246₂, 247₂, 248, 248₃, 256₁, 257₃, 258, 258₁

Ψελλός Κωνστ., 34, 34₁

Ziebarth E., 13₄

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΟΠΩΝ

- Ἄγιον Ὄρος, 35, 37, 37₄, 43₁, 83, 84
 Ἄγιος Θεόδωρος, 226, 226₈
 Ἀθῆναι, 2, 11, 12, 13, 34, 37, 194, 195
 Ἀθως βλ. Ἄγιον Ὄρος
 Αἰγαῖον πέλαγος, 2 συν. σημ. σ. 1
 Αἰγιάλεια, 86
 Αἶγινα, 1, 1₂, 2 συν. σημ. σ. 1, 86
 Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν, 12
 Ἀλιβέριον, 16
 Ἀμπελάκι (χωρίον Σαλαμίνας), 4
 Ἀμπελος βλ. Ἀμπελάκι
 Ἀμπελῶν βλ. Ἀμπελάκι
 Ἀμπελῶν (νησίον), 3, 4, 228
 Ἀντίκυρα, 3, 3₈, 4, 102, 106, 183, 226, 227, 228, 228₁, 233₂, 236, 237, 237₁
 Ἀράχωβα, 86, 87
 Ἀσπρα σπίτια (συν. παρὰ τὴν Ἀντίκυραν), 226, 227
 Ἀττική, 37
 Ἀχαΐα, 83, 86
 Ἀχρίς, 11, 13, 34

 Βάθεια, 16
 Βαθύς (λιμὴν), 2
 Βενετία, 145
 Βλαχία, 108
 Βοιωτία, 2, 12, 13, 27, 37, 38, 40, 108
 Βουλίς, 3, 3₈, 228₂
 Βυζάντιον, 8₈, 12

 Γαλαξείδιον, 86
 Γιαννιμάκια βλ. Ἰωάννου ὄρος

 Δαύλεια (Διαύλεια) [Ἐπισκοπὴ Δαυλείας], 40, 78
 Δαυλὶς, 15, 15₃
 Δεάβολις, 11
 Δελφοί, 15
 Δεσφίνη, 2, 228
 Δίρκη, 49₁
 Δίστομον (χωρίον), 41₂, 66, 87, 88, 227
 Δούναβις, 11

 Ἐλευθεραί (= Πάνακτος), 12
 Ἐλικῶν, 1
 Ἐλλάς, 10, 11, 13, 14, 32, 33, 39, 67, 72, 87, 88, 194
 Εὐβοία, 17
 Εὐβοϊκὸς κόλπος, 4

 Ἐχεδάμεια, 3₃

 Ζεμενό (χωρίον), 3, 3₁, 4, 5, 86, 87, 228
 Ζητούνιον (= Λαμία), 11

 Θάσος, 2 συν. σημ. σ. 1
 Θέμα τῆς Ἑλλάδος, 6, 12, 178
 Θέμα τῆς Πελοποννήσου, 6, 6₈
 Θεσσαλία, 12
 Θεσσαλονίκη, 36
 Θερμοπύλαι, 12, 13
 Θήβαι, 6, 12, 27, 32, 32₂, 36, 108

 Ἱεροσόλυμα, 2
 Ἰσθμὸς Κορίνθου, 10, 82
 Ἰσπανία, 2 συν. σημ. σ. 1
 Ἰταλία, 1₁
 Ἰτέα, 2
 Ἰωάννου ὄρος (= Ἰωαννίτζη), 1₂, 2, 3, 4, 5, 6, 228

 Καλάμιον (χωρίον), 3, 3₈, 4, 5, 228, 228₂
 Κάλαμος Ἀττικῆς, 4
 Καστοριά, 4, 11
 Καστόριον (Καστρί = ἀρχαῖοι Δελφοί), 1₂, 2, 228
 Κηφισὸς (Κωπαῖδος), 37
 Κιμβαλόγλου Στενά, 11 συν. σημ. σ. 10
 Κίρρα, 228
 Κίρφυς, 1
 Κλειδίον βλ. Νεουμίτζα
 Κορινθία, 3₁
 Κορινθιακὸς κόλπος, 2, 3, 4, 41₂, 227, 228
 Κόρινθος, 3₁, 4, 5
 Κρέσνας Στενά, 10
 Κρήτη, 2 συν. σημ. σ. 1, 6, 8, 9, 29, 112
 Κυκλάδες, 2 συν. σημ. σ. 1
 Κύπρος, 235
 Κυριάκιον (χωρίον), 41₂, 227
 Κωνσταντινούπολις, 6, 10, 11, 12, 83, 108, 112, 245, 246

 Λαμία βλ. Ζητούνιον
 Λεβάδεια, 12, 13, 41, 41₂, 52, 54, 55, 57, 58, 60, 62, 65, 66, 67, 86, 102
 Λέσβος, 33₄
 Λοκρίς, 12, 13

 Μακεδονία, 12, 112
 Μαύρη Θάλασσα, 11

Μέγδοβα, 181,
 Μεδεών, 3, 3_s, 226, 226_s, 230
 Μετόχι (θέσις παρὰ τὴν Ἀντίκυραν), 183, 227, 228
 Μοσχοπόδι (χωρίον), 27
 Μυχός (λιμὴν = Ζάλιστα), 3, 228,

Ναύπλιον, 87, 90
 Νεουμίτζα (Κλειδίον), 11 συν. σημ. σ. 10

Ξυλόκαστρον, 3,

Πάνακτος βλ. Ἐλευθεραὶ
 Παρνασσός, 1
 Πάτραι, 3₁, 86, 108
 Πάτραι Νέαι, 36
 Πελοπόννησος, 3, 5, 108
 Πρέσπα, 11
 Πύργος (θέσις παρὰ τὴν Ἀντίκυραν), 183, 228
 Palermo, Cappella Palatina, 26, 27

Ραβέννα, 145
 Ρώμη, 83, 84, 145

Σαγμάτιον ὄρος, 27
 Σαλαμῖς, 4
 Σιδηροκανχινό (- κιό), 227, 228
 Σικελία, 108
 Σκριποῦ (χωρίον), 37
 Σπάρτη, 32,
 Σπερχειός, 10, 11
 Σταγοί, 11
 Στείριον (χωρίον), 3, 23, 41₂, 72, 83, 84
 Στεῖρις (ἀρχαία), 1, 15, 49₁, 82
 Στερεὰ Ἑλλάς, 23, 36, 84, 228
 Στρυμών, 10

Ταλαντίου ἐπισκοπή, 78
 Τεργέστη, 102

Ὑπατον ὄρος (βλ. Σαγμάτιον ὄρος)

Φωκίς, 1₂, 3_s, 4, 11, 12, 13, 14, 40

Χίος, 233, 235
 Χρυσό (χωρίον = ἀρχαία Κρίσσα), 1, 1_{1,2}, 2, 4
 Χρυσούπολις (= Σκούταρι), 83

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- *Αβδούλ Κερίμ, δικαστής Λεβαδείας, 64
 *Αβδούλ Χαλήμ, δικαστής Λεβαδείας, 57
 *Αγαρηνοί, 1, 1₂
 *Αγγελοι (παρ.), 199
 *Αγία *Αγάθη, 129, 131
 » Αικατερίνη, 132
 » *Αναστασία, 129, 131
 » Βαρβάρα, 132
 » Ειρήνη, 132
 » *Ελένη βλ. *Αγιοι Κωνσταντίνος και *Ελένη
 » Εύγενία, 129, 131
 » Εὐθυμία, 132
 » Θέκλα, 129, 131
 » *Ιουλιανή, 132
 » *Ιουλίττη, 195
 » Μαρίνα, 132
 » Φεβρωνία, 129, 131
 *Αγιοι Βικέντιος και Βίκτωρ, 143, 197, 203
 » *Ιάσων και Σωσίπατρος, 144
 » Κωνσταντίνος και *Ελένη, 129, 131
 *Αγιος *Αβράμιο, 136, 204
 » *Αγάπιος, 196, 197
 » *Αθανάσιος *Αθωνίτης, 9, 10, 203
 » *Αθανάσιος *Αλεξανδρείας, 140, 199
 » *Ακάκιος, 196
 » *Ακίνδυνο, 132
 » *Ανδρέας, 132, 203
 » *Ανθιμος, 126 συν. σημ. σ. 125, 143
 » *Ανίκητος, 197, 197₁, 203
 » *Αντύπας, 143
 » *Αντώνιος, 126 συν. σημ. σ. 125, 136
 » *Αρέθας, 197, 197₁, 203
 » *Αρσένιος, 136
 » Αὐξέντιος, 113, 142
 » *Αφθόνιος, 126 συν. σημ. σ. 125
 » *Αχίλλειος, 143
 » Βαβύλας, 199
 » Βάκχος, 196
 » Βαρθολομαῖος, 131, 204
 » Βαρνάβας, 196
 » Βασίλειος, 125, 145, 196, 199
 » Βικέντιος βλ. *Αγιοι Βικέντιος και Βίκτωρ
 » Βίκτωρ βλ. *Αγιοι Βικέντιος και Βίκτωρ
 » Γεώργιος, 137, 138, 203
 » Γρηγόριος ὁ θαυματουργός, 145
 » Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 140, 199
 » Γρηγόριος ὁ τῆς Μεγάλης *Αρμενίας, 143
 » *Αγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης, 143
 » Δαμιανός, 132
 » Δανιήλ ὁ τῆς Σκήτεως, 136
 » Δημήτριος, 141, 142, 196, 202
 » Διονύσιος ὁ *Αρεοπαγίτης, 143
 » Δωρόθεος, 136, 204
 » *Ελευθέριος, 126 συν. σημ. σ. 125, 143, 144
 » Εὐθύμιος, 136
 » Εὐστάθιος, 196, 197
 » *Εφραίμ, 136
 » Ζαχαρίας, 144
 » Ζωσιμᾶς, 200
 » Θεοδόσιος, 136, 203
 » Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, 136
 » Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, 137, 141, 143
 » Θεόδωρος ὁ Τήρων, 141
 » Θεόκτιστος, 136, 204
 » Θεόπιστος, 196, 197
 » Θωμᾶς, 131
 » *Ιάκωβος ὁ *Αδελφότης, 145
 » *Ιάσων βλ. *Αγιοι *Ιάσων και Σωσίπατρος
 » *Ιγνάτιος ὁ Θεοφόρος, 143, 196, 201
 » *Ιερόθεος, 143
 » *Ιλαρίων, 136
 » *Ιωάννης ὁ Θεολόγος, 132, 204
 » *Ιωάννης ὁ Καλυβίτης, 136
 » *Ιωάννης τῆς Κλίμακος 136
 » *Ιωάννης ὁ Κολοβός, 136, 196
 » *Ιωάννης ὁ Προδρομος (Βαπτιστής), 77, 107, 126 συν. σημ. σ. 125, 132, 141, 196, 199
 » *Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος, 140, 145, 199
 » *Ιωαννίκιος, 204
 » Κήρυκος, 195
 » Κλεόπας, 144
 » Κοσμᾶς, 132
 » Κυπριανός, 143
 » Κυριακός, 188₁, 195₂, 197, 256
 » Κύριλλος *Αλεξανδρείας, 143
 » Κῦρος, 132
 » Λαυρέντιος, 126 συν. σημ. σ. 125
 » Λεωνίδας, 199
 » Λουκᾶς ὁ Γουρνικιώτης, 128, 136
 » Λουκᾶς (ὁ Εὐαγγελιστής), 134, 203
 » Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος, 136, 204
 » Μάξιμος, 126 συν. σημ. σ. 125, 136, 137, 204
 » Μᾶρκος, 132, 203

Ἁγίος Μαρτινιανός, 136
 » Ματθαῖος (Μανθέος), 134, 203
 » Μερκούριος, 138, 203
 » Μώκιος, 132
 » Νεῖλος, 136
 » Νέστωρ, 142, 196, 203
 » Νικήτας, 126 συν. σημ. σ. 125, 196
 » Νικηφόρος, 196
 » Νικόλαος, 126 συν. σημ. σ. 125, 140, 145, 188₁, 195₁, 197, 198, 256
 » Παντελεήμων, 144, 203₁
 » Παρθένιος, 199
 » Παῦλος, 132, 204
 » Παχώμιος, 136
 » Πέτρος Ἀργους, 32
 » Πέτρος, Μαθητὴς τοῦ Ἰησοῦ, 132, 204
 » Ποιμὴν, 136
 » Πολύκαρπος, 143, 201
 » Προκόπιος, 138, 202
 » Σάββας, 136
 » Σέργιος, 196
 » Σίλβεστρος, 126 συν. σημ. σ. 125, 143
 » Σίμων, 134, 138, 138₂
 » Σισώης, 204
 » Σπυρίδων, 143
 » Στέφανος ὁ πρωτομάρτυς, 126 συν. σημ. σ. 125
 » Στέφανος ὁ Νέος, 136
 » Σώζων, 191
 » Σωσίπατρος βλ. Ἁγιοὶ Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος
 » Σωφρόνιος, 201
 » Φίλιππος, 131, 203, 203₁
 » Φιλόθεος, 143, 185₁, 203
 » Φώτιος, 203
 » Χαράλαμπος, 201
 » Χριστόφορος, 138, 195
 Ἀθανάσιος Διάκος, 86
 Ἀκρα Ταπείνωσις (παρ.), 199
 Ἀμορρῖται, 178 συν. σημ. σ. 177
 Ἀνακομιδὴ Λειψάνου Ὁσίου Λουκᾶ, 185, 185₁, 244, 245, 247, 248, 257
 Ἀνάληψις (παρ.), 125₃
 Ἀνάληψις Προφήτου Ἡλιοῦ, 196
 Ἀνανίας (Παππᾶ -), 52₁
 Ἀνάστασις Λαζάρου (παρ.), 125₃
 Ἀνάστασις Χριστοῦ (παρ.), 113, 131
 Ἀνδροῦτσος Ὁδυσσεύς, 82, 85₁
 Ἀποκαθήλωσις (παρ.), 125₃, 199, 202
 Ἀπόστολοι (παρ.), 125, 140, 203
 Ἀποτομὴ Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου (παρ.), 199
 Ἀραβες, 2 συν. σημ. σ. 1
 Ἀρχάγγελοι (παρ.), 77, 107, 113, 125₃, 132, 139, 140, 144, 145, 196, 212
 Αὐξέντιος, ἱερομόναχος, 80, 86
 Ἀχμέδ (σουλτάνος), 58

Βαῖφόρος (παρ.), 125₃, 202
 Βάπτισις (παρ.), 77, 107, 113, 125₃, 141, 143
 Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, 10, 11, 13, 17, 29, 30, 32₁, 34, 34₂, 246
 Βασίλειος, μοναχός, 23
 Βαυαροί, 89
 Βλάχος Σταῦρος, 101, 104
 Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός, 36
 Βούλγαροι, 2, 3, 4, 4_{1,5}, 5, 11, 12, 13, 30, 112

Γαβριήλ (ὕμνογράφος), 247
 Γέννησις (παρ.), 77, 107, 112, 141, 142, 143
 Γερμανός (συμμοναστής Ὁσίου), 7
 Γεώργιος Α', Βασιλεύς, 109
 Γεώργιος τοῦ Σαγματοῦ, 27
 Γκούρας Ἰ., 86
 Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, 83
 Γουίδων Β', 37
 Γουλιέλμος Δελαρός, 36
 Γρηγόριος, Μητροπολίτης Δέρκων, 79
 Γρηγόριος Ε', Πατριάρχης Κων/λεως, 78
 Γρηγόριος (Παππᾶ -), 52₁
 Γρηγόριος (συμμοναστής Ὁσίου), 1₁, 7, 23, 25, 25₂, 178, 179, 183, 185₁, 246
 Γρηγορίς (ὕμνογράφος), 245, 246, 247, 247₂

Δανιήλ ὁ Σισοπίτης (Παππᾶ -), 52₁
 Δανιήλ Προφήτης, 143
 Δέησις (παρ.), 201
 Δημήτριος Χωματιανός, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, 36
 Δήμητρος Στειρίτιδος ἱερόν, 49₁
 Διγενὴς Ἀκρίτας, 178, 178₁
 Δουκᾶτον (Γαλλικόν -) τῶν Ἀθηνῶν, 37

Ἐξερῖται, 6₈
 Ἐλέμαγος (ἄρχων Βουλγάρων), 11
 Ἐλένη, θυγάτηρ δουκὸς Νέων Πατρῶν, 36
 Ἐλισαῖος Προφήτης (παρ.), 196
 Ἐνετοί, 67
 Ἐπιτάφιος θρῆνος (παρ.), 202
 Ἐπιφάνειος (ἄδελφός Ὁσίου Λουκᾶ), 2
 Εὐαγγελισμός (παρ.), 77, 107, 125₃
 Εὐαγγελισταί (παρ.), 125₃
 Εὐγένιος (ἡγούμενος μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ), 82, 86, 87, 88, 90, 94, 201, 213, 246
 Εὐστάθιος Δαφνομήλης, 11
 Εὐφροσύνη (μήτηρ Ὁσίου Λουκᾶ), 2

Ζαρίφης Ἀθανάσιος, 86
 Ζαχαρίου Φ., 195
 Ζωή, Αὐτοκράτειρα, 34₂

Ἡσαΐας (ἡγούμενος μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ), 109
 Ἡσαΐας, ἐπίσκοπος Σαλώνων, 86

Θεογνις (Παππᾶ -), 52₁

Θεοδόσιος Παπαευσταθίου, μοναχός, 82, 90
 Θεοδόσιος Παπαθεοδώρου (ηγούμενος μονής 'Οσίου Λουκά), 109
 Θεοδόσιος (συμμοναστής 'Οσίου), 1, 27, 27₄, 28, 29, 178
 Θεόδωρος (άδελφός 'Οσίου Λουκά), 2
 Θεόδωρος Δούκας 'Αγγελος Κομνηνός, 36
 Θεόδωρος του Λεονάρδου (ηγούμενος μονής 'Οσίου Λουκά), 26, 26₃, 27₄, 38, 185₁
 Θεόκλητος, μοναχός, 62, 62₁
 Θεοφανώ, Αυτοκράτειρα, 37
 Θεοχάρης Ν. Γ., 92, 93, 93₁
 Θυσία του 'Αβραάμ (παρ.), 212

'Ιβάτζης, 11
 'Ιβραχίμ, δικαστικός επίτροπος Λεβαδείας, 41₂
 'Ιησούς του Ναυή (παρ.), 148, 174, 175, 177, 177₁, 178, 178 συν. σημ. σ. 177, 185, 191, 199
 'Ισαΐας, μοναχός, 80
 'Ιωάννης Α' 'Αγγελος, 36
 'Ιωάννης, μοναχός 'Αγιοφωτινίτης, 27
 'Ιωάννης 'Απόκαυκος, 36, 38
 'Ιωάννης Βλαδίσιλαβος, 11
 'Ιωάννης Τσιμισκής, 9, 10
 'Ιωαννίκιος μοναχός, 82, 86, 94
 'Ιωάσαφ (ηγούμενος μονής 'Οσίου Λουκά), 79, 80, 81, 82, 86
 'Ιωσήφ Θεοχάρη, μοναχός, 90
 'Ιωσήφ (Παππᾶ -), 52₁

Καββαδίας Π., 110
 Καλή (άδελφή 'Οσίου Λουκά), 1₁, 2
 Καλλίνικος Ε', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 79
 Καποδίστριας 'Ιωάννης, 87, 88
 Καταλανοί, 37
 Κλήμης, Πάπας Ρώμης, 143
 Κοίμησις Θεοτόκου (παρ.), 202
 Κοίμησις 'Οσίου Λουκά, 185, 247
 Κοσμάς εκ Παφλαγονίας μοναχός, 1₁
 Κοτζίκη (Παππᾶ -), 52₁
 Κρηνίτης ό 'Αροτρᾶς (πρωτοσπαθᾶριος), 6, 6₆, 179
 Κύριλλος Ε', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 79, 244
 Κωλέττης 'Ιωάν., 98, 99, 100
 Κωνσταντίνου 'Ιωάννα, 226
 Κωνσταντίνος, μοναχός, 23
 Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος, 13, 14, 15, 16, 17, 31, 31₆, 33, 33₄, 34, 34 συν. σημ. σ. 33, 35, 36, 38, 257
 Κωνσταντίνος Η', 10, 34₂
 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, 8, 8₆, 177₁

Λέων, επίσκοπος Κατάνης, 201

Μαρία (άδελφή 'Οσίου Λουκά), 2
 Μαρία (τσαρίνα Βουλγάρων), 11

Ματθαίος, μοναχός, 86
 Ματθαίος (Παππᾶ -), 65
 Μαυρομιχάλης 'Ηλ., 86
 Μαχμούδ, δικαστής Λεβαδείας, 60
 Μελέτιος, μοναχός, 62
 Μεταμόρφωσις (παρ.), 125₈, 196
 Μετόχια Μονής 'Οσίου Λουκά:
 'Αγίου Θεοδώρου, 227
 'Αγίου 'Ιωάννου εν τῷ ἐλαιῶνι, 227, 228
 'Αγίου Νικολάου εν σπάρτοις, 227
 'Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, 33, 41₂, 89, 90, 90₂, 91, 91₁, 183, 230₂, 235
 Εις τὸν Αἰγιαλόν (παρὰ τὴν Μεδεῶνα), 3₈, 226, 227
 Παναγίας Καλεμπριωτίσσης (Καλαμιωτίσσης), 227
 Παναγίας Λυκούρεση, 89, 90, 90₂, 91, 91₂
 Παρὰ τὸ 'Αλιβέριον Εὐβοίας 16, 17, 18, 18₁, 19, 23, 38, 230₂, 237, 244, 247
 Παρὰ τὴν Λεβάδειαν, 230₂
 Παρὰ τὰς Πάτρας, 230₂
 Μεχμέδ, δικαστής νομοῦ Εὐβοίας, 41, 52, 55
 Μεχμέδ Γουρῆ, δικαστής Λεβαδείας, 57
 Μηλιγγοί, 6₆
 Μητρόπολις Μυστρᾶ, 170₁
 Μητροφάνης, μοναχός, 60, 62₁
 Μιχαὴλ 'Αρχάγγελος (παρ.), 177, 177₁, 199
 Μιχαὴλ Δαμασκηνός, 199
 Μιχαὴλ δεσπότης 'Ηπείρου, 36
 Μιχαὴλ Δ' Παφλαγών, 33₄, 34₂
 Μιχαὴλ Ε' Καλαφάτης, 34₂
 Μονή: 'Αγία Μονὴ Ναυπλίου, 87, 90, 149, 216
 » 'Αγίας Λαύρας Αἰγιαλείας, 76
 » 'Αγίου Γεωργίου Μαγγάνων, 35, 35₆
 » 'Αγίου Παντελεήμονος ('Αθω), 37, 178 συν. σημ. σ. 177
 » 'Αντιφωνητοῦ, 235
 » Βατοπεδίου ('Αθω), 83, 178 συν. σημ. σ. 177
 » Δαφνίου, 33, 37₁, 55, 121, 125, 126 συν. σημ. σ. 125, 127, 129, 170₁, 183, 194, 216, 235
 » Δομποῦς, 3₃, 227
 » Ζωγράφου ('Αθω), 83
 » Μεγίστης Λαύρας ('Αθω), 9, 10, 83, 84, 84₄
 » Μεταμορφώσεως Σωτήρος εν Βοιωτίᾳ, 27
 » Μπάτσκοβο (Βουλγαρίας), 170₁
 » Νέα Μονὴ Χίου, 15, 31₆, 33, 33₄, 34 συν. σημ. σ. 33, 35, 125, 125₃, 126 συν. σημ. σ. 125, 127, 233, 233₃
 » 'Οσίου Λουκά Φωκίδος, πολλαχοῦ
 » 'Οσίου Μελετίου Κιθαιρωνος, 225, 242
 » Παντανάσσης 'Αθηνῶν (Μοναστηράκι), 2
 » Πετράκη, 193, 194
 » Φιλοθέου ('Αθω), 84, 84_{2,4}
 Μπαλάνος Ν., 110
 Μπούσγοι Β., 86
 Μυροφόροι (παρ.), 202
 Μυστικός Δεῖπνος (παρ.), 202

Ναθαναήλ, μοναχός, 82, 86

Ναός Ἀγίας Αἰκατερίνης, 195

- » Ἀγίας Βαρβάρας (Παναγίας), 7, 8, 16, 18, 23, 25₂, 29, 30, 41₂, 47, 48, 49₁, 85, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 103, 105, 105₁, 106, 110, 115, 116, 119, 122, 149, 151, 154, 155, 159, 160, 160₁, 161, 162, 166, 170, 171, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 191, 193, 194, 196₁, 201, 205, 207, 213, 220, 247
- » Ἀγίας Σοφίας Κιέβου, 31, 31₆, 35, 198
- » Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, 35, 94, 108
- » Ἀγίας Σοφίας Μονεμβασίας, 33, 170₁
- » Ἀγίας Φωτεινῆς (παρὰ τὰς Θήβας), 27
- » Ἀγίου Ἀπολλιναρίου in Classe, 130₁
- » Ἀγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου, 130₁
- » Ἀγίου Γεωργίου Συκουσί, 233, 233₃
- » Ἀγίου Ἐλευθερίου (Μικρὰ Μητρόπολις), 116
- » Ἀγίου Ἰλαρίωνος, 235
- » Ἀγίου Μιχαήλ ἐν Κωνσταντινουπόλει, 26₃
- » Ἀγίου Σπυρίδωνος παρὰ τὴν Ἀντίκυραν, 226
- » Ἀγίων Ἀναργύρων ἐν Φωκίδι, 2, 5
- » Ἀγίων Ἀποστόλων Πυργίου, 233, 235
- » Ἀγίων Ἀποστόλων Σολάκη, 116, 193
- » Ἀγίων Ἀσωμάτων 116, 216
- » Ἀγίων Θεοδώρων, 116
- » Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων, 35
- » Εὐαγγελιστρίας Μυστρᾶ, 170₁
- » Θεοτόκου Καλαμωτίσσης, 3₃
- » Θεοτόκου ἐν Παρθενῶνι, 2, 12, 37
- » Καπνικαρέας, 116, 119, 216
- » Κοιμήσεως Θεοτόκου Εὐρυτανίας, 181₁
- » Παναγίας Κρήνας, 233₃, 235
- » Παναγίας Χαλκῆων Θεσσαλονίκης, 170₁
- » Περιβλέπτου εἰς Πολιτικά Εὐβοίας, 19, 19₃, 248
- » Σωτείρας Λυκοδήμου, 31, 31₆, 33, 35, 36, 194, 235
- » Σωτήρος Χριστιάνου Τριφυλίας, 31, 33, 170₁, 194, 216, 235

Νεκτάριος Καμβασηνός, μοναχός, 77, 82, 105, 106

Νεκτάριος Μπένος, ἀρχιμ. μονῆς Ὁσίου Λουκά, 84

Νεκτάριος (Παπᾶ -), 52₁

Νεκτάριος, σκευοφύλαξ, 80, 81

Νεόφυτος, ἐπίσκοπος Ἀταλάντης, 86

Νεόφυτος Β', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 78

Νεόφυτος Ζ', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 79

Νικάνωρ (Παπᾶ -), 52₁

Νικήτας ὁ Τουρκοφάγος (Νικηταρᾶς), 82, 86

Νικηφόρος Οὐρανός, 10, 11, 246

Νικηφόρος Φωκάς, 2 συν. σημ. σ. 1, 9, 10

Νικόδημος Ἡλιάδης (ἡγούμενος Μονῆς Ὁσίου Λουκά), 110

Νικόλαος Ε', Πάπας Ρώμης, 83

Νιπτήρ (παρ.), 113, 125₃, 132, 133, 134, 202, 207

Νόβο Φραγκίσκος, 110

Νταβέλης, 108

Ὁθων, Βασιλεύς, 89, 92, 97, 98, 100

Ὁθων Δελαρός, 36

Ὁσίος Λουκάς ὁ Στειριώτης, πολλαχοῦ

» Μελέτιος, 32

» Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, 10, 10₃, 32, 32₂, 136, 205

» Φιλόθεος, 185₁

Παγκράτιος (συμμοναστής Ὁσίου), 1₁, 7, 178

Παγκράτιος, μοναχός, 213

Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν (παρ.), 199

Παναγία [Παρθένος, Θεοτόκος] (παρ.), 77, 107, 132, 141, 145, 146, 147, 196, 199, 200

— Ἀριστοκρατοῦσα, 185, 256

— Βρεφοκρατοῦσα, 188₁, 197, 212, 256

Παντοκράτωρ (παρ.), 196, 199

Παρθένιος, ἡγούμενος Μονῆς Ὁσ. Λουκά, 78, 80

Παρθένιος (Παπᾶ -), 65

Παρθένιος, μοναχός, 86

Παρθενών, 12

Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, 78

Πεντηκοστή (παρ.), 113, 124, 125, 125₃, 140

Περιτομή (παρ.), 77, 107

Πέτρος (υἱὸς καὶ διάδοχος τσάρου Συμεών), 5

Πέτρος Κουρτεναί, αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως, 37

Πέτρος ὕμνογράφος, 245, 246, 247

Πλατυτέρα (παρ.), 124, 125₃, 140

Πόθος στρατηγός, 6

Προδοσία (παρ.), 125₃

Προφήται (παρ.), 77, 107, 199

Ροβέρτος, υἱὸς Πέτρου Κουρτεναί, 37, 83

Ρογήρος Β', 27

Ρουπένης, 12

Ρωμανὸς Β', 6, 9, 10, 36

Ρωμανὸς Γ', Ἀργυρός, 34₂

Ρωμανὸς ὁ Λακαπηνός, 5, 6, 30

Ρωμανοῦ τάφος, 19

Σάββας (Παπᾶ -), 52₁

Σαμουήλ, τσάρος τῶν Βουλγάρων, 10, 11

Σαρακηνοί, 1₂, 2 συν. σημ. σ. 1, 8, 9, 29

Σιαμπᾶν, δικαστὴς Λεβαδείας, 56

Σίμος (Παπᾶ -), 78

Σλαῦοι, 6₈

Σταύρωσις (παρ.), 113, 125₃, 132, 196, 202

Στέφανος (πατήρ Ὁσίου Λουκά), 2

Συμεών, μοναχός, 62

Συμεών, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 41 συν. σημ. σ. 40

Συμεών, τσάρος τῶν Βουλγάρων, 4, 4₁, 5, 6₈

Συνέσιος, Μητροπολίτης Θηβῶν καὶ Λεβαδείας, 84

Σωτήρ (παρ.), 77

Σωφρόνιος, μοναχός, 62, 62₁

Schaubert ἀρχιτέκτων, 96, 100

Τιμόθεος (Παπᾶ -), 65

Τουρκαλβανοί, 87

Τοῦρκοι, 39, 41 συν. σημ. σ. 40, 67, 72, 77, 82, 83, 86, 107, 108, 110, 111, 112, 120, 121, 135, 195, 226.

Ὑπαπαντή (παρ.), 107, 113, 135, 141, 143, 202

Ὑψηλάντης Δ., 87

Φιλόθεος, ἡγούμενος Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ, 185, 256, 257

Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (παρ.), 213

Φράγκοι, 32, 37, 37, 38

Χακήμ, Χαλίφης, 35

Χριστός (παρ.), 77, 107, 108, 132, 134, 141, 139, 145, 196, 199, 202

Χριστὸς Ἑμμανουήλ, 196

Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, 113, 131, 202, 203

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- ἄβαξ, 18, 238
 ἀγίασμα, 70
 ἀγκών, 216
 ἀέτωμα, 170, 171, 172, 213
 ἀκιδιογραφήματα, 37
 ἀμφικίων διαχωριστικός, 212
 ἀναθύρωσις, 49₁
 ἀναστήλωσις Τέμπλου, 110
 ἀναστήλωσις Τραπεζίης, 49 συν. σημ. σ. 47, 56, 67, 209 κ.έ.
 ἄνδρον (ταράτσα), 188
 ἀντηρίδες, 56, 56₁, 72, 73, 74, 85, 95, 96, 111, 120, 194, 194₂, 207, 208, 209, 233, 240, 241
 ἀντιβασιλεία, 89, 89₁, 90
 ἄντυξ, 139, 143, 201
 ἀργολιθοδομή, 171
 ἀρμός, 70, 148, 155, 166, 183
 ἄρουλα, 222
 ἀσπίς, 33, 202, 233
 ἀχούριον, 60
 ἀψίς, 136, 137, 138, 139, 140, 194, 204, 205, 216 — τυφλή, 216

 βῆμα Ἱερίον (Ἱερόν —), 41, 47, 85, 123, 194, 201, 204, 207₁, 233, 235
 βορδοναρείον, 41, 47, 85, 123, 219, 223

 γηρωτροφεῖον, 35
 γράμμα συνοδικόν σιγίλλιδες, 78, 90
 γυναικωνίτης βλ. ὑπερῶν

 δεξαμενή, 52, 64, 68, 70, 71, 85, 216, 218, 224
 διακονικόν, 19, 173, 201, 205, 235
 διάταγμα βασιλικόν, 90, 90₂, 97, 99, 100
 διάταγμα Ἱ. Καποδίστρια, 87, 88
 διάταγμα σουλτανικόν, 41, 58
 δίπτυχον, 205

 ἑγγραφον (-α), 39, 41, 49, 55, 57, 58, 60, 62, 62₁, 64, 65, 66, 67, 72, 78, 79, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 101, 103
 ἐγκόλιον, 140
 ἐξωνάρθηξ, 37₁, 52, 54₁, 55, 74, 79, 85, 94, 110, 170₁
 ἐπιγραφή, 16, 25, 27₄, 28, 33₂, 49₁, 61, 62, 66, 77, 79, 80, 81, 82, 177, 199, 212, 219
 ἐπίκρανον, 215

 ἐπιστύλιον (τέμπλου), 17, 18₁, 19, 23, 103, 110, 133, 224, 235, 236, 237, 247
 ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως Τραπεζίης, 213
 » συντηρήσεως Μονῆς, 39
 ἐρημητήριον, 178
 ἑστία, 41, 45, 122, 224
 ἑσωνάρθηξ, 235
 εὐκτήριον ἱερόν, 7, 19, 25, 25₂, 29, 178, 179, 180, 181, 183, 196₁, 201, 237, 247

 ζώνη λοξόμητος (κορνίζα), 155, 249, 256

 ἡμιχώνια, 48 συν. σημ. σ. 47, 77, 107, 107₃, 143, 233
 ἡσυχαστήριον, 1₁

 θολοδομία, 162
 θόλος 33, 43, 57, 65, 68, 70, 76, 85, 86, 92, 93, 94, 103, 104, 105, 108, 109, 111, 115, 121, 124, 149, 166, 180, 194, 201, 202, 209, 210, 212, 216, 218, 219, 222, 223, 230₁, 233
 θύρα τοξωτή, 188, 198
 θυρίδες τοξωταί, 95, 96, 105₁, 108, 109
 θωράκιον, 17, 18, 19, 23, 37₁, 204, 207, 207₂, 208, 209, 215, 224, 237, 238

 καμάρα, 76, 139, 140, 141, 142, 194, 202
 κελλίον, 7, 19, 25, 41, 43, 45, 72, 79, 85, 87, 123, 178, 179, 181, 183, 210, 220, 223
 κεράμωσις στέγης (ἐπικεράμωσις, ἀνακεράμωσις), 95, 119, 121, 122
 κῆπος (περιβόλι), 41, 47
 κιβώριον, 202, 248, 253
 κιγκλῖς, 1₁
 κιλλίβας (-ντες), 162, 202, 216
 κινστέρινα βλ. δεξαμενή
 κιονίσκος διαχωριστικός, 55, 74, 116, 133, 209, 212
 κιονόκρανον, 17, 18, 18₁, 19, 116, 133, 183, 216, 227, 249 — κορινθιακόν, 190, 238, — διάτρητον, 213
 κιονοστοιχία, 216
 κίων (-ονες), 65, 190, 194, 216, 222, 233, 235, 242
 κλίβανος, 41, 47, 110
 κλίτος (-η), 16, 33, 41 συν. σημ. σ. 40
 κόγχη διακονικοῦ, 143, 205, — ἡμιεξαγωνική, 235, — ἡμικυκλική, 205, — ἱεροῦ, 49₁, 201, — ἱεροῦ

- ὁρθογώνιος, 230, 230₄, — κρύπτῃς, 201, — Τραπέζης, 212, 213, 216, 220, 224, — τρίπλευρος, 209, 212, 215
- κονίαμα, 70, 112, 121, 129, 143, 145, 151, 155
- κόσμημα ἑξεργον, 224, 235, 236, 237, 247
- κουμπές, βλ. θόλος
- κουρασάνι, βλ. ὑδραυλικὸν κονίαμα
- κουφικὴ διακόσμησις, 18, 19, 23, 23₃, 147, 148, 151, 154, 155, 159, 171, 174, 177, 183, 188, 191, 193, 194, 202, 237, 247
- κρήνη, 60, 64, 85
- κρύπτῃ, 19, 37, 124, 181, 183, 185, 190, 196₂, 281_{1,4}, 202, 203, 205, 248, 257
- κρύπτῃ παραλαυρίου μονῆς Ὁσ. Λουκᾶ, 228, 233
- κύκλιον, 204
- κῶδιξ ὑπ' ἀρ. 153 Συνοδικῆς Βιβλ. Μόσχας, 26
- κωδωνοστάσιον, 37, 47, 48, 48 συν. σημ. σ. 47, 52, 64, 68, 70, 71, 74, 110, 215, 220, 224
- λειψανοθήκη, 84, 84₂, 183, 185, 197, 197₃
- λείψανον Ὁσίου Λουκᾶ, 82, 83, 84, 84_{2,4}, 179, 183, 190, 191
- ληνός (πατητήρι), 218, 219, 248, 254, 256, 257
- λιτὴ τῆς Παναγίας, 103, 110, 151, 154, 155, 159, 161, 162, 166, 170, 171, 185, 188, 190, 194, 207₁
- μαγειρεῖον βλ. ἐστία
- μαρμαροθέτημα (-τήματα), 197, 207₁
- μάρμαρον — εἶδη μαρμάρου, 204, 205, 249
- μανσωλεῖον βλ. κρύπτῃ παραλαυρίου
- μολυβδοεπιστέγασις, 104, 105, 106
- μοναστικὴ κοινότης, 7, 16
- μωσαϊκόν (-ά), 30, 106, 108, 112, 114
- ναῖσκος νεκρικός, 230
- νάμα, 7
- νάρθηξ, 25, 33, 37, 40₂, 110, 114, 131, 135, 170₁, 179, 180, 204, 208
- νάρθηξ παραλαυρίου, 233
- ναῦδριον ὀκταγωνικόν, διώροφον παρὰ τὴν Ἀντίκυραν, 226 κ. ἐ. — ἐν τῷ ὀρόφῳ, 233, 236, 238, 241, 242, — ἐν τῷ ἰσογείῳ, 228, 230, 233, 240, 241, 242
- νησιωτικοῦ τύπου ναοί, 233, 233₂
- νοσοκομεῖον μονῆς, 49 συν. σημ. σ. 47, 85, 219, 222
- Ξενών, 7, 35, 43, 45, 46, 56, 60, 61, 62, 65, 85, 110
- ὀκταγωνικοῦ τύπου ναοί (ἀπλοῖ), 3₃, 31, 31₈, 33, 47₂, 183, 193, 226, 227, 228, 230, 233, 235, 240 — σύνθετοι, 233
- Ὁκτάτευχος Βατικανοῦ, 177₁
- » Βατοπεδίου, 177₁
- » Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, 177₁
- » Σεραγίου Κωνσταντινουπόλεως, 177₁
- ὀπτοπλινθοδομή, 208
- ὀπτόπλινθος (-οι), 70, 115, 119, 162, 166, 205, 207, 213, 233, 240
- ὀρθομαρμάρωσις, 25, 37, 40₂, 41 συν. σημ. σ. 40, 109, 121, 143, 147, 174, 177, 179, 183, 185, 191, 198, 199, 204, 248, 249, 254, 255, 256₂
- ὀρθοστάτης, 224
- πανοπλία φραγκικὴ, 37₁
- παράθυρον δίλοβον, 74, 140, 172, 172₂, 188, 194, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215
- μονόλοβον, 172, 208, 209, 213
- πολύλοβον, 193
- τοξωτόν, 59, 213, 216, 218, 224, 233
- τρίλοβον, 55, 74, 76, 194, 201, 207, 208, 209, 248
- παρεκκλήσια καθολικοῦ Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ, 48 συν. σημ. σ. 47, 177, 181, 188, 190, 191, 195, 195₁, 196, 196_{1,2}, 197, 197₂, 198, 199, 204, 248, 253, 255, 257
- πατριαρχικὸν μοναστήριον, 78
- περίβολος (περιτοίχισμα), 49 συν. σημ. σ. 47, 56, 58, 61, 62, 64, 68, 85, 106, 170, 223
- πασσός (-οί), 49, 59, 110, 213, 215, 218, 223, 235
- πλαίσια διάτρητα, 77
- πρόθεσις, 19, 77, 81, 188, 199, 235
- προσκυνητῆριον, 34, συν. σημ. σ. 33, 180, 181, 183, 185, 188₁, 190, 191, 197, 197₂, 207₁, 248, 248₂, 249, 253, 255, 256, 257
- πτωχοκομεῖον, 35
- πύλη, 37, 46, 86, 115
- πυλών, 123, 215
- «πύργος Ἀνδρούτσου» (κυκλοτερής), 220
- πύργος τετράπλευρος, 41, 47, 48 συν. σημ. σ. 47, 219, 220, 223
- ρύαξ, 41, 47, 49, 52
- σεμνεῖον, 8
- σιγίλλιον πατριαρχικόν, 39, 40, 78, 79, 85
- σκεύη ἱερά, 86, 87
- σκευοφυλάκιον, 170, 170₁
- σκηνὴ ἀσκητικὴ, 5
- σολέμνιον, 10, 10₁
- σταῦλος βλ. βορδοναρεῖον
- σταυροθόλιον (-α), 75, 114, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 143, 144, 145, 147, 162, 166, 173, 185, 185₁, 188₁, 190, 194, 196, 196_{1,2}, 197, 197₂, 202, 203, 204, 204₁, 207₁, 218, 235, 248, 253
- σταυροπηγιακὸν μοναστήριον, 78
- σταυρός (παρ.), 37₁, 196
- σταυρόσχημοι ναοί, 7, 25, 180, 183
- στερέωσις κτηρίου καθολικοῦ, 204
- ναοῦ τῆς Παναγίας (Ἀγίας Βαρβάρας), 110, 123
- πυλῶνος, 220
- τοιχογραφίων καθολικοῦ καὶ κρύπτῃς, 195, 203
- φωτανάματος, 220
- ψηφιδωτῶν, 123, 124, 124₁, 125_{2,3}, 126 συν. σημ. σ. 125, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134,

135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 162
 στερεωτικά εργασία εις Ἅγιον Νικόλαον στὰ Καμπιά, 91₂
 στερεωτικά εργασία μονῆς, 39, 58, 123
 στηθάριον (-α), 126, συν. σημ. σ. 125, 129, 132, 136, 137, 138, 141, 143, 144, 195, 196, 197, 202, 203, 204, 204₁
 στήλη ἐπιτύμβιος, 49₁, 219
 στρά, 43, 43₁, 68, 70, 70₁, 95, 180, 190
 συναξάριον, 16
 σύνθρονον, 204, 205
 σωφρονιστήριον, 41
 ταινία ὀδοντωτή, 55, 147, 148, 154, 173, 193, 194, 214, 215
 τάφος Ὁσίου, 1₁, 7, 8, 16, 19, 23, 25, 79, 84, 178, 179, 180, 183, 185, 190, 201
 τεῖχος Ρουπένη, 12
 τέμενος θεῖον, 8
 τέμπλον, 3₁, 16, 17, 18, 19, 102, 103, 110, 143, 204, 235, 237, 242, 247, 248
 τετρακιδόνιοι ναοί, 16, — σύνθετοι σταυροειδεῖς τετρακιδόνιοι, 193, 194, 195
 τοιχογραφία (-αι), 81, 86, 107, 109, 114, 124, 142, 143, 147, 148, 174, 177, 185, 188, 188₁, 191, 195, 195₁, 196, 197, 198, 199, 201, 201₁, 202, 208, 226, 256
 τοιχοποιία πλινθοπεριβλήτος, 55, 147, 148, 151, 154, 159, 160, 171, 172, 173, 174, 188, 191, 238, 242
 τόξον, 37₁, 43, 64, 77, 86, 113, 120, 121, 131, 135, 136, 141, 142, 143, 148, 149, 151, 154, 162, 166, 174, 185, 194, 195₁, 202, 204, 213, 216, 218, 248
 τοξοστοιχία, 161, 216
 » ἀξονική, 216

τοξωτὸν ἄνοιγμα, 70, 188
 Τράπεζα, 41, 45, 49 συν. σημ. σ. 47, 49, 49₁, 52, 56, 59, 65, 67, 74, 85, 209, 210, 212, 213, 214₁, 215, 216, 218, 219, 224
 τραπεζαρία βλ. Τράπεζα
 τριβήλον, 144, 162, 177, 213, 214, 216
 τρίγωνον σφαιρικόν, 140, 142
 τρίλοβον ἄνοιγμα, 75
 τρουῖλος, 48 συν. σημ. σ. 47, 57, 76₃, 77, 85, 101₅, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 114, 115, 116, 119, 122, 136, 138, 141, 209, 210, 213, 233, 240
 τύμπανον, 109, 144, 145, 147
 ὕδραγωγεῖον, 70, 85, 110
 ὑδραυλικὸν κονίαμα, 216
 ὑδρορρόη, 116, 119
 ὑπερθυρον (πρέκι), 68, 214, 224, 225
 ὑπερῶνον, 33, 37, 154, 155, 159, 170, 179, 179₃, 180, 191, 200, 201, 204, 208
 φεγγίτης διάτρητος, 188, 188₂, 207, 209, 214
 φουρνικόν, 48 συν. σημ. σ. 47, 49 συν. σημ. σ. 47
 φρέαρ, 41, 47, 52
 φωτάναμα, 115, 123, 220, 221, 223
 χαράγματα, 37, 40_{2,3}
 χειρόγραφον Βιβλ. Βατικανοῦ (Pal. Gr. 431), 177₁
 χρυσόβουλλον, 10, 34 συν. σημ. σ. 33
 ψηφιδωτὸν (-ά), 15, 29, 30, 31, 31₆, 32, 32₁, 35, 57, 76₃, 77, 85, 86, 106, 107, 109, 112, 113, 114, 119, 120, 121, 125, 129, 149, 174, 185, 195, 198, 199, 201₂, 256, 258
 ψηφίς (-ίδες), 119, 120, 126, 127, 128, 130, 136, 140, 205

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικὼν	Σελίς
1. Ἰδιόχειρον ἀπόσπασμα ἐκ τῶν ὁδοιπορικῶν τοῦ περιηγητοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶ- νος, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτίσθη ἐπὶ Κων- σταντίνου Μονομάχου	14
2. Κιονόκρανον τέμπλου εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐκσκαφάς	17
3. Κιονόκρανα τέμπλου ἐκ τοῦ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι Μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος	18
4. Ὁσιος Λουκᾶς Ἀλιβερίου. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου	18
5. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς εὐρεθείσης κατὰ τὰς ἐκσκαφάς	18
6. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὰ ἐπιπεδόγλυφα ἐπὶ τῆς πλακὸς τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ρωμανοῦ	19
7. Περίβλεπτος Πολιτικῶν Εὐβοίας. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου, ἐντει- χισμένου εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ	19
8. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος κατὰ τὰς ἐκσκαφάς	20
9. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος κατὰ τὰς ἐκσκαφάς	20
10. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος κατὰ τὰς ἐκσκαφάς. Τὰ κουφικὰ ταῦτα κοσμήματα, τὰ ὅποια πλαισιώνουν τὸ θωράκιον, εἶναι ὁμοιό- τατα μὲ τὰ κουφικὰ κοσμήματα τῆς ζώνης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.	21
11. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ τόξου. Τὸ τρίτον δεξιὰ τεμάχιον ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἐκσκαφάς. Τὰ κουφικὰ κοσμήματα τοῦ τόξου τούτου εἶναι ἐπίσης ἀκριβῶς ὅμοια μὲ τὰ κουφικὰ κοσμήματα τῆς ζώνης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας	21
12. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὸν γλυπτὸν κόσμημα θωρακίου εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐκσκαφάς.	22
13. Ὁσιος Λουκᾶς. Κουφικὸν γλυπτὸν κόσμημα μετὰ ζεύξεως, εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐκσκαφάς.	22
14. Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ, Ναὸς Παναγίας. Κουφικὰ ἀνάγλυφα τῆς ζώνης τοῦ ἱεροῦ	22
15. Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν. Θωράκιον μὲ κουφικὰ ἀνάγλυφα	22
16. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ μοναχοῦ Γρηγορίου ἐπὶ δύο μικρῶν μαρμαρίνων πλακῶν ὕψηλὰ (3.15 μ.) ἐπὶ τῶν πλαγίων παρείων τῶν παραστάδων, τῶν ἐκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν θύρας τοῦ νάρθηκος	24
17. Ἡ ἄλλη ἐπιγραφή ὕψηλὰ (3.48 μ.) ἐπὶ δύο πλακῶν, ἐσωτερικῶς καὶ ἐκατέρωθεν τῆς μεσαίας θύρας εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναόν	24
18. Βυζαντινὴ ἔμμετρος ἐπιγραφή ἀναφέρουσα «Θεόδωρον τὸν πρὶν Θεοδόσιον»	28
19. Σχεδιογράφημα τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Ρώσου μοναχοῦ καὶ περιηγητοῦ Barskij κατὰ τὸ ἔτος 1745 ὅτε οὗτος ἐπεσκέφθη τὴν μονήν	42
20. Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ. Τομὴ καὶ κάτοψις παλαιῶν κελλίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς	43
21. Τὰ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διώροφα παλαιὰ κελλία μετὰ τῶν ἄνωθεν αὐτῶν νεω- τέρων κατοικιῶν	44
22. Νοτία ὄψις τῆς μονῆς μὲ τὰς νεωτέρας κατοικίας ἄνωθεν τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς, τὴν ὁποίαν εἶχον αὐταὶ τελείως ἐξαφανίσει.	46

23.	Ἀνατολική πλευρά τῆς μονῆς. Τοξωτή θύρα τοῦ Βορδοναρείου με ἀρχαίους δόμους ὡς παραστάδας καὶ τόξον τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας	46
24.	Τὸ παρὰ τὴν νοτίαν πύλην κωδωνοστάσιον (ἀρχαῖος πύργος) τοῦ ὁποίου τὸ κατώτερον τμήμα κατεσκευάσθη με ἀρχαίους δόμους. Διακρίνεται καὶ ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκχωματώσεως	47
25.	Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου, ἔνθα φαίνεται ἡ γέννησις τῆς σχεδὸν ἐπιπέδου χαμηλωμένης ἀσπίδος.	48
26.	Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή	50
27.	Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή	50
28.	Ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή	51
29.	Συνανήκοντα τεμάχια χριστιανικῆς ἐπιγραφῆς	51
30.	Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ (Α) μετὰ τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρθηκος κατὰ Buchon	53
31.	Σχεδιογράφημα τῶν Schultz καὶ Barnsley ἐκ παλαιᾶς ἀπεικονίσεως τὴν ὁποίαν ἀνεῦρον οὗτοι εἰς τὴν μονήν. Διακρίνεται ὁ μεταγενέστερος ἐξωνάρθηξ καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ μεταγενέστερον πρόπυλον	54
32.	Ὁ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ κατασκευασθεὶς πρὸ τοῦ 1460 ἐξωνάρθηξ κατὰ φωτογραφίαν τοῦ O. Wulff	55
33.	Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς ἀποκαλυφθὲν κτήριο (νοσοκομεῖον), ἔνθα ἡ μεγάλη ἐπίχωσις κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζῆς, συγκρατηθεῖσα διὰ τοίχου ἀντιστηρίξεως	59
34.	Ἐπιγραφή ἀναφέρουσα ἐπισκευὰς τοῦ καθολικοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1622	61
35.	Ἡ εἰς τὴν δυτικὴν αὐλὴν παλαιὰ κρήνη. Κάτοψις καὶ τομή	63
36.	Παλαιὰ κρήνη εἰς τὴν δυτικὴν αὐλὴν ἔναντι τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ	64
37.	Ἐπιγραφή εὑρεθεῖσα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τῆς Τραπεζῆς, ἡ ὁποία ἀναφέρεται ἴσως εἰς ἐπισκευὰς αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1674	66
38.	Παλαιὰ δεξαμενὴ εἰς τὸ ἰσογεῖον τοῦ κωδωνοστασίου μετὰ τῶν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὑδραγωγῶν στοῶν ΑΒΓΔΕ	69
39.	Ἡ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κωδωνοστασίου νεωτέρα δεξαμενὴ (εἰκ. 38, Ζ), ἔνθα διακρίνονται καὶ οἱ ἀρχαῖοι δόμοι	71
40.	Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ καθολικοῦ ἔνθα διακρίνεται τοιχισμένον τὸ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοξωτὸν ἄνοιγμα	73
41.	Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοιχισμένον δίλοβον παράθυρον τοῦ ἰσογείου τοῦ καθολικοῦ, τὸ ὁποῖον φέρει δύο μικρὰς πολεμίστρας	75
42.	Ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς εὑρεθεῖσα εἰς τὸ δάπεδον τοῦ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ χώρου, ἔνθα εὐρίσκεται ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου	80
43.	Ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνου διαχωρίσματος παραθύρου	81
44.	Ὁ παλαιὸς τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως ὑπὸ τοῦ καθηγ. Ἀ. Ὁρλάνδου (φωτ. Ἀ. Ὁρλάνδου)	114
45.	Ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν ριζικὴν στερεώσιν του (φωτ. Ἀ. Ὁρλάνδου).	115
46.	Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὡς εἶναι σήμερον μετὰ τὴν μεταγενεστέραν μετασκευὴν τοῦ ἄνω μέρους αὐτοῦ	116
47.	Τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἀριστερὰ ὡς εἶναι σήμερον μετὰ τὴν μεταποίησιν. Δεξιὰ ὡς ἦτο ἀρχικῶς	117
48.	Ὁ μεταμορφωθείς τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετὰ τὰ κτισθέντα δι' ὀπτοπλίνθων τριγωνικὰ τμήματα μεταξὺ τῶν μαρμαρίνων τόξων τῶν παραθύρων καὶ τὴν ὀδοντωτὴν ὀριζόντιον στέψιν	118

Εικὼν	Σελίς
49. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Αἱ στέγαι τοῦ μνημείου μετὰ τὰ ἐπ' αὐτῶν φυτὰ, αἱ ρίζαι τῶν ὁποίων προεκάλουν τὴν πτώσιν τῶν ψηφιδωτῶν	120
50. Ἡ στέγη τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μετὰ τὰ ἐπ' αὐτῆς κατὰ παλαιότερας ἐπι- σκευὰς συσσωρευθέντα χρώματα	121
51. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Αἱ στέγαι τοῦ μνημείου πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀποκα- ταστάσεως	122
52. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Αἱ στέγαι μετὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως αὐτῶν.	123
53. Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Τὰ τρία στρώματα τῶν κονιαμάτων. Τὸ πρῶτον ἀρι- στερὰ ἐπεκολλᾶτο ἐπὶ τοῦ τοίχου, τὸ μεσαῖον ἐτίθετο ἐπὶ τοῦ πρώτου καὶ τὸ τρίτον ἔφερε τὰς ψηφίδας	126
54. Ἄνω, οἱ σιδηροὶ ἥλοι, οἱ ὅποιοι ἐτίθεντο μετὰ τῶν δύο πρώτων κονιαμάτων καὶ τοῦ τοίχου. Κάτω ἀριστερὰ, αἱ μεγάλαι τεχνηταὶ ψηφίδες (σφήνες)· δεξιὰ, τεμάχια τεχνητῶν ἐξ ὑαλομάζης ψηφίδων, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπεκόπτοντο αἱ μικραὶ ψηφίδες	127
55. Ἡ ἐπὶ τοῦ τρίτου κονιαμάτος καὶ πρὸ τῆς τοποθετήσεως τῶν ψηφίδων ζωγραφη- θεῖσα κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ τοῦ Γουρνικιώτη ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν κυρίως ναὸν βορείου σταυροθολίου	128
56. Τὸ καθολικὸν μετὰ τὰ παράθυρα κτισμένα. Ἐμπροσθεν, ἡ Τράπεζα μετὰ τὸν βομ- βαρδισμόν	133
57. Τὸ βόρειον παράθυρον τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ, ἔνθα διακρίνεται, ἄνω, τμήμα τοῦ ὀπισθεν μέρους τῶν ψηφίδων τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτήρος, τὸ ὁποῖον μετὰ τὸν βομβαρδισμόν ἐστερεώθη προχείρως	134
58. Τὸ βόρειον παράθυρον τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν του .	135
59. Λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν κυρίως ναὸν μικροῦ βορείου σταυροθολίου, πρὸ τῆς στερεώσεως. Ἡ δεξιὰ χεὶρ τοῦ ἁγίου Μαξίμου μετὰ τὸν σταυρὸν ἦτο τελείως ἀφανής, ὁ δὲ ἀριστερᾷ δυτικὸς τομεὺς εἶχεν ἀποσπασθῇ ἐκ τοῦ σώματος τοῦ σταυροθολίου	137
60. Τὸ κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ καθολικοῦ καὶ ὑπὸ τὴν ἄντυγα τῆς νοτίου ἀψίδος ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν κόσμημα κληματίδος	139
61. Πλήθος σιδηρῶν καὶ ξυλίνων σφηνῶν, τεμαχίων ξύλων καὶ πετάλων εὐρεθέντων ἐντὸς τῶν ῥωγμῶν τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ	141
62. Ὁ βόρειος τομεὺς τοῦ σταυροθολίου τοῦ διακονικοῦ μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ στη- θαρίου τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου. Διακρίνεται ἡ κακὴ κατάστασις τῶν κονιαμά- των ὡς καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου στρώματος σχηματισθεῖσαι διὰ μυστηρίου κοιλότητες	144
63. Ἡ ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ παραστάσις τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης. Ἀριστερὰ τῆς Παναγίας ἡ ἀπο- καλυφθεῖσα ὀπισθεν τοῦ χρυσοῦ βάθους πλινθοπερίβλητος μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐα	146
64. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ. Τὸ ἀποκαλυφθὲν, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, κάτω ἀριστερὰ τμήμα τόξου πάχους μιᾶς πλίνθου μετὰ τὴν καμπύλην ὀδοντωτὴν ταινίαν. Δεξιὰ δια- κρίνεται ὁ ἄρμος μετὰ τὸν τόξον καὶ τῆς τοιχοποιΐας μετὰ τὴν ὁποίαν ἐφράχθη μεταγενεστέρως	147
65. Λεπτομέρεια τῆς ὑπὸ τὸ χρυσοῦν βάθος τῆς Παναγίας ἀποκαλυφθείσης πλινθοπε- ριβλήτου μετὰ κουφικοῦ κοσμήματος τοιχοποιΐας	148

66. Λεπτομέρεια τοῦ ὑπὸ τὸ χρυσοῦν βάθος τῆς Παναγίας ἀποκαλυφθέντος κουφικοῦ κοσμήματος 149
67. Κάτοψις τῶν δύο ναῶν. Τὸ καθολικὸν καταλαμβάνει τμήμα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἡ πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας κατασκευὴ τῶν σταυροθολίων ἐγένετο ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ. Εἰς τὴν θέσιν **β** καὶ εἰς ὕψος 1.45 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἀπεκαλύφθη ὀπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Εἰς τὴν θέσιν **α** ἡ ἀνατολικὴ θύρα τοῦ ΒΑ. χώρου τοῦ καθολικοῦ 150
68. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πλινθοπερίβλητος μετὰ κουφικῆς διακοσμήσεως τοιχοποιΐα, εὐθὺς ἀμέσως ἔξωθεν τοῦ βορείου τριβήλου τοῦ καθολικοῦ, ἣτις ἀποτελεῖ προέκτασιν τῆς ἰδίας τοιχοποιΐας τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ τοίχου, ὅστις εἰσδύει ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ 151
69. Δεξιὰ, ἡ νοτιά πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τὸ ἀποκαλυφθὲν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων κεραμοπλαστικὸν κουφικὸν κόσμημα σχήματος $\perp\perp$. Ἀριστερά, ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κάτωθεν τοῦ τόξου Προσκυνηταρίου τοῦ Ὁσίου. 152
70. Ἡ ἄνωθεν τῆς δευτέρας θύρας εἰσόδου εἰς τὴν λιτὴν τῆς Παναγίας ἀποκαλυφθεῖσα μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων πλινθοπερίβλητος μετὰ κουφικῶν γραμμάτων τοιχοποιΐα ἐπὶ τοῦ τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπερ εἰσδύει ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ 153
71. Τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸν ΒΑ. χώρον αὐτοῦ. Διακρίνεται τὸ ἄνω σωζόμενον μέρος τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετὰ τὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοποιΐαν καὶ τὰ κουφικὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα συνεχίζονται ἐφ' ὅλου τοῦ νοτίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου αὐτῆς 154
72. Λεπτομέρεια τοῦ παρὰ τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου σωζομένου ἕως ἐκεῖ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας μετὰ τὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοποιΐαν καὶ τὰ εἰς ἀρίστην κατάστασιν διατηρούμενα κουφικὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα συνεχίζονται ὅμοια ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας 155
73. Ὁ νότιος τοίχος τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετὰ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν πλινθοπερίβλητον μετὰ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐαν, ἣτις ἐπεκτείνεται εἰς ὅλον τὸν νότιον καὶ τὸν ἀνατολικὸν τοίχον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Οἱ μὲ διαγράμμισιν εἰς τὴν κάτωψιν τοῖχοι εἶναι τοῦ ἰσογείου οἱ δὲ μετὰ συνεχῆ γραμμὴν εἶναι οἱ τοῖχοι τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ. 156
74. Ἡ ΝΑ. γωνία τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Διακρίνονται κάτω παρὰ τὴν γωνίαν ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τὰ σχήματα $\perp\perp$ κεραμοπλαστικὰ κουφικὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεύρομεν ὅμοια εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τῆς αὐτῆς πλευρᾶς, ἣτις εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ 157
75. Νοτιά πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Δεξιὰ, τὸ ἀνατολικὸν τμήμα μετὰ τὰ κουφικὰ κοσμήματα ὅμοια μετὰ τὰ ἀποκαλυφθέντα εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς αὐτῆς πλευρᾶς, ὅπερ εἰσδύει ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ. Ἄνω δεξιὰ ὑπὸ τὴν στέγην διακρίνονται τὰ κουφικὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ ἴδια μετὰ τὰ εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ καθολικοῦ εὐρεθέντα 158
76. Ναὸς τῆς Παναγίας ΝΑ. ὄψις. Ἡ κάτωθεν τῆς στέγης ζώνη μετὰ τὴν κουφικὴν διακόσμησιν, ἣτις εἶναι προέκτασις καὶ ὁμοία μετὰ τὴν εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ καθολικοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν καὶ ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ 159

77. Τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μὲ τὰ κουφικὰ κοσμήματα καὶ μὲ τὴν μαρμαρίνην ζώνην (κορνίζαν), ἣτις φέρει τὸν ἀνάγλυφον κουφικὸν διάκοσμον τοῦ 10^{ου} αἰ. 160
78. Κουφικὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅμοια μὲ τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς, ὅστις εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ. Διακρίνεται καὶ ἡ λοξότμητος μαρμαρίνη ζώνη μὲ τὰ κουφικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 10^{ου} αἰῶνος 161
79. Ἡ μαρμαρίνη ζώνη τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας μὲ τὴν κουφικὴν διακόσμησιν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος 162
80. Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ βορειοανατολικοῦ χώρου τοῦ καθολικοῦ. Ὁ κατὰ τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἀρμός ἐπαφῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων 163
81. Τομὴ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ βόρειος ὄψις τοῦ καθολικοῦ μὲ τὰ ἄνωθεν τῆς λιτῆς καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παράθυρα Γ καὶ Δ εἰς τὸ τμήμα τοῦ γυναικωνίου, ὅπερ ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Σχέδ. Schultz - Barnsley) 164
82. Ἡ ΝΑ. γωνία συναντήσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Ἄνω εἰς τὸ ὕψος τοῦ γυναικωνίου τοῦ καθολικοῦ διακρίνεται καθαρώτατα ὅτι ὁ βόρειος αὐτοῦ τοίχος ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας 165
83. Ἡ πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοξοστοιχία μὲ τὰ σταυροθόλια, τὰ ὁποῖα κατεσκευάσθησαν ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ. Δεξιὰ, τὰ ἐγκάρσια τόξα καὶ ὁ κιλλίβας συνδέονται ὁργανικῶς μὲ τὸν βόρειον τοίχον τοῦ καθολικοῦ. Ἡ ἐν τῷ ὁρόφῳ κιονοστοιχία εἶναι μεταγενεστέρα 166
84. Τομὴ τοῦ καθολικοῦ κατὰ πλάτος. Τὰ πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πέντε σταυροθόλια (**AB**), τὰ ὁποῖα κατεσκευάσθησαν ὁμοῦ μετὰ τοῦ καθολικοῦ. Εἰς τὴν θέσιν **IN** ἀνευρέθη ὀπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ εἰς ὕψος 1.45 μ. ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Δεξιᾷ τὸ προσκυνητᾶριον μὲ τὴν λειψανοθήκην τοῦ Ὁσίου (Σχέδ. Schultz - Barnsley) 167
85. Ἡ ΒΔ. γωνία συναντήσεως τῶν δύο ναῶν. Ἀριστερά, ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἐξωτερικῶς τοῦ καθολικοῦ. Δεξιὰ, τμήμα τοῦ βορείου τριβήλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ ἀπέναντι τριβήλον. Ἐσωτερικῶς εὐθὺς μετὰ τὸν κιονίσκον εἶναι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. 168
86. Ἄνω, ἐν τῶν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς σταυροθολίων, τὰ ὁποῖα ἀπλῶς ἐφάπτονται αὐτοῦ. Εἰς τὸ βάθος, τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς λιτῆς τριβήλον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ ἀπέναντι τριβήλον τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ 169
87. ΒΔ. ἄποψις τῶν στεγῶν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Δεξιὰ, τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖον καλύπτεται ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸν τοίχον τοῦ ἄνωθεν τῆς λιτῆς χώρου 171
88. Τὸ βόρειον ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Κάτωθεν τῆς στέγης διακρίνονται ὑπολείμματα τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιίας 172
89. Ἡ ΝΑ. ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Εἰς τὴν γωνίαν φαίνεται ἡ εἰς δύο ἄλλεπάλληλα κεκλιμένα πρὸς Νότον ἐπίπεδα κάλυψις τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ 173
90. Ἡ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἔνθα φαίνεται ἡ μεταγενεστέρως κακοτέχνως ἀνακατασκευασθεῖσα κεκλιμένη πρὸς Ἀνατολὰς στέγη, ἣτις καλύπτει τὰ δύο γωνιαῖα διαμερίσματα 174

91. Ἡ Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἀριστερὰ εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν αἱ ἀρχικαὶ στέγαι. Δεξιὰ εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν ἡ μεταγενεστέρως κατασκευασθεῖσα κακότεχνος κεκλιμένη πρὸς Ἀνατολὰς στέγη 175
92. Πιστὸν γραμμικὸν ἀντίγραφον τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Ἀριστερὰ ὁ μαρμάρινος κιονίσκος τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ, ὅστις ἀποκρύπτει τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς 176
93. Ἡ κάτωψις τῆς κρύπτης, ἣτις πιθανώτατα ἦτο τὸ «ἱερὸν εὐκτήριον» σχήματος σταυροῦ, εἰς τὴν θέσιν V ἀριστερά, περιεῖχε τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου, ἐκτίσθη δὲ τὸν 11ον αἰῶνα ὁμοῦ μὲ τὸ καθολικόν 182
94. Λεπτομέρεια τῆς ἄνωθεν καὶ ἐσωτερικῶς τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναὸν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐπὶ δύο μαρμαρίνων πλακῶν ἐπιγραφῆς. Διακρίνεται σαφῶς ἡ δευτέρα χρῆσις τῶν πλακῶν αὐτῶν α) ἐκ τῶν γύρωθεν ἀρμῶν κακῆς ἐφαρμογῆς μὲ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν καὶ β) ἐκ τῶν ἀνωμάλως τεθραυσμένων παρυφῶν 184
95. Συνέχεια τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς, ἣτις ἀναφέρει τὴν «μαρμάρωσιν». Διακρίνονται οἱ γύρωθεν ἀκανόνιστοι ἀρμοὶ προσαρμογῆς 184
96. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ, ὅστις εἶναι τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Βαρβάρας (νῦν Παναγίας). Ἀριστερά, ἡ ὀρθομαρμάρωσις, ὅπισθεν τῆς ὁποίας ἀνευρέθη ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Δεξιὰ, τὸ μετασκευασθὲν ἀρχικὸν τόξον, ἐνθα κατεσκευάσθη τὸ προσκυνητῆριον (λειψανοθήκη) τοῦ Ὁσίου 186
97. Ὁ μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν χώρος (ΑΒΓΔ), τοῦ ὁποίου ἐξωγραφήθη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα μόνον τὸ πρὸς Δυσμᾶς καὶ παρὰ τὸ προσκυνητῆριον διαμέρισμα καὶ ἀπετέλεσε τὸ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ. II = τὸ προσκυνητῆριον (λειψανοθήκη). Θ = ἡ πρὸς Ἀνατολὰς θύρα εἰσόδου 187
98. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς κατὰ χώραν ἀρχαῖος γύψινος μετὰ βυζαντινῆς διακοσμήσεως διάτρητος φεγγίτης εἰς τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ βορείου τοίχου τῆς Προθέσεως τοῦ καθολικοῦ 189
99. Μονὴ Ὁσίου Λουκά. Δεξιὰ, ὁ ναὸς τῆς Παναγίας μὲ τὸ πλῆθος τῶν κουφικῶν κοσμημάτων καὶ τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ μὲ τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων ἰσοῦψεῖς. Ἀριστερά, τὸ καθολικὸν μὲ τὴν αἰσθητὴν μείωσιν τῶν κουφικῶν κοσμημάτων καὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων περιβαλλομένους ὑπὸ τόξων. 192
100. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Σολᾶκη μὲ τὸ πλῆθος τῶν κουφικῶν κοσμημάτων καὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ μὲ τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων ἰσοῦψεῖς ὡς εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά. Ὁ τροῦλλος εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν ἀρχικὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας 193
101. Ἡ κάτωθεν τῶν νεωτέρων κονιαμάτων ἀνευρεθεῖσα διακόσμησις τῶν τοίχων τῶν παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν χώρων τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ 200
102. Σχέδιον τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ καθολικοῦ μὲ τὸν θολωτὸν διάδρομον ὑπὸ τὸ σύνθρονον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη πλῆθος ψηφίδων. Δεξιὰ ὑπόγειος κρύπτη ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ διακονικοῦ 206
103. Ἡ κάτωψις τοῦ ἰσογείου τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νεωτέρων προσθηκῶν 210
104. Τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς ἐπικεκολλημένον μεταγενέστερον θολωτὸν κτίσμα (μαγειρεῖον καὶ ἀποθήκη) 211

Εικὼν	Σελίς
105. Τὸ ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς ἑκκατὰς κάτω τμήμα τοῦ σταυροῦ τοῦ τρούλλου τῆς Παναγίας	212
106. Τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Τραπέζης ἐπικεκολλημένον νεώτερον θολωτὸν κτίσμα	214
107. Ὁ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν πυλὼν τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του. Δεξιᾷ ἢ μεταγενεστέρα κρήνη	215
108. Ἡ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς Τραπέζης καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ καθολικοῦ ὑπόγειος κινστέρνα	217
109. Ἀριστερὰ ὁ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον ἀποκαλυφθεὶς παλαιὸς Πύργος κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀναστηλώσεως. Δεξιὰ διακρίνεται ἡ ἐναρξὶς κατασκευῆς καταλλήλου ξενῶνος	219
110. Ἀποψὶς τῆς ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἑλικῶνος κεκρυμμένης μονῆς ἀπὸ Δυσμῶν. Ἀριστερὰ εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν διακρίνεται ὁ κυλινδροειδὴς πύργος, ὅστις ὑφίστατο μέχρι τοῦ 1889	221
111. Τὸ Φωτάναμα (ΙΓ), ὁ Βορειοανατολικὸς Πυλὼν (ΙΔ), τὸ Βορδοναρεῖον (ΙΕ) καὶ ὁ ἐσχάτως ἀποκαλυφθεὶς παλαιὸς Πύργος (ΙΣΤ)	222
112. Ὁ εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τετράπλευρος Πύργος, ὅστις ἐσώζετο κατὰ τὸ ἔτος 1889 ἐνῶ σήμερον δὲν ὑφίσταται	223
113. Ἐπιστύλιον τέμπλον τοποθετημένον ὡς ὑπέρθυρον εἰς τὴν πρὸς Νότον θύραν τοῦ κωδωνοστασίου	224
114. Σχέδιον τοῦ ἀνωτέρω ἐπιστυλίου	224
115. Ἐπιστύλιον παλαιοῦ τέμπλου ἐντοιχισμένον ὡς ὑπέρθυρον εἰς τὴν θύραν τοῦ παρὰ τὴν κόγχην τῆς Τραπέζης νεωτέρου κτίσματος	225
116. Σχέδιον τοῦ ἀνωτέρω ἐπιστυλίου. Τοῦτο εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὁσίου Μελετίου	225
117. Κάτοψις καὶ τομὴ τῶν ἀνευρεθέντων ἐρειπίων τοῦ ἐν τῷ ἰσογείῳ κτίσματος καὶ τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου. Πέριξ οἱ τοῖχοι τοῦ μεταγενεστέρου σχήματος σταυροῦ ὀχυρωματικοῦ Πύργου. Εἰς τὴν τομὴν διακρίνεται ὅτι τὸ ἰσόγειον κτίσμα ἦτο ἐν μέρει ὑπὸ τὸ ἔδαφος	229
118. Κάτοψις τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου ὡς τοῦτο ἀνευρέθη μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ σωροῦ τῶν χωμάτων. Ἀνω ἢ νοτία ὄψις τοῦ πύργου ὡς ἀπετυπώθη μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐρειπίων	231
119. Κάτοψις τοῦ ἡμιπυργίου ναυδρίου (κρύπτης) μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν τοίχων τοῦ πύργου	232
120. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ	234
121. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἔξωρα κομβία καὶ διακόσμησιν ὁμοίαν μὲ τὴν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ	235
122. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ	236
123. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους διακόσμησιν ὁμοίαν μὲ τὴν τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ	237
124. Θωράκιον τοῦ τέμπλου τοῦ ναυδρίου	237
125. Κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος ἐκ τῶν κίωνων τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου	238
126. Κιονόκρανον εὐρεθὲν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ	238
127. Γραφικὴ ἀποκατάστασις τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου. Διακρίνεται σαφῶς ἡ διαφορετικὴ διὰ μεγάλων πωρολίθων κατασκευὴ τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου κτίσματος	239
128. Ἡ γραφικὴ ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναυδρίου	240

Εικὼν	Σελίς
129. Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναυδρίου	241
130. Ἡ ἐμπροσθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου, μετὰ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν χαλασμένην πλησίον τῶν κιονοκρανῶν	250
131. Ἡ ὀπισθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου	250
132. α. Ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τοῦ καθολικοῦ ὕψους 0.22 μ. μετὰ τὰς σπείρας στρογγύλας. β. Ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τῆς ἐμπροσθίας ὀψεως τοῦ προσκυνηταρίου ὕψους 0.20 μ. μετὰ τὰς σπείρας ὀρθογωνίου. γ. Ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τῆς ὀπισθίας ὀψεως τοῦ προσκυνηταρίου ὕψους 0.26 μ.	251
133. Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης. Διακρίνεται ἡ θέσις τῆς λεκάνης (λειψανοθήκης) στηριζομένης κάτω ἐπὶ κοινῶν μικρῶν λίθων. Ἀριστερὰ φαίνεται κτισμένον μαρμάρινον ἀρχαῖον τεμάχιον μετὰ ἀστραγάλους. Δεξιὰ ἄνω ἡ ὀκταγωνικὴ βᾶσις τοῦ ἄλλοτε ἄνωθεν γυψίνου πυραμιδοειδοῦς καλύμματος	252
134. Κάτοψις τοῦ βορειοανατολικοῦ παρεκκλησίου καὶ τοῦ προσκυνηταρίου μετὰ τῆς λειψανοθήκης. Διακρίνεται τὸ πρὸς Δυσμᾶς καὶ παρὰ τὸ προσκυνητᾶριον διαμέρισμα, ὅπερ διεμορφώθη καὶ ἐξωγραφήθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11 ^{ου} αἰῶνος	254
135. Ἡ παρὰ τὴν πρώτην θύραν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας μεταγενεστέρα παραστάς (τέλους 11 ^{ου} αἰῶνος). Διακρίνεται σαφῶς ὁ ἄρμος ἐπαφῆς καὶ ἡ ἄνωθεν διακόσμησις	255

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Πίναξ 1 Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιον σταυροθόλιον. Ψηφιδωτὸν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. α-β. Πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.
- » 2 Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιος τοῖχος. α. Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως. β. Ἡ ἰδία παράστασις κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως. Μετὰ τὴν ἀποκόλλησιν τῶν ἐτοιμορρόπων ψηφιδωτῶν διακρίνονται αἱ ρωγαὶ τοῦ τοίχου.
- » 3 Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιος τοῖχος. α. Τὸ ἄνωθεν τῆς Ψηλαφήσεως τόξον μὲ τοὺς Ἁγίους Φίλιππον, Θωμᾶν καὶ Βαρθολομαῖον πρὸ τῆς στερεώσεως. β. Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ μετὰ τὴν πλήρη στερέωσιν.
- » 4 Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιον σταυροθόλιον. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Ἀνάστασις πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως.
- » 5 Καθολικόν. Νάρθηξ. α. Ἡ Ἀνάστασις. Μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς παραστάσεως διακρίνονται τὰ μεγάλα ρήγματα. β. Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποκολληθῇ ἐκ τοῦ ἄνωθεν τόξου.
- » 6 Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιον σταυροθόλιον. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Ἀνάστασις μετὰ τὴν πλήρη στερέωσιν αὐτῆς.
- » 7 Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικὸν σταυροθόλιον. α-β. Λεπτομέρεια τῶν στηθαρίων τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 8 Καθολικόν. Νάρθηξ. α-β. Τὸ κεντρικὸν σταυροθόλιον πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν αὐτοῦ.
- » 9 Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικὸν σταυροθόλιον. α-β. Ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 10 Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικὸν σταυροθόλιον. α-β. Τὸ στηθαρίον Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 11 Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικὸν σταυροθόλιον. α-β. Τὸ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σταυροθολίου τούτου στηθαρίον τοῦ Ἁγίου Ἀκινδύνου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 12 Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικὸν σταυροθόλιον. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σταυροθολίου τούτου παράστασις τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμόν.
- » 13 Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Σταύρωσις πρὸ τῆς στερεώσεως.
- » 14 Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. Ἡ Σταύρωσις μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 15 Καθολικόν. Νάρθηξ. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου ψηφιδωτὴ παράστασις τῶν Ἁγίων Εἰρήνης, Αἰκατερίνης καὶ Βαρβάρας πρὸ τῆς στερεώσεως.
- » 16 Καθολικόν. Νάρθηξ. Ἡ ψηφιδωτὴ παράστασις τῶν Ἁγίων Εἰρήνης, Αἰκατερίνης καὶ Βαρβάρας μετὰ τὴν ριζικὴν στερέωσιν αὐτῆς.
- » 17 Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. α-β. Τὸ στηθαρίον τοῦ Ἁγίου Κύρου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 18 Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. α-β. Τὸ στηθαρίον τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

- Πίναξ 19 Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. α-β. Τὸ στηθαρίον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 20 Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. α. Ἡ ἀπαλειφθεῖσα μεταγενεστέρα κακότεχνος τοιχογραφία τοῦ στηθαρίου τοῦ Ἁγίου Δαμιανοῦ. β. Τὰ ἐμφανισθέντα εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ σταυροθολίου κοσμήματα μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἀνωτέρου τοιχογραφίας.
- » 21 Καθολικόν. Νάρθηξ. Ὁ ἐπὶ τοῦ βορείου τοῖχου Νιπτῆρ πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως.
- » 22 Καθολικόν. Νάρθηξ. Ὁ Νιπτῆρ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.
- » 23 Καθολικόν. Νάρθηξ. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ Πέτρου ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτῆρος πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 24 Καθολικόν. Νάρθηξ. α-β. Τὸ ἀριστερὸν τμήμα τοῦ Νιπτῆρος καὶ ὁ κάτωθι τοῦ τόξου τοῦ σταυροθολίου Ἅγιος Λουκάς πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 25 Καθολικόν. Νάρθηξ. Ὁ Νιπτῆρ μετὰ τὴν πλήρη στερέωσιν αὐτοῦ.
- » 26 Καθολικόν. Νάρθηξ. α. Τμήμα τοῦ νοτίου σταυροθολίου καὶ τῶν ἀριστερὰ ἐνδιαμέσων τόξων μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ψηφιδωτῶν. β. Τμήμα τῶν τόξων τοῦ βορείου σταυροθολίου. Ἡ ἐξ ὀπτοπλίνθων κατασκευὴ τῶν εἶχε διαρραγῇ καὶ τὰ ψηφιδωτὰ μόλις συνεκρατοῦντο.
- » 27 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον μικρὸν σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. α-β. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Νίκωνος τοῦ «μετανοεῖται» (sic), πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμόν.
- » 28 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον μικρὸν σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. α-β. Δυτικὴ ὄψις πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν.
- » 29 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. Λεπτομέρεια τοῦ εἰς τὸν ἀνατολικὸν σφαιρικὸν τριγωνικὸν τομέα στηθαρίου τοῦ Ἁγίου Ἀβραμίου πρὸ τῆς στερεώσεως.
- » 30 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. Λεπτομέρεια τοῦ στηθαρίου τοῦ Ἁγίου Ἀβραμίου μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 31 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον μικρὸν σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. α-β. Ὅψις νοτία πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 32 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. α-β. Οἱ κάτωθι τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου ἀσκηταί : Ἅγιοι Εὐθύμιος, Σάββας, Παχώμιος καὶ Θεοδόσιος πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.
- » 33 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Βόρειον σταυροθόλιον ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. α-β. Ὁ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου Ἅγιος Λουκάς ὁ Γουρνικιώτης πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.
- » 34 Καθολικόν. Κυρίως ναός. α-β. Τὸ βόρειον σταυροθόλιον ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ, μετὰ τῶν στηθαρίων τῶν Ἁγίων Μαξίμου, Νείλου, Λωροθέου καὶ Θεοκτίστου, πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 35 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Τὸ βόρειον σταυροθόλιον ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ, μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τῶν ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν τόξον ἀσκητῶν Ἁγίων Ἰλαρίωνος καὶ Ἀρσενίου.
- » 36 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Δυτικὴ ὄψις τοῦ ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ βορείου μικροῦ σταυροθολίου πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως.
- » 37 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Δυτικὴ ὄψις τοῦ ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ βορείου μικροῦ σταυροθολίου μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.
- » 38 Κυρίως ναός. α-β. Ἡ ὑπὸ τὴν βόρειον καμάραν τοῦ τρούλλου παράστασις τοῦ Ἁγίου Γεωργίου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

- Πίναξ 39 Καθολικόν. Κυρίως ναός. α-β. Τὰ κάτωθεν τοῦ σταυροθολίου τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀποκαλυφθέντα κοσμήματα, ἅτινα εἶχον μεταγενεστέρως καλυφθῇ διὰ κονιαμάτων. Ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος α, ὑπὸ τὴν καμάραν, ὁ Ἅγιος Γεώργιος μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 40 Καθολικόν. Κυρίως ναός. Οἱ ὑπὸ τὴν δυτικὴν καμάραν τοῦ τρούλλου στρατιωτικοὶ Ἅγιοι Μερκούριος καὶ Προκόπιος μετὰ τοῦ στηθαρίου τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 41 Καθολικόν. α. Αἱ κάτωθεν τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδος τοῦ τρούλλου στερεωθεῖσαι παραστάσεις τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. β. Αἱ εἰς τὴν ΒΑ. πλευρὰν τῆς Πεντηκοστῆς στερεωθεῖσαι παραστάσεις τῶν Ἀποστόλων ὡς καὶ αἱ κάτωθεν τοῦ θόλου καὶ ἐπὶ τοῦ ΒΑ. σφαιρικοῦ τριγώνου ἐτοιμόρροποι μορφαὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΦΥΛΑΙ.
- » 42 Καθολικόν. α-β. Ὁ κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου στρατιωτικὸς Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 43 Καθολικόν. α. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν παραστάσεων. Τὰ κονιάματα εἶχον ἀποκολληθῇ ἀπὸ τὸ τόξον καὶ ἦσαν ἔτοιμα νὰ καταρρεύσουν ὁμοῦ μὲ τὰ ψηφιδωτά. β. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς καμάρας μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῶν ψηφιδωτῶν.
- » 44 Καθολικόν. α. Ἡ νοτία καμάρα τοῦ τρούλλου κατὰ τὸ στάδιον τῶν ἐργασιῶν ἀποσπάσεως τῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος. β. Ἡ νοτία καμάρα μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῆς παραστάσεως.
- » 45 Καθολικόν. α. Τὸ ἄνω δεξιὰ τμήμα τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τῆς παραστάσεως. Διακρίνεται ἡ κακὴ κατάστασις τῶν κονιαμάτων, τὰ ὅποια εἶχον ἀποκολληθῇ ἀπὸ τὸ τόξον. β. Τὸ αὐτὸ τμήμα τῆς νοτίας καμάρας μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως.
- » 46 Καθολικόν. α. Τὸ μεσαῖον τμήμα τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου πρὸ τῆς στερεώσεως μὲ τὴν κακότεχνον μεταγενεστέραν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Νέστορος. β. Τὸ αὐτὸ τμήμα μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὴν ἀπάλειψιν τῆς μεταγενεστερᾶς τοιχογραφίας.
- » 47 Καθολικόν. α. Ὁ κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου στρατιωτικὸς Ἅγιος Δημήτριος πρὸ τῆς στερεώσεως. β. Ἡ ὀπισθία καὶ ἀντίστροφος ὄψις τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὴν ἀπόσπασίν της.
- » 48 Καθολικόν. α-β. Λεπτομέρεια τῆς ὑπὸ τὴν νοτίαν καμάραν τοῦ τρούλλου παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μὲ τὴν ρωγμὴν εἰς τὸ πρόσωπον, πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 49 α. Τὸ δεξιὸν κάτω τμήμα τῆς νοτίας καμάρας μὲ ὄψιν πρὸς Νότον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀποσπάσεως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. β. Ὁψις τῆς κακῆς καταστάσεως τῆς νοτίας καμάρας πρὸ τῆς στερεώσεως.
- » 50 α. Ἡ εἰς τὸ ΝΑ. ἡμιχώνιον παράστασις τῆς Γεννήσεως μετὰ τὴν στερέωσιν. Ἀνωθεν ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ στηθάριον τοῦ Ἁγίου Αὐξεντίου μετὰ τὴν στερέωσιν. β. Τὸ εἰς τὸ ΝΑ. σφαιρικὸν τρίγωνον τοῦ τρούλλου στηθάριον τοῦ Ἁγίου Αὐξεντίου πρὸ τῆς στερεώσεως.
- » 51 α-β. Ἡ εἰς τὸ ΝΔ. ἡμιχώνιον παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς πρὸ καὶ μετὰ τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν αὐτῆς.
- » 52 Ὑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ Συμεῶνος ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

- Πίναξ 53 Ὑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τῆς προφήτιδος Ἄννης ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς πρὸ καὶ μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν στερέωσίν της.
- » 54 Ὑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ Θεοῦ Βρέφους καὶ τῆς Παναγίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 55 Ὑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ Ἰωσήφ, πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 56 Ὑπαπαντή. α-β. Τὸ μεταξὺ τῶν κίωνων τοῦ κιβωρίου βῆλον καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ Θεοῦ Βρέφους πρὸ καὶ μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν στερέωσιν.
- » 57 Ὑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ κατωτέρου τμήματος τῆς Παναγίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμὸν.
- » 58 Ὑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ σώματος τοῦ Ἰωσήφ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμὸν. Ἡ διάταξις τῶν ψηφίδων καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν τόνων τῶν χρωμάτων δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν ζωγραφικοῦ πίνακος.
- » 59 α-β. Ἡ εἰς τὸ ΒΔ. ἡμιχώριον τοῦ τρούλλου παράστασις τῆς Βαπτίσεως πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 60 Οἱ κάτωθεν τῆς ἄντυγος τοῦ ἄνωθεν τοῦ τέμπλου τῆς Προθέσεως τόξου Ἅγιοι Ἐπίσκοποι Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Γρηγόριος ὁ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ ὁ Κλήμης Ρώμης, μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 61 α-β. Οἱ ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ Ἅγιοι Σπυρίδων, Σίλβεστρος, Κυπριανὸς καὶ Ἀχίλλειος μετὰ τὴν δι' ἀποκολλήσεως στερέωσίν των. γ-δ. Οἱ ὑπὸ τὸν ἄντυγα τοῦ ἄνωθεν τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ τόξου Ἐπίσκοποι Ἱερόθεος, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Φιλόθεος καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 62 α. Τὸ βόρειον τμήμα τοῦ σταυροθολίου τοῦ διακονικοῦ μετὰ τὴν δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως στερέωσιν τῶν ἐτοιμορρόπων στηθαρίων αὐτοῦ. β. Τὸ στηθάριον τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησίν του.
- » 63 Τὸ νότιον σταυροθόλιον τοῦ καθολικοῦ πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως.
- » 64 α-β. Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σταυροθόλιον ἐπὶ τοῦ βορείου τομέως στηθάριον τοῦ Ἀρχαγγέλου ΡΑΦΑΗΛ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 65 α-β. Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σταυροθόλιον καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τομέως στηθάριον τοῦ Ἀρχαγγέλου ΟΥΡΙΗΛ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 66 α-β. Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σταυροθόλιον καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τομέως στηθάριον τοῦ Ἁγίου Ζαχαρίου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 67 Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σταυροθόλιον καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τομέως στηθάριον τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 68 Τὰ κάτωθεν τοῦ νοτίου σταυροθολίου καὶ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τριβήλου στηθάρια τῶν Ἁγίων Ἀνανίου καὶ Κλεώπα (sic) μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 69 α-β. Ἡ κάτωθεν τοῦ νοτίου σταυροθολίου καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου παράστασις τῆς Παναγίας Δεξιοκρατούσης πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 70 α-β. Ἡ κάτωθεν τοῦ νοτίου σταυροθολίου καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου παράστασις τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ ἱαματικοῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.
- » 71 Τὸ βόρειον σταυροθόλιον τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν στερέωσιν. Δεξιὰ ἢ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα, ὅπισθεν τῆς ὁποίας ἀνευρέθη κατὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ χρυσοῦ κάμπου της ἢ πλινθοπερίβλητος μὲ κουφικὴν διακόσμησιν τοιχοποιῖα. Ἀριστερὰ καὶ ἐπὶ δυτικοῦ τυμπάνου ὁ Ὅσιος Λουκάς.
- » 72 Ἡ κάτωθεν τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου παράστασις τοῦ Ὁσίου Λουκά πρὸ τῆς στερεώσεως.

- Πίναξ 73 Καθολικόν. Νοτιοδυτικὸν παρεκκλήσιον. α-β. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, κάτω σειρά, ὁλόσωμοι οἱ Ἅγιοι Σέργιος καὶ Νικήτας μετὰ τὸν καθαρισμόν.
- » 74 Καθολικόν. Νοτιοδυτικὸν παρεκκλήσιον, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, κάτω σειρά, ὁλόσωμος ὁ Ἅγιος Βάχχος μετὰ τὸν καθαρισμόν.
- » 75 Καθολικόν. Νοτιοδυτικὸν παρεκκλήσιον. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. α. Κάτω σειρά ἀριστερὰ ὁ Ἅγιος Βασίλειος καὶ δεξιὰ ἐντὸς τῆς κόγχης ἡ Παναγία μετὰ τὸ Βρέφος. Ἄνω ὁ Χριστὸς προσερχόμενος νὰ βαπτισθῇ καὶ κάτωθεν τοῦ τόξου οἱ Ἅγιοι Δημήτριος καὶ Νέστωρ. β. Λεπτομέρεια τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης.
- » 76 Καθολικόν. Νοτιοδυτικὸν παρεκκλήσιον. Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς καὶ κάτωθεν τοῦ τόξου ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας ὁ Ἅγιος Νέστωρ μετὰ τὸν καθαρισμόν.
- » 77 Καθολικόν. Νοτιοδυτικὸν παρεκκλήσιον. α. Ἡ εἰς τὸν ἀνατολικὸν θολίσκον παράστασις τοῦ Σταυροῦ καὶ Χειρὸς εὐλογούσης. Ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. β. Τὸ πρὸς Δυσμὰς τοῦ παρεκκλησίου σταυροθόλιον μετὰ τὰ τέσσαρα στηθάρια τῶν μαρτύρων, τὰ ὅποια εἶναι ὅμοια μετὰ τὰ στηθάρια τῶν μαρτύρων, οἱ ὅποιοι ἀπεικονίζονται εἰς τὸ σταυροθόλιον VII τῆς κρύπτης.
- » 78 Καθολικόν. Βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον. α. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου (νοτίου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας), παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν καὶ ἐσωτερικῶς τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ Ὁσίου, τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Κυριακοῦ. β. Ἡ ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου ἐκ τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου.
- » 79 Καθολικόν. Πρόθεσις. Πρὸς Ἀνατολὰς ἄνωθεν τῆς κόγχης, ἔνθα ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῶν δύο χειρῶν. Ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ τόξου τῆς ἀψίδος ψηφιδωτὸν κόσμημα καὶ ἡ ἐπιγραφή: ψαλμ. κς' 6.
- » 80 Ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὰς ἐφθαρμένας μεταγενεστέρας τοιχογραφίας.
- » 81 Καθολικόν. Ἡ ὀπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ (ΝΔ. ἄκρου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας - Ἀγ. Βαρβάρας) ἀνευρεθεῖσα τελευταίως τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ.
- » 82 Καθολικόν. α. Ἡ εἰς τὸ ὑπερῶν (γυναικωνίτην) ἄνωθεν τοῦ νάρθηκος παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ζωσιμᾶ. β. Ἡ ἀπέναντι τοῦ Ἁγίου Ζωσιμᾶ ἀνευρεθεῖσα εἰς τὸν γυναικωνίτην τοιχογραφία ἄλλου ἀσκητοῦ Ἁγίου.
- » 83 Καθολικόν. α. Ἡ εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ γυναικωνίτου καὶ πλησίον τοῦ Ἁγίου Ζωσιμᾶ ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία Ἁγίου. β. Ἡ εἰς τὸν γυναικωνίτην καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ νοτίου μεσαίου μεγάλου τριλόβου παραθύρου ἀνευρεθεῖσα τοιχογραφία Ἀγίας.
- » 84 Καθολικόν. α-β. Οἱ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἀποκαλυφθέντες, φέροντες λευκὰ φαιλόνια καὶ ὠμοφόρια μετὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν, δύο Ἅγιοι Ἱεράρχαι εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς κεκαλυμμένης ἀριστερᾶς των κρατοῦντες Εὐαγγέλιον.
- » 85 Ναὸς Παναγίας. α. Αἱ ὑπὸ τὴν ἄντυγα τοῦ μεταξὺ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ Διακονικοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου καὶ Πολυκάρπου. β. Αἱ εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τοῦ Διακονικοῦ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Χαραλαμπίου, Λέοντος Κατάνης καὶ Σωφρονίου.
- » 86 α-β. Ὁ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ σταυροθολίου I Μυστικὸς Δεῖπνος μετὰ τὸν καθαρισμόν καὶ τὴν στερέωσίν του.

- Πίναξ 87 α. Ὁ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, τοῦ ΝΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, V) Ἀποκαθήλωσις μετὰ τὸν καθαρισμόν. β. Ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου παράστασις τοῦ Θρήνου μετὰ τὰς Μυροφόρους.
- » 88 Κρύπτη. α. Ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ΝΔ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, XI) Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ μετὰ τὸν καθαρισμόν. β. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου παράστασις ἡγουμένου ἐνώπιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.
- » 89 Κρύπτη. α. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ΒΔ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, IX) παράστασις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μετὰ τὸν καθαρισμόν. β. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ΒΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, II) Βαΐοφόρος μετὰ τὸν καθαρισμόν.
- » 90 Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ΒΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, II) παράστασις τῆς Σταυρώσεως μετὰ τὸν καθαρισμόν.
- » 91 α. Τὸ ΒΑ. σταυροθόλιον μετὰ τὴν Σταύρωσιν δεξιᾷ καὶ τὴν Βαΐφόρον ἀριστερᾷ. Δεξιᾷ κάτω ἐπὶ τοῦ ΝΑ. κλιβάντος τὰ κουφικὰ γράμματα, τὰ ὅποια εἶναι ὅμοια μετὰ τὰ ἐπὶ τοῦ κιβωρίου τῆς Ὑπαπαντῆς ὑπάρχοντα. β. Τὸ κιβώριον τῆς εἰς τὸ ΝΔ. ἡμιχώριον τοῦ καθολικοῦ παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς μετὰ τὰ ἴδια ὡς ἄνω κουφικὰ γράμματα.
- » 92 Κρύπτη. α - β. Στηθάρια Ἀποστόλων ἐπὶ τοῦ πρώτου πρὸς Ἀνατολὰς σταυροθολίου (εἰκ. 93, I) μετὰ τὸν καθαρισμόν. Τὸ α πιθανῶς τὸ στηθάριον τοῦ Ἀγίου Φιλίππου (;).
- » 93 Κρύπτη. α. Τὸ δεύτερον ἀπὸ Ἀνατολῶν σταυροθόλιον (εἰκ. 93, III) μετὰ τὰ στηθάρια τῶν Ἀγίων Λουκᾶ, Ἀνδρέου, Μανθέου καὶ Μάρκου, μετὰ τὸν καθαρισμόν. β. Τὸ δυτικὸν σταυροθόλιον (εἰκ. 93, X) μετὰ τὰ στηθάρια τῶν Ἀγίων Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Παύλου, Πέτρου καὶ Βαρθολομαίου μετὰ τὸν καθαρισμόν. Ἀποψὶς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς.
- » 94 Κρύπτη. α. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κρύπτῃς ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ. β. Ἡ ἰδία ἀποψὶς μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν.
- » 95 α. Τὰ ἐπὶ τοῦ ΝΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, IV) στηθάρια τῶν δόσιων Φιλοθέου καὶ Λουκᾶ. β. Τὸ εἰς τὸ αὐτὸ σταυροθόλιον στηθάριον τοῦ δόσιου Θεοδοσίου. (Δεξιᾷ τοῦ Θεοδοσίου εἶναι τὸ στηθάριον τοῦ δόσιου Ἀθανασίου.)
- » 96 Κρύπτη. Τὸ εἰς τὸν νότιον τριγωνικὸν τομέα τοῦ βορείου σταυροθολίου (εἰκ. 93, V) στηθάριον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου μετὰ τὸν καθαρισμόν. Κάτω δεξιᾷ διακρίνεται τμήμα τοῦ σταυροθολίου πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.
- » 97 Κρύπτη. α. Τὸ κεντρικὸν σταυροθόλιον (εἰκ. 93, VI) κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ. β. Τὸ αὐτὸ σταυροθόλιον μετὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως αὐτοῦ.
- » 98 Κρύπτη. Τὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ κεντρικοῦ σταυροθολίου (εἰκ. 93, VI) μετὰ τὸν καθαρισμόν. Εἰς τὸ βάθος ἀριστερᾷ διακρίνεται ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ΝΔ. σταυροθολίου παράστασις τῆς Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ. Δεξιᾷ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου ὁ Ἠγούμενος ἢ Δωρητὴς ἐνώπιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.
- » 99 α - δ. Τὰ στηθάρια τοῦ παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς κρύπτῃς σταυροθολίου (εἰκ. 93, VII) τῶν Ἀγίων μαρτύρων Ἀνικήτου, Φωτίου, Ἀρέθα καὶ Βικεντίου, τὰ ὅποια εἶναι ὅμοια μετὰ τὰ στηθάρια τῶν μαρτύρων τοῦ πρὸς Δυσμὰς σταυροθολίου τοῦ νοτιο-δυτικοῦ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ.
- » 100 Καθολικόν (Νάρθηξ). Ἀποκατάστασις τῆς παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος ἐφθαρμένης ὀρθομαρμαρώσεως. β. Ἡ παρὰ τὴν κόγχην τοῦ διακονικοῦ ἀνευρεθεῖσα ὑπὸ τὸ δάπεδον ὑπόγειος κρύπτη, ἣτις ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνης πλακός.

- Πίναξ 101 α. Ὑπόγειος κρύπτη πρὸ τῆς κυρίας εἰσόδου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.
β. Ὅψις τῆς κρύπτης ἐκ τῶν ἔσω.
- » 102 Καθολικόν. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἀποκατάστασις καὶ στερέωσις τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τοῦ τέμπλου μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἄνωθεν αὐτοῦ νεωτέρων ξυλίνων προσθηκῶν.
- » 103 Καθολικόν. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ τέμπλου μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθορισμὸν αὐτοῦ καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ.
- » 104 Καθολικόν. α. Ἡ νοτία πλευρὰ μὲ ὅλα τὰ παράθυρα κτισμένα. β. Τὸ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τρίλοβον παράθυρον μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 105 Καθολικόν. α. Ἀποψις ἀπὸ ΝΔ. μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν παραθύρων. Ἐμπροσθεν τὰ ἐρείπια τῆς Τραπεζῆς. β. Ἡ αὐτὴ ἀποψις μετὰ τὴν καταβίβασιν τῶν ἀντισταθμητικῶν ἀντηρίδων.
- » 106 Καθολικόν. Βορεία πλευρὰ. α. Τὰ δύο πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ τριλόβου δίλοβα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. β. Τὰ ἴδια παράθυρα μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν.
- » 107 Καθολικόν. Βορεία πλευρὰ. α-β. Τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τρίλοβον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν.
- » 108 Καθολικόν. Βορεία πλευρὰ. α-β. Τὰ εἰς τὸ ἰσόγειον δύο μονόλοβα πρὸς Ἀνατολὰς παράθυρα πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῆν.
- » 109 Καθολικόν. Βορεία πλευρὰ. Τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἰσογείου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 110 Καθολικόν. Βορεία πλευρὰ. α. Τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν παράθυρον καταστραφέν ὑπὸ βόμβας κατὰ τὴν Κατοχὴν. Εἰς τὸ ἡμικυκλικὸν τμήμα αὐτοῦ ἀντιστοιχεῖ ἐσωτερικῶς μέρος τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτῆρος. Διακρίνεται ἄνω τὸ κονίαμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐσωτερικῶς εὗρισκονται αἱ ψηφίδες τοῦ Νιπτῆρος. β. Τὸ αὐτὸ παράθυρον μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 111 Καθολικόν. Δυτικὴ πλευρὰ. α-β. Τὸ κεντρικὸν τρίλοβον κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 112 Καθολικόν. Ἡ δυτικὴ ὄψις μὲ τὰ παράθυρα αὐτῆς πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν των.
- » 113 Καθολικόν. Ἡ ἐπὶ τοῦ κάτω πρὸς Βορρᾶν μέρους τοῦ ἐσωραχίου τοῦ κεντρικοῦ δυτικοῦ τόξου τῆς προσόψεως ἀποκαλυφθεῖσα λαϊκῆς τέχνης τοιχογραφία.
- » 114 Καθολικόν. Νοτία πλευρὰ. α-β. Τὰ δεξιὰ τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τρίλόβου δύο δίλοβα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεώς των.
- » 115 Καθολικόν. Νοτία ὄψις. α-β. Τὸ μέγα τρίλοβον παράθυρον τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 116 Καθολικόν. Νοτία πλευρὰ. α-β. Τὰ δεξιὰ τοῦ μεγάλου τρίλόβου δύο δίλοβα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν των. Εἰς τὸν δεξιὸν λοβὸν τοῦ πρώτου διακρίνεται τμήμα τοῦ παλαιοῦ γυψίνου διατρήτου φεγγίτου.
- » 117 Καθολικόν. Ἡ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν θύρα τοῦ νάρθηκος πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς.
- » 118 Καθολικόν. Νοτία πλευρὰ. α-β. Τὸ μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας ἀντηρίδος δίλοβον καὶ τὰ δύο παραπλευρῶς μικρὰ μονόλοβα παράθυρα τοῦ ἰσογείου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν των. Ἀνω ἀριστερᾷ εἰς τοὺς λοβοὺς διακρίνονται τμήματα τῶν ἀρχικῶν φεγγιτῶν.

- Πίναξ 119 Καθολικόν. Νοτία πλευρά. α-β. Τὸ ἐν τῷ ἰσογείῳ μέγα τρίλοβον παράθυρον πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 120 Καθολικόν. Νοτία πλευρά. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν δίλοβον παράθυρον μετὰ τὰς χαρακτηριστικὰς πολεμίστρας. β. Λεπτομέρεια τοῦ αὐτοῦ παραθύρου κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως, ἔνθα διακρίνεται τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον τοῦ διαχωριστικοῦ κίονος.
- » 121 Καθολικόν. Νοτία πλευρά. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν δίλοβον παράθυρον μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς καλυπτούσης αὐτὸ τοιχοποιίας. β. Τὸ αὐτὸ παράθυρον μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.
- » 122 Καθολικόν. Ἀνατολική πλευρά. α. Τὰ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν παράθυρα μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν των. β. Τμήμα παλαιοῦ φεγγίτου μετὰ τὴν βυζαντινὴν διακόσμησίν του, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἀποκατεστάθησαν τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ.
- » 123 Ἡ νοτία ὄψις τοῦ καθολικοῦ. α. Τὰ ἔμπροσθεν τοῦ καθολικοῦ ἐρείπια τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς μετὰ τὸν βομβαρδισμόν τοῦ 1943. Διακρίνονται οἱ μετέωροι τοῖχοι τῶν ἄνωθεν τῆς Τραπεζῆς διωρόφων νεωτέρων κτηρίων. β. Τὸ καθολικὸν πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν παραθύρων. Ἐμπροσθεν ἐρείπια τῆς Τραπεζῆς.
- » 124 Βορεία πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως. α. Τὸ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τμήμα. β. Τὸ ἐν συνεχείᾳ πρὸς Ἀνατολὰς τμήμα τοῦ τοίχου, ἔνθα ὁ ἀριστερὸς λοβὸς τοῦ πρώτου ἀπὸ Δυσμῶν διλόβου παραθύρου τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς μετετράπη εἰς θύραν εἰσόδου τῆς νεωτέρας, χρησιμοποιηθέντων τῶν μαρμαρίνων πλαισίων τοῦ τριβήλου τῆς δυτικῆς εἰσόδου τῆς ἀρχικῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς.
- » 125 Βορεία πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς. Τὰ ἐν συνεχείᾳ τοῦ προηγουμένου πίνακος τμήματα τοῦ τοίχου πρὸς Ἀνατολὰς. α. Διακρίνεται ἐντοιχισμένον τὸ δεύτερον ἀπὸ Δυσμῶν δίλοβον παράθυρον τῆς ἀρχικῆς Τραπεζῆς μετὰ μικρὰν πολεμίστραν. β. Τὸ ἐν συνεχείᾳ τρίτον δίλοβον, εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ὁποίου ἐτέθη θύρα εἰσόδου εἰς τὸ ὑπὸ τὴν νεωτέραν Τράπεζαν ὑπόγειον.
- » 126 Βορεία πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς. Τὰ ἐν συνεχείᾳ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Τραπεζῆς τμήματα τοῦ τοίχου. α. Τὸ ἐντοιχισθὲν τέταρτον ἀπὸ Δυσμῶν δίλοβον παράθυρον τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς. β. Τὸ ἐν συνεχείᾳ τοῦ τετάρτου διλόβου παραθύρου τμήμα τοῦ τοίχου.
- » 127 Τράπεζα. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς σωζόμενον δίλοβον παράθυρον. β. Τὸ σύνολον τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς μετὰ τὸν καθαρισμόν τῶν ἐρειπίων. Εἰς τὸ ΝΑ. ἄκρον τὸ ἐπὶ τῆς κόγχης τῆς Τραπεζῆς νεώτερον κελλίον.
- » 128 Τράπεζα. α. Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζῆς ἐκ τῶν ἔσω. Ἀριστερᾷ διακρίνεται τὸ προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς νεώτερον θολωτὸν κτίσμα. β. Διακρίνονται ἔμπροσθεν τὰ ἄνω τμήματα τῆς κεχωσμένης νοτίας πλευρᾶς τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς.
- » 129 Τράπεζα. Τὰ ἄνω, ἐν συνεχείᾳ τοῦ προηγουμένου πίνακος, σωζόμενα τμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς.
- » 130 Τράπεζα. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς σωζόμενον δίλοβον παράθυρον τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς. β. Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.
- » 131 Τράπεζα. α. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς μετὰ τὴν μεγάλην ἐπίχωσιν. β. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀβαθὴ κόγχην εἰς τὸ μέσον.

- Πίναξ 132 Μεταγενεστέρα Τράπεζα. α. Ὁ δεξιᾷ τῆς κόγχης Ὅσιος Λουκάς. β. Ὁ ἀριστερᾷ τῆς κόγχης Ἀρχάγγελος καὶ παραπλευρῶς ὁ κατὰ τὴν παράδοσιν Αὐτοκράτωρ ἰδρυτῆς τῆς μονῆς.
- » 133 Μεταγενεστέρα Τράπεζα. α. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἄνωθεν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. β. Ἡ ἀριστερᾷ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἰκονιζομένη Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ.
- » 134 α. Τὸ ἄνωθεν τῆς μικρᾶς ἀβαθοῦς κόγχης τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς κόσμημα μετ' ἀνθεμίων. β. Ἡ εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς κόγχης γραπτὴ ἐπιγραφή.
- » 135 α-β. Αἱ ὄψεις τῆς Τραπεζῆς πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως. Εἰς τὴν εἰκόνα β ἀριστερᾷ διακρίνεται τὸ ἄνωθεν τοῦ νοτίου πυλῶνος νεώτερον κελλίον.
- » 136 α-β. Ἡ δυτικὴ ὄψις τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπ' αὐτῆς προσκεκολλημένου μεταγενεστέρου θολωτοῦ κτηρίου.
- » 137 Τράπεζα. Δυτικὴ ὄψις. α. Ὁ λίθινος πεσσὸς τοῦ τριβήλου τῆς εἰσόδου, ὅστις φέρει ἐπίκρανον μετ' ἀναγλύφου σταυροῦ. β. Ἡ ΝΔ. γωνία τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ προσκτίσματος, ἔνθα εὐρέθη ἡ ἀρχικὴ κλίσις τῆς στέγης.
- » 138 Τράπεζα. Δυτικὴ ὄψις. α. Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἄνω τρία μικρὰ μονόλοβα παράθυρα. β. Ἡ δυτικὴ ὄψις τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.
- » 139 α-β. Τὰ πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς κωδωνοστασίου ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὰς ἐργασίας θεμέλια τῆς τριπλεύρου ἀψίδος τοῦ ἄλλοτε ὑφισταμένου ἐκεῖ βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου.
- » 140 α. Ἡ βορεία καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. β. Ὁψις τῆς παλαιᾶς προσόψεως τῆς Τραπεζῆς ἀπὸ Δυσμῶν κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκχωματώσεως. Διακρίνονται δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ αἱ γεννήσεις τοῦ θόλου τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς.
- » 141 α. Τὰ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Τραπεζῆς νεώτερα κτίσματα. β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως.
- » 142 α. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως. β. Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὸ στάδιον τῶν ἀποχωματώσεων, ἔνθα ἤρχισε νὰ ἀναφαίνεται ἡ ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀξονικὴ κιονοστοιχία.
- » 143 Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Τραπεζῆς ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς μετὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν. Διακρίνεται τὸ πρὸς Δυσμᾶς ἄσκαφον τμήμα, ἀριστερᾷ ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία τῆς ὑπογείου ἀποθήκης καὶ δεξιᾷ δύο πίθοι, λίθινον μέτρον ὑγρῶν καὶ λίθινον ἐλαιοτριβεῖον.
- » 144 Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀποκαλυφθείσης ἀποθήκης μετὰ τὴν κατὰ μῆκος ἀξονικὴν τοξοστοιχίαν. Δεξιᾷ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διακρίνονται οἱ διὰ μεγάλων λίθων σχηματιζόμενοι σταυροί, χαρακτηριστικοὶ τῶν ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος.
- » 145 α. Ἡ ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀποκαλυφθεῖσα ἀποθήκη. Ἀριστερᾷ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τυφλαὶ ἀψίδες. Δεξιᾷ ἡ διπλὴ κιονοστοιχία. β. Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς ὄψις τῆς ὑπογείου ἀποθήκης, ἔνθα διακρίνονται τὰ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα.
- » 146 α. Τὸ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς στόμιον τῆς παλαιᾶς κινστέρας. β. Τὸ κάτωθεν τοῦ στομίου ἐσωτερικὸν τῆς κινστέρας.
- » 147 α-β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς παλαιᾶς ὑπογείου κινστέρας. Διακρίνεται ἡ ἐκ λεπτῶν καὶ μεγάλων πλίνθων κατασκευὴ τῶν τόξων.
- » 148 Ἡ ὑπόγειος ἀποθήκη τῆς Τραπεζῆς. Διακρίνεται τὸ λίθινον ἐλαιοτριβεῖον καὶ τὸ λίθινον μέτρον ὑγρῶν (σήκωμα).

- Πίναξ 149 α-β. Όψεις της νοτίας πλευράς της Τραπεζίης κατά την έναρξιν τῶν ἐργασιῶν ἐκχωματώσεως.
- » 150 α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίης κατά τὰ διάφορα στάδια ἐκχωματώσεως αὐτῆς.
- » 151 α. Τὸ κατὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Τραπεζίης ἀποκαλυφθὲν ἄνω τμήμα τῆς τοξωτῆς θύρας καὶ τοῦ παρακειμένου παραθύρου. β. Ἡ μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀποκαλυφθεῖσα μεγάλη τοξωτὴ θύρα εἰσόδου εἰς τὴν ὑπόγειον ἀποθήκην.
- » 152 α. Παλαιὰ φωτογραφία τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Τραπεζίης παραχωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ μακ. καθηγ. Γ. Σωτηρίου. β. Ἐπίσης παλαιὰ φωτογραφία τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ καθηγ. κ. Ἀ. Ὁρλάνδου. Αἱ ἀνωτέρω φωτογραφίαι δεικνύουν πόσον εἶχε παραμορφωθῇ ἡ παλαιὰ Τράπεζα.
- » 153 α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίης κατά τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς.
- » 154 α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίης κατά τὴν διάρκειαν τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς.
- » 155 Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζίης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῆς μεγάλης τοξωτῆς θύρας εἰσόδου τῆς ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀποκαλυφθείσης ἀποθήκης.
- » 156 α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. Ἐπὶ τῆς β εἰκόνης διακρίνεται ὁ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζίης χώρος μετὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν.
- » 157 α - β. Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζίης κατά τὰ στάδια τῆς ἀναστηλώσεώς της.
- » 158 α. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν πρώτου τμήματος αὐτῆς. β. Τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τῆς νοτίας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν.
- » 159 Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζίης κατά τὴν ἀναστήλωσιν.
- » 160 Ἡ ἀνατολικὴ τρίπλευρος κόγχη τῆς Τραπεζίης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. α. Όψις ἀπὸ Νότου. β. Όψις ἀπὸ ΒΑ.
- » 161 α - β. Ἡ Τράπεζα (α) ὀλίγον πρὸ καὶ (β) μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσιν αὐτῆς.
- » 162 Ἡ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζίης ἀποκαλυφθεῖσα μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν ἐπικαμπὴς κλίμαξ καὶ ἡ πρὸ αὐτῆς ὑπόστυλος αἵθουσα. Διακρίνεται τὸ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζίης μέγεθος τῆς ἐπιχώσεως.
- » 163 α. Ἡ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζίης ἀποκαλυφθεῖσα ὑπόστυλος αἵθουσα. β. Οἱ σταυρόμορφοι πεσσοὶ τῆς αἰθούσης.
- » 164 α. Τὸ πεταλόμορφον τοξωτὸν ἄνοιγμα τῆς μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν ἀποκαλυφθείσης παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζίης αἰθούσης. β. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς ἀποκαλυφθείσης ὑποστύλου αἰθούσης, ὅστις σώζεται εἰς ὕψος 3.40 μ.
- » 165 α - β. Τὰ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς μονῆς καὶ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον ἐτοιμόμορφα νεώτερα κελλία.
- » 166 α - γ. Τὰ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐτοιμόμορφα νεώτερα κελλία κατά τὸ στάδιον τῆς κατεδαφίσεώς των.
- » 167 α - β. Οἱ τοῖχοι τοῦ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον ἀποκαλυφθέντος παλαιοῦ Πύργου μετὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν ἐτοιμορρόπων νεωτέρων κτηρίων.
- » 168 α - β. Ὁ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον ἀποκαλυφθεὶς Πύργος κατά τὸ στάδιον τῆς ἀναστηλώσεώς του.
- » 169 α - β. Τὸ Φωτάναμα καὶ ὁ βόρειος μετὰ διαβατικοῦ Πυλὼν κατά τὸ στάδιον τῆς ἀποκαταστάσεώς των.
- » 170 α. Τὸ Φωτάναμα, ὁ βόρειος Πυλὼν καὶ ὁ Πύργος κατά τὸ στάδιον τῆς ἀποπερατώσεως τῆς ἀναστηλώσεώς των. β. Τὸ Φωτάναμα μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του.

- Πίναξ 171 α. Τὸ Φωτάναμα καὶ ὁ βόρειος Πυλὼν μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσίν των. β. Τὸ Φωτάναμα, ὁ βόρειος Πυλὼν καὶ ὁ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον παλαιὸς Πύργος μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσίν των.
- » 172 α. Ὅψις ἐκ τῶν ἔσω τοῦ βορείου Πυλῶνος μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του. β. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ Πυλῶνος μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του.
- » 173 Γενικὴ ἄποψις ἀπὸ ΝΔ. τῆς εἰς τὴν βάσιν ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἑλικῶνος κεκρυμμένης μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Διακρίνεται τὸ ἀκανόνιστον σχῆμα τοῦ περιβόλου αὐτῆς.
- » 174 α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν κωδωνοστάσιον. β. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς. Εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν ὑψοῦτο ἄλλοτε τετράπλευρος πύργος. γ. Γενικὴ ἄποψις τῆς μονῆς ἀπὸ ΝΑ.
- » 175 Ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς τῆς Ἀντικύρας. α. Νοτιά ὄψις τοῦ ὀχυρωματικοῦ πύργου. Εἰς τὸ βάθος ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας πόλεως Μεδεῶνος. β. Δυτικὴ ὄψις τοῦ πύργου πρὸ τῆς διαλύσεώς του.
- » 176 Ὁκταγωνικὸς ναὸς Ἀντικύρας. α. Βορεία ὄψις τοῦ ἰσογείου κτίσματος μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν τοίχων τοῦ πύργου. Διακρίνονται τὰ ἀνοίγματα τοῦ ἰσογείου κτίσματος καὶ ἡ ἐκ μεγάλων πωρολίθων τοιχοποιΐα αὐτοῦ. Ἄνω αἱ ἀντηρίδες τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ναυδρίου καὶ δεξιᾷ ὑπόλειμμα τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιΐας αὐτοῦ. β. Ἡ νοτιά ὄψις τοῦ μὲ μεγάλους πωρολίθους ἰσογείου κτίσματος.
- » 177 α. Δυτικὴ ὄψις μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ὀχυρωματικοῦ πύργου. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ διακρίνονται οἱ διὰ τῶν λίθων σχηματιζόμενοι χαρακτηριστικοὶ σταυροί. β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναυδρίου μὲ τὰς μαρμαρίνας βάσεις τῶν κιόνων εἰς τὰς θέσεις των. Εἰς τὸ βάθος οἱ τοῖχοι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.
- » 178 Ὅψις βορεία. α. Ἡ μεταξὺ τῶν ἀντηρίδων μεσαία τοξωτὴ θύρα, τῆς ὁποίας τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐξ ὀπτοπλίνθων τόξου ἔχει ἀποκοπῇ ἀπὸ τὴν ἄνωθεν τοιχοποιΐαν τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ναυδρίου. β. Αἱ εἰς τὸ ἰσόγειον ἐκ τῶν ὑστέρων προεκταθεῖσαι ἀντηρίδες τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ναυδρίου, αἵτινες ἀπλῶς ἐφάπτονται τοῦ τοίχου χωρὶς νὰ συνδέωνται ὀργανικῶς. Αἱ δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ καμάραι ἀνῆκον εἰς τὸν μεταγενέστερον ὀχυρωματικὸν πύργον.
- » 179 Λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ. Διακρίνεται ἡ ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου διακόσμησης.
- » 180 Προσθία ὄψις τοῦ κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τοῦ βορείου σταυροθολίου προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης.
- » 181 Λεπτομέρεια τῶν δύο κιόνων καὶ τῆς κορνίζας τοῦ προσκυνηταρίου. Διακρίνονται : α) τὸ χάλασμα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, β) ἡ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς καμάρας λιθίνη λεκάνη (λειψανοθήκη) καὶ γ) ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ προσκυνηταρίου, ἔνθα ἀριστερᾷ φαίνεται τοποθετημένον ἀρχαῖον μαρμαρίνον τεμάχιον μὲ ἀστραγάλους.
- » 182 Λεπτομέρεια τῶν κιόνων τοῦ προσκυνηταρίου. Διακρίνεται σαφῶς ἡ κατὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων τοποθέτησιν αὐτῶν φθορὰ τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ. Ἀριστερᾷ τὸ παρὰ τὸ κιονόκρανον χαλασμένον τμήμα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀντικατασταθῇ διὰ γύψου.
- » 183 Ὁπισθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου. Διακρίνονται ἡ κακὴ τοποθέτησις τῆς ἄνω κορνίζας, τῶν ἀριστερᾷ καὶ δεξιᾷ τῶν κιόνων μαρμαρίνων πλακῶν, τῆς μεταξὺ τῶν πεσίσκων ἀντιστρόφως τοποθετημένης λοξομήτου κορνίζας καὶ τοῦ κάτωθεν κακοτέχνου τοιχοβάτου. Ἀνωθεν τοῦ τόξου ἐπὶ τοῦ τυμπάνου διακρίνονται τὰ ἔχνη τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

Πίναξ 184 α. Λεπτομέρεια τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ προσκυνηταρίου. Διακρίνεται σαφῶς ἡ ἄνω ἐφθαρμένη κορνίζα ὡς καὶ ἡ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων λοξότητος κορνίζα, ἣτις ἔχει τοποθετηθῇ ἀνεστραμμένη. β. Τὸ ἐπὶ κιλλιβάντων σταυροθόλιον τοῦ πρὸς Δυσμᾶς καὶ παρὰ τὸ προσκυνητᾶριον διαμερίσματος, ὅπερ καθ' ἡμᾶς διεμορφώθη καὶ ἐξωγραφήθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος, ἡ διακόσμησις τοῦ ὁποίου εἶναι ὁμοία πρὸ τὴν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σταυροθολίου ΧΙ τῆς κορύπτης (πίν. 88β). Ἐπὶ τοῦ νοτίου μετώπου τοῦ σταυροθολίου διακρίνεται μοναχὸς προσφέρων τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΕΝΘΕΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Παρένθετος Πίναξ Α : Γενικὴ κάτοψις τῆς ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἑλικῶνος ἰδρυμένης, πενταπλεύρου σχήματος, μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.
- » » Β : Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ κατὰ Barskij (1745).
- » » Γ : Ἀποκατάστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετὰ τὴν γραφικὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἄνωθεν τῆς λιτῆς ἡγουμενείου καὶ σκευοφυλακείου. Δεξιᾷ, ἡ ὀπισθεν τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τῆς Παναγίας ἀποκαλυφθεῖσα πλινθοπερίβλητος μετὰ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐα, ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ τὸ παρὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον ἀποκαλυφθὲν ἡμικυκλικὸν τόξον ὡς ἦτο ἀρχικῶς.
- » » Δ : Ἀποκατάστασις τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἀριστερᾷ ἡ ἐπὶ τοῦ τμήματος τῆς λιτῆς, ὅπερ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ καθολικόν, ἀποκαλυφθεῖσα πλινθοπερίβλητος μετὰ κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιΐα, ἣτις συνεχίζεται δεξιᾷ ἡ ἰδίᾳ εἰς ὅλον τὸν νότιον καὶ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς Παναγίας. Ἐκ τούτου ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶναι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Βαρβάρας.
- » » Ε : Ἀποτύπωσις τῆς κατόψεως τῆς Τραπεζῆς πρὸ τῆς ἀναστήλωσεως. Διακρίνονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ μεταγενεστέρα Τράπεζα μετὰ τὰ διάφορα νεώτερα προσκτίσματα καὶ τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἐπικεκολλημένον θολωτὸν μεταγενέστερον κτίσμα. Ἄνω : αἱ τομαὶ κατὰ μῆκος καὶ κατὰ πλάτος τῆς νεωτέρας Τραπεζῆς.
- » » F : Ἀποτύπωσις τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς ὡς εἶχε κατὰ καιροὺς μεταμορφωθῇ. Διακρίνονται αἱ ἄνωθεν νεώτεραι κατοικίαι καὶ τὸ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς νεώτερον θολωτὸν κτίσμα.
- » » Ζ : Ἀναστήλωσις τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς ὡς εὗρίσκετο κεχωσμένη πρὸ τῆς ἀναστήλωσεως.
- » » Η : Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.
- » » Θ : Ἡ βορεία ὄψις τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.
- » » Ι : Ἄνω : Τομὴ κατὰ πλάτος καὶ κατὰ μῆκος τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. Διακρίνεται ἡ ἐν τῷ ὑπογείῳ διπλῇ ἄξονικῇ τοξοστοιχία. Κάτω : Κάτοψις τῆς ἀποθήκης καὶ τῆς παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς ἀποκαλυφθείσης ὑποστύλου αἰθούσης.
- » » ΙΑ : Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.
- » » ΙΒ : Χάρτης τῆς περιοχῆς τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἔνθα σημειοῦνται διὰ σταυροῦ αἱ τοποθεσίαι εἰς τὰς ὁποίας διέμεινεν ὁ Ὁσιος.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίς
Πρόλογος	θ' - ια'
ΜΕΡΟΣ Α'.	
Ίστορικόν (1 - 38)	
Τὸ ἔτος ἰδρύσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ ὁ κτίτωρ αὐτοῦ.	9 - 29
Γνώμαι τῶν βυζαντινολόγων μελετητῶν περὶ τῆς χρονολογίας ἀνεγέρσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά	29 - 33
Συμπέρασμα	34 - 36
Ἡ Μονὴ ἐπὶ τῶν Φράγκων (1204 - 1299)	36 - 38
ΜΕΡΟΣ Β'.	
Τεχνικόν (39 - 243)	
Ἔργασίαι ἐκτελεσθεῖσαι εἰς τὴν Μονήν	39 - 84
Συμπέρασμα	84 - 85
Ἡ Μονὴ μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821	85 - 119
Ἔργασίαι ἐκτελεσθεῖσαι ἐν τῇ Μονῇ κατὰ τὰ ἔτη 1938 - 1964.	119 - 225
Στερέωσις τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ καὶ τῆς κρύπτης	124 - 146
Ἡ ὑπὸ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ καθολικοῦ ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ ἡ χρονολογία κτίσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας	147 - 188
Α'. Ἡ πλινθοπερίβλητος μετὰ κεραμοπλαστικῶν κουφικῶν κοσμημάτων τοιχοποιία	148 - 173
Β'. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ	174 - 178
Γ'. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν σχέσις	178 - 188
Τὸ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ	188 - 191
Συμπέρασμα	191 - 195
Στερέωσις καὶ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ καὶ τῆς κρύπτης	195 - 204
I. Εἰς τὸ βορειοδυτικὸν παρεκκλήσιον	195 - 196
II. Εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν »	196 - 197
III. Εἰς τὸ βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον	197 - 200
IV. Εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ καθολικοῦ	200 - 201
Τοιχογραφίαι τῆς Κρύπτης	201 - 204

	Σελίς
Στερέωσις τοῦ κτηρίου τοῦ καθολικοῦ	204 - 209
Ἀναστήλωσις τῆς Τραπεζῆς τῆς Μονῆς	209 - 213
Ἐκτελεσθεῖσαι ἔργασίαι ἀποκαταστάσεως τῆς Τραπεζῆς	213 - 225
Τὸ παρὰ τὴν Ἀντίκυραν ναῦδριον ὀκταγωνικοῦ τύπου. Παραλαύριον τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά	226 - 243
Τοποθεσία	226 - 228
Τὸ ἐν τῷ ἰσογείῳ ναῦδριον (κρύπτη)	228 - 233
Τὸ ἐν τῷ ὀρόφῳ ὀκταγωνικὸν ναῦδριον	223 -
Προσθήκη	244 - 258
Περίληψις εἰς τὴν Γαλλικὴν	259 - 261
Βιβλιογραφία	262 - 264
Εὐρετήριον συγγραφέων	265 - 267
Εὐρετήριον τόπων	268 - 269
Εὐρετήριον ὀνομάτων	270 - 274
Εὐρετήριον πραγμάτων	275 - 277
Κατάλογος εἰκόνων	278 - 285
Κατάλογος πινάκων	286 - 297
Κατάλογος παρενθέτων πινάκων	297

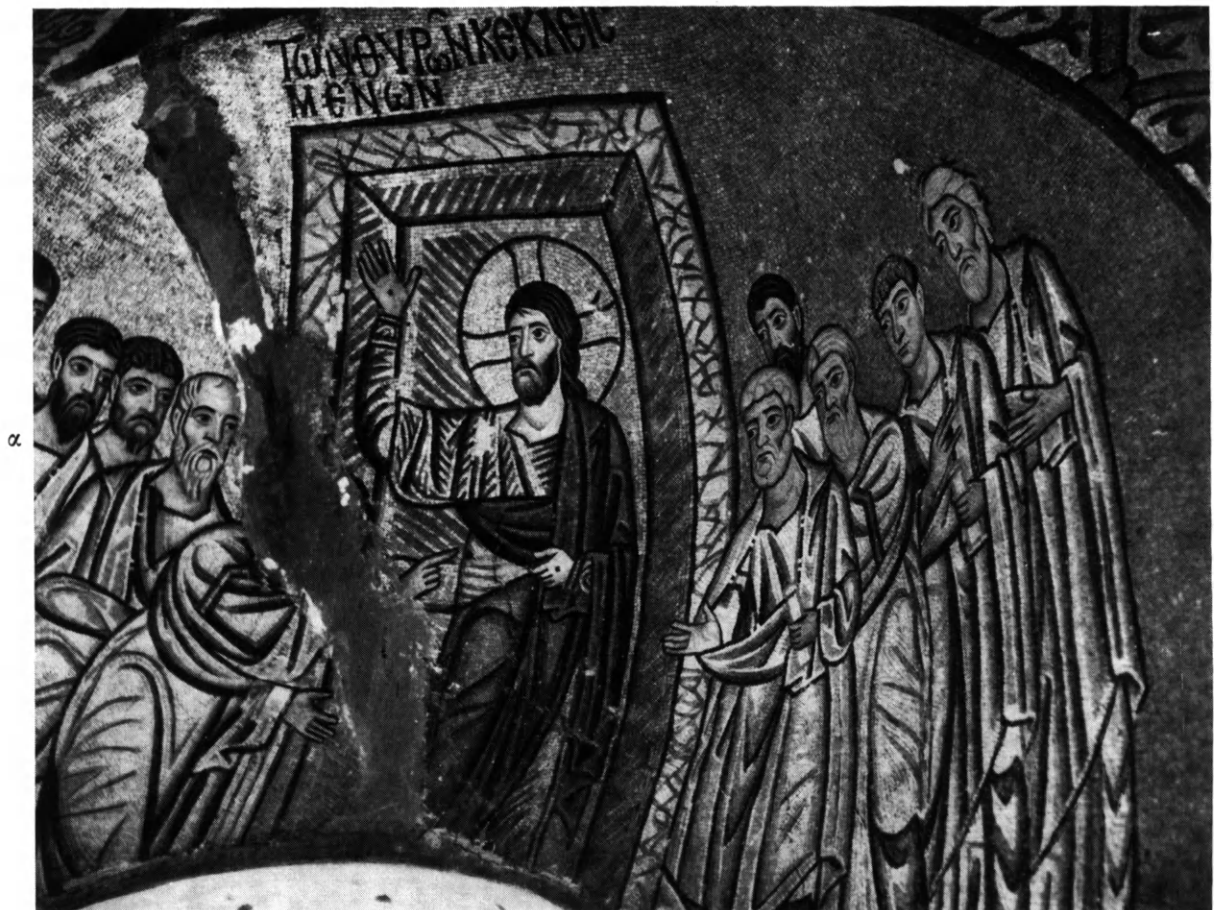

α

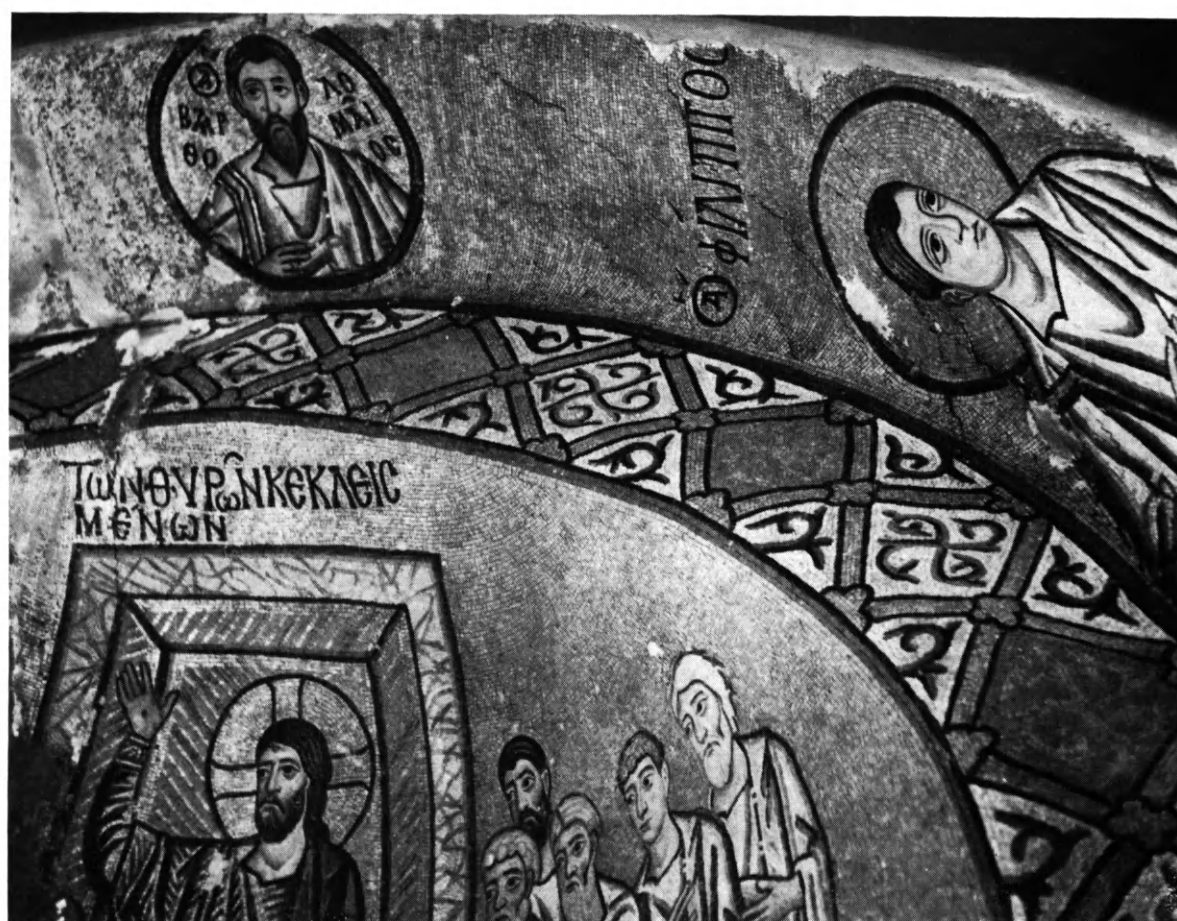

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιον σταυροθόλιον. Ψηφιδωτὸν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. α-β. Πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιος τοῖχος. α. Ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως. β. Ἡ ἰδία παράστασις κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως. Μετὰ τὴν ἀποκόλλησιν τῶν ἐτοιμορρόπων ψηφιδωτῶν διακρίνονται αἱ ρωγαὶ τοῦ τοίχου.

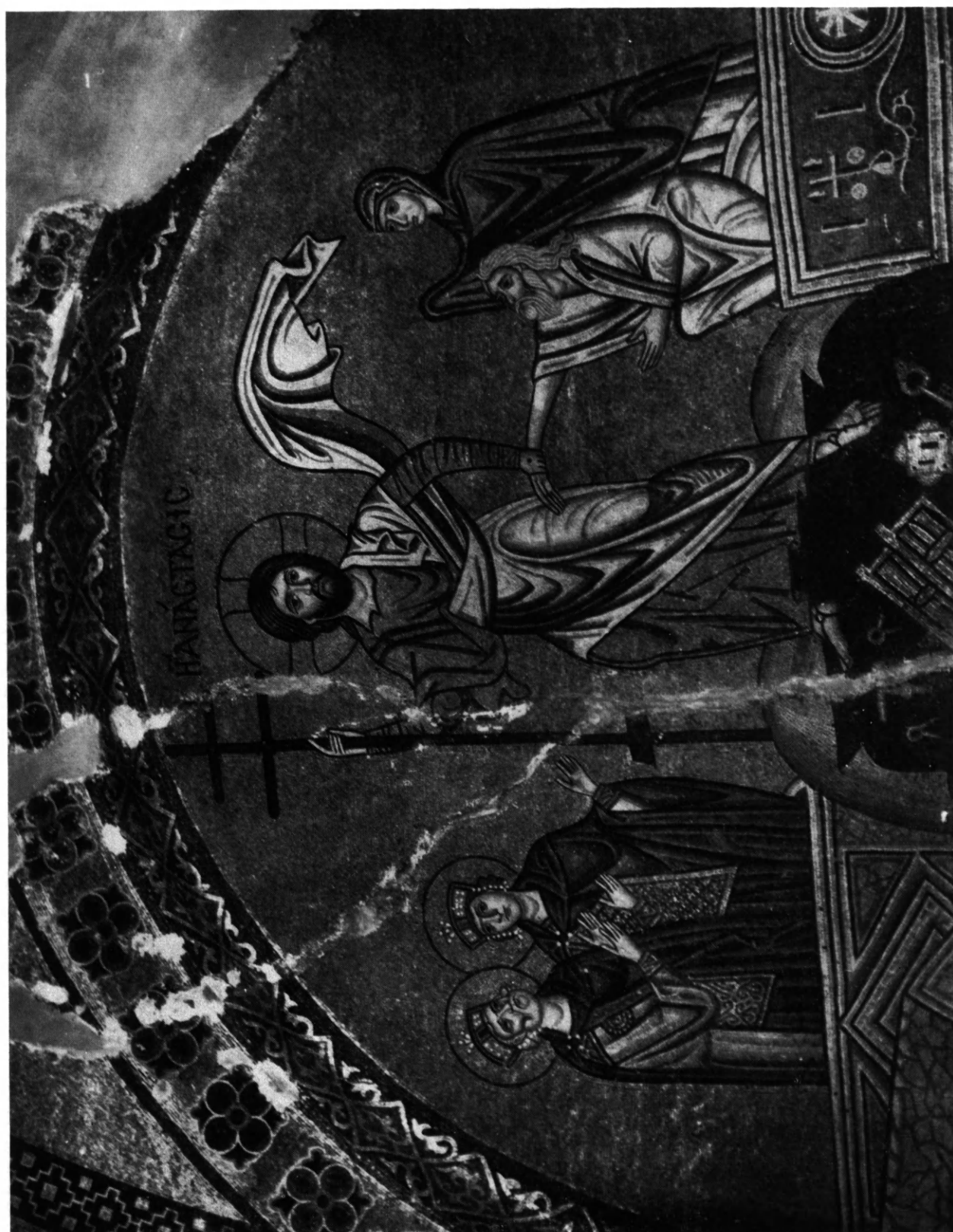

α.

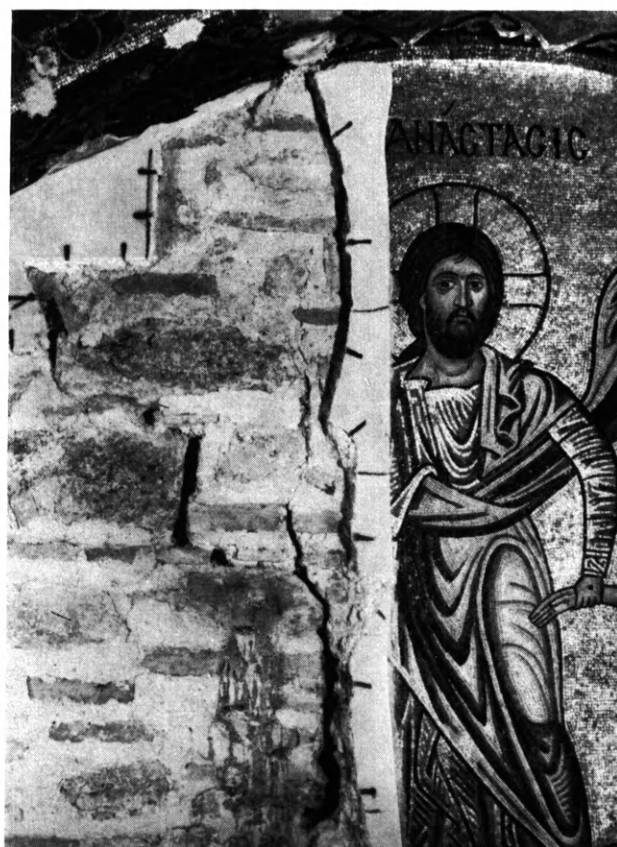

β.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιος τοῖχος. α. Τὸ ἄνωθεν τῆς Ψηλαφήσεως τόξον μετὰ τοὺς Ἁγίους Φίλιππον, Θωμᾶν καὶ Βαρθολομαῖον πρὸ τῆς στερεώσεως. β. Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ μετὰ τὴν πλήρη στερέωσιν.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Νότιον σπαυροβόλιον. 'Η ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου 'Ανάστασις πρὸ τῶν ἐργασίων στερεώσεως.

α

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. α. 'Η 'Ανάστασις. Μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς παραστάσεως διακρίνονται τὰ μεγάλα ρήγματα. β. Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποκολληθῇ ἐκ τοῦ ἄνωθεν τόξου.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Νέτιον σταυροβάλιν. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Ἀνάστασις μετὰ τὴν πλήρη στερέωσιν αὐτῆς.

α

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. α-β. Τὸ κεντρικόν σταυροθόλιον πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν αὐτοῦ.

α

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικόν σταυροθόλιον. α-β. Λεπτομέρεια τῶν στηθαρίων τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ μετὰ τὴν στερέωσιν.

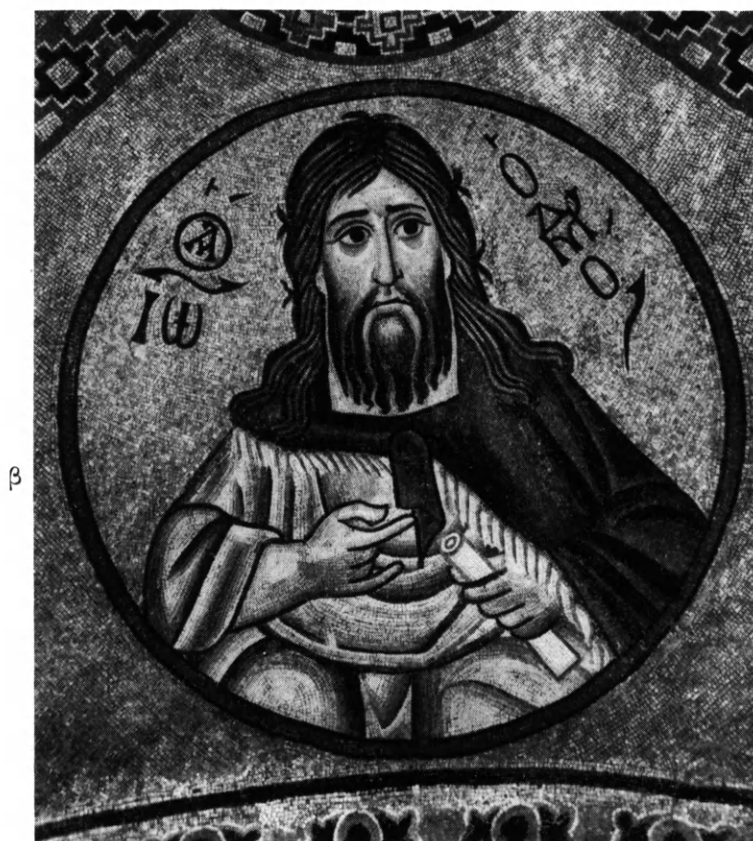

α

β

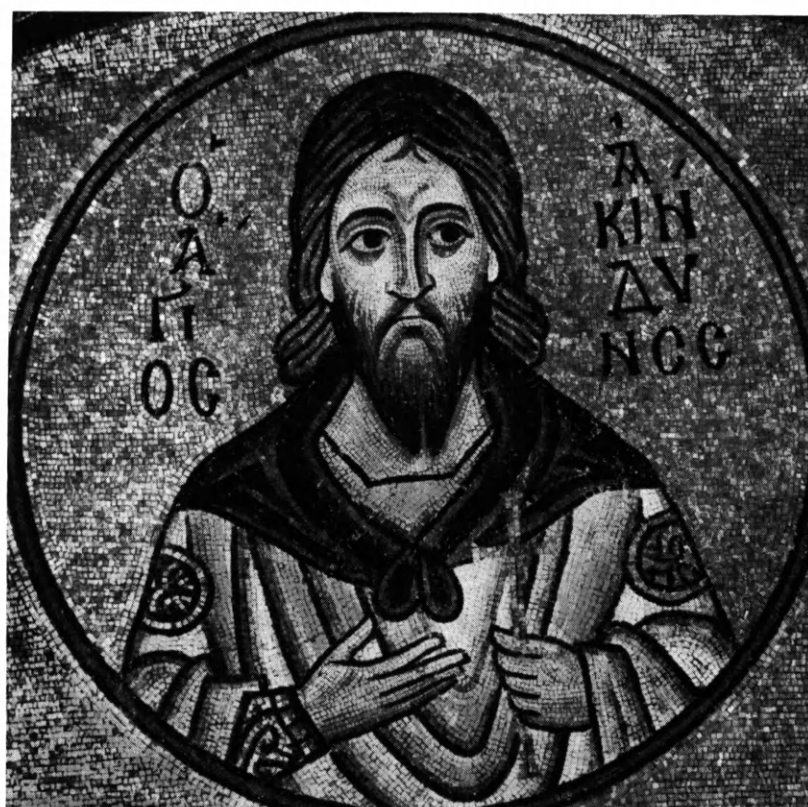
Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικόν σταυροθήλιον. α-β. Ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ
πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικόν σταυροθήλιον. α-β. Τὸ στηθάριον Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

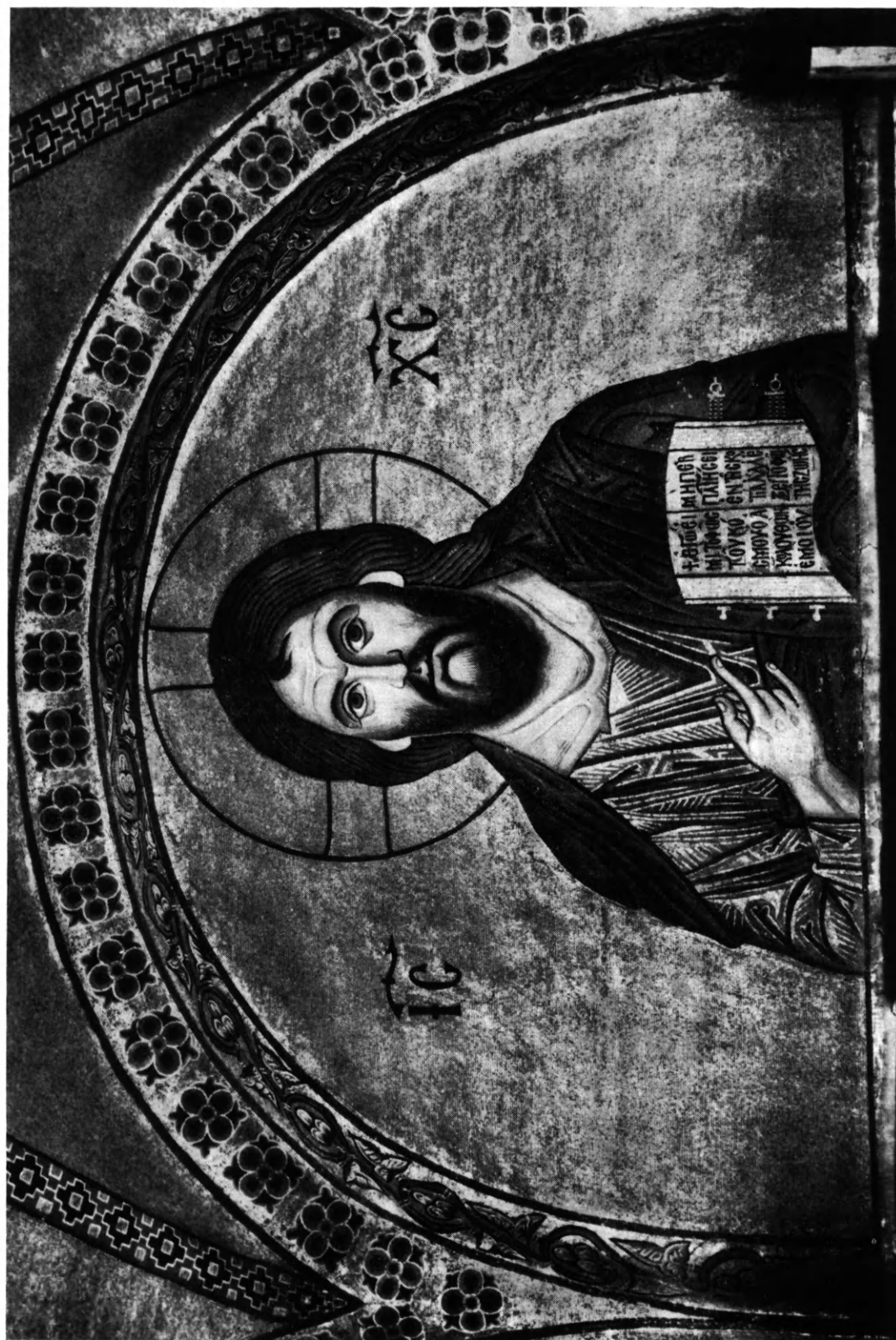

α.

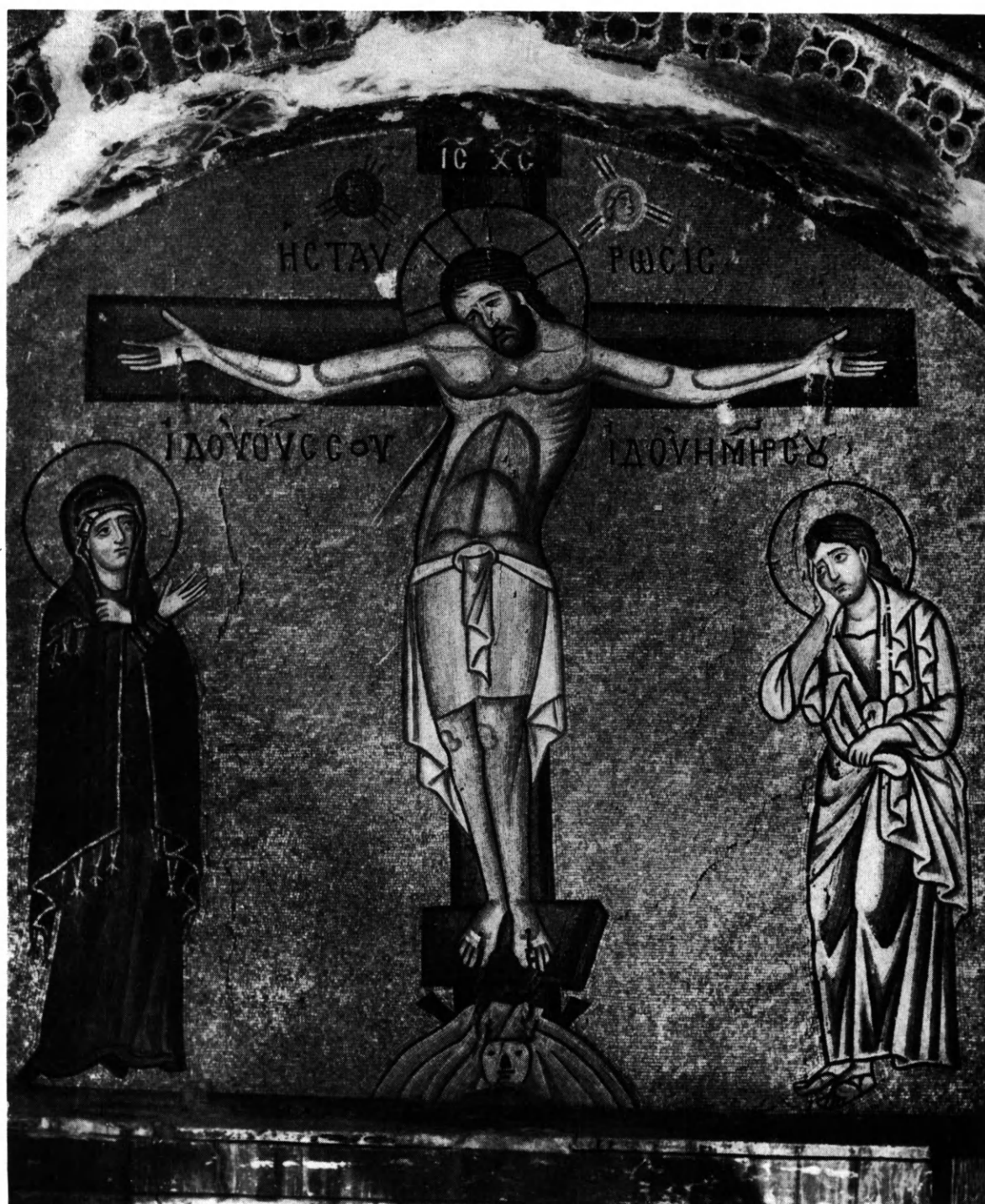

β.

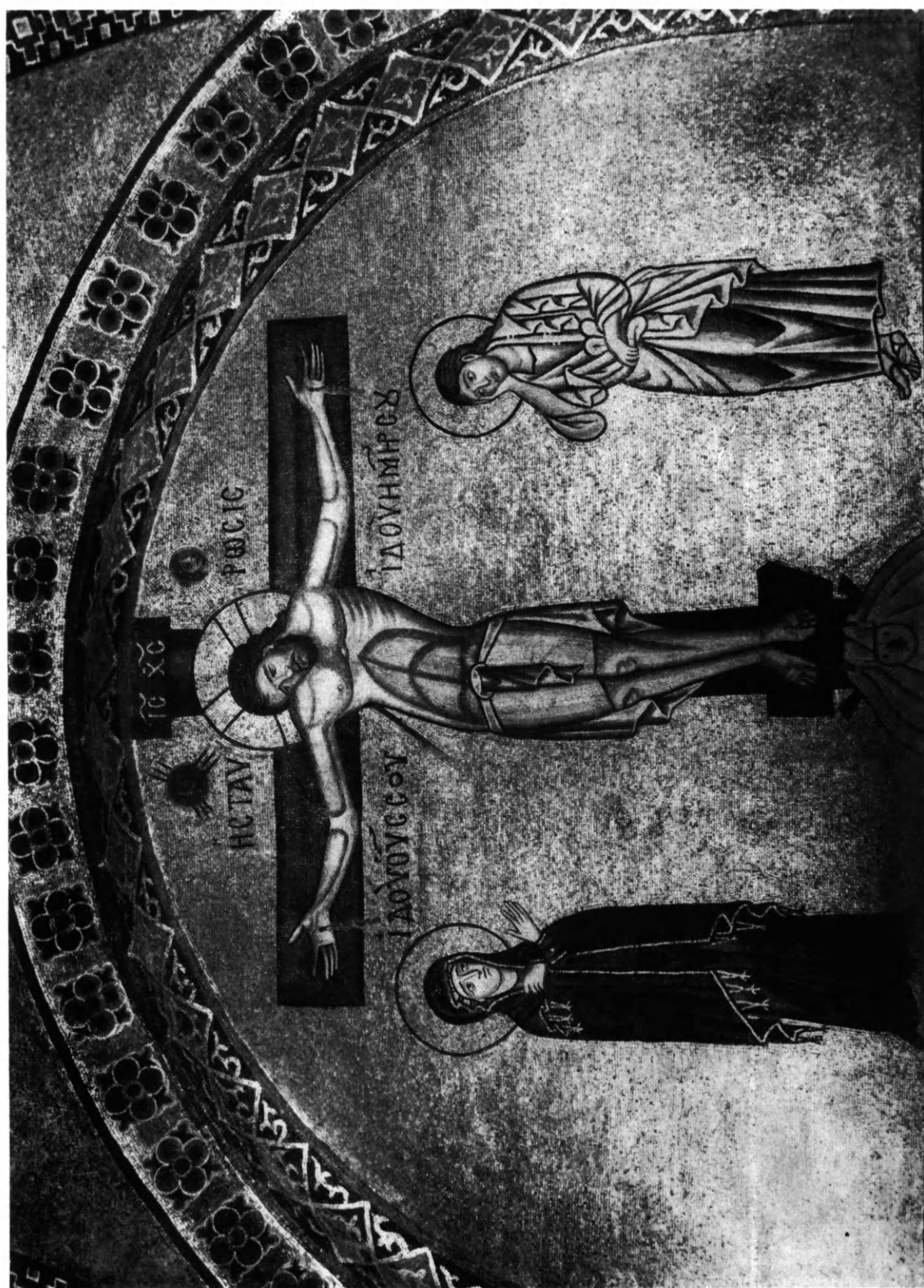
Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικόν σταυροθόλιον. α-β. Τὸ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σταυροθολίου τούτου στηθάριον τοῦ Ἁγίου Ἀκινδύνου πρὸ καὶ μετὰ τὴν σπερέωσιν.

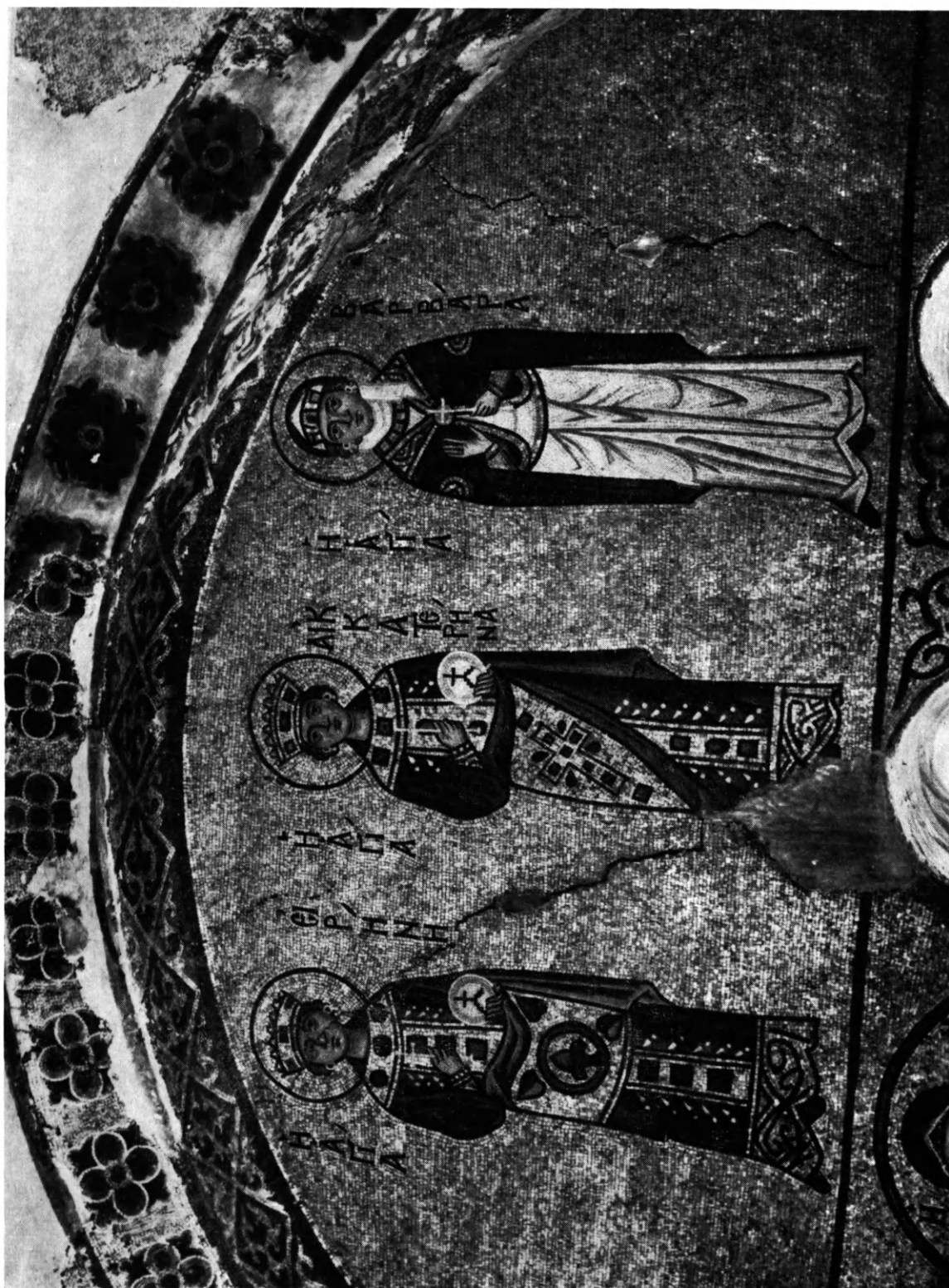
Καθολικόν. Νάρθηξ. Κεντρικόν σταυροβάλκιον. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχου τοῦ σταυροβαλίου τούτου παράστασις τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν στεφάνου καὶ τὸν καθαρισμόν.

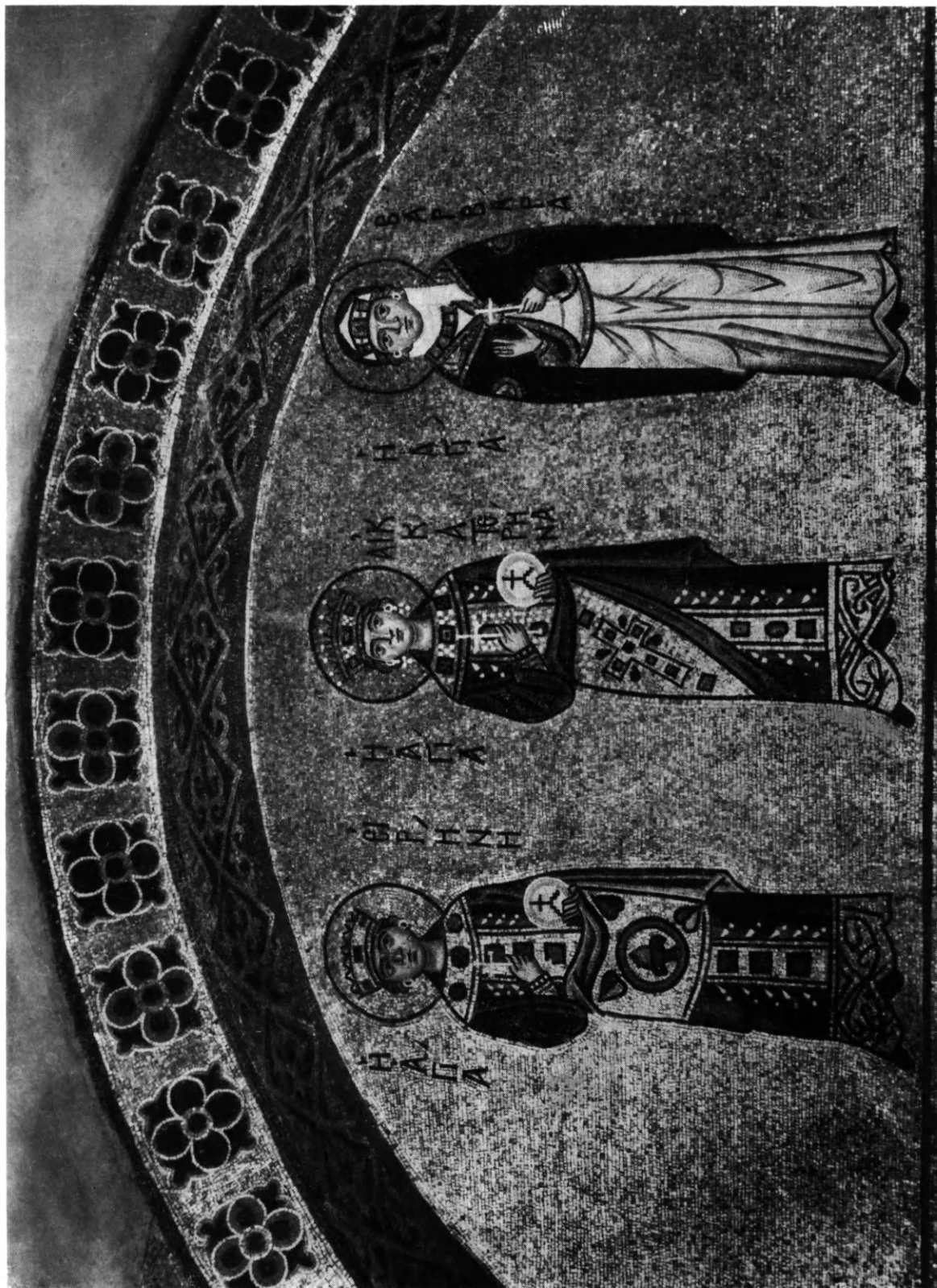
Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Σταύρωσις πρὸ τῆς στερεώσεως.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροβόλιον. Ἡ Σταύρωσις μετὰ τὴν στερῶσιν.

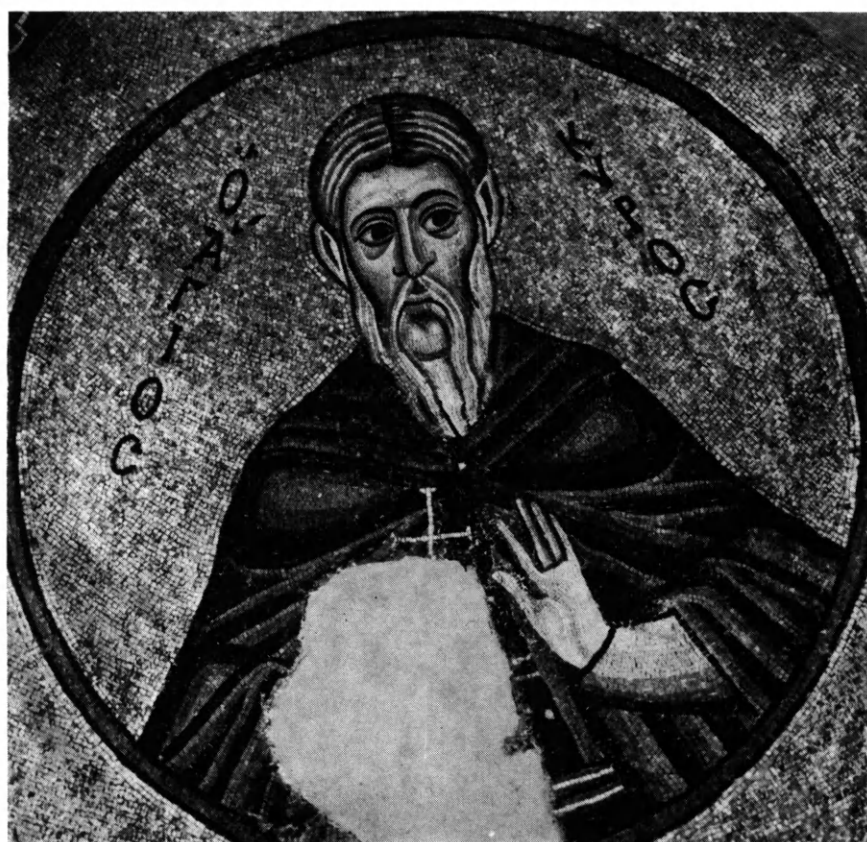
Καθολικόν. Νέρονη. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικῆς τοῖχου τοῦ βορείου σπυροβολίου ψηφιδωτὴ παράστασις τῶν Ἁγίων Εἰρήνης, Αἰκατερίνης καὶ Βαρβάρας πρὸ τῆς στεφάνωσης.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Ἡ ψηφιδωτὴ παράστασις τῶν Ἀγίων Εἰρήνης, Αἰκατερίνης καὶ Βαρβάρας μετὰ τὴν ριζικὴν στερέωσιν αὐτῆς.

α

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. α-β. Τὸ στηθάριον τοῦ Ἁγίου Κύρου
πρὶ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον στυραβάδιον. α-β. Τὸ σπηθῆριον τοῦ ἁγίου Κοσμά πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερῶσιν.

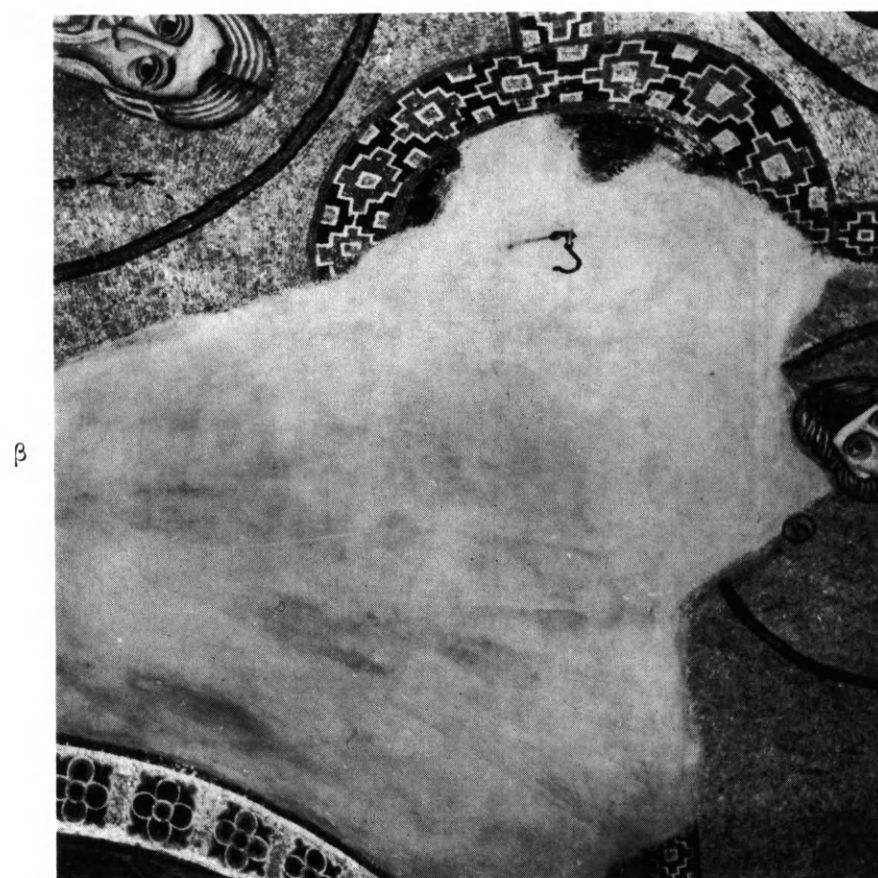
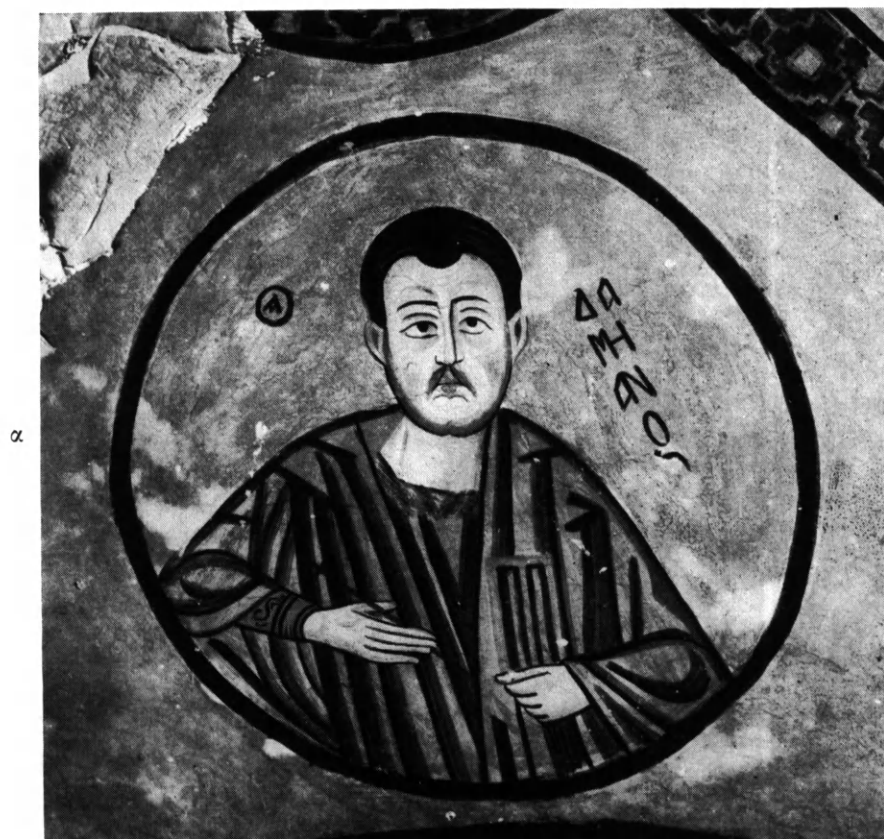

α

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. α-β. Τὸ στηθάριον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου
πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Βόρειον σταυροθόλιον. α. Ἡ ἀπαλειφθεῖσα μεταγενεστέρᾳ κακότεχνος τοιχογραφία τοῦ στηθαρίου τοῦ Ἁγίου Δαμιανοῦ. β. Τὰ ἐμφανισθέντα εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ σταυροθολίου κοσμήματα μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἀνωτέρω τοιχογραφίας.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Ὁ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου Νικτὴρ πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Ὁ Νικτήρ μετὰ τῆς ἐργασίας στερεώσως.

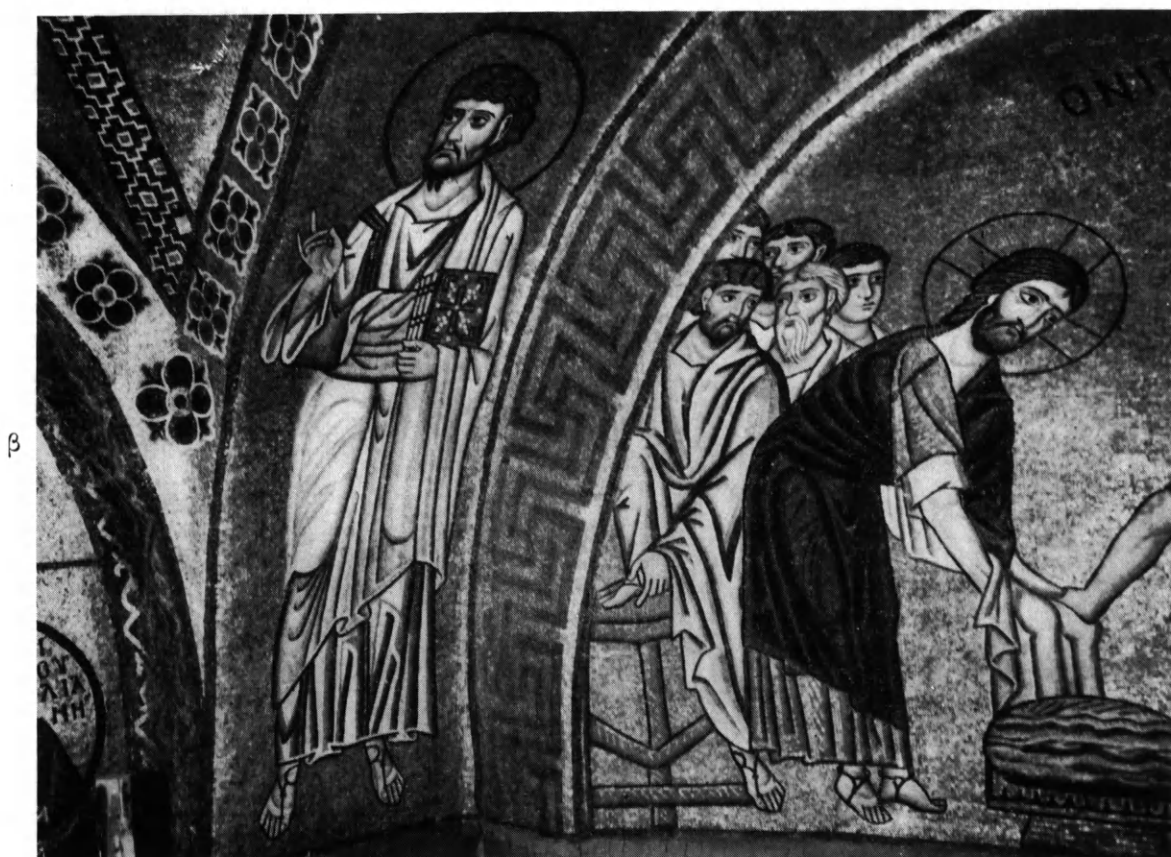

α

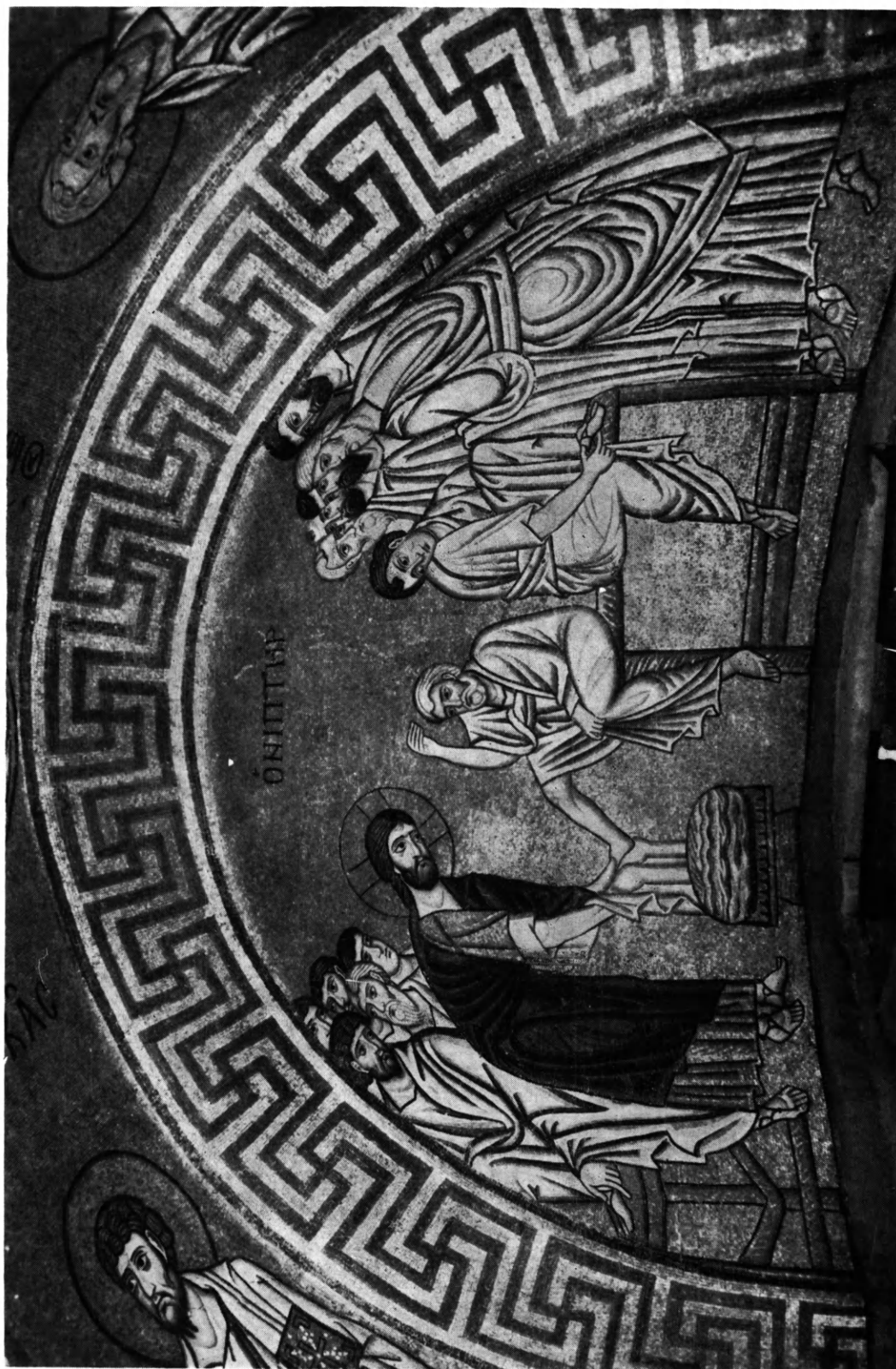

β

Καθολικόν. Νέφθξ. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ Πέτρου ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Νικητῆρος πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

Καθολικόν. Νάρθηξ. α-β. Τὸ ἄριστερόν τιμῆμα τοῦ Νικητῆρος καὶ ὁ κάτωθι τοῦ τόξου τοῦ σταυροθαλίου
"Ἅγιος Λουκάς πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερῶσιν.

Καθολικόν. Νάρθηξ. Ὁ Νικτήρ μετὰ τὴν πλήρη στερέωσιν αὐτοῦ.

α

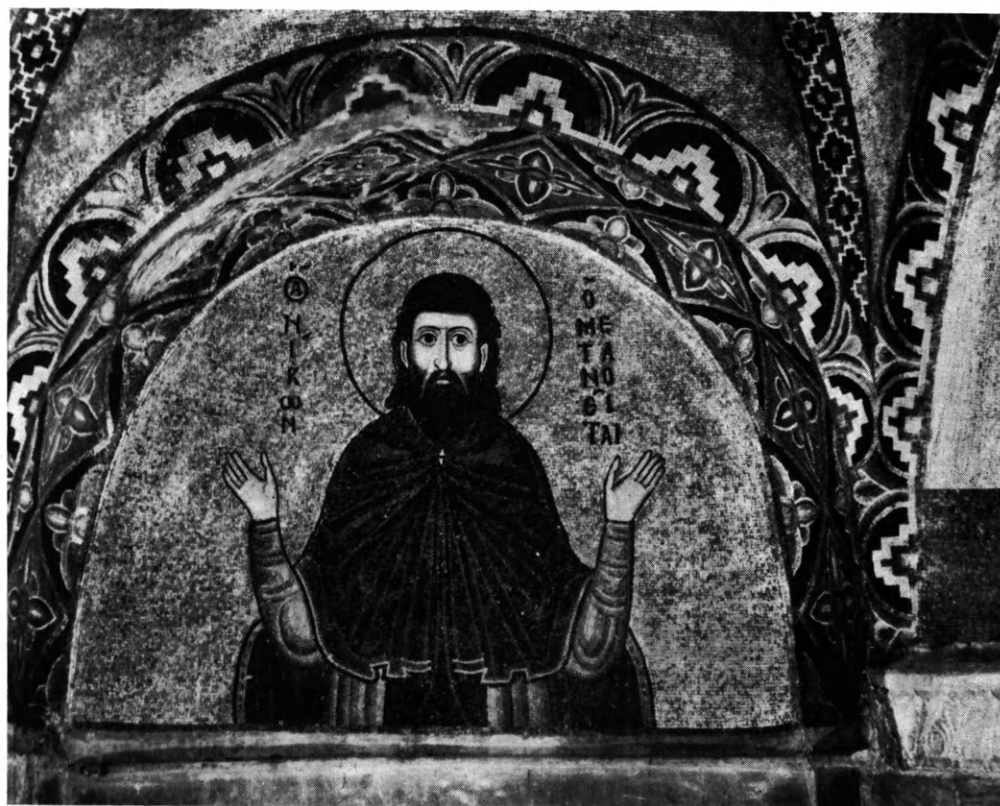

β

Καθολικόν. Νάρθηξ. α. Τμήμα τοῦ νοτίου σταυροθολίου καὶ τῶν ἀριστερὰ ἐνδιαμέσων τόξων μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ψηφιδωτῶν. β. Τμήμα τῶν τόξων τοῦ βορείου σταυροθολίου. Ἡ ἐξ ὀπτοπλίνθων κατασκευὴ τῶν εἶχε διαρραγὴ καὶ τὰ ψηφιδωτά μόλις συνεκρυσταίνοντο.

α.

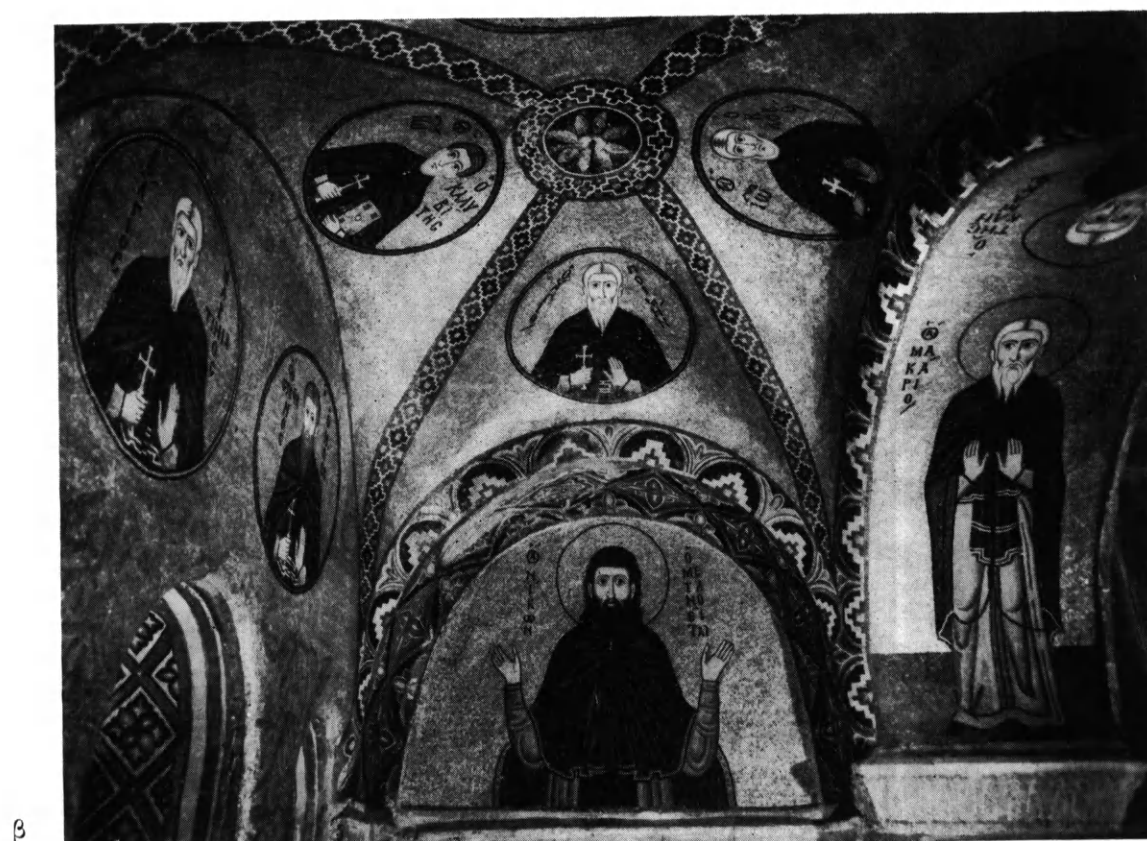

β

Καθολικόν. Κυρίως Ναός. Νότιον μικρὸν σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. α-β Ἡ ἐπὶ τοῦ δυ-
τικοῦ τοίχου ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Νικωνος τοῦ «μετανοεῖται» (sic), πρὸ καὶ μετὰ τὴν
στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμόν.

α

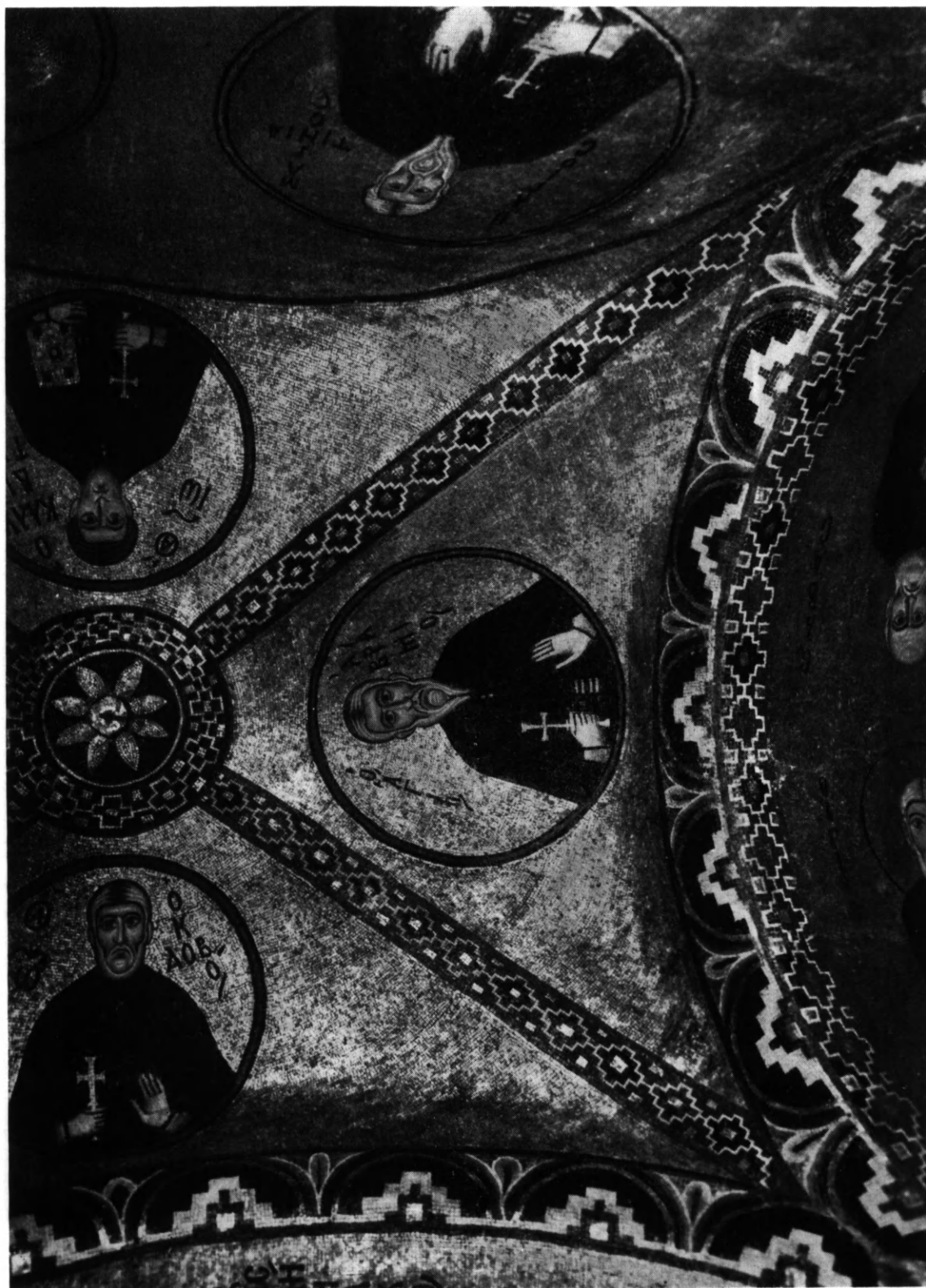

β

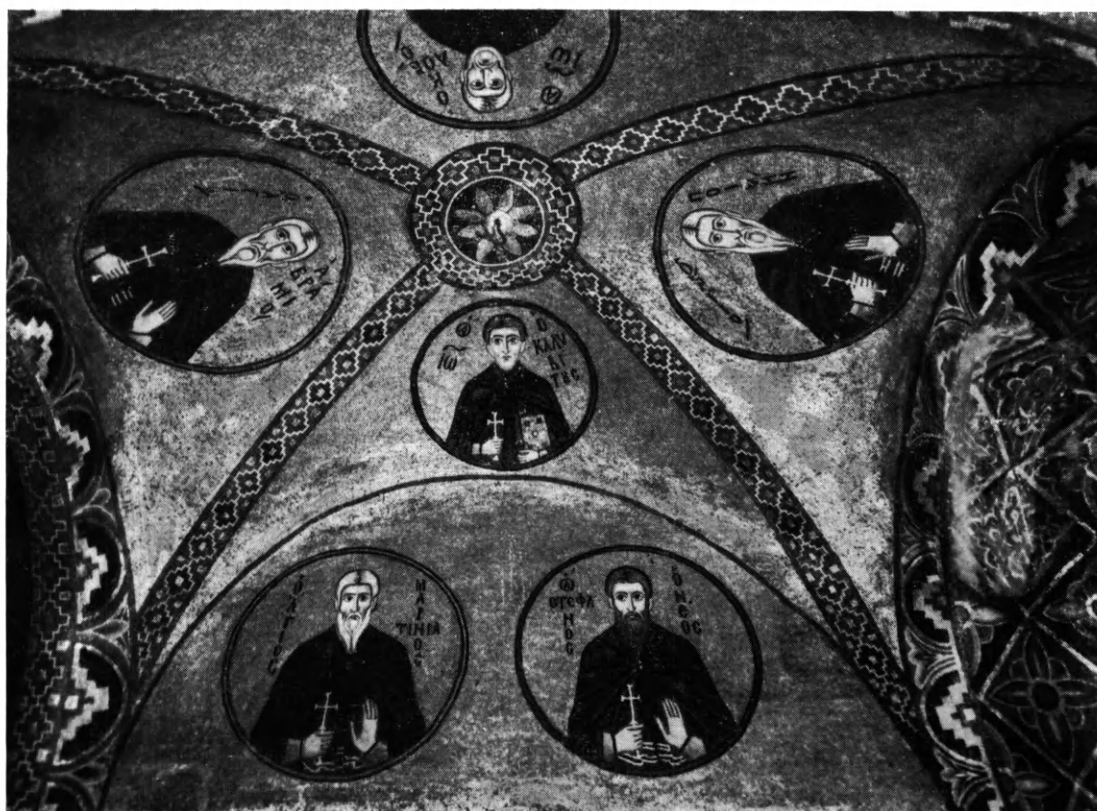
Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον μικρόν σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ.
α-β. Δυτικὴ ὕψις πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν.

Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ.
 Λεπτομέρεια τοῦ εἰς τὸν ἀνατολικὸν σφαιρικὸν τριγωνικὸν τομέα σπηθαρίου τοῦ Ἁγίου Ἀβραμίου πρὸ τῆς στερεώσεως.

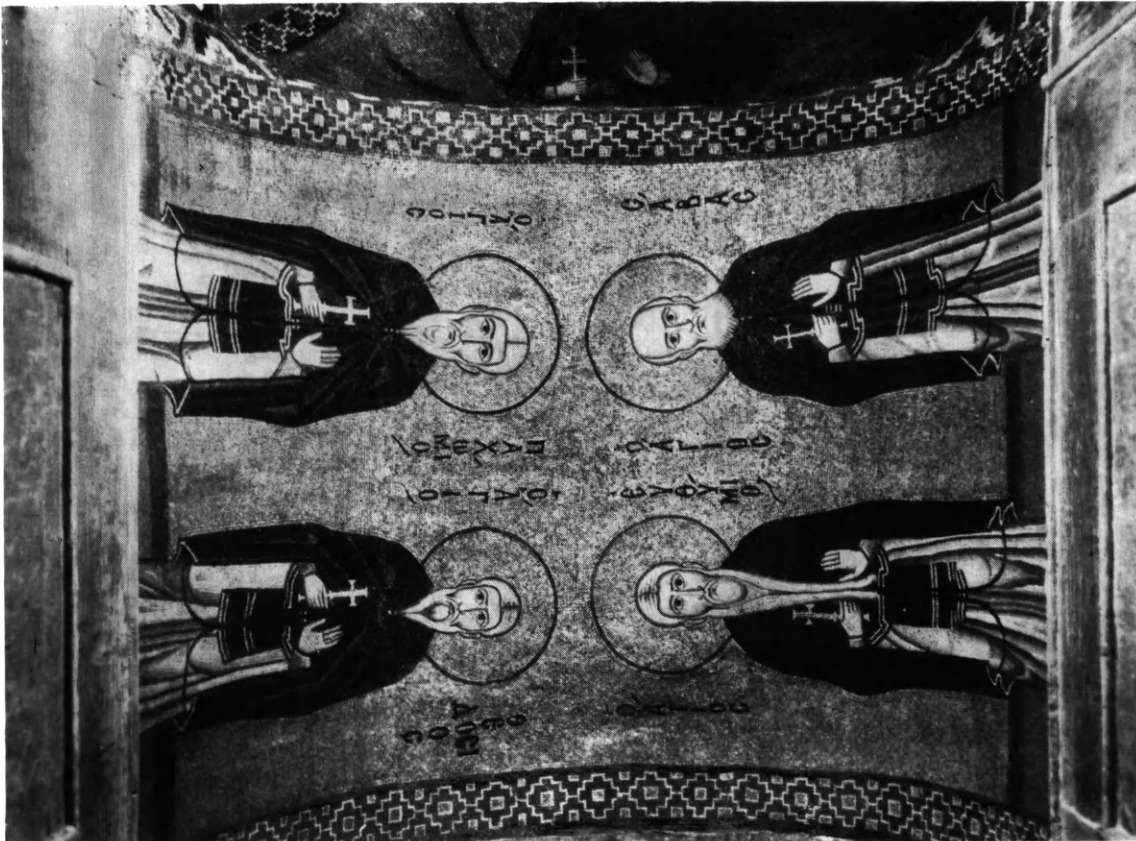
Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον σταυροθόλιον δεξιᾶ τῷ εἰσερχομένῳ.
Λεπτομέρεια τοῦ σπηθαρίου τοῦ Ἀγίου Ἀβραμίου μετὰ τὴν στερῶσιν.

Καθολικόν. Κυρίως ναός. Νότιον μικρόν σταυροθόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ.
α-β. Ὅψις νοτία πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερῶσιν.

α

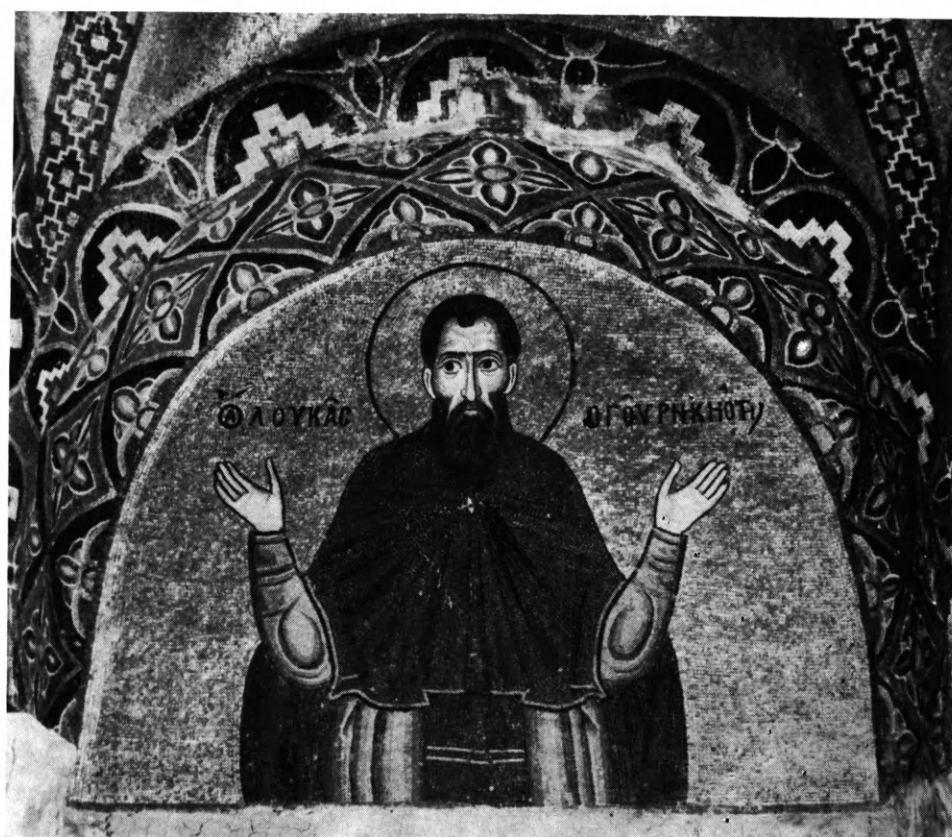

β

α-β. Οι κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τῶρου ἀσκηταί: "Αἱ τοὶ Εὐθύμιος, Σάββας, Παχώμιος καὶ Θεοδόσιος πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως. Καθολικόν. Κυρίως νός. Νότιον σταυροβόλιον δεξιᾷ τῷ εἰσφερομένῳ.

α.

β

Καθολικόν. Κυρίως ναός. Βόρειον σταυροθόλιον ἀριστερᾶ τῷ εἰσερχομένῳ.
α-β. Ὁ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου Ἅγιος Λουκάς ὁ Γουρνικιώτης πρὸ καὶ
μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

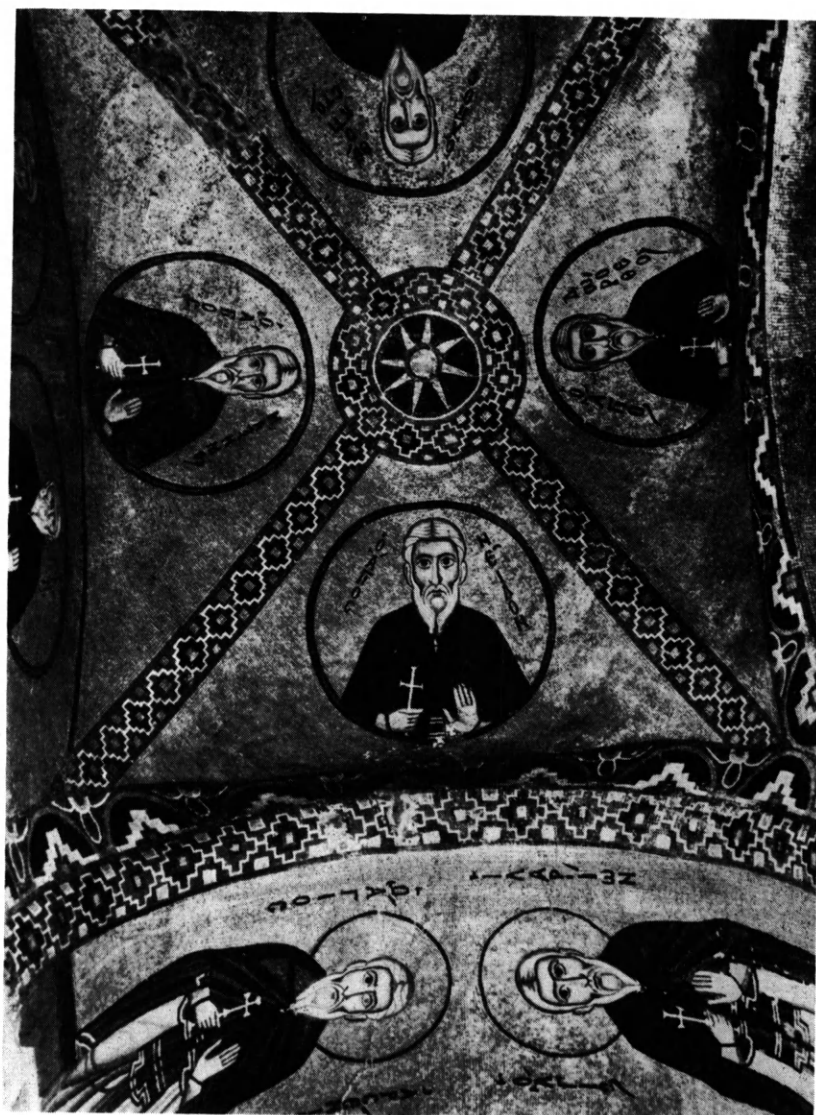

α.

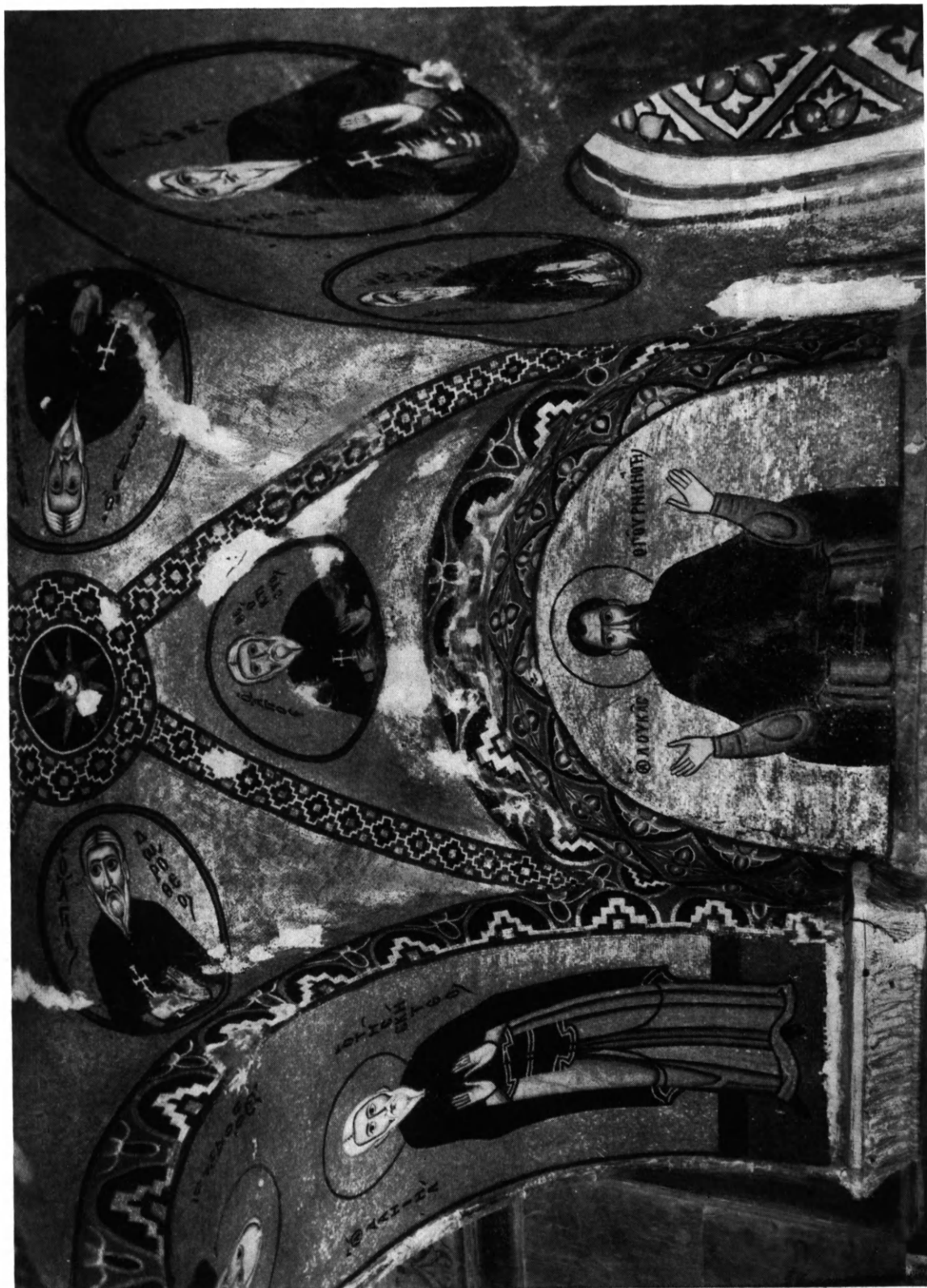

β.

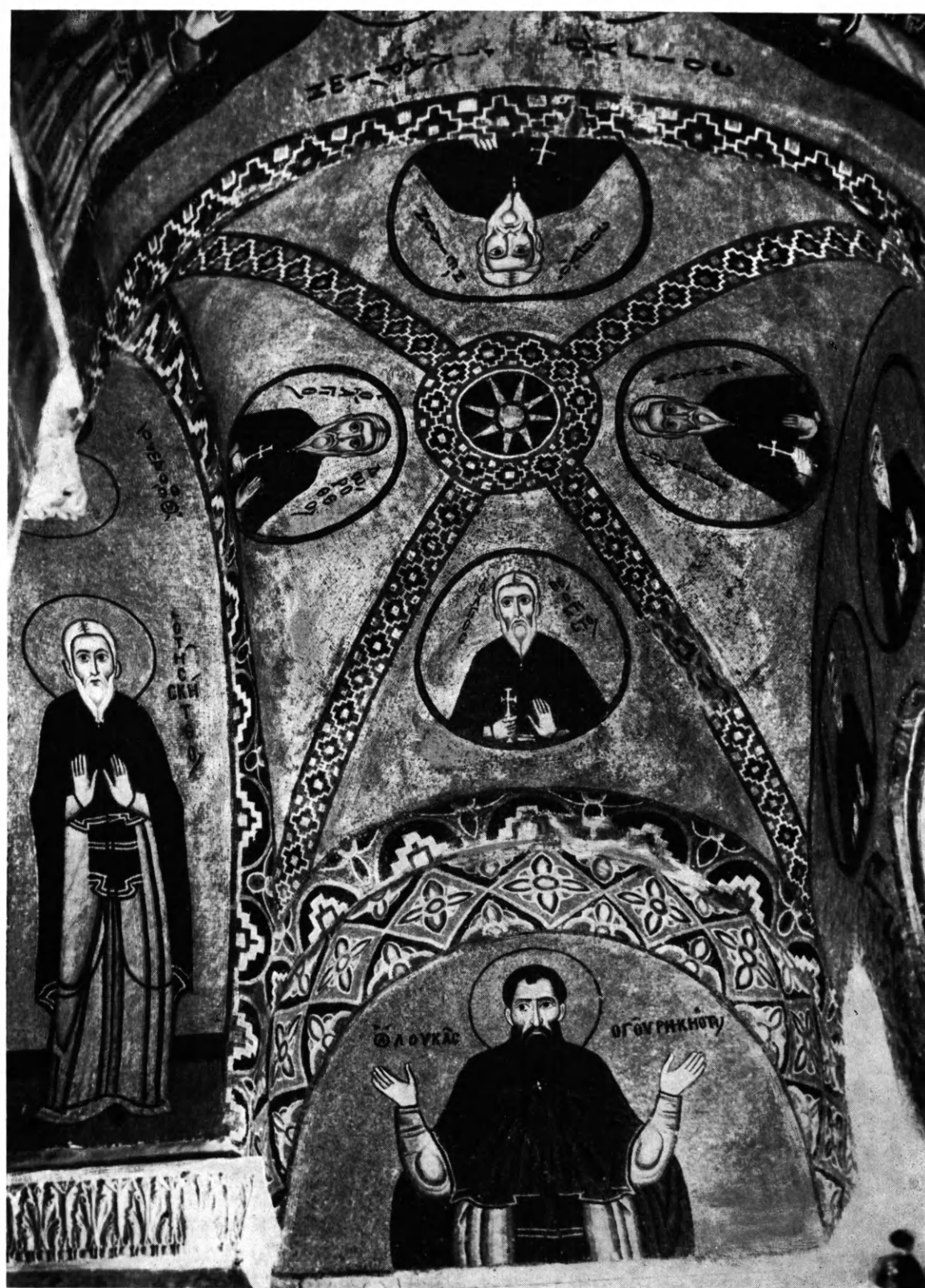
Καθολικόν. Κυρίως ναός. α-β. Τὸ βόρειον σταυροθόλιον ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ, μετὰ τῶν στηθαρίων τῶν Ἁγίων Μαξίμου, Νείλου, Δωροθέου καὶ Θεοκτίστου, πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

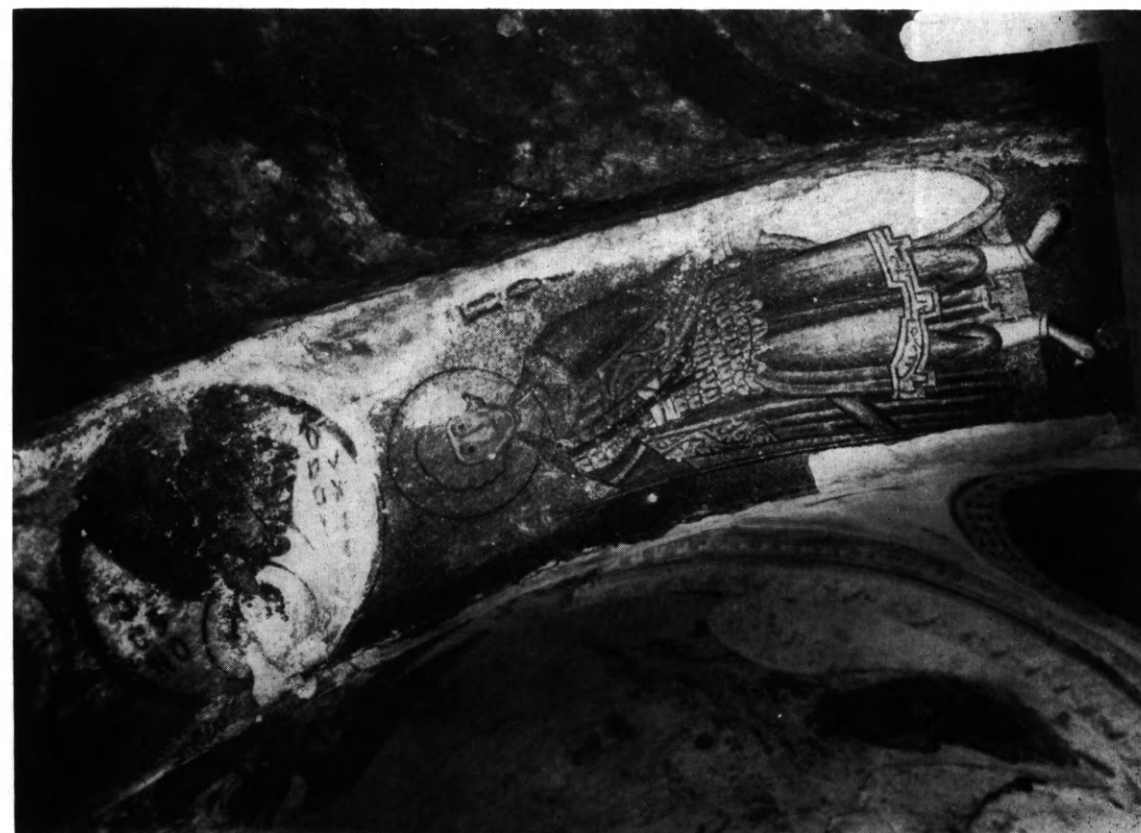
Καθολικόν. Κυρίως ναός. Τὸ βόρειον σταυροθόλιον ἀριστερᾶ τῷ εἰσερχομένῳ, μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τῶν ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν τόξον ἀσκητῶν Ἁγίων Ἰλαρίωνος καὶ Ἀρσενίου.

Καθολικόν. Κυρίως νάος. Δυτική ὄψις τοῦ ἀριστερέᾳ τῷ εἰσερχομένῳ βορείου μικροῦ σταυροθαλίου πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως.

Καθολικόν. Κυρίως ναός. Δυτική όψις του ἀριστερᾶ τῷ εἰσερχομένῳ βορείου μικροῦ σταυροθολίου μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως.

α

β

Καθολικόν. Κυρίως ναός. α-β. Ἡ ὑπὸ τὴν βύρσειον κχιμάραν τοῦ τρούλλου παράστασις τοῦ Ἀγίου Γεωργίου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α

β

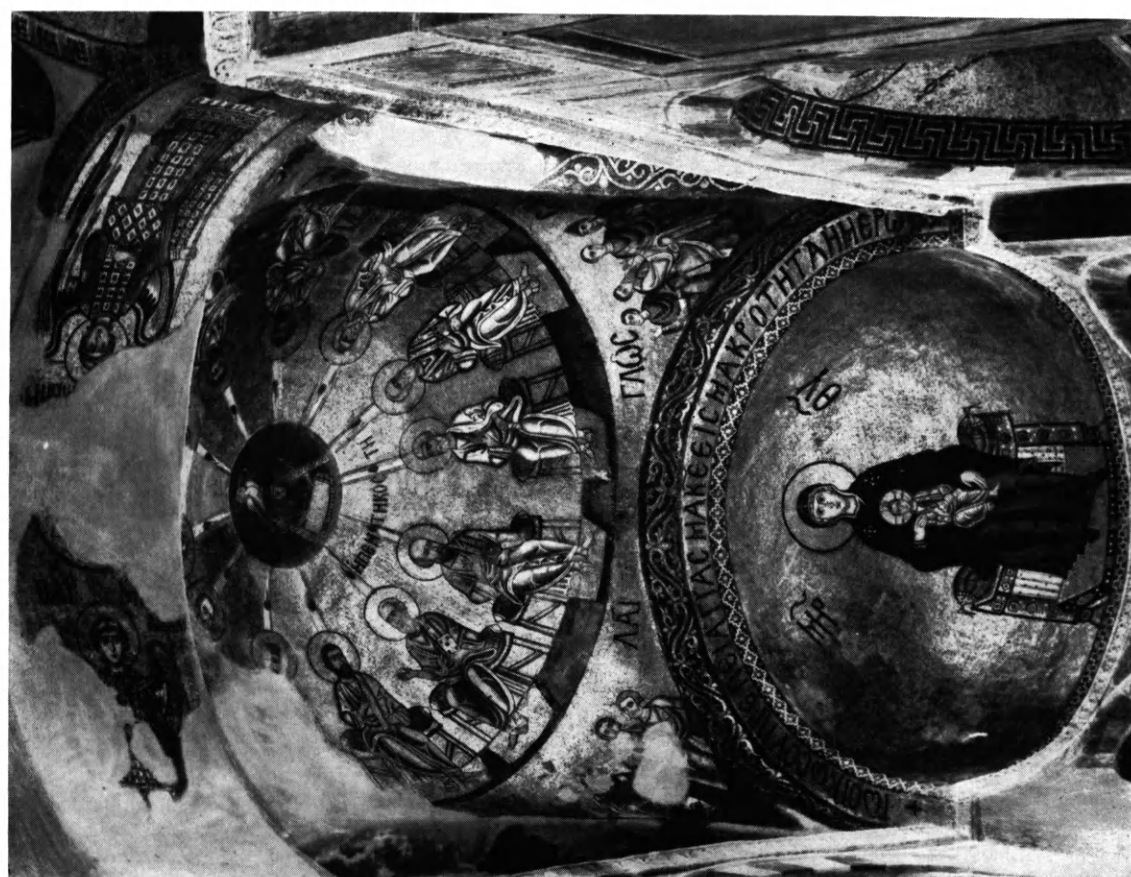
Καθολικόν. Κυρίως ναός. α-β. Τὰ κάτωθεν τοῦ σταυροθολίου τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀποκαλυφθέντα κοσμήματα, ἅτινα εἶχον μεταγενεστέρως καλυφθῇ διὰ κονιαμάτων. Ἀριστερᾷ τῆς εἰκόνος α, ὑπὸ τὴν καμάραν, ὁ Ἅγιος Γεώργιος μετὰ τῇ ἀποκατάστασίν του.

Καθολικόν. Κυρίως ναός. Οί υπό την δυτικήν καμάραν του τρούλλου στρατιωτικοί "Άγιοι Μερκούριος και Προκόπιος μετά του στηθαρίου του Άγίου Χριστοφόρου μετά την αποκατάστασίν του.

β

α

Καθολικόν. α. Αί χάτωθεν τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδος τοῦ τρούλλου στερεωθεῖσαι παραστάσεις τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.
β. Αἱ εἰς τὴν ΒΑ. πλευρὰν τῆς Πεντηκοστῆς στερεωθεῖσαι παραστάσεις τῶν Ἀποστόλων ὡς καὶ αἱ χάτωθεν τοῦ θόλου καὶ ἐπὶ τοῦ ΒΑ. σφαιρικοῦ τριγώνου ἐτοιμόρροποι μορφαὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΦΥΛΛΙ.

α

β

Καθολικόν, α-β. 'Ο κίτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τροῦλλου στρατιωτικῶς "Αγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων πρό καὶ μετὰ τὴν στερῶσιν.

α

β

Καθολικόν. α. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν παραστάσεων. Τὰ κονιάματα εἶχον ἀποκολληθῇ ἀπὸ τὸ τόξον καὶ ἦσαν ἔτοιμα νὰ καταρρεύσουν ὁμοῦ μετὰ τὰ ψηφιδωτά. β. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς καμάρας μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῶν ψηφιδωτῶν.

α.

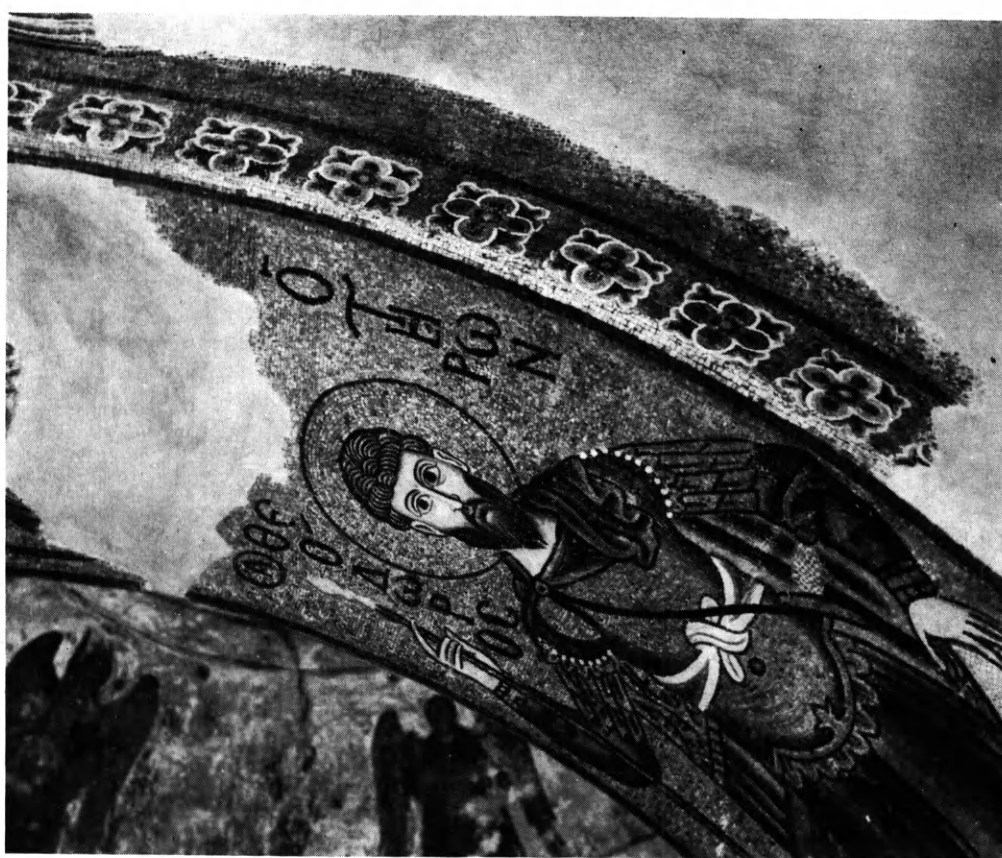

β

Καθολικόν. α. Ἡ νοτία καμάρα τοῦ τρούλλου κατὰ τὸ στάδιον τῶν ἐργασιῶν ἀποσπάσεως τῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος. β. Ἡ νοτία καμάρα μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῆς παραστάσεως.

α

β

Καθολικόν. α. Τὸ ἄνω δεξιὸν τμήμα τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τῆς παραστάσεως. Διακρίνεται ἡ κακὴ κατάστασις τῶν κονιαμάτων, τὰ ὅποια εἶχον ἀποκολληθῆ ἀπὸ τὸ τόξον. β. Τὸ αὐτὸ τμήμα τῆς νοτίας καμάρας μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως.

α

β

Καθολικόν. α. Τὸ μεσαῖον τμήμα τῆς νοτίης καμάρας τοῦ τρούλου πρὸ τῆς στερεώσεως, μετὰ τὴν ἀπάλειψιν τῆς μεταγενεστέρης τοιχογραφίας. β. Τὸ αὐτὸ τμήμα μετὰ τὴν ἀπάλειψιν τῆς μεταγενεστέρης τοιχογραφίας.

β

α

Καθολικόν. α. 'Ο κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νοτίας καμάρας τοῦ τρούλλου στρατιωτικὸς Ἅγιος Δημήτριος πρὸ τῆς στερεώσεως.
β. Ἡ ὀπισθία καὶ ἀντίστροφος ὄψις τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὴν ἀπόστασιν τῆς.

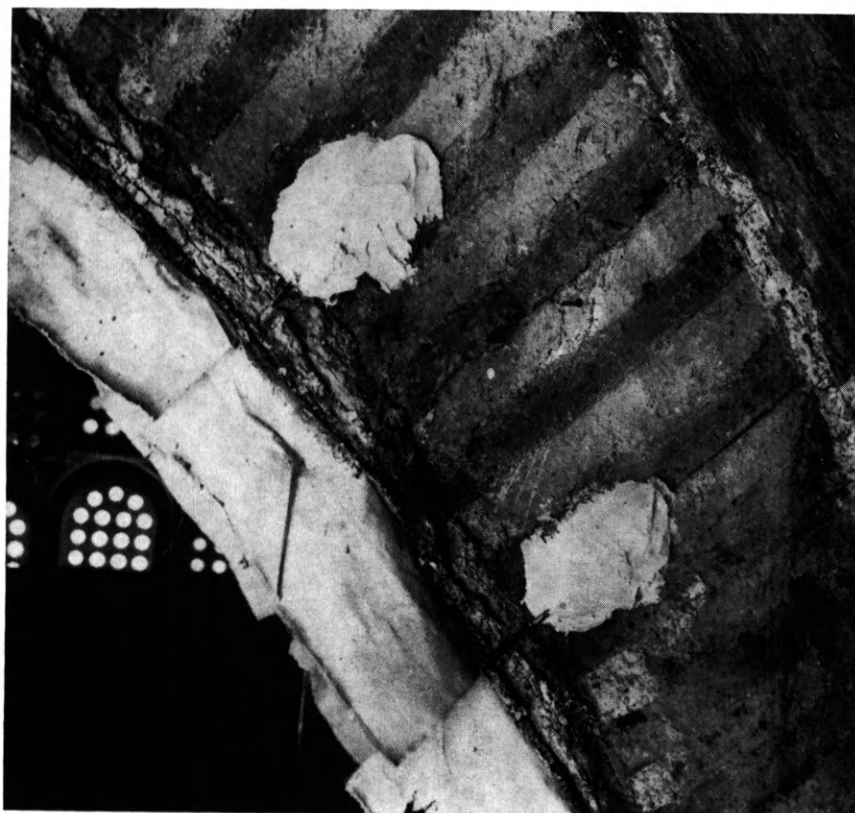

α

β

Καθολικόν. α-β. Λεπτομέρεια τῆς ὑπὸ τὴν νοτίαν καμάραν τοῦ τρούλλου παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὴν ρωγμὴν εἰς τὸ πρόσωπον, πρὶ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α.

β

α. Τὸ δεξιὸν κάτω τμήμα τῆς νοτίας καμάρας με ὄψιν πρὸς Νότον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀποσπάσεως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. β. Ὅψις τῆς κακῆς καταστάσεως τῆς νοτίας καμάρας πρὸ τῆς στερεώσεως.

α

β

α. 'Η εις τὸ ΝΑ. ἡμιχώριον παράστασις τῆς Γεννήσεως μετὰ τὴν στερέωσιν.
 "Ανωθεν ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ στηθάριον τοῦ Ἁγίου Αὐξεντίου μετὰ τὴν
 στερέωσιν. β. Τὸ εις τὸ ΝΑ. σφαιρικὸν τρίγωνον τοῦ τρούλλου στηθάριον τοῦ
 Ἁγίου Αὐξεντίου πρὸ τῆς στερέωσεως.

α

β

α-β. 'Η εις τὸ ΝΔ. ἡμιχώριον παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς πρὸ καὶ μετὰ τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν αὐτῆς.

α

β

Ἑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ Συμεῶνος ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ἑπαπαντῆς
πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερῶσιν.

α.

β

Ἑπαπαντή. α-β. Λεπτομέρεια τῆς προφήτιδος Ἀννης ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ἑπαπαντῆς πρὸ καὶ μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν στερέωσιν τῆς.

β

α

Ἰσακκίη. α-β. Αετομέρεια τοῦ Θεοῦ Βρέφους καὶ τῆς Παναγίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

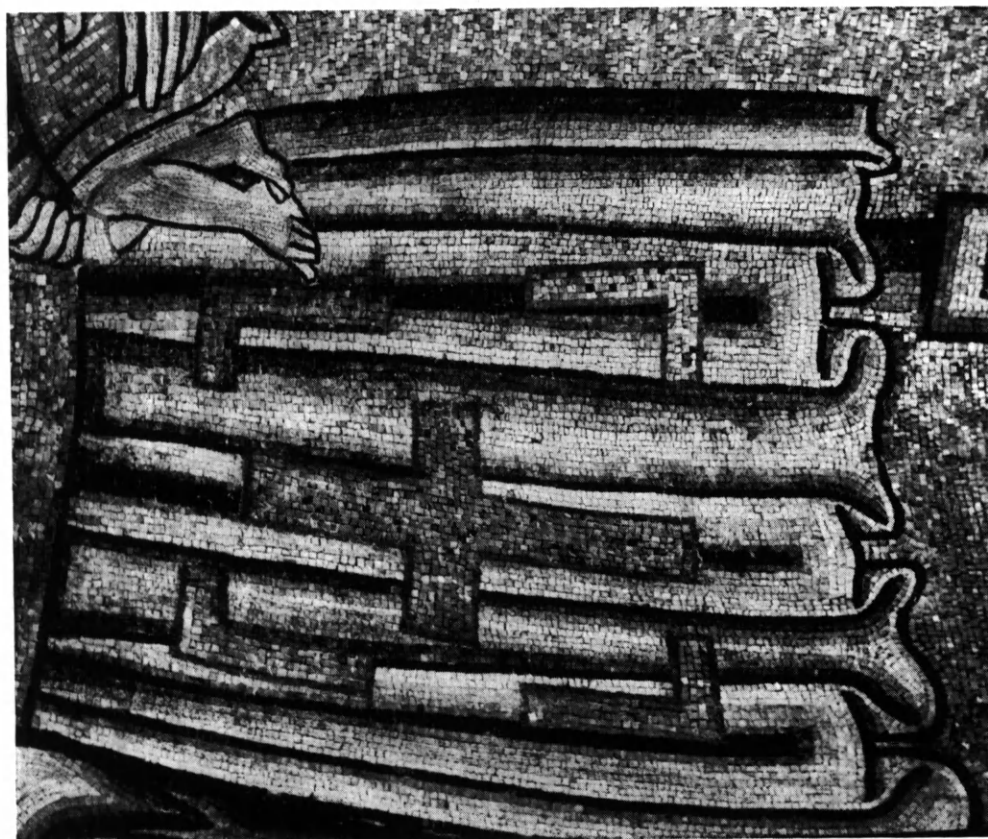

α

β

Ἑπαγγελία, α-β. Λεπτομέρεια τοῦ Ἰωσήφ, πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

β

α

Ἰσαπαντή. α-β. Τὸ μεταξὺ τῶν κίωνων τοῦ κιβωρίου βῆλον καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ Θεοῦ Βρέφους πρὸ καὶ μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν στερέωσιν.

α

β

Ἑκπανά. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ κατωτέρου τμήματος τῆς Παναγίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμὸν.

α

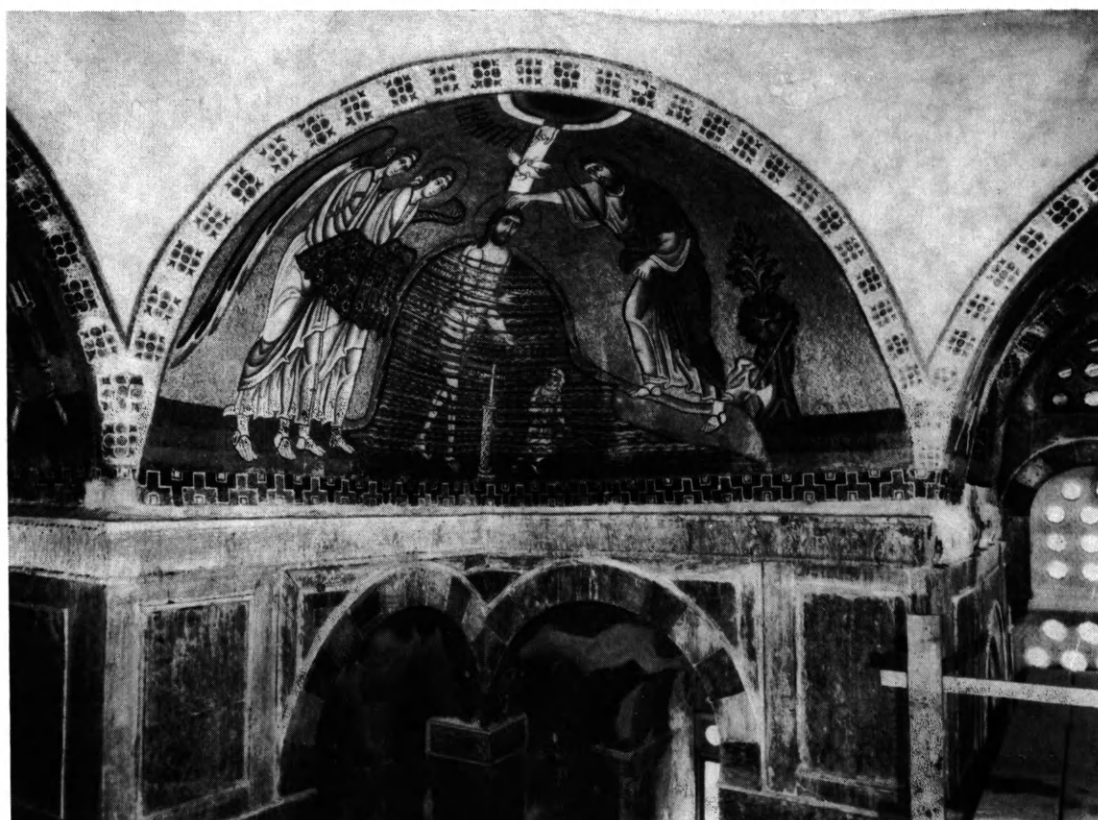

β

Ἰσακίου. α-β. Λεπτομέρεια τοῦ σώματος τοῦ Ἰωσήφ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ τὸν καθαρισμόν. Ἡ διάταξις τῶν ψηφιδῶν καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν τόνων τῶν χρωμάτων δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν ζωγραφικοῦ πίνακος.

α

β

α-β. 'Η εἰς τὸ ΒΔ. ἡμιχώνιον τοῦ τροῦλλου παράστασις τῆς Βαπτίσεως πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α

β

Οι κάτωθεν τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ ἁγίου τοῦ τέμπλου τῆς Προθέσεως τόξου Ἅγιοι Ἐπίσκοποι Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Γρηγόριος ὁ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ ὁ Κλήμης Ρώμης, μετὰ τὴν στερέωσιν.

α

β

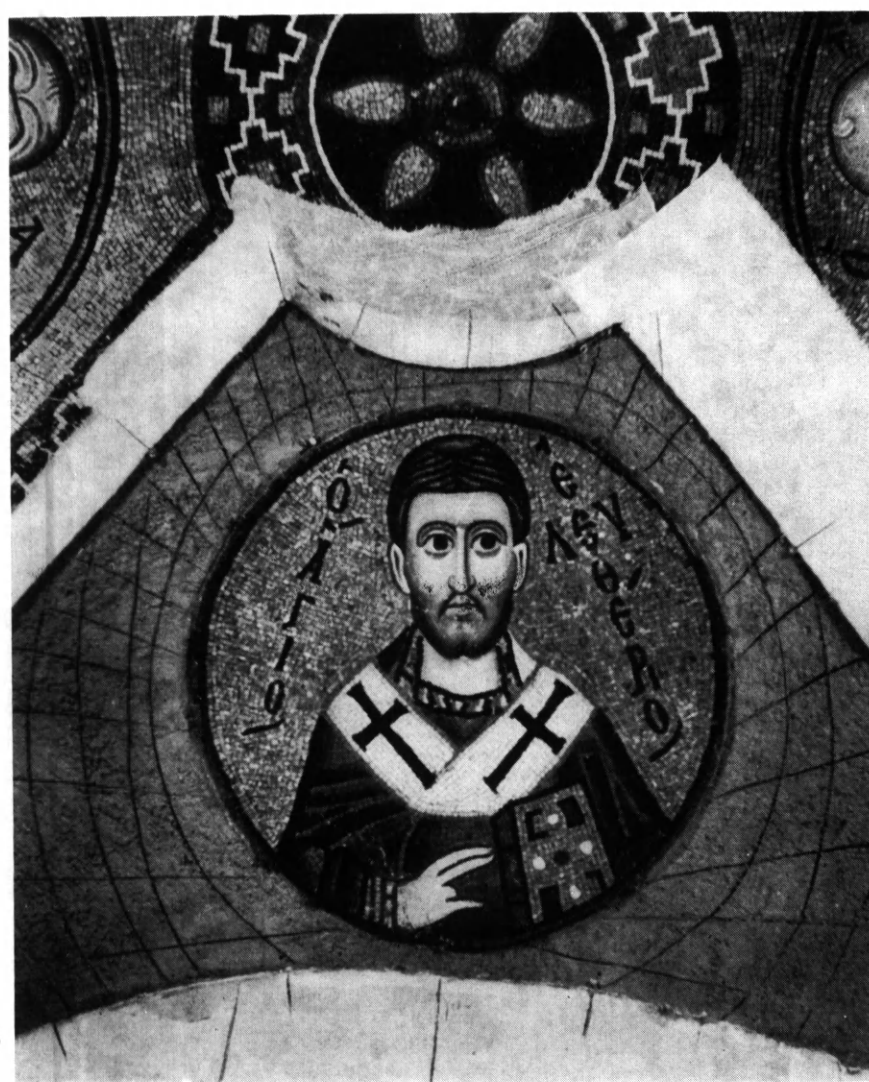
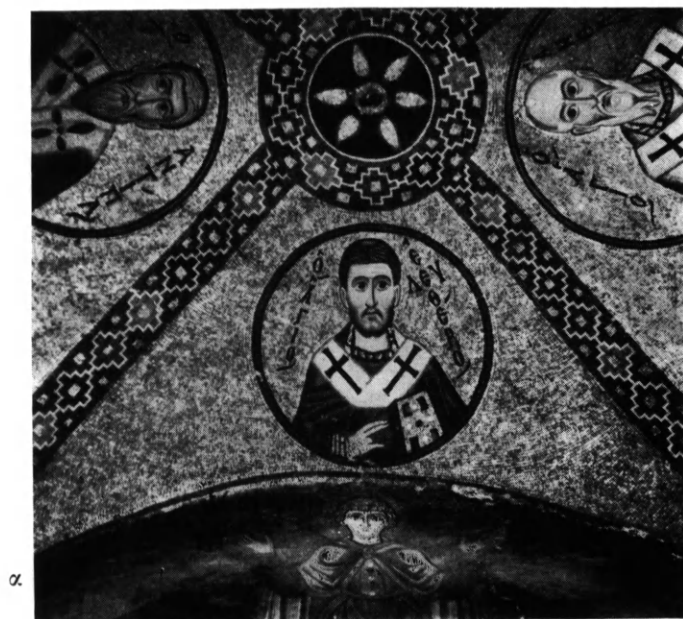

γ

δ

α-β. Οι επί της βορείου και της νοτίας πλευράς της κόγχης του διακονικού "Αγιοι Σπυρίδαν, Σιλβέστρος, Κυπριανός και Άγλλειος μετά την δι' αποκολλήσεως στερέωσίν των. γ-δ. Οι υπό τον άντωνα του τέμπλου του διακονικού τέξου "Επίσκοποι "Ιερόθεος, Γρηγόριος ό Νύσσης Φιλόθεος και Διονύσιος ό "Αρεοπαγίτης μετά την στερέωσιν.

α. Τὸ βόρειον τμήμα τοῦ σταυροθαλίου τοῦ διακονικοῦ μετὰ τὴν δι' ἀποσπάσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως στερέωσιν τῶν ἐτοιμορρόπων στηθαρίων αὐτοῦ.
β. Τὸ στηθάριον τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησίν του.

Τὸ νότιον σταυροθήλιον τοῦ καθολικοῦ πρὸ τῶν ἐργασιδῶν στερεώσεως.

α-β. Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σταυροθόλιον ἐπὶ τοῦ βορείου τομέως στηθάριον τοῦ Ἀρχαγγέλου ΡΑΦΑΗΛ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α.

β

α-β. Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σταυροθόλιον καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τομέως στηθάριον τοῦ Ἀρχαγγέλου ΟΥΡΗΛ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α

β

α-β. Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σκαυροθόλιον καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τομέως στηθόριον τοῦ Ἁγίου Ζαχαρίου πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερῶσιν.

Τὸ ὑπὸ τὸ νότιον σκυροθόλιον καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τομέως στηθάζριον τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α

β

α-β. Τὰ κάτωθεν τοῦ νοτίου σταυροθαλίου καὶ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τριβήλου στηθάρια τῶν Ἀγίων Ἀνανίου καὶ Κλεώπα (sic) μετὰ τὴν στερέωσιν.

α

β

α-β. Ἡ κάτωθεν τοῦ νοτίου σταυροθολίου καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου
παράστασις τῆς Παναγίας Δεξιοκρατούσης πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

α-β. Ἡ κάτωθεν τοῦ νοτίου σταυροβολίου καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου παράστασις τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ ἱαματικοῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν στερέωσιν.

Τὸ βόρειον σταυροβόλιον τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν στερῶσιν. Δεξιὰ ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τριμήνου Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα, ὀπισθεν τῆς ὑποῖας ἀνευρέθη κατὰ τὴν στερῶσιν καὶ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ χρυσοῦ κήμπου τῆς ἡ πλινθοπερίβλητος με κουφικὴν διακόσμησιν τοιχοποιῖα. Ἀριστερὰ καὶ ἐπὶ δυτικοῦ τριμήνου ὁ Ὁσίου Λουκάς.

Ἡ χάρωθεν τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικῶν καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικῶν τυμπάνου παράστασις τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ πρὸ τῆς στερεώσεως.

α

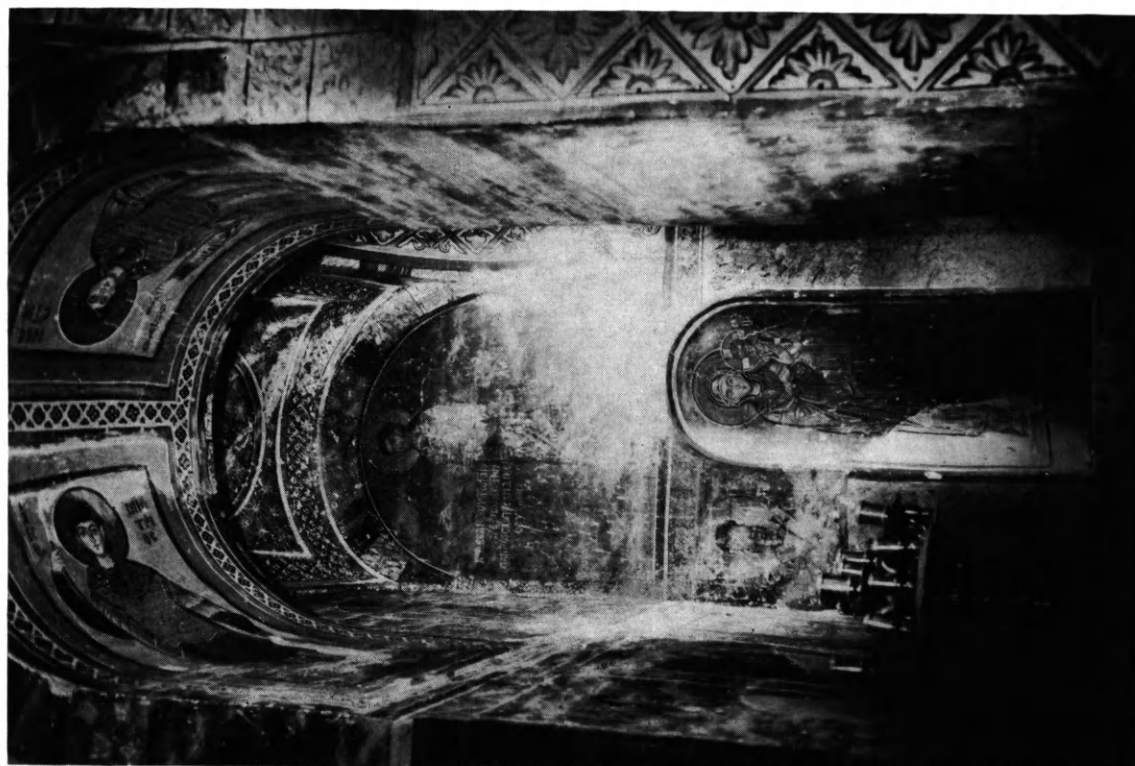

β

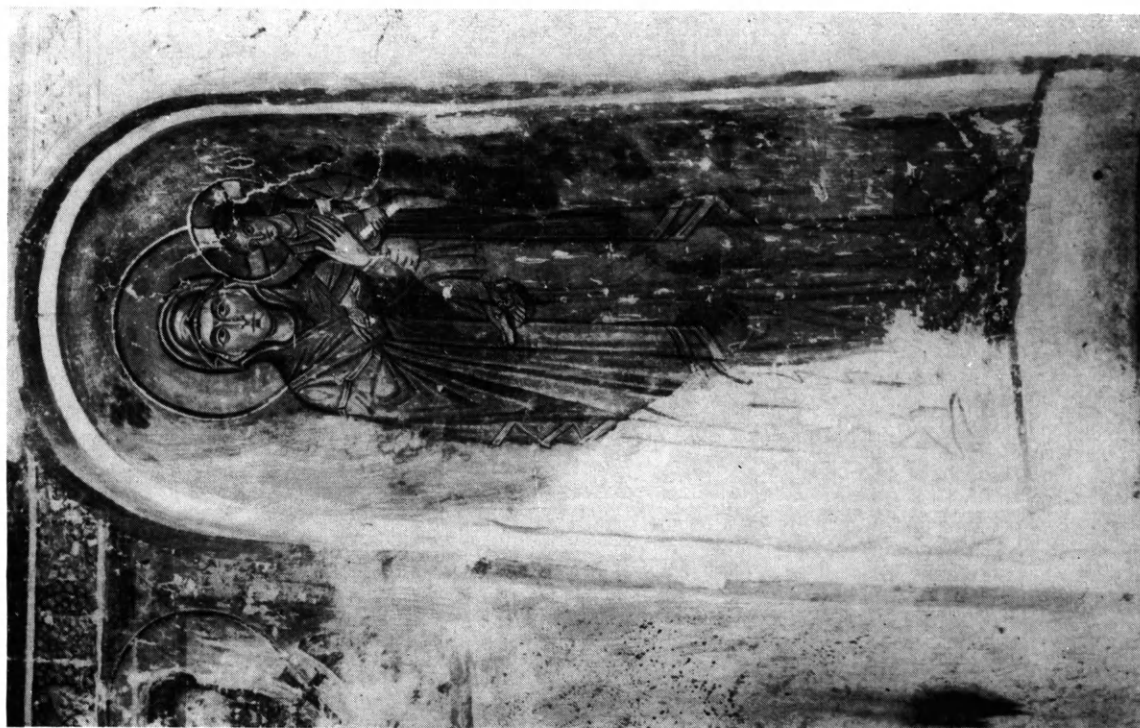
Καθολικόν. Νοτιοδυτικὸν παρεκκλήσιον. α-β. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, κάτω σειρά, ὁλόσωμοι οἱ Ἅγιοι Σέργιος καὶ Νικήτας μετὰ τὸν καθαρισμὸν.

Καθολικόν. Νοτιοδυτικόν παρεκκλήσιον, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, κάτω σειρά, ὁλόσωμος ὁ Ἅγιος Βάκχος μετὰ τὸν καθαρισμόν.

α

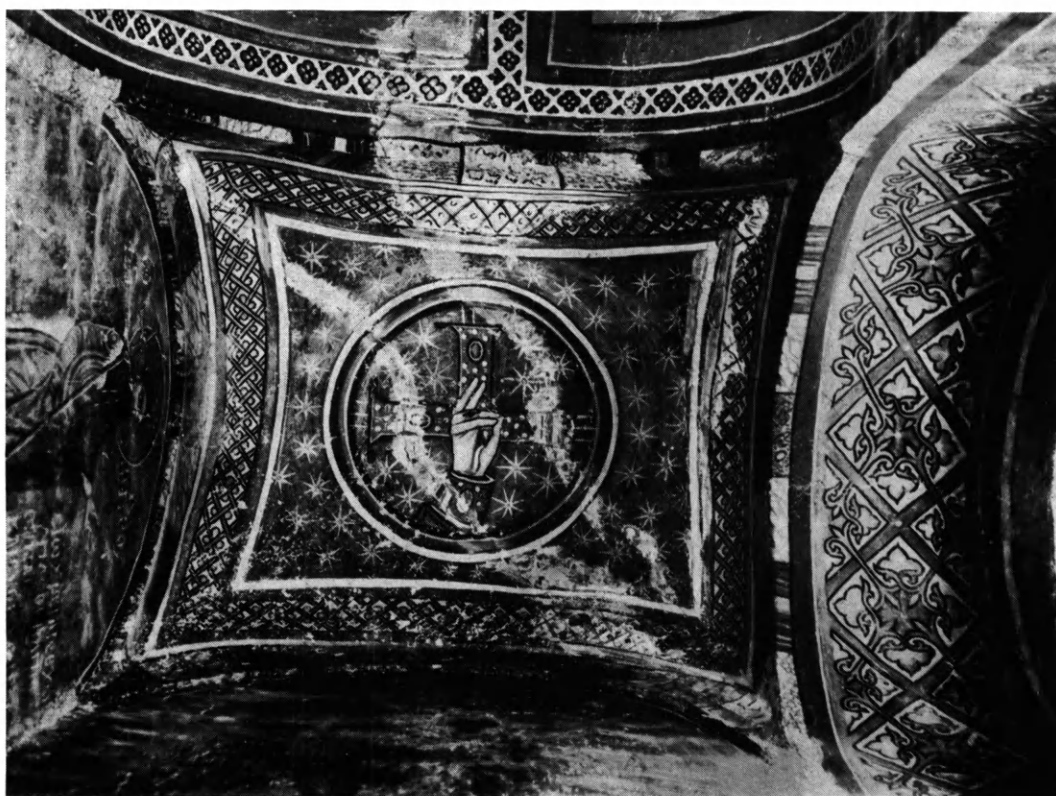

β

Καθολικόν. Νοτιοδυτικόν παρεκκλήσιον. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. α. Κάτω σπειρὰ ἀριστερὰ ὁ Ἅγιος Βασίλειος καὶ δεξιὰ ἐντὸς τῆς κόγχης ἡ Παναγία μετὰ τὸ Βρέφος. Ἄνω ὁ Χριστὸς προσερχόμενος νὰ βηπτισθῇ καὶ χάρασεν τοῦ τόξου οἱ Ἅγιοι Δημήτριος καὶ Νέστωρ. β. Αὐτομέρεια τῆς Παναγίας ἀριστοτεροεξατούσης.

Καθολικόν. Νοτιοδυτικόν παρεκκλήσιον. Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς καὶ κάτωθεν τοῦ τόξου ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας ὁ Ἅγιος Νέκτωρ μετὰ τὸν καθαρισμόν.

α

β

Καθολικόν. Νοτιοδυτικόν παρεκκλήσιον. α. Ἡ εἰς τὸν ἀνατολικὸν θολίσκον παράστασις τοῦ Σταυροῦ καὶ Χειρὸς εὐλογούσης. Ἐκ δεξιᾶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. β. Τὸ πρὸς Δυσμὰς τοῦ παρεκκλησίου σταυροθόλιον μετὰ τὰ τέσσαρα στηθίρια τῶν μαρτύρων, τὰ ὅποια εἶναι ὅμοια μετὰ τὰ στηθίρια τῶν μαρτύρων, οἱ ὅποιοι ἀπεικονίζονται εἰς τὸ σταυροθόλιον VII τῆς κρύπτης.

β

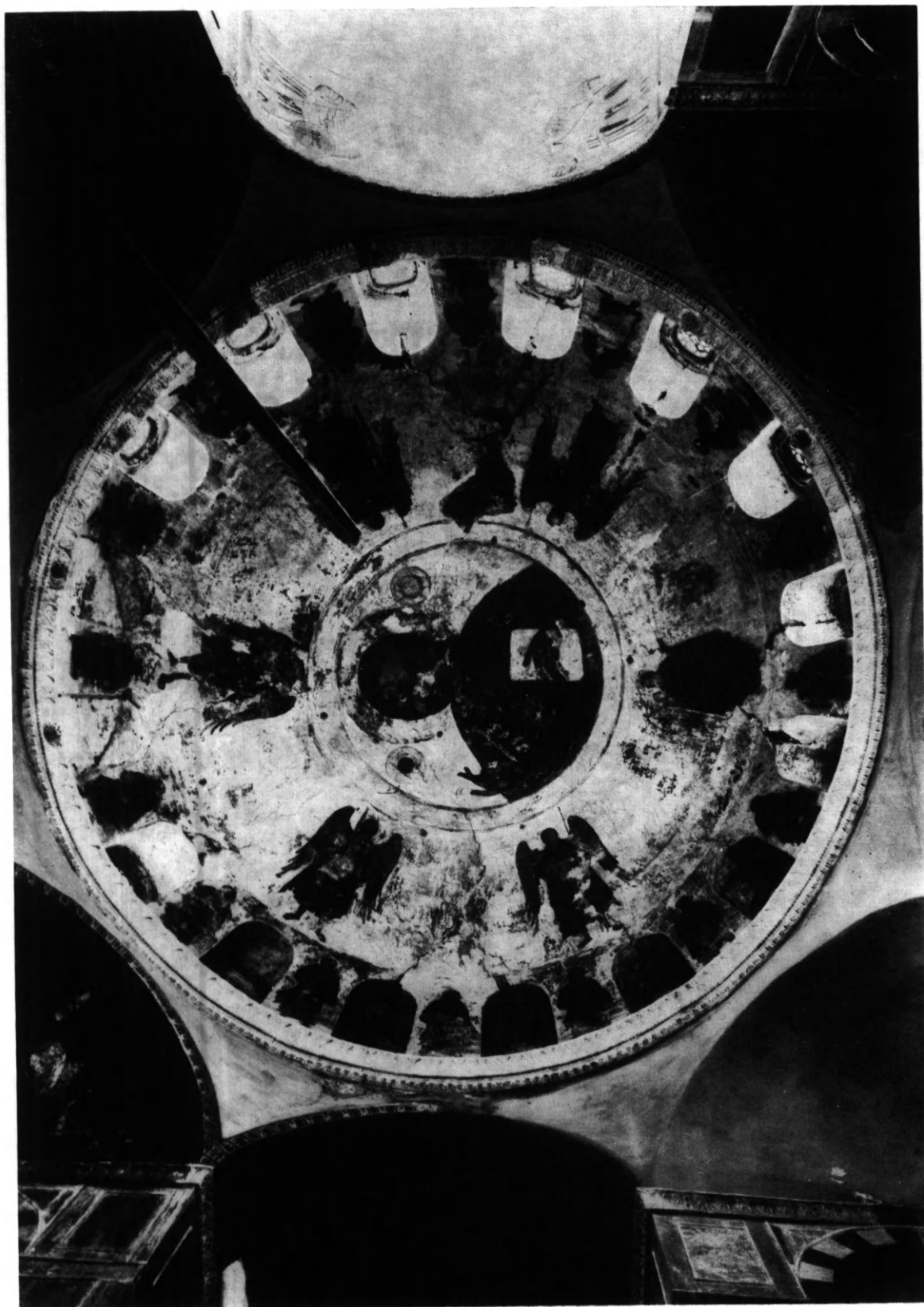

α

Καθολικόν. Βορειοανατολικὸν παρεκκλήσιον. α. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου (νοτίου τῆς λιτῆς τῆς Παναγίας), παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν καὶ ἐσωτερικῶς τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ Ὁσίου, τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου. β. Ἡ ἀνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου ἐκ τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικόλαου.

Καθολικόν. Πρόβεςις. Πρὸς Ἀνατολὰς θνήσκον τῆς κόγλης, ἔσθθα ἡ Ἀχρά Ταπείνωσις, ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῶν δύο χειρῶν.
Ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ τόξου τῆς ἀψίδος ψηφιδωτὸν κόσμημα καὶ ἡ ἐπιγραφή: ψαλμ. κς' β.

Ο τροῦλλος τοῦ καθολικῶ με τὰς ἐφθαρμέναις μεταγενεστέρας τοιχογραφίαις.

Λεπτομέρεια τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ.

Καθολικόν. Ἡ ὀπισθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ καθολικοῦ (ΝΔ. ἄκρου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας - Ἀγ. Βαρβάρας) ἀνευρεθεῖσα τελευταίως τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ.

Καθολικόν. α. 'Η εἰς τὸ ὑπερῶν (γυναικωνίτην) ἄνωθεν τοῦ νάρθηκος παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ζωσιμά. β. 'Η ἀπέναντι τοῦ Ἁγίου Ζωσιμά ἀνευρεθεῖσα εἰς τὸν γυναικωνίτην τοιχογραφία ἑλλου ἀσκητοῦ Ἁγίου.

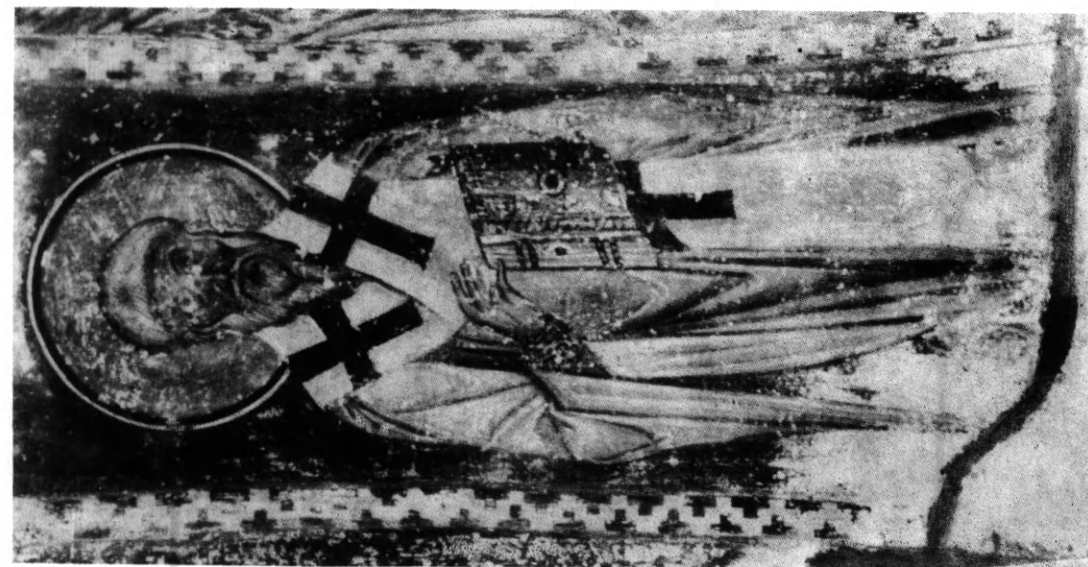

α

β

Καθολικόν. α. 'Η εις τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ γυναικωνίτου καὶ πλησίον τοῦ
'Αγίου Ζωσιμᾶ ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία 'Αγίου.
β. 'Η εις τὸν γυναικωνίτην καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ νοτίου μεσαίου
μεγάλου τριλόβου παραθύρου ἀνευρεθεῖσα τοιχογραφία 'Αγίας.

α

β

Καθολικόν. α-β. Οί εις τόν γυναικωνίτην αποκαλυφθέντες, φέροντες λευκά φοιλόνα καὶ ὁμοφόρια μετὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν, δύο "Ἄγιοι Ἰεράρχαι εὐλογούντες διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς κεκαλυμμένης ἀριστερᾶς των κρατύντες Εὐαγγέλιον.

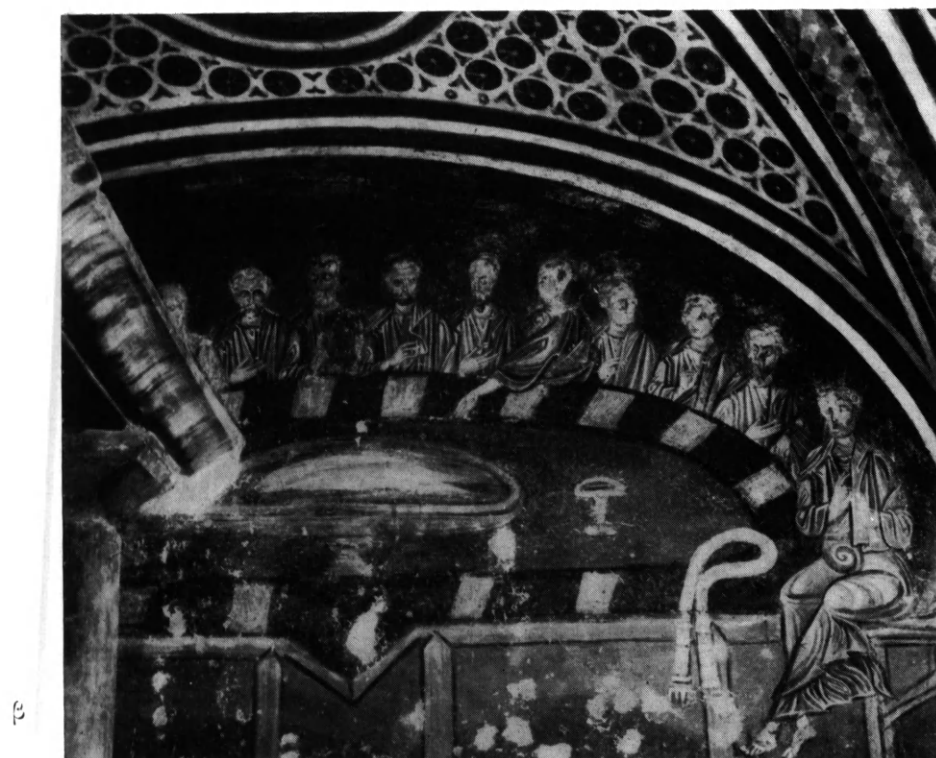

α

β

Ναός Παναγίας. α. Αί υπό την άντυγα του μεταξύ του Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ Διακονικοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος τοιχογραφίαι τῶν Ἀγίων Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου καὶ Πολυκάρπου. β. Αἱ εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τοῦ Διακονικοῦ τοιχογραφίαι τῶν Ἀγίων Χαλαμπήου, Λέοντος Κατάνης καὶ Σωφρονίου.

α-β. 'Ο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ σταυροβολίου ἡ Μυστικὸς Δεῖπνος μετὰ τὸν καθαρισμόν καὶ τὴν στερέωσίν του.

α

β

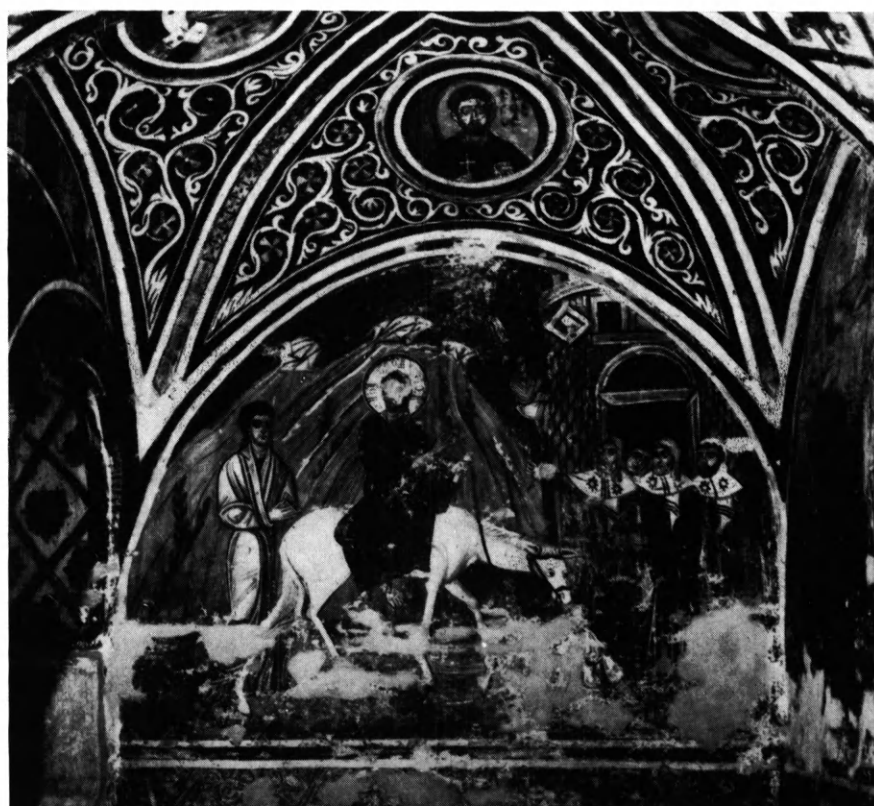
α. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, τοῦ ΝΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, V) Ἀποκαθήλωσις μετὰ τὸν καθαρισμὸν. β. Ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου παράστασις τοῦ Θρήνου μετὰ τὰς Μυροφόρους.

Κρύπτη. α. 'Η ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ΝΔ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, XI) Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ μετὰ τὸν καθαρισμόν. β. 'Η ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου παράστασις ἡγουμένου ἐνώπιον τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ.

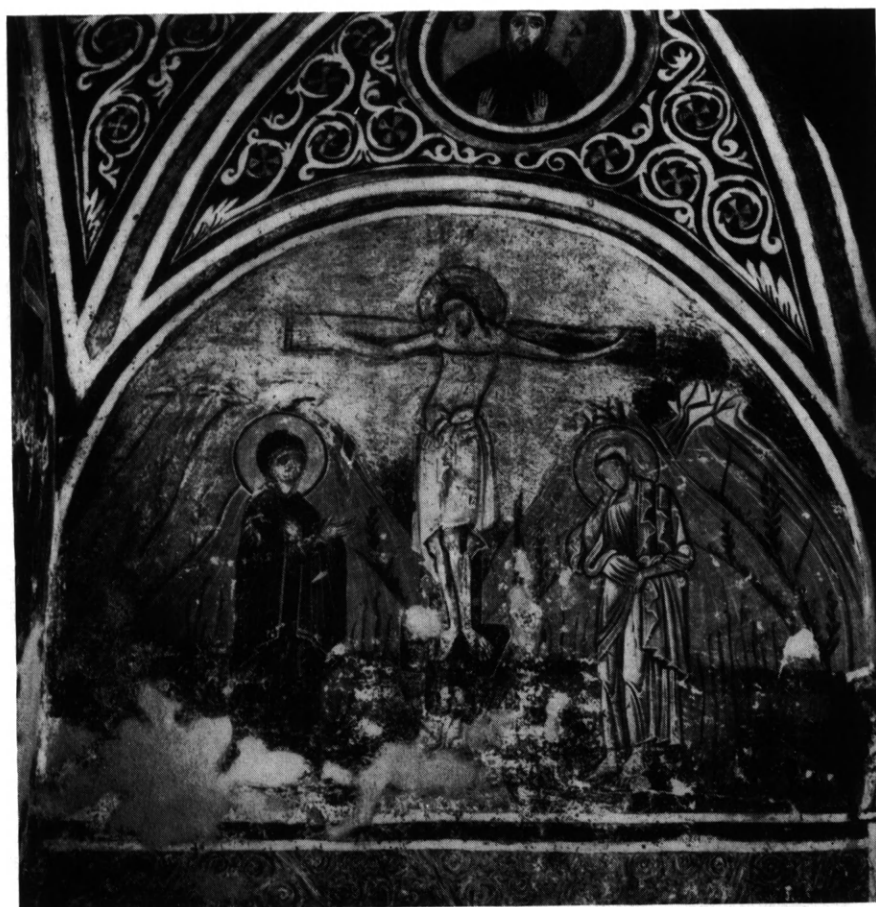

α

β

Κρύπτη. α. 'Η ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ΒΔ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, IX) παράστασις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μετὰ τὸν καθαρισμόν. β. 'Η ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ΒΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, II) Βαΐοφόρος μετὰ τὸν καθαρισμόν.

Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ΒΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, II) παράστασις
τῆς Σταυρώσεως μετὰ τὸν καθαρισμόν.

α

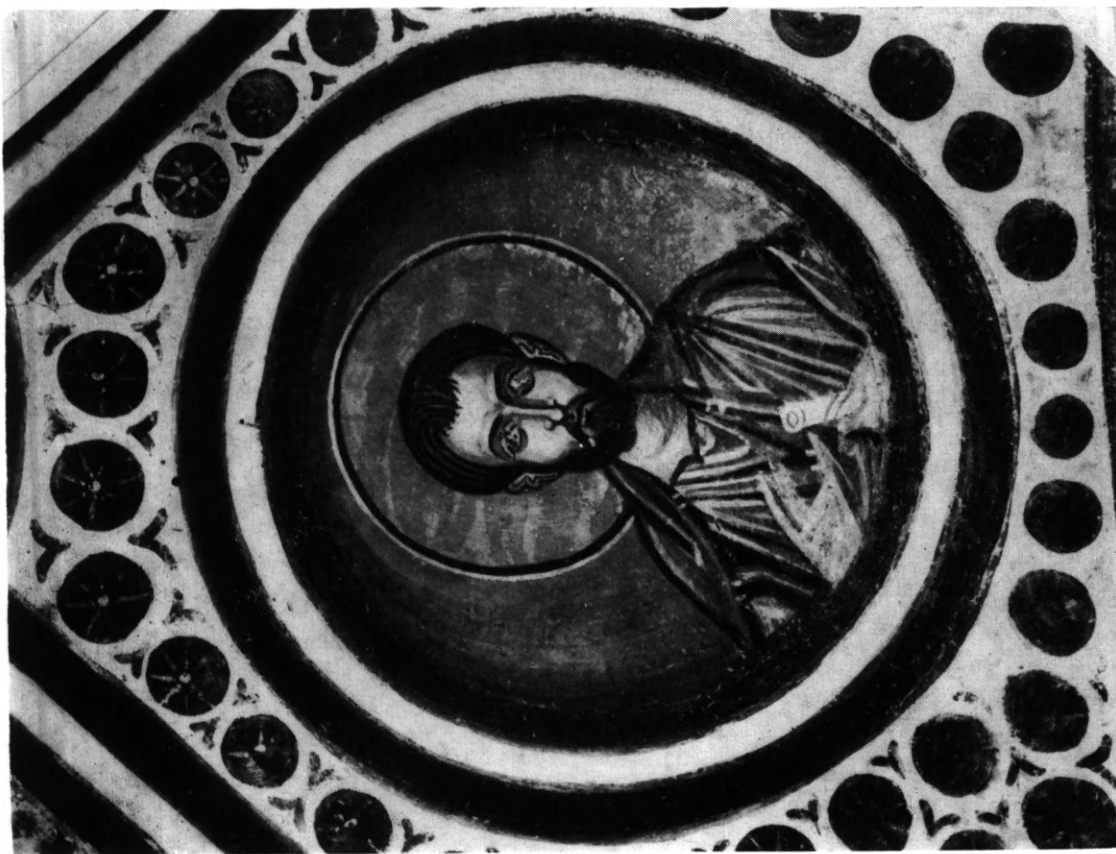

β

α. Τὸ ΒΑ. σταυροθόλιον μετὰ τὴν Σταύρωσιν δεξιᾷ καὶ τὴν Βαΐοφόρον ἀριστερᾷ. Δεξιᾷ κάτω ἐπὶ τοῦ ΝΑ. κιλλίβαντος τὰ κουφικά γράμματα, τὰ ὅποια εἶναι ὅμοια μετὰ ἐπὶ τοῦ κιβωρίου τῆς Ὑπαπαντῆς ὑπάρχοντα. β. Τὸ κιβώριον τῆς εἰς τὸ ΝΔ. ἡμιχώριον τοῦ καθολικοῦ παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς μετὰ τὰ ἴδια ὡς ἄνω κουφικά γράμματα.

α

β

Κρύπτη. α-β. Σπηθάρια 'Αποστόλων ἐπὶ τοῦ πρώτου πύξου 'Ανατολᾶς σταυροβολίου (εἰκ. 93, I) μετὰ τὸν καθαρισμὸν.
Τὸ α πιθανῶς τὸ σπηθάριον τοῦ 'Αγίου Φιλίππου (·).

α

β

Κρύπτη. α. Τὸ δεύτερον ἀπὸ Ἀνατολῶν σταυροθόλιον (εἰκ. 93, III) μετὰ τὰ στηθάρια τῶν Ἁγίων Λουκᾶ, Ἀνδρέου, Μανθέου καὶ Μάρκου, μετὰ τὸν καθαρισμόν. β. Τὸ δυτικὸν σταυροθόλιον (εἰκ. 93, X) μετὰ τὰ στηθάρια τῶν Ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Παύλου, Πέτρου καὶ Βαρθολομαίου μετὰ τὸν καθαρισμόν. Ἐκδοὺς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς.

β

α

Κρύπτη. α. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κρύπτης ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ.
β. Ἡ ἰδία ἀποψὶς μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν.

α.

β.

α. Τὰ ἐπὶ τοῦ ΝΑ. σταυροθολίου (εἰκ. 93, IV) στηθάρια τῶν ὁσίων Φιλοθέου καὶ Λουκά.
β. Τὸ εἰς τὸ αὐτὸ σταυροθόλιον στηθάριον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου. (Δεξιᾷ τοῦ Θεοδοσίου
εἶναι τὸ στηθάριον τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου.)

Κρύπτη. Τὸ εἰς τὸν νότιον τριγωνικὸν τομέα τοῦ βορείου σταυροθολίου (εἰκ. 93, V) στηθάριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μετὰ τὸν καθαρισμόν. Κάτω δεξιᾷ διακρίνεται τμήμα τοῦ σταυροθολίου πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

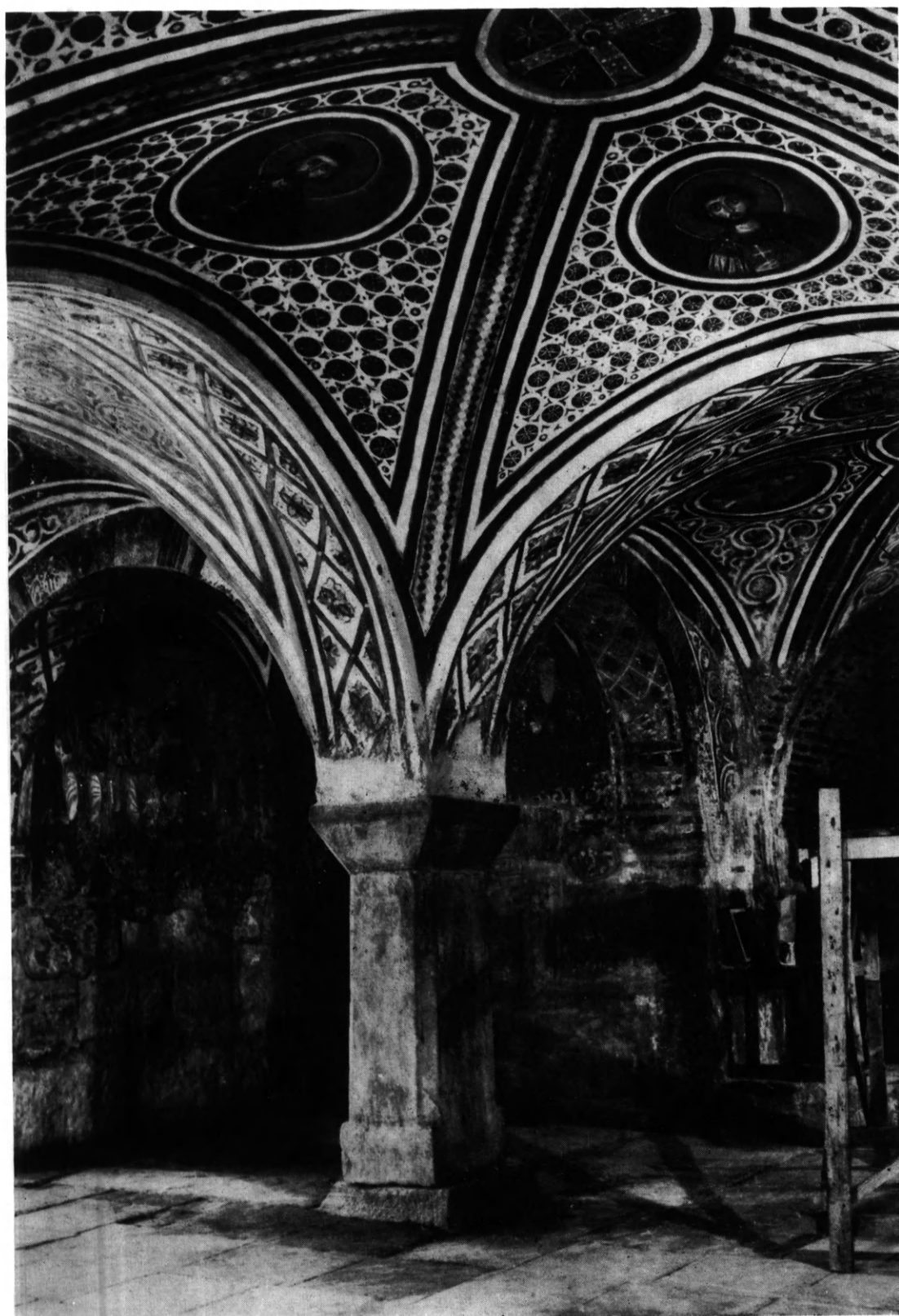

α

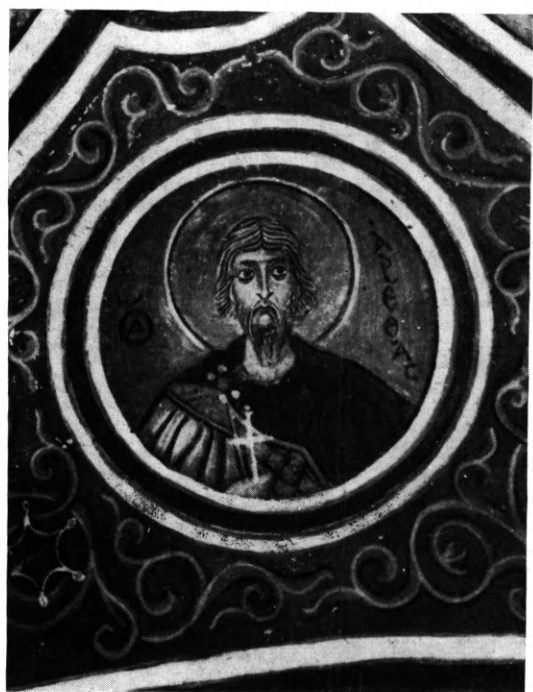

β

Κρύπτη. α. Τὸ κεντρικὸν σταυροθόλιον (εἰκ. 93, VI) κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ.
β. Τὸ αὐτὸ σταυροθόλιον μετὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως αὐτοῦ.

Κρύπτη. Τὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ κεντρικοῦ σταυροθολίου (εἰκ. 93, VI) μετὰ τὸν καθαρισμόν. Εἰς τὸ βάθος ἀριστερᾷ διακρίνεται ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ΝΔ. σταυροθολίου παράστασις τῆς Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ. Δεξιᾷ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ αὐτοῦ σταυροθολίου ὁ Ἐγούμενος ἢ Δωρητὴς ἐνώπιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

α-δ. Τὰ στηθάρια τοῦ παρ' τὴν εἴσοδον τῆς κρύπτης σταυροβολίου (εἰκ. 93, VII) τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀνικήτου, Φωτίου, Ἀρέθᾶ καὶ Βικεντίου, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοια μετὰ τὰ στηθάρια τῶν μαρτύρων τοῦ πρὸς Δυσμᾶς σταυροβολίου τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ.

Καθολικόν (Νάρθηξ). 'Αποκατάστασις τῆς παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος ἐφθαρμένης ὀρθομαρμαρώσεως. β. 'Η παρὰ τὴν κόγχην τοῦ διακονικοῦ ἀνευρεθεῖσα ὑπὸ τὸ δάπεδον ὑπόγειος κρύπτη, ἥτις ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνης πλακῶς.

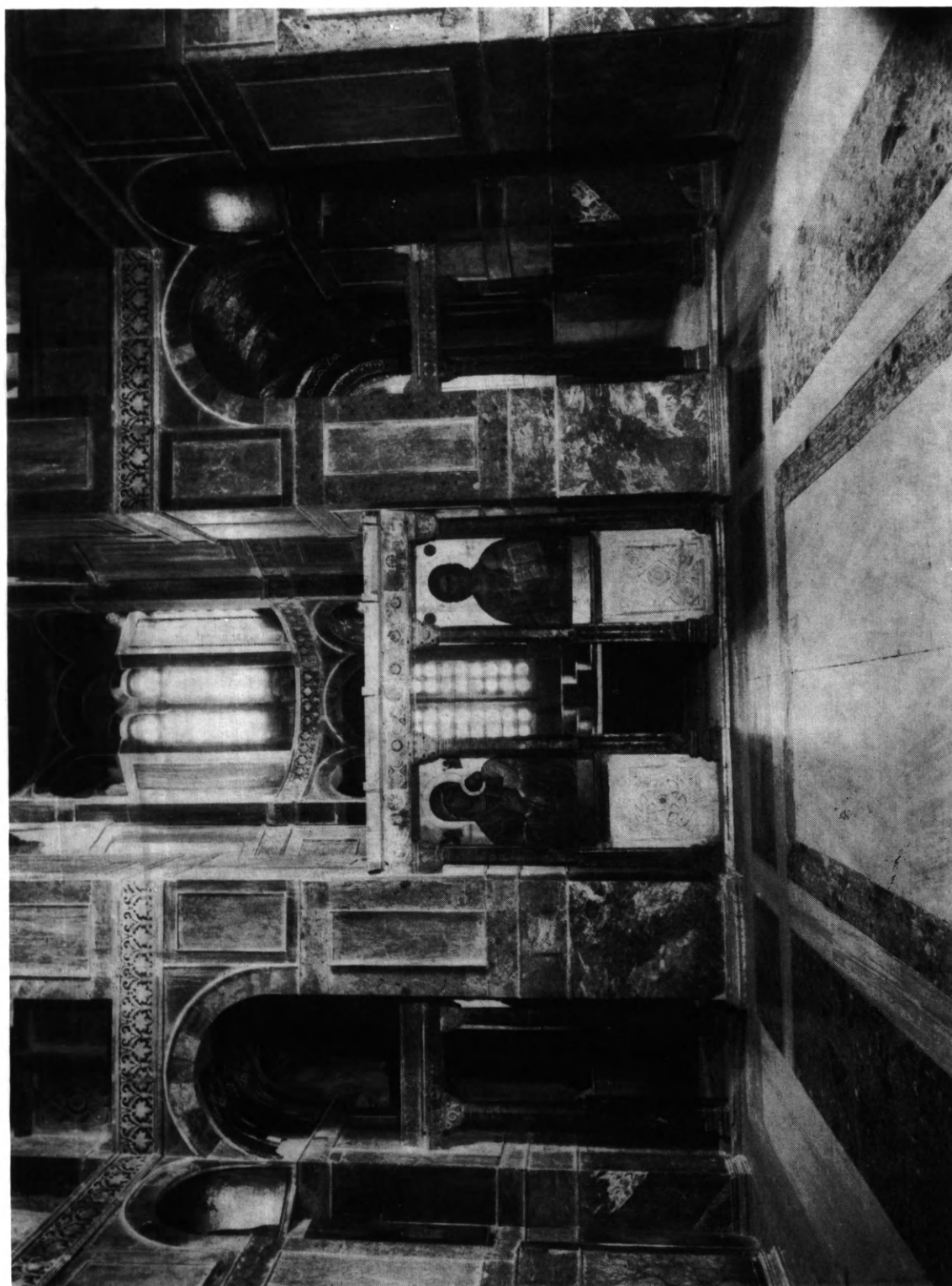

α

β

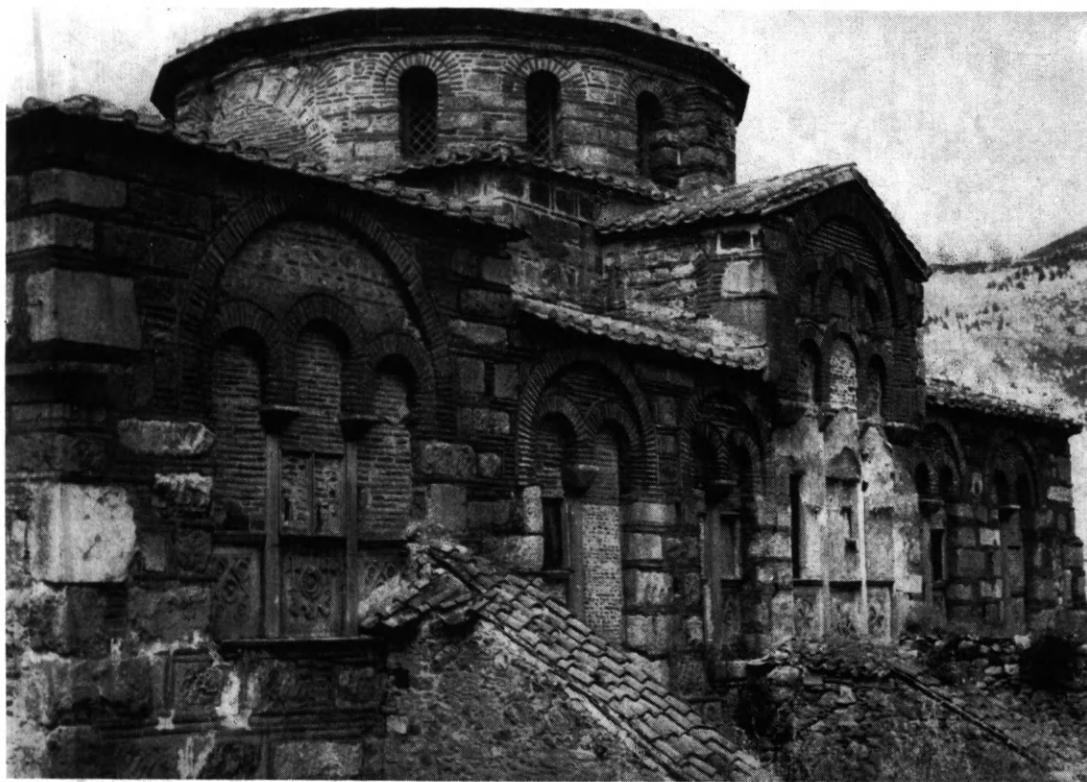
α. Υπόγειος κρύπτη πρὸ τῆς κυρίας εισόδου τῆς λιτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. β. Ὅψις τῆς κρύπτης ἐκ τῶν ἔσω

Καθολικόν: Ἡ ἀνατολική ὄψις τοῦ ἐπωτερικοῦ. Ἀποκατάστασις καὶ στερέωσις τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τοῦ τέμπλου μετὰ τὴν ἀφάρεσιν τῶν ἄνωθεν αὐτοῦ νεωτέρων ξυλίνων προσθηκῶν.

Καθολικόν. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ τέμπλου μετὰ τὴν στέφωσιν καὶ τὸν καθαρισμόν αὐτοῦ καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ
εικόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Δαμάσκηνου.

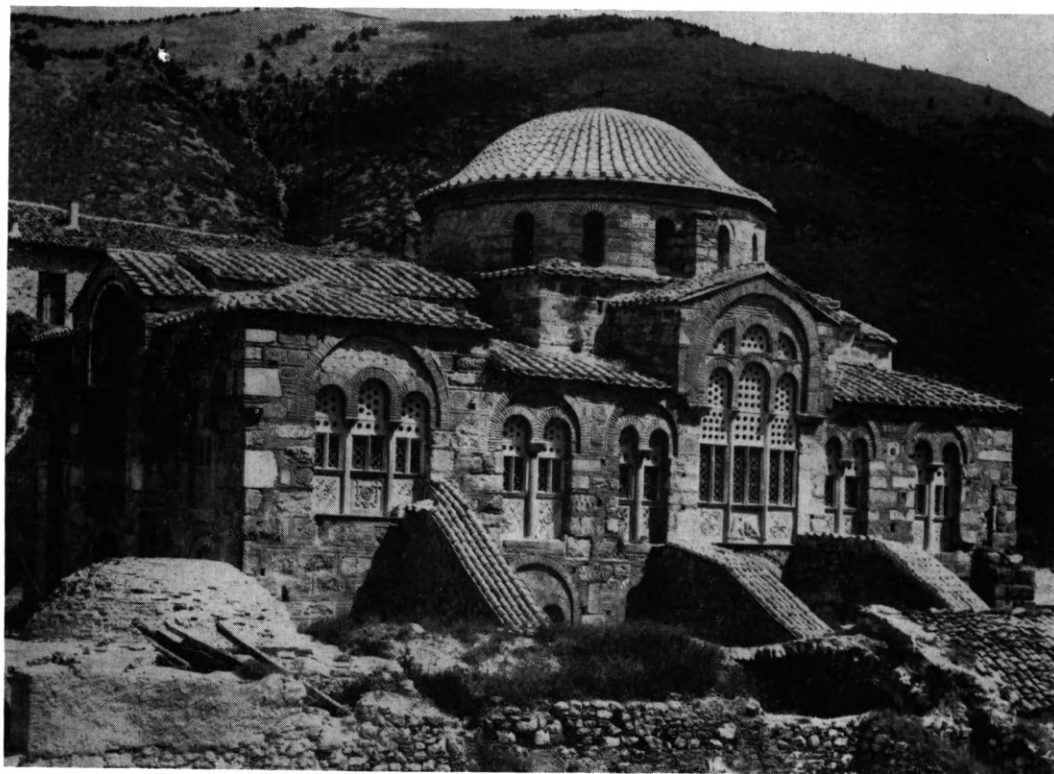

α.

β

Καθολικόν. α. Ἡ νοτία πλευρά με ὅλα τὰ παράθυρα κτισμένα. β. Τὸ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τρίλοβον παράθυρον μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

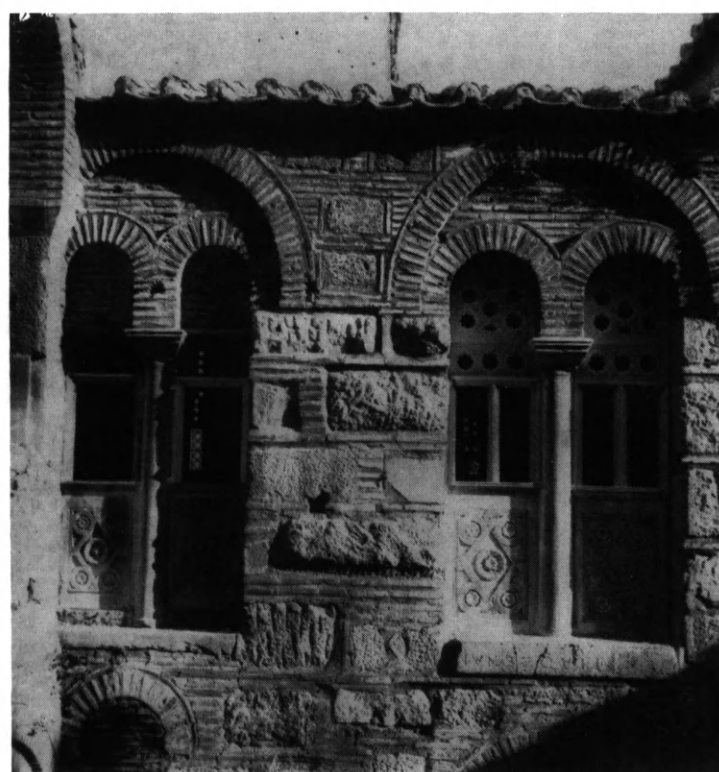
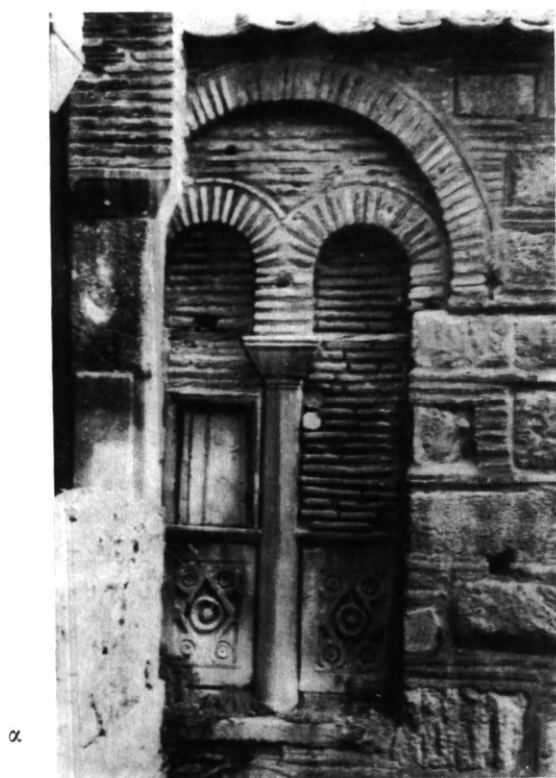

α

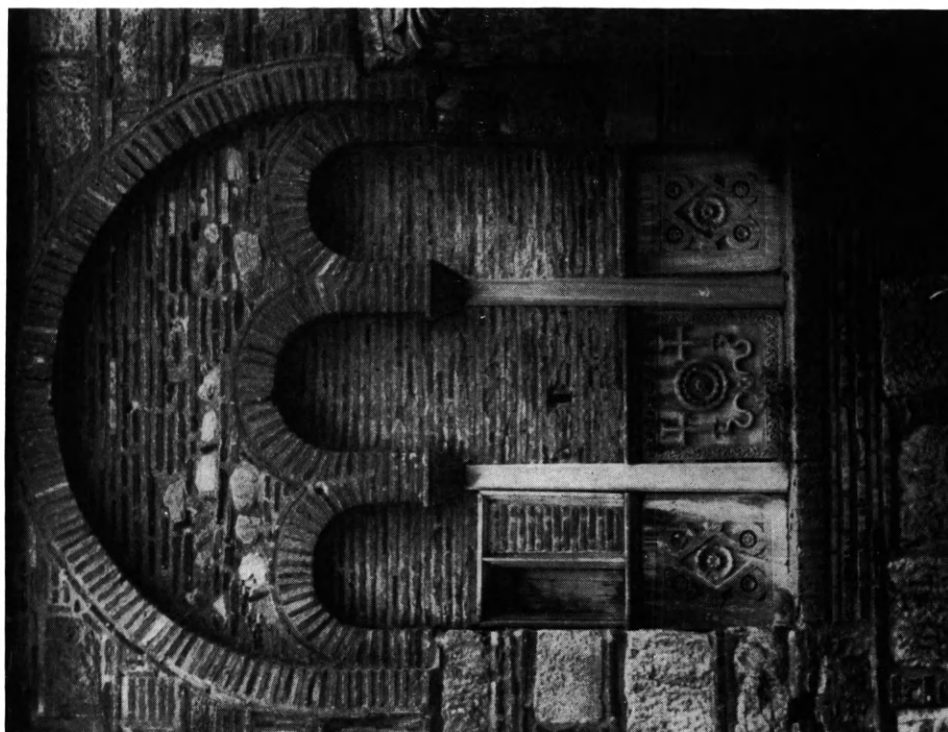

β

Καθολικόν. α. Ἀποψις ἀπὸ ΝΔ. μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν παραθύρων. Ἐμπροσθεν τὰ ἐρείπια τῆς Τραπεζῆς.
β. Ἡ αὐτὴ ἀποψις μετὰ τὴν καταβίβασιν τῶν ἀντιαισθητικῶν ἀντηρίδων.

Καθολικόν. Βορεία πλευρά. α. Τὰ δύο πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ τριλόβου δίλοβα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. β. Τὰ ἴδια παράθυρα μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν.

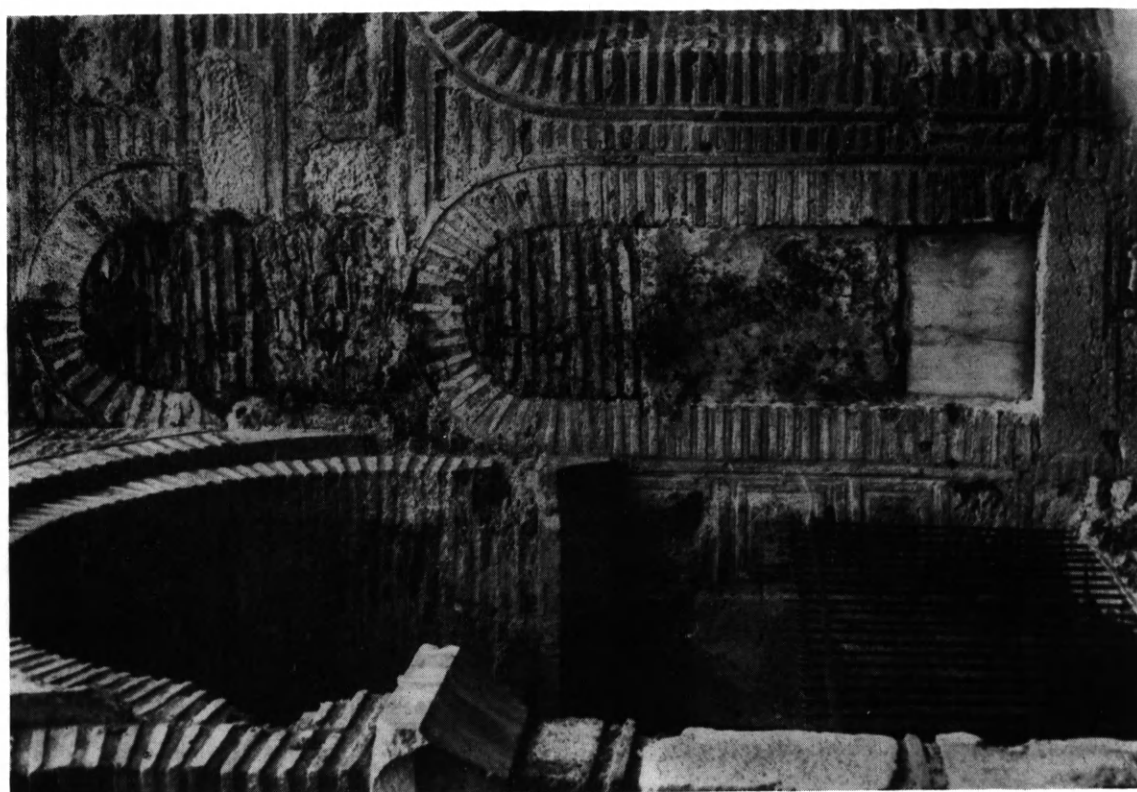

β

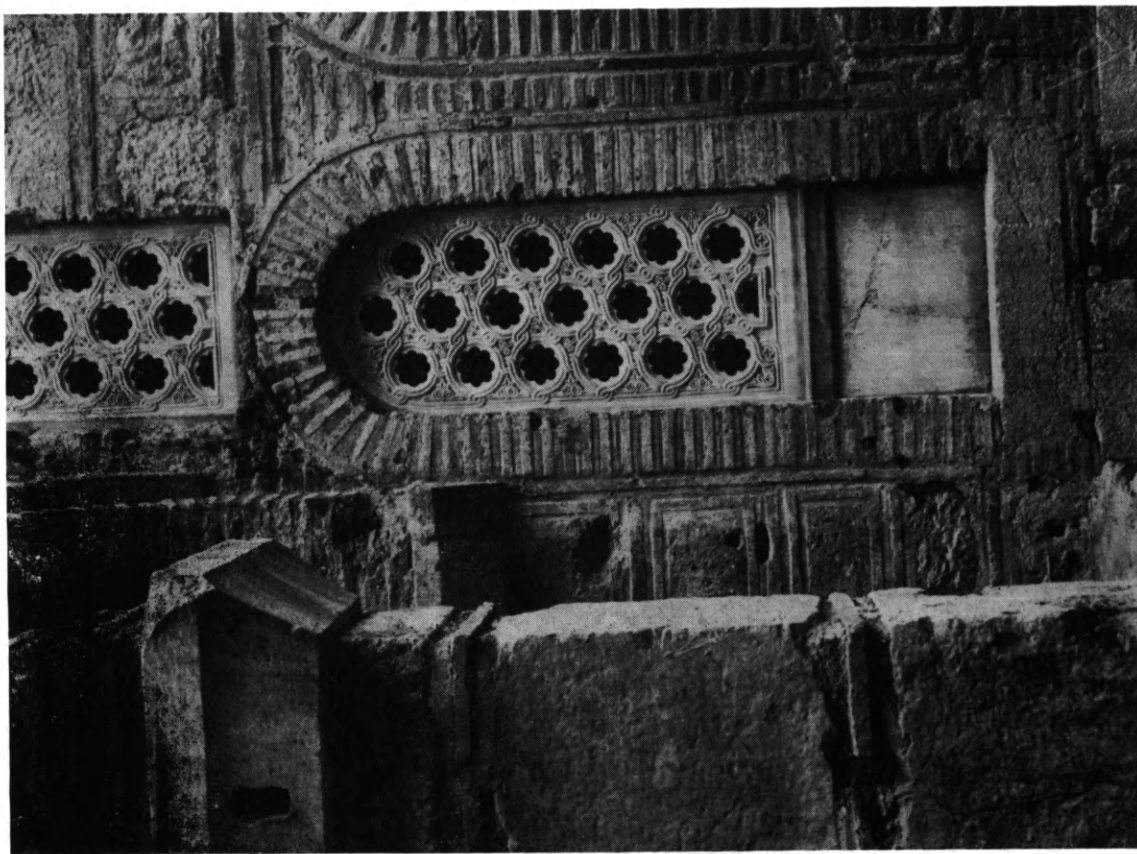

α

Καθολικόν. Βορεία πλευρά. α-β. Τὸ παρὰ τὸν ΒΔ. γωνίαν τρίλοβον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν.

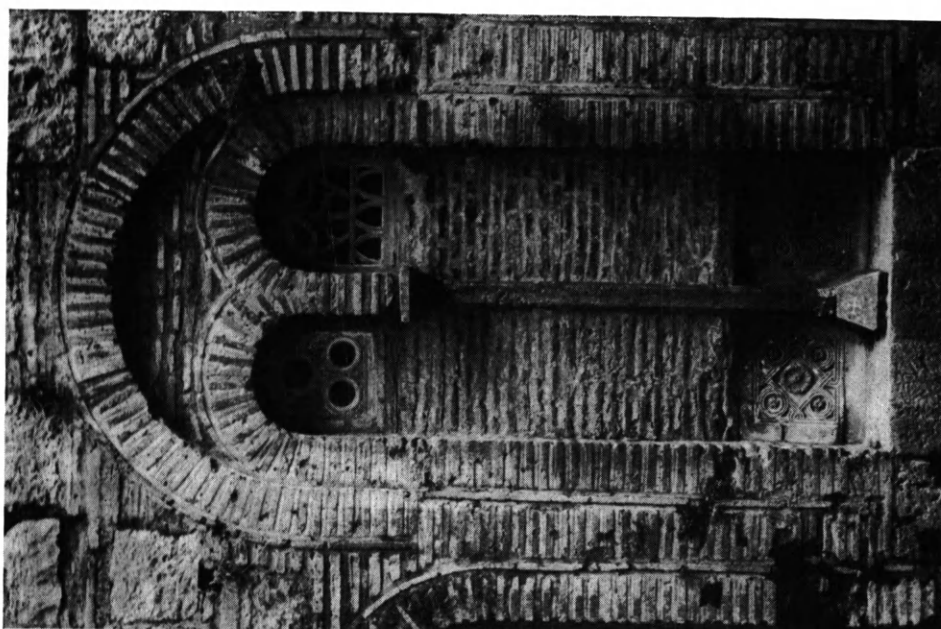

α

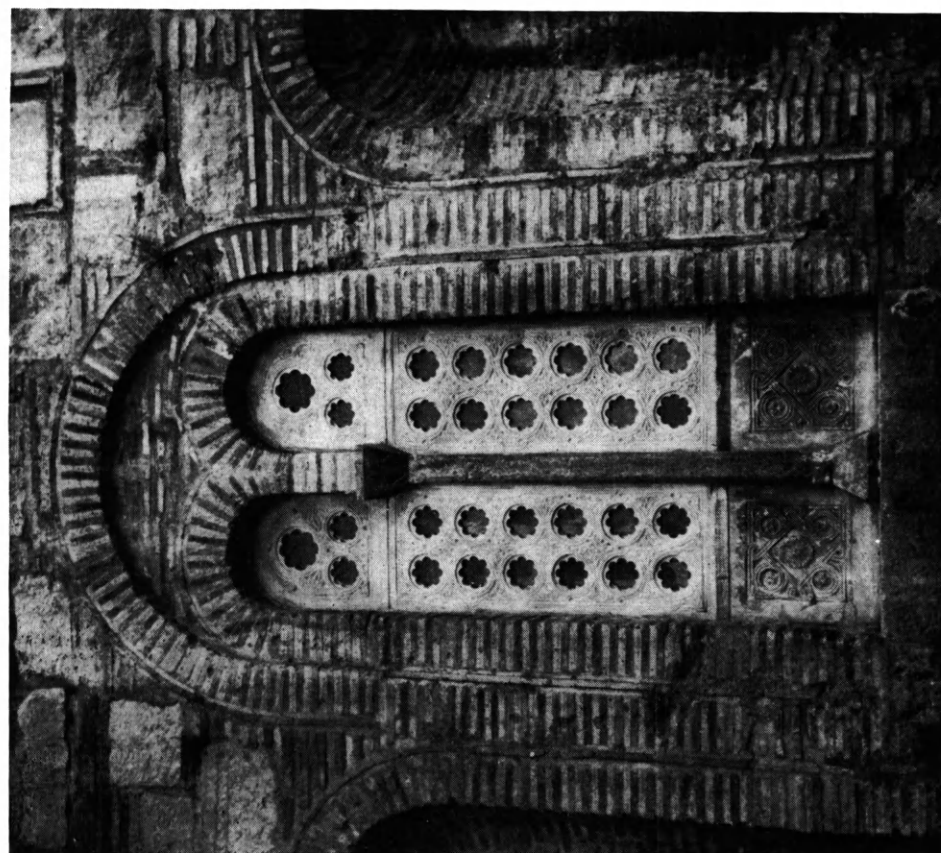

β

Καθολικόν. Βορεία πλευρά. α-β. Τὰ εἰς τὸ ἰσόγειον δύο μονόλοβα πρὸς Ἀντιλάς παράθυρα πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῶν.

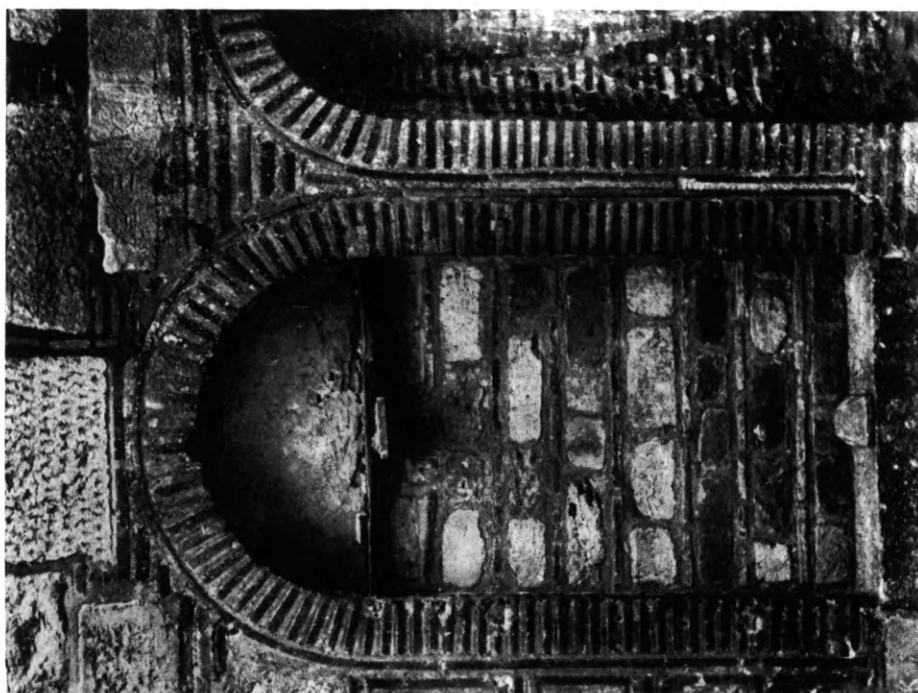

α

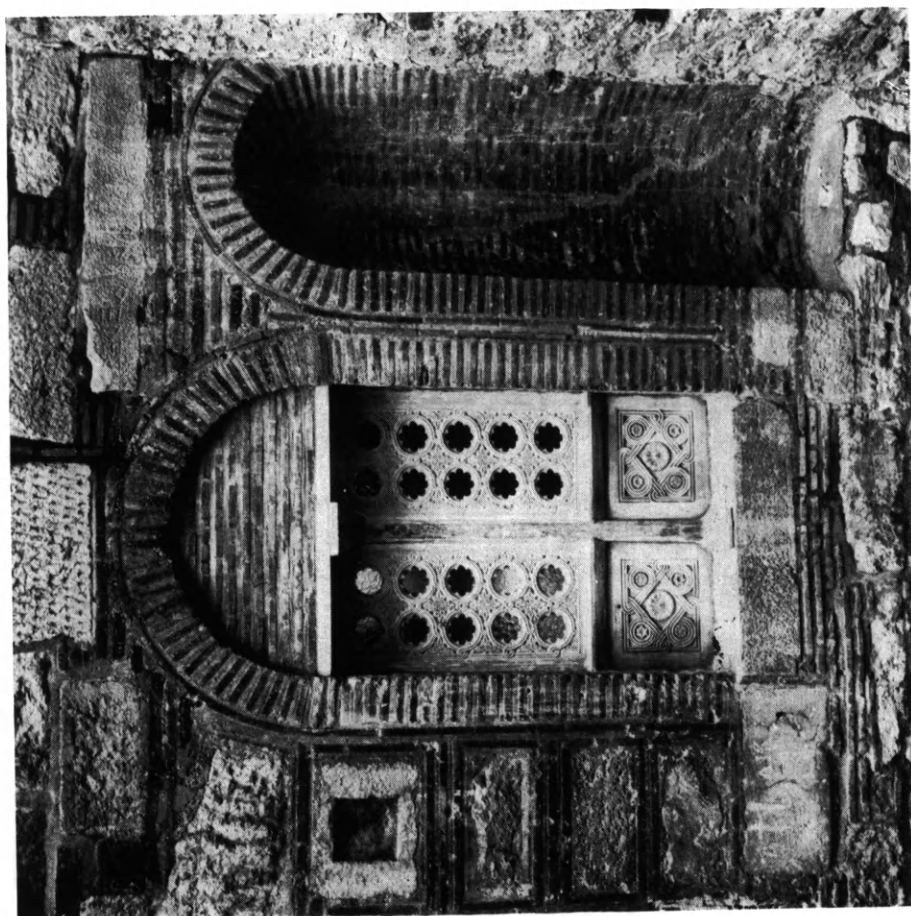

β

Καθολικόν. Βορεία πλευρά. Τὸ διόρονον παράθυρον τοῦ ἱσγείου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

α

β

Καθολικόν. Βορεία πλευρά. α. Τὸ παρά τὴν ΒΔ. γωνίαν παράθυρον καταστραφέν ὑπὸ βόμβας κατὰ τὴν Κατογὴν. Εἰς τὸ ἡμικυκλικὸν τμήμα αὐτοῦ ἀντιστοιχεῖ ἐσωτερικῶς μέρος τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τοῦ Νικτήρος. Διακρίνεται ἄνω τὸ κονίαμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐσωτερικῶς εὐρίσκονται αἱ ψηφίδες τοῦ Νικτήρος. β. Τὸ αὐτὸ παράθυρον μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

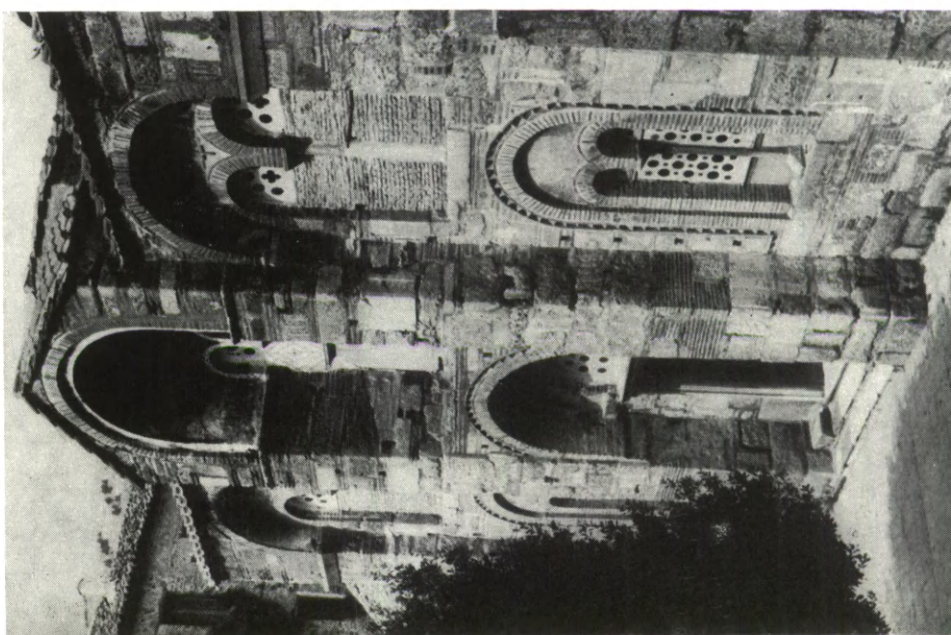
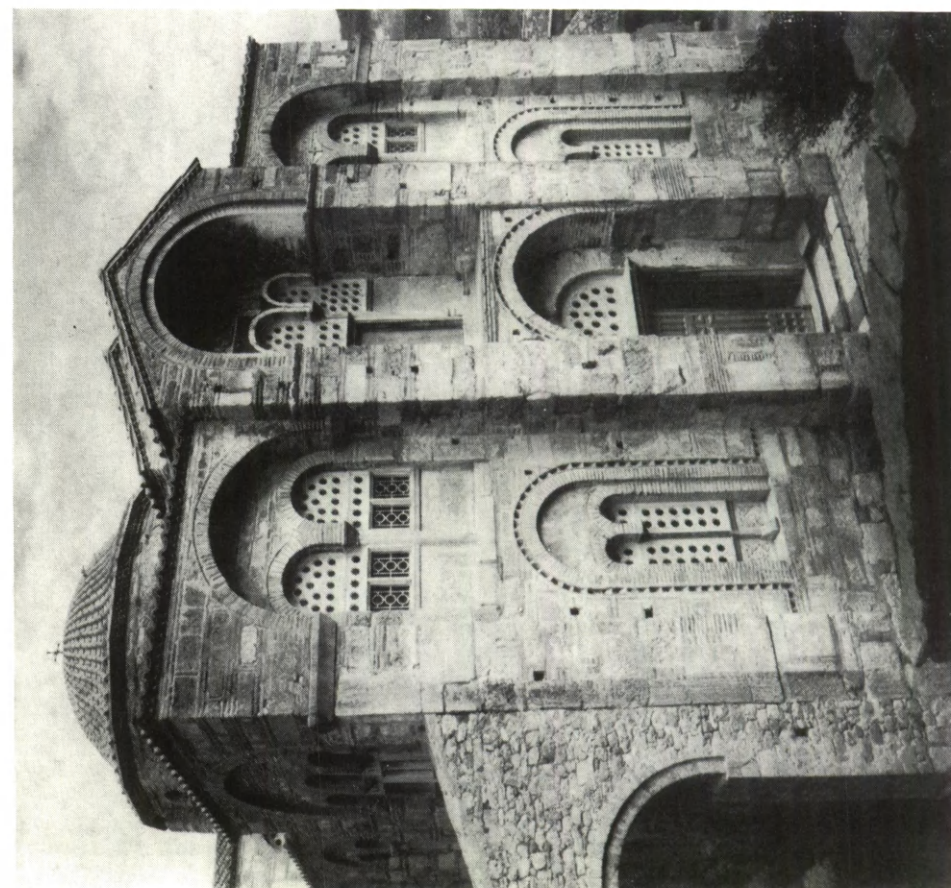

α

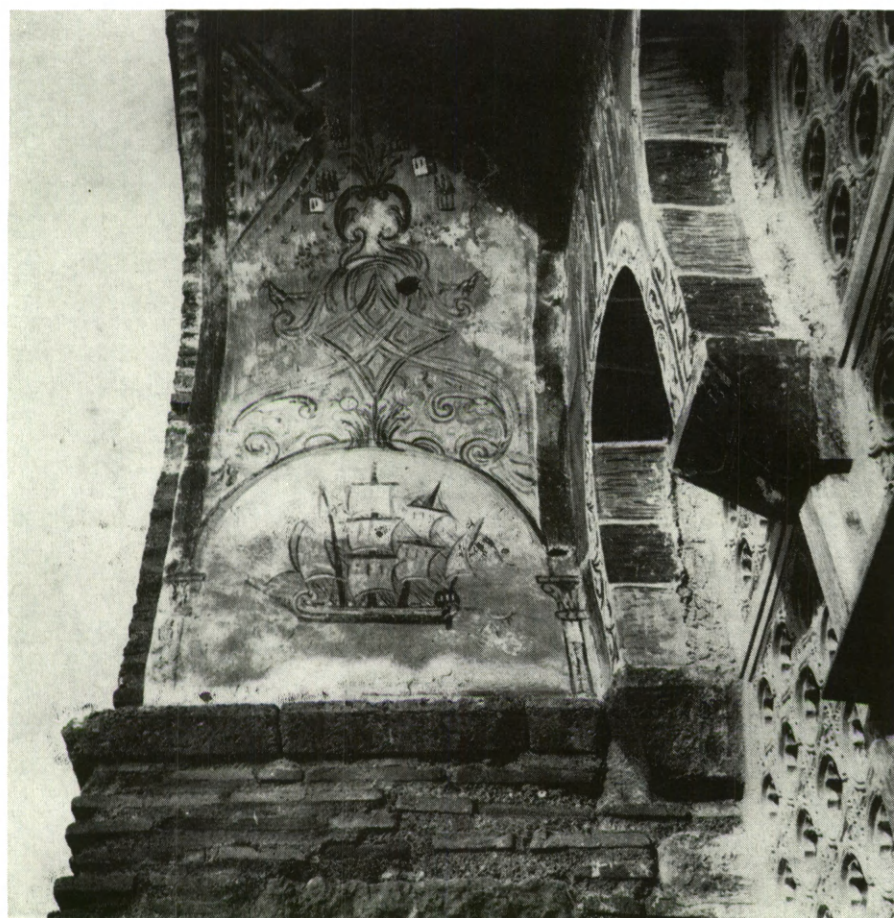

β

Καθολικόν. Δυτική πλευρά. α-β. Τὸ κεντρικὸν τρίλοβον κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ πρὶ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

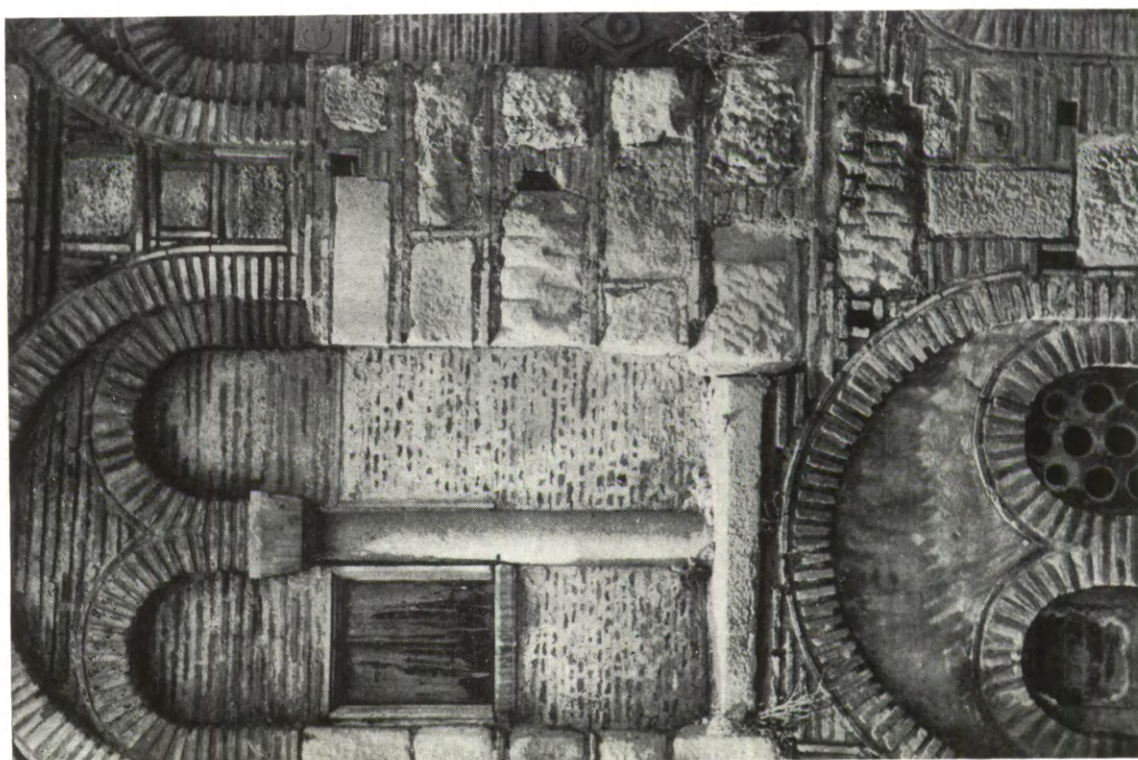
Καθολικόν. Ἡ δυτικὴ ὄψις μὲ τὰ παράθυρα αὐτῆς πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν των.

Καθολικόν. Ἡ ἐπὶ τοῦ κάτω πρὸς Βορρᾶν μέρους τοῦ ἐσωραχίου τοῦ κεντρικοῦ δυτικοῦ τῶξου τῆς προσόψεως ἀποκαλυφθεῖσα λαϊκῆς τέχνης τοιχογραφία.

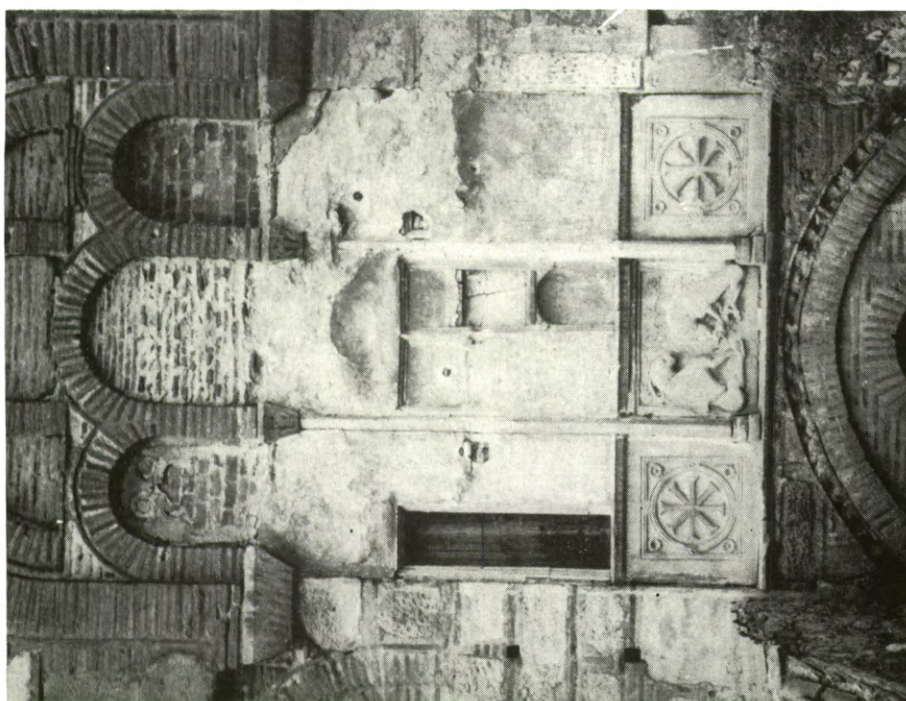

β.

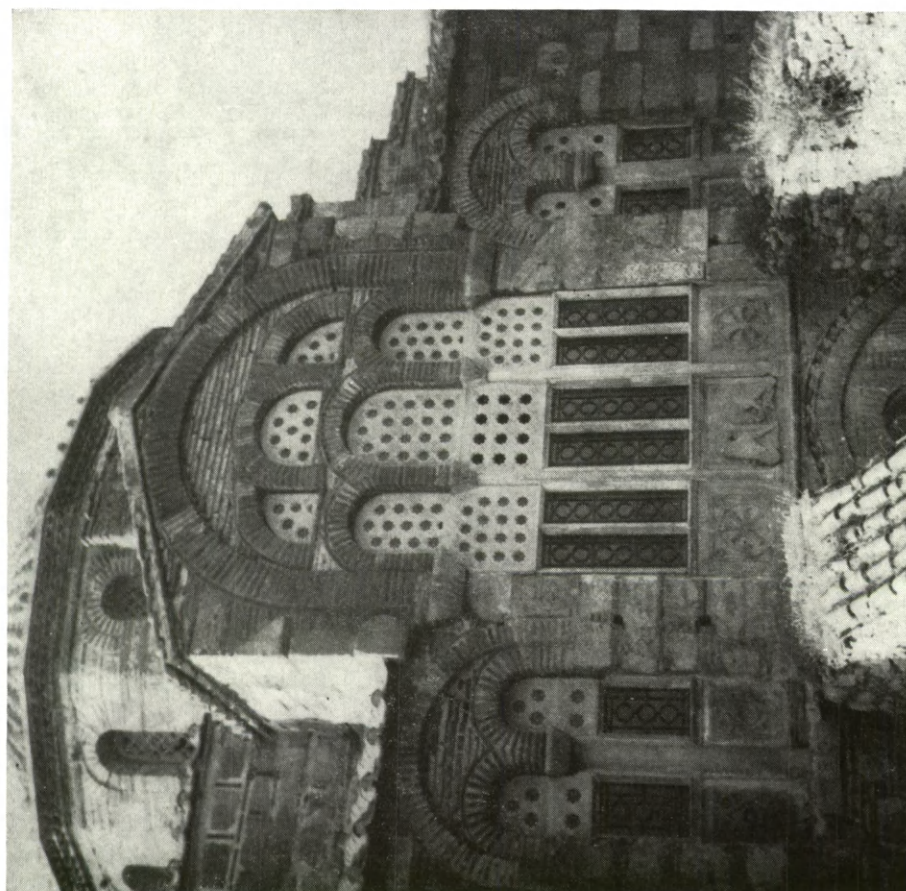

α.

Καθολικόν, Νότια πλευρά. α-β. Τὸ δεξιὸν τοῦ παρα τὴν ΝΔ. γωνίαν τριλόβου δύο γυναικωνίτου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεώς των.

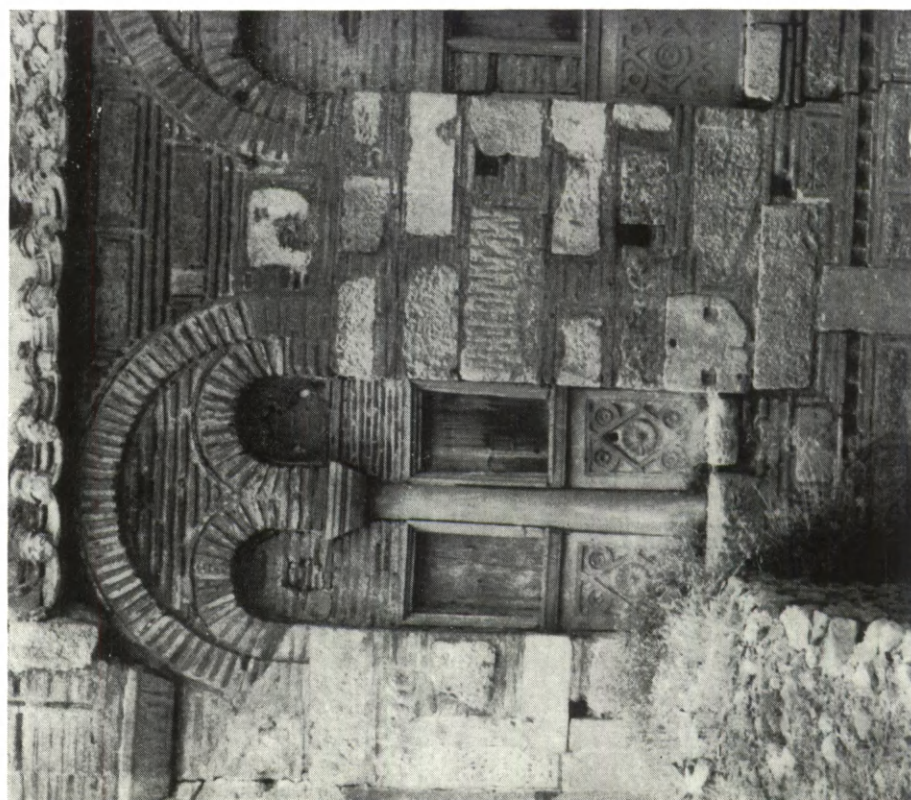

α

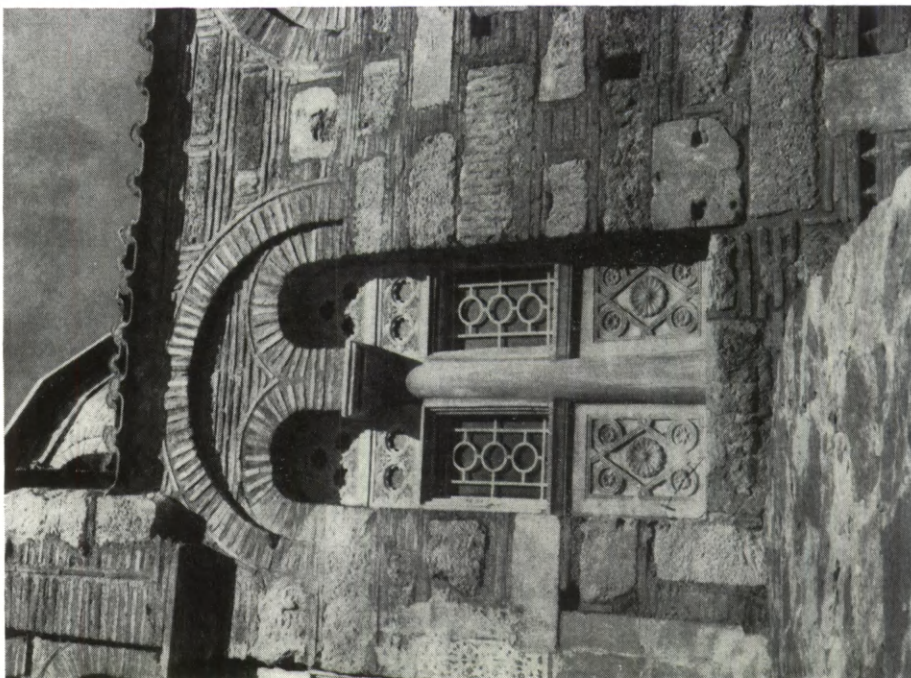

β

Καθολικόν. Νοτία ὕψε. α-β. Τὸ μέγα τρίλοβον παράθυρον τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

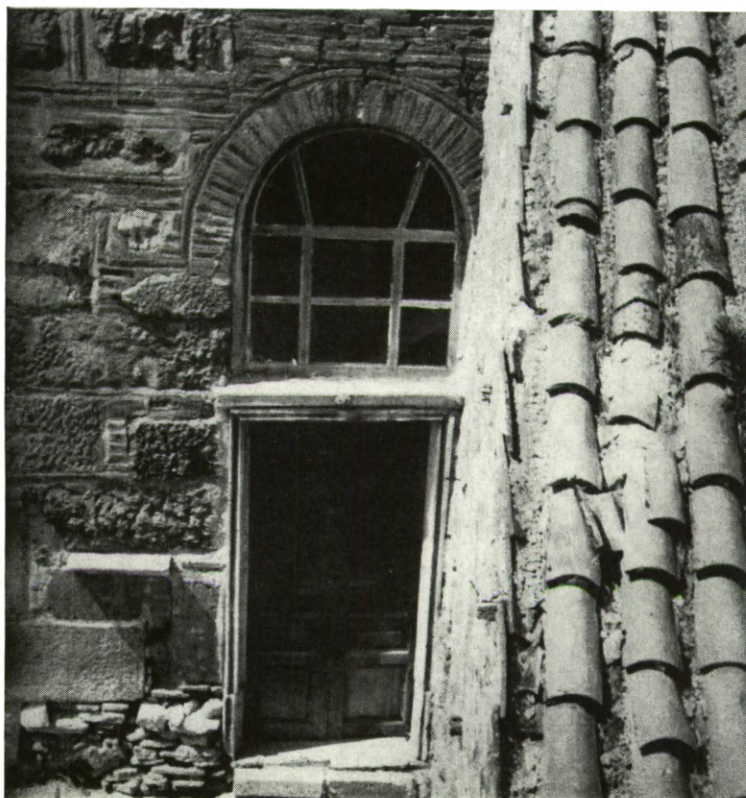

α

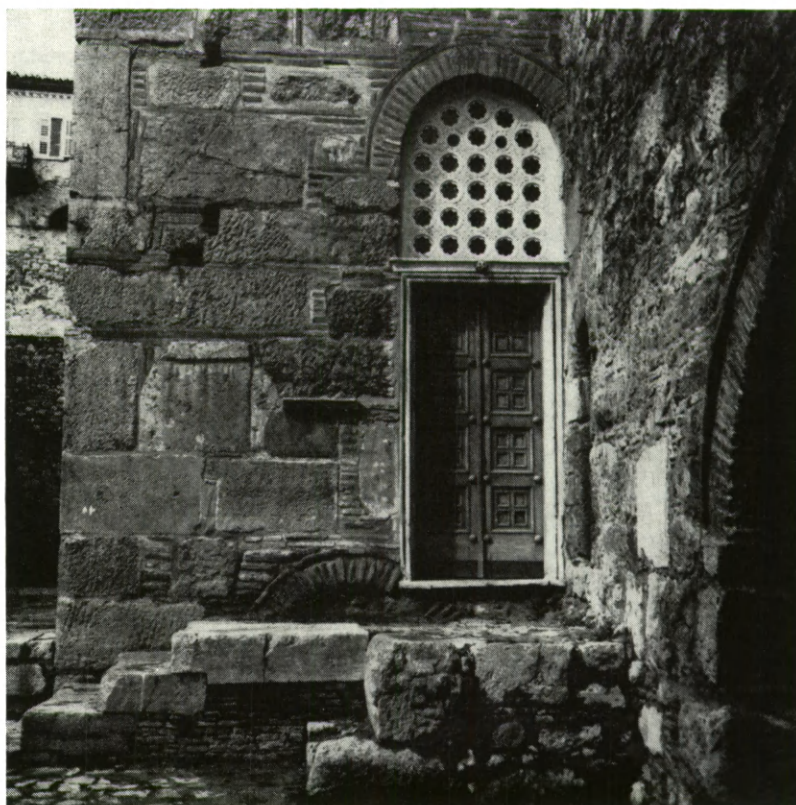

β

Καθολικόν. Νοτία πλευρά. α-β. Τὰ δεξιὰ τοῦ μεγάλου τριλόβου δύο διλοβα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν των.
Εἰς τὸν δεξιὸν λοβὸν τοῦ πρώτου διακρίνεται τμήμα τοῦ παλαιοῦ γυψίνου διατρήτου φεγγίτου.

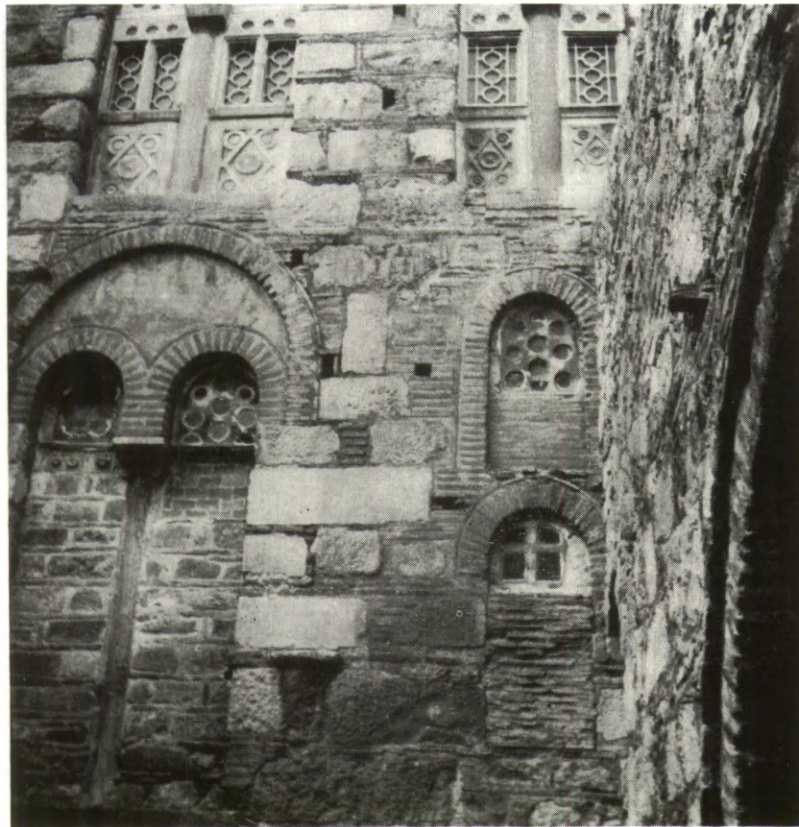

α

β

Καθολικόν. Ἡ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν θύρα τοῦ νάρθηκος πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς.

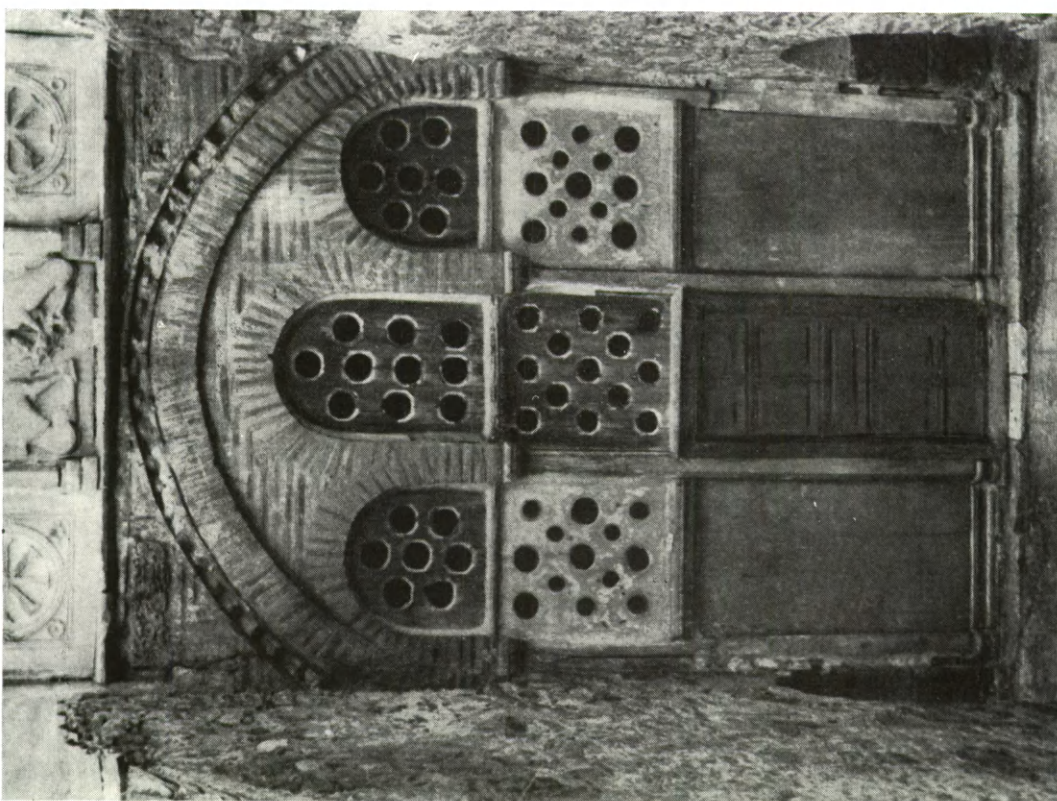

α

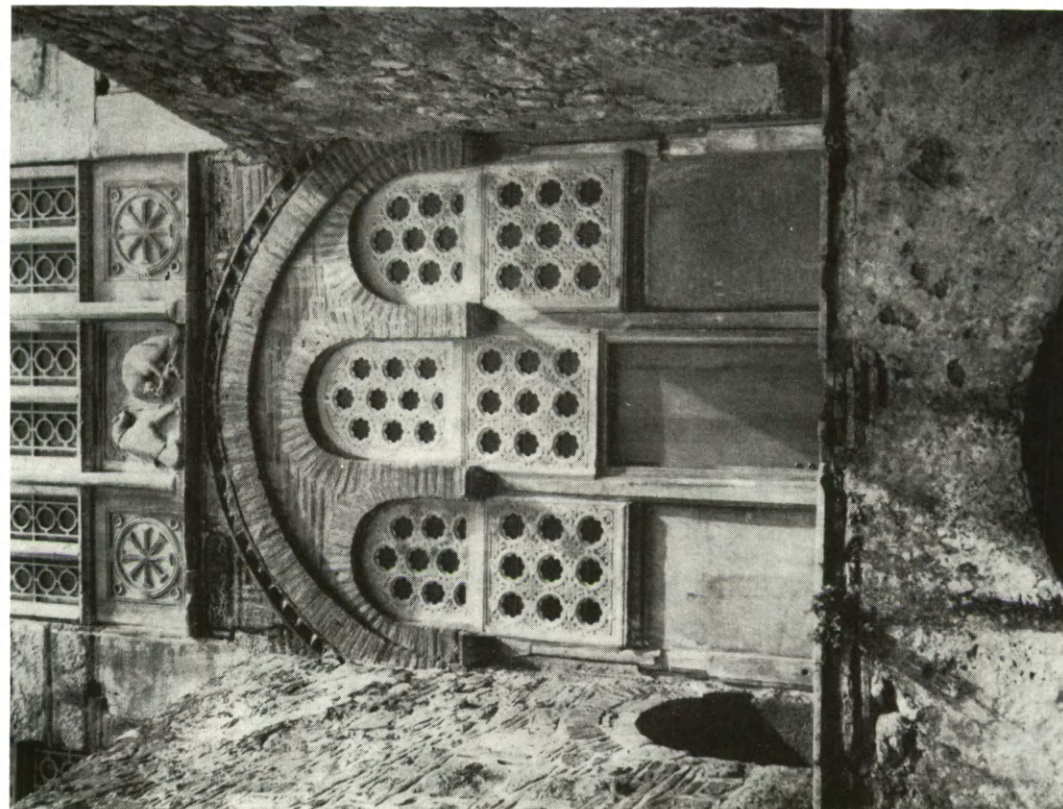

β

Καθολικόν. Νοτία πλευρά. α-β. Τὸ μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας ἀντηρίδος δίλοβον καὶ τὰ δύο παραπλεύρως μικρὰ μονόλοβα παράθυρα τοῦ ἱσογείου πρὶ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν των. Ἄνω ἀριστερᾷ εἰς τοὺς λοβοὺς διακρίνονται τμήματα τῶν ἀρχικῶν φεγγιτῶν.

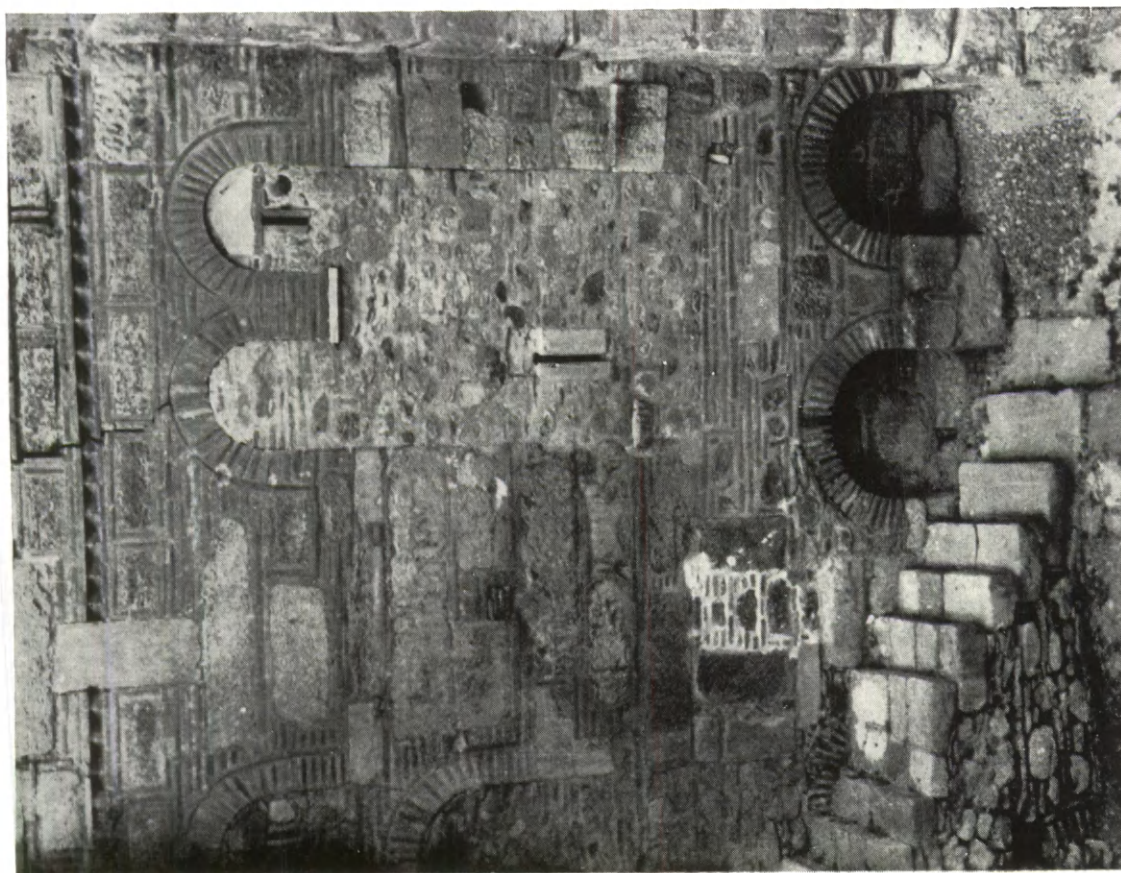

α

β

Καθολικόν. Νοτία πλευρά. α-β. Τὸ ἐν τῷ ἰσογείῳ μέγα τρίλοβον παράθυρον πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

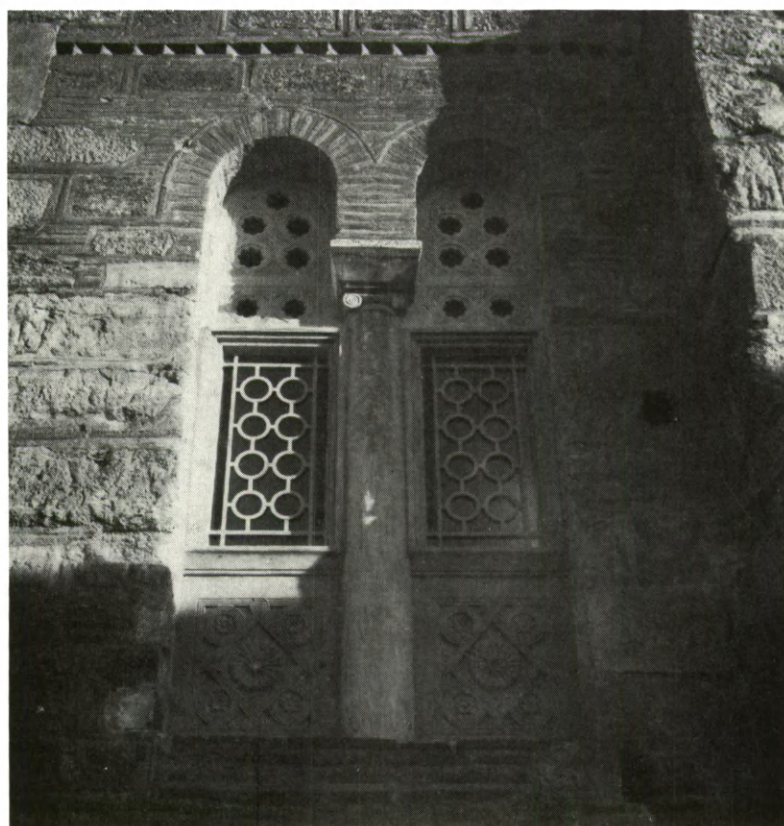

α

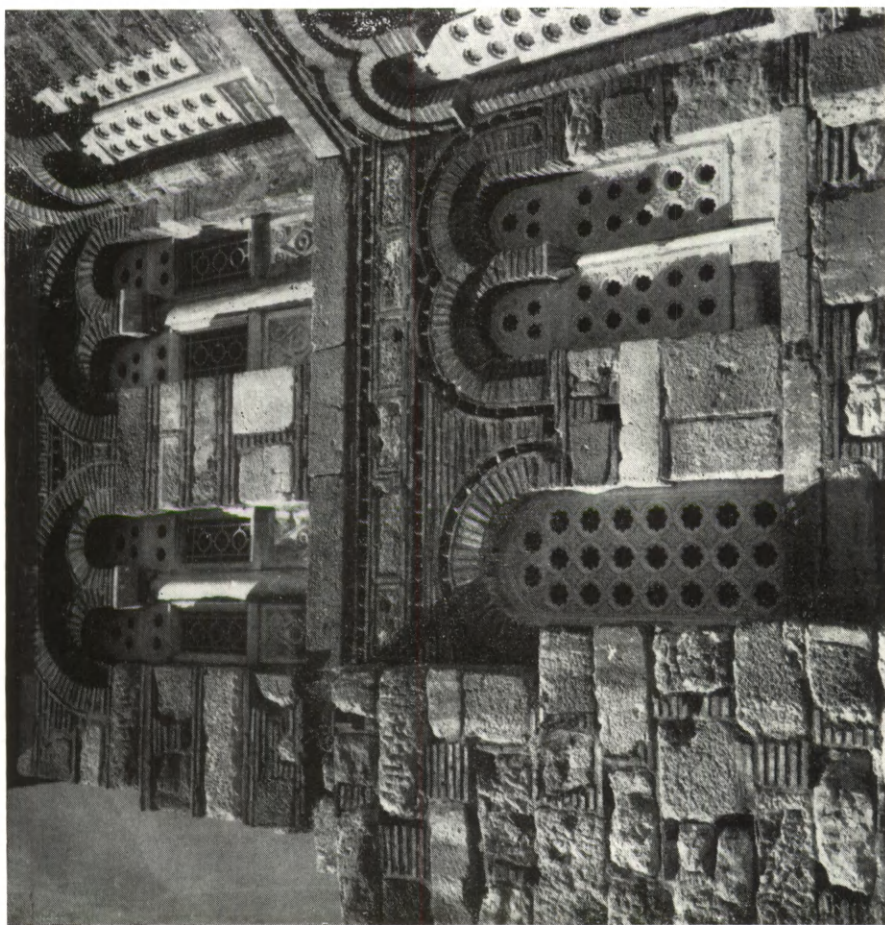

β

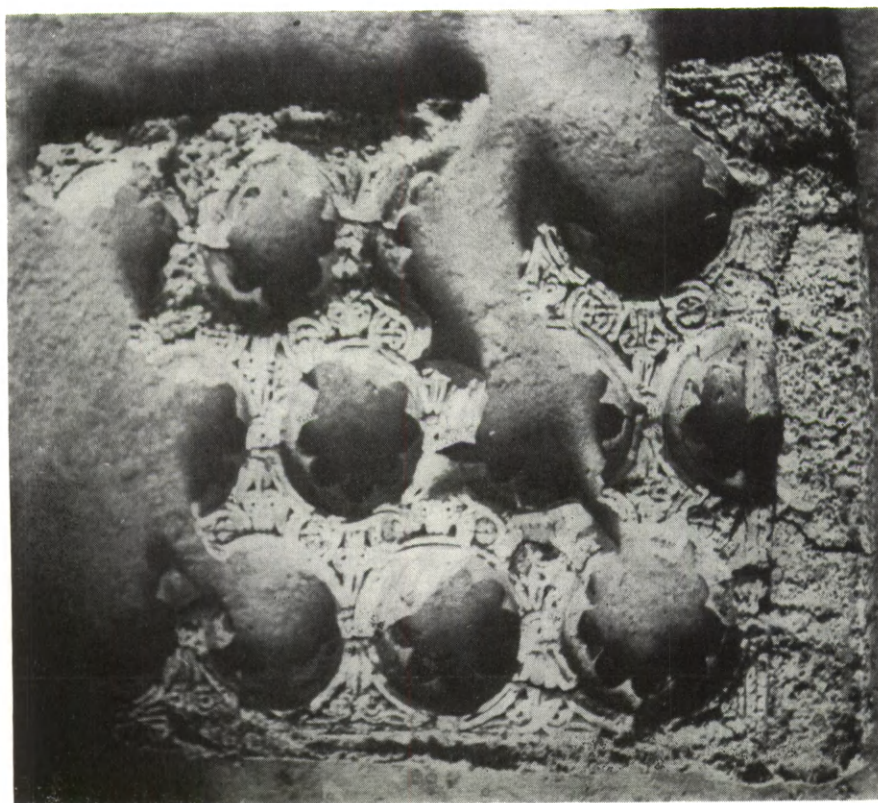
Καθολικόν. Νοτιά πλευρά. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν διλοζόν παράθυρον μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς πολεμίστρας. β. Λεπτομέρεια τοῦ αὐτοῦ παραθύρου κατὰ τὴν ἐναρξίν τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστήσεως, ἐνθα διακρίνεται τὸ ἰονικόν κιονόκρανον τοῦ διαχωριστικοῦ κίονος.

Καθολικόν. Νοτία πλευρά. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν δίλοβον παράθυρον μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς καλυπτούσης αὐτὸ τοιχοποιίας. β. Τὸ αὐτὸ παράθυρον μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

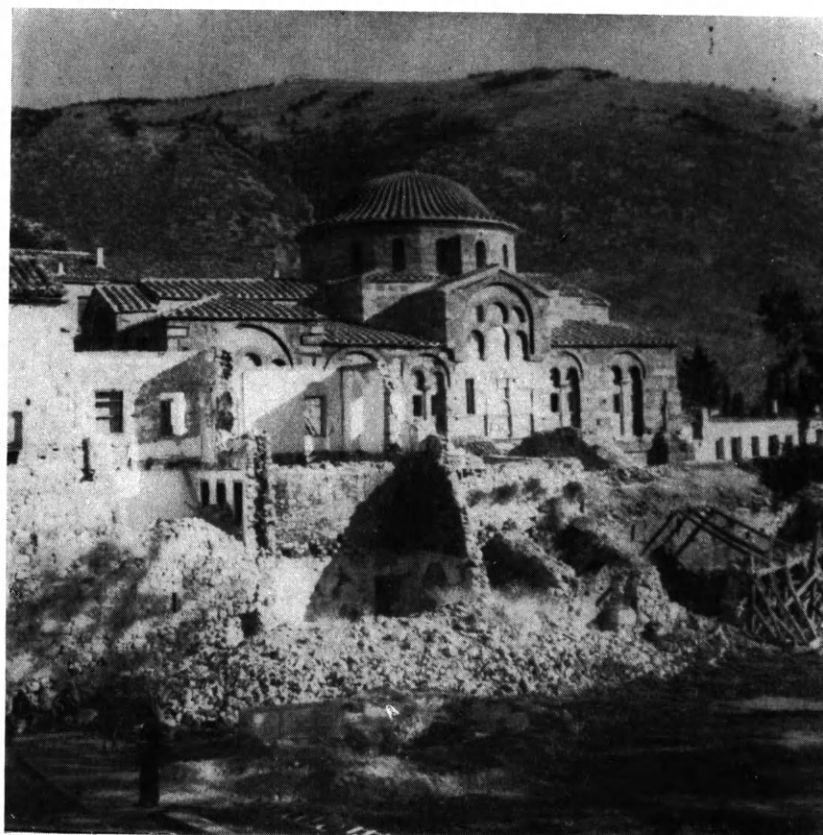

α

β

Καθολικόν. Ἀνατολική πλευρά. α. Τὰ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν παράθυρα μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν των. β. Τμήμα παλαιοῦ φεγγίτου μετὰ τὴν βυζαντινὴν διακόσμησιν του, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου ἀποκατεστάθησαν τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ.

α

β

Ἡ νοτία ὄψις τοῦ καθολικοῦ. α. Τὰ ἔμπροσθεν τοῦ καθολικοῦ ἐρείπια τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς μετὰ τὸν βομβαρδισμόν τοῦ 1943. Διακρίνονται οἱ μετέωροι τοῖχοι τῶν ἄνωθεν τῆς Τραπεζῆς διωρόφων νεωτέρων κτηρίων. β. Τὸ καθολικὸν πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν παραθύρων. Ἐμπροσθεν ἐρείπια τῆς Τραπεζῆς.

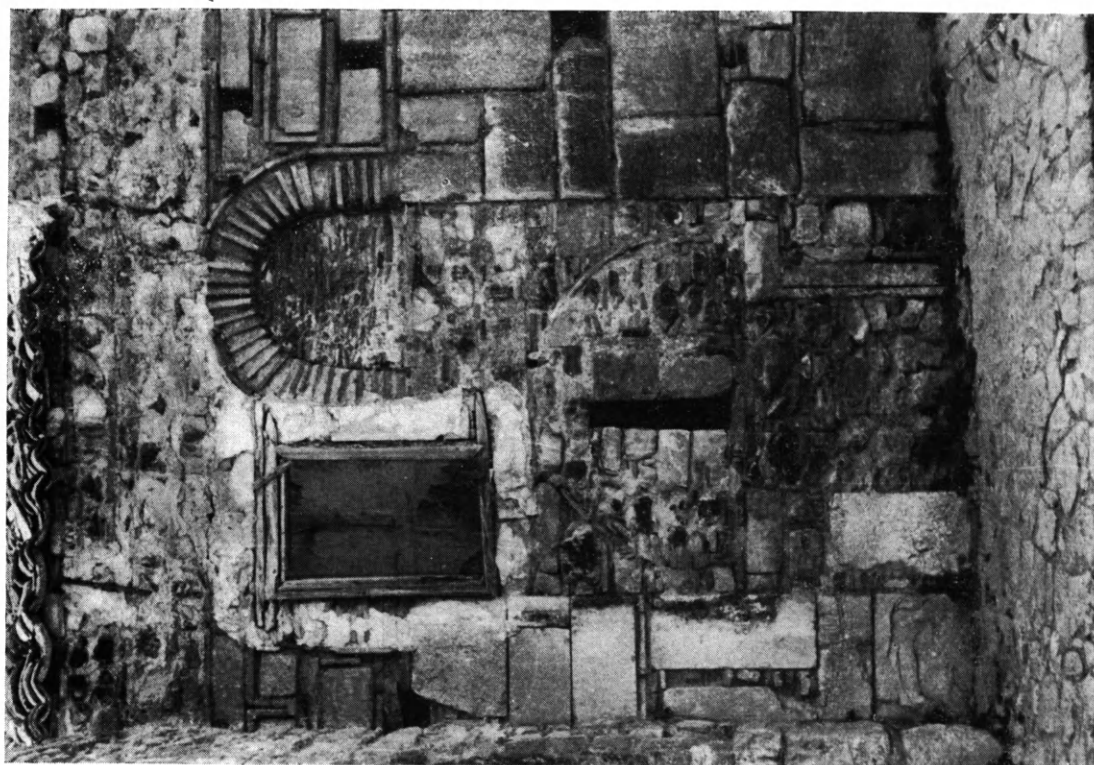

α

β

Βορεία πλευρά της Τραπεζίης πρὸς τῆς ἀναστηλώσεως. α. Τὸ παρά τὴν ΒΔ. γωνίαν τμήμα. β. Τὸ ἐν συνεχείᾳ πρὸς Ἀνατολὰς τμήμα τοῦ τοίχου, ἐνθα ὁ ἀριστέρος λοβὸς τοῦ πρώτου ἀπὸ Δυσμῶν διλόβου παραθύρου τῆς παλαιᾶς Τραπεζίης μετεστράφη εἰς θύραν εἰσόδου τῆς νεωτέρας, χρησιμοποιοιθέντων τῶν μαρμαρίνων πλασιῶν τοῦ τριβήλου τῆς δυτικῆς εἰσόδου τῆς ἀρχικῆς παλαιᾶς Τραπεζίης.

α

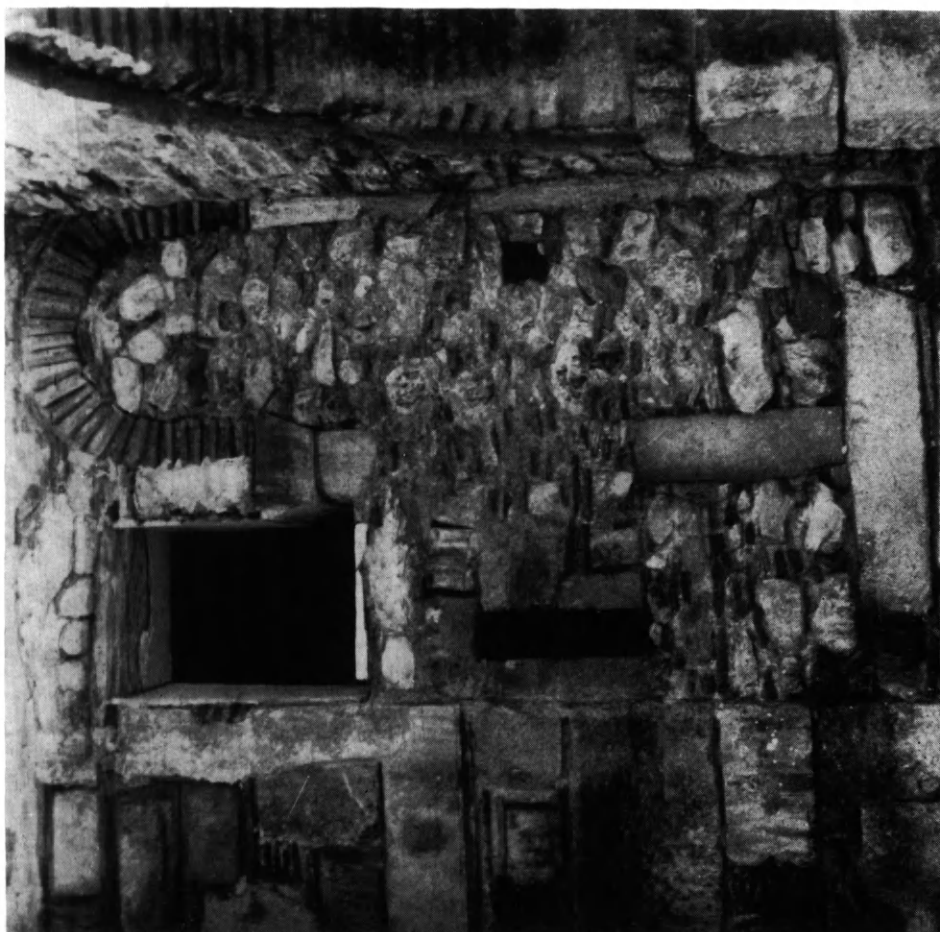

β

Βορεία πλευρά τῆς Τραπεζίης. Τὰ ἐν συνεχεία τοῦ προηγουμένου πίνακος τμήματα τοῦ τοίχου πρὸς Ἀνατολὰς, α. Διακρίνεται ἐντοιχισμένον τὸ δεύτερον ἀπὸ Δυσμῶν διόλον παράθυρον τῆς ἀρχαῆς Τραπεζίης με μικρὴν πολεμιστράν. β. Τὸ ἐν συνεχεία τρίτον διόλον, εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ὁποίου ἐτέθη θύρα εἰσόδου εἰς τὸ ὑπὸ τὴν νεωτέραν Τράπεζαν ὑπόγειον.

β

α

Βορεία πλευρά τῆς Τραπεζῆς. Τὰ ἐν συνεχείᾳ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Τραπεζῆς τμήματα τοῦ τοίχου. α. Τὸ ἐντοιχισθὲν τέταρτον ἀπὸ Δυσμῶν διόλβον παράθυρον τῆς παλαιᾶς Τραπεζῆς. β. Τὸ ἐν συνεχείᾳ τοῦ τέταρτου διόλβου παράθυρον τμήμα τοῦ τοίχου.

α

β

Τράπεζα. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς σωζόμενον δίλοβον παράθυρον.
β. Τὸ σύνολον τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὴς μετὰ τὸν καθαρισμὸν
τῶν ἐρειπίων. Εἰς τὸ ΝΑ. ἄκρον τὸ ἐπὶ τῆς κόγχης τῆς Τραπεζῆς νεώτερον κελλίον.

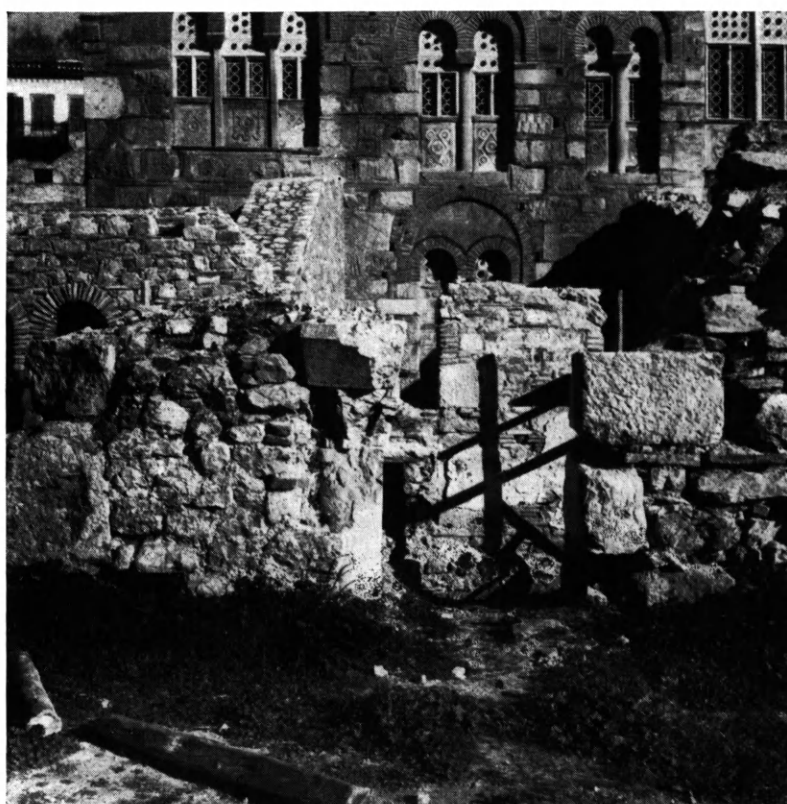

α

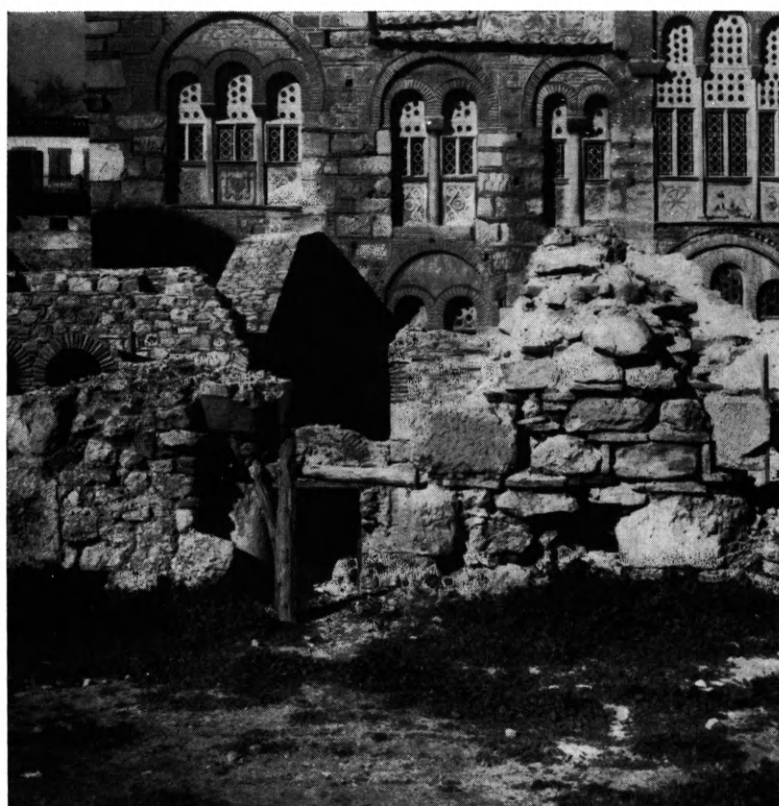

β

Τράπεζα. α. 'Η ΝΔ. γωνία τῆς Τραπεζίης ἐκ τῶν ἔσω. 'Αριστερᾷ διακρίνεται τὸ προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς παλαιᾶς Τραπεζίης νεώτερον θολωτὸν κτίσμα. β. Διακρίνονται ἔμπροσθεν τὰ ἄνω τμήματα τῆς κεχωσμένης νοτίας πλευρᾶς τῆς παλαιᾶς Τραπεζίης.

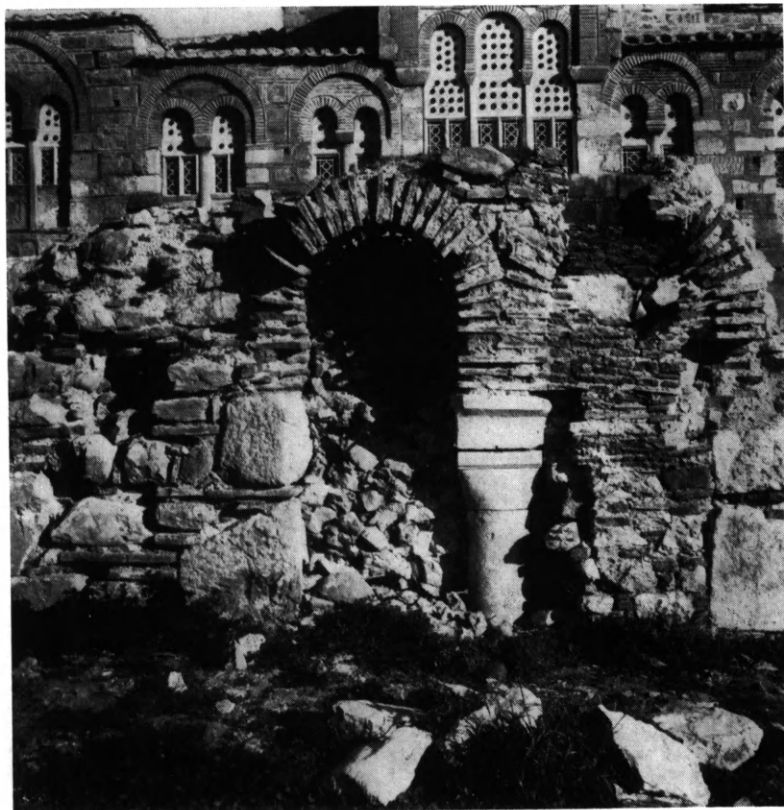

α

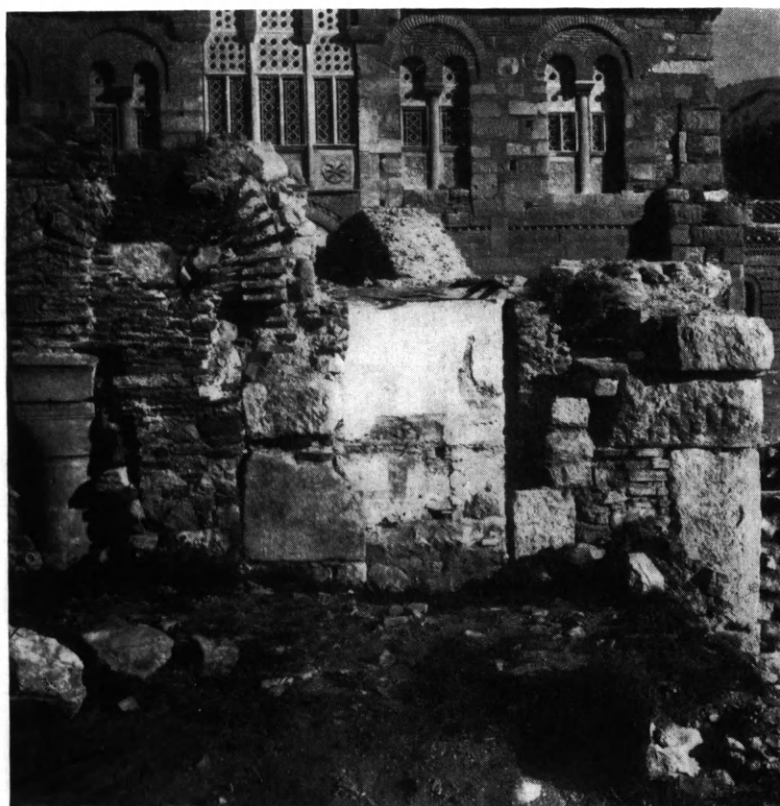

β

Τράπεζα. Τὰ ἄνω, ἐν συνεχείᾳ τοῦ προηγουμένου πίνακος, σωζόμενα τμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς.

α

β

Τράπεζα. α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς σωζόμενον δίλοβον παράθυρον τῆς παλαιᾶς Τραπεζίτης. β. Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

α

β

Τράπεζα. α. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς μετὰ τὴν μεγάλην ἐπίχωσιν. β. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀβαθὴ κόγχην εἰς τὸ μέσον.

α

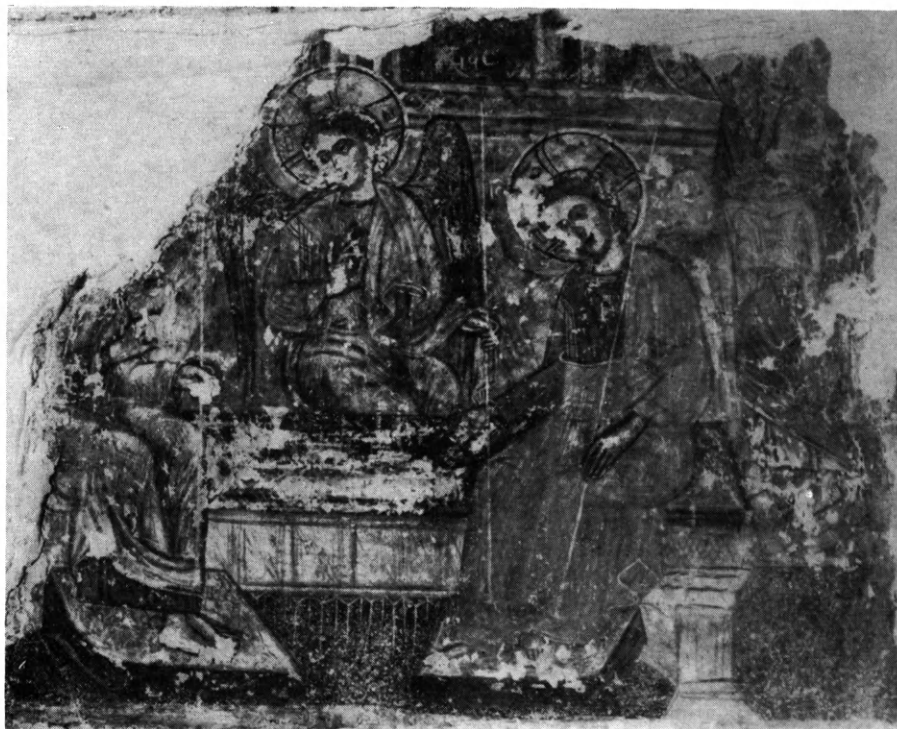

β

Μεταγενεστέρα Τράπεζα. α. 'Ο δεξιῶ τῆς κόγχης "Οσιος Λουκᾶς. β. 'Ο ἀριστερᾶ τῆς κόγχης 'Αρχάγγελος καὶ παραπλεύρως ὁ κατὰ τὴν παράδοσιν Αὐτοκράτωρ Ἰδρυτῆς τῆς μονῆς.

α.

β

Μεταγενεστέρα Τράπεζα. α. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἄνωθεν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ.
β. Ἡ ἀριστερὰ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἰκονιζομένη Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ.

α. Τὸ ἄνωθεν τῆς μικρᾶς ἀβαθοῦς κόγχης τῆς μεταγενεστέρως Τραπεζῆς κόσμημα μετ' ἀνθεμίων.
β. Ἡ εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς κόγχης γραπτὴ ἐπιγραφή.

α

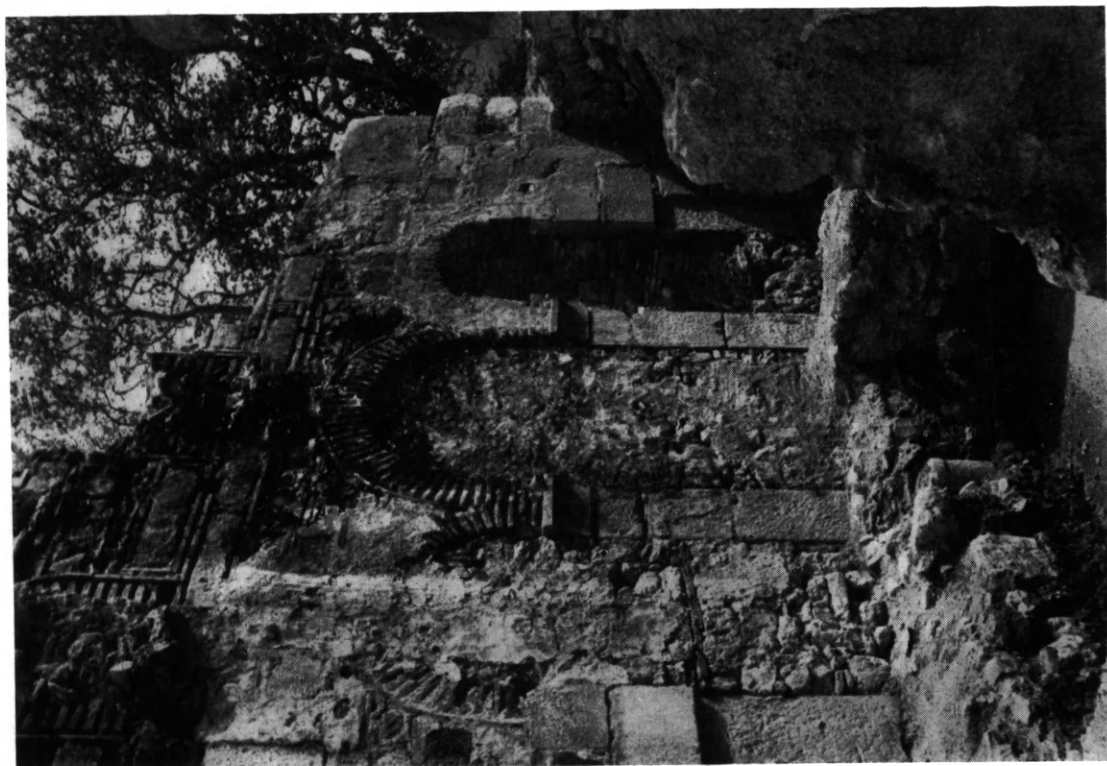

β

α-β. Αἱ ὀψεις τῆς Τραπεζίης πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως. Εἰς τὴν εἰκόνα β ἀριστερᾷ διακρίνεται τὸ ἄνωθεν τοῦ νοτίου πυλῶνος νεώτερον κελλίον.

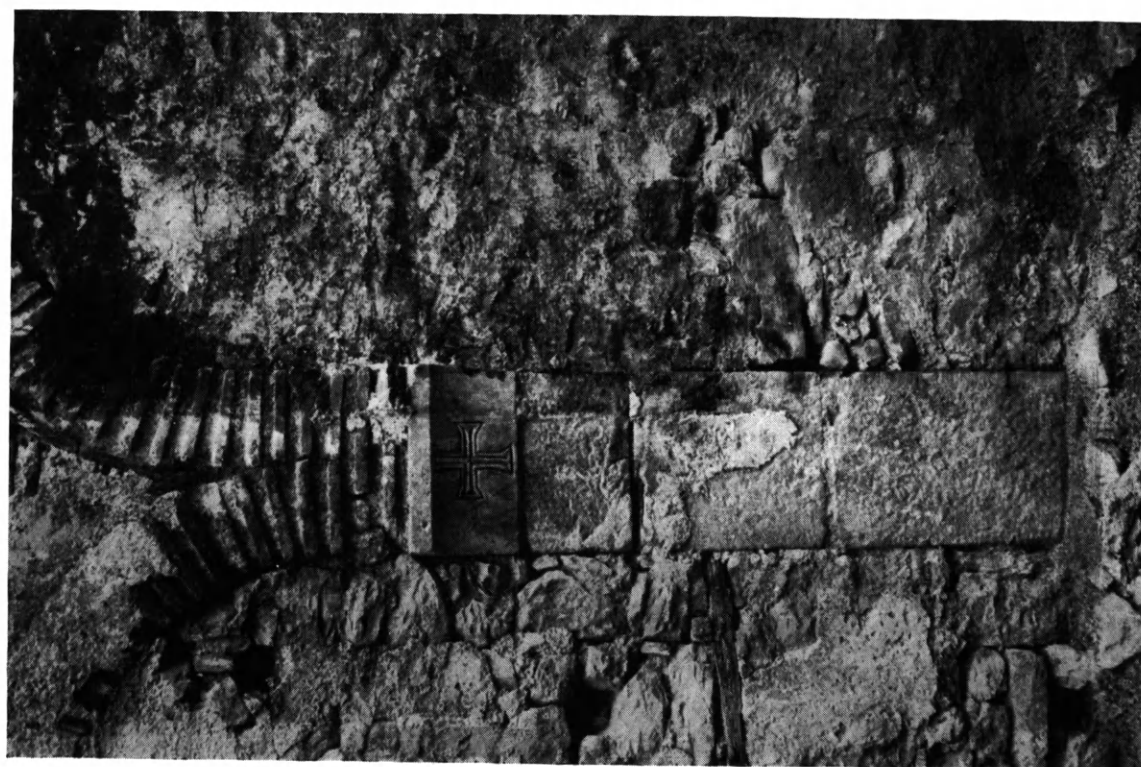

α

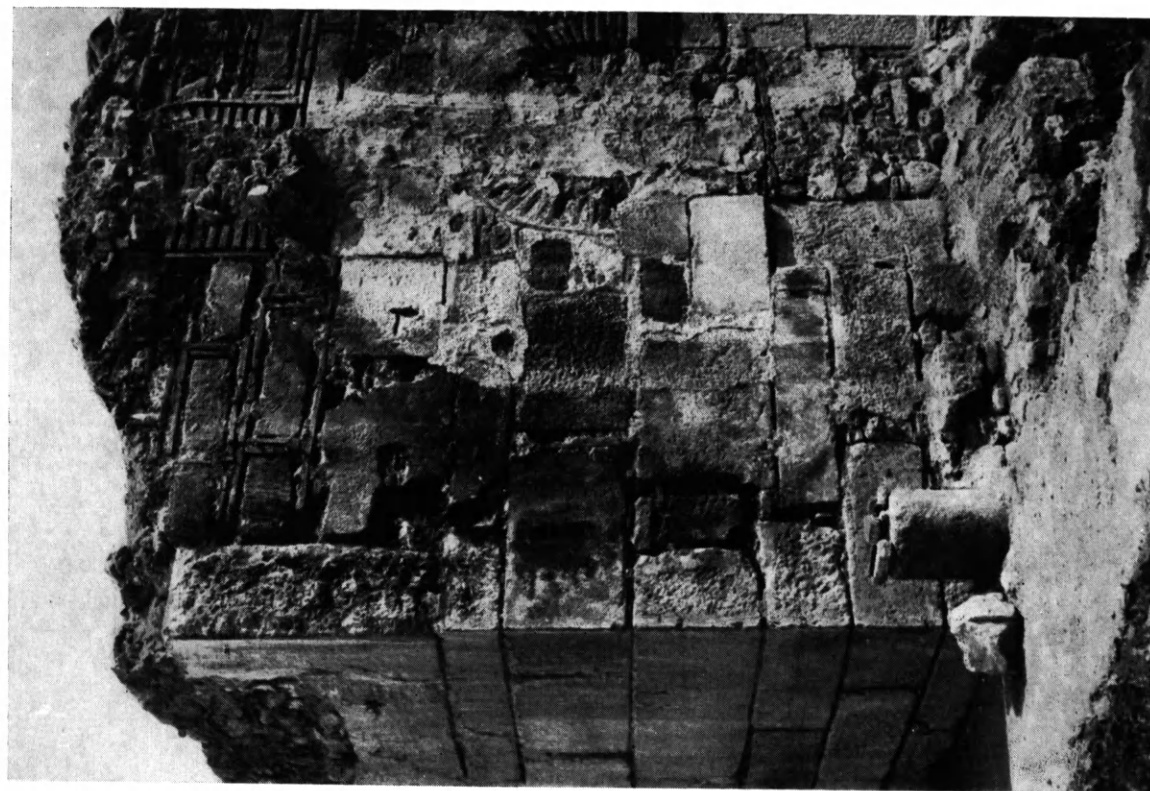

β

α-β. 'Η δυτική ὄψις τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπ' αὐτῆς προσκεκολλημένου μεταγενεστέρου θολωτοῦ κτηρίου.

α

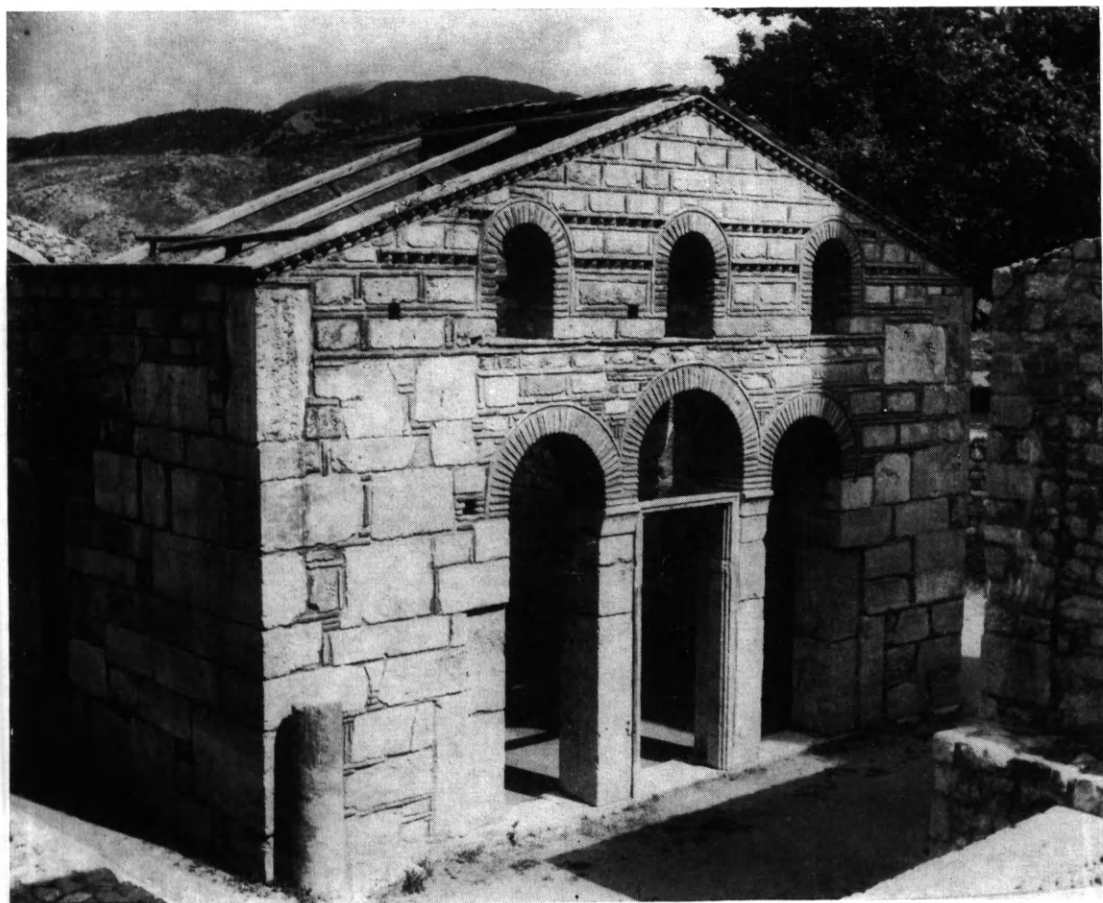

β

Τράπεζα. Δυτική όψη. α. Ο λίθινος πεσσός του τριβήλου της εισόδου, όστις φέρει επίκρανον μετ' ἀναγλύφου σταυροῦ.
β. Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ προσκτισματος, ἐνθα εὐρέθη ἡ ἀρχικὴ κλίσις τῆς στέγης.

α

β

Τράπεζα. Δυτική ὄψις. α. Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἄνω τρία μικρὰ μονόλοβα παράθυρα.
β. Ἡ δυτική ὄψις τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

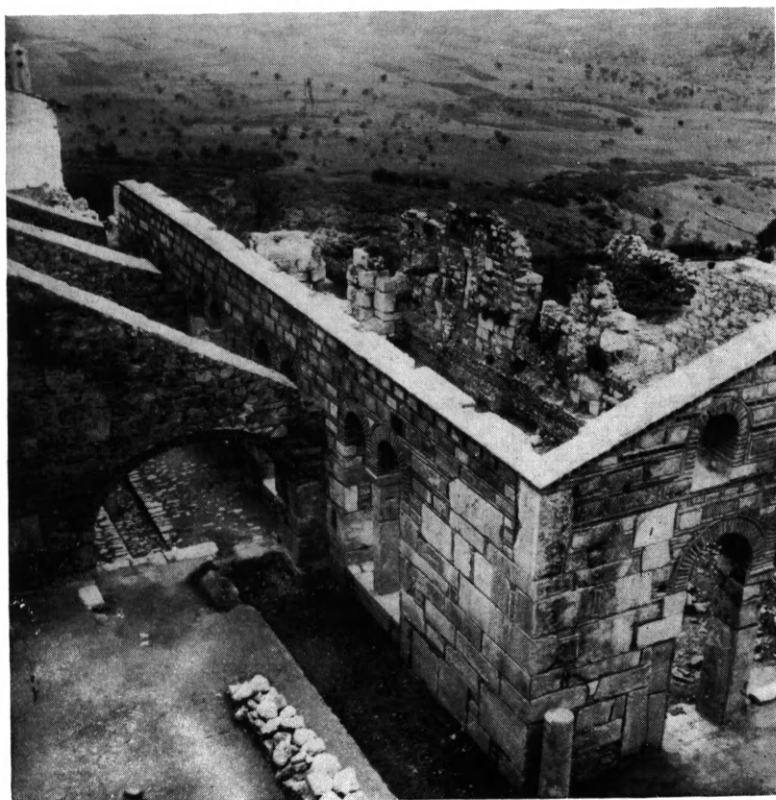

α

β

α-β. Τὰ πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς κωδωνοστασίου ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὰς ἐργασίας θεμέλια τῆς τριπλεύρου ἀψίδος τοῦ ἄλλοτε ὑφισταμένου ἐκεῖ βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου.

α

β

α. Ἡ βορεία καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Τραπεζῆς μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. β. Ὁψὶς τῆς παλαιᾶς προσόψεως τῆς Τραπεζῆς ἀπὸ Δυσμῶν κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκχωματώσεως. Διακρίνονται δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ αἱ γεννήσεις τοῦ θόλου τῆς μεταγενεστέρης Τραπεζῆς.

α.

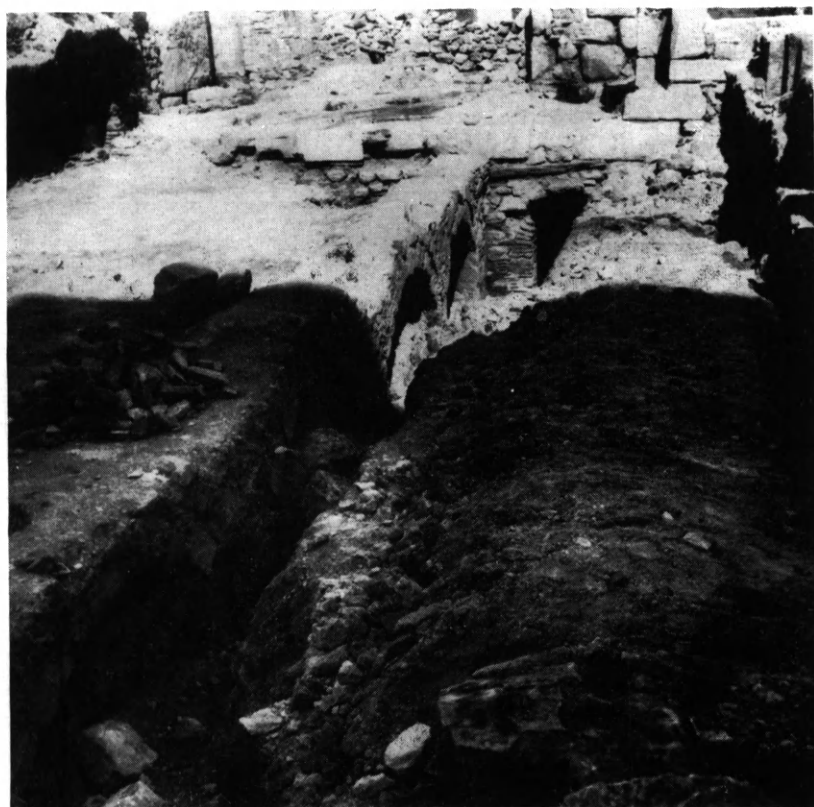

β.

α. Τὰ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Τραπεζῆς νεώτερα κτίσματα. β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μεταγενεστέρας Τραπεζῆς κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως.

α

β

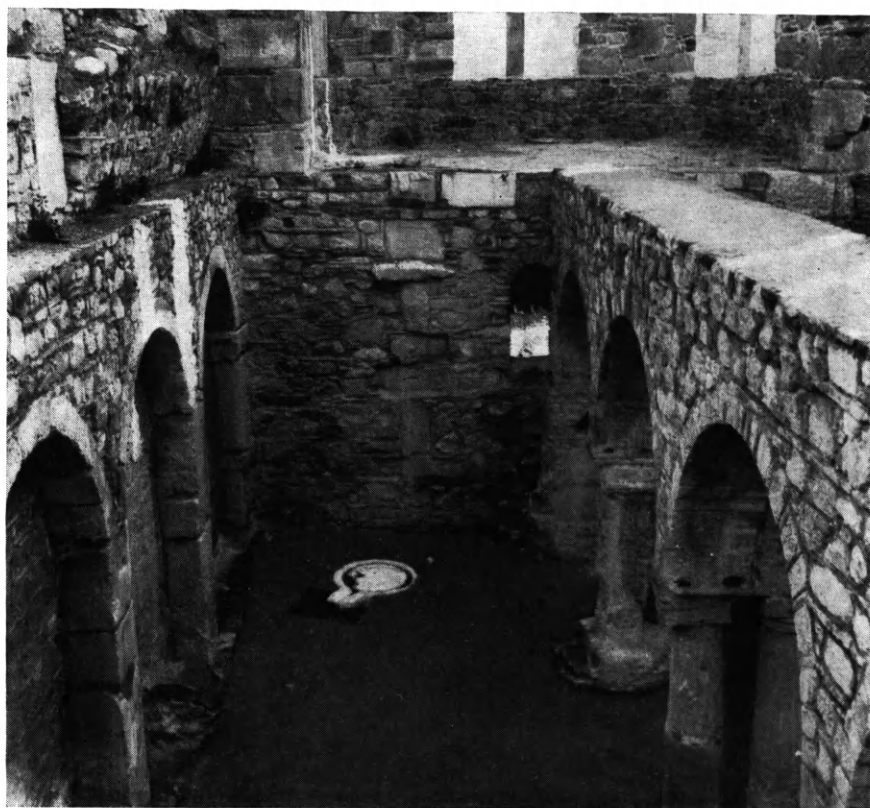
α. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως. β. Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὸ στάδιον τῶν ἀποχωματώσεων, ἔνθα ἤρχισε νὰ ἀναφαίνεται ἡ ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀξονικὴ κιονοστοιχία

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Τραπεζῆς ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμῆς μετὰ τὴν ἀποχωματώσιν. Διακρίνεται τὸ πρὸς Δυσμᾶς ἄσκαφον τμήμα, ἀριστερὰ ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία τῆς ὑπογείου ἀποθήκης καὶ δεξιὰ δύο πίθοι, λίθινον μέτρον ὕψους καὶ λίθινον ἐλαιοτριβεῖον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀποκαλυφθείσης ἀποθήκης μὲ τὴν κατὰ μῆκος ἀξονικὴν τοξοστοιχίαν. Δεξιᾷ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διακρίνονται οἱ διὰ μεγάλων λίθων σχηματιζόμενοι σταυροί, χαρακτηριστικοὶ τῶν ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος

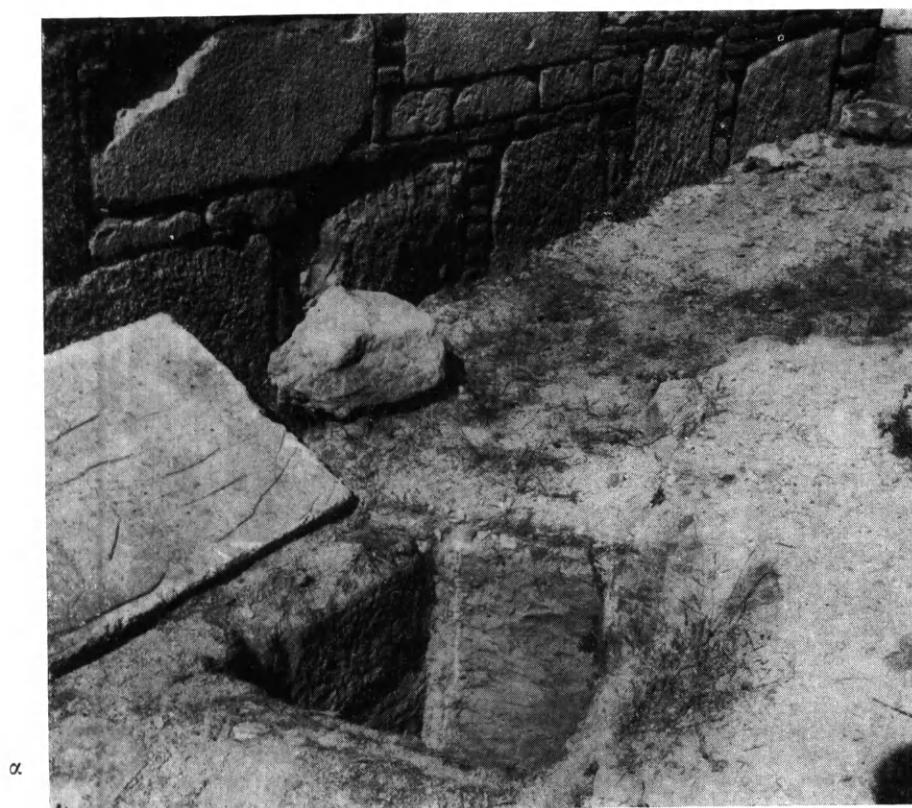

α

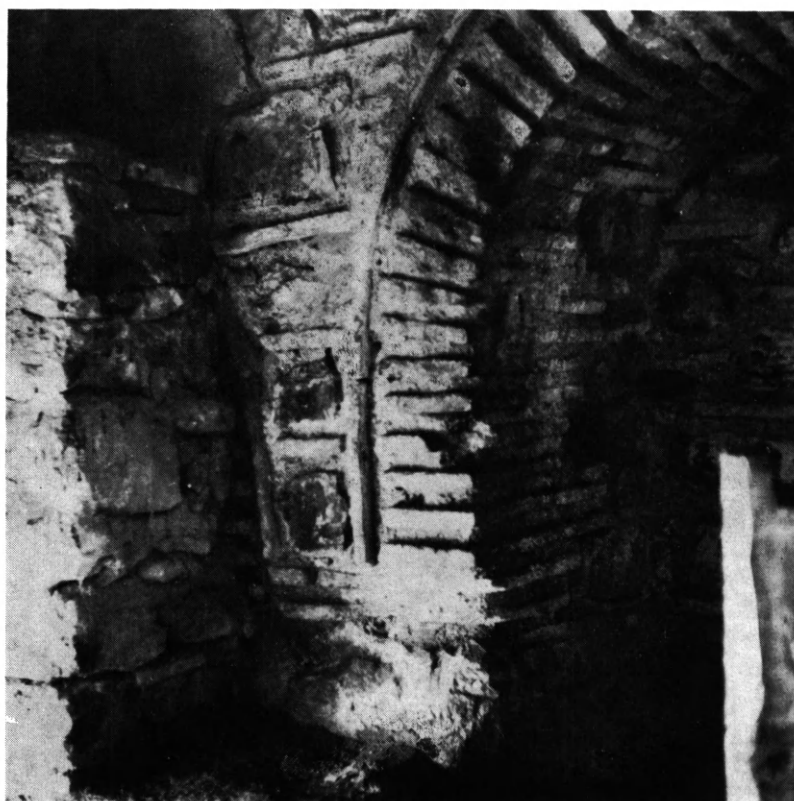

β

α. Ἡ ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀποκαλυφθεῖσα ἀποθήκη. Ἀριστερᾷ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τυφλαὶ ἀψίδες. Δεξιᾷ ἡ διπλὴ κιονοστοιχία.
β. Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς ὄψις τῆς ὑπογείου ἀποθήκης, ἐνθα διακρίνονται τὰ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα.

α. Τὸ πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς στόμιον τῆς παλαιᾶς κινστέρνας.
β. Τὸ κάτωθεν τοῦ στόμιου ἐσωτερικὸν τῆς κινστέρνας.

α

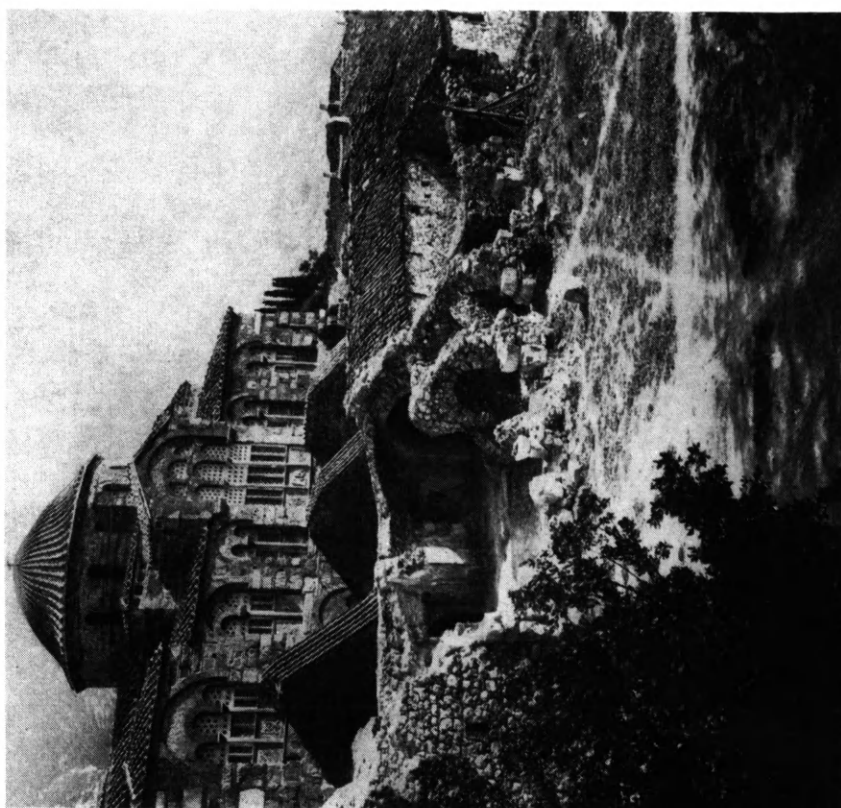

β

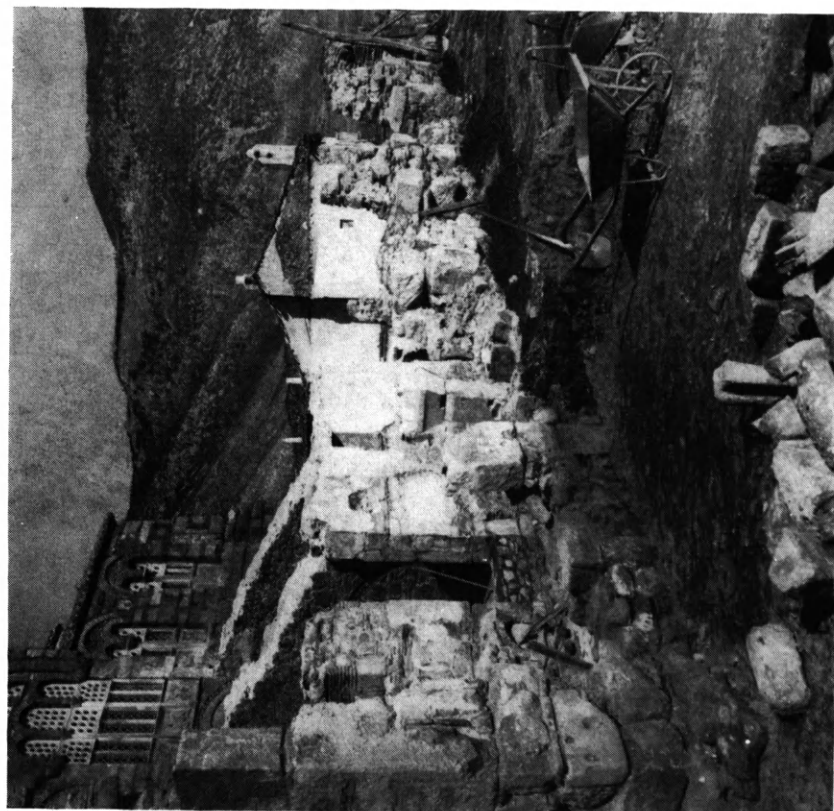
α-β. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς παλαιᾶς ὑπογείου κινστέρνας. Διακρίνεται ἡ ἐκ λεπτῶν καὶ μεγάλων πλίνθων κατασκευὴ τῶν τόξων.

Ἡ ὑπόγειος ἀποθήκη τῆς Τραπεζῆς. Διακρίνεται τὸ λίθινον ἐλαιοτριβεῖον καὶ τὸ λίθινον ὑγρὸν μέτρον (σῆκωμα).

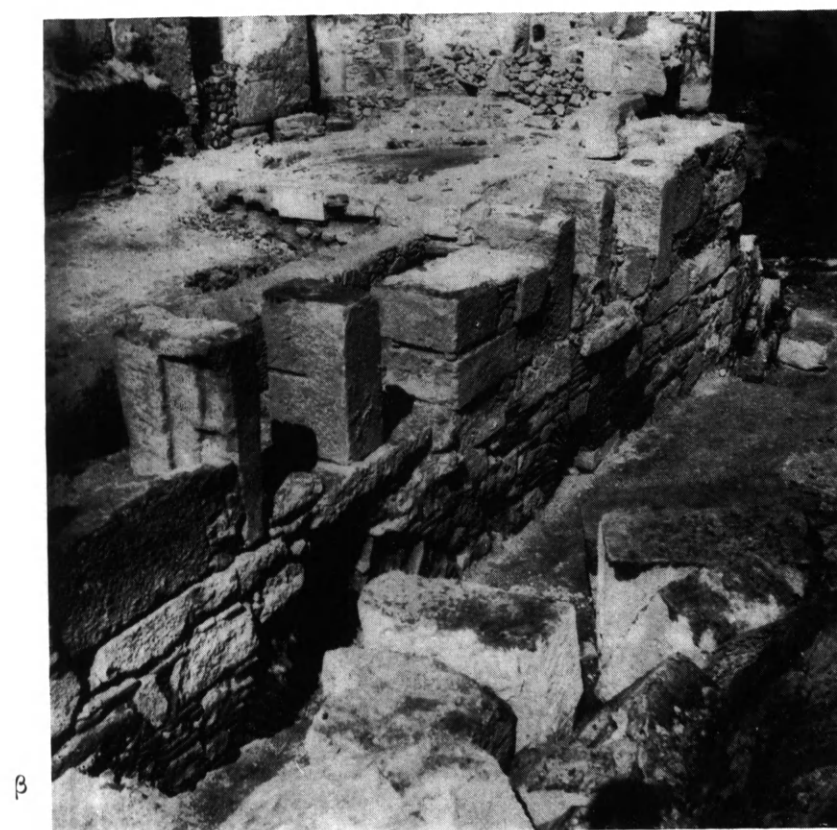
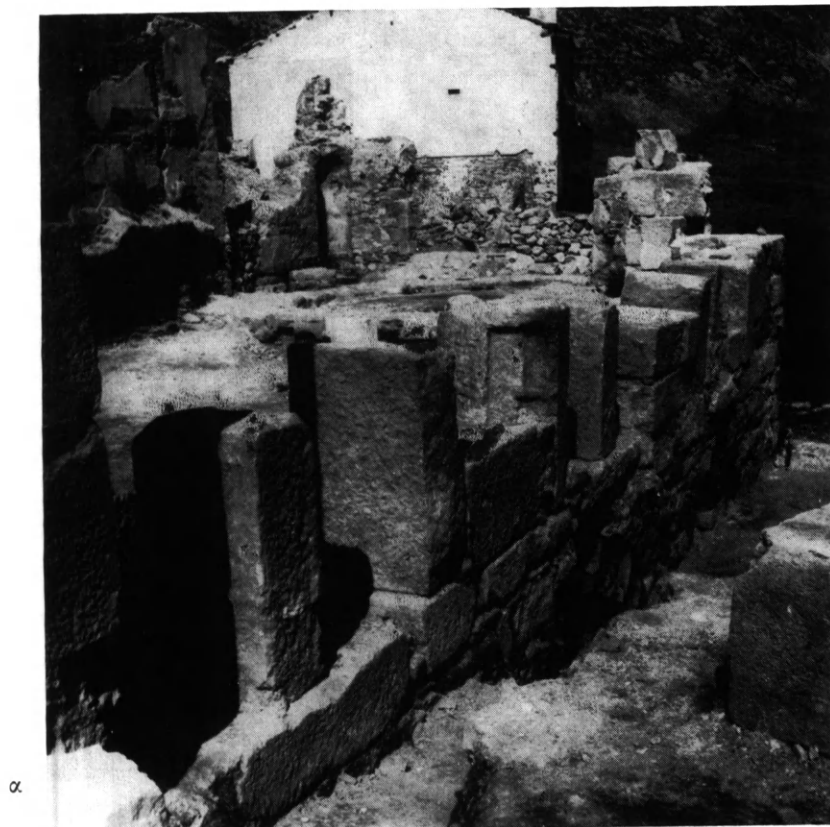

α

β

α-β. "Οψεις τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὴν ἐναρξίν τῶν ἐργασιῶν ἐκχωματώσεως.

α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίης κατὰ τὰ διάφορα στάδια ἐκχωματώσεως αὐτῆς.

α.

β.

α. Τὸ κατὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς ἀποκαλυφθὲν ἄνω τμήμα τῆς τοξωτῆς θύρας καὶ τοῦ παρακειμένου παραθύρου. β. Ἡ μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀποκαλυφθεῖσα μεγάλη τοξωτὴ θύρα εἰσόδου εἰς τὴν ὑπόγειον ἀποθήκην.

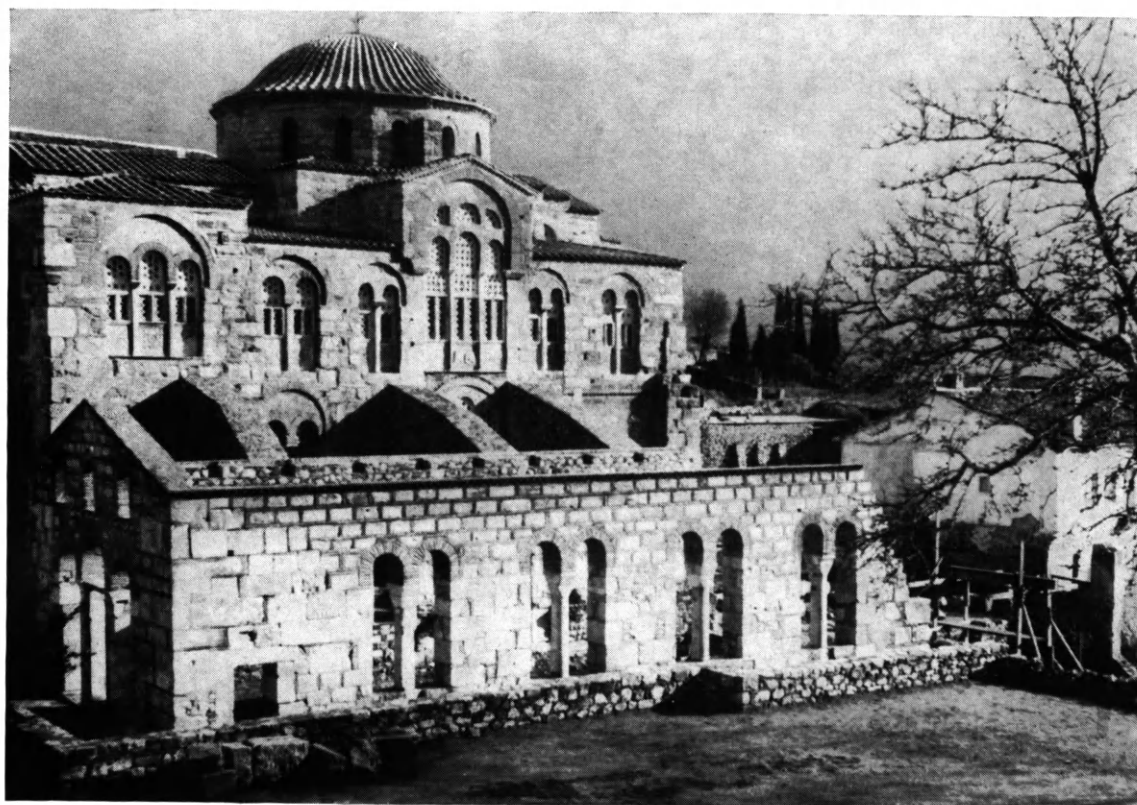

α.

β

- α. Παλαιά φωτογραφία τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Τραπεζῆς παραχωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ μακ. καθηγ. Γ. Σωτηρίου.
 β. Ἐπίσης παλαιὰ φωτογραφία τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ καθηγ. κ. Ἀ. Ὁρλάνδου.
 Αἱ ἀνωτέρω φωτογραφίαι δεικνύουσιν πόσον εἶχε παραμορφωθῇ ἡ παλαιὰ Τράπεζα.

α

β

α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίτης κατὰ τὰ διάφορα στίδια τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς.

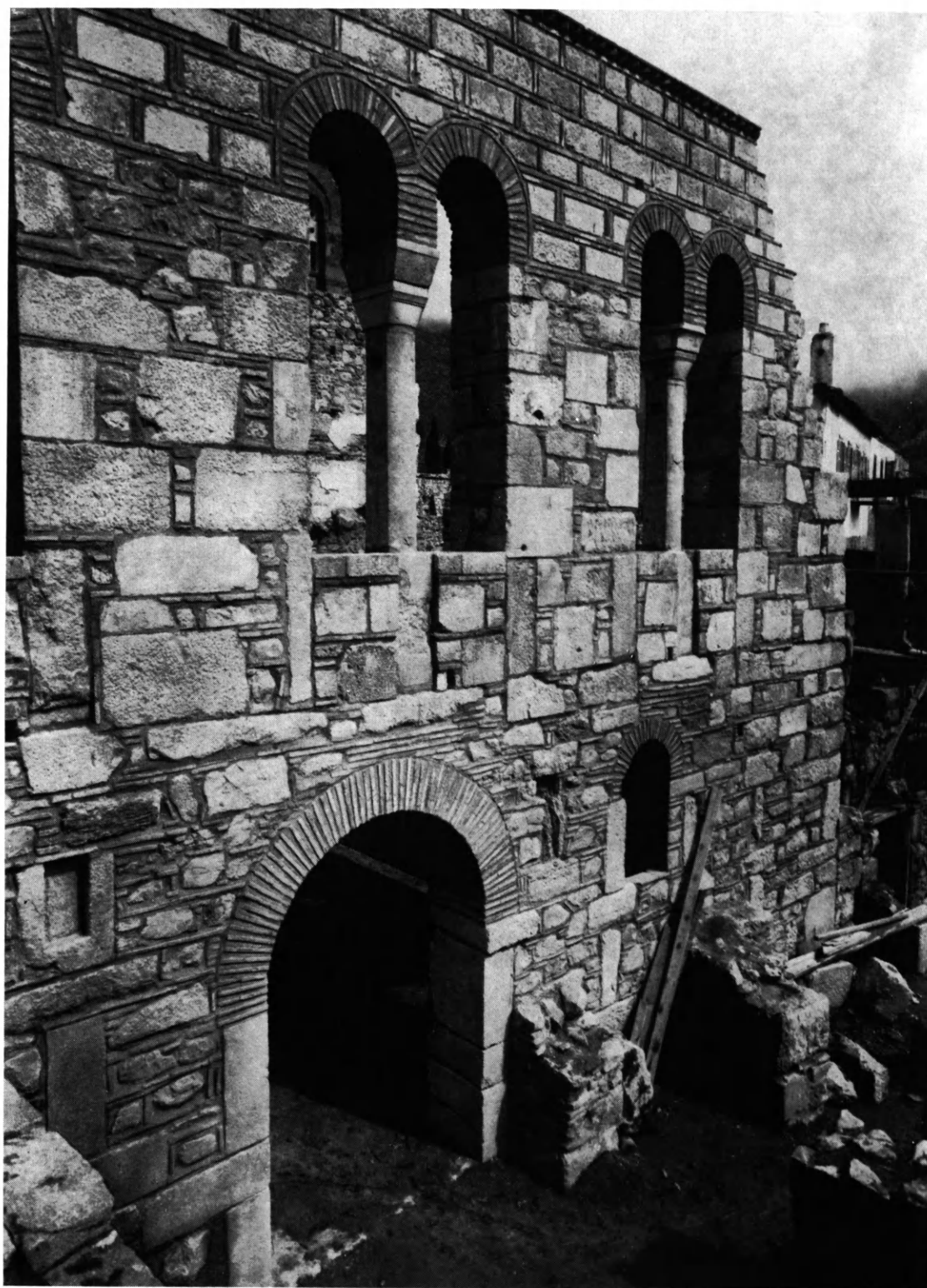

α

β

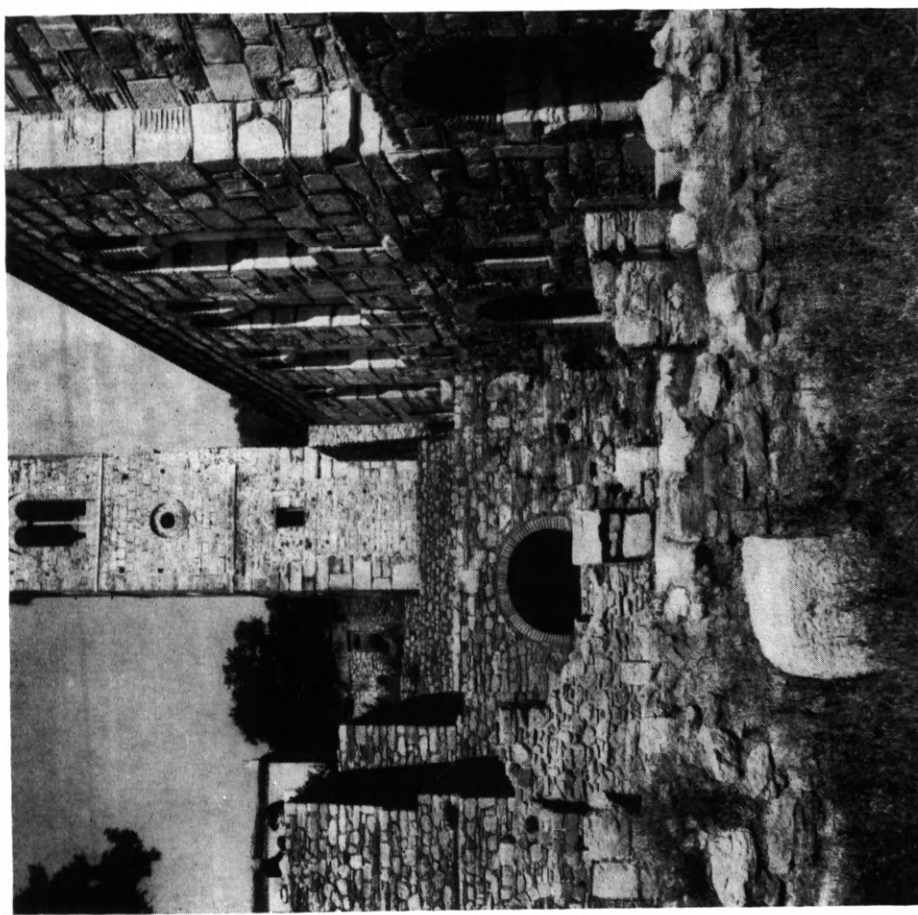
α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίτης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς.

Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζίτης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῆς μεγάλης τοξωτῆς θύρας εἰσόδου
τῆς ἐν τῷ ὑπογείῳ ἀποκαλυφθείσης ἀποθήκης.

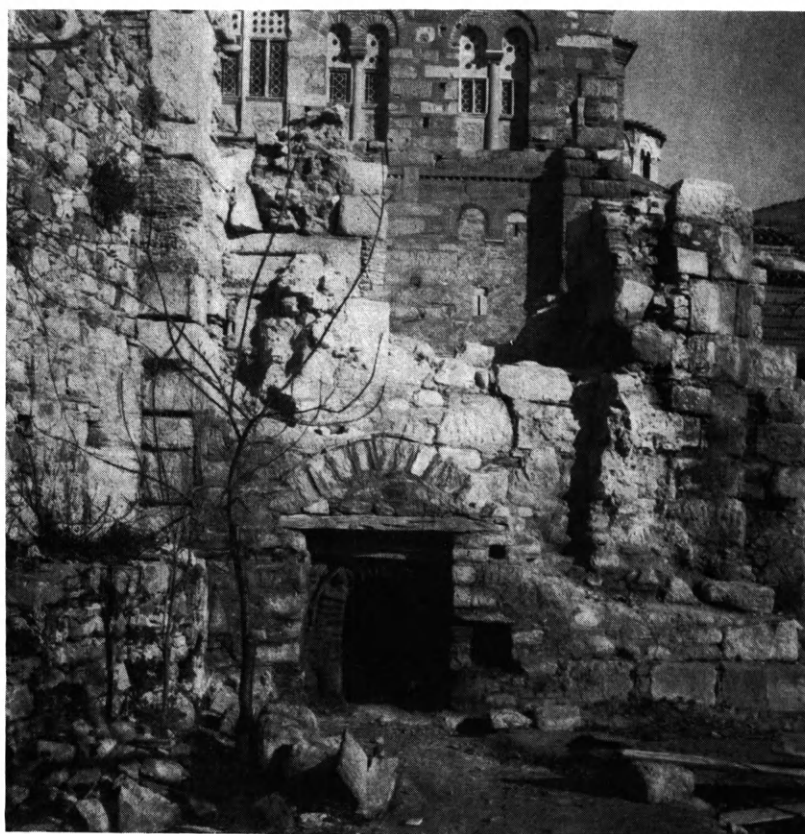

α

β

α-β. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίτης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. Ἐπὶ τῆς β εἰκόνης διακρίνεται ὁ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζίτης χώρος μετὰ τὴν ἀπογοιμάτωσιν.

α

β

α-β. Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζίτης κατὰ τὰ στάδια τῆς ἀναστηλώσεώς της.

α.

β

α. Ἡ νοτία πλευρὰ τῆς Τραπεζίης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν πρώτου τμήματος αὐτῆς.
β. Τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τῆς νοτίας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν.

Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς Τραπεζῆς κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

Ἡ ἀνατολική τρίπλευρος κόγχη τῆς Τραπεζίτης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν. α. Ὁψις ἀπὸ Νότου. β. Ὁψις ἀπὸ ΒΑ.

α

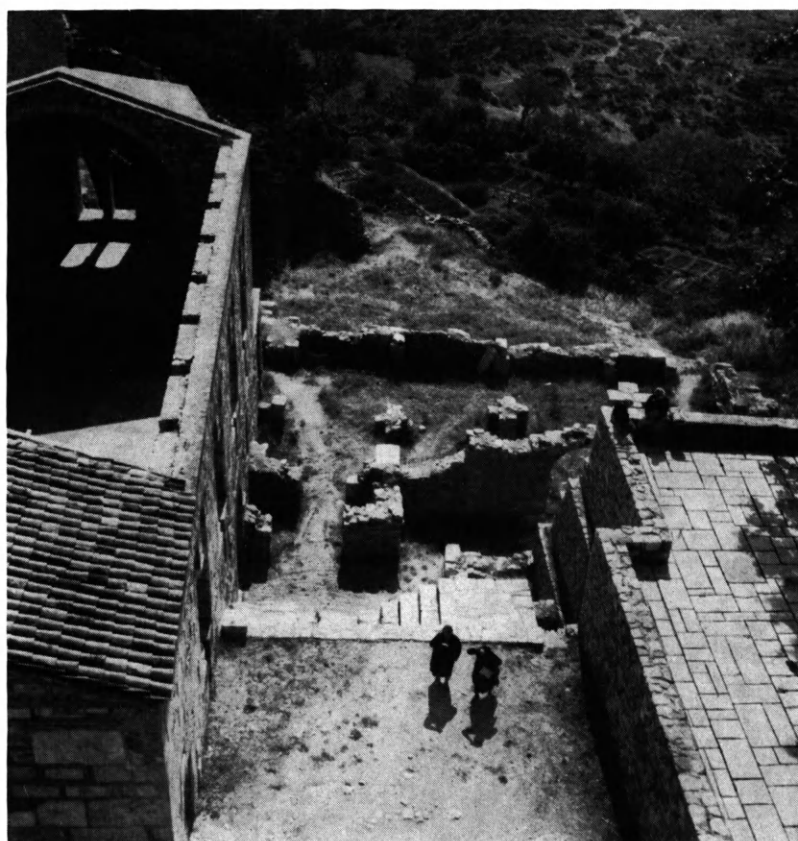

β

α-β. Ἡ Τράπεζα (α) ὀλίγον πρὸ καὶ (β) μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσιν αὐτῆς.

Ἡ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζῆς ἀποκαλυφθεῖσα μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν ἐπικαμπῆς κλίμαξ καὶ ἡ πρὸ αὐτῆς ὑπόστυλος αἵθουσα.
Διακρίνεται τὸ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Τραπεζῆς μέγεθος τῆς ἐπιχώσεως.

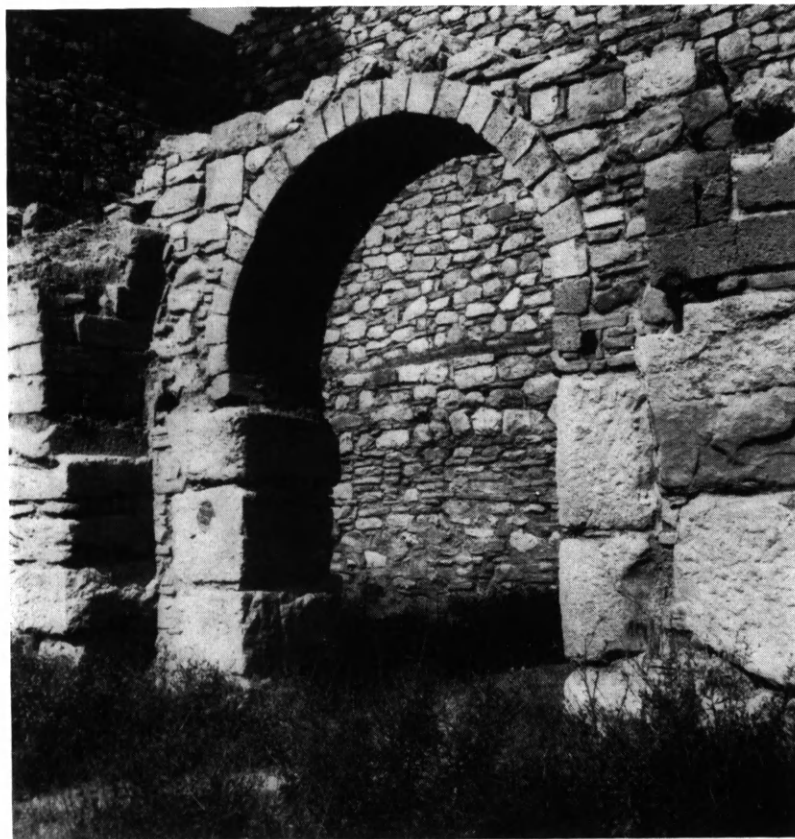

α.

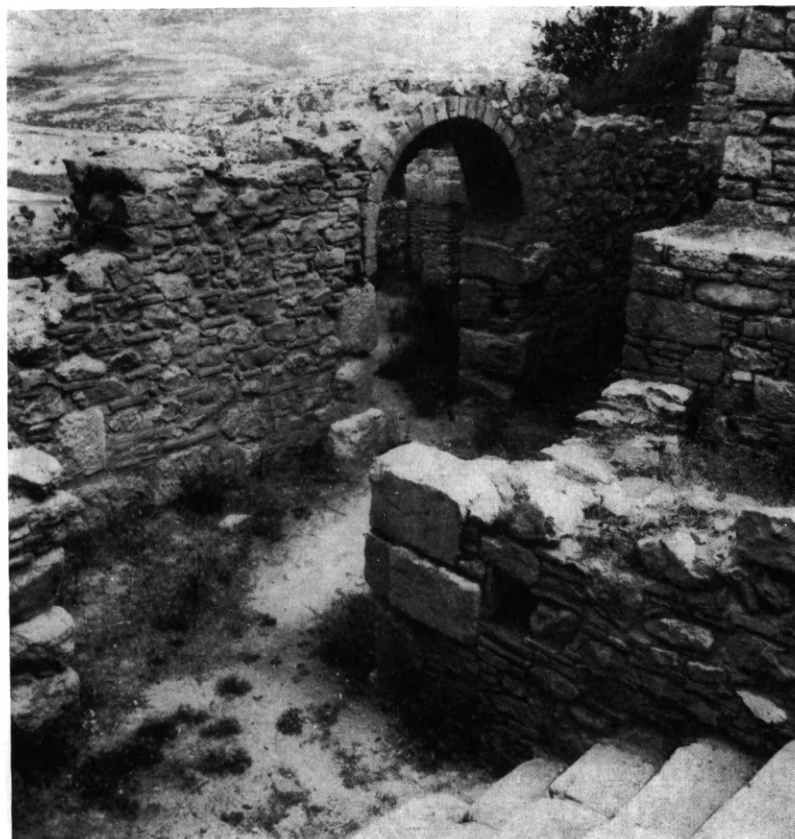

β

α. Ἡ παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς ἀποκαλυφθεῖσα ὑπόστυλος αἵθουσα.
β. Οἱ σταυρόμορφοι πεσσοὶ τῆς αἰθούσης.

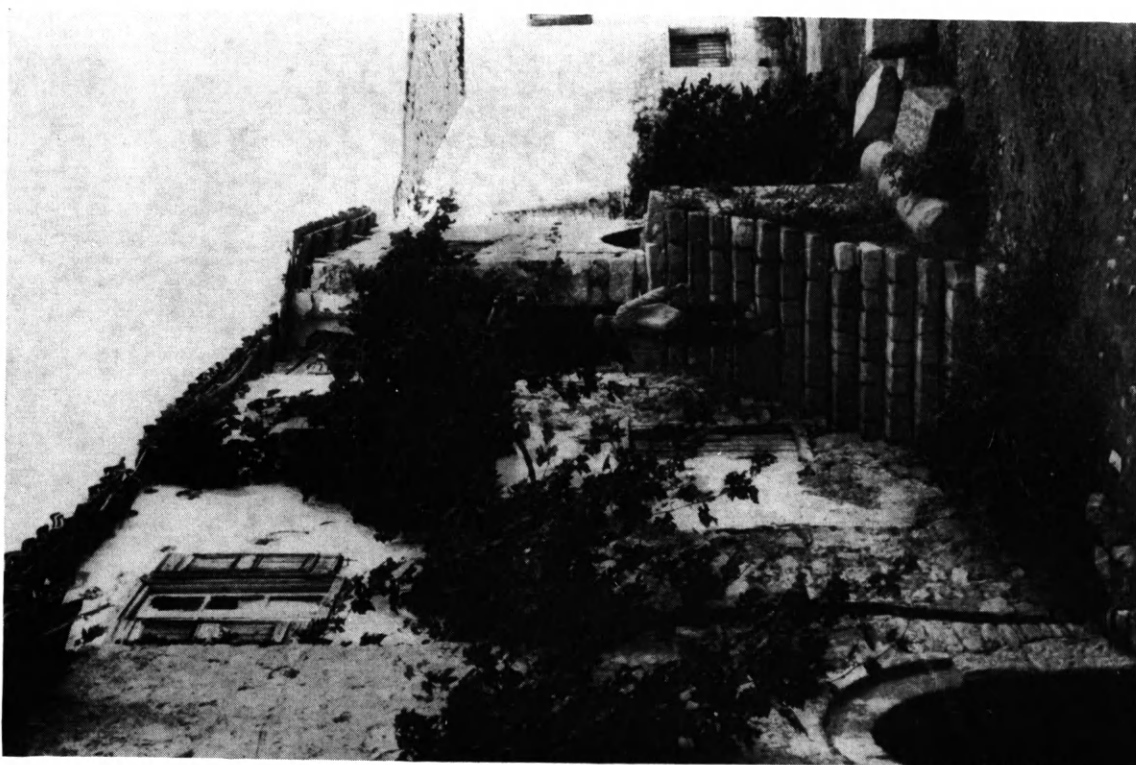

α

β

α. Τὸ πεταλόμορφον τοξωτὸν ἄνοιγμα τῆς μετὰ τὴν ἐκχωμάτωσιν ἀποκαλυφθείσης παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Τραπεζῆς αἰθούσης. β. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς ἀποκαλυφθείσης ὑποστύλου αἰθούσης, ὅστις σώζεται εἰς ὕψος 3.40 μ.

α

β

α-β. Τὰ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς μονῆς καὶ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον ἐτοιμόρροπα νεώτερα κελιά.

α

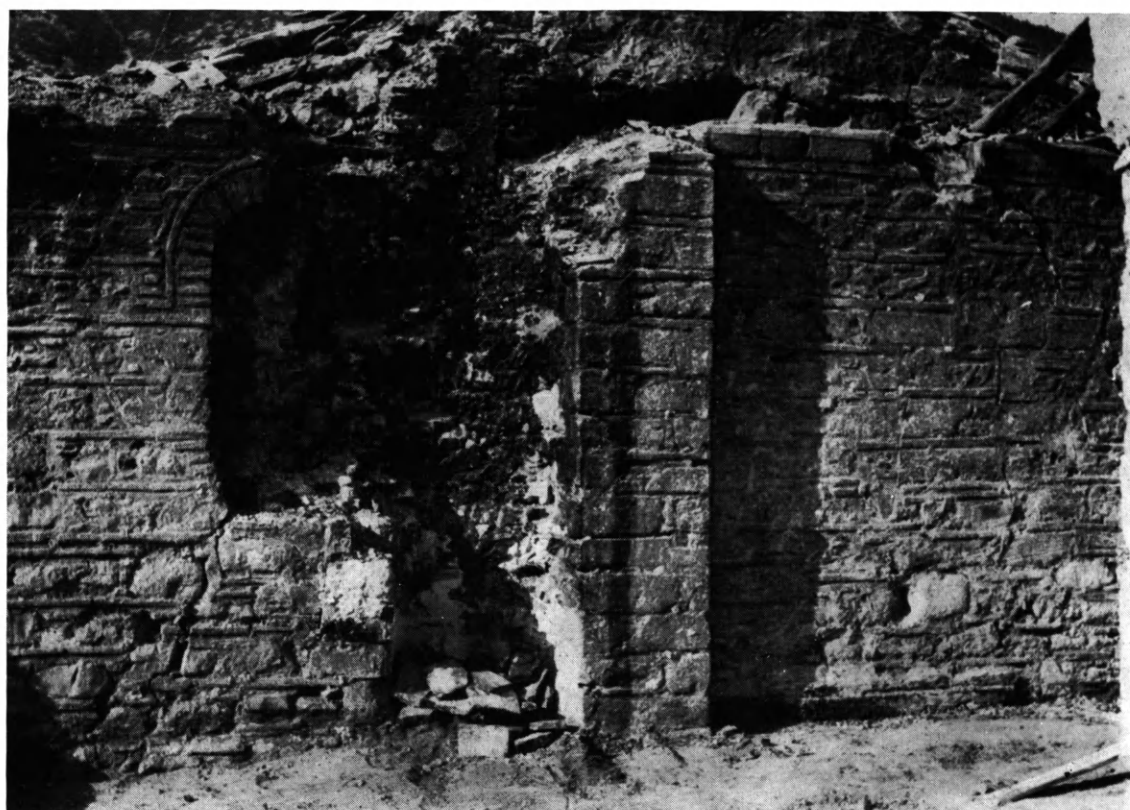

β

γ

α-γ. Τὰ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐτοιμόρροπα νεώτερα κελία κατὰ τὸ στάδιον τῆς κατεδαφίσεώς των.

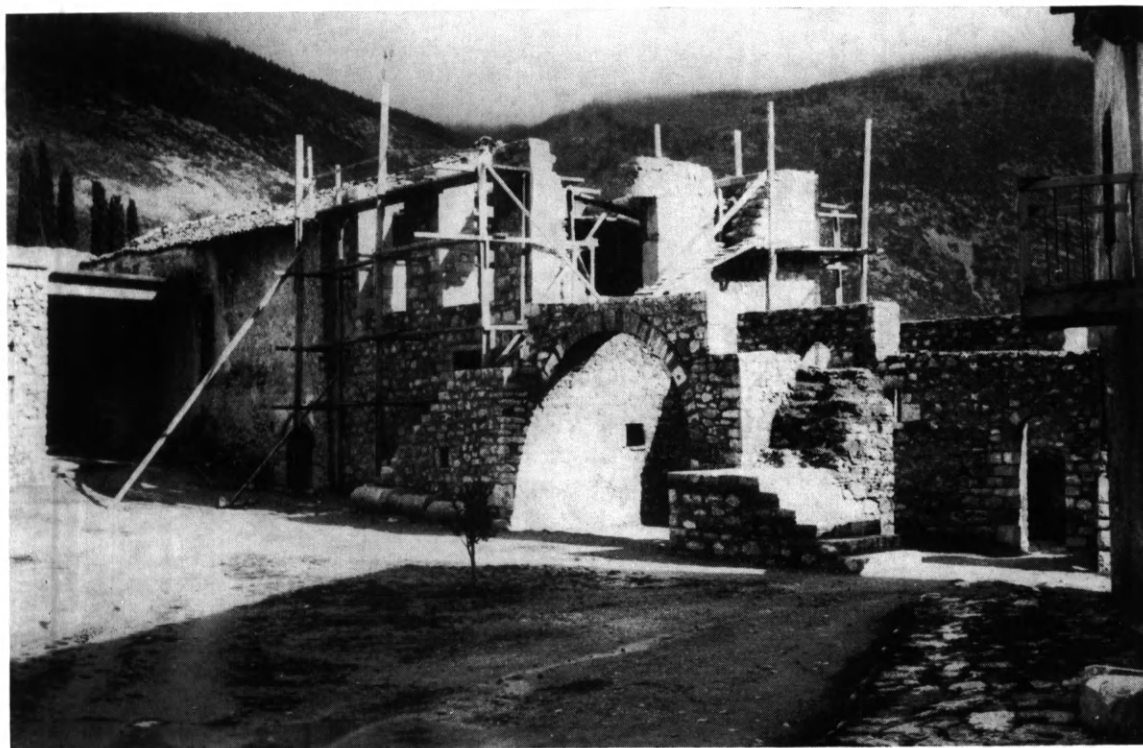

α

β

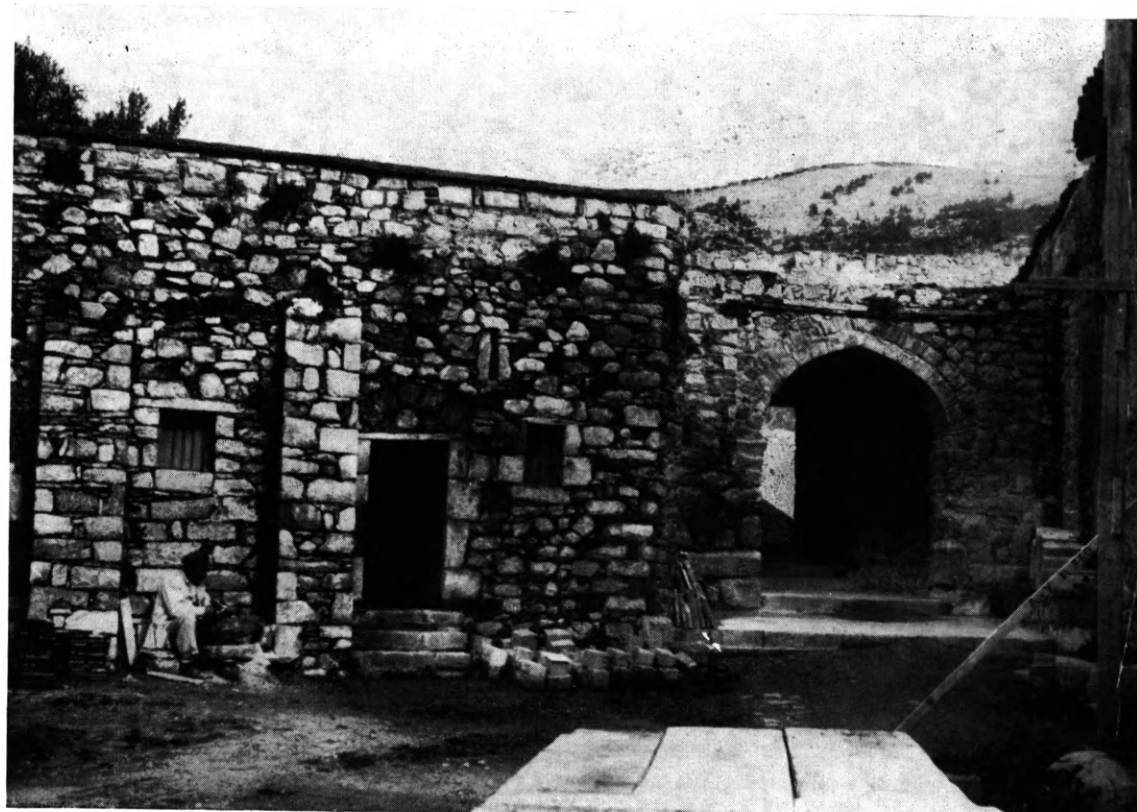
α-β. Οί τοῖχοι τοῦ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον ἀποκαλυφθέντος παλαιοῦ Πύργου
μετὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν ἐτοιμορρόπων νεωτέρων κτηρίων.

α-β 'Ο παρά τὸ Βορδωναρεῖον ἀποκαλυφθεὶς Πύργος κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀναστηλώσεώς του.

α

β

α-β. Τὸ Φωτάνημα καὶ ὁ βόρειος μετὰ διαβατικοῦ Πυλῶν κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀποκαταστάσεώς των.

α

β

α. Τὸ Φωτάναμα, ὁ βόρειος Πυλὼν καὶ ὁ Πύργος κατὰ τὸ στίγιον τῆς ἀποπερατώσεως τῆς ἀναστηλώσεώς των.
β. Τὸ Φωτάναμα μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του.

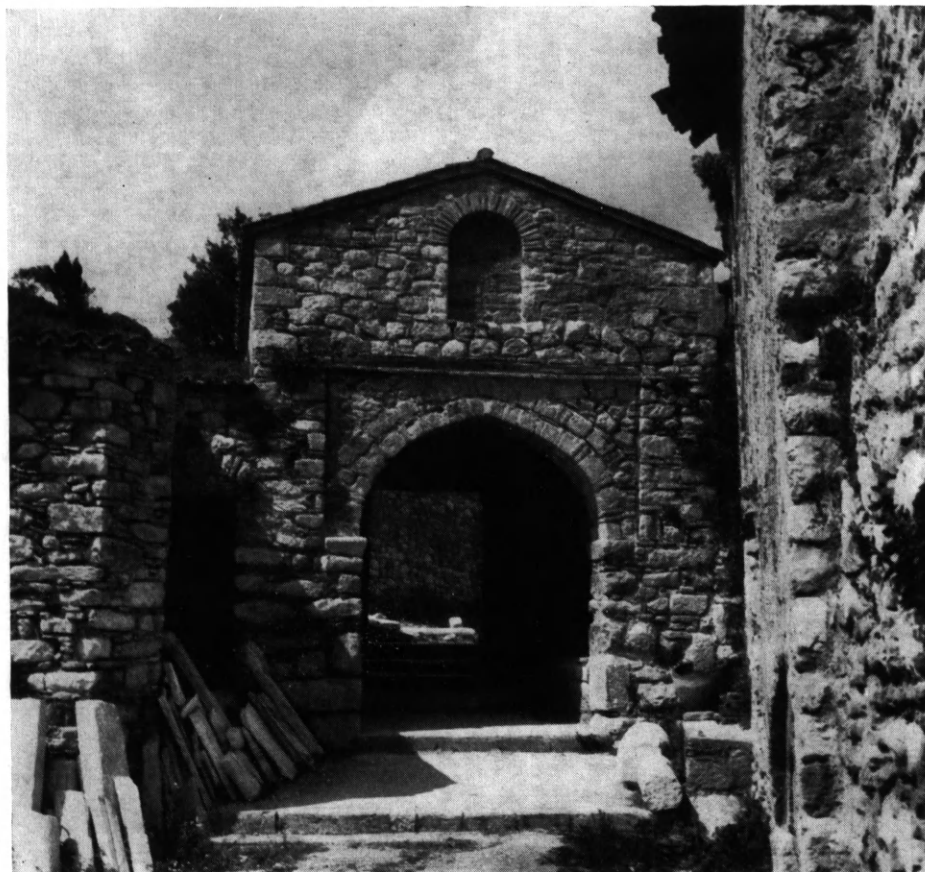

α

β

α. Τὸ Φωτάνημα καὶ ὁ βόρειος Πυλὼν μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσίν των. β. Τὸ Φωτάνημα, ὁ βόρειος Πυλὼν καὶ ὁ παρὰ τὸ Βορδοναρεῖον παλαιὸς Πύργος μετὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσίν των.

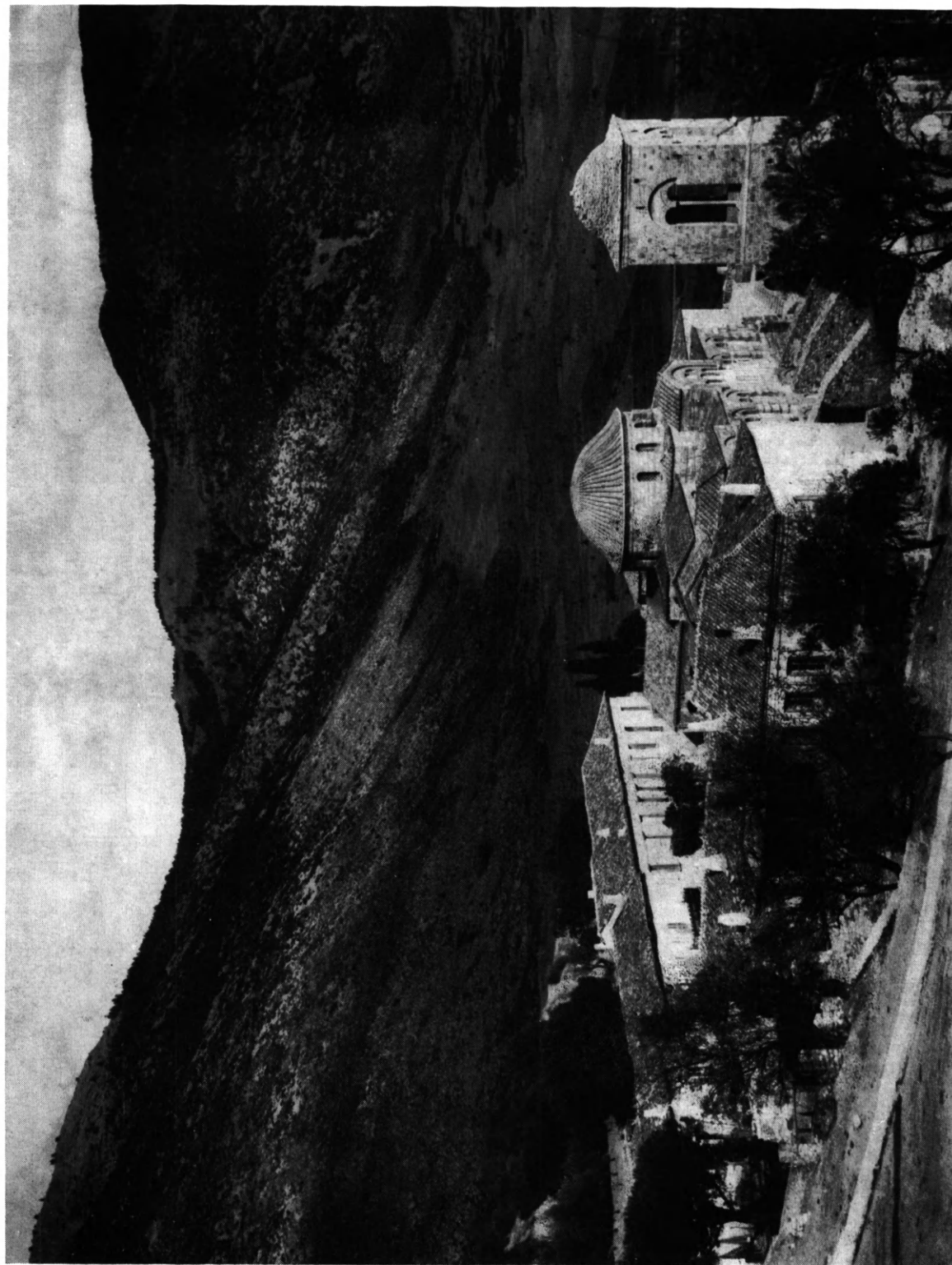

α

β

α. Ὁψις ἐκ τῶν ἔσω τοῦ βορείου Πυλῶνος μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του.
β. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ Πυλῶνος μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του,

Γενική άποψις από ΝΔ. τῆς εἰς τὴν βᾶσιν ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἑλικοῦ κεκρυμμένης μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά.
 Διακρίνεται τὸ ἀκανόνιστον σχῆμα τοῦ περιβόλου αὐτῆς.

α.

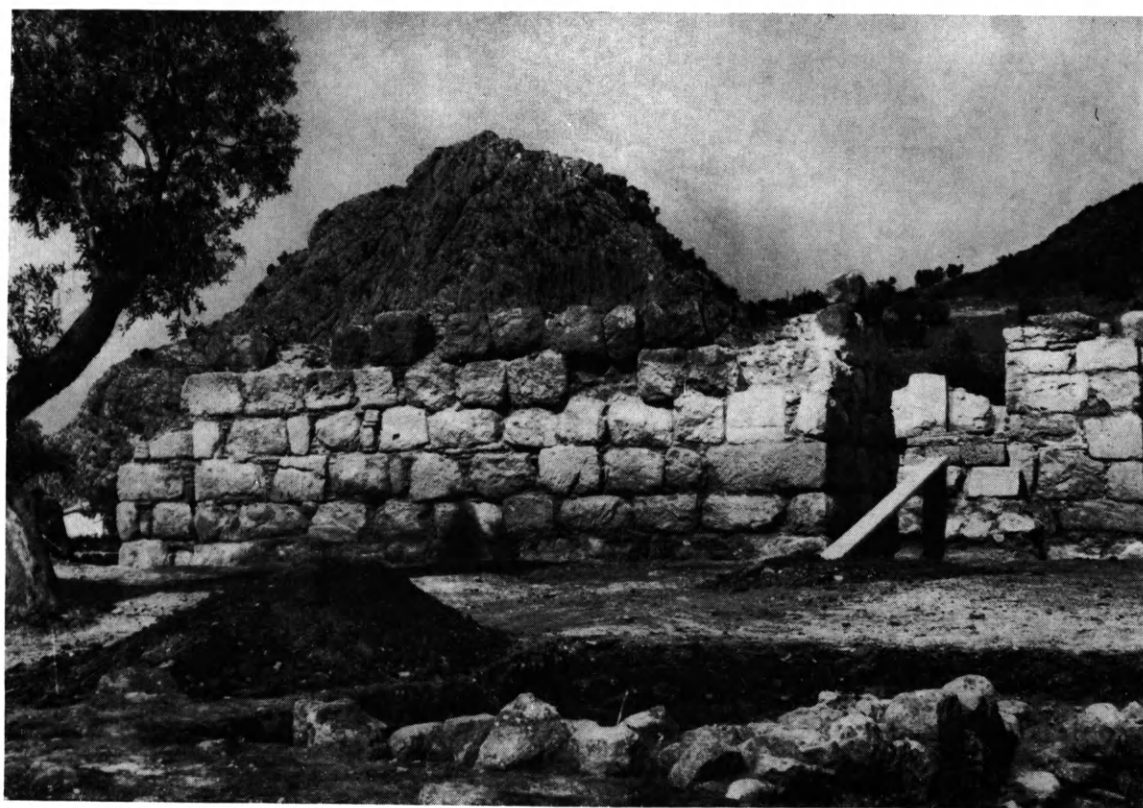

β

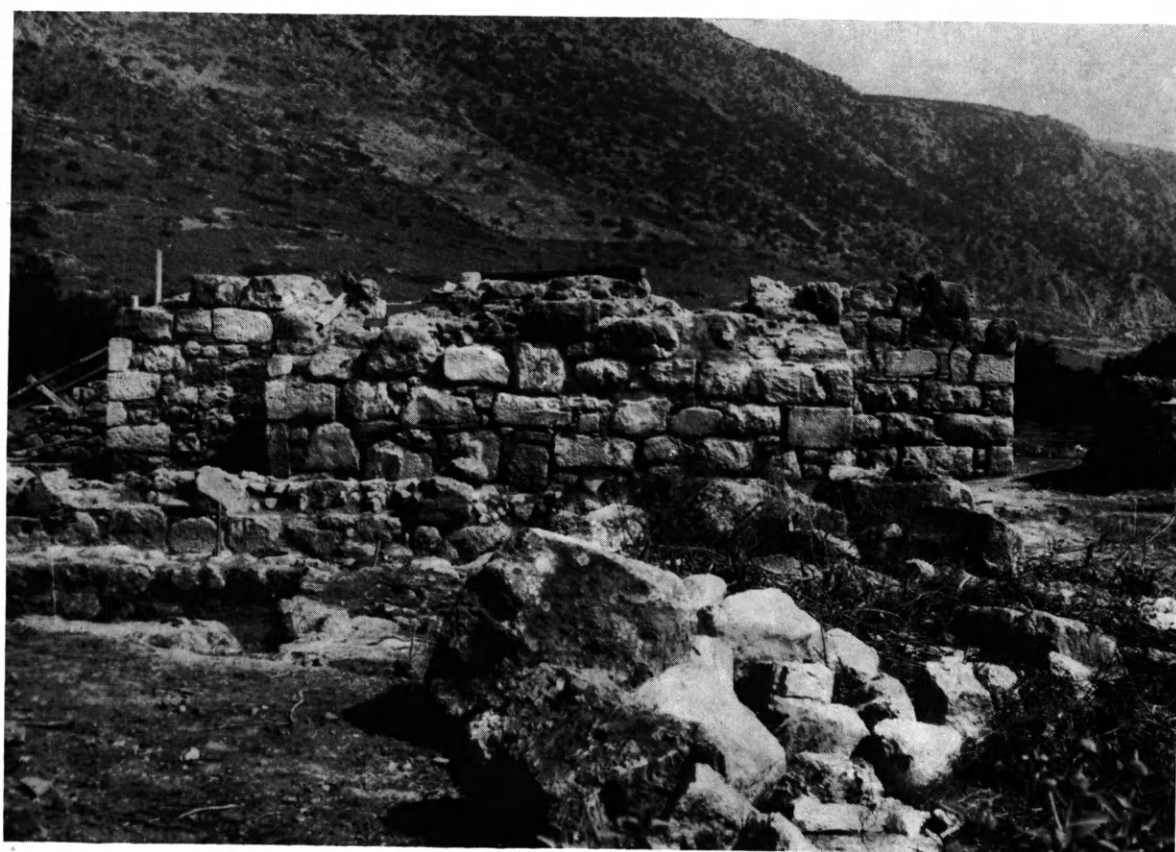

γ

α. Τὸ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν κωδωνοστάσιον β. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς. Εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν ὑψοῦτο ἄλλοτε τετράπλευρος πύργος. γ. Γενικὴ ἄποψις τῆς μονῆς ἀπὸ ΝΑ.

α

β

Ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς τῆς Ἀντικύρας. α. Νοτιά ὄψις τοῦ ὀχυρωματικοῦ πύργου. Εἰς τὸ βάθος ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας πόλεως Μεδεῶνος. β. Δυτικὴ ὄψις τοῦ πύργου πρὸ τῆς διαλύσεώς του.

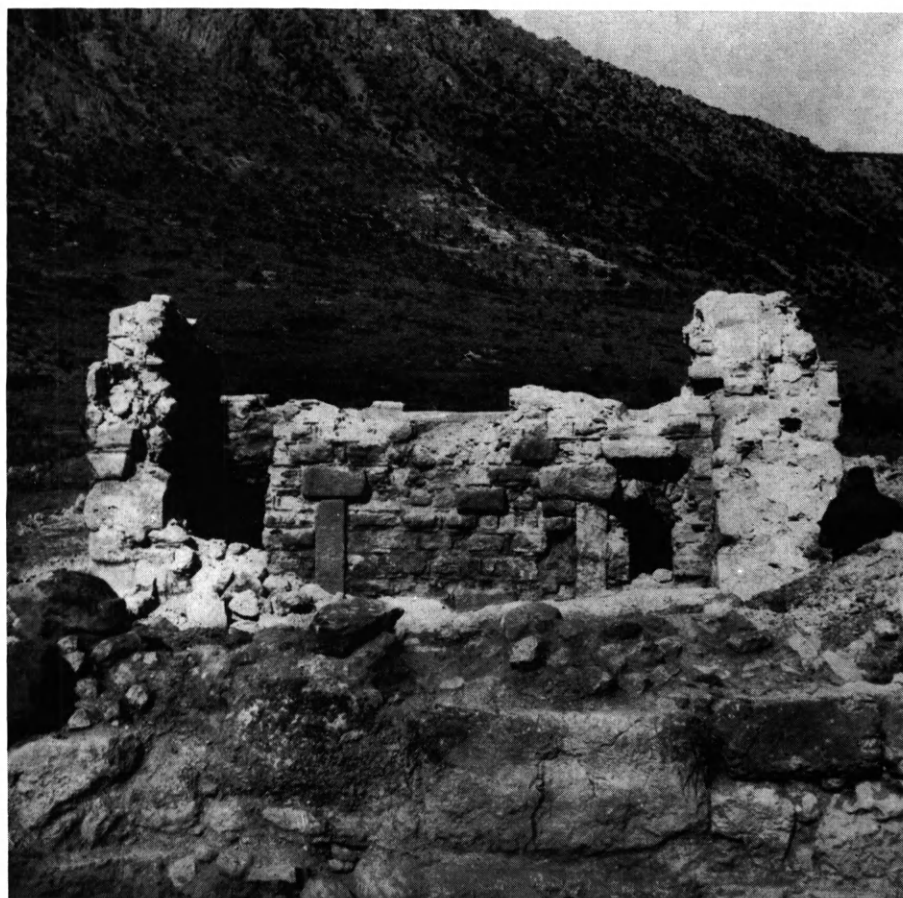

α

β

Ὁκταγωνικὸς ναὸς Ἀντικύρας. α. Βορεία ὄψις τοῦ ἰσογείου κτίσματος μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν τοίχων τοῦ πύργου. Διακρίνονται τὰ ἀνοίγματα τοῦ ἰσογείου κτίσματος καὶ ἡ ἐκ μεγάλων πωρολίθων τοιχοποιία αὐτοῦ. Ἄνω αἱ ἀντηρίδες τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ναυδρίου καὶ δεξιᾷ ὑπόλειμμα τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιίας αὐτοῦ. β. Ἡ νοτία ὄψις τοῦ μετὰ μεγάλους πωρολίθους ἰσογείου κτίσματος.

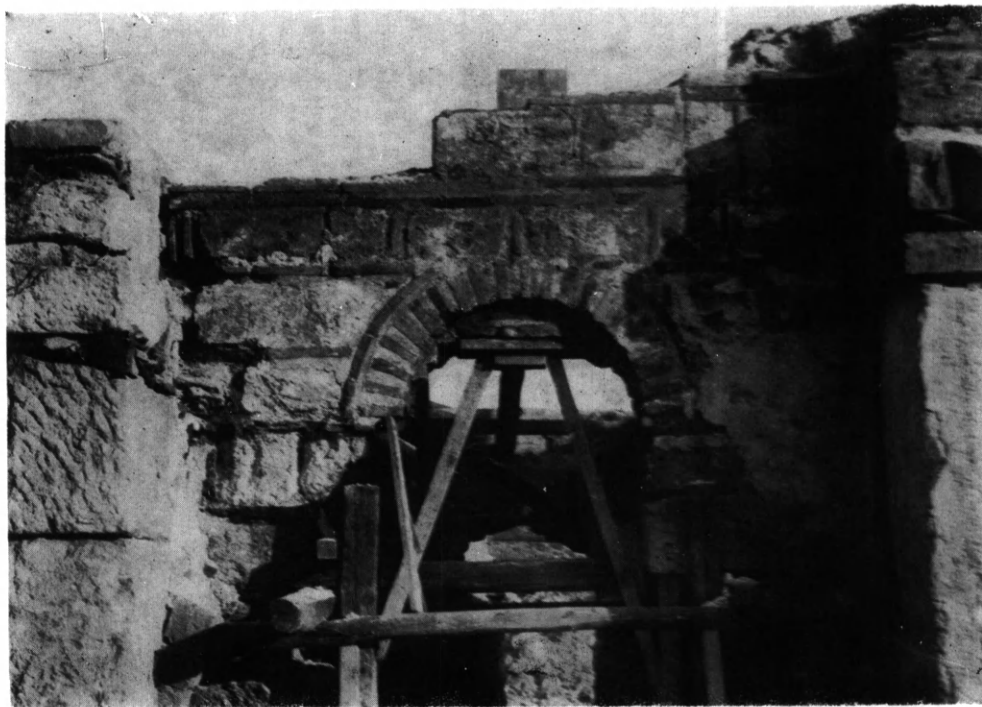

α

β

α. Δυτική όψις μετά την αφαίρεσιν τοῦ ὀχυρωματικοῦ πύργου. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ διακρίνονται οἱ διὰ τῶν λίθων σχηματιζόμενοι χαρακτηριστικοὶ σταυροί. β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναυδρίου μετὰ τὰς μαρμαρίνας βάσεις τῶν κιόνων εἰς τὰς θέσεις των. Εἰς τὸ βάθος οἱ τοῖχοι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

α

β

Όψις βορεία. α. Ἡ μεταξύ τῶν ἀντηρίδων μεσαία τοξωτὴ θύρα, τῆς ὁποίας τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐξ ὀπτοπλίνθων τόξου ἔχει ἀποκοπῇ ἀπὸ τὴν ἄνωθεν τοιχοποιίαν τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ναυδρίου. β. Αἱ εἰς τὸ ἰσόγειον ἐκ τῶν ὑστέρων προεκταθεῖσαι ἀντηρίδες τοῦ ἐν τῷ ὀρόφῳ ναυδρίου, αἵτινες ἀπλῶς ἐφάπτονται τοῦ τοίχου χωρὶς νὰ συνδέωνται ὀργανικῶς. Αἱ δεξιᾶ καὶ ἀριστερᾶ καμάραι ἀνήκον εἰς τὸν μεταγενέστερον ὀχυρωματικὸν πύργον.

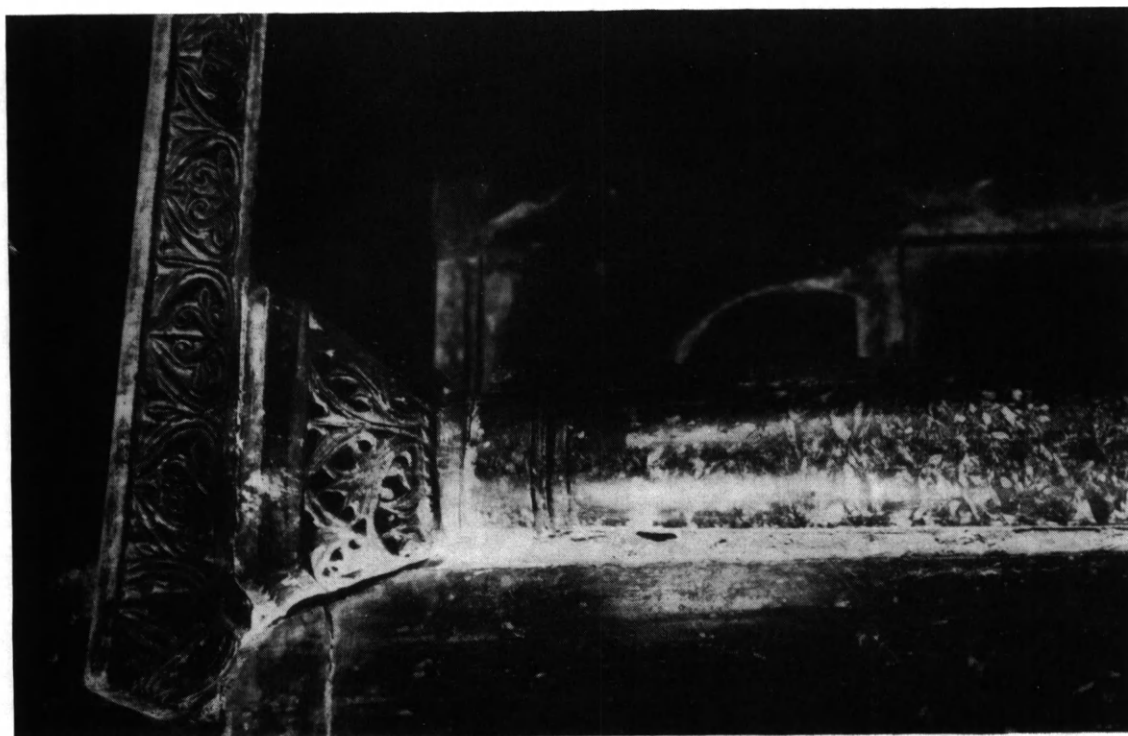
Λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ. Διακρίνεται ἡ ἐπὶ τῆς κτάω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου διακόσμησης.

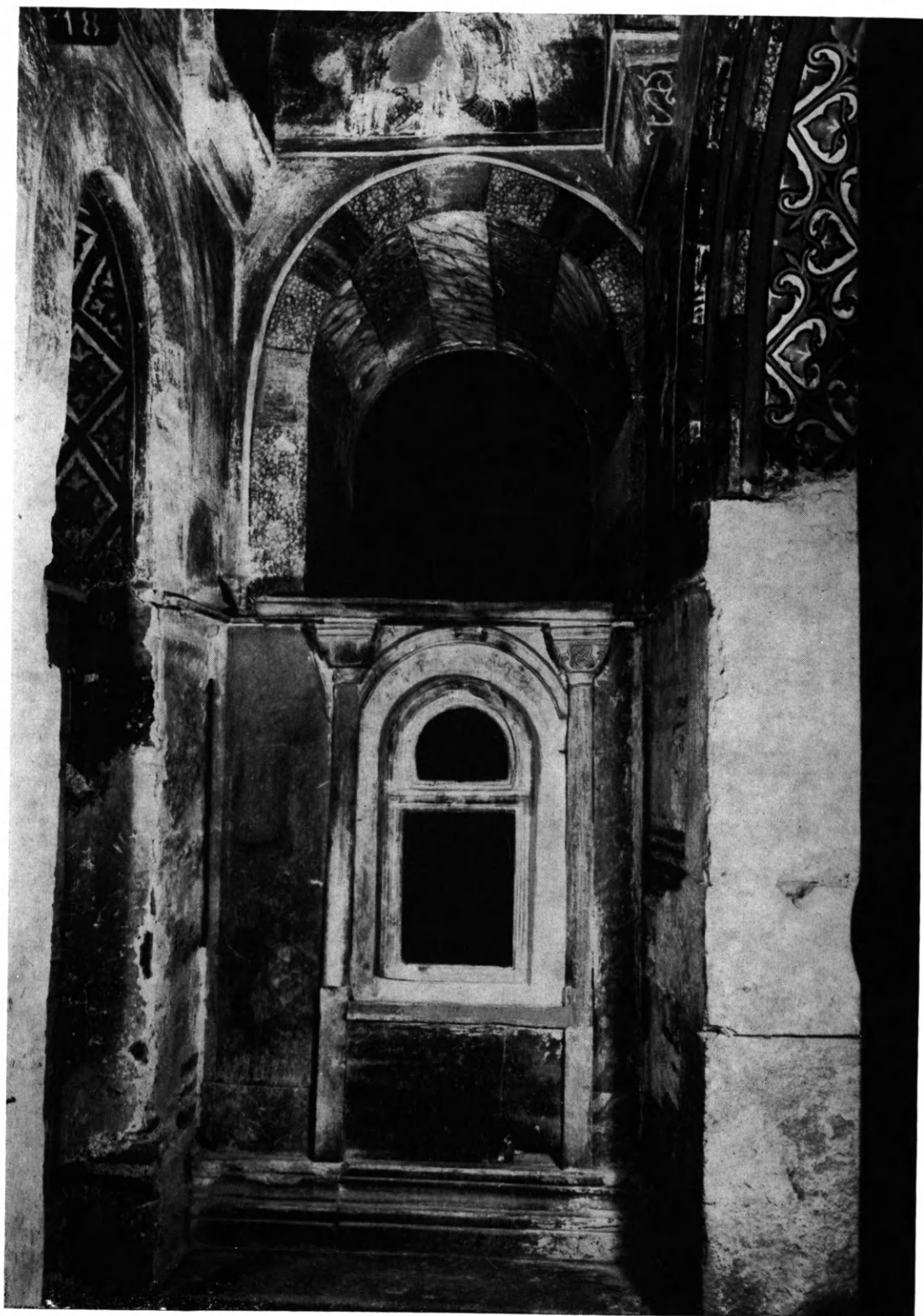
Προσθία ὄψις τοῦ κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου τοῦ βορείου σταυροθολίου προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης.

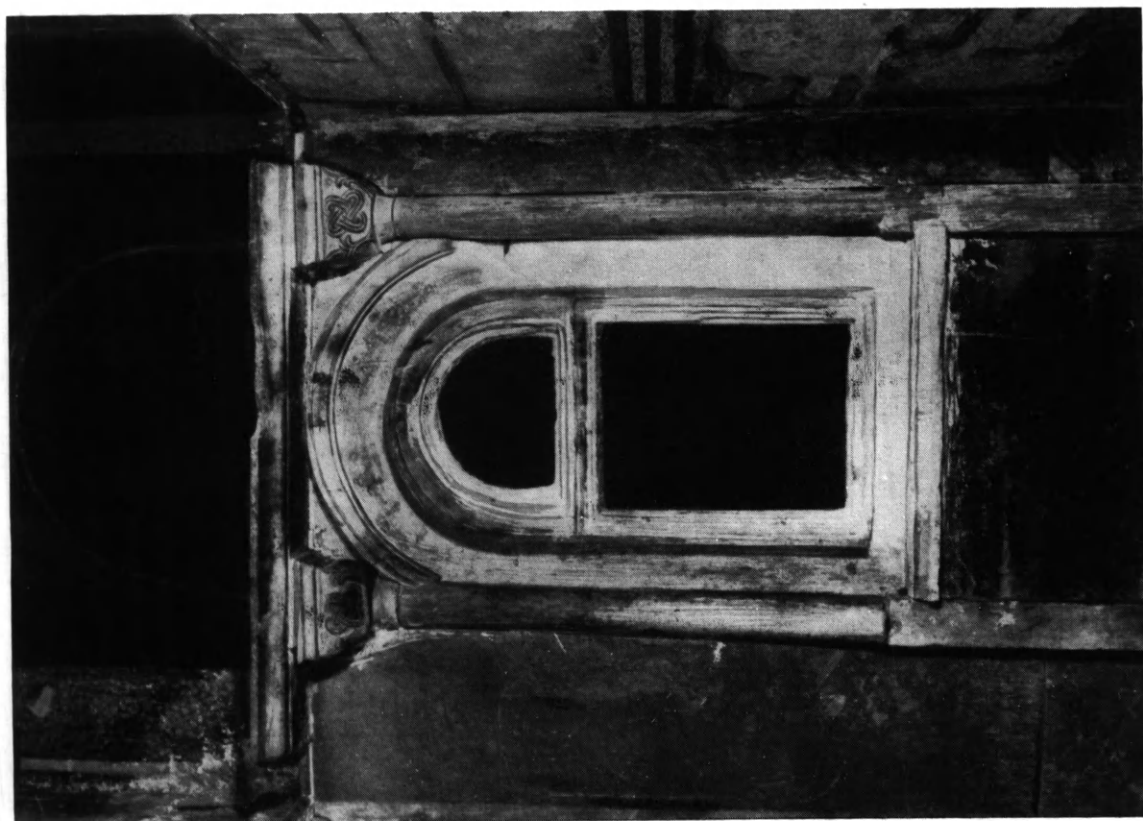
Λεπτομέρεια τῶν δύο κιόνων καὶ τῆς κορνίζας τοῦ προσκυνηταρίου. Διακρίνονται: α) τὸ χάλασμα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, β) ἡ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς καμάρης λιθίνη λεκάνη (λειψνοθήκη) καὶ γ) ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ προσκυνηταρίου, ἐνθ' ἁριστερᾷ φαίνεται τοποθετημένον ἀρχαῖον μαρμάρινον τεμάχιον μὲ ἀστραγάλους.

Λεπτομέρεια τῶν κιόνων τοῦ προσκυνηταρίου. Διακρίνεται σαφῶς ἡ κατὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων τοποθέτησιν αὐτῶν φθορὰ τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ. Ἀριστερὰ τὸ παρὰ τὸ κιονόκρανον χαλασμένον τμήμα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀντικατασταθῇ διὰ γύψου.

Ὅπισθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου. Διακρίνονται ἡ κακὴ τοποθέτησις τῆς ἄνω κορνίζας, τῶν ἀριστερᾶ καὶ δεξιᾶ τῶν κίωνων μαρμαρίνων πλῆκῶν, τῆς μεταξύ τῶν πεσσίσκων ἀντιστρόφως τοποθετημένης λοξοτμήτου κορνίζας καὶ τοῦ κάτωθεν κακοτέχνου τοιχοβάτου. Ἀνωθεν τοῦ τόξου ἐπὶ τοῦ τυμπάνου διακρίνονται τὰ ἴχνη τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ὁσίου Λουκά.

α. Λεπτομέρεια τῆς οὐρανόθεν ὁψέως τοῦ προσκυνηταρίου. Διχρύνεται σαφῶς ἡ ἀνω ἐφαρμένη κορνίζα, ὡς καὶ ἡ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων λοξότοιμος κορνίζα, ἥτις ἔχει τοποθετηθῆ ἀνεστραμμένη. β. Ἰὸ ἐπὶ κλιμακωτῶν σταυροθολίων τοῦ πρὸς Δυσίχης καὶ παρὰ τὸ προσκυνητῆριον διαμερίσματος, ὅπερ καθ' ἡμᾶς διεισφορῶν καὶ ἐξωγραφῆθι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος, ἡ διακόσμησις τοῦ ὁποῖου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ δυτικῶν τοῖχου τοῦ σταυροθολίου XI τῆς κρύπτης (πίν. 88β). Ἐπὶ τοῦ νοτίου μετώπου τοῦ σταυροθολίου διακρίνεται μοναχὸς προσφέρων τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸν "Ὅσιον Λουκᾶν.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΟΥΤΟ ΕΞΕΔΟΘΗ ΕΙΣ ΧΙΛΙΑ
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ° ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ ΟΦΕΙΛΟΝΤΑΙ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ° ΑΙ ΕΓ-
ΧΡΩΜΟΙ ΚΑΙ ΑΙ ΜΗ ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΙ
ΟΦΕΙΛΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗΝ ΦΩΤΟ-
ΓΡΑΦΟΝ Σ. ΜΕΛΕΤΖΗΝ ° Η ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΤΟΥ
ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΕΓΕΝΕΤΟ ΕΙΣ ΤΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟΝ ΤΥΠΟ-
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ ° ΟΙ ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΠΙ-
ΝΑΚΕΣ ΕΞΕΤΥΠΩΘΗΣΑΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
«ΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ Ο. ΦΩΤΙΑΔΗΣ - Α. ΙΩΑΝΝΙ-
ΔΗΣ Ο.Ε.» ΟΙ ΔΕ ΜΗ ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΥΠΟ ΤΟΥ ΤΥ-
ΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Κ. Γ. ΒΕΡΙΓΑΚΗ & Ε. Π. ΛΙΑΡΟΥ-
ΠΑΣΣΑ Ο.Ε. ° ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΙΝΑΙ
ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΤΣΙΓΚΟΓΡΑΦΟΥ ΚΩΣΤΑ Ε. ΧΑΛΚΙΟ-
ΠΟΥΛΟΥ °

